A. SPIRKIN

MARKSISTLIKU FILOSOOFIA KURSUS

A. SPIRKIN

Marksistliku filosoofia kursus

Kirjastus
«EESTI RAAMAT»
Tallinn · 1966

1M
S76

Originaali tiitel:

А. Г. Спиркин
Курс марксистской философии
Издательство «Мысль»
Москва, 1964

Tõlkinud: J. Rebane, A. Hansen
Kaane kavandanud: H. Tust
Toimetanud: L. Valt

*

See raamat sai ergutuspreemia konkursil, mille korraldasid NLKP Keskkomitee Ühiskonnateaduste Akadeemia, NSVL TA Filosoofia Instituut ning Sotsiaal- ja Majandusteadusliku Kirjanduse Kirjastus 1960. aastal populaarse õpiku saamiseks marksistliku filosoofia aluste kohta.

Raamatut viimistleti oluliselt 1963. aasta väljaande ettevalmistamisel. Tiraaži lõpliku trükkimise käigus tegi autor mõningaid muudatusi.

2
Tartu Ülikooli
RAAMATUKOGU
66870

Александр Георгиевич Спиркин
КУРС МАРКСИСТСКОЙ ФИЛОСОФИИ
На эстонском языке

Оформление Х. Туст

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Marandi

Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa

Tehniline toimetaja E. Lumet

Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 7. XII 1965. Trükkimisele antud 14. II 1966. Paber 60×90, 1/16. Trükipoognaid 28. Arvestuspoognaid 32,45. Trükiarv 8000. Tellimise nr. 9310. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I

Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik

Hind 93 kop.

1—5—1

Meie ajastu jääb igavesti kuulsaks: meie ehitame kommunismi. Selle suure loova protsessi käigus kujuneb uus inimene. Tal arenevad ja täiustuvad suurepärased elujaatavad omadused: armastus ühiskondlikult kasuliku töö vastu, kustumatu teadmistejanu, loomingurõõm, tugev mõistus, kõlbeline puhtus ja üllus, hingeline terviklus, oskus hinnata kaunist elus, inimestes, kunstis, rikkalik ja peenetundeline vaimuelu üldse. Nende ja paljude teiste uue inimese vaimse kultuuri joonte kujundamiseks on väga tähtis õppida tundma dialektilist ja ajaloolist materialismi — kaasaja filosoofilise kultuuri kõrgeimat saavutust.

Meie filosoofia on üks kõige kaasakiskuvamaid teadusi. Ta on kogu inimkonna vaimukultuuri üldistatud kokkuvõte, selle tuumik ning sellisena täidab ta suurt ja õilsat ajaloolist missiooni. Marksistliku filosoofia vaimus on üles kasvanud juba rohkem kui üks põlvkond tulihingelisi sotsialismi ja kommunismi eest võitlejaid. Tema lipu all on saavutatud suuri võite võitluses inimese ekspluateerimise vastu, kommunistlikus ülesehitustöös, teaduste loovas edasiarendamises, realistliku kunsti alal. Marksismi filosoofia avaldab määratu suurt mõju inimkonna vaimuelule tervikuna. Ükski teine filosoofiline õpetus pole maailma ajaloo jooksul leidnud sellist igakülgset ja kaalukat kinnitust ning määratu suurt levikut nagu meie filosoofia. Ialgi ei kustu mõtted, mis on saanud omaseks ja südamelähedaseks sadadele miljonitele inimestele!

Marksistlik filosoofia on ülimalt *aktiivse* iseloomuga. Tema peamine sotsiaalne ülesanne on *konstruktiivne, loov*. Ta on ainus õige maailmavaateline ja metodoloogiline alus tänapäeva teaduse, kunsti ja kogu ühiskondliku praktika arenemisele. Ühtlasi on marksistlik filosoofia *kriitiline* ja *enesekriitiline*. Ta ei tunnista mingeid kompromisse sellega, mis takistab edasiliikumist. Ta on leppimatu rutiini vastu, halastamatu iganenu vastu, ta toetab alati uut ja võitleb uue eest. Meie filosoofia on oma olemuselt *revolutsiooniline*. Me peame järjekindlalt ja sihipäraselt võitlust reaktsioonilise kodanliku ideoloogia vastu. Erinevate sotsiaalsete kordadega rii-

kide rahulik kooseksisteerimine, nagu märgib NLKP programm, ei tähenda ideoloogilise võitluse nõrgenemist.

Meie filosoofia on üldteoreetiliseks aluseks ülemaailmse kommunistliku liikumise poliitikale, strateegiale ja taktikale. Ustavus meie filosoofia printsiipidele on selle liikumise ühtsuse vajalik tingimus, nendest printsiipidest loobumine võib aga kaasa tuua selle ühtsuse rikkumise. Kommunistide internatsionaalseks kohuseks on kaitsta, loovalt arendada ja praktiliselt ellu viia marksistlik-leninlikku maailmavaadet.

Nagu hiigeltamm on sügavalt maa sees oma võimsate juurtega, nii omab ka marksistlik filosoofia kindlaid juuri pidevalt arenevas ühiskondlikus praktikas, teaduses, eesrindlikus kunstis, töörahva elus, kelle huve ja püüdlusi ta väljendab. Marksistlik filosoofia on *kõige humaansem* filosoofia. Tema ideaalideks on luua tõeliselt inimlikud suhted inimeste ja rahvaste vahel, saavutada rahu ja õnn maakeral, tunnetada piiritult maailma ja arendada igakülgselt kunstiloomingut ilu seaduste järgi. Just seetõttu võidab ta lahingu, mida peetakse inimeste mõistuse ja südamete pärast. Seda tunnistavad muide ka mõned kodanluse ideoloogid, kes nimetavad dialektilist materialismi «üks suurtest ülemaailmsetest filosoofiatest». See on kujukaks tunnistuseks selle kohta, kuidas kodanluse ideoloogidel tärkab arusaamine kommunismi filosoofilise aluse üleolekust ja elulisusest.

Käesolevas raamatus on võrdlemisi lühidalt esitatud marksistliku filosoofia kursus koos väikese ülevaatega filosoofia ajaloost. Raamat on adresseeritud kõrgemate õppeasutuste üliõpilastele. Raamatu sisu vastab kõrgemate koolide jaoks ettenähtud uuele marksistlik-leninliku filosoofia programmile.[1] Raamatu kirjutamisel kasutati juba olemasolevaid õpikuid, monograafiaid, Filosoofia Entsüklopeediat, väitekirju ja arvukaid artikleid vastavate probleemide kohta. Kasutan juhust avaldada siiralt tänu seltsimeestele, kelle tööd, kriitilised märkused ja nõuanded aitasid kaasa selle õpiku loomisele.

---

[1] Jutt on marksistlik-leninliku filosoofia kursuse programmist, mis kinnitati NSV Liidu Kõrgema ja Kesk-eriharidu se Ministeeriumi poolt 13. VIII 1963. Õpik vastab aga põhijoontes ka uuele, 1965. a. programmile. (Toim. märkus)

Sissejuhatus

1.—2. peatükk

Filosoofia aine
Filosoofia ajalugu

Filosoofia aine

1. Filosoofia kui maailmavaate alus ja tunnetuse metodoloogia

Maailmavaade ja selle eluline mõte

Me elame ajastul, kus, Marxi sõnade järgi, ajaloo-võluri katel on täie hooga keemas. Inimkonna ajaloos toimuvad hiiglaslikud muutused. Nad hõlmavad kõiki ühiskondliku olemise sfääre, tõmbavad revolutsioonilisse protsessi ühe rahva teise järel kogu maailmas. Justkui taktis sotsiaalsete sündmustega tulevad laviinina üksteise järel teaduslikud avastused. Kujuneb uus loodusteaduslik maailmapilt.

Teaduse hiigelsaavutused ja ühiskonnaelu kollisioonid nõuavad inimestelt tarkust, väsimatut teadmistehimu, selget ja avarat pilku loodus- ja ühiskonnanähtuste suhtes.

Filosoofia kui inimkonna vaimse kultuuri tuumik ja üks kõige huvitavamaid teadusi kasvatab avarat silmaringi, loovat fantaasiat ja otsivat mõtet. Filosoofia aitab kujundada sügavat ja õiget suhtumist kõigesse, mis toimub meid ümbritsevas maailmas, õpetab oskust näha asjade olemust. Pole juhuslik, et sõna «filosoofia» tähendab vana-kreeka keeles «tarkusearmastus».

Filosoofia on aluseks maailmavaatele.

Maailmavaade on üldistatud süsteem inimese vaadetest, mis puudutavad maailma ja inimesele maailmas kuuluvat kohta, ta on inimeste teaduslike, filosoofiliste, poliitiliste, kõlbeliste, usuliste ja esteetiliste veendumuste ning ideaalide kogum.

Oma sisu ja ühiskondliku tähenduse poolest võib maailmavaade olla teaduslik või mitteteaduslik, materialistlik või idealistlik, dialektiline või metafüüsiline, ateistlik või religioosne, progressiivne või reaktsiooniline. Klassiühiskonnas on maailmavaade alati klassi-iseloomuga.

Maailmavaade on omamoodi vaimseks teejuhiks elus. Ja kui maailmavaade lähtub õigest maailmakäsitusest, siis on ta kindlaks toeks maailma mõistlikul ümberkujundamisel. Kui ta aga lähtub väärast maailmakäsitusest, siis on ta tõsiseks takistuseks elus.

Maailmavaate iseloomulik joon on mõttelaadi ja elulaadi ühtsus. Kommunistlik maailmavaade on näiteks mitte sellel inimesel, kes on ainult õppinud ja tunneb marksismi-leninismi, vaid sellel, kes tõepoolest elab ja tegutseb kooskõlas marksismi-leninismi printsiipidega, mida ta tunneb. Teadmised muutuvad maailmavaateks siis, kui nad saavad inimese sisemiseks veendumuseks, s. t. saavad kogu tema elulaadi aluseks. See ongi põhjus, miks printsipiaalsed inimesed, kes on sügavalt veendunud oma vaadete õigsuses, on võimelised vastu minema kõikidele katsumustele ja isegi oma elu ohvriks tooma. Meenutagem revolutsionääre ja teaduse märtreid, niisuguseid nagu Giordano Bruno. Neile on iseloomulik deviis: «Seda ma väidan ja teisiti ma ei saa!»

Isikliku veendumuse jõud on praktilise ja teoreetilise tegevuse tähtis tingimus. Mõtte ja revolutsioonilise tegevuse korüfeedena ei piirdunud marksismi-leninismi rajajad ainuüksi tõe teadmisega. Nad olid sügavalt veendunud inimesed. Neile on iseloomulik kartmatus, eneseohverdamine, piiritu ustavus oma ideedele. Kogu nende elu- ja mõttelaadi juhtis inimkonna põline unistus kõigi töötajate õnnelikust elust Maal.

Inimene, kellel puudub avar ja õige orientatsioon maailmavaate küsimustes ja maailma tunnetamise ning ümberkujundamise viiside küsimuses, tunneb ennast abituna. Et mitte sattuda halva ujuja olukorda, keda lained elumeres sinna-tänna pilluvad, peab inimesel olema teaduslik maailmavaade. Siis suudab ta õigesti ja kindlalt liikuda valitud suunas, mõista oma kohta ja oma osa sündmuste tormilises keerises. Sellepärast seabki meie partei üheks kommunismi ehitamise kõige tähtsamaks ülesandeks kogu rahva, iga nõukogude inimese kasvatamise teadusliku maailmavaate vaimus.

Kaasaja ainus teaduslik ja kõige progressiivsem maailmavaade on marksism-leninism. Paljude aastakümnete jooksul areneb maailma ajalugu marksismi-leninismi praktilise kinnitamise, elluviimise ja loova arendamise tähe all. Marksism-leninism on terviklik teaduslik süsteem, mis sisaldab kolme komponenti: filosoofiat, poliitilist ökonoomiat ja teadusliku kommunismi teooriat.

Marksismi-leninismi filosoofiliseks aluseks on dialektiline ja ajalooline materialism. See on materialismi kõrgeim vorm, mis on seaduspäraselt välja kasvanud kogu varasemast inimkonna filosoofilise mõtte arengust.

Marksistlik-leninlik õpetus on leidnud loova edasiarendamise meie partei ja rahva kollektiivses tarkuses — kommunismi ehitamise programmis. Selles programmis on kujukalt väljendatud töörahva hulkade kõige sügavamad püüdlused, tõelise humanismi ja tõelise isikuvabaduse printsiibid, kõikevõitev kõlbeline idee, et tee õnnele avaneb ainult niisuguses ühiskonnas, kus on kaotatud igasugune võimalus rajada ühtede õnne teiste õnnetuse arvel, kus kõik inimesed on vabanenud sotsiaalsest ebavõrdsusest, sõdade

koledustest ja kus kõigi maailma rahvaste jaoks on valitsemas Rahu, Töö, Vabadus, Võrdsus, Vendlus ja Õnn.

Milles on marksistlik-leninliku maailmavaate võimsus ja vääramatu jõud? Marxi õpetus, kirjutas Lenin, on kõikevõitev sellepärast, et ta on õige. Peegeldades õigesti ja sügavasti looduse ja ühiskonna arenemise seadusi, väljendab marksistlik-leninlik maailmavaade igakülgselt töörahva põhihuve, avab inimkonna ajaloo ja inimeste elu reaalse mõtte.

Marksistlik maailmavaade on kantud sügavast usust ümbritsevat maailma ja iseennast ümberkujundava inimese piiritutesse võimalustesse. Vastupidiselt kodanluse ja selle ideoloogide vaadetele, nende poolt propageeritavale pessimismile ja lootusetusele, hirmule tuleviku ees, sisendab marksistlik maailmavaade inimestele revolutsioonilist sihikindlust, usku elusse: ideelist veendumust, usku mõistuse jõusse, inimkonna helgesse tulevikku.

Mida sügavamalt tungib see maailmavaade rahvahulkade teadvusse, seda aktiivsemalt võtavad nad osa võitlusest ekspluateerimise vastu, koloniaalrõhumise vastu, sotsialismi ja kommunismi eest. Sellepärast on marksistlik-leninliku maailmakäsituse kujundamine eluliselt vajalik igaühele, kes peab kalliks rahva huve, inimkonna õnne, rahvastevahelist rahu.

Filosoofia ja filosoofia põhiküsimus

Filosoofia on vanim teadus ja ta käsitleb iga maailmavaate kõige üldisemaid küsimusi: mis on maailma aluseks ja millised on maailma arenemise liikumapanevad jõud? Mis on inimene? Milline on inimteadvuse loomus? Milles on elu mõte? Kas maailma on võimalik tunnetada? Milliste seaduste järgi liigub inimkond oma ajaloolisel teel? Ühesõnaga, filosoofiat on alati huvitanud kõigepealt maailmavaate üldised küsimused. Ta on püüdnud rahuldada mõtleva inimese kustumatut vaimset vajadust üldistatud teadmiste järele, mis valgustaksid meid ümbritsevat maailma ja inimese suhet selle maailmaga.

Filosoofia on «teatavale mateeria ja vaimu vahekorra käsitusele rajatud üldine maailmavaade» [1]. Vaimu ja mateeria vahekorra, s. t. inimteadvuse ja materiaalse olemise vahekorra küsimus on igasuguse filosoofia, sealhulgas ka uusima filosoofia põhiküsimuseks. Mis millele eelneb: materiaalne maailm teadvusele või teadvus materiaalsele maailmale — selline on filosoofia põhiküsimuse esimene külg. Kuid filosoofia põhiküsimusel on ka teine külg: kas meid ümbritsevat maailma on võimalik tunnetada või mitte.

Mateeria ja vaimu, mõtlemise ja olemise vahekorra küsimus on filosoofia põhiküsimuseks sellepärast, et selle küsimuse nii- või teistsugune lahendamine määrab ära inimese maailmavaate iseloomu, inimese suhtumise teaduse ja praktika eluliselt tähtsatesse

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., Tallinn, 1960, lk. 307.

küsimustesse. Selle küsimuse lahendamise viisist sõltub kõikide teaduste, kunsti, kõlbluse, õiguse, poliitika põhiprobleemide käsitlemine, kõigi nende inimtegevuse alade poolt ühiskonna elus etendatava osa hindamine: kas teaduse seisukohti ja järeldusi võib lugeda objektiivseteks, inimese teadvusest sõltumatuteks või nad on teadlaste mõistuse meelevaldsed konstruktsioonid; kas kunst peegeldab tegelikkust või on kunstiteosed tühipaljad väljamõeldised, kunstniku fantaasia mäng; kas inimeste kõlbelised omadused on sünnipärased, kas nad on jumalast antud või kujundab neid elu? Edasi, filosoofia põhiküsimuse lahendamise iseloom mõjutab inimest talle ühiskonnaelus kuuluva positsiooni ja koha hindamisel, rahvahulkade ja üksikisiku poolt ajaloos etendatava osa hindamisel: mis määrab inimkonna saatuse — ideed, suurmeeste mõistus või rahva ühiskondlik-ajalooline, materiaalne tegevus?

Filosoofia põhiküsimuse nii- või teistsuguses lahenduses avaldub filosoofia parteilisus, filosoofia seos ühiskonnas toimuva klassivõitlusega, poliitikaga.

Materialism ja idealism

Engelsi sõnade järgi on filosoofid jagunenud kahte suurde leeri vastavalt sellele, kuidas nad vastasid mõtlemise ja olemise vahekorra küsimusele. Need, kes väitsid, et vaim oli olemas enne loodust, ja kes lõppkokkuvõttes tunnistasid maailma loomist, moodustasid idealistide leeri. Need aga, kes kõige oleva põhialuseks pidasid mateeriat, loodust, kuulusid mitmesugustesse materialismi koolkondadesse. Materialistid lähtuvad sellest, et meid ümbritsevad asjad ja protsessid, mille kogusumma ongi materiaalne maailm, eksisteerivad iseendast, väljaspool inimese teadvust. Reaalsete asjade ja protsesside maailm oli olemas juba siis, kui neid keegi ei tunnetanud. sest teadus on tõestanud, et oli aeg, millal maakeral ei olnud veel mõtlevaid olendeid. Meie oleme kaasaegseteks sündmustele, kus inimteadvus avastab varemtundmatuid maailmu: mikroorganismide maailm, «elementaarosakeste» maailm, kaugete kosmiliste süsteemide maailm. Teadvus pole neid loonud, teadvus on neid ainult avastanud, nende olemasolu ilmsiks teinud. Teadus avastab edaspidigi seda, millest inimene praegu veel midagi ei tea. Kuid nähtused ja esemed, mida inimene pole veel tunnetanud, eksisteerivad sõltumata meie teadvusest ja tunnetusest.

Materialistlik seisukoht, mille järgi mateeria on primaarne ja teadvus sekundaarne, tähendab seda, et kõikidel tunnetustegevuse tasemetel peegeldab teadvus asjade objektiivselt eksisteerivaid omadusi ja suhteid; samuti on tunnetustegevuse viisid ise tingitud objektiivsest maailmast. Ideede seosed inimeste peades peegeldavad asjade seoseid maailmas.

Kuivõrd inimesed oma elus peavad paratamatult arvesse võtma maailma objektiivse olemasolu fakti, sedavõrd tegutsevad nad materialistidena: ühed stiihiliselt, teised teadlikult. Lenin kirjutas, et «iga terve, hullumajas või filosoofide-idealistide juures

koolis mitte olnud inimese «naiivne realism» seisab selles, et asjad, keskkond ja maailm on olemas *sõltumatult* meie aistingust, meie teadvusest, meie *Minast* ja üldse inimesest.» [1]

Mõned kodanlikud teadlased, kes ütlevad ennast lahti materialismist kui filosoofilisest süsteemist, on sageli sellele vaatamata stiihiliselt materialismi seisukohal, s. t. lähtuvad oma uurimustes alateadlikult sellest, et tunnistavad materiaalse maailma objektiivset olemasolu. Seega on nende materialism ebateadliku, stiihilise iseloomuga. Erinevalt stiihilistest materialistidest põhjendavad teadliku filosoofilise materialismi pooldajad materialistlikke vaateid teaduslikult, töötavad neid vaateid läbi ja viivad järjekindlalt ellu, lähtudes eesrindliku teaduse ja ühiskondliku praktika andmetest.

Kõige primitiivsemal ja ühtlasi kõige rohkem levinud kujul eksisteerivad idealistlikud vaated mitmesuguste religioossete õpetuste näol, mille järgi kehatu vaim ehk jumal on loonud materiaalse maailma ja valitseb seda. Rafineerituma ja abstraktsema kuju saavad religioossed vaated idealistlikes filosoofilistes õpetustes, mille järgi olemise põhjuseks ja aluseks on vaim, idee, teadvus.

Idealism kui filosoofiline suund esineb kahel kujul: objektiivse ja subjektiivse idealismina. *Objektiivne* idealism — vanast ajast kuni meie päevini — tunnistab, et materiaalne maailm eksisteerib väljaspool inimese teadvust. Näiteks oli objektiivne idealist Hegel kindlalt välismaailma objektiivse olemasolu tunnustamise pinnal. «Kui inimene ei taha hukkuda,» kirjutas Hegel, «siis peab ta tunnistama, et maailm on sõltumatu ja elab omaenda elu; ta peab alluma maailma poolt antavatele tingimustele ja oskama võtta maailmalt seda, mida ta vajab.» Kuid objektiivsed idealistid, tunnistades reaalse maailma olemasolu väljaspool inimest, lähtuvad sellest, et maailma aluseks on mõistus, et materiaalne olemine on vaid mingi absoluutse idee, objektiivse vaimu avaldus. Niiviisi müstifitseerib objektiivne idealism välismaailma, pöörab olemise ja mõtlemise, mateeria ja teadvuse reaalse suhte pea peale.

Objektiivsete idealistide arutlused ei kannata kriitikat. Teadus ja praktika kinnitavad, et ideedes, mõistetes peegelduvad asjad ja nähtused, mis eksisteerivad materiaalses maailmas. Mõiste, idee, mis eksisteeriksid enne maailma ja sünnitaksid maailma, on puhtakujuline väljamõeldis.

Subjektiivne idealism tunnistab ainsaks usaldusväärseks reaalsuseks inimese, subjekti teadvuse. Mateeria ja teadvuse vahekorra küsimuse lahendamises kannavad subjektiivsed idealistid raskuspunkti individuaalsele teadvusele. Kõik olemasolev kuulutatakse aistingute kombinatsioonideks; kõikidel asjadel on reaalsus ainult meie teadvuses. «Meie Mina piire», kirjutas näiteks austria füüsik ja filosoof E. Mach, «võib niivõrd laiendada, et nad lõppude lõpuks

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 55.

hõlmaksid kogu maailma.» Psüühiline sisaldab kogu maailma sellepärast, et «mitte kehad ei tekita aistinguid, vaid elementide kompleksid (aistingute kompleksid) moodustavad kehi».

Subjektiivsed idealistid moonutavad jämedal kombel meie tajude ja asjade tõelist vahekorda. Nad samastavad inimese taju ja kujutluse esemetega.

Subjektiivse idealismi arutluste loogika on selline: asi ja taju asjast on üks ja sama. Sellest saadakse järeldus, et kogu maailma loob minu teadvus, teised inimesed on ka ainult minu tajud. Subjektiivne idealism viib paratamatult välja solipsismile — väitele, nagu eksisteeriksin üksinda «mina», kogu maailm eksisteerib ainult minu kujutluses.

Subjektiivse idealismi absurdsetel järeldustel ei puudu ka koomiline külg. Filosoofia ajaloos on subjektiivseid idealiste korduvalt välja naerdud. Teatavasti on naer üks kõige tapvamaid teadusliku kriitika vorme. Subjektiivse idealismi väide, mille kohaselt kujund ja ese on identsed, on niivõrd absurdne, et see ei talu isegi kõige naiivsemat «eksperimenti».

Võtnud karahvinilt korgi, küsib materialist idealistilt:

«Kas teie näete seda korki?»

«Jah, näen.»

Pannud korgi ära, küsib materialist idealistilt uuesti:

«Kas teil on kujund korgist?»

«Jah, on. See kujund ja kork ise on üks ja sama.»

«Kui see on üks ja sama, siis olge nii lahke ja sulgege karahvin oma kujundiga . . .»

Filosoofia põhiküsimus on see keskne telg, mille ümber kogu filosoofia ajaloo jooksul käib äge ideeline võitlus — materialismi ja idealismi võitlus. See võitlus väljendab lõppkokkuvõttes ühiskonna antagonistlike klasside — ekspluateeritavate ja ekspluateerijate vaadete lepitamatut vastandlikkust. Seejuures on materialism tavaliselt progressiivsete klasside ja sotsiaalsete rühmade maailmavaate väljenduseks. Idealism aga, hoolimata sellest, et mõned idealismi väljapaistvad esindajad on lisanud väärtusliku panuse kultuuri varasalve, on tavaliselt oma aja äraelanud klasside ja reaktsiooniliste poliitiliste parteide maailmavaateks.

Idealismi gnoseoloogilised juured

Idealism on väär, moonutatud maailmakäsitus. Idealism moonutab teadvuse ja materiaalse maailma tõelist vahekorda. Idealismi olemuse mõistmiseks on vaja teada, kuidas inimesed on jõudnud sellise väära maailmavaateni. Lenin näitas, et idealismil on oma pind, tal on gnoseoloogilised juured, mis peituvad tunnetusprotsessis eneses kui väga keerukas ja vastuolulises nähtuses. Idealismi gnoseoloogilisi juuri iseloomustades kirjutab Lenin: «. . . filosoofiline idealism on tunnetuse ühe joone, külje, elemendi *ühekülgne,* liialdatud . . . arendamine (ülespuhumine, suurekspaisu-

tamine) absoluudiks, mis on *lahutatud* mateeriast, loodusest, muudetud jumaluseks» [1].

Üheks idealismi eksisteerimise põhjuseks on see, et meie teadmised maailmast on piiratud, ebatäielikud: väljamõeldised leiavad ruumi seal, kus puuduvad tõsikindlad teadmised. Inimesi on alati hämmastanud taimede ja loomade otstarbekohane ehitus, taevakehade liikumise harmoonia, universumi lõpmatus jne.

Kõik see on tekitanud inimestel väära mõtte, et kogu see universumi harmoonia ei saanud tekkida stiihiliselt, iseendast, vaid selle on loonud mingi kõikvõimas üleloomulik jõud — jumal. Vaadeldes imetleva hardusega selle «parima maailma» mõistlikku suurejoonelisust, hüüabki mõni filosoof: «Piisab ainuüksi liblika tiiva ehitusest, et moraalselt puruks tallata iga materialist!»

Seda vaieldamatut tõsiasja, et meie meeleorganitele vahetult mõjuvate esemete objektiivsed omadused on antud meile aistingute kujul, tõlgitsevad subjektiivsed idealistid nii, nagu oleksidki aistingud asjade eneste omadused ja asjad — aistingute kompleksid. Taandades objektiivse subjektiivsele, moonutades aistingute osa, absolutiseerides aistinguid, muudavad subjektiivsed idealistid aistingud tunnetuse vahendist ainueksisteerivaks tunnetuse objektiks.

Objektiivsed idealistid moonutavad abstraktse mõtlemise olemust. Igaüks meist teab, mis on õun, pirn, apelsin. Mis on aga puuvili üldse? See on abstraktsioon, mõiste, mis on saadud konkreetselt eksisteerivate õunte, pirnide jne. tunnuste üldistamise teel. Üldiste mõistete kujundamine etendab määratu tähtsat osa teaduse arengus. Ühtlasi peitub selles oht, et mõte võib eemalduda tegelikkusest. Inimene võib endalegi märkamatult muuta üldised mõisted mingiteks iseseisvateks olemusteks, kõige eksisteeriva aluseks.

Juba ürgajal õppisid inimesed asju loendama. Selle tulemusena tekkis kvantiteedi mõiste. Kvantiteeti väljendatakse arvudes. Matemaatilised tehted arvudega on inimese suur saavutus. Kuid Pütagorase õpilased muutsid arvud mingiteks iseseisvateks olenditeks. Nad ütlesid: «Kõik on arv, kõik on pärit arvudest.» Pütagoorlaste arvates valitsevad arvud maailma!

Objektiivsed idealistid lahutasid inimese mõistuse inimesest, inimese ajust, inimeste praktikast, üldse mateeriast ja muutsid mõistuse millekski niisuguseks, mis asub väljaspool loodust ja ühiskonda.

Idealismi tekkimise sotsiaalseteks tingimusteks olid vaimse töö eraldumine füüsilisest tööst, klasside ja ekspluateerimise tekkimine. Vaimne tegevus muutus valitsevate, ekspluateerivate klasside esindajate privileegiks. Nende klasside ideoloogid suhtusid füüsilisse töösse põlgusega ja väitsid, et just vaimne tegevus on

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 356—357.

määrava tähtsusega. Vaimse tegevuse absolutiseerimine viis välja idealismile.

Niisugused on idealismi tekkimise võimalused. Et aga need võimalused tegelikkuseks muutuksid, et tunnetuses esinevad eksimused muutuksid idealistlikuks filosoofiliseks süsteemiks, mis astub välja materialismi vastu, on vaja teatavaid ühiskondlikke, sotsiaalseid tingimusi, on vaja, et need väärseisukohad, teoreetilised eksimused oleksid kasulikud teatavatele klassidele ja sotsiaalsetele rühmadele, kes neid väärseisukohti toetavad. Tunnetuse ühekülgne ja subjektivistlik käsitlemine viib idealismini, kus seda, V. I. Lenini sõnade järgi, *kinni hoiavad* valitsevate ekspluataatorlike klasside — orjapidajate, feodaalide, kodanluse klassihuvid. Idealismil on seega ka klassijuured. Filosoofilise idealismi reaktsioonilisus, tema klassiorientatsioon on eriti selgesti näha idealismi seosest religiooniga.

Idealismi seos religiooniga

Materialism on ateistlik maailmavaade. Ateism on teaduslikult põhjendatud õpetus, mis eitab religiooni, usku jumalasse, imedesse hauatagusesse ellu. Religioon on tihedasti seotud idealismiga. Kui võrrelda religioosseid õpetusi sellega, mida propageerivad idealistid, siis saab selgeks, et need mõlemad maailmavaated on teineteisele väga lähedased, kusjuures paljuski nad lihtsalt ühtivad. Sageli on idealism vaid religioon, mis on rüütatud abstraktsetesse filosoofilistesse mõistetesse. Idealism on religiooni filosoofiliseks õigustuseks ja põhjenduseks. «Kõik idealistid, nii filosoofilised kui ka religioossed, niihästi vanad kui uued, usuvad ilmutusi, nägemusi, lunastajaid, imetegijaid, ja ainult nende haridusastmest sõltub, kas see usk võtab robustse, religioosse kuju või siis haritud, filosoofilise kuju . . .»[1]. Ka idealistid ise ei eita oma sidet religiooniga. Nii väidab ameerika filosoof Flewelling otseselt: «Kõige parem, mida filosoofia üldse teha saab, on näidata, et jumalasse uskumine on mõistlik.» Mille poolest on idealism ja religioon teineteisele lähedased? Esiteks selle poolest, et idealism, samuti nagu religioongi, annab määrava osa maailma arengus vaimsele algele — maailmast kõrgemal seisvale mõistusele, vaimule, inimese «hingele». Kuid «maailmamõistus», «vaim» pole midagi muud kui teised nimetused jumala jaoks.

Teiseks. Samuti nagu religioon tunnistab ka idealism lõppkokkuvõttes maailma loomist. Koos religiooniga väidab idealism, et loodusel olevat olnud algus ajas, vaim aga (s. t. jumal) olevat igavene. Idealistliku filosoofia ja religiooni jumal on omamoodi mehhaanik, kes on maailma ehitanud, kes reguleerib maailma liikumist. Ta on loonud ka inimese, ta juhib inimese saatust oma äranägemise järgi. Kolmandaks, idealismi ja religiooni sugulus seisab selles, et neil on ühised allikad. Idealism ja religioon on

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 536.

välja kasvanud ühtedest ja samadest gnoseoloogilistest ja klassijuurtest.

Rääkides idealismi ja religiooni väga tihedast seosest, ei tohi neid aga samastada. Kui religioon oma argumentatsioonis toetub pimedale uskumisele, siis idealism apelleerib mõistusele, püüab oma seisukohti tõestada.

Idealism ja religioon pole teadusega ühendatavad. Materialism on teadusega lahutamatult seotud. Teadus ja materialism on liitlasteks võitluses idealismi ja religiooni vastu. Seejuures on lugu nii, et materialism on idealismi vastu võidelnud tihedas liidus teadusega ja praktika saavutustega, idealismi liitlasteks on aga tavaliselt olnud religioon ja kirik. Materialistlikult mõtlevad teadlased ja filosoofid on alati olnud religiooniga vaenujalal, pilganud vaimupimedust ja selle esindajate koletislikke pretensioone.

Kui materialismi relvaks oli tõde ja mõistuse jõud, siis religiooni relvaks on olnud tule, võllaste, mürgi ja teiste mitte vähem julmade füüsilise hävitamise vahendite jõud. Mõned näited. Vanakreeka filosoof Anaksagoras saadeti Ateenast välja kui jumalasalgaja. Materialist Demokritose teosed hävitati. Demokritose järglane Epikuros oli kahe tuhande aasta jooksul kirikuvande all. Usufanaatikud põletasid tuleriidal väljapaistva naismatemaatiku ja filosoofi Hüpatia, Aleksandria akadeemia juhataja. Inkvisitsioon pidas 14 aastat vanglas inglise teadlast R. Baconit ja põletas tuleriidal itaalia teadlase Cecco d'Ascoli. Materialismi ja teaduslike teadmiste kirglik propageerija Giordano Bruno põletati samuti inkvisitsiooni tuleriidal. Silmapaistev aserbaidžaani luuletaja ja filosoof I. Nasimi suri märtrisurma: vaimulike ässitusel nüliti ta elavana! Inkvisitsiooni otsusega kisti Lucilio Vaninil välja keel, pärast seda põletati ta tuleriidal.

Nende kuritegude loetelu, mis kirik on toime pannud tõe eest võitlejate kallal, võiks mitu korda suurendada. Piisab, kui ütelda, et ainult Hispaanias oli rohkem kui 350 000 inkvisitsiooni ohvrit, kelledest 45 000 põletati elusalt! Kuid kirik ei suutnud lämmatada inimestes teadmistejanu. Peegeldades ühiskonna arenemise protsessi, samuti üha sügavamat objektiivse maailma ja inimese enese tunnetamist, arenes pidevalt edasi filosoofiline mõte.

Filosoofia kui tunnetuse üldine metodoloogia

Nagu juba öeldud, käsitleb filosoofia kõige üldisemaid maailmavaate küsimusi, esmajoones teadvuse ja tegelikkuse vahekorra küsimust. Tunnetusele või töötegevusele suunitletuna omandab maailmavaade metodoloogia, s. t. maailma tunnetamise ja ümberkujundamise üldise meetodi iseloomu. Meetod on tunnetamise ja tegelikkuse ümberkujundamise viis, võte.

Igas teadmiste valdkonnas ja praktilise tegevuse sfääris rakendatakse oma spetsiifilisi meetodeid: füüsikas on ühed meetodid, ajaloos teised, meditsiinis kolmandad jne. Konkreetsete meetodite kõrval on olemas üldised maailma tunnetamise ja ümberkujunda-

mise meetodid. Just seda laadi üldise metodoloogia hulka kuulubki filosoofia. Milline on filosoofia oma põhiolemuselt, sellist metodoloogilist osa ta ka etendab.

Materialism ja idealism ei ole mitte ainult kaks vastandlikku maailmavaadet, vaid ka kaks lepitamatut meetodit, tegelikkuse tunnetamisele lähenemise viisi. Tõepoolest, kui primaarseks peetakse mõistust, vaimu, kui neid loetakse mateeriast sõltumatuks, siis hakkabki õpetlane otsima materiaalsete asjade liikumise ja arenemise põhjusi mitte asjadest enestest, vaid millestki väljaspool asju asuvast. Bioloog pöördub näiteks «elujõu» poole, psühholoog — «hinge» poole, astronoom — «kosmilise mõistuse» poole, füüsik — elektronide «tahtevabaduse» poole jne. Kas aga saab teadlane seda väära teed minnes midagi avastada?

Idealism kui moonutatud vaadete süsteem maailma kohta ei saa olla usaldusväärseks tegelikkuse tunnetamise meetodiks: väära teed minnes ei saa jõuda tõeni.

Hoopis teisiti on lugu materialismiga. Materialism suunab teadlast otsima uuritavate objektide põhjusi ja seaduspärasusi materiaalsetest protsessidest. «Igatahes tähendab materialistlik loodusekäsitus lihtsalt looduse käsitamist niisugusena, nagu ta on, ilma mingite kõrvaliste lisandusteta . . .»[1], kirjutab Engels. Materialistlikult seisukohalt on loodus- ja ühiskonnanähtuste uurimise aluseks nende käsitlemine mateeria liikumise vormidena. Mateeria liikumise allikat näeb materialism mateerias eneses, mitte aga mingites üleloomulikes jõududes. Maailma objektiivsuse idee on teadusliku tunnetuse hädavajalik tingimus. Selle kohta ütles hästi A. Einstein: «Veendumus, et välismaailm eksisteerib tunnetavast subjektist sõltumatult, on kogu loodusteaduse aluseks.» Sellele võib lisada, et see veendumus on ka ühiskondlike nähtuste tunnetamise aluseks.

Niihästi materialism kui ka idealism võib olla dialektiline või metafüüsiline.

Dialektika ja metafüüsika

Dialektika lähtub sellest, et maailmas on kõik omavahel seotud, maailmas pole midagi jäädavat ja igavest; kõik esemed ja nähtused muutuvad vahetpidamata, lähevad ühest olekust teise, tekivad ja hävivad.

Mateeria liikumise, muutumise ja arenemise põhjuseks on sisevastuolude tekkimine, vastandlike jõudude võitlus, kvantitatiivsete muutuste üleminek kvalitatiivseteks. «Dialektilisele filosoofiale», kirjutas Engels, «pole midagi igavesti kindlat, absoluutset, püha; ta näeb kõigel ja kõiges paratamatu kaduvuse pitserit, ja miski ei suuda tema ees püsima jääda peale pideva tekkimise ja hävimise, lõputu madalamalt kõrgemale tõusmise protsessi.»[2]

---

[1] F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn, 1962, lk. 147.

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 298.

Antiikajal mõeldi dialektikaga moodust vaidlustes tõe leidmiseks, kusjuures tõe saavutamiseks püüti avastada vastuolusid vaidluskaaslase mõtetes. Kaasajal on terminil «dialektika» teistsugune tähendus: dialektika on õpetus looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise arenemise kõige üldisematest, kõikehõlmavatest seadustest.

Peegeldudes inimteadvuses, kerkib asjade dialektika esile juba kui mõistete, mõtlemise dialektika, s. t. subjektiivne dialektika. Tunnetuse dialektika on mõtlemise arenemine: mõtlemine peegeldab materiaalse maailma protsesse nende vastuolulistes tendentsides, iseliikumises, vastastikustes seostes ja ühest olekust teise üleminekutes. Inimtunnetuse dialektika on lahutamatult seotud objektiivse maailma dialektikaga ja viimane määrab ära tunnetuse dialektika.

Dialektika on tekkinud ja ta areneb võitluses dialektikale vaenuliku maailmavaatega — metafüüsikaga.[1] Metafüüsikud käsitlevad esemeid ja nähtusi üksteisest eraldatuina, tardunuina, oma olemuselt muutumatuina, seesmistest vastuoludest vabadena.

Metafüüsika põhipuuduseks on ühekülgne, piiratud, puine maailmakäsitus. Metafüüsik näeb eseme või nähtuse suhtelist püsivust, määratletust, kuid ei märka muutumist, arenemist. Ta pöörab tähelepanu sellele, mis eraldab antud nähtust teiste nähtuste hulgast, kuid ta pole suuteline märkama selle nähtuse mitmekesiseid suhteid ja sügavaid seoseid teiste asjade ja nähtustega. Ta tunnistab ainult lõplikke vastuseid kõikidele teaduse ees seisvatele küsimustele ja tekitab niiviisi, Herzeni sõnade järgi, kalduvust «letargiliseks uneks». Metafüüsik ei arvesta seda, et tegelikkus ise areneb ja et iga teaduslik väide omab tähendust vaid teatud piirides.

Üksikud metafüüsikud, tunnistades muutusi looduses, seletavad neid kui kvantitatiivse kasvu, s. t. suurenemise või vähenemise tulemust. Asjade kvalitatiivse muutumise võimalust, ühest olekust teise ülemineku võimalust nad eitavad. Kuid arenemist ignoreerides ei saa seletada, kust on tulnud elusolendite mitmekesisus Maal, kuidas on tekkinud inimene, inimühiskond ja teadvus. Seepärast jääb metafüüsikul järele vaid üks tee: tuleb tunnistada, et elusolendid, inimene, ühiskond ja teadvus on jumala poolt loodud. Metafüüsiline materialism kannatab ebajärjekindluse, ühekülgsuse all ja on sellepärast alati lõppkokkuvõttes välja viinud vajaduseni tunnistada liikumise allikaks mingi algtõuge, s. t. on välja viinud idealismini.

Metafüüsikule on iseloomulik, et ta absolutiseerib mingit üht külge maailma esemetes või nähtustes: püsivust, korduvust, suhtelist iseseisvust jne. Tunnetusteoorias viib see lõppkokkuvõttes idea-

[1] Vana-kreeka sõnadest «ta meta ta füsika» — see, mis tuleb pärast füüsikat, loodusteadust.

lismini, praktilises tegevuses, eriti poliitilises tegevuses — stagnatsiooni ja reaktsiooni õigustamiseni. Materialistlik dialektika seevastu seletab ümbritseva tegelikkuse arenemise protsessi teaduslikult, näitab uue paratamatut võitu vana üle ja on võimsaks relvaks eesrindlike ühiskondlike jõudude võitluses uue, progressiivse eest, iganenu, reaktsioonilise vastu.

2. Dialektiline ja ajalooline materialism kui marksismi filosoofia

Dialektilise ja ajaloolise materialismi mõiste

Vanal ajal ei olnud filosoofia iseseisev teadus; ta oli lahutamatuks osaks üldse looduse kohta käivates teadmistes. Vanaaja filosoofide teosed kandsidki tavaliselt pealkirju: «Loodusest», «Universumist».

Ühiskondliku tootmise arenemise ja teadmiste akumuleerimise protsessis tekkisid niisugused iseseisvad teadused nagu astronoomia, matemaatika, mehhaanika, meditsiin. Hiljem muutusid iseseisvateks teadusteks füüsika, keemia, bioloogia jt. Üheskoos üksikteaduste kujunemisega eraldus ka filosoofia eriliseks teadmiste valdkonnaks.

XVII—XVIII sajandil tegelesid teadused peamiselt faktide kogumise ja kirjeldamisega, üksikküsimuste uurimisega. Eksperimenteerimine hakkas alles arenema. Seepärast tuli paljugi üle arutleda spekulatiivselt, s. t. oletustega. Filosoofia püüdis ühendada kõiki teadusi, siduda neid üheks süsteemiks, kujutada maailma ühtse tervikuna. Tol perioodil esines filosoofia teaduste teadusena, «teaduste kuningannana». Ta pretendeeris sellele, et tunnetab kõigi asjade olemust ennast ja seda täiel määral. Viimase katse luua kõikehõlmavat teadmiste süsteemi, s. t. teaduste teadust, tegi saksa filosoof Hegel.

Marxi ja Engelsi poolt filosoofias toime pandud revolutsioonilise pöörde tulemusena heideti kõrvale ettekujutus filosoofiast kui «teaduste kuningannast». Marksistlik filosoofia ei pretendeeri kõiki inimkonna poolt maailma kohta kogutud teadmisi hõlmava teaduste teaduse osale. Nendele teadmistele tuginedes ja neid üldistades *uurib marksistlik filosoofia looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise arenemise kõige üldisemaid seadusi.*

Marx ja Engels lõid esimestena inimkonna ajaloos teadusliku filosoofia — dialektilise materialismi. Marksistlikku filosoofiat nimetatakse materialistlikuks sellepärast, et tema lähtekohaks on mateeria tunnistamine ainsaks maailma aluseks ja et ta käsitleb teadvust kui kõrgesti organiseeritud mateeria — aju omadust, kui objektiivse maailma peegeldamise kõrgeimat vormi. Teda nimetatakse dialektiliseks, sest ta tunnistab materiaalse ja vaimse maailma esemete ja nähtuste üldist vastastikust seost, liikumist ja arenemist sisevastuolude toime tulemusena.

Dialektiline materialism moodustab filosoofiliste teadmiste tervikliku ja harmoonilise süsteemi, teadusliku maailmavaate aluse. Peegeldades õigesti looduse, ühiskonna ja teadvuse arenemise seaduspärasusi, esineb marksistlik filosoofia kui maailma tunnetamise ja ümberkujundamise üldine teaduslik meetod.

Marksistliku dialektika aluseks on materialism. Kuid järjekindel materialism pole ilma dialektikata võimalik. Maailma materiaalsuse järjekindlalt dialektiline mõistmine pole ühendatav idealistliku väitega, et maailma liikumapanevad jõud on väljaspool maailma (jumal, absoluutne idee jne.). Materialistlik dialektika avastab need jõud materiaalses maailmas endas, asjade seesmises vastuolulisuses ja käsitab mateeria liikumist ja arenemist kui tema iseliikumist ja isearenemist.

Ainult materialismi järjekindel läbiviimine toob möödapääsmatult välja dialektikale. Dialektika järjekindel läbiviimine aga toob tingimata välja materialismile. Materialismi ja dialektika lahutamatu ühtsus on leidnud teadusliku väljenduse marksistliku filosoofia nimetuses endas — «dialektiline materialism».

Materialism oli olemas kaua enne marksismi tekkimist, kuid materialism oli metafüüsiline. Pealegi rakendati materialismi ainult loodusnähtuste seletamiseks. Ühiskonnanähtusi käsitati idealistlikult. Selles suhtes jäid idealistideks ka need filosoofid, kes looduse seletamisel seisid materialismi positsioonidel.

Idealism lähtub ühiskonna seletamisel sellest, et määravat osa inimeste elu ja ajaloo arengus etendab vaimne alge — kangelaste tahe, ideed, seadusandlus jne. Alles Marx ja Engels avastasid proletariaadi revolutsioonilise vabadusvõitluse kogemuste üldistamise alusel ja teaduse andmete najal, et mitte ainult looduse, vaid ka inimühiskonna arenemine on dialektilismaterialistliku iseloomuga. Nad ehitasid materialismi hoone üles lõpuni, rakendasid materialismi ühiskonna ajaloo seletamiseks ja lõid niiviisi ajaloolise materialismi.

Vastupidiselt idealistlikule ühiskonna ajaloo käsitusele tõestas marksism, et mitte inimeste teadvus ei määra nende olemist, vaid ümberpöördult — ühiskondlik olemine, s. t. materiaalsete hüvede tootmine ja sel alusel inimeste vahel kujunenud tootmissuhted määravad ära nende teadvuse. Selleks et elada, peab inimene kõigepealt rahuldama materiaalseid vajadusi toidu, riietuse, peavarju jne. osas. Need vajadused sunnivad inimesi astuma loodusega võitlusse, töötama, organiseerima ühiskondlikku tootmist.

Marksism näitas, et inimesed ise on ajaloo loojateks ja nad ei loo ajalugu meelevaldselt, vaid teevad seda eelmistelt põlvkondadelt päritud objektiivsete, materiaalsete tingimuste alusel. Inimeste olemine määrab nende teadvuse — niisugune on ajaloolise materialismi vastus filosoofia põhiküsimusele ühiskonnaelu seisukohalt. Ilma õige arusaamiseta ühiskondliku teadvuse ja ühiskondliku ole-

mise vahekorrast ei ole olnud ega saagi olla terviklikku, järjekindlalt teaduslikku materialismi.

Filosoofia parteilisus

Klassiühiskonnas on maailmavaade klassiline ja parteiline. Niikaua kui olemas on klassid ja klassivõitlus, ei ole ega saagi olla parteitut, ühe või teise klassi huvide ja olukorra suhtes ükskõikset filosoofiat. Filosoofia peegeldab klasside võitlust ja on ka ise klassivõitluse vahendiks.

Kodanluse ideoloogid ja nende eeskujul ka marksismi revideerijad räägivad filosoofia parteitusest, väidavad, et parteilisus ei ole ühendatav objektiivsusega, teaduslikkusega. Filosoofia parteilisus ei ühti tõepoolest teaduslikkusega siis, kui filosoofia väljendab ja kaitseb nende klasside olukorda ja huve, kes on ajaloo areenilt lahkumas. Surevate klasside huve väljendades pöörab filosoofia selja elutõele, teaduslikule elu hinnangule. Kuid filosoofia on objektiivne, teaduslik, kui ta õigesti peegeldab elu, väljendab ühiskonna eesrindlike klasside olukorda ja huve. Teadusliku tõe, elutõe ühtimisest proletariaadi klassihuvidega ongi sündinud filosoofia parteilisuse marksistlik-leninlik printsiip. Teadusliku tõe, elutõe antagonistlikust vastuolust ekspluateerijate klassihuvidega on aga sündinud idealistliku filosoofia reaktsiooniline parteilisus.

Parteilisus ühtib teaduslikkusega mitte ainult marksistlikus filosoofias. XVII—XVIII sajandi materialistlik filosoofia väljendas näiteks noore ja areneva kodanluse, tolleaegse ühiskonna progressiivse klassi huve. Kodanlus võitles tol ajal feodalismi usulis-idealistliku maailmavaate vastu. Tema materialistlik filosoofia oli parteiline ja seejuures kogu oma piiratusest hoolimata ka teaduslik. See aitas kaasa teaduse ja kogu ühiskonna arengule. Lenin iseloomustas järgmiselt materialismi, mille lipu all astus kunagi välja kodanlus kui ühiskonna progressiivne klass: «Kogu Euroopa uusima ajaloo vältel, eriti aga XVIII sajandi lõpul Prantsusmaal, kus toimus otsustav võitlus igasuguse keskaegse rämpsu vastu, feodalismi vastu nii institutsioonides kui ideedes, on materialism osutunud ainsaks järjekindlaks filosoofiaks, mis jäi ustavaks kõigile loodusteaduse õpetustele ja oli vaenulik ebausu, silmakirjalikkuse jms. vastu. Demokraatia vaenlased püüdsid seepärast kõigest jõust materialismi «ümber lükata», õõnestada ja laimata ning kaitsesid mitmesuguseid filosoofilise idealismi vorme, mis nii või teisiti alati kujuneb religiooni kaitsmiseks või toetamiseks.»[1]

Kuid olukord muutus järsult, niipea kui kodanlus lakkas olemast progressiivne ja temast sai reaktsiooniline klass. Kodanluse huvid nõuavad nüüd seda, et ühe inimese ekspluateerimine teise poolt jääks igavesti alles, ja sellepärast avaldab kodanlus pöörast vastupanu revolutsioonilisele töölisliikumisele ja rahvuslikule

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 4.

vabadusliikumisele. Ka tänapäeva kodanlik filosoofia, mis väljendab imperialistliku kodanluse huve, on parteiline. Kuid see parteilisus ei ühti enam teaduslikkusega, sest reaktsiooniline kodanlik filosoofia annab moonutatud pildi tegelikkusest, takistab ühiskonna arengut. Ta väljendab reaktsioonilise kodanluse egoistlikke huve. Need huvid aga ei kajasta ajaloo objektiivset käiku. Vastupidi, nad takistavad seda. Selleks et kapitalistlikku korda ja oma klassi võimu säilitada, kiidavad kaasaegse kodanluse ideoloogid igati kapitalismi, varjavad kapitalismi paiseid, püüavad laimata sotsialismi ja marksistlikku filosoofiat.

Teaduslik maailmavaade, mis õigesti peegeldab loodus- ja ühiskonnanähtuste arenemise seaduspärasusi, kaitseb nende klasside huve, kes on progressi kandjateks, kelle päralt on tulevik. Kaasaja tingimustes on niisuguseks maailmavaateks marksism-leninism kui kõige eesrindlikuma klassi — proletariaadi — ja tema eelväe — kommunistliku partei maailmavaade. Marksism-leninism on avalikult kuulutanud filosoofia parteilisust ja viib parteilisuse printsiipi järjekindlalt ellu, käsitledes dialektilist ja ajaloolist materialismi kui võimsat ideelist relva, mida kasutavad proletaarsed massid, kes võitlevad kapitalismist vabanemise eest, kommunismi võidu eest. Marksistliku filosoofia parteilisus seisab töölisliikumise järjekindlalt teaduslikus põhjendamises, töölisklassi huvide kaitsmises.

Marksistliku filosoofia klassilisuse ja teaduslikkuse ühtimise aluseks on see asjaolu, et proletariaadi klassihuvid ühtivad ühiskonna ajaloo objektiivse käiguga. Proletariaadi klassihuvid ei ole egoistlikud huvid. Nad ühtivad ühiskonna valdava enamuse huvidega. Kuivõrd töölisklassi huvid ühtivad ühiskonna arenemise objektiivsete vajadustega ja töötava inimkonna suure enamuse huvidega, siis just töölisklass on eelkõige huvitatud sellest, et teaduslikult tunnetada loodust ja ühiskonda, välja töötada teaduslik maailmavaade ja meetod, ilma milleta tema võitlus kapitali vastu ja kommunismi ülesehitamise eest ei saa olla edukas.

Marksistliku filosoofia parteilisus tähendab filosoofia materialistliku joone järjekindlat läbiviimist, kõikvõimalike materialismi ja idealismi ärasegamise katsete, dialektika ja metafüüsika ärasegamise katsete paljastamist, niisuguse ärasegamise arvel tehtavate reaktsiooniliste poliitiliste järelduste paljastamist. Ainult tegelikkuse tõetruu uurimine vastab töölisklassi huvidele, võimaldab töölisklassil rajada oma praktilist ja poliitilist tegevust teaduse kindlale alusmüürile. Kommunistliku Partei hoolitsus parteilisuse printsiibist kinnipidamise ja selle printsiibi elluviimise eest on hoolitsus tõetruu ellusuhtumise säilitamise ja arendamise eest. Elutõde on objektiivne tõde. Elutõde on alati olnud, on ja jääb revolutsiooniliseks; elutõde peegeldab elu selle edasiliikumises; elutõde on alati kutsunud ja kutsub tulevikuski inimesi ainult edasi.

Marksistlik filosoofia relvastab parteid looduse ja ühiskonna arenemise seaduste tundmisega ja võimaldab avastada ühiskonna arenemise põhitendentse, teaduslikult ette näha tulevikku ja kujundada sel alusel õiget teaduslikku poliitikat. Kuid teaduslikult põhjendatud poliitika väljatöötamine on üks otsustavaid tingimusi töölisliikumise õigeks juhtimiseks, sotsialismi ja kommunismi ehitamiseks.

Filosoofia ajalugu

1. Vanaaja filosoofilised vaated

Naiivne materialism ja stiihiline dialektika

Filosoofia tekkis rohkem kui 2500 aastat tagasi, ürgkogukondliku korra lagunemise ja orjandusliku klassiühiskonna tekkimise ajastul. Esimesed filosoofilised arusaamad tekkisid vanas Egiptuses, Babüloonias, Indias, Hiinas, Kreekas ja Roomas. Vanaaja filosoofia ajalooline tähtsus on selles, et ta tõstis algsel kujul päevakorrale peaaegu kõik probleemid, mis järgnevate aastasadade jooksul on pakkunud ja praegugi pakuvad ainet inimkonna teoreetilisele mõtlemisele. Vanaaja materialistide teeneks oli, et nad käsitlesid liikumist materiaalse maailma lahutamatu omadusena. Sellega panid vanaaja mõtlejad aluse ühele kõige tähtsamale dialektika printsiibile. Muidugi polnud dialektika tol ajal teaduslikult põhjendatud. Ta ei saanudki seda olla. See oli stiihiline dialektika. Ka materialism oli alles naiivse iseloomuga. Juba kõige varasemad filosoofilise mõtte esindajad, lähtudes naiivsest materialistlikust ja stiihilisest dialektilisest maailmavaatest, püüdsid kujutada nähtuste tohutut mitmekesisust tekkinuna mingi ühe, ühise alge arenemise tulemusel. Seejuures katsusid nad leida loodusnähtuste lõputu mitmekesisuse ühtset alust millestki ainelisest, kehalisest. Nii väitsid vanaaja mõtlejad, et kõiki meid ümbritseva maailma nähtusi on võimalik taandada viiele põhielemendile, algainele: vesi, tuli, puu, metall ja maa. Need viis elementi pidid nende arvates andma võtme kõikide maailma asjade ja sündmuste seletamiseks.

Tšarvaka[1] koolkonda kuuluvad filosoofid muistses Indias õpetasid, et kõige aluseks on neli algainet: tuli, vesi, maa ja õhk.

Muistsed Idamaade materialistid võitlesid religioosse ebausu

[1] Sõna «tšarvaka» tähendab «materialist». Selle sõna päritolu pole täpselt teada. Ühe oletuse järgi oli see sõna algselt muistse india mõttetarga nimi, kes propageeris materialistlikke vaateid. Teise oletuse järgi on see tekkinud kahest sõnast: «tšaru» — arusaadav ja «vak» — sõna.

vastu ja aitasid kaasa teaduse arengule. Nende suureks teeneks on, et nad käsitlesid kõikide asjade alust liikuvana ja pidasid liikumist maailma materiaalsete elementide lahutamatuks omaduseks, neid elemente endid aga seesmiselt vastuolulisteks. Muistse Hiina filosoof Lao-zi õpetas näiteks, et ühed asjad lähevad, teised tulevad; ühed puhkevad õitsele, teised närbuvad ja kuivavad; ühed tugevnevad, teised nõrgenevad; ühed tekivad, teised hävivad. Iga asi, mis on jõudnud teatud arenguastmele, muutub omaenda vastandiks: mittetäielik muutub täielikuks, kõver — sirgeks, tühi — täidetuks ja vastupidi. Seda vastandite vahetumist käsitleti kui asjade liikumise üldist seaduspärasust, kui ühtset voolu, kui igavest tekkimist ja kadumist.

Määratu suurt mõju Euroopa ja maailmakultuuri arengule avaldas vana-kreeka filosoofia, mille iseloomulikeks joonteks olid mõttesiirus ja -julgus, tarkuse austamine, terviklik maailmavaade, kunstiline maailmataju. Kreeka mõtteteadlaste jaoks oli maailm omamoodi kunstiteos, tulvil harmooniat, rütmi, ilu. Vana-Kreeka filosoofilised koolkonnad püüdsid kõike toimuvat seletada mõtiskluste abil, mõistuse argumentide abil. «Tõsi on see,» kirjutas oma esivanemate kohta Menelaos Ludemis, «et meie muistsed esivanemad palju töötasid, kuid veelgi rohkem filosofeerisid. Võib-olla ei söönud nad kunagi kõvasti täis oma kõhtu, kuid see-eest ei jäänud iial tühjaks nende pea. Nende jalad käisid mööda jalgradu, nende vaim aga rändas avaratel teedel.»

Euroopa teaduse ja filosoofia rajaja *Tales* Mileetosest (u. 624—547 e.m.a.) esitas idee, et kõik on *veest* tekkinud ja muutub jälle veeks. See looduslik algaine on kõikide asjade aluseks, kõigi muutuste kandjaks.

Kuigi Talese idee «algainest» on naiivne, astuti siiski lausega «kõik on pärit veest», Herzeni sõnade järgi, «esimene pooleldi lapselik, kuid kindel teaduse samm», «jäeti kõrvale Olümpose jumalad» ja rajati teed looduse seletamiseks loomulike põhjustega.

Talese järglane *Anaksimandros* Mileetosest (umb. 610—546 e.m.a.) pidas kõige algeks mitte mingit üksikut ainet, vaid algainet üldse — *apeironi* (see tähendab «piiritu»). Universumi substants apeiron on allikaks neljale stiihiale.

Talese ideid arendas *Anaksimenes* (umb. 588—525 e.m.a.), kes arvas, et kõige algete algeks on õhk. Anaksimandros pidas igasuguse liikumise allikaks sooja ja külma vastandlikkust, Anaksimenes — paisumise ja kokkutõmbumise vastandlikkust.

Vana-kreeka mõtteteadlased olid «sünnipärased» dialektikud. Nad oskasid näha kõikides loodusnähtustes vastandlikke algeid.

Herakleitos Efesosest

Antiikmaailma silmapaistvaim dialektik oli *Herakleitos Efesosest* (umb. 530—470 e. m. a.). Kõik eksisteeriv läheb Herakleitose õpetuse järgi alatasa ühest olekust teise: «kõik voolab ja muutub», «ühte ja samasse jõkke ei saa kaks korda astuda»; maailmas ei ole midagi liiku-

matut: külm soojeneb, soe jahtub, märg kuivab, kuiv niiskub. See, mis tekib, hävib samal ajal; olemasolev on samaaegselt ka mitteolemasolev. Tekkimise ja kadumise, sündimise ja hävimise, lähenemise ja kaugenemise protsessid on seotud ajaga ning meenutavad aega, mis on justkui tabamatuks piiriks oleviku, mineviku ja tuleviku vahel. Tulevik muutub lähenedes olevikuks; oleviku tekkimine on ühtlasi tema kaugenemine minevikku. Igasugune «nüüd» on ühtlasi «mitte nüüd». «Kõikidest (asjadest) on aeg viimne ja esimene; aeg omab kõike iseendas ja üksnes aeg eksisteerib ja ei eksisteeri. Ta lahkub olevast ja ta tuleb alati iseendale vastupidist teed mööda. Sest homme (saab olema) meile tegelikult eile, eile aga (oli) homme.»

Kõik see, mis on kistud aja keerisesse, elab. Kuid see on mööduv, seepärast surelik. Tekkimine ja kadumine, elu ja surm, sündimine ja hukkumine — olemine ja mitteolemine — on omavahel seotud, nad tingivad teineteist ja muunduvad teineteiseks.

Herakleitose kuulus aforism «panta rei» («kõik voolab») väljendab olemise aktiivsust, dünaamikat, kutsub aktiivselt suhtuma ellu ja tegelikkusesse.

Herakleitose vaadete kohaselt toimub nähtuse üleminek ühest olekust teise vastandite võitluse kaudu. Seda võitlust nimetas ta «üldiseks logoseks», s. t. ühtseks, kõigele olevale ühiseks seaduseks. Herakleitos õpetab, et ainsat ja ühtset maailma ei ole loonud keegi jumalatest ega inimestest, vaid maailm on olnud, on ja jääb igavesti elavaks, seaduspäraselt süttivaks ja kustuvaks tuleks. Lenin iseloomustab seda Herakleitose seisukohta kui «väga head dialektilise materialismi algete sõnastust».[1]

Tunnetuse eesmärgiks pidas Herakleitos looduse enese tundmaõppimist. Ta kirjutas, et «mõtlemine on suur väärtus ja tarkus on selles, et räägitakse tõtt ja võetakse kuulda loodust ning talitatakse loodusega kooskõlas». Suure tähtsuse omistas Herakleitos tunnetuses meeleorganitele. «Ma eelistan seda, mida võib näha, kuulda ja uurida». Kuid inimene ei tohi tema arvates meeleorganite andmetega piirduda; neid andmeid on vaja täiendada mõistuse abil.

Varaste kreeka mõtteteadlaste maailmakäsitus tähendab inimmõistuse suurt tõusu. Nende vaadetes kajastus maailma ühtsuse tunnustamine, sügav veendumus, et kõik loodusnähtused on liikuva mateeria mitmesugused olekud, et mateeria on igavene ja lõputu. Nende vaated aitasid inimesi vabaneda religioossetest eksikujutlustest, mille järgi kõik on jumalate poolt loodud eimiskist.

Vanaaja atomism. Demokritos, Epikuros, Lucretius

Silmapaistev vana-kreeka materialist *Demokritos* (umb. 460—370 e.m.a.) käsitles maailma ühtse tervikuna, mis koosneb arvutust hulgast nähtamatutest, jagamatutest, tühjuses liikuvatest

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 343.

üliväikestest osakestest — aatomitest. Aatomid on Demokritose järgi materiaalsed, nad on oma absoluutse tiheduse tõttu, seesmiste tühemike puudumise ja äärmise väiksuse tõttu jagamatud. Nad on oma kuju, suuruse ja kaalu poolest lõpmatult mitmekesised: ühed on krobelised, teised ümmargused, kolmandad kandilised ja konksulised. Ka inimese hing koosneb aatomitest, ainult liikuvamatest, väiksematest ja ümmargustest. Aatomid ja tühjus on Demokritose arvates ainsaks reaalsuseks. Aatomid liiguvad igavesti piiritus tühjuses, kus pole alumist ega ülemist poolt, otsa ega äärt. Aatomid põrkavad kokku, haakuvad üksteisega, lähevad lahku. Aatomite kombinatsioonidest moodustub kogu looduse mitmekesisus.

Demokritose hüpotees mateeria atomaarse ehituse kohta oli geniaalne. See ennetas paljude sajandite võrra teadusliku mõtte ja filosoofia otsinguid mateeria ehituse valdkonnas. Atomistlik teooria seletas loodusnähtusi loomulike põhjustega ja aitas niiviisi inimestel vabaneda ebausklikust hirmust salapäraste, väljamõeldud, üleloomulike jõudude ees.

Demokritose tunnetusteooria aluseks on õpetus «kujunditest». Igast esemest eralduvad kujundid, selle eseme omapärased koopiad. Nad satuvad inimese meeleorganitesse ja tekitavad vastavaid muljeid asjadest.

Demokritos õpetas, et maailm ei ole jumalate poolt loodud, vaid eksisteerib igavesti. Kõik maailmas on liikuv ja muundub ühest olekust teise aatomite ühinemise ja lahkumineku tulemusel. Kõik loodusnähtused alluvad põhjuslikele seostele.

Demokritos ei pidanud võimalikuks, et eksisteeriks mingi liikumise allikas, mis oleks mateeria suhtes väline. Ta arendas teaduslikku tunnetusmeetodit, mis põhineb kogemusel, vaatlusel ja faktilise materjali teoreetilisel üldistamisel. Tema arvates on aistingud tunnetuse allikaks ja aluseks. Aistingud on hädavajalikud, kuid nad pole veel piisavad. Aistingute andmeid meid ümbritseva maailma kohta täiendab ja parandab mõistus oma peenema tegevusega.

Demokritose atomistlikku õpetust arendas edasi *Epikuros* (341—270 e. m. a.). Aatomite liikumine on tingitud nende seesmisest omadusest — raskusest. Veelgi tähtsam on Epikurose arvates aatomite võime spontaanselt kõrvale kalduda sirgjoonelisest liikumisest. Aatomite kõrvalekaldumise õpetuses näeme stiihilist katset avada mateeria liikumise seesmist allikat. Aatomite spontaanne kõrvalekaldumine on see looduses esinev vabaduse miinimum, milleta pole mõeldav seletada aatomitest koosnevate inimeste tegevusvabadust.

Filosoofiat pidas Epikuros tegevuseks, mis uurimuste ja mõtiskluste kaudu annab õnneliku elu. Õnneliku elu alguseks ja lõpuks pidas ta mõnutunnet. Mõnutunde saavutamise tingimuseks on Epikurose arvates kehaline tervis ja hingerahu. Peamisi kannatusi

hingele tekitavad hirm surma ees ja hirm, mis tuleneb sellest, et usutakse üleloomulikke, jumalikke jõude, hinge surematust ja saatuse olemasolu. Et seda laadi hirmust ja vastavatest kannatustest vabaneda, on vaja mõistlikku maailmavaadet, mis seletaks kõike loomulike põhjustega.

Demokritose ja Epikurose materialistlikke ideid arendas tunduvalt hiljem edasi silmapaistev vana-rooma mõtleja *Lucretius* (99—55 e. m. a.). Universum on Lucretiuse vaadete järgi ajas ja ruumis lõputu, ehkki universumisse kuuluvad maailmad, sealhulgas ka Maa, on ajutised, nii nagu on ajutine kõik see, mis koosneb osakestest. Kuid elu universumis ei lõpe kunagi. Lucretiuselt on pärit aforism: midagi ei teki eimiskist.

Lucretius käsitles aega ja ruumi tihedas seoses mateeriaga ja mateeria liikumisega. Kaitstes väidet, et maailma on võimalik tunnetada aistingute ja mõtlemise abil, oli ta arvamisel, et mõtisklused võivad kujuneda vigade allikaks, kui aistingute andmeid ebaõigesti üldistatakse. Mõtlemise elund on Lucretiuse arvates kõige peenemate, kergemate ja liikuvamate algkehakeste kombinatsioon. Põhjendades keha ja hinge orgaanilist ühtsust, märkis ta, et hing on materiaalne, ta tekib ja hävib koos keha tekkimise ja hävinguga. Lucretius kritiseeris religiooni õpetust surematust hingest.

Eetika valdkonnas esitas Lucretius rahu printsiibi ja ihade piiramise printsiibi kui moraalinormi, mis vabastab inimese hirmust surma ja jumala ees. Eitades jumala osa maailma loomises, pidas ta jumalat loodusseaduste ees jõuetuks.

Platoni idealism ja dialektika

Võitluses materialistliku maailmavaate vastu kujunes välja idealism. Objektiivse idealismi rajaja oli *Platon* (umb. 428—347 e. m. a.). Platoni õpetuses moodustab objektiivne idealism tervikliku maailmavaate, mis on materialismile vastandlik ja vaenulik. Demokritose materialism ja Platoni idealism on kaks vastandlikku joont filosoofias, mille võitlus on kogu järgneva filosoofia ajaloo sisuks. Kui kreeklaste varane materialistlik filosoofia arenes religioossetest kujutlustest vabanemise suunas, siis Platoni idealism oli religiooniga väga tihedasti seotud.

Platoni õpetuse järgi on maailm oma loomuselt kahestatud: asjade nähtav maailm ja ideede sealpoolne, nähtamatu maailm. Asjad tekivad ja kaovad alatasa, nad muutuvad ja liiguvad. Neis pole midagi kindlat ja tõest.

Meeleliselt tajutavate asjade maailm on sekundaarne. Ta tuleneb ideede maailmast. Üksikud puud tekivad ja kaovad, kuid puu idee jääb muutumatuks. Järelikult on ideede maailm tõeline olemine, konkreetsed asjad aga on midagi olemise ja mitteolemise vahepealset, nad on üksnes ideede varjud [1].

[1] Et seletada oma arusaamist ideedest, toob Platon kuulsa legendi koopa kohta. Poolpimedas koopas istuvad põranda külge aheldatud vangid. Saladusliku

Meeleline maailm on tulvil kurja, ta on ebatäiuslik, kuid see-eest ei ole ka tema olemasolu täiesti reaalne. Tõeline olemine kuulub ideede maailmale — hea ja ilu maailmale. Platon kujutab ideid kui meelelise maailma püüdluste ideaale ja eesmärke.

Materialismi vastu võideldes kuulutas Platon ideede maailma jumalariigiks, kus enne inimese sündimist asub tema surematu hing. Siis satub hing patusele maale, kus ta asub ajutiselt inimkehas nagu vang vangikongis ja meenutab ideede maailma.

Mõtlemise ja olemise vahekord osutus Platoni filosoofias pea peale pööratuks. Mõtlemise ja olemise vahekorra väärast käsitusest tuletas Platon tunnetusprotsessi väära tõlgitsuse. Ta oli arvamisel, et meeled petavad inimest, ja soovitas seepärast tõe tunnetamiseks «sulgeda silmad ja kõrvad».

Objektiividealistlikul alusel jõudis Platon *dialektikani* kui mõistete liikumiseni. Platoni dialektilise meetodi olemus on väljendatud nõudmises: iga küsimuse lahendamisel on vaja lähtuda kahest vastuolulisest, teineteist välistavast seisukohast, näiteks *ühest* ja *paljust*. Peale selle tuleb aga, kirjutas Platon, veel vaadata, mis järeldub ühe ja palju jaoks, kummagi jaoks omaette, samuti nende jaoks, kui neid võtta suhtes üksteisega. Samuti tuleb käsitleda *identsust* ja *mitteidentsust*, *paigalseisu* ja *liikumist*, *tekkimist* ja *hävimist*, samasugust käsitlust tuleb rakendada ka *olemise* enese ja *mitteolemise* suhtes; iga sellise määratluse puhul tuleb iseendalt küsida: mis on igaüks neist omaette ja milline on nende suhe, kui eeldada kas ühe või teise olemasolu või puudumist. Ennast niimoodi harjutades ja sel alal täiuslikkuseni jõudes võib inimene tunnetada olemuslikku tõde.

Platon töötas välja mõistete dialektika. Sellel oli oluline tähtsus edaspidisele loogika arengule. Oma sotsiaalpoliitilistes vaadetes oli Platon reaktsioonilisel seisukohal, kaitstes orjanduslikku korda.

Aristoteles

Vana-Kreeka filosoofiline mõte jõudis kõrgpunkti *Aristotelese* (384—322 e. m. a.) geniaalsetes töödes. Aristotelese vaated põhinevad antiikaja teaduse andmete üldistamisel ja sisaldavad sügavaid materialistlikke

---

tule helk valgustab koopasuud, mille eest mingid olendid kannavad mööda loomade, lindude, inimeste ja teisi kujusid, mis on kinnitatud pikkade keppide külge. Need olendid räägivad omavahel valjusti, nad mängivad mänge, liiguvad rongkäikudes. Vangid koopas ei näe neid olendeid ega ka kujusid, mida nad kannavad. Nad ei saa päid pöörata. Vangide silmade ees libisevad mööda koopavõlve üksnes kujude varjud, mida tekitab kauge värelev valgus. Vangid on sündimisest peale koopas. Nad ei tunne teist maailma peale varjude maailma: «varjud tegutsevad, varjud liiguvad, varjud ajavad juttu».

Kui mõnel neist vangidest õnnestub edaspidi ahelatest vabaneda ja heita pilku tõeliste nähtuste maailma, siis on ta ütlematult hämmastunud selle maailma rikkalikust mitmekesisusest. Tema varjude maailm näib talle lõputult vaesena, armetuna ja piiratuna. Ja kui tal tuleb kunagi veel olla vangina selles koopas, hakkab ta oma unistustes elama reaalses, täisverelises ja värviküllases maailmas.

ideid. Oma filosoofilisi vaateid kujundas Aristoteles võitluses Platoni idealismi vastu. Ta püüdis likvideerida Platoni poolt konstrueeritud lõhet meeleliste asjade maailma ja ideede maailma vahel. Aristotelese lähtekohaks oli mateeria objektiivse olemasolu tunnustamine. Mateeriat pidas ta igaveseks, loodamatuks ja hävimatuks.

Mateeria ei saa tekkida eimiskist, samuti ei saa mateeria hulk suureneda või väheneda. Kuid mateeria on iseendast Aristotelese arvates inertne, passiivne. Mateeria sisaldab üksnes võimalust asjade tõelise mitmekesisuse tekkimiseks — nii nagu marmor sisaldab erinevate raidkujude võimalust. Et seda võimalust tegelikkuseks muuta, tuleb anda mateeriale vastav vorm. Vormiga mõtles Aristoteles aktiivset, loovat tegurit, tänu millele asi muutub tegelikuks. Vorm on stiimul ja eesmärk, põhjus, mille tõttu ühtlasest mateeriast tekivad mitmekesised asjad. Aristoteles tõlgitses vormi kui ideaalset kuju, kui eesmärgi-impulssi ja mateeriat kui omamoodi savi. Selleks et mateeriast tekiksid mitmekesised asjad, on vaja voolijat — jumalat.

Vorm ja mateeria on omavahel lahutamatult seotud, kusjuures iga asi on juba võimalikkusena mateerias olemas ja omandab loomuliku arenemise teel oma vormi. Kogu maailm on rida vorme, mis on üksteisega seotud ja paiknevad üha suurema täiuslikkuse järjekorras. Maailma peamiseks liikumapanijaks on jumal kui kõikide vormide vorm, kui universumi tipp. Seega lahutas Aristoteles asjade vormi asjadest enestest ja muutis vormi mingiks iseseisvaks olendiks.

Maailma uurimine seisab Aristotelese arvates vormide avastamises, kusjuures selleks me peame lähtuma meile antud tegelikkuse uurimisest.

Üksikuid asju peab Aristoteles muutlikeks, nende üksikuid vorme aga muutumatuiks. Nii muudab Aristoteles Platoni ideed asjade igavestest prototüüpidest vormi printsiipideks. Järelikult ei suutnud Aristoteles ületada Platoni idealismi.

V. I. Lenin kirjutas «Filosoofilistes vihikutes», et Aristotelesel pole kahtlust välismaailma reaalse eksisteerimise suhtes [1]. Samuti pole Aristotelesel «kahtlust tunnetuse objektiivsuses. Naiivne usk mõistuse jõusse, tunnetuse jõusse, võimsusesse, objektiivsesse tõesusesse. Ja naiivne *takerdumine*, abitult hale takerdumine üldise ja üksiku *dialektikasse* — mõiste ja üksiku objekti, asja, nähtuse meeleliselt tajutava reaalsuse dialektikasse.»[2]

Aristotelese eriliseks teeneks on olemise ja tunnetuse dialektika edasiarendamine. Tema õpetus mitmesugustest liikumise ja arenemise liikidest, kõige üldisematest filosoofilistest mõistetest ehk kategooriatest (kvantiteet, kvaliteet, suhe, olemus, aeg, ruum jt.),

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 363.
[2] Sealsamas, lk. 362.

millede abil ta püüab väljendada olemise ja mõtlemise dialektikat, oli määratu suureks panuseks teadusliku tunnetuse teooriasse.

Aristoteles rajas formaalse loogika, s. t. mõtlemist käsitleva õpetuse, mis on tänapäevani säilitanud oma tähtsuse.

Andes väga kõrge hinnangu vana-kreeka kultuurile, kirjutas Marx: «Kreeklased jäävad igavesti meie õpetajateks...»[1] Antiikaja filosoofia oli mõistuse hiigelvõiduks ja sellepärast ei kaota ta mõtleva inimkonna jaoks iialgi oma suurt tähtsust.

2. Keskaja filosoofia

Feodalismi tekkimisega astus filosoofia uude arengujärku. Valitsevaks maailmavaateks sai religioon. Filosoofia ülesanne piirdus peamiselt religioossete seisukohtade põhjendamisega, teadmiste ja usu vahekorda käsitleva õpetusega. Looduse tunnetamist peeti patuseks tegevuseks, mis oli keelatud.

Kiriku osa tervikuna oli reaktsiooniline. Kuid kloostrid täitsid ka mõningaid kultuurifunktsioone. Nendesse oli koondunud kirjaoskus ja haridus, nende vahendusel säilisid ja levisid paganlike autorite teosed. Kloostrites tegeldi mõningate teaduslike probleemidega. Üksikud mungad tegid tähtsaid avastusi.

Ristiusu aluseks olev filosoofiline maailmakäsitus põhines loomise dogmal; maailma peeti ajaliselt piiratuks. Selle dogma järgi kannab jumal endas igavesti maailma ideed ja on selle maailma loonud omal tahtel eimiskist. Maisel maailmal oli algus ja tuleb lõpp. Ristiusk õpetas, et olemas on kaks maailma, milledest üks (sealpoolne) tunnistatakse «kõrgemaks» ja teine (maapealne maailm) «alamaks».

Üks keskaegse teoloogia ja filosoofia «alussambaid», Aquino Thomas, lähtus oma õpetuses maailma loomise kohta järgmistest religiooni seisukohtadest: loomise idee eitab mateeria olemasolu, mis eelneks loomisaktile; loomine ise tähendab, et loodud maailmale eelnes mitteolemine; loomine omaette on eimiski ja lõpuks — «loodu» järgneb eimiskile mitte ainult loomu poolest, vaid ka ajaliselt. Olend, kes muutis eimiski millekski, võib oma tahte järgi teha ka vastupidist: muuta maailma eimiskiks. Järelikult on maailma eksisteerimisel algus ja lõpp. Sellest tulenebki keskaegse maailmavaate valitsev idee — kõige maise tunnistamine tühiseks, ebatähtsaks. Aquino Thomase õpetus — tomism — kuulutati XIX sajandil katoliku kiriku ametlikuks maailmavaateks.

Keskaegse filosoofia peasuunaks oli skolastika — usulis-idealistlik vool, mis pidas filosoofiat teoloogia teenriks. Küsimused, millega skolastika tegeles, taandusid tegelikult jumala olemasolu

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стр. 205.

ja hinge surematuse tõestamisele. Keskaegne skolastik teadis juba enne filosofeerimisele asumist «tõde», mis oli talle antud «jumaliku ilmutusena». Skolastiku ülesandeks jäi vaid leida «veenvaid» argumente varemalt teadaoleva «tõe» kasuks. Pole juhuslik, et üks esimesi «kirikuisasid», Tertullianus, esitas antiikse filosoofia ja teaduse vastu võideldes hüüdlause: «usun, sest see on absurdne!»

Hoolimata sellest, et ideoloogiline elu oli äärmiselt aheldatud, ei lakanud keskajalgi kahe filosoofilise põhisuuna, materialismi ja idealismi võitlus.

Lääne-Euroopa skolastika õitsengule XIII sajandil eelnes araabia filosoofia ja Kesk-Aasia rahvaste filosoofia progressiivne areng. Pöördepunktiks nende maade filosoofia arengus oli Aristotelese õpetuse omaksvõtmine kooskõlas uute ajalooliste ülesannetega ja teaduse, eriti matemaatika, astronoomia ja meditsiini saavutustega. Arendati mitmeid originaalseid filosoofilisi ideid. Kõige silmapaistvamaks filosoofiks Kesk-Aasias oli *Ibn Sina* (*Avicenna*, umb. 980—1037), araabia filosoofias — *Ibn Rušd* (*Averroës*, 1126—1198). Keskaegse filosoofia ajaloost võib nimetada rida mõtlejaid, keda kirik jälitas ja hukka saatis kõigepealt sellepärast, et nad (otseselt või kaudselt) eitasid maailma loomist jumala poolt. Näiteks eitas Avicenna, et maailm on loomisakti tulemus. Ta õpetas, et maailm on niisama igavene nagu jumalgi. Muhamedi usu vaimulikud ei võinud nende vaadetega leppida, sest materiaalse maailma igavene eksisteerimine oli vastuolus religiooni põhidogmadega maailma loomisest ja jumala pidevast vahelesegamisest maisesse ellu. Ibn Rušd esitas kahesuguse tõe[1] idee, mis tunnistas filosoofiliste tõdede olemasolu ja käis vastu islami dogmadele. Sellega aitas ta kaasa teaduse vabanemisele religiooni ahelaist. Tema õpetus õõnestas religioossete dogmade autoriteeti ja oli progressiivse tähtsusega. Ibn Rušd avaldas mõju mitte ainult araabia filosoofiale, vaid ka Lääne-Euroopa filosoofilise mõtte arengule.

Keskaegses skolastikas kerkivad selgesti esile kaks peasuunda: nominalism (ladina «nominalis» — nimeline) ja realism (ladina «realis» — aineline). Kõige silmapaistvamaks nominalismi esindajaks oli *Duns Scotus* (umb. 1274—1308). Realismi peaesindajaks oli *Aquino Thomas* (1225—1274).

Nominalistid väitsid, et üldisi mõisteid reaalselt ei eksisteeri: nad on ainult asjade nimetused; reaalselt eksisteerivad ainult üksikud asjad ja nende omadused. Realistid väitsid aga, et üldised mõisted eksisteerivad reaalselt kui asjade vaimsed olemused. Asjad vaid peegeldavad neid olemusi. Nominalismi ja realismi kokkupõrkes avaldus materialistlike (nominalism) ja usulis-idealistlike (realism) tendentside võitlus.

[1] «Kahesuguse tõega» mõeldakse õpetust, mille järgi olemas on üks tõde teaduse jaoks ja teine tõde religiooni jaoks. Sellel õpetusel oli omal ajal suur positiivne tähtsus, sest see aitas teadusel vabaneda religiooni ikkest.

Nominalismi ja realismi vahepealsel positsioonil oli *P. Abélard* (1079—1142). Ta oli arvamisel, et üldised mõisted ei ole mitte reaalsused (nagu arvasid realistid) ja ka mitte lihtsalt sõnalised tähistused (seda väitsid nominalistid), vaid on see üldine, mis omab asjades reaalsust. Abélard pidas kõigest kõrgemaks mõistust ja õõnestas sellega usku religioossetesse dogmadesse.

3. Renessanss ja uusaja filosoofia

Tekkiva kodanluse maailmavaate iseloomustus

Materiaalse tootmise arenemise, klassivõitluse teravnemise tulemusel sai vajalikuks feodalismi revolutsiooniline asendamine kapitalismiga. Tööstusliku tootmise, kaubanduse, laevanduse, sõjaasjanduse arenemine tingis tehnika arengut ja lõi majanduslikud eeldused loodusteaduse, matemaatika ja mehhaanika arenguks. Tootlike jõudude arengu vajadused dikteerisid tungivalt, et teadus vabaneks usulis-idealistliku maailmavaate kammitsaist.

Esimese tugeva hoobi religioossele maailmavaatele andsid renessansi filosoofid: *Kuesi Nikolaus* (1401—1464), *M. Montaigne* (1533—1592), *Giordano Bruno* (1548—1600), *T. Campanella* (1563—1639) jt. Vastupidiselt religioossetele vaadetele esitasid nad idee, et inimesel, inimolendil ja inimloomusel on iseseisev väärtus. Oma ideede põhjendamiseks viitasid nad antiikaja kultuurile, antiiksele inimliku ja loodusliku harmoonia ning ilu kultusele.

Uusajale üleminekut tähistanud leiutised ja avastused, Ameerika avastamine, Koperniku nimega seotud uue astronoomiasüsteemi loomine muutsid inimeste vaateid maailma ja inimesele maailmas kuuluva koha suhtes. Nad avaldasid sügavat mõju kogu edaspidise teaduse ja filosoofia iseloomule. Kapitalismi sünniajastu sünnitas hiiglasliku mõtte- ja tahtejõuga, kõikumatu iseloomuga ja avara südamega suurmehi. Tolle perioodi suurmehed olid terviklikud, universaalsed inimesed. Nad seadsid endale grandioosseid ülesandeid: seletada kogemuse baasil looduse, ühiskonna ja inimese elu. Leonardo da Vinci oli suur kunstnik ja ka suur filosoof, matemaatik, mehhaanik ja insener. A. Dürer oli kunstnik, gravöör, skulptor, arhitekt, insener ja filosoof; Machiavelli — riigimees, ajaloolane, kirjanik, luuletaja ja filosoof. Hobbes oli ühtaegu filosoof, sotsioloog, matemaatik ja riigimees; Descartes — matemaatik, füüsik, psühholoog, filosoof ja sõjaväelane. Spinoza oli meisterlik klaasilihvija, filosoof ja silmapaistev filoloog.

Tolleaegsete mõtteteadlaste filosoofilised traktaadid on kirjutatud toredas kunstipärases stiilis. Descartes kirjutas näiteks, et ta peab väga lugu kaunist väljendusviisist ja armastab luulet. Pierre Bayle'i ja Denis Diderot' teostes ühines teadlaste ja filosoofide mitmekülgsus väga ilmekalt peene kirjandusliku meisterlikkusega.

Ka kirjandus, luule oli kantud sügavatest filosoofilistest ja teaduslikest ideedest. Piisab, kui meenutada geniaalset Shakespeare'i.

Tekkiva kodanluse huvid olid suunatud loodussaladuste vallutamisele ja iganenud, feodaalsete ühiskonnaelu normide purustamisele. Teaduse, kogemusel põhinevate teadmiste areng nõudis skolastilise mõtlemismeetodi asendamist uue tunnetusmeetodiga, mis oleks näoga pööratud reaalse maailma poole. Filosoofia püüdis leida maailma alget maailmast enesest, mitte aga ideest, jumalast. Uue loodusteaduse lipukirjaks sai nõudmine uurida kogemuste najal nähtuste reaalseid põhjusi.

Tihedas liidus loodusteadusega, kunstiga, kirjandusega, mis olid pilvedetagusest sfäärist alla maa peale laskunud, arenes filosoofia. Tolle perioodi mõttehiiglased rajasid teadusliku maailmavaate alusmüüri. Kõik anti äraostmatu mõistuse kohtu alla. Materialism oli efektiivseks vastumürgiks keskaja vaimsetele tõbedele. Materialistlik loodusekäsitus sai teaduslike teadmiste võimsaks kasvulätteks. Üha suurenevad teadmised looduse kohta kinnitasid omakorda materialismi printsiipe. Kuid tolle perioodi materialism oli mehhanistlik ja metafüüsiline.

Mehhanistliku materialismi iseloomulikud jooned

Tol perioodil saavutas suurt edu niisugune teadmiste valdkond nagu mehhaanika, koos sellega aga ka matemaatika, mis oli mehhaanikaga tihedasti seotud. Masinate kasutamine XVII sajandil, nagu ütleb Marx, «andis tolle aja suurtele matemaatikutele praktilised tugipunktid ja stiimulid kaasaegse mehhaanika loomiseks»[1].

Kuivõrd teised teadused, näiteks keemia või bioloogia, olid alles embrüonaalses olukorras, siis oli loomulik, et tol ajal kõige paremini arenenud teaduste — mehhaanika ja matemaatika seisukoht näis kõikehõlmavana. Mehhaanikas nägid tolle aja mõtteteadlased võtit kogu universumi, kogu looduse mõistmiseks. Asjade põhjusliku seose uut, mehhaanilist käsitust kontrolliti tootmistegevuse ääsitules. Selle seisukoha eelised skolastikaga võrreldes muutusid üha silmanähtavamaks. Mehhanistliku meetodi rakendamine kutsus esile hämmastava progressi füüsilise maailma tunnetamise alal. Iga keha oleku sõltumine kõikide teiste kehade olekust kogu universumis muudab viimase ühtseks mehhanismiks. Liikumist käsitleti nii: mingi liikuva või paigalseisva keha peab liikuma panema või peatama mõni teine keha, mille liikumise või paigalseisu omakorda tekitab kolmas keha ja nii edasi, lõputult. Ettekujutus maailma nähtuste mehhaanilisest tingitusest muutus veelgi tugevamaks Newtoni füüsikaalaste uurimuste võimsa mõju tulemusena. Newtoni vaadetes leidis mehhaaniline põhjuslikkus sügava matemaatilise põhjenduse. Seega saavutati looduse ühtsus mehhanistlikus maailmakäsituses küllaltki kalli hinnaga: loodus

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 304.

taandati kvalitatiivselt ühesuguste mateeriaosakeste ruumilisele ümberpaiknemisele. Reaalseks loeti kehades ainult nende ruumilist vormi, suurust ja ümberpaiknemist, ainult neile omistati objektiivne tähendus. Ja just need omadused loeti primaarseteks. Kõiki teisi asjade omadusi loeti «sekundaarseteks», s. t. puhtsubjektiivseteks, mis tekivad esemete ja tunnetava subjekti vastastikuse toime protsessis.

Mehhaanika tunneb liikumist, kuid ei tunne arenemist. Sellepärast puudus tolle aja filosoofia esindajatel dialektiline maailmavaade. Nende mõtlemismeetod oli peamiselt metafüüsiline.

XVII—XVIII sajandi materialistid jäid ühiskonnakäsituses idealistideks.

F. Bacon (1561—1626)

Uuema aja materialismi esiisaks oli inglise filosoof *F. Bacon*. Ta paljastas keskaegset skolastikat ja tõstis uuele, kõrgemale astmele antiikaja materialismi. Bacon kaitses teadusliku uurimise õigusi, töötas välja teadusliku meetodi kui inimese peamise vahendi looduse tunnetamiseks ja alistamiseks. Filosoofia on Baconi arvates «universumi koopia». Teaduse kõrgeimaks eesmärgiks on saavutada inimese võimu looduse üle, kuid «loodust saab valitseda ainult looduse seadustele alludes». Bacon esitas juhtlause: teadmistes on jõud. Võimas on see, kes suudab, suudab aga see, kes teab. Teadmistele viivaks teeks on vaatlus, analüüs, võrdlemine ja eksperiment. Teadlane peab oma uurimustes liikuma üksikfaktide vaatlemiselt laiadele üldistustele, s. t. kasutama induktiivset uurimismeetodit.

«Meie filosoofilist meetodit järgides», ütles Bacon, «kogume oma teel rikkaliku saagi avastuste näol, mõttelise spekulatsiooni ja lobisemise teed mööda minnes võib aga saada ainult viljatuid tulemusi või üldse tulemustest ilma jääda.» Bacon õpetas, et fakte tuleb plaanikindla eksperimenteerimisega koguda, kuid sellega ei tohi piirduda: kogutud fakte on vaja lahti mõtestada, järeldusi teha ja järeldustelt («aksioomidelt») uutele faktidele liikuda. Kogemus võib maailma kohta usaldusväärseid teadmisi anda ainult siis, kui õpetlase teadvus on vaba ekslikest «viirastustest». «Sooviirastused» on vead, mida tingib asjaolu, et inimene otsustab looduse üle analoogia põhjal inimeste eluga. «Koopaviirastused» on individuaalset laadi vead, mis olenevad üksikute inimeste kasvatusest, maitsest, harjumustest. «Turuviirastused» tähendavad seda, et maailma üle otsustatakse üldtunnustatud, harjumuspäraste kujutluste ja arvamuste kohaselt, suhtumata neisse kriitiliselt. «Teatriviirastused» on seotud pimeda usuga autoriteetide vastu. Inimene peab kõikidest neist viirastustest vabanema. Seda võib ta saavutada ainult empiirilise tunnetuse ja mõtlemise teed mööda liikudes.

Asjade tõeliseks seoseks pidas Bacon looduslikku põhjuslikkust. Kvalitatiivselt piiritu mateeria põhiliseks omaduseks on liikumine kui tung või pinge. Baconi õpetuses, Marxi sõnade järgi, mateeria

naeratab inimesele oma poeetilis-meelelise hiilguse vikerkaarevärvides. Samuti nagu kreeklased otsib ka Bacon inimese õnne siitsamast, maisest elust. Teadus teeb inimese elu pikaajaliseks, terveks, nauditavaks, ilusaks.

Baconi maailmavaade kajastas inglise kodanluse ja sellele lähedal seisva aadlike osa huve. Bacon elas ajajärgul, mida Marx nimetas Inglise revolutsiooni proloogiks. Baconi vaated, tervikuna progressiivsed, on ühtlasi alles tulvil «teoloogilisi ebajärjekindlusi», mis avaldusid jumala olemasolu võimalikuks pidamises.

T. Hobbes (1588—1679)

Baconi materialismi kaitses ja jätkas teine inglise filosoof — *T. Hobbes*. Mateeria on Hobbesi arvates igavene, üksikud kehad aga on ajutised. Pooldades looduse seletamisel mehhaanilise põhjuslikkuse printsiipi, käsitles ta mateeria liikumist kehade ruumilise ümberpaiknemisena, s. t. mehhaanilise liikumisena. Hobbes pidas mehhanismi sarnaseks mitte ainult kõiki looduse kehi, vaid ka inimest, kogu ühiskonda: süda on vedru, närvid on niidid, liigesed on rattad jne.

Ta oli arvamisel, et kõik teadmised saadakse aistingute abil, ja rõhutas ühtlasi mõistuse tähtsat osa maailma tunnetamises. Ühena esimestest filosoofia ajaloos pööras Hobbes tähelepanu keele osale tunnetuses, keele ja mõtlemise tihedale seosele. «Sõnad on olemas selleks, et me iseenda jaoks saaksime registreerida oma mõtteid ja kujutlusi ning neid teistele teatavaks teha.»

Hobbes heitis kõrvale religiooni ja pidas religiooni teadusega ühendamatuks. Ometi polnud ta oma vaadetes religiooni kohta järjekindel: ta jättis religioonile kui rahvahulkade ohjeldamise vahendile teatava koha ühiskonna elus.

R. Descartes (1596—1650)

Tolle perioodi filosoofia keskpunktis seisis teadusliku tunnetusmeetodi loomine. Kui Bacon ja Hobbes töötasid välja empiirilist, s. t. kogemuslikku looduse uurimise meetodit, siis prantsuse teadlane ja filosoof *R. Descartes* püüdis rajada universaalset meetodit kõikide teaduste jaoks, lähtudes ratsionalismi teooriast. *Ratsionalism* on õpetus, mis peab ainsaks teadmiste allikaks mõtlemist, mõistust. Tunnetusmeetodit, mida Descartes käsitleb oma teostes «Arutlus meetodist» ja «Juhtnöörid mõistusele», nimetatakse analüütiliseks. See meetod nõuab mõtlemiselt selgust ja vasturääkivuste puudumist, objekti liigendamist osadeks ja üksikosade uurimist, mõtlemise liikumist lihtsamalt keerukamale. Sisendades usku mõistuse tunnetuslikku jõusse, etendas ratsionalism progressiivset osa võitluses usulise vaimupimeduse vastu.

Descartes oli arvamisel, et kuigi kogemus ja eksperiment on vajalikud tunnetuse eeltingimused, peab otsustavaks tõe kriteeriumiks (mõõdupuuks) olema ikkagi mõtte selgus ja täpsus. Ta umbusaldas meeleorganite näitusid ja uskus ainult mõistust. Descartes väitis, et kõik, mis ma näen, võib olla hoopis teistsugune kui see, nagu mina näen. Võib-olla on saatan mulle silmad spetsiaal-

selt selleks andnud, et mind petta. Descartes arvas, et kui ma võin kahelda kõiges selles, mida ma näen, siis ometi ei saa ma kahelda selles, et ma kahtlen. Siit tuleneb Descartes'i kuulus, oma põhiolemuselt idealistlik aforism: «Ma mõtlen, järelikult ma eksisteerin».

Descartes'i füüsika raamides on välismaailmal ja ka psüühilistel protsessidel ainult üks alus: mateeria, millel on iseseisev loomisjõud. Tema vaadete kohaselt täidab mateeria kogu ruumi ega jäta kohta tühjusele. Mateeria on liikumises, liikumise hulk on jääv.

Universum on Descartes'i järgi määratu suur mehhanism. Ta on muutlik, tal on arenemise ajalugu. Descartes tunnistas paljude maailmade olemasolu, tähtede ja planeetidesüsteemide tekkimist mateeria keeriselise liikumise tulemusena.

Loomad on väga keerukad masinad. Pidades loomade tegevust masinlikuks, lõi Descartes refleksi mõiste ja pidas refleksi närvisüsteemi põhiliseks aktiks, ehkki termin «refleks» ise tema töödes ei esine.

Marx iseloomustas Descartes'i vaateid nii: «Oma *füüsikas* omistas *Descartes mateeriale* iseseisva loova jõu ja käsitles *mehhaanilist* liikumist kui mateeria eluavaldust. Ta lahutas oma *füüsika* täielikult *metafüüsikast*. Tema füüsika *raamides* on *mateeria* ainsaks *substantsiks*, ainsaks olemise ja tunnetamise aluseks.»[1]

Descartes'i filosoofia iseloomulikuks jooneks on dualism. Ta tunnistas materiaalse substantsi kõrval jumalat kui primaarset lõputut substantsi ja hinge kui tuletatud vaimset substantsi. Hing on Descartes'i arvates mõtlev substants. Nende tema vaadetega on tihedasti seotud sünnipäraste ideede tunnustamine: mõtted, ideed, mida inimene omab, olevat talle sünnipäraselt antud, mitte aga kogemusest saadud.

B. Spinoza (1632—1677)

Descartes'i õpetuse materialistlikku külge arendas hollandi filosoof *B. Spinoza*. Ta vastandas Descartes'i dualismile materialistliku monismi. Spinoza väitis, et eksisteerib üksainus materiaalne substants, mis on iseenda põhjuseks ja ei vaja mitte mingeid teisi põhjusi. Põhjuste ja tagajärgede paratamatus on ainus maailmakorra printsiip. Ühtsel substantsil on kaks tunnetatavat omadust: ulatuvus ja mõtlemine. Rööbiti ulatuvusega on mateeria, kivist alates ja inimajuga lõpetades, mõtlemisvõimeline, kuigi erineval määral. Asja mõista tähendab Spinoza vaadete kohaselt näha individuaalsuse taga universaalset elementi, liikuda mooduselt substantsile. Mõistus püüab looduses tabada põhjuste ja tagajärgede seesmist harmooniat. See harmoonia on mõistusele kättesaadav, kui ei piirduta vahetute vaatlustega ja lähtutakse muljete kogusummast. «Tõeline idee peab olema kooskõlas oma objektiga,» ütles Spinoza.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 140.

Määratledes loodust kui ainsat alust ehk substantsi, mille igavene eksistents tuleneb tema olemusest, heitis Spinoza täielikult kõrvale looduse tekkimise küsimuse ja koos sellega ka küsimuse jumalast kui looduse loojast. Ta väitis, et kõigi eelarvamuste allikaks on mitteteadmine. Sellega esitas ta sügava idee, mis näitab kätte religiooni juurde viiva mõtlemise loogika. Kõigil eelarvamustel on Spinoza järgi üks allikas: inimesed arvavad, et kõik looduslikud asjad toimivad niisamuti nagu inimesed ise, mingi eesmärgi nimel. Ta kritiseeris järjekindlalt religiooni ja teoloogiat, eitades sisuliselt jumala ideed. Lõivuks oma kaasajale oli vaid see, et Spinoza nimetas loodust jumalaks ja jumalat looduseks. Voltaire iseloomustas Spinoza suhtumist jumalasse nii:

> Te vabandage, kõrva sisse
> nii sosistas ta temale,
> kui omavahel öelda, siis ma arvan,
> Teid pole üldse olemas.

Spinoza mehhanistlikes vaadetes leidus dialektilise maailmakäsituse elemente, nimelt: lõpliku ja lõpmatu, ühe ja palju, paratamatuse ja vabaduse ühtsuse idee.

J. Locke (1632—1704)

Inglise filosoof *J. Locke* oli üks esimesi uusaja mõtteteadlasi, kes etendas tähtsat osa tunnetusteooria arengus. Lükates tagasi sünnipäraste ideede tunnustamise, oli ta arvamisel, et me saame kõik teadmised kogemusest, aistingutest. Inimesed ei tule ilmale valmis ideedega. Vastsündinu pea on puhas tahvel, millele elu joonistab oma mustreid — teadmisi. Nii põhjendas Locke sensualismi. Aistinguid saadakse välismaailma esemete toimest meie meeleorganitele. Selles on väline kogemus. Sisemine kogemus («refleksioon») on aistingute töötlemine teadvuse poolt. Sisemise kogemuse tõlgitsemisel esineb Locke'il idealistliku iseloomuga vigu. Kõige tõsikindlam on tema arvates meie teadmine iseenda kohta, sest see teadmine on vahetu. Mis puutub välismaailma, siis seda tunnetatakse väiksema tõsikindlusega. Kuigi Locke võitles skeptitsismi ja agnostitsismi vastu, oli ta ikkagi arvamisel, et meie teame üksnes oma kujutlusi asjade kohta. Poliitilise mõtlejana kaitses Locke kodanliku vabaduse ja ususallivuse printsiipe.

Iseloomustades XVII sajandi inglise materialistide filosoofiat, kirjutas Marx: «Hobbes süstematiseeris Baconi õpetuse, kuid jättis tema põhiprintsiibi, mille kohaselt teadmised ja ideed tulenevad meeltemaailmast, lähemalt põhjendamata. *Locke* põhjendas Baconi ja Hobbesi printsiipi oma teoses, mis käsitleb inimese mõistuse päritolu ... Hobbes hävitas Baconi materialismis peituvad *teistlikud*[1] eelarvamused ... Locke põhjendas bon sens, kaine inimmõis-

[1] Teism — filosoofiline õpetus, mille aluseks on jumala pidamine isiksu-

tuse filosoofiat, s. t. ütles kaudselt, et ei saa olla filosoofiat, mis erineks tervete inimmeelte näitudele tuginevast mõistusest.»[1]

Inglise materialismi arenemine XVII sajandil oli seotud kapitalismi võiduga. Koos oma majandusliku ja poliitilise võimu tugevnemisega hakkas inglise kodanlus üha rohkem loobuma tema enese poolt varem esitatud progressiivsetest ideedest, otsis meeleldi abi religioonist, astus välja materialismi ja ateismi vastu.

Berkeley ja Hume'i subjektiivne idealism

Selle tendentsi kõige silmapaistvamateks esindajateks olid kaks XVIII sajandi inglise filosoofi: *G. Berkeley* (1684—1753) ja *D. Hume* (1711—1775).

Berkeley oli piiskop. Ta püüdis põhjendada subjektiivset idealismi ja kaitses religiooni. Ta astus järsult välja materialismi vastu, eitas kategooriliselt mateeria olemasolu ja kinnitas, et eksisteerida tähendab olla tajutav. Berkeley pidas reaalsuseks ainult meie aistinguid ja taandas kõige nähtava, kuuldava, kombitava jne. eksistentsi ainult aistingutes eksisteerimisele. Kogu maailm on aistingute kompleks. Aistinguid paneb meisse lõppkokkuvõttes jumal. Neid Berkeley reaktsioonilisi väärideid kritiseeris halastamatult V. I. Lenin oma raamatus «Materialism ja empiriokrititsism».

Berkeleyst mõnevõrra erinevat, kuid sisuliselt samuti subjektiividealistlikku kontseptsiooni arendas ka Hume. Küsimusele, kas välismaailm on olemas, vastas Hume puiklevalt: «Ma ei tea.» Ta pidas maailma olemasolu probleemi lahendamatuks, sest inimene ei ole suuteline väljuma oma aistingute ringist ja mõistma midagi väljaspool iseennast. Hume eitas põhjuslikkust ja seaduspärasust looduses ja ühiskonnas. Põhjuslikkust ta käsitas kui inimeste harjumust. Me oleme veendunud, et päike iga päev tõuseb. Selle veendumuse allikaks on harjumus näha seda nähtust päevast päeva korduvana. Looduse ja ühiskonna seadused sõltuvad Hume'i järgi subjektist ja loodus hoiab inimest oma saladustest aupaklikus kauguses.

G. Leibniz (1646—1716)

Objektiivse idealismi ideed uusaja filosoofias arendas saksa filosoof *G. Leibniz*. Tema teeneks oli see, et ta pidas mateeriat seesmiselt aktiivseks. Ta esitas rea sügavaid dialektilisi mõtteid. Maailm koosneb Leibnizi järgi üliväikestest elementidest ehk monaadidest. Monaadid on mittemateriaalsed, vaimsed olemise elemendid. Nad on aktiivsed ja iseseisvad, nad on pidevas muutumises, on võimelised kannatama, tajuma, teadma. Monaadide ühtsus ja kooskõla on jumaliku «ettemääratud harmoonia» tulemuseks. «Madalamatele» monaadidele on omased üksnes ähmased kujutlu-

---

seks, mõistuslikuks olendiks, kes on maailma loonud ja kes segab ennast inimeste igapäevasesse ellu. — *A. S.*

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 143—144.

sed (niisuguses olekus on anorgaaniline loodus ja taimeriik); loomadel jõuavad kujutlused aistingute tasemele, inimesel — selge arusaamiseni, s. t. mõistuseni. Tunnistades monaadide põhiomaduseks aktiivse jõu, luues monaadide vahel seose, jõudis Leibniz, V. I. Lenini sõnade järgi, «teoloogia kaudu mateeria ja liikumise lahutamatu (ja universaalse, absoluutse) seoseni»[1]. Leibniz esitas paljude teaduse valdkondade suhtes arenemise idee.

XVIII sajandi prantsuse materialism

XVIII sajandi teisel poolel teravnes järsult feodalismi kriis Prantsusmaal. Selle kriisi väljenduseks sai lõppude lõpuks kodanlik revolutsioon. Väga tähtsat osa revolutsiooni ettevalmistamises etendasid materialistlikud filosoofid, kodanluse huvide väljendajad *La Mettrie* (1709—1751), *Diderot* (1713—1784), *Helvétius* (1715—1771) ja *Holbach* (1723—1789). Nad võitlesid resoluutselt niihästi religiooni ja idealismi vastu kui ka tolleaegse Prantsusmaa sotsiaalpoliitilise korra vastu. «Suurmehed, kes Prantsusmaal valgustasid inimesi, valmistades neid ette lähenevaks revolutsiooniks, esinesid ise väga revolutsiooniliselt. Nad ei tunnustanud ühtki välist autoriteeti, ükskõik mis laadi see ka oleks olnud. Religioon, loodusekäsitus, ühiskond, riigikord — kõik võeti halastamatu kriitika alla; iga asi pidi kas oma olemasolu mõistuse kohtulaua ees õigustama või oma olemasolust loobuma. Mõtlev intellekt sai kõige olemasoleva ainsaks mõõdupuuks.»[2] Nii iseloomustas Engels prantsuse materialiste.

Prantsuse materialismis kujuneb kaks põhisuunda. Üks neist lähtub Descartes'ist ja ühineb peamiselt loodusteadusega, pooldades Descartes'i füüsikat. Teine võtab lähtekohaks Locke'i õpetuse ja koondab peatähelepanu ühiskondlikele probleemidele ja eetikale.

Tehes ideelist ettevalmistust revolutsioonilisteks muudatusteks praktilises ühiskondlikus elus, olid prantsuse materialistid teooria alal metafüüsilise mõtlemisviisi mõju all, ehkki nende vaadetes leidus ka dialektika elemente (näiteks Diderot' vaated organismide arengule, organismide seosele elutingimustega). XVIII sajandi prantsuse materialism on metafüüsilise materialismi (selle mehhanistliku vormi) iseloomulikuks erikujuks. Selle õpetuse järgi loodus, mateeria on kõige põhjuseks; loodus eksisteerib iseendast; ta eksisteerib ja toimib igavesti; ta on iseenda põhjuseks; looduse liikumine on tema paratamatu eksistentsi paratamatu tagajärg; ilma liikumiseta ei saa loodust ette kujutada. Kõik materiaalsed kehad koosnevad aatomitest. Meie suhtes on mateeria üldse kõik see, mis meie meeli kuidagi mõjutab. Mateeria toimib omaenda jõududega ega vaja mingit välist tõuget, et ta hakkaks liikuma.

Selle materialismi peaprintsiibiks oli aktiivsuse tunnistamine

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 373.

[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 95.

kõige eksisteeriva põhiliseks, lahutamatuks atribuudiks. Kuid prantsuse materialistid taandasid mateeria aktiivsuse mateeria tungile mehhaaniliselt mõjutada teisi objekte, muuta teiste kehade (või mateeria osakeste) mehhaanilise liikumise olekut. Kõigi teadmiste allikaks pidasid nad aistinguid, mida inimeses tekitab välisesemete mõju meeleorganitele. Kindlalt uskudes, et maailma on võimalik tunnetada, sihtisid prantsuse materialistid oma hiilgava talendi nooled religioosse vaimupimeduse vastu, paljastasid kirikudogmasid maailma loomise, hinge surematuse, hauataguse elu küsimustes. Religioonis nägid nad vaimset relva, mida kasutatakse rahva orjastamiseks, türannia tuge. Inimeste vabastamisele religioonist ja ebausust viib hariduse levitamine.

Lähtudes sellest, et inimene ja tema vaimuelu on niisugune, milliseks selle teeb ümbritsev keskkond — loodus ja ühiskond, muutsid prantsuse materialistid materialismi ateismi teoreetiliseks aluseks, ühiskonnaelus esitatavate novaatorlike nõudmiste aluseks. Kui inimene koos tema omadustega sõltub ümbritsevast keskkonnast, siis on ka inimese pahed sotsiaalse keskkonna mõju tulemuseks. Selleks et inimest ümber kujundada, teda puudustest vabastada, tema positiivseid jooni arendada, on vaja ümber kujundada keskkonda, esmajoones ühiskondlikku keskkonda.

Prantsuse materialistide sotsioloogilistes vaadetes valitses idealistlik printsiip: «arvamused valitsevad maailma». Nad kinnitasid, et inimkonna ajalugu on sajandite jooksul olnud inimkonna rõhumine käputäie petiste poolt. Marx kirjutas, et «prantsuse materialismi teine suund viib vahetult välja *sotsialismini* ja *kommunismini*»[1].

Niisiis, hoolimata kõikidest puudustest, mis olid esmajoones seotud püüdega taandada nähtuste kogu mitmekesisust mitmesugustele mehhaanilise liikumise vormidele, etendas XV—XVIII sajandi materialistlik filosoofia suurt positiivset osa võitluses idealismi vastu, teadusliku maailmavaate arendamises.

XVIII sajandi vene materialism

XVIII sajandil olid Venemaal väljapaistvateks materialistideks *M. V. Lomonossov* (1711—1765) ja *A. N. Radištšev* (1749—1802). Lomonossov oli geniaalne õpetlane, entsüklopedist, kes rikastas oma avastustega peaaegu kõiki teadmiste valdkondi. Loodust käsitas ta materialistlikult. Ta oli arvamisel, et mateerial on niisugused põhiomadused nagu ulatuvus, inerts, vorm, läbimatus ja mehhaaniline liikumine. Nende omadustega on seletatavad kõik loodusnähtused. Määratu suur maailmavaateline ja metodoloogiline tähtsus on tema poolt sõnastatud aine ja liikumise jäävuse seadusel: «. . . kõik looduses asetleidvad muutused toimuvad nii, et sama palju kui millelegi lisandus, nii palju võetakse ära teiselt». Seda seisukohta pidas Lomonossov universaalseks printsiibiks,

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 145.

millel on suur tähtsus võitluses idealismi vastu. Ta esitas ka oletusi looduse evolutsioonilise arengu kohta. Lomonossov arendas materialistlikku tunnetusteooriat, pidades kogemusi teaduslike teadmiste aluseks. Ta võitles loodusnähtuste religioosse tõlgitsemise vastu. «Mõnedel tarkpeadel on hõlpus filosoofideks olla,» kirjutas ta õpetatud metafüüsikute kohta, «nad õpivad pähe ainult kolm sõna: «Jumal on nii loonud» ja annavad tolle vastuse kõikide põhjuste asemel.» Üheks Lomonossovi maailmavaate kõige tugevamaks küljeks on teaduse ja praktika ühtsuse tunnistamine. Ta oli pärisorjuse vastu.

Materialistlike ideede silmapaistvaks jätkajaks Venemaal oli Radištšev, kes pani aluse vene ühiskondliku mõtte revolutsioonilisele suunale. Tema looming on kantud armastusest rahva ja vihkamisest feodaalide vastu. Ta põhjendas pärisorjuse kaotamise vajalikkust. Materialistina näitas Radištšev, et inimene, olles loodusega vastastikuse toime protsessis, tunnetab loodust: «Asjade olemises saab veenduda ainult kogemuse kaudu». Kuigi ta kritiseeris idealistlikke ja müstilisi vaateid, astus välja eelarvamuste ja ebausu vastu, jäi ta ise deismi positsioonile, s. t. pooldas vaadet, et jumal on maailma algpõhjuseks, kuid ei sega ennast vahele looduse edaspidisesse arengusse.

4. Klassikaline saksa idealism ja L. Feuerbachi materialism

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses hakkas Saksamaa oma majanduslikust ja poliitilisest mahajäämusest võitu saama ja kodanlikule revolutsioonile lähenema. «Nagu XVIII sajandil Prantsusmaal, nii oli ka XIX sajandil Saksamaal filosoofiline revolutsioon poliitilise pöörde sissejuhatuseks.»[1]

Paljud filosoofid, kelle tegevus ühtis oma klassi maksimaalse revolutsioonilise tõusu ajaga, kes kuulsid Prantsuse revolutsiooni kõuemürinat, olid kaasa kistud revolutsioonilisest energiast, revolutsioonipaatosest. Saksa klassikaline filosoofia väljendas omapärasel kujul kodanluse vabadusvõitlust feodalismi jäänuste vastu. Sakslased teatavasti *mõtisklesid* sellest, mida Prantsusmaal *tehti*. Marx käsitles saksa klassikalist idealismi kui «Prantsuse revolutsiooni saksa teooriat»[2].

Saksa filosoofiasüsteemi kujunemises etendasid tähtsat osa XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse loodus- ja ühiskonnateaduste saavutused. XVIII sajandi 80. aastatest alates hakkasid Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal arenema füüsika ja keemia, edenes orgaanilise looduse uurimine. Elektri alal tehti üks avastus teise järel. Hakkas selguma seos elektri ja keemiliste protsesside

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 296.
[2] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 88.

vahel. Avastused matemaatika valdkonnas, mis võimaldasid mõista protsesse täpses kvantitatiivses väljenduses, Lamarcki õpetus selle kohta, et organismi areng sõltub keskkonnast, astronoomilised, geoloogilised, embrüoloogilised teooriad, samuti teooria inimühiskonna arengu kohta — kõik see tõi täie teravuse ja loogilise paratamatusega esiplaanile arenguidee kui teooria ja kui tegelikkuse tunnetamise meetodi.

I. Kant (1724—1804)

Klassikalise saksa idealismi silmapaistvaks esindajaks oli *I. Kant*. Tuginedes oma aja teaduse andmetele, lõi ta maailmapildi, mille järgi päikesesüsteem on loomulikul teel tekkinud hiiglaslikust gaasjast udukogust. Engelsi sõnade järgi lõid Kanti loodusteaduslikud tööd esimese lõhe metafüüsilisse looduskäsitusse: Kant tegi katset rakendada omaaegse loodusteaduse printsiipe mitte ainult universumi ehituse suhtes, vaid ka universumi tekkimise ja arenemise ajaloo suhtes. Ta esitas idee loomade jaotusest nende võimaliku päritolu järgi, samuti ka idee inimrasside loomuliku tekke kohta.

Niinimetatud kriitiline periood Kanti teaduslikus tegevuses põhineb seisukohal, et enne, kui asuda selliste filosoofiliste probleemide lahendamisele nagu olemise, moraali ja religiooni probleemid, tuleb uurida inimese tunnetusvõimet ja kindlaks teha teadmiste piirid. Kanti järeldus seisab selles, et on olemas paratamatud, hädavajalikud tunnetamise tingimused, mis peituvad mõistuses endas ja moodustavad teadmiste transtsendentaalse aluse. Need tingimused annavad meie teadmistele paratamatu ja üldise iseloomu. Kuid nad panevad ka ületamatud piirid tõsikindlale teadmisele. Seda võib väljendada niisuguse piltliku võrdlusega: tuvile «näib», et tal oleks kergem lennata õhuta ruumis. Kuid tegelikult hoiab ju õhk oma vastupanuga teda üleval ja paneb sellega ühtlasi tuvi lennule paratamatud piirid.

Kant eristas asjade nähtumusi ja asju iseendas. Me tunnetame maailma mitte sellisena, nagu maailm iseendast on, vaid sellisena, nagu maailm meile nähtub. Meie teadmised puudutavad ainult asjade nähtumusi, fenomene, mis moodustavadki meie kogemuse sisu. «Asjad iseeneses» mõjutavad meeleorganeid ja selle mõju tulemuseks on aistingute kaos. Selle kaose me seostame ja korrastame oma mõistuse jõududega. See, mida meie peame loodusseadusteks, on tegelikult seos, mille meie mõistus toob nähtumuste maailma, s. t. meie mõistus kirjutab loodusele ette seadusi. Kuid nähtumuste maailma taga asub inimteadvusest sõltumatu asjade olemus — «asjad iseeneses». Neid asju me ei ole suutelised tunnetama. Nad on meie jaoks ainult noumenonid, s. t. spekulatiivselt mõeldav maailma olemus, mis aga kogemuses pole antud. Kant võitles nende vastu, kes võtsid lähtekohaks piiritu usu inimmõistuse jõusse; ta nimetas seda usku dogmatismiks. Selles on Kanti agnostitsism.

Kant oli veendunud, et ruumi ja aja omadused on inimesele teada enne tajusid. Ruum ja aeg on ideaalsed, mitte aga reaalsed. Vahetuid kujutlusi seostatakse otsustuste abil, otsustuste aluseks on kategooriad, mõisted. Kategooriad on inimesele antud enne igasugust kogemust, s. t. aprioorselt. Selles on Kanti apriorism.

Kanti filosoofia peamiseks jooneks on materialismi ja idealismi kompromiss, lepitamine, püüd ühendada ühes süsteemis erinevaid, vastandlikke suundi. See kahestumine avaldas mõju kogu Kanti maailmavaatele. Nii püüdis ta ka lepitada teadust ja religiooni ning sattus lõppude lõpuks subjektiivsesse idealismi. «...Ma pidin», kirjutas Kant, «piirama *teadmiste* valdkonda, selleks et anda ruumi *usule* ...» Kogu Kanti süsteemile on iseloomulik dualism. «Asjad iseeneses», nii nagu nad eksisteerivad inimesest sõltumatult, on hoopis midagi muud kui see, millistena nad nähtuvad inimesele, kui nad teda mõjutavad. Meie mõistus leiab loodusest ainult seda, mis ta ise sinna on pannud.

Kanti eetika aluseks on veendumus, et moraaliseadus võib olla ainult formaalne, inimeste ajaloolistest elutingimustest, klassivõitlusest sõltumatu. Kõlbeline seadus ehk kategooriline imperatiiv (käsk) nõuab, et igaüks talitaks nii, et tema käitumisreeglid võiksid saada käitumisreegliteks kõikidele. Konstateerides inimtunnetuse piiratust, märgib Kant, et sellel on kõlbeline mõte. Kui inimese teadmised oleksid absoluutsed, ei oleks inimesel kõlbelise kohuse täitmine seotud ei riisikoga ega võitlusega.

Saksa idealismi arendasid ka niisugused silmapaistvad filosoofid nagu Fichte ja Schelling.

Hegel (1770—1831) ja tema filosoofilised vaated

Saksa klassikalise idealismi suurimaks saavutuseks oli *Hegeli* õpetus. Selle idealistliku mõtleja teeneks on see, et ta igakülgselt kritiseeris enne teda valitsenud metafüüsilist mõtlemismeetodit ja töötas sellele vastukaaluks läbi dialektilise meetodi. Hegeli filosoofia on idealistlik dialektika, mis kujutab endast loogiliste seaduste ja kategooriate kogumit.

Hegeli filosoofilised vaated erinevad oluliselt kõikidest endise aja filosoofilistest vaadetest selle poolest, et nad on kantud arenemise ideest. Hegel käsitles nähtusi nende tekkimise, arenemise ja kadumise seisukohalt. Ta oli arvamisel, et millegi mõistmiseks on vaja mõista kogu teed, mis antud nähtus oma arengus on läbinud. Hegel jõudis järeldusele, et filosoofia ei saa olla midagi muud kui õpetus maailma arenemisest; filosoofia peab olema dialektiline.

Hegel sõnastas dialektika põhiseadused. Ta näitas, et ideed ei arene suletud ringi mööda, vaid tõusujoones, madalamatelt vormidelt kõrgematele. Selles protsessis lähevad kvantitatiivsed muutused üle kvalitatiivseteks, arenemise allikaks on vastuolud. Vastuolu paneb Hegeli arvates liikuma maailma. Vastuolu on «igasuguse liikumise ja elulisuse juur», vastuolu moodustab igasuguse iseliikumise printsiibi.

Hegeli filosoofilises süsteemis kujutatakse tegelikkust dialektiliste üleminekute ahelana. Sellepärast kasutasidki eri maade revolutsioonilised mõtlejad Hegeli dialektikat oma revolutsiooniliste nõudmiste põhjendamiseks, nägid selles «revolutsiooni algebrat».

Hegeli filosoofia on seesmiselt sügavalt vastuoluline. Dialektilist meetodit arendas Hegel objektiividealistlikul, sisuliselt religioossel alusel. Tema järgi maailm on mõtlev mõistus. Mõistus on maailma hing; mõistus arendab enesest mõisteid. Seega muudab Hegel ajust lahutatud inimteadvuse mingiks üleloomulikuks, individuaalsetest teadvustest kõrgemal seisvaks teadvuseks, maailmamõistuseks, jumalaks. Esemelise tegelikkuse arenemist tunnustab ta vaid sedavõrd, kuivõrd see kujuneb vaimu arenemise väliseks kestaks.

Oma teostes esineb Hegel maailmavaimu biograafina. Tema filosoofia on suunatud minevikku; ta ei pretendeeri selle muinasjutulise vaimu tulevaste tegude ettenägemisele: vaimu tegudest võib teada saada alles pärast seda, kui need on toime pandud. Filosoofia ei ole suuteline tulevikku ette nägema. Selle kohta ütles Hegel piltlikult nii: Minerva öökull algab lendu alles pärast hämaruse saabumist.

Marksismi-leninismi klassikud kritiseerisid teravalt ja igakülgselt Hegeli idealismi ja tema poliitiliste vaadete reaktsioonilisi jooni; ühtlasi hindasid nad väga kõrgesti paljusid Hegeli töid. Marx pidas Hegelit üheks oma filosoofiliseks õpetajaks. Lenin kirjutas, et me peame olema Hegeli dialektika «materialistlikud sõbrad». Feuerbachi materialismi kõrval on saksa klassikaline filosoofia üheks marksismi kujunemise teoreetiliseks allikaks.

Hegeli näol jõudis kodanlik idealistlik filosoofia tegelikkuse ja inimmõtlemise üldiste seaduste mõistmise alal oma kõrgtipule. Pärast Hegelit algas kodanlikus idealistlikus filosoofias degradeerumise ajajärk.

Feuerbachi (1804—1872) materialism

Saksamaa arenemise revolutsioonieelse perioodi tulemuseks oli *Feuerbachi* filosoofiline õpetus. Loodust käsitlevas õpetuses ületas Feuerbach idealistliku filosoofia ja jõudis materialismini. Ta oli oma aja silmapaistev materialist. Materialismis nägi ta vahendit inimese vabastamiseks religioossest ebausust. Ta näitas, et eesmärgipäraselt tegutsev maailmavaim ja -tahe on tühipaljas fiktsioon, millel pole ruumi teaduses. «See, mida inimene nimetab looduse eesmärgipärasuseks, pole tegelikult midagi muud kui maailma ühtsus, põhjuste ja tagajärgede harmoonia, üldse see vastastikune seos, milles kõik looduses eksisteerib ja toimib.»

Uus filosoofia peab Feuerbachi arvates olema antropoloogilise iseloomuga, astuma tihedasse liitu loodusteadusega. Antropoloogiline printsiip tähendab, et vaja on tunnistada (füüsilise looduse alusel) inimese materiaalse ja vaimse olemuse ühtsust. Lükates tagasi idealismi, näitas ta, et filosoofia ei tohi sulguda puhta mõt-

lemise raamidesse: filosoofia ülesandeks on uurida loodust ja inimest. Loodus eksisteerib väljaspool inimest. Inimene on osa loodusest, looduse arenemise resultaat. Teadvus peegeldab loodust. Mateeria on tunnetatav.

Mõtlemise ja olemise tegelik vahekord on Feuerbachi järgi selline, et olemine on maailma materiaalseks aluseks ja mõtlemine on mateeria omadus. Peamist osa tunnetuses etendavad meeled: «Päevselge on ainult meeleline...» Mõtelda tähendab Feuerbachi arvates seostada üks meeleorganite näit teisega: «...mõtlev kaemus ühendab tervikuks, seostab erinevaid meelelisi fakte, millel ei näi olevat üksteisega midagi ühist, ja inimene mõtleb siis, kui ta tõuseb meeleliselt tajutava sellise ühendamiseni». Feuerbachi filosoofilised vaated on materialistlikud, kuid tema materialism on ilma dialektikata.

Feuerbach ei mõistnud inimese ühiskondlikku olemust, ei näinud töö osa inimese kujunemises, pidas inimest ainult looduse osaks. Lükanud tagasi Hegeli idealismi, heitis Feuerbach kõrvale ka dialektika, jäi metafüüsilise materialismi seisukohale.

Feuerbachi teeneks oli, et ta näitas idealismi ja religiooni seost, näitas seda, et idealismi ja religiooni allikaks on mõtlemise lahutamine olemisest ja ideede muutmine iseseisvateks olemusteks. Feuerbach arendas edasi materialismi tunnetusteooriat ja avaldas oma õpetusega määratu suurt mõju mitte ainult Saksamaa, vaid ka teiste maade, sealhulgas Venemaa vaimuelule.

5. XIX sajandi vene revolutsiooniliste demokraatide filosoofilised vaated

XIX sajandi keskpaiku muutus ideeline filosoofiline võitlus vene ühiskonnas äärmiselt teravaks. Selles võitluses kajastusid Venemaal järsult teravnenud sotsiaalsed klassivastuolud. Materialismi ja idealismi võitlus ühines otseselt klassivõitlusega. Silmapaistvateks materialistideks olid tol perioodil Venemaal *V. G. Belinski* (1811—1848), *A. I. Herzen* (1812—1870), *N. G. Tšernõševski* (1828—1889), *N. A. Dobroljubov* (1836—1861), *N. P. Ogarjov* (1813—1877), *D. I. Pissarev* (1840—1868) jt. Oma klassisisult väljendas eesrindlik vene ühiskondlik-poliitiline ja filosoofiline mõte revolutsioonilisse võitlusse astunud rõhutud talurahva huve. Ühtlasi kujunesid revolutsiooniliste demokraatide ühiskondlik-poliitilised ja filosoofilised vaated tihedas seoses klassivõitluse arenemisega ja revolutsioonilise liikumise kasvuga Lääne-Euroopas.

Revolutsioonilised demokraadid õppisid põhjalikult tundma, tervitasid ja propageerisid loodusteaduse saavutusi. Nad tegid neist saavutustest tähtsaid filosoofilisi järeldusi. Tšernõševski pidas keemia ja füsioloogia tormilist arengut äärmiselt tähtsaks

maailmavaateliseks faktiks. Kui Koperniku süsteem purustas väärad astronoomilised hüpoteesid ja õõnestas koos sellega usulis-idealistlikku maailmakäsitust, siis keemia ja füsioloogia avastused jätkavad Tšernõševski arvates purustustööd samas suunas, ainult palju suuremas ulatuses. Revolutsioonilised demokraadid jälgisid tähelepanelikult Lääne-Euroopa filosoofia saavutusi, mõtestasid neid kriitiliselt lahti.

Idealismi kritiseerides kaitses Tšernõševski mõtet, et «loodusest ei maksa otsida ideid: looduses on mitmesugune mateeria mitmesuguste omadustega; nende kokku põrgates algab looduse elu». Ta lähtus sellest, et esemete jaoks «ühesugune» on nende materiaalsus.

Arendades materialismi põhiseisukohti tunnetusprotsessi käsitamise alal, väitis Belinski, et aistingud on mõistuse tegevuse aluseks. Aistingud annavad mõistusele usaldusväärset materjali. Herzen oli arvamisel, et mõtlemise poolt läbitöötamata meeleline materjal ei kujuta endast veel teadmisi. Mõtlemine, mis ei tugine faktidele, on skolastika, mitte aga tõene teadmine. Üksnes tunnetuse meelelise ja ratsionaalse elemendi ühtsus välistab ühekülgsuse ja annab materiaalse maailma kohta sügavaid ja kindlaid teadmisi.

Tšernõševski väitis, et praktika on võimas jõud, mis paljastab pettust ja enesepettust meeltes, mõtetes ja elus. See, mille üle teoorias vaieldakse, lahendatakse täielikult praktikas. Revolutsionäär-demokraatide paatos oli sihitud agnostitsismi valede paljastamisele ja inimmõistuse piiritu võimsuse tõestamisele. Materialistlik filosoofia ja revolutsiooniline praktika olid nende seisukohalt teineteisega lahutamatult seotud. Materialismist taganemistes nägid nad ohtu revolutsioonilisele praktikale. Sellepärast paljastasid nad halastamatult idealismi, mis oli pärisorjapidajate leeri ideoloogiliseks relvaks.

Vene revolutsioonilised demokraadid lisasid olulise panuse dialektika õpetusse. Dialektika läbitöötamisel olid neile teoreetilisteks allikateks arenguideed, mida oli esitanud kogu maailma filosoofiline mõte. Kõige rohkem panid nad rõhku Hegeli dialektika kriitilisele läbitöötamisele. Nad hindasid dialektikat kõrgelt kui revolutsioonilist meetodit, mis ei luba mõtteseisakut, kui «revolutsiooni algebrat». Herzen rõhutas näiteks, et loodus muutub igavesti ja lakkamatult, et kogu loodus on «voolamine, üleminekud, liikumine», kusjuures liikumine toimub kahe vastandliku tendentsi (või tungi): tekkimise ja hävimise võitluse kaudu.

Herzen oli arvamisel, et inimkonna ajalugu ei seisa paigal. Ka ajalugu areneb kogu aeg, ajaloos põrkavad kokku vastandlikud tendentsid: progressiivsed ja reaktsioonilised jõud. Tšernõševski õpetas näiteks, et arenemine toimub vastuolude kaudu, uue ja vana võitluse kaudu, selle kaudu, et tekkiv eitab kaduvat. «Igavene vormide vaheldumine, teatud sisust või taotlusest võrsunud vormi

igavene hülgamine sellesama taotluse tugevnemise tõttu, sellesama sisu kõrgemalearenemise tõttu, — kes on mõistnud seda suurt, igavest, kõikjal kehtivat seadust, kes on õppinud seda iga nähtuse suhtes rakendama, — kui rahulikult oskab ta kasutada neid võimalusi, mis teisi heidutavad! ... tal ei ole kahju millestki, mis on oma aja ära elanud, ja ta ütleb: «tulgu, mis tuleb, lõppude lõpuks aga saabub pidu meiegi tänavale.»» Revolutsioonilised demokraadid käsitlesid dialektikat tihedas seoses eluga, talupoegade mõisnikevastase võitlusega.

Dialektika oli revolutsioonilistele demokraatidele võitluslipuks uue võitluses vana vastu, relvaks ühiskonnaelu revolutsioonilisel ümberkujundamisel sotsialismi suunas.

Revolutsioonilised demokraadid ei olnud järjekindlad materialistid. Ühiskonna ajaloo seletamises osutusid nad idealistideks, kuigi nad mõnedes küsimustes jõudsid väga lähedale ajaloolisele materialismile. Herzen pidas näiteks peaülesandeks seda, et poliitika, religiooni jne. kohta käivad arutlused põhineksid majandusteaduslikel printsiipidel. Revolutsiooniliste demokraatide teosed on tulvil usku ajaloolisse progressi, sellesse, et progressiivsete ühiskondlike jõudude võit, töörahva vabanemine, sotsialismi võit on paratamatud. Ometi ei suutnud revolutsioonilised demokraadid avastada ühiskondliku progressi tõelisi põhjusi. Nad ei mõistnud, et ühiskonna arenemise aluseks on materiaalsete hüvede tootmise viis. Revolutsioonilised demokraadid omistasid erakordselt suure tähtsuse rahvahulkade osale ajaloos. Dobroljubov oli näiteks arvamisel, et ajaloo kui teaduse peamiseks uurimisaineks peab olema rahva elu. Kritiseerides subjektivistlikke sotsiolooge, kes taandavad kogu inimkonna ajaloo kangelaste, keisrite, väepealikute jne. tegevusele, tõestasid revolutsioonilised demokraadid, et suurte ajalooliste sündmuste ja muutuste tõelisteks kangelasteks, ajaloo tõelisteks loojateks ei ole üksikud suurmehed ega «muidusööjad», vaid rahvahulgad, rahvas.

Revolutsioonilised demokraadid nägid oma kaasaegses ühiskonnas toimuvat klassivõitlust ja mõistsid, et klassivõitlus toimus ka orjanduslikus ja keskaegses ühiskonnas, et klassivõitlus tekib materiaalsete ja poliitiliste huvide kokkupõrkest. Töötajad võivad oma olukorda parandada ainult võitluse kaudu. Revolutsioonid on ajaloo suured pidupäevad, kus rahvahulgad omaenda kogemuste najal õpivad seda, mis neile endistes tingimustes oli ebaselge või kättesaamatu.

Kuid revolutsioonilised demokraadid ei osanud töölisklassi välja eraldada töörahva üldistest massidest, nad ei mõistnud, et töölisklassi ajalooliseks missiooniks on olla kapitalismi hauakaevaja ja kõigi töötajate vabadusvõitluse juhtija. Ajaliselt olid nad Marxi ja Engelsi kaasaegsed, tegelikkuse mõistmise sügavuse poolest aga olid nad marksismi eelkäijad.

Revolutsiooniliste demokraatide filosoofia oli määratu suureks

panuseks materialismi ja dialektika arendamisse. Kuid revolutsioonilised demokraadid ei suutnud anda järjekindlalt teaduslikku vastust neile küsimustele, mis filosoofia ette oli seadnud teaduse, ühiskonnaelu ja rahvahulkade revolutsioonilise liikumise arenemine. Lenin kirjutas Tšernõševski kohta, et ta «ei osanud, õigemini ei suutnud vene elu mahajäämuse tõttu, tõusta Marxi ja Engelsi dialektilise materialismini»[1]. Lahendamist ootavatele küsimustele oli võimalik vastata ainult tööliskiassi positsioonilt. Selle hiiglasliku ajaloolise ülesande lahendas alles marksistlik filosoofia.

6. Marksismi filosoofia tekkimine ja arenemine

Marksismi filosoofia rajajateks on tööliskiassi suured õpetajad *K. Marx* (1818—1883) ja *F. Engels* (1820—1895), seda arendas loovalt edasi *V. I. Lenin* (1870—1924).

Ajalugu tunneb paljusid geniaalseid päid, kes on lisanud hiiglapanuse inimkonna vaimukultuuri varasalve, on hämmastanud kõiki oma vaadete sügavuse ja ulatusega, oma mitmekülgse tegevusega. Niisugused olid renessansiajastu tegelased, mitmed Vana-Kreeka teadlased ja mõtlejad. Ei olnud vist küll ühtki teadmiste valdkonda, mida ei oleks tundnud Aristoteles. Suur Goethe oli näiteks samuti geniaalse mitmekülgsuse kehastuseks: luuletaja, kirjanik, teadlane, filosoof, riigitegelane.

Ometi ei tunne inimkonna ajalugu inimesi, kes oleksid avaldanud mitte ainult vaimukultuuri arengule, vaid ka kogu inimkonna saatusele nii kolossaalset mõju, nagu seda on avaldanud Marx, Engels ja Lenin — inimmõtte ja revolutsiooniliste tegude hiiglased. Nende pilk oli suunatud tulevikku, nad nägid inimkonna tulevast saatust, näitasid kätte tee ja vahendid õnneliku elu saavutamiseks kogu maakeral.

Marksismi tekkimise ajaloolised tingimused

Marksismi tekkimine oli kogu eelneva ajaloo seaduspärane resultaat. Marksismi tekkimine oli esiteks tingitud sotsiaalmajanduslikest põhjustest, teiseks — tolleks ajaks kogutud hiiglaslikest vaimsetest väärtustest kogu inimkonna teoreetilise mõtte tulemuste näol, sealhulgas loodusteaduse saavutuste näol.

Marksismi tekkimise sotsiaalmajanduslikud põhjused peituvad kapitalistliku ühiskonna antagonistlike vastuolude süvenemises. XIX sajandi esimesel poolel arenesid kapitalismi tootlikud jõud tormiliselt. Tekkisid suured tööstusettevõtted, kujunes tööstusproletariaat. Proletariaadi ja kodanluse vastuolud teravnesid ja see väljendus tööliskiassi üha sagenevates väljaastumistes. Tõusevad üles prantsuse töölised Lyonis, Sileesia kangrud Saksamaal. Inglismaal areneb ulatuslikult tšartistide liikumine. Töölised nõuavad

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 335.

paremaid töötingimusi, kõrgemat palka, lühemat tööpäeva. Ühesõnaga, sotsiaalses atmosfääris võis kuulda kõuemürinat, mis oli esialgu küll alles kauge, üha sagedamini hakkasid horisondil vilkuma läheneva äikesetormi välgusähvatused. Ajalugu oli andnud töölisklassile vastutusrikka missiooni: muuta sotsiaalset maailma, purustada vana ühiskond, ehitada uus. Olles seatud selle ülesande teostamise vajaduse ette, pidi töölisklass teadma, kuidas tuleb vana lammutada ja uut ehitada. Tööliste väljaastumised tol perioodil olid stiihilise iseloomuga, sest töölised ei kujutanud selgesti ette oma võitluse lõppeesmärke, tõelisi teid ja vahendeid. Kõik see takistas proletaarlaste liikumist, ei võimaldanud edu saavutada. Tekkis tungiv vajadus revolutsioonilise maailmavaate järele.

Töölisliikumises nägid Marx ja Engels jõudu, kellele kuulub tulevik. Ja nad pühendasid oma elu selle liikumise teoreetilisele põhjendamisele.

Erinedes kõigist talle eelnenud õpetustest kvalitatiivselt, lähtus marksism ühtlasi ideelis-teoreetilisest materjalist, mis oli varasema ajaloo jooksul kogutud.

Artiklis «Marksismi kolm allikat ja kolm komponenti» kirjutas V. I. Lenin: «Filosoofia ajalugu ja ühiskonnateaduse ajalugu näitavad täiesti selgelt, et marksismis ei ole midagi sarnast «sektantlusega» mingi suletud, kivinenud õpetuse mõttes, mis on tekkinud *eemal* maailma tsivilisatsiooni arenemise peateest. Vastupidi, Marxi kogu geniaalsus selles just seisabki, et ta andis vastused nendele küsimustele, mis inimkonna eesrindlik mõtlemine oli juba üles seadnud. Tema õpetus tekkis filosoofia, poliitilise ökonoomia ja sotsialismi suurimate esindajate õpetuse otsese ja vahetu *järjena.*»[1]

Marksismi teoreetilisteks allikateks on: klassikaline saksa filosoofia, inglise poliitiline ökonoomia ja prantsuse utoopiline sotsialism.

Marksismi rajajad kasutasid oma maailmavaate väljatöötamisel laialdaselt kõiki varasema filosoofilise mõtte paremaid saavutusi. Vahetuteks eelkäijateks aga, kes avaldasid Marxi ja Engelsi filosoofilistele vaadetele kõige suuremat mõju, olid Hegel ja Feuerbach. Hegeli dialektilised ideed said ümbertöötatud kujul allikaks Marxi ja Engelsi materialistlikule dialektikale. Feuerbachi materialism, mis etendas tähtsat osa Marxi ja Engelsi vabanemises Hegeli idealistlikest ideedest, oli dialektilise materialismi kujunemise ideeliseks allikaks. Dialektiline materialism ei ole mehhaaniline segu Hegeli dialektikast ja Feuerbachi materialismist, vaid on nende mõlemate õpetuste põhjaliku loova ümbertöötamise resultaat, kusjuures see ümbertöötamine toimus sotsiaalse ja loodusliku tegelikkuse uue lahtimõtestamise alusel.

Silmapaistvad inglise majandusteadlased, kõigepealt A. Smith

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 3.

ja D. Ricardo, tegid katset avastada kodanliku ühiskonna klasside majanduslikku anatoomiat. See katse ei andnud veel küllalt sügavaid tulemusi. Nad ei suutnud avastada klasside olemasolu kõige tähtsamaid majanduslikke põhjusi. Ometi seadsid need majandusteadlased esimestena päevakorrale küsimuse klasside seosest majanduslike tingimustega ja püüdsid seletada väärtust tööga, s. t. lõid tööväärtusteooria. Need ideed olid teoreetilisteks allikateks Marxi ja Engelsi majandusteaduslike vaadete kujunemisele ja ajaloolise materialismi loomisele.

Rikaste ja vaeste vastuolu, kapitali ja töö vastuolu oli juba ammu tekitanud ägedat protesti õilsate inimeste hinges, kes ihaldasid sotsiaalset õiglust. Selle protsessi kujukaks väljenduseks oli utoopiline sotsialism. Kõige silmapaistvamad utoopilise sotsialismi esindajad — Ch. Fourier, H. Saint-Simon ja R. Owen kritiseerisid sügavalt ja järsult kapitalismi vastuolusid, tegid rea geniaalseid oletusi uue, sotsialistliku ühiskonna kohta. Ometi ei näinud utopistlikud sotsialistid neid sotsiaalseid jõude, kes oleksid suutnud teostada sotsiaalseid ümberkujundusi. Sellepärast jäi nende õpetus sotsialismist ja inimeste õnnelikust elust teostamatuks unistuseks.

Tõeliselt teadusliku teooria sotsialismi kohta lõid Marx ja Engels. Nad näitasid, et ainult proletariaat suudab lammutada vana maailma ja üles ehitada kommunistliku ühiskonna. Nii lõid Marx ja Engels marksismi — looduse ja ühiskonna arenemise üldisi seadusi, sotsialistliku revolutsiooni võitu, sotsialismi ja kommunismi ülesehitamise teid käsitlevate teaduslike vaadete harmoonilise süsteemi.

Marksismi ideelisi allikaid ei tohi segi ajada marksismi kolme komponendiga: dialektilise ja ajaloolise materialismiga, marksistliku poliitilise ökonoomiaga ja teadusliku kommunismi teooriaga.

Marksismi filosoofia loodusteadusliku põhjendamise seisukohalt etendasid, Engelsi sõnade järgi, tähtsat osa loodusteaduste suured avastused, eriti aga energia jäävuse ja muundumise seadus, elusorganismide rakulise ehituse õpetus ja Ch. Darwini evolutsiooniteooria. Energia jäävuse ja muundumise seaduses nägid marksismi rajajad kinnitust maailma materiaalse ühtsuse printsiibile, mateeria ja liikumise loodamatuse ja hävimatuse, mateeria liikumise mitmesuguste vormide vastastikuste üleminekute printsiibile. Elusorganismide rakulise ehituse õpetuses nägid nad tõestust taime- ja loomariigi seesmise vastastikuse seose kohta.

Evolutsiooniteooria loomisega tegi Ch. Darwin lõpu vaadetele, mille järgi taime- ja loomaliigid on juhuslikud, jumalast loodud ja muutumatud. Ta tõestas teaduslikult, et kõrgemad organismid on tekkinud loomuliku valiku seaduse toimel madalamatest organismidest. Ka inimene on elusmateeria pikaajalise evolutsiooni resultaat.

Kõiges selles avaldus dialektika võit ja metafüüsika lüüasaamine.

Teostatud pöörde olemuse selgitamiseks on vaja näidata marksismi filosoofia kvalitatiivset erinevust kõigist eelmistest filosoofilistest õpetustest.

Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus

Niihästi materialistlikud kui ka idealistlikud õpetused olid varemalt kas ekspluataatorlike klasside maailmavaateks või siis eluvõõrasteks utoopiateks. Endine filosoofia oli tavaliselt adresseeritud väikesele käputäiele haritud inimestele. Tõsi küll, ka marksismieelsed filosoofid ei piirdunud ainult sellega, et nad oma kabinettide aknaist maailma passiivselt vaatlesid. Nad mõjutasid inimeste teadvust aktiivselt, revolutsioneerisid rahvahulki, võitlesid tuliselt kõige vana vastu. Meenutagem näiteks prantsuse materialistide suurepärast plejaadi. Ometi olid endise aja filosoofid — utopistlikud sotsialistid ja vene revolutsioonilised demokraadid välja arvatud — ekspluateerivate klasside ideoloogideks. Nad võitlesid ühtede ekspluateerijate vastu, kuid kaitsesid teisi: kukutades üht ekspluateerimise vormi, aitasid nad kaasa teise kehtestamisele.

Marksismi filosoofiaga on lugu hoopis teisiti. Marksistlik filosoofia sai teoreetiliseks aluseks kõige eesrindlikuma, järjekindlalt revolutsioonilise klassi, proletariaadi maailmavaatele, sai miljonite töötajate ideeliseks lipukirjaks. Marx ja Engels tegid lõpu enne neid valitsenud vaadetele, mille järgi filosoofiat peeti «vaimuaristokraatide» pärisvaraks. Nad lõid rahvahulkade filosoofia ja põhjendasid teaduslikult rahva otsustavat osa ajaloos. Lenin kirjutas, et «marksismi õpetus lakkas olemast ühe, olgugi geniaalse, XIX sajandi sotsialisti töö, ... see õpetus sai miljonite ja kümnete miljonite proletaarlaste õpetuseks kogu maailmas, kes rakendavad seda õpetust oma võitluses kapitalismi vastu».[1]

Marksismieelse materialismi esindajate üheks puuduseks oli see, et nad ei suutnud mõista teooria ja praktika seost. Tõsi küll, nad rõhutasid teooria tähtsust elule, kuid nad ei mõistnud seda, mis praktika annab teooriale. Marksismieelne materialism oli kaemuslik, s. t. ta käsitles tunnetust ainult kui inimese niisugust teoreetilist tegevust, mille puhul inimene vaatleb loodust ja mõtiskleb oma kabineti vaikuses selle üle. Nad ei mõistnud tunnetuse seost rahva tootmistegevusega, rahvahulkade ühiskondlik-poliitiliste liikumistega. «Filosoofid», kirjutas Marx, «on maailma ainult mitmeti *seletanud*, kuid asi seisab selles, et teda *muuta*.»[2] Marksism seostas teooria praktikaga, filosoofia poliitikaga.

Marx ja Engels avastasid esimestena inimmõtte ajaloos, et ühiskondlik praktika etendab alustrajavat osa inimühiskonna elus ja arengus, tunnetuses, inimkonna materiaalse ja vaimse kultuuri arengus. Tuletades teooria praktikast, allutas marksism teooria

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 255.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 334.

TÜ RAAMATUKOG

ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise vajadustele. «... Teooria muutub materiaalseks jõuks, kui ta vallutab rahvahulgad.»[1]

Revolutsioonilise praktika vajadus tulenes teooria revolutsioonilisest olemusest, sellest, et teooria ise oli revolutsioonilise praktika teaduslikuks üldistuseks. Marksismi filosoofia liitus revolutsioonilise tegevusega, filosoofia loojad said proletariaadi ideoloogideks ja poliitilisteks juhtideks.

Marksismi tekkimine tähendas metafüüsilise materialismi krahhi.

Marx ja Engels lõid esimestena filosoofia ajaloos materialistliku dialektika ja rakendasid seda loovalt oma uuringutes. Just materialism andis Marxile ja Engelsile võimaluse dialektikat tõeliselt lahti mõtestada, dialektika rakendamine aga süvendas omakorda materialismi käsitust. Iseloomustades marksismi filosoofia kvalitatiivset erinevust marksismile eelnenud filosoofilistest süsteemidest, rõhutab Lenin: «Materialistliku dialektika rakendamine kogu poliitilise ökonoomia läbitöötamisele, tema rajamisest peale, — ajaloole, loodusteadusele, filosoofiale, töölisklassi poliitikale ja taktikale, — see on see, mis Marxi ja Engelsit kõige enam huvitab, see on see, milles nad annavad kõige olulisema ja kõige uuema, selles seisab nende geniaalne samm edasi revolutsioonilise mõtte ajaloos.»[2]

Vana materialismi puuduseks oli tema ebajärjekindlus. Endise aja materialistid tunnistasid looduse, mateeria primaarsust ja teadvuse sekundaarsust, tuletatust. Ühiskonnakäsituses aga jäid nad idealistideks: ühiskonna arenemise tõukejõududeks pidasid nad inimeste ideid, teadvust. Nii muutus vana materialism ühiskonna suhtes rakendatuna idealismiks. Marx ja Engels andsid esimestena inimmõtte ajaloos lõpuni järjekindla materialistliku lahenduse filosoofia põhiküsimusele mitte ainult loodusnähtuste, vaid ka ühiskonnanähtuste seletamise alal. Nad lõid ajaloolise materialismi.

Niisiis, marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus seisab selles, et marksismi maailmavaade üheaegselt niihästi eitas kogu eelnevat filosoofiat kui ka kasutas kõike väärtuslikku, progressiivset, mis oli saavutatud inimmõtte jõupingutuste tulemusena. Marxile ja Engelsile oli täiesti võõras nihilistlik suhtumine inimmõistuse varasematesse saavutustesse. Nad mõistsid väga hästi, et edasiliikumine on võimalik vaid siis, kui võetakse omaks kõik eelmised rikkused. Marksism tervikuna on seaduspäraseks järjeks kõigele väärtuslikule, mis inimmõtlemise ajalugu oli kogunud. Välja valinud positiivse, oli marksismi filo-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 422.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 507.

soofia suurimaks hüppeks filosoofilise mõtte ajaloos; filosoofia klassiline, parteiline, ühiskondlik osa ja filosoofia aine muutusid põhjalikult.

Marksistliku filosoofia loov iseloom

Endise aja filosoofid püüdsid tavaliselt anda lõpuleviidud õpetusi, mis pidid ammendavalt vastama kõikidele maailmavaatelistele ja metodoloogilistele küsimustele. Kuid seda laadi pretensioonid osutusid alusetuiks. Nad olid vastuolus lakkamatult voolava ja muutuva elu endaga. Elus ei ole ega saagi olla midagi absoluutselt lõpuleviidut, peatunut. Pretendeerida teooria alal sellele, et esitatakse «viimse instantsi» tõdesid tähendab irduda elust ja sattuda dogmatismi kõrbe. Elu on säärased pretensioonid alati kummutanud.

Marksismi filosoofia erineb mitte ainult tegelikkusse suhtumise poolest, vaid ka iseendale esitatavate nõudmiste poolest põhjalikult kõigist marksismile eelnenud filosoofilistest süsteemidest. Ta on mitte ainult kriitiline, vaid ka enesekriitiline. Marksistliku filosoofia printsiipe rikastatakse ühiskondliku arengu praktika najal, teaduse uute saavutuste najal.

Marksismi filosoofia on loov õpetus. Marksismi loovat iseloomu rõhutades kirjutas Lenin: «Meie õpetus — ütles Engels enda ja oma kuulsa sõbra kohta — ei ole dogma, vaid tegevusjuhend. Selles klassikalises teesis on suurepärase jõu ja ilmekusega rõhutatud marksismi seda külge, mis jäetakse pahatihti kahe silma vahele. Seda kahe silma vahele jättes me teeme aga marksismi ühekülgseks, vigaseks, elutuks, võtame ära tema elava hinge, me õõnestame tema teoreetilisi põhialuseid — dialektikat, õpetust igakülgsest ajaloolisest arenemisest, mis on täis vastuolusid; me õõnestame tema sidet ajastu kindlate praktiliste ülesannetega, mis võivad muutuda igal uuel ajaloo käänakul.»[1]

Marksismi filosoofia õpetab, et ellu tuleb suhtuda tähelepanelikult, tuleb osata näha elus uut ja alati hoida orientatsiooni sellele uuele.

Dialektilise ja ajaloolise materialismi üksikute seisukohtade läbitöötamise alal, peamiselt aga marksismi filosoofia propageerimise ja kaitsmise alal, kodanliku ideoloogia vastu võitlemise alal tegid palju ära Marxi ja Engelsi silmapaistvad õpilased ja järglased: Saksamaal *F. Mehring* (1846—1919), Prantsusmaal *P. Lafargue* (1842—1911), Itaalias *A. Labriola* (1843—1904), Venemaal *G. V. Plehhanov* (1856—1918), kes väga andekalt kritiseeris idealismi ja revisionismi. XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguses kirjutatud Plehhanovi filosoofilisi töid hindas Lenin kui parimaid kogu rahvusvahelises marksistlikus kirjanduses.

Uus etapp marksismi filosoofias on seotud suure Lenini nimega.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 20.

Leninlik etapp marksistliku filosoofia arengus

Marksismi filosoofia tekkis tõusujoones areneva kapitalismi ajajärgul, kus ühiskonna arenemine toimus suhteliselt rahulikult. XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses muutus olukord järsult: monopolismieelne kapitalism kasvas üle imperialismiks, kapitalism astus oma viimsesse arengujärku. Saabus imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide ajastu, kapitalismilt sotsialismile ülemineku ja kommunistliku ühiskonna ehitamise ajastu. Majanduslikud ja poliitilised vastuolud muutusid enneolematult teravaks. Suhteliselt rahuliku arenemise ajajärk asendus proletaarsete revolutsioonide perioodiga. Selleks ajaks oli Venemaal tekkinud tööstusproletariaat. Kogu poliitilise ja majandusliku arenemise käik oli toonud Venemaa rahvad kodanlik-demokraatliku revolutsioonini.

Imperialismi ideoloogid püüdsid materialismi kummutada ja restaureerida kõige reaktsioonilisemaid idealismi vorme. Propageerides, Lenini sõnade järgi, tuhat korda labasemat ja tühisemat idealismi kui Hegeli idealism, pidasid nad võitlust dialektika, selle «revolutsioonialgebra» vastu, mida nad vihkasid, püüdsid kõigest väest kindlustada metafüüsika positsioone. Eriti ägedalt möllas reaktsioon pärast seda, kui 1905. aasta Vene kodanlik-demokraatlik revolutsioon oli lüüa saanud. Kontrrevolutsioon tahtis töölisliikumist ideeliselt ja organisatsiooniliselt desarmeerida. Reaktsiooniliste ajalehtede, ajakirjade, raamatute kaudu propageeriti aktiivselt idealismi, usulist vaimupimedust, müstikat. Ilmusid marksismi «kritiseerijad», kes moonutasid marksismi põhiideid, püüdsid ühendada marksismi religiooniga, idealismiga.

Uuel ajaloolisel perioodil kerkisid maailmavaate ja meetodi küsimused tähelepanu keskpunkti mitte ainult selle tõttu, et sotsiaalsed vastuolud olid teravnenud, vaid ka selle tõttu, et teadus tormiliselt arenes. Loodusteaduses, eriti füüsikas, toimus XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses tõeline revolutsioon. Uued teaduslikud avastused tekitasid pöörde siiamaani mateeria ja selle omaduste suhtes valitsenud vaadetes. Idealistid parasiteerisid teaduse kasvuraskustel ja hakkasid neist avastustest tegema idealistlikke järeldusi, eitama mateeria olemasolu. Oli vaja anda idealismile dialektilise materialismi positsioonilt vastulöök ja üldistada loodusteaduse saavutused.

Selle ülesande täitis Lenin. 1908. aastal kirjutab ta oma geniaalse filosoofilise teose «Materialism ja empiriokrititsism», milles ta põhjalikult kritiseerib mahhismi, agnostitsismi, «füüsikalist» idealismi, pragmatismi ja lööb puruks filosoofilise revisionismi. Lenin üldistas loodusteaduse uusi avastusi, mis olid tehtud pärast Engelsi surma, arendas igakülgselt marksismi tunnetusteooriat. Ta näitas tunnetusprotsessi komplitseeritud, dialektilist iseloomu, arendas marksismi tõeõpetust, näitas absoluutse ja suhtelise tõe dialektikat.

Lenin arendas loovalt marksismi õpetust ühiskondliku praktika osast tunnetusteoorias, rõhutas, et «elu, praktika seisukoht peab olema tunnetusteooria esimeseks ja põhiliseks seisukohaks».[1] Lenin omistas teooriale määratu suure tähtsuse sellepärast, et teooriasse, kui teooria on teaduslik, on koondatud kogu inimpraktika tulemused.

Eriti suurt tähelepanu pööras Lenin dialektikale kui ainsale teaduslikule tunnetamise ja maailma revolutsioonilise ümberkujundamise meetodile. Lenin näitas dialektikas sisalduvate varjundite ja joonte mitmekesisust, arendas filosoofia põhikategooriaid (üldisi mõisteid): mateeria, teadvuse, liikumise, ruumi, aja, arenemise, põhjuslikkuse, juhuslikkuse ja paratamatuse, vabaduse ja paratamatuse jt. kategooriaid. Määratu suure ühiskonna- ja loodusteadusliku materjali alusel käsitles ta dialektika põhilisi seadusi, tõstis dialektika põhituumikuna esile vastandite võitluse kui arenemise allika ja liikumapaneva jõu.

Lenin rakendas marksistliku filosoofia teoreetilisi printsiipe, dialektilist meetodit meisterlikult mitte ainult sotsiaalmajanduslike ja poliitiliste nähtuste, vaid ka loodusteaduse saavutuste konkreetseks analüüsimiseks. Lenin avas väga põhjalikult füüsika revolutsiooni filosoofilise olemuse ja arendas koos sellega edasi Engelsi teesi idealismi ja metafüüsika pidurdavast mõjust kogu loodusteaduse arenemisele. Üldistades dialektilise materialismi seisukohalt loodusteaduse uusi avastusi, näitas Lenin füüsika kriisi põhjusi ja sellest kriisist vabanemise teid: «Füüsika materialistlik põhivaim, nagu ka kogu tänapäeva loodusteaduse materialistlik põhivaim, võidab igasugused kriisid, kuid ainult sel tingimusel, et metafüüsiline materialism asendatakse dialektilise materialismiga.»[2] Lenini geeniust köitis mitte ainult küsimus, kuidas loodusteaduse avastused kinnitavad dialektilise materialismi juba teadaolevaid seisukohti, vaid ka see, millised uued järeldused tulenevad neist avastustest filosoofia jaoks. Oluline metodoloogiline tähtsus on Lenini teesil aatomi ammendamatuse kohta, selle kohta, et mateeria tunnetamisel sügavuti ja laiuti pole piire. Lenin oskas harukordse ettenägelikkusega välja eraldada faktide ja ideede komplitseeritud ja vastuolulises voolus seda, mis tõi loodusteaduse uutele positsioonidele.

Kõige tähtsamaks jooneks, mis iseloomustab Lenini suhtumist tegelikkuse uurimisse, filosoofia küsimustesse, on revolutsiooniline sihikindlus, parteilisus, millest on kantud kõik Lenini teosed. Kõigis tähtsamates filosoofia küsimustes jälgib Lenin kahe põhisuuna — materialismi ja idealismi võitlust. «Uusim filosoofia on niisama parteiline kui ka kaks tuhat aastat tagasi. Võitlevateks parteideks on tegelikult... materialism ja idealism.»[3]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 126.
[2] Sealsamas, lk. 283.
[3] Sealsamas, lk. 332.

Lenin näitas idealismi ja religiooni seesmist seost. Lenini kolossaalseks teeneks on religiooni igakülgne, sügav paljastamine. Lenin tõi esile religiooni gnoseoloogilised ja klassijuured ning näitas religiooni reaktsioonilist osa ühiskonna elus.

Lenin võitles järjekindlalt kodanluse ideoloogia vastu, revisionismi ja dogmatismi vastu. Ta analüüsis revisionismi ja dogmatismi põhijooni, näitas nende arengutendentse ja relvastas niiviisi marksiste ka võitluseks kaasaegsete revisionistide ja dogmaatikute vastu.

Lenin pani eriti suurt rõhku ühiskonna arenemise seaduspärasuste analüüsimisele ja esmajoones imperialismi olemuse selgitamisele. Lenin töötas välja sotsialistliku revolutsiooni teooria. Ta näitas, et uutes tingimustes on Marxi seisukoht, mille järgi revolutsioon võib võita ainult kõigis juhtivates kapitalistlikes maades üheaegselt, vananenud. Tuginedes imperialismi seaduspärasustele, mis ta ise oli avastanud, tõestas Lenin, et on reaalselt võimalik sotsialismi võit alguses vähestel või isegi ühel üksikul maal. Need Lenini ideed avaldasid määratu suurt mõju ühiskonna edaspidisele arengukäigule.

Lenin rikastas ka marksismi õpetust klasside ja klassivõitluse küsimuses, rahvahulkade poolt ajaloos etendatava osa küsimuses, töölisklassi parteile ja eesrindlikele ideedele ühiskonna elus kuuluva osatähtsuse küsimuses. Ta arendas edasi marksistlikku riigiteooriat: avastas nõukogudes proletariaadi diktatuuri riigi vormi ja kõrgeimat tüüpi demokraatia, mis väljendab kõigi töötajate huve. Lenin defineeris proletariaadi diktatuuri kui proletariaadi ja mitteproletaarsete klasside (talurahva jt.) ekspluateeritavate hulkade klassiliidu erilist vormi, kusjuures juhtivat osa etendab töölisklass. Ta näitas, et kapitalismilt sotsialismile üleminek annab väga palju mitmekesiseid poliitilisi vorme, kuid nende olemus on üks — proletariaadi diktatuur.

Lenini töödes on marksismi tervikuna edasi arendatud ja kõrgemale astmele tõstetud. Sellepärast kujutab marksism, mida Lenin uuel ajaloojärgul arendas, endast marksismi-leninismi. Leninism on vene ja maailmakultuuri kõrgeim saavutus, ühiskonna kommunistliku ümberkujundamise võimas jõud.

Neli aastakümmet on möödunud ajast, millal Lenin lahkus meie keskelt. Nende aastatega on inimkonna elus toimunud kolossaalsed muutused, sotsialismi ja kapitalismi jõudude vahekord on järsult muutunud. Kõik see on nõudnud marksismi-leninismi ja selle komponendiks oleva dialektilise ja ajaloolise materialismi loovat edasiarendamist. Seda ülesannet täidavad eduga NLKP ja teised vennalikud kommunistlikud ning töölisparteid. Eriti suur panus on marksismi-leninismi õpetusse lisatud viimaste aastate jooksul, millal meie partei leninliku Keskkomitee juhtimisel paljastas Stalini isiku kultuse ja töötas välja konkreetse plaani kommunismi ülesehitamiseks meie maal.

NLKP programm, kaasaja silmapaistev teoreetiline ja poliitiline dokument, tähistab uut etappi Marxi, Engelsi, Lenini revolutsioonilise teooria arendamises. Programm teeb kokkuvõtte sotsialismi ehitamise praktikast, arvestab ülemaailmse revolutsioonilise liikumise kogemusi ja, väljendades partei kollektiivset tarkust, määrab kindlaks kommunistliku ülesehitustöö põhietapid ja peaülesanded. NLKP programmis on loovalt lahendatud niisugused teoreetilised küsimused nagu proletariaadi diktatuur kaasaja tingimustes; sotsialismi kommunismiks ülekasvamise seaduspärasused; kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomise teed; kommunistlike ühiskondlike suhete kujunemine ja uue inimese kasvatamine; kapitalismilt sotsialismile ülemineku vormide mitmekesisus; sotsialistlike maade enam-vähem üheaegne jõudmine kommunismi: maailmasõja ärahoidmise võimalus meie ajal; kaasaegse epohhi iseloom jne.

Marksismi filosoofiat arendatakse nõukogude ja välismaa marksistlike filosoofide arvukates teostes, mis üldistavad meie maa kommunistliku ülesehitustöö praktikat, rahvademokraatiamaade sotsialistliku ülesehitustöö praktikat, koloniaalrahvaste rahvusliku vabadusliikumise praktikat, kapitalistlikes maades toimuva klassivõitluse praktikat, ühiskonnateaduste saavutusi ja loodusteaduse edusamme. Marksistlikud filosoofid teostavad järjekindlalt kodanluse reaktsioonilise filosoofia kriitikat. Marksistlik filosoofia on läbi teinud pika ja raske tee ja tema praegune seisund on filosoofilise mõtte kõrgtipp, mis on kätte võidetud marksistlik-leninlike parteide ja suure hulga marksistlike filosoofide jõupingutustega.

7. Kaasaegne kodanlik filosoofia

Kodanliku filosoofia kriis

Kaasaja peasisuks on kapitalismilt sotsialismile üleminek. Ideoloogia sfääris tähendab see marksismi-leninismi ideede üha sügavamat tungimist maailma rahvaste teadvusse. Uus ajalooline epohh on toonud marksistlik-leninlikule maailmavaatele tõelise triumfi. Marksism-leninism on vallutanud inimkonna eesrindliku osa meeled ja mõtte.

Nagu märgitakse NLKP programmis, ei ole tänapäeva kodanlus enam võimeline esitama ideid, mis võiksid endaga kaasa tõmmata rahvahulki. Üha rohkem inimesi kapitalistlikes maades ütleb lahti kodanlikust maailmavaatest. Kodanlik ideoloogia elab läbi sügavat kriisi.

Marksismi filosoofia levib kaasaegse kodanliku filosoofia vastu peetava terava võitluse olukorras. Tänapäeva kodanlik filosoofia on hukkuva klassi filosoofia, mis peegeldab kapitalistliku ühiskonna sügavat kriisi, kodanluse hirmu rahvahulkade ja kommunismi ees. Kodanlikule filosoofiale on iseloomulik koolkondade ja

voolude kirev rohkus. Kuid kõiki neid ühendab üks põhiülesanne: otsene või kaudne võitlus kommunismi ideede ja nende filosoofilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi vastu. Kodanluse ideoloogide viha marksistliku filosoofia vastu on eelkõige seletatav sellega, et marksistlik filosoofia annab sügava teadusliku põhjenduse kapitalistliku korra paratamatule hävingule ja kommunismi ülemaailmsele võidule. Rünnates dialektilist ja ajaloolist materialismi, püüavad kodanlikud filosoofid samal ajal kõigest väest teoreetiliselt kaitsta hukkuvat kapitalismi. Tulebki välja nii, nagu öeldakse vanasõnas: see, kes maksab, tellib ka muusika.

Tänapäeva kodanlikule filosoofiale on iseloomulikud idealism, agnostitsism, irratsionalism, teaduse saavutuste ebaõige filosoofiline tõlgitsemine, filosoofia ja religiooni tihe side.

Kui ajaloo areenile tuleva kodanluse ideoloogid võitlesid mõistuse võidu eest ja väljendasid kõikumatut usku mõistuse jõusse, orienteerisid teadust asjade seaduspäraste seoste ja suhete tunnetamisele, siis reaktsioonilise kodanluse ideoloogid on tänapäeval äärmiselt vastuolulises olukorras: ühest küljest nõuavad tootmise vajadused, tehnika ja eriti sõjatehnika arenemise vajadused teaduse arengut, teisest küljest aga õõnestab teadus üha rohkem idealistliku ja religioosse maailmavaate, s. t. rahvahulkade vaimse allasurumise kõige tähtsamate vahendite aluseid. Sellest sõjakäik mõistuse vastu, tunnetusele piiride seadmine ja katsed tõestada mõistuse jõuetust. Kui Bacon püüdis vabastada mõtlemist eksimustest, siis nüüd püüavad kõige reaktsioonilisemad filosoofid tõestada, et inimeste eksimused on täiesti paratamatud, saatuse poolt ette määratud. Kapitalismi kõdunemise ajastu paneb suure hulga kodanlike filosoofide ja teadlaste maailmavaatele sünge pessimismi pitseri. Kõikjal, kus teadus ei ole veel jõudnud teadust erutavaid probleeme rangelt kontrollitud faktilise materjali alusel lahendada, kalduvad nad looma süngeid hüpoteetilisi pilte, nagu seda on näiteks universumi «soojussurm», maailma tunnetamatus jne.

Neid motiive tingib mitte niivõrd teaduse faktiliste andmete piiratud iseloom, kuivõrd nende filosoofide ja teadlaste klassipositsioon ja väär maailmavaade. Usu kaotamine maailma tunnetamise printsipiaalsesse võimalusse tekitab teadlastel jõuetuse ja abituse tunde, sunnib neid pidama oma uurimusi sisuliselt mõttetuiks. See on suureks piduriks teaduse arengus. Tol perioodil, millal kodanlus ise võitles võimu pärast, ületades feodaalühiskonna inertsi ja vastupanu, suutsid kodanluse kõige julgemad ja läbinägelikumad filosoofid teatavasti asuda dialektika vaatekohale. Just see vaatekoht *avas neile tulevikuperspektiivid*, põhjendas teoreetiliselt vajadust purustada vana ja üles ehitada uus ühiskond.

Kaasaegse kodanliku filosoofia peamiseks iseärasuseks on see, et kõiki ajaloolisi nähtusi ja vorme, milles avaneb kodanliku ühiskonna majanduse ja sotsiaalpoliitiliste suhete olemus, käsitavad

kodanlikud filosoofid mitte ajutiste, ajalooliste nähtustena, vaid igavese olemuse väljendusena, muutumatuina. Kodanlikud mõtteteadlased on «unustanud» dialektika, nad on dialektika suhtes lõplikult kurdiks jäänud. Neile on uuesti «meelde tulnud» metafüüsika. See on ka arusaadav. Nüüd ei ole ju dialektiline seisukoht kodanlusele enam kasulik, sest dialektika kuulutab kapitalismi hukku ja kommunismi võitu.

Sellepärast näevadki kodanluse ideoloogid dialektilises materialismis oma peavaenlast ja peamist takistust reaktsiooniliste vaadete propageerimises ning otsivad üha sagedamini abi dialektilise materialismi häbitust võltsimisest ja kriitikast.

Tänapäeva kodanlikule filosoofiale on iseloomulik idealism, mis samuti nagu varasemgi idealism jaguneb kaheks põhiharuks: subjektiivseks ja objektiivseks. Kummagi haru raamides on olemas suur hulk kõikvõimalikke varjundeid. Kõik need idealistlike voolude varjundid, Lenini tabava märkuse järgi, erinevad üksteisest niisama palju, nagu kollane kurat erineb rohelisest.

Neotomism

Tänapäeva kodanlikule maailmavaatele on iseloomulik religiooni laialdane sissetung. Kirik ja tema organisatsioonid muutuvad üha aktiivsemaks. Kodanluse ideoloogid püüavad tõestada, et religioon olevat teadusega täielikult ühendatav, religioon soojendavat inimese südant ja toovat lunastust.

Kodanluse ja kodanliku haritlaskonna keskel leiavad toitepinda müstika, spiritism, hiromantia, astroloogia ja muud ebausu liigid. On olemas kõiksugused spiritistide ühingud, mis tegelevad laudade keerutamisega, tulevad kokku kongressid, kus arutatakse planeetide mõju rahvaste ja üksikinimeste saatusele. Ühel astroloogide kongressil arutati näiteks seda, kuidas Siirius mõjutab blondiinide-melanhoolikute saatust ja Marss — Hispaania kodusõda ning Jaapani sõda Hiina vastu.

Sedalaadi nähtuste klassitähendust näitas juba Lenin, kes märkis, et «kodanlus, hirmust kasvava ja tugevneva proletariaadi ees, toetab kõike mahajäänut, väljasurevat ja keskaegset».[1]

Neotomismi filosoofias taaselustatakse Aquino Thomase (sellest nimetus «tomism») keskaegne maailmavaade. 1879. aastal kuulutas paavst Leo XIII spetsiaalse läkitusega tomismi katolitsismi ametlikuks doktriiniks. Neotomism on laialdaselt levinud katoliiklikes maades (Prantsusmaa, Itaalia, Lääne-Saksamaa, Ameerika Ühendriigid, Ladina-Ameerika maad). Neotomismi tuntumad esindajad on J. Maritain, E. Gilson, C. Baeumker, M. Grabmann jt. Neotomism on objektiivne idealism. Neotomistide arvates on jumal kõige eksisteeriva loojaks. Mateeriat peavad neotomistid passiivseks ehitusmaterjaliks, millest jumal loob kõik asjad. Nad-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19 kd., lk. 77.

kinnitavad, et inimühiskonna ajalugu on jumaliku plaani realiseerimine suurmeeste poolt.

Neotomismi esindajad väidavad, et meid ümbritsev maailm eksisteerib objektiivselt, s. t. väljaspool inimese teadvust, ja inimene tunnetab seda maailma. Ometi arvavad nad ka, et maine maailm on vaid põrm, kest, mille taga on peidus jumal. Jumal avab ennast ainult religioonile, teadus aga võib anda üksnes piiratud, pealiskaudseid teadmisi. Absoluutne tõde on religiooni kätes. Sellest teevad neotomistid järelduse: teadus on madalam teadmise liik ja ta peab alluma religioonile, mis valdab kõrgemat, varjatud tõde. Kõige rohkem, mis teadus teha võib, on neotomistide arvates see, et ta aitab meil üha täiuslikumalt tõlgitseda jumalasõnas antut. Seega jäetakse teadusele armetu osa — religiooni teenri osa.

Neotomistid väidavad, et nende filosoofia on «igavene filosoofia», et selle tõed on igavesed ja muutumatud. Tõde ei ole oma ajastu laps. Nii kinnitavad neotomistid. Kas jääb sellisel juhul teadusest üldse midagi järele?

Neotomismi seisukohalt ei ole loodusel, ühiskonnal ja inimesel omaette mingit tähtsust. Kui kõik on jumala poolt loodud, siis väljaspool seost jumalaga muutub kõik eimiskiks. Sellest neotomismi õel ja ülireaktsiooniline moraal: kui maine elu on ainult üürike ettevalmistus igaveseks eksisteerimiseks hauataguses maailmas, siis pole mõtet võidelda sotsiaalse ebaõigluse vastu, ühe inimese poolt teise inimese ekspluateerimise vastu. Jääb üle ainult teha üht: paluda jumalat ja orjata palehigis ekspluataatoreid, kanda alandlikult rõhumise risti.

Sellise filosoofia ülesandeks ei ole soodustada maailma arenemise seaduste tunnetamist ja maailma ümberkorraldamist. Vastupidi, ta aitab kinnitada usku, et olemasolev maailm on püha ja puutumatu, et inimeste pühaks kohuseks on säilitada kapitalistlik kord. Neotomistid kutsuvad töölisi ja kapitaliste üles «vastastikusele arusaamisele», veenavad ekspluateerijaid hoolikamalt suhtuma töölistesse, töölisi aga kapitaliste austama ja armastama, sest kapitalistid olevat jumala enese poolt seatud ühiskonda juhtima.

Sellest on arusaadavad need jõupingutused, mida kodanluse ideoloogid teevad selleks, et levitada seda ekspluateerivatele klassidele kasulikku filosoofiat. Kuid sellest on selge ka veel muu: igaüks, kellele on kallid rahva huvid, tõe huvid, peab halastamatult võitlema selle filosoofia vastu.

Eksistentsialism

Tänapäeva kodanliku ühiskonna valitsevatele klassidele on iseloomulik pessimism, lootusetus, hirm tuleviku ees. Neid tundeid ja seda mõttelaadi väljendab eksistentsialism (sõnast «eksisteerima»), mis tekkis pärast Esimest maailmasõda.

Eksistentsialismi ideelisteks allikateks on taani filosoof

S. Kierkegaardi reaktsioonilis-müstiline õpetus, saksa filosoofide Nietzsche ja Husserli vaated.

Eristatakse religioosset eksistentsialismi (Marcel, Jaspers, Berdjajev) ja «ateistlikku» eksistentsialismi (Heidegger, Sartre, Camus).

Selle filosoofia keskseks probleemiks on inimese elu mõtte küsimus, inimesele maailmas kuuluva koha ja elutee valiku küsimus. Need on tõepoolest väga tähtsad küsimused, mis inimesi alati erutavad.

Juba nimetus ise näitab, et eksistentsialism peab ennast olemist, eksistentsi käsitlevaks õpetuseks. Olemisega mõtleb eksistentsialism inimisiksuse eksisteerimist. Inimese isiksuse taandab ta aga inimteadvusele. Seega on jutt teadvuse eksisteerimisest. Kuivõrd teadvus omandab eksistentsialistide õpetuses mingi iseseisva, loodusest, mateeriast lahutatud tähenduse, sedavõrd on see õpetus subjektiivne idealism.

Selleks et mõista iseennast kui eksisteerivat peab inimene eksistentsialistide arvates sattuma mingisse «piirsituatsiooni». Selliseks «piirsituatsiooniks» on näiteks surma lävel olemine. Sellisel juhul osutub maailm inimesele «intiimselt lähedaseks». Kõige kindlamaks maailma mõistmise vahendiks peavad eksistentsialistid intuitsiooni, «eksistentsiaalset nägemist».

Tähtis koht eksistentsialismi õpetuses kuulub vabaduse probleemile. Vabadust käsitatakse kui arvutust hulgast võimalustest ühe valimist. See käsitus on ekslik, kuivõrd vabadus lahutatakse paratamatusest, isik lahutatakse ühiskonnast.

Eksistentsialistid lähtuvad sellest, et kõige tähtsam inimese jaoks on inimese enese isikliku eksisteerimise fakt. Kuid inimese eksistents on lõplik. Inimene sünnib, elab ja sureb. Sellest eksistentsialistid järeldavad, et kogu inimese elu möödub surmahirmu tähe all. Nad ütlevad: inimene tunneb ennast üksildasena; kõik teised inimesed on ohtlikud, võõrad olendid, kes samuti tekitavad hirmu. Rööbiti eksistentsiga on hirm eksistentsialismi filosoofia kõige tähtsamaks mõisteks. Üks eksistentsialist väitis, et kui XVII sajand oli matemaatika sajand, XVIII sajand — füüsika sajand, XIX sajand — bioloogia sajand, siis XX sajand on hirmu sajand! Maailm on seda hirmsam, mida mõttetum ja arusaamatum ta on. Inimest varitsevad igal sammul ohtlikud ootamatused, juhuslikkused, ebameeldivused. Hirmutunde põhiliigiks on hirm paratamatu surma ees.

Millest tuleb see kartus, hirmu- ja üksildustunne? Millest on tingitud see hirmu filosoofia? See pole loomulikult juhuslik nähtus. Me teame, et olemine määrab teadvuse. Mis on iseloomulik inimestele kapitalistlikus ühiskonnas? Ebakindlus homse päeva suhtes. Hirm tuleviku ees, hirm tööpuuduse ees, hirm kapitalisti ees, hirm politseiniku ees, hirm sõja ees — niisugused on hirmu filosoofia sotsiaalsed juured. Niisugune filosoofia on vaid üks

kapitalismi üldkriisi avaldusi. Kodanlus kui surev klass, kes kardab tulevikku, ei saa luua elujaatavat filosoofiat.

Eksistentsialistid kajastavad ja propageerivad individualismi. Silmakirjalike suhete pihtide vahele pigistatud isiksuse protesti *kodanliku* ühiskonna vastu kujutavad eksistentsialistid kui isiksuse protesti ühiskonna vastu üldse. Milline armetu illusioon on aga see, kui isiksuse vabadust püütakse leida ühiskonnast vabanemises! Mis on inimene väljaspool ühiskonda, väljaspool ühiskondlikke kohustusi, väljaspool kõlblusnorme? Mitte kui midagi!

Eksistentsialismi filosoofia tõlgitseb moonutatult inimloomust ennast.

Kogu inimese olemus, kogu inimelu mõte tuleneb ühiskonnast. Elusolend on saanud inimeseks ainult tänu ühiskondlikule tootmistegevusele. Ainult ühiskonnas võisid inimesel tekkida ja areneda mõistus, tahe, kõlbluse printsiibid, kõne — ühesõnaga, kõik see, mis iseloomustab elusolendit kui inimest. Eksistentsialistid spekuleerivad kuritahtlikult inimese loomuliku, instinktiivse tunde — enesesäilitamistungi, surmakartuse arvel. Surm paneb tõepoolest lõpliku piiri iga indiviidi eksistentsile ja koos sellega ka tema püüdlustele ja loovale tegevusele. Selline on kõige elava seadus. Üksik sureb, kuid liik elab edasi. Inimese jaoks on olemas ainult üht liiki surematus: järeltulijate mälestuses elamine.

Eksistentsialismi filosoofia järgi ei ole inimesel kohustusi ühiskonna ees. Võtnud inimeselt need kohustused, võtab see filosoofia inimeselt paratamatult ka kõlbelised printsiibid.

Eksistentsialismis avaldub filosoofilises vormis see äärmuslik vaimne tühjus ja moraalne allakäimine, mille poole liigub kodanlik individualism.

Hirmu filosoofia avaldab hukatuslikku, demoraliseerivat mõju inimestele, kes satuvad eksistentsialismi mõjusfääri. See, mida õpetavad eksistentsialistid, soodustab ühiskonnavastaste kirgede ja ebaloomulike kalduvuste õhutamist.

Neopositivism

Tänapäeva kodanlikus ühiskonnas on laialdaselt levinud filosoofiline vool, mida nimetatakse *neopositivismiks*. Neopositivism oma mitmesugustes vormides domineerib Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja teistes maades. Neopositivismi kõige tuntumad esindajad on R. Carnap, Reichenbach, Morris, Bridgman, Ayer jt. Neopositivismi iseloomulikuks jooneks on reaalse maailma põhjuste ja seaduspärasuste tunnetamise võimaluse eitamine, teaduse ülesannete piiramine vahetu vaatluse tulemuste lihtsa välise kirjeldamisega ning teaduse ja religiooni lepitamine.

Selle suuna esindajad väidavad, et nemad tunnistavad ainuüksi kogemust. Seega pretendeerib neopositivism kogemusliku tunnetusteooria loomisele. See võib luua illusiooni neopositivismi teaduslikust iseloomust, kui unustatakse, mida nimelt neopositivism kogemusega mõtleb. Ka meie lähtume ju kogemusest, praktikast.

Kui aga ennast sõnadest mitte lasta petta, siis on hõlpus näha, et neopositivistid käsitavad kogemust *idealistlikult*. Nende seisukohalt on kogemus *elamused*, *aistingud*, on inimmõistuse tegevuse resultaat. Nad kinnitavad, et peale inimeste ja nende kogemuse pole midagi olemas. Me saame oma teadmised kogemusest. Kogemus on aga meie eneste aistingud, elamused. Järelikult me saame oma teadmised meist endist. Teadlane sarnaneb ämblikuga: ta eritab teadmiste niiti ja koob sellest teaduse mustreid.

Tänapäeva kodanlikud filosoofid suunavad oma jõupingutused sellele, et materialismi ja loodusteadust teineteisest lahutada. «Trooja hobuse» osa ongi endale võtnud neopositivism. Esitades filosoofilise kreedona filosoofia likvideerimise ja «positiivse» teaduse kultuse, peab neopositivism selle suitsukatte varjus võitlust materialismi vastu, maailmavaate vastu, mida pooldab tohutu enamus loodusteadlasi.

Neopositivism on subjektiividealistlik filosoofia, mis on sugulane eksistentsialismile. Neopositivism on kantud umbusust inimtunnetuse vastu, ümbritseva maailma tunnetamise võimaluste vastu. Ta püüab kõigest väest välja heita filosoofiast maailmavaatelisi põhiküsimusi ja on arvamisel, et filosoofia põhiküsimus, s. t. mateeria ja teadvuse vahekorra küsimus on «metafüüsika», s. t. on väljamõeldud küsimus. Võttes filosoofialt maailmavaatelise ja metodoloogilise tähtsuse, taandavad neopositivistid filosoofia ülesanded teaduse *keele* loogilisele analüüsile, teaduslike mõistete, sõnade, sümbolite kasutamise reeglite analüüsile, sõnade lauseteks ühendamise ja ühtedest lausetest teiste tuletamise reeglite analüüsile.

Tuleb ütelda, et kõik see on teadusele vajalik ja tähtis. Kuid kõigel sellel on mõtet siis, kui teaduslike terminite kasutamise, sõnade ühendamise ja ühtedest teaduse lausetest teiste tuletamise reeglites avanevad objektiivselt eksisteerivate asjade ja protsesside seosed ja suhted. Neopositivistid aga käsitlevad kõiki neid reegleid omaette, lahus objektiivsest maailmast, ignoreerivad objektiivset maailma. Selles ongi nende idealism.

Neopositivistid on arvamisel, et laused, otsustused faktide kohta annavad teooriale materjali. Teooria ehitatakse üles loogika ja matemaatika abiga. Loogika ja matemaatika rajanevad teatud reeglite süsteemil, neid reegleid aga kasutatavat täiesti meelevaldselt. Teadlased, nagu väidavad neopositivistid, mõtlevad neid reegleid välja niisama meelevaldselt, nagu on välja mõeldud kaardimängu või male reeglid. Tunnistades formaalloogilised seosed ainsaks teadmiste loogilise seose vormiks, jõuavad neopositivistid paratamatult selleni, et teadmised samastatakse teadmiste väljendamise keelelise vormiga ja teadmiste loogilise struktuuri uurimine asendatakse «valmis» lausete formaalsete seoste uurimisega.

Neopositivism avaldab kahjulikku mõju mitte ainult loodusteadusele, vaid ka ühiskonnaelu käsitusele. Neopositivismi pooldajad

väidavad, et ühiskondlik elu sõltub sellest, mida inimesed ühiskondliku elu kohta *räägivad, milliseid sõnu nad kasutavad.* Ühiskonnateaduse üle irvitamisena kõlavad neopositivistide sõnad, nagu oleksid inimeste haigused, perekondlikud tülid, sotsiaalsed konfliktid, klassivõitlus, sõjad, streigid ja teised ühiskondlikud nähtused seletatavad sõnade ebaõige kasutamisega. Ameerika positivist S. Chase kuulutas, et sõnadel «kapitalism», «tööpuudus», «ekspluateerimine» jne. puudub mõte. Selle filosoofi arvates on lugu nii, et kui keelest kaob sõna «ekspluateerimine», siis kaob ekspluateerimine ka tegelikust elust. Tuleb välja, et ekspluateerimisühiskonnas elavate inimeste hädades ja viletsustes on süüdi *keel, mitte aga kapitalism.*

Alandades teadust, lähendavad neopositivistid ühtlasi teadust religioonile. Seda ei eita ka neopositivistid ise. P. Jordan väidab näiteks, et positivistlik kontseptsioon loob uued võimalused religioonile: religioon võib leida endale eluruumi, sattumata vastuollu teadusliku mõttega.

Niisiis, neopositivism on tüüpiline subjektiivse idealismi suund, teaduse ja ühiskondliku progressi vaenlane.

Pragmatism

Positivismile on lähedane veel üks filosoofiline suund, mis on iseloomulik kapitalismi, eriti Ameerika Ühendriikide sotsiaalsele tegelikkusele — pragmatism[1]. Pragmatismi esindajateks on Peirce, James, Dewey, F. Schiller, Hook jt. Pragmatism hindab kõiki teoreetilisi konstruktsioone sellelt seisukohalt, millist praktilist kasu nad inimesele toovad. Esimesel, pealiskaudsel vaatlusel võib jääda mulje, et see filosoofia seab tõesuse aluseks praktika. Tegelikult ei ole asi nii. See on ainult eksitav näilikkus, mis varjab idealistlikku olemust. Piirdudes selle näilikkusega, selle sõnalise kestaga, püüavad mõned kodanlikud filosoofid ja revisionistid lähendada pragmatismi marksismiga, kuivõrd marksism seab samuti tunnetuse aluseks praktika. Kuid selline lähendamine on lihtsalt tahtlik laim marksismi kohta.

Marksismil ja pragmatismil ei ole midagi ühist, sest marksismi filosoofia on dialektiline materialism, pragmatism on aga subjektiividealistlik õpetus.

Pragmatism käsitab praktikat subjektiividealistlikult. Ta samastab praktika inimese *aistingutega*, eitab maailma kohta käivate inimteadmiste usaldusväärsust. Pragmatismi järgi tegutseb inimene täielikus teadmatuses maailma seaduste kohta; maailm on aistingute ja elamuste kaos, millel puudub seesmine ühtsus ja mida ratsionaalselt ei saa tunnetada. Pragmatismi rajaja James ütles: võib-olla meie asume maailmas niisamuti, nagu koerad ja kassid meie raamatukogudes; nad näevad raamatuid ja kuulevad jutuajamist, kuid ei taipa selle mõttest midagi.

---

[1] Pragmatism tuleneb kreekakeelsest sõnast «pragma» — tegu, tegevus.

Pragmatismi õpetuse kohaselt peab inimene oma tegevuses juhinduma mitte teadmistest, vaid pimedast religioossest usust.

Me küsime pragmatistidelt, kas inimmõtlemisel on praktilist tähtsust. Nad vastavad: jah, on. Kuid mõtlemine ei ole maailma peegeldus, vaid on üksnes oskus raskustest välja rabelda ja edu saavutada. Elus on muidugi vahel ka nii, et pimesi tegutsedes saavutatakse mingil alal juhuslikult edu. Kuid inimesele, tema tegevusele ei ole see tüüpiline. Nii talitavad loomad ja seejuures mitte kõik, vaid ainult need loomad, kelle tegevus rajaneb instinktidel. Pragmatistid ei eitagi seda. Nad on arvamisel, et inimese tegevus ühiskonnas, inimtöö on põhimõtteliselt samasugune tegevus nagu roti käitumine labürindis: rott põrkab takistustele, liigub juhuslikus suunas edasi ja pääseb lõpuks juhuslikult välja.

Pragmatism, nagu üldse igasugune idealism, on tihedasti seotud religiooniga. Pragmatism peab religiooni väljamõeldisi väga kasulikeks, järelikult ka tõesteks. Maailm on pragmatismi seisukohalt see, mida maailmast teeb inimene, kes aga loob maailma oma äranägemise järgi, meelevaldselt. Pragmatism on otsast lõpuni subjektiivne. Inimene, subjekt omandab pragmatismi õpetuses maailma keskpunkti tähtsuse ja maailma telg, Jamesi sõnade järgi, läheb läbi inimese egoistlike tsentrumite.

Pragmatismi reaktsiooniline osa poliitika alal seisab selles, et ta õigustab imperialistliku kodanluse poliitilist avantürismi, agressiivseid tendentse ja püüdlusi. Pole juhuslik, et Mussolini tunnistas, et ta oli palju õppinud Jamesilt, ja pidas pragmatismi «fašismi nurgakiviks».

Pragmatismi filosoofia on lepitamatult vaenulik teaduslikule maailmavaatele, samuti ühiskonna progressile.

Vene rahvatarkus ütleb: kõik möödub, ainult tõde jääb. Kõik väärad, reaktsioonilised vaated kaovad teaduse ja praktika mõjul paratamatult samuti, nagu kaob hallitus päikese palavate kiirte mõjul. Marksistlik maailmavaade aga on ja jääb igavesti arenevaks ja kõikevõitvaks, nagu seda on elu ise. Imperialismi maailmavaate kriis on imperialistliku maailmasüsteemi kriisi ideoloogiliseks väljenduseks.

Ühiskonna elule, samuti nagu üksiku inimese elule on iseloomulik see, et languse teed minnes ta ei ole enam võimeline õigeks *enesetunnetuseks*. Lootusetult haige inimene kardab teada oma seisukorda. Ka väljasurev ühiskond kardab enesetunnetust. Kuid elu ja mõistuse jõud on võitmatu.

Imperialismi maades lööb üha teravamini lõkkele võitlus progressiivse ja reaktsioonilise maailmavaate vahel, materialismi ja idealismi pooldajate vahel. Ühiskondliku progressi, teadusliku maailmavaate eest võitlejate esiridades on kommunistlike ja töölisparteide liikmed, marksistlikud filosoofid. Nende hääl on kodanliku ideoloogia teoreetilise džungli foonil kõige selgemini kuulda. Materialistlik maailmavaade leiab üha suuremat toetust eesrind-

like loodusteadlaste hulgas. Loodusteadus, looduse objektiivne uurimine toob õpetlasi paratamatult dialektilis-materialistlikele järeldustele. Seda mõistsid sügavalt näiteks niisugused silmapaistvad välismaa teadlased nagu P. Langevin, F. Joliot-Curie, J. Bernal jt., kellest said dialektilise materialismi teadlikud pooldajad.

Võitlusse teadusliku maailmavaate eest astuvad kapitalistlikes maades üha sagedamini isegi inimesed kodanlike haritlaste hulgast.

Niisiis, me käsitlesime lühidalt filosoofia arenemise ajalugu vanaaja mõtteteadlastest kaasajani. Nagu näitasime, on filosoofia ajalugu tervikuna olemise ja mõtlemise teoreetilise tunnetamise edukäik. Filosoofilise mõtte areng oleneb paljudest põhjustest ja kõigepealt ühiskondlikust praktikast, klasside võitlusest, teaduse ja kunsti arengu vajadustest, samuti ka filosoofilise mõtlemise edasiliikumise seesmisest loogikast, filosoofias eneses materialismi ja idealismi vahel, dialektika ja metafüüsika vahel toimuvast ideede võitlusest.

Filosoofia ajalugu on materialismi ja dialektika väljakujunemise ajalugu. See on toimunud võitluses idealismi ja metafüüsika vastu. Materialistlik filosoofia on oma arengus läbi teinud rea etappe:

vana-aja filosoofide naiivne materialism;

XVI—XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole põhiliselt metafüüsiline materialism;

XIX sajandi revolutsiooniliste demokraatide materialism, mis jõudis väga lähedale dialektilisele materialismile;

dialektiline materialism kui kaasaegse materialismi kõrgeim vorm.

Dialektika ajaloos võib eristada järgmisi põhietappe:

vana-aja mõtlejate stiihiline dialektika;

saksa klassikalise filosoofia idealistlik dialektika;

XIX sajandi revolutsiooniliste demokraatide dialektika;

marksistlik-leninlik materialistlik dialektika kui kaasaegse dialektika kõrgeim vorm.

Dialektiline materialism on endasse koondanud kõik parema ja väärtusliku sellest, mis on filosoofia ajaloos loodud, ja on tõstnud filosoofilise mõtte kõrgemale astmele.

Tänapäeva kodanlik filosoofia orienteerub tavaliselt kõige nõrgematele ja reaktsioonilisematele endise aja filosoofilistele süsteemidele. Lenin nõudis alati, et tänapäeva filosoofilisi suundi käsitledes neid analüüsitaks dialektilise materialismi — kõige arenenuma, järjekindlalt teadusliku filosoofia seisukohalt.

I osa

Dialektiline materialism

3.—6. peatükk

Mateeria ja teadvus

Dialektika kategooriad ja seadused

Tunnetusprotsessi dialektika

Dialektiline materialism kui kaasaja teaduse maailmavaateline ja metodoloogiline alus

Mateeria ja teadvus

Igasuguse filosoofia, sealhulgas ka dialektilise materialismi põhiküsimuseks või kõige tähtsamaks küsimuseks on teadvuse ja mateeria suhte küsimus. See suhe on keerukas, vastuoluline ja ajalooliselt arenev protsess. Filosoofia põhiküsimuse süstemaatiliseks käsitlemiseks on kõigepealt vaja käsitleda mateeriat kui filosoofia lähte-kategooriat.

1. Mateeria mõiste kui filosoofia lähte-kategooria. Mateeria üldine käsitus

Mateeria kohta käivate vaadete ajalugu

Maailma hämmastav mitmekesisus on esimene asi, mis paneb meid imestama, kui vaatleme ümbritsevat maailma. Taime- ja loomariiki, jõgesid, meresid ja ookeane, kauguses sinavaid mägesid, kujutlematult suuri kosmilisi maailmu ja niisama kujutlematult väikseid aineosakesi, mis moodustavad mikromaailma, kõiki jõuvälju — gravitatsioonivälja, elektromagnetilist välja, tuumajõudude välja — kogu meid ümbritsevat universumit me nimetame ühe nimega — *loodus*.

Loodus on materiaalsete esemete, protsesside, sündmuste, omaduste ja suhete lõputu mitmekesisus. Mida ütleb tänapäeva teadus looduse rikkaliku mitmekesisuse kohta? Keemias tuntakse ligikaudu miljonit mitmesugust keemilist ühendit kõikvõimalikes aine agregaatolekutes. Botaanikud tunnevad ligikaudu kolmesada tuhandet taimeliiki. Umbes samapalju tuntakse ka ainuüksi meres elavaid loomaliike. Ihtüoloogid räägivad vähemalt sajast tuhandest kalaliigist. Selgrootute loomade liikide arv aga on peaaegu pool miljonit. Ainult meie Galaktikas — universumi piiritu ookeaniga võrreldes tibatillukesel saarel — on ligikaudu sada kakskümmend miljardit Päikesega sarnanevat tähte!

Kõik see räägib meid ümbritseva looduse kvantitatiivsest mitmekesisusest. Selle kõrval on olemas ka loodusnähtuste ehituse,

kuju, omaduste ja suhete kvalitatiivne mitmekesisus. Me elame värvuste- ja heliderikkas maailmas. Loodus on tulvil erinevusi; looduses on tohutu hulk erisuguseid indiviide, üksikuid asju oma kordumatu omapäraga.

Asjade, nähtuste, protsesside lõputust kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest omapärast hoolimata on neil olemas ka sarnasus, ühtsus, ühised jooned. See meid ümbritseva maailma ühtsus avaldub maailma materiaalsuses. Teaduslik, dialektilis-materialistlik mateeria mõiste on kujunenud filosoofia ja loodusteaduse pikaajalise arenemise protsessis.

Juba vana-aja mõtteteadlased esitasid oletuse, et maailm on ühtne. Maailma aluseks pidasid nad teatavasti mingit konkreetset, meeleliselt tajutavat ainet: vett, õhku, maad, tuld jne. Vana-aja materialistid püüdsid määratleda mateeriat kui algmateeriat ehk kui maailma algset põhialust, millest kõik on tekkinud ja milleks kõik muutub.

Niisugune arusaamine oli esimeseks sammuks mateeria mõiste filosoofilise lahtimõtestamise teel: mateeriat käsitati ehitusmaterjalina, millest loodus valmistab asju, samuti nagu pottsepp voolib neid savist. Seda kinnitab ka sõna «mateeria» päritolu, esialgselt tähendas see ehitusmaterjali.

Filosoofilise mõtte edasiarenemise käigus kaotas algmateeria oma meeleliselt konkreetsed jooned: tekkis idee, et aine koosneb aatomeist. Kuid selleski Leukippose-Demokritose geniaalses oletuses säilis arusaamine mateeriast kui kõige eksisteeriva muutumatust ja lõplikust põhialusest, kui universumi ehitusmaterjalist. «... Samuti nagu kunstis,» kirjutas Giordano Bruno, «jääb vormide lõputu muutumise puhul alles vormide aluseks olev üks ja sama mateeria, — näiteks puidu vormiks on alguses tüve vorm, siis palgi vorm, siis laua vorm, siis istme vorm, siis pingi vorm, siis raami vorm, siis kammi vorm jne., *puit* aga jääb alati üheks ja samaks, — niisamuti on ka looduses erinevate vormide lõputu muutumise ja üksteisele järgnemise puhul alati üks ja sama mateeria.»

Asjade tunnetamise lõppeesmärgiks peeti püüdu tungida asjade põhialuseni ja kirjeldada selle põhialuse olulisi omadusi. Peamiselt seda teed mööda arenesid materialistlik filosoofia ja loodusteadus kuni XIX sajandi lõpuni. Sellise vaate pooldajad olid arvamisel, et kõik kehad on ehitatud aatomitest, nendest omapärastest laste mängukuubikutest, kehadest aga koosneb kogu maailm. Aatomeid mõeldi liikuvat Newtoni mehaanika seaduste järgi. Tõsi küll, sellest maailmapildist jäid välja elektromagnetilised nähtused. Kuid see asjaolu ei tekitanud teadlastel esialgu veel peavalu. Nad arvasid, et tuleb aeg, kus teadus suudab taandada kõik nähtused aatomite mehhaanikale.

Teaduse teataval arenguastmel rahuldas niisugune arusaamine mateeriast teaduslikku mõtlemist enam-vähem. Ometi peitus selles

arusaamises tõsine oht, metodoloogilise kriisi oht. See kriis puhkeski seoses niinimetatud uusima revolutsiooniga loodusteaduses. Möödunud ja käesoleva sajandi vahetusel hakkasid laviinitaoliselt kasvama üha uued avastused mateeria füüsikalise ehituse alalt. Kõigepealt tehti eksperimentaalselt kindlaks, et on olemas mikromaailm: äärmiselt väikeste aja- ja ruumimõõtmete, masside ja elektrilaengute ning äärmiselt suurte kiiruste maailm. Selles, meie harjumuspäraste ettekujutuste seisukohalt kummalises maailmas kerkis mateeria esile uues valguses: värvuse ja lõhnata, kõvaduse ja kareduseta, ühesõnaga, ilma nende omadusteta, millega me oleme harjunud seostama materiaalse mõistet. Ja teadlaste kujutlusvõime, mis aastasadade jooksul oli õppinud looma piltlikke kujundeid, osutus võimetuks midagi tegema. Selle maailma suhtes ei saanud rakendada paljusid kujutlusi ja mõisteid, mis olid tekkinud maiste asjade ja protsesside meelelise tajumise tulemusena. Teaduse uute andmete alusel loodi uusi kontseptsioone, mis olid vastuolus vaatluste «silmanähtavate» tulemustega, kuid mis vastasid peenematele eksperimentidele ja teadlaste sügavamatele mõttekäikudele. Ühtlasi aga tõi see tõsiasi, et mikronähtusi ei ole võimalik vahetult tajuda, mõningaid füüsikuid ja filosoofe maailma objektiivse reaalsuse, materiaalsuse eitamisele. Nad ei mõistnud, et seal, kaduvväikese maailma lõpmatus sügavuses, on materiaalsusel oma mõõdupuu.

Radioaktiivsuse avastamine näitas, et aatom, vastupidiselt oma nimetusele, mis kreeka keeles tähendab «jagamatu», on terve maailm, mis koosneb lihtsamatest osakestest. Endine ettekujutus aatomist kui maailma hoone esialgsest, jagamatust telliskivist osutus müüdiks. Sellest tegid idealistid — füüsikud ja filosoofid — järelduse, nagu oleks atomistlik õpetus mateeria ehituse küsimuses pankrotti jäänud, koos sellega aga kokku varisenud ka materialism.

Tähtsaks sündmuseks teaduses oli elektroni avastamine. See avastus oli materialistliku atomismi hiilgavaks kinnituseks. Varemalt, enne elektronteooria tekkimist, arvati füüsikas, et niisugused mateeria põhjapanevad omadused nagu mass ja ruumala on absoluutselt muutumatud, igavesed, mitte millestki sõltuvad. Kuid eksperimendid näitasid, et elektroni mass sõltub elektroni poolt loodud väljast ja muutub olenevalt välja energiast. Välja struktuur on aga seotud elektroniga. Järelikult muutub ka osakese mass koos välja struktuuri muutumisega. Kui elektroni kiirus läheneb valguse kiirusele, läheneb väljatugevus lõpmatusele. Vastavalt läheneb lõpmatusele ka elektroni deformeeritud välja energia ja impulss. Sellepärast ka elektroni mass, mis on seotud väljaga, kasvab, kui elektroni kiirus läheneb valguse kiirusele, lähenedes lõpmatusele. Lühidalt, keha mass sõltub keha liikumise kiirusest. Kui elektroni kiirus suureneb 260 000 kilomeetrini sekundis, siis elektroni mass suureneb kaks korda võrreldes massiga, mis

oleks elektronil paigalseisuolekus. See avastus kummutas varasemad ettekujutused mitte ainult aatomite jagamatuse kohta, vaid ka selle kohta, et aatomitel on konstantne mass.

Kuna aga teaduses oli hakatud pidama massi mateeriahulga mõõduks, siis avastust, mis näitas, et mass ei ole konstantne, hakkasid idealistid tõlgitsema kui mateeria kadumist ja materialismi krahhi.

Materialismi vastu sihitud kallaletungides kasutasid idealistid ka seda, et loodusteaduses, esmajoones füüsikas, rakendati üha rohkem matemaatikat. Mikroobjektide meelelise tajumise ja piltliku ettekujutamise võimaluse puudumine sundis füüsikuid üha rohkem kasutama tegelikkuse matemaatilisi mudeleid. Matemaatika muutus üha abstraktsemaks. Paljud matemaatikud, nende järel aga ka füüsikud, olles «unustanud» kõigi matemaatiliste konstruktsioonide maised juured, hakkasid väitma, nagu oleksid need konstruktsioonid «puhta mõtlemise» vili. «Mateeria on kadunud, alles on jäänud ainuüksi võrrandid», väitsid nad.

Füüsikas kujunenud olukorda iseloomustas Lenin kui kriisi. Idealismi positsioonile asunud teadlasi nimetas ta «füüsikalisteks» idealistideks.

«Tänapäeva füüsika kriisi *olemus*,» kirjutas V. I. Lenin, «seisab vanade seaduste ja põhiprintsiipide purunemises, väljaspool teadvust oleva objektiivse reaalsuse kõrvaleheitmises, s. o. materialismi asendamises idealismi ja agnostitsismiga. «Mateeria on kadunud» — nii võib iseloomustada seda raskust, mis on põhiline ja tüüpiline paljude selle kriisi põhjustanud üksikküsimuste suhtes.»[1]

Mehhanitsismi krahh

Aatomite muundumine, massi muutlikkus, massi sõltumine liikumise kiirusest, elektroni avastamine ja teised avastused kummutasid endise pildi mateeria ehitusest. Teadlased tungisid «teistsugusesse maailma». Juba esimesed katsed mõista niisugust fakti nagu aatomi hämmastav stabiilsus osutusid klassikalise mehhaanika raamides teostamatuiks. Terviku stabiilsuse seletamiseks ei piisanud terviku elementide leidmisest. Tuumad, elektronid, neid siduvad elektromagnetilised väljad omaette ei taga veel aatomi stabiilsust. Seda oli võimalik mõista kui kvantloomusega aatomisisese liikumise resultaati.

Aine ja välja uusi seaduspärasusi ei olnud võimalik seletada mateeria, liikumise ja vastastikuse toime kohta käivate vanade, mehhanistlike kujutluste alusel. Siinkohal on vaja rõhutada ka mõtlemises esinevat inertsi. Mõistmise enese loomusesse kuulub analoogia, mis seob tundmatut tuntuga. Uut mõistetakse harjumuspärase kaudu. Harjumuspärane oli aga füüsikutele mehhanistlik maailmapilt.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 237—238.

Kakssada aastat oli Newtoni klassikalist mehhaanikat peetud lõplikuks vastuseks füüsika küsimustele, lõpuleviidud maailmapildiks.

Einsteini relatiivsusteooria näitas klassikalise mehhaanika piiratust. Olukorda teoreetilises füüsikas iseloomustavad tabavalt järgmised värsid:

Kottpimedusse mattund
see maailm oli.
Kuid saagu valgus! Ning ennäe —
seal ilmus Newton.
Ent saatanal
ei tulnud kaua oodata,
et saabuks kättemaks.
Sest tuli Einstein
ja kõik sai selliseks
kui varem.

See väljendab naljatoonis teatud määral seda meeleolu, mis oli seotud endise teadusliku maailmapildi purunemisega ja uue maailmapildi tekkimisega. Uued sündmused teaduses nõudsid sügavaid muutusi ka inimeste mõttelaadis.

Uusi fakte püüti suruda vanade mõistete raamidesse. Seda laadi käsituse kohta ütles tabavalt inglise füüsik Kelvin: «Mulle näib, et küsides: kas me mõistame või ei mõista füüsikalist nähtust?, mõeldakse tegelikult: kas me suudame konstrueerida vastava mehhaanilise mudeli? Ma ei ole rahul, kuni ma pole sellist mudelit konstrueerinud; kui ma suudan sellise mudeli luua, olen mõistnud, vastasel korral ma ei ole mõistnud.»

Idealismi levimise gnoseoloogiliseks põhjuseks oli just see, et mehhanistliku maailmapildi paikapidamatus sai üha selgemaks. Sellepärast sattus küllaltki palju silmapaistvaid füüsikuid, kes tundsid ainult mehhanistlikku maailmavaadet ja samastasid selle materialismiga üldse, ühel või teisel määral idealismi mõju alla.

Mehhanistlik maailmapilt oli omal ajal kõikidele teadustele teenäitajaks. Ta revolutsioneeris loodusteadlaste teadvust ja aitas vabaneda keskaja eksimustest.

Mehhanistlik maailmapilt on ka kaasajal õigustatud suhteliselt väikeste kiiruste puhul, kui tehakse arvutusi mitmesuguste ehituste või masinate kohta, kaugete taevakehade orbiitide, tehiskaaslaste ja kosmiliste rakettide lendude kohta.

Kuid selline maailmapilt osutus kõlbmatuks protsesside puhul, mis toimuvad valguse kiirusele lähedaste kiirustega. Kõik katsed taandada elektromagnetilise välja seadusi mehhaanika seadustele nurjusid. Sellest tegid mõned füüsikud järelduse, et elektromagnetilist välja ei ole reaalselt olemas, et elektromagnetiline väli on fiktsioon.

Paljastades teaduse idealistlikke võltsinguid, näitas Lenin, et materialism ei ole seotud mingi ühe konkreetse füüsikalise maailmapildi tunnustamisega. Ta rõhutas, et mateeria ehituse küsimus on füüsika küsimus, meie teadvuse ja füüsikalise maailma vahekorra küsimus aga on filosoofiline probleem. Uued teaduse avastused nõudsid tungivalt nende filosoofilist üldistamist.

Lenin pooldas resoluutselt seda, et vana, mehhaaniline maailmapilt asendatakse uuega, täiuslikumaga. Füüsikalisi idealiste paljastades ta näitas, et kadunud pole mateeria, vaid kadunud on metafüüsilised kujutlused mateeria kohta ja füüsika uusi avastusi võib õigesti mõista ainult dialektilise materialismi seisukohtadelt, sest dialektiline materialism ei ole kunagi taandanud mateeriat ühtedele või teistele muutmatutele ja jagamatutele «universumi telliskividele».

Mateeria dialektiliss-materialistlik käsitus

Mateeria avaldub arvutus hulgas omadustes. Kaasaegsete arusaamade järgi on mateeria kõige kardinaalsemateks omadusteks eksisteerimise *objektiivsus*, *liikumine*, *jäävus*, *struktuursus*, *ruum ja aeg*.

Kõigil välismaailma esemetel ja protsessidel on niisugune ühine omadus: nad eksisteerivad meie teadvusest sõltumatult ja peegelduvad otseselt või kaudselt meie aistingutes. Teiste sõnadega, nad on *objektiivsed*. Kõigepealt selle tunnuse järgi ühendabki marksistlik filosoofia neid mateeria mõiste alla. Lenini määratluse järgi mateeria on filosoofiline kategooria, millega tähistatakse «objektiivset reaalsust, mis on inimesele antud tema aistingutes, mida kopeerivad, fotografeerivad, peegeldavad meie aistingud, mis eksisteerib neist sõltumatult»[1].

Lenini mateeria-definitsioon on sihitud niihästi objektiivse kui ka subjektiivse idealismi vastu, üldse vaate vastu, mille kohaselt kõik ümbritsevad esemed ja nähtused on teadvuse olekud, «meie aistingute kompleksid».

Lenini definitsioon, mille järgi mateeria on objektiivne reaalsus, mis on meile aistingutes antud ja seega tunnetatav, võtab pinna mitte ainult subjektiivselt ja objektiivselt idealismilt, vaid ka agnostitsismilt, mis eitab meie meeleorganite andmete usaldusväärsust ja tunnetamise võimalust.

Lenini mateeria-definitsioonil on suur metodoloogiline tähtsus niihästi looduse kui ka ühiskonna teaduslikuks tunnetamiseks. Teatavasti valitses enne marksismi ühiskonnanähtuste seletamise alal idealism. Mehhanistlik, metafüüsiline mateeriakäsitus ei võimaldanud kasutada mateeria kategooriat ühiskonnaelu seletamisel. Lenini mateeria-definitsiooni kõige tähtsamaks küljeks on see, et ta võtab mateeria mõistesse mitte ainult mateeria eksisteerimise looduslikud vormid, mida uurib loodusteadus, vaid ka ühiskondli-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 113.

kud vormid: inimühiskond on mateeria liikumise eriline ja seejuures kõrgeim vorm. Inimeste vahel tootmisprotsessis kujunevad suhted on materiaalsed suhted, sest nad eksisteerivad objektiivselt Kõike seda aga, mis eksisteerib väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult, hõlmab mateeria mõiste.

Lenin rõhutas korduvalt, et täiesti lubamatu on segi ajada küsimus, kas on olemas mateeria kui objektiivne reaalsus, mis on meile antud aistingus, küsimusega, millised on mateeria ehitus ja omadused. Loodusteaduses toimuva uusima revolutsiooni gnoseoloogiline mõte on Lenini järgi selles, et see tõestab eelkõige mateeria kvalitatiivset ammendamatust. Lenin näitas, et dialektiline materialism rõhutab, et looduse tunnetamine progresseeruva inimteaduse poolt on ajutise, suhtelise, ligikaudse iseloomuga. «Elektron on niisama *ammendamatu* kui aatomgi, loodus on lõpmatu . . .»[1]

Mateeria ammendamatuse printsiip, mille Lenin sõnastas, hoiatab teaduse poolt saavutatud tulemuste absolutiseerimise katsete eest. Meie teadmised maailma kohta on muutunud ja muutuvad alati. Meie arusaamine sellest, kuidas mateeria on organiseeritud, millised on tema omadused, koostiselemendid, struktuur, arenemise seadused, muutub teaduse progressi tulemusel sügavamaks ja täpsemaks. Muutumatuks jääb aga seisukoht, et mateeria kogu oma vormiderikkuses on alati objektiivne reaalsus, mis ei sõltu meie aistingutest, meie teadvusest.

Aistingute allikaks võib olla ainult mateeria. Kui öeldakse, et mateeria on meile aistingutes antud, siis mõeldakse sellega mitte ainult esemete ja nähtuste vahetut tajumist, vaid ka vahendatud, kaudset tajumist teiste esemete ja nähtuste kaudu. Me näeme metsa, tunneme suhkru maitset, kuuleme mere rahustavat kohinat. Kuid me ei saa näha, kuulda, kompida üksikuid aatomeid. Ometi tajume me aatomite ühistoimet, s. t. aatomitest koosnevate kehade toimet.

Maailmas pole mateeriat «üldse», samuti nagu pole näiteks puuvilja «üldse», inimest «üldse» jne. Sellepärast ei ole rangelt võttes täpsed ka niisugused väljendid nagu: «Asjad koosnevad mateeriast». Tegelikult asjad ei koosne mateeriast, vaid asjad on mateeria konkreetsed avaldumisvormid. «Mateeria kui niisugune on puhas mõtteloomine ja abstraktsioon. Kui me kehaliselt eksisteerivad asjad võtame kokku mateeria mõiste alla, siis jätame tähele panemata asjade kvalitatiivsed erinevused. Mateeria kui niisugune, erinevalt teatavatest, eksisteerivatest mateeriatest, ei ole niisiis midagi meeleliselt eksisteerivat. Kui loodusteadus seab endale ülesandeks leida ühtne mateeria kui niisugune ja redutseerida kvalitatiivsed erinevused lihtsatele kvantitatiivsetele erinevustele, mis kujunevad kõige väiksemate identsete osakeste ühendu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 242.

misest, siis toimib ta samuti, nagu tahaks ta näha kirsside, pirnide, õunte asemel puuvilja kui niisugust, kasside, koerte, lammaste jne. asemel — imetajat kui niisugust . . .»[1]

Mateeria ei ole üks asjadest, mis eksisteerib teiste asjade kõrval või teiste asjade sees. Kõik olemasolevad konkreetsed materiaalsed moodustised ongi mateeria. Mateeria ei eksisteeri omaette, puhtal kujul, kõrvuti arvutu hulga lõplike materiaalsete asjadega. Sellepärast ei saa näiteks ütelda, et eksisteerivad tähed, planeedid, mäed, jõed, taimed, loomad, inimesed . . . ja mateeria.

Ainsaks mateeriast suhteliselt erinevaks kvaliteediks on teadvus. Peegeldudes teadvuses, eksisteerib materiaalne ese kaks korda: kui objektiivne ese, millele on mõte suunatud, ja kui subjektiivne mõte eseme kohta. Filosoofia põhiküsimuse raamides võivad mateeria ja teadvus figureerida ainult kui «ülimal määral laiad, kõige laiemad mõisted»[2].

Ühtlasi on need ülimal määral laiad mõisted ka dialektika kategooriateks: nad esinevad *vastanditena*. Teadvus on vastandlik mateeriale kui väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult eksisteerivale ning tunnetavat subjekti mõjutavale, aistinguid ja mõisteid tekitavale. Teadvus on vastandlik mateeriale kui «koopia», kui kujund originaalile.

Iga uus teaduslik avastus igas teadmiste valdkonnas — materiaalsete osakeste, väljade, bioloogiliste moodustiste jne. alal — tähendab mateeria kui filosoofilise mõiste konkretiseerimist, sest see avab mateeria olemise uusi vorme ja liike, mateeria poolt teadvusele avaldatava mõju uusi viise, uusi aistingute allikaid.

Maailma materiaalne ühtsus

Mateeria kategooria võimaldab ühendada asjade maailma lõputut kvantitatiivset ja kvalitatiivset mitmekesisust vastavalt asjade kõige üldisematele omadustele. Üksikud maailma objektid on objektiivse reaalsuse mitmesugused liigid, mitmesugused mateeria vormid.

Iga vähegi järjekindel filosoofiline mõtlemine võib tuletada maailma ühtsuse kas mateeriast või siis vaimsest algest. Esimesel juhul on meil tegemist materialistliku, teisel juhul idealistliku *monismiga* (kreekakeelsest «monos» — ainus).

On filosoofilisi õpetusi, mis ei söanda tunnistada primaarseks ei mateeriat ega vaimu. Nad on *dualismi* positsioonil: väidavad, et maailmas on kaks teineteisest täiesti sõltumatut, oma loomuselt absoluutselt erinevat alget — mateeria ja vaim, keha ja teadvus. Dualismi positsioon on ebajärjekindel, poolik ja viib tavaliselt idealismile.

Tänapäeva kodanlikus filosoofias on levinud niinimetatud neutraalse monismi kontseptsioon. See on idealistlik kontseptsioon,

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 336.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 129.

mis aga pretendeerib materialismist ja idealismist üleolekule. «Ma arvan,» kirjutab tuntud inglise filosoof B. Russell, «et niihästi vaim kui mateeria on lihtsalt mugavad moodused sündmuste rühmitamiseks, kuid sündmused ise pole ei materiaalsed ega ideaalsed.» Tegelikult aga selgub, et see «neutraalne» alge taandub aistingutele, s. t. vaimsele.

Mõned filosoofid püüavad näha esemete ja protsesside ühtsust nende reaalsuses, s. t. selles, et nad eksisteerivad. Reaalsus, eksisteerimine on tõepoolest see ühine, mis ühendab maailmas kõike. Kas reaalsust, eksisteerimist võib käsitleda kui maailma ühtsuse alust? See oleneb sellest, kuidas reaalsust tõlgitsetakse. Reaalne on see, mis eksisteerib. Kuid eksistents võib olla materiaalne, objektiivne ja ka vaimne, subjektiivne, kujuteldav. Meie tunded, mõtted, püüdlused, eesmärgid on samuti reaalsed. Nad eksisteerivad. Kuid see on subjektiivne, mitte aga objektiivne eksistents. Järelikult, kui pidada reaalsust, eksisteerimist maailma ühtsuse aluseks, siis saab seda teha ainult sel tingimusel, et jutt on mitte subjektiivsest, vaid objektiivsest eksisteerimisest. Sellepärast Engels kirjutaski, et «maailma tõeline ühtsus seisab tema materiaalsuses»[1].

Dialektilis-materialistlikku järeldust, et maailma ühtsus seisab tema materiaalsuses, kinnitavad kõik teaduse andmed, kogu ühiskondliku praktika arenemine, loodusteaduse ja filosoofia arenemine. Kui tõestati, et taevakehade mehhaanika on ühesugune maapealsete kehade mehhaanikaga, kui Kopernik, Galilei ja Newton kummutasid enne neid valitsenud religioosse vaate, nagu koosneksid taevakehad hoopis teistsugusest ainest kui Maa, siis oli see inimmõistuse hiigelvõit maailma materiaalse ühtsuse mõistmise alal.

Keemia arenemise protsessis selgus, et soojusnähtused ei ole seotud salapärase soojusainega ja põlemine — niisama saladusliku flogistoniga. Bioloogia areng näitas, et elusorganismides pole mingeid üleloomulikke loomseid hingi. Nii varisesid üksteise järel barjäärid, mis eraldasid looduse omaette olevateks, seostamata algeteks. Teadus veendus üha kindlamini maailma materiaalses ühtsuses. See veendumus saavutas uue võidu Ch. Darwini õpetusega, mis tõestas, et looma- ja taimeliigid on tekkinud ja arenenud vastastikuses toimes ümbritseva keskkonnaga ja et inimene ei ole selle protsessi seisukohalt erandiks, vaid moodustab seaduspärase lüli materiaalsete moodustiste reas.

XIX sajandi keskpaiku sõnastati mitmesuguste mateeriavormide ja energia jäävuse ja muundumise seadus. Teaduse jõupingutustega tõestati, et keemiliste elementide kvalitatiivse mitmekesisuse taga peituvad mitmesugused elementaarosakeste kombinatsioonid. Ühtede elementide teisteks muundumine osutus praktikas

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 40.

realiseeritavaks. Kõik see kinnitas materialistlikku veendumust, et kogu asjade lõputut mitmekesisust seob «veresugulus».

Hiilgavaks kinnituseks maailma materiaalse ühtsuse kohta on see, et maapealsetes tingimustes avastatud mehhaanika, füüsika ja keemia seadused on õiged ka äärmiselt kaugete universumi osade jaoks. Nii näitas kaksiktähtede liikumise uurimine, et Newtoni gravitatsiooniseadus maksab kõikide nende kehade puhul.

Maailma materiaalne ühtsus avaldub selles, et kõik maailmas allub üldistele dialektika seadustele — kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks üleminekule, vastandite ühtsusele ja võitlusele, eituse eitamisele. Lõputu universum tervikuna, suures ja väikeses, materiaalses ja vaimses, allub kõrvalekaldumatult universaalsetele seadustele, mis seovad maailmas kõike üheks tervikuks.

Edasi. Spektraalanalüüs näitas, et tähtede ja Päikese keemiline koostis on sarnane: nad koosnevad samadest keemilistest elementidest. Ses suhtes pole erandiks ka elusorganismide koostis.

Tähtsaks etapiks maailma materiaalse ühtsuse tõestamises oli I. M. Setšenovi ja I. P. Pavlovi õpetus, mis näitas, et teadvus on aju funktsioon, tegelikkuse peegeldus.

Ühtne materiaalne maailm hõlmab mitte ainult loodust, vaid ka ühiskonda — mateeria liikumise kvalitatiivselt omapärast, kõrgeimat vormi. Ühiskond aga ei ole lihtsalt füüsiline reaalsus. Ta on *sotsiaalne* reaalsus. Ühiskonnaelu aluseks on materiaalne tootmine ja sel pinnal kujunevad tootmissuhted. Ka ühiskonna puhul säilib materialistliku monismi printsiip: ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse.

Nii kinnitab teaduse areng, et maailma kogu mitmekesisus on ühe ahela, mateeria arenemise lõputu ahela lülideks. Materialistlik monism heidab kõrvale väärad vaated, mis eraldavad teadvuse, mõistuse eriliseks, loodusele ja ühiskonnale vastuseisvaks substantsiks. Maailma liikumise seaduste ja inimteadvuse vahel ei ole ületamatut kuristikku. Teadvus ei kuulu mingisse sealpoolsesse maailma, vaid kuulub materiaalsesse maailma. Teadvus ei ole üleloomulik uunikum, vaid on kõrgestiorganiseeritud mateeria loomulik omadus.

2. Mateeria liikumine. Mateeria struktuursus ja jäävus

Liikumise mõiste

Materiaalne maailm kerkib meie ette suurejoonelise pildina üldisest liikumisest. Mateeria lakkamatu liikumise lõputus voolus on olemas *paigalseisu* momendid. Need avalduvad kõigepealt *liikumise oleku jäävuses*, samuti nähtuste *ajutise püsivuse* kujul. Paigalseis on alati suhteline. Kehad võivad paigal olla ainult mingi koordinaatsüsteemi suhtes, mida tinglikult peetakse liikumatuks. Meie oleme näiteks liikumatud hoone suhtes, hoone on liikumatu Maa suhtes.

Kuid me liigume lakkamatult koos Maaga. Maa koos ümbritseva õhuookeaniga pöörleb ümber oma telje ja tiirleb ümber Päikese.

Miljardid tähed, milledest tühist murdosa me naudime selgel ööl ja mis näivad meile liikumatuina, liiguvad samuti kolossaalse kiirusega maailmaruumis. Linnutee liigub teiste galaktikate suhtes. Ja pole lõppu ega algust neil eriskummalistel kõveratel, mida joonistab maailma karussell.

Päike on möllav tulekeeris; tema sisemuses ulatub temperatuur 40 miljoni kraadini. Kogu Päikese pind keeb ja purskab. Mööda tormitsevat pinda liiguvad kolossaalsed tulelained. Määratu suured leegitsevad gaasipursked — protuberantsid — kerkivad sadade tuhandete kilomeetrite kõrgusele. Hiiglaslikud sisesoojuse vood paisatakse Päikese pinnale, kust nad kanduvad kiirgusena maailmaruumi.

Loomade ja inimeste organismides toimuvad keerulised füsioloogilised protsessid. Meis endis on mitmesuguste liikumiste lakkamatu vool. Pumbates verd meie keha sooni mööda, tuksub süda hetkekski peatumata ... Ja nii on kogu eluaeg.

Inimühiskonnas toimub kogu aeg kõigi ühiskonnaelu külgede — majanduse, poliitika, kultuuri arenemine ja uuenemine. Ühekski päevaks ei katke inimeste tootmis- ja tunnetustegevus. Koos töö ja ühiskondlike suhete arenemisega muutub ka inimene ise: muutuvad tema vaated, tunded, ideaalid, käitumine, kõlblusnormid ja esteetiline maitse. Olla tähendab olla liikumises, muutumises.

Mateeria liikumine avaldub selles, et iga konkreetne objekt või teatav objektide süsteem on ajutine, muutlik. Maailmas pole muutumatuid asju ja muutumatuid materiaalseid süsteeme, pole ka muutumatuid omadusi ja suhteid. Kuidas aga ka ese muutuks, säilitab ta ikkagi oma määratluse, oma «palge» seni, kuni ta eksisteerib. Jõgi ei lakka olemast jõgi sellepärast, et ta voolab. Jõe olemine seisabki tema voolamises. Kui lõpeb jõe voolamine, lakkab ta olemast jõgi. Samuti pole mateeriat ilma liikumiseta ja liikumist ilma mateeriata. Absoluutse paigalseisu saavutamine tähendab eksisteerimise lõppu. Kõik see, mis on suhtelises paigalseisus, kuulub mingisse liikumisse ja lõppkokkuvõttes ka liikumise lõpmatutesse avaldusvormidesse universumis.

Liikumise olemuse uurimine näitab, et liikumist ei tooda mateeriasse väljastpoolt, vaid liikumine peitub mateerias eneses. Mateeria pole inertne. Mateeria on *aktiivne*. Seda aktiivsust võib mõista idealistlikult — kui tungi ettemääratud eesmärgi poole. Seda võib mõista ka materialistlikult: liikumise allikas peitub mateeriale enesele omaste vastandite vastastikuses seoses ja vastastikuses toimes. Mateeria liikumine on *iseliikumine* selles mõttes, et muutumise tendents, impulss on omased mateeriale endale. Vastandite vastastikused seosed omandavad mitmesuguseid vorme, moodustades ühe või teise liikumisvormi spetsiifiliste seaduspärasuste sügava aluse.

Mateeria ja liikumise ühtsus

Mateeria ei saa eksisteerida väljaspool liikumist. Pidada võimalikuks mateeria olemist väljaspool liikumist tähendab paratamatult sattuda idealismi positsioonile. Sellisel juhul vastandatakse ju mateeria kui miski absoluutselt passiivne, inertne, millelegi niisugusele, mis asub väljaspool mateeriat, s. t. mittemateriaalsele, vaimsele. Kuid liikumist ei saa olla ilma mateeriata. «...Katse *mõelda* liikumist ilma mateeriata toob sisse *mõtte*, mis on eraldatud mateeriast, ja see ongi filosoofiline idealism»[1]. Liikumise ja mateeria säärase teineteisest lahutamise näiteks on *energetism*. Energetismi esindajad (saksa füüsik W. Ostwald jt.) püüdsid väita, et tegelikult eksisteerib üksnes energia. Ostwald käsitas energiat kui midagi niisugust, mis on meile antud ainult meie teadvuses, ja väitis, et eksisteerib liikumine ilma mateeriata. Ta eitas aatomite ja molekulide reaalset eksistentsi ja pidas neid ainult mugavateks fiktsioonideks, mida teadlased ettekavatsetult loovad.

V. I. Lenin näitas energetismi paikapidamatust. Energetismi põhiveaks on liikumise lahutamine mateeriast. See on midagi niisugust, kui küsimusele: «Kes naerab?» vastatakse: «Naer» või kui öeldakse, et nähti jõge voolamas ilma veeta. Muidugi tuleb loodusnähtuste tunnetamises ette, et on vaja abstraheerida, kõrvale jätta liikumise kandja ja koondada kogu tähelepanu ainult protsesside energeetilise külje analüüsimisele. Kuivõrd näiteks ei tunta veel mateeria «elementaarsete» (fundamentaalsete) osakeste reaalset struktuuri, siis piirdutakse füüsika antud arengutasemel osakeste vastastikuse muundumise protsesside energeetilise kirjeldamisega. Energiat kui kõigis neis protsessides säilivat suurust tõlgitsetakse mõnikord kui omapärast substantsi, millest oleksid nagu «valmistatud» kõik osakesed.

Energeetiline käsitlusviis on iseendast väga viljakas, kuid selle absolutiseerimine viib välja vigadele. Mõtelda liikumist väljaspool liikumise kandjat ei tähenda tunnustada energia olemist väljaspool mateeriat. Energia on justkui ergutatud mateeria, mateeria liikumise mõõt, mateeria omadus. Selles vaimus tõlgendatakse elektronide ja positronide footoniteks muundumise fakti ja Einsteini poolt avastatud seadust, mis seob omavahel materiaalsete objektide massi ja energia: $E=mc^2$, kus energia (E) võrdub massi (m) ja valguse kiiruse (c) ruudu korrutisega.

Idealistid eksivad, kui nad samastavad footonid «puhta energiaga». Valguse rõhu avastamine (valguse rõhku tõestas eksperimentaalselt P. N. Lebedev) näitas, et footonid (valgus) on mateeriaosakesed, millel on mitte ainult energia, vaid ka mass.

Peale selle samastavad idealistid ekslikult mateeria massiga ja jõuavad mainitud seaduse põhjal järeldusele: mateeria muundub «energia kontsentraadiks». Ometi on mass üks mateeria omadusi.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 247.

Mainitud seadus ei seo mateeriat ja energiat, vaid seob massi ja energiat. Edasi. Massi ja energia vastastikuse seose seaduse mõte on selles, et materiaalsel objektil on teatud mass ja sellele massile vastav energia. Mateeria ei saa muunduda ühekski oma omaduseks.

Massi ja energia vastastikuse seose seadus $E=mc^2$ näitab, et massi suurenedes suureneb ka energia ja vastupidi. Kui need suurused muunduksid teineteiseks, siis niisugust suhet nende vahel ei saaks olla. Kuivõrd mass on mateeria tähtsate füüsikaliste omaduste — inertsi ja gravitatsiooni mõõduks ja energia on liikumise mõõduks, siis massi ja energia vastastikuse seose seaduses näeme tõestust mateeria ja liikumise lahutamatu seose kohta.

Mateeria struktuursus

Liikuva mateeria lahutamatuks, universaalseks omaduseks on struktuursus. Mateeria on atomaarse, «teralise», diskreetse ehitusega. Mateeria koosneb erineva suurusega osadest: elementaarosakestest, aatomitest, molekulidest ja nende agregaatidest, mitsellidest, kolloidsetest osakestest, planeetidest, tähtedest ja nende süsteemidest, galaktikatest, metagalaktikatest. Kõik need materiaalsed süsteemid on ise struktuursed ja moodustavad oma kogusummas selle, millest koosneb kogu ääretu universum.

Mateeria diskreetsete, pidetute vormidega on lahutamatult seotud pidevad vormid. Need on mitmesugused välja liigid — gravitatsiooni-, elektromagnetiline, tuumaväli. Kõikidel osakestel, olenemata nende loomusest, on laineomadused. Ja vastupidi, igasugune pidev väli on ühtaegu ka osakeste kollektiiv. Selline on mateeria ehituse reaalne vastuolu.

Keemiliste elementide aatomid koosnevad positiivselt laetud tuumadest ja negatiivselt laetud elektronkestadest. Kõige lihtsama aatomi — vesiniku aatomi tuum koosneb ühest positiivselt laetud osakesest — prootonist. Teiste aatomite tuumad koosnevad prootonitest ja neutronitest, mida kokku nimetatakse nukloniteks. Neutron on elektriliselt neutraalne osake. Tema mass erineb vähe prootoni massist. Tänapäevaks on avastatud üle kolmekümne erineva «elementaarse» mateeriaosakese. *

Need osakesed erinevad üksteisest paigalseisumassi poolest; vastavalt sellele jagunevad nad leptoniteks (kerged osakesed), mesoniteks (keskmised osakesed) ja barüonideks (rasked osakesed). Selle kõrval on olemas osakesed, millel pole paigalseisumassi (näiteks footonid).

Mateeria on sügavuti struktuurne ja «elementaar»-osakesed ei ole mateeria kõige lihtsamateks struktuurseteks «terakesteks». Tänapäeva teadus on hakanud tungima nende spetsiifilisse struktuuri.

---

* Seoses nn. resonantside avastamisega küünib praegu tuntud osakeste arv sadadesse. *Toim. märkus.*

Struktuursus on mateeria olemise omapärane korrastatus. *Mateeria struktuursus tähendab seesmiselt liigendatud terviklust, elementide seose seaduspärast korda terviku koostises.* Füüsikaliste, keemiliste, bioloogiliste, sotsiaalsete nähtuste uurimine viib spetsiifiliste struktuuride avastamisele. Ükskõik millise valdkonna materiaalses maailmas ka võtaksime, iga selline valdkond eksisteerib kui teatav struktuurne organisatsioon. Iga materiaalsete objektide tüübiga on seotud ka neile omane liikumise vorm. Iga materiaalse objekti iseloomulikuks jooneks on see, et antud objektis on olemas *suhteliselt* «jagamatud elemendid» ja samuti ka tervikusse kuuluvate elementide seose püsiv seadus. Teatavasti on aatom keerukas moodustis. Kuid paljudes nähtustes, mis ei riku aatomi struktuuri, jääb aatom äärmiselt stabiilseks. Aatom võib osa võtta kõige mitmekesisematest liikumise vormidest — liikuda vabas ruumis kui tervik, võtta osa siseliikumisest molekulis või kristallis jne. Ja kuigi mõningad aatomi omadused seejuures muutuvad, säilitab aatom siiski oma individuaalsuse, mille määrab ära aatomi olemise tingimus — aatomi siseliikumine.

Mateeria pole lihtsalt «teraline», diskreetne, vaid mateeria diskreetsed elemendid — mikroskoopilised kehad, molekulid, aatomid, aatomite tuumad, «elementaarosakesed» — on teatavas vastastikuse toime valdkonnas praktiliselt jagamatud. Igale järgmisele mateeria liikumise vormile on iseloomulik selle elementide vastastikuse seose spetsiifiline tüüp. Kui need tüübid on kvalitatiivselt erinevad, võib rääkida mateeria erinevatest tasemetest. Struktuursete moodustiste suhteliselt «jagamatud» elemendid on olemas kõikidel mateeria liikumise tasemetel. See näitab, et struktuursuse omadus ise on üldise iseloomuga.

Ühe või teise objektideklassi elementide otsimine viib uuritavate objektide substantsi avastamisele. Mateeria bioloogilise vormi — esmajoones *rakkude* — uurimisel on näiteks struktuuri substantsiaalsete elementide avastamine kaasaegse bioloogia üks kõige tähtsamaid ülesandeid. Muidugi on bioloogiliste struktuuride substantsiaalsed elemendid — valkude ja nukleiinhapete makromolekulid — ise seesmiselt dünaamilised, kuid neile iseloomulikud seesmised protsessid kuuluvad juba teise liikumise vormi — füüsikalisse ja keemilisse. Ometi esinevad need molekulid bioloogilisel tasemel elu materiaalse substraadina, kui nende vahel on olemas teatud kindlat laadi vastastikune toime. Sotsiaalse elu substantsiaalseteks üksusteks on aga inimesed — mateeria liikumise vormidest kõige kõrgema meile teadaoleva vormi kandjad.

Mateeria struktuursed tasemed erinevad üksteisest *substantsi* poolest, s. t. antud liikumisvormi kandja poolest, samuti selle liikumisvormi komponentide *seose* spetsiifilise iseloomu poolest ja ka mõnede *üldiste* seaduspärasuste poolest, millele alluvad antud tasemesse kuuluvad objektid.

Liikumise vormide hierarhia

Liikuv mateeria avaldub ammendamatult mitmekesiste vormide näol. Need vormid moodustavad keeruka hierarhilise ahela. Omal ajal eristas Engels mateeria liikumise viit põhivormi: kehade mehhaaniline ümberpaiknemine ruumis, füüsikalised muutused, keemilised muutused, orgaanilised muutused, sotsiaalsed muutused. Engelsi järgi on kõik liikumise vormid üksteisega seotud ja lähevad üksteiseks üle. Sealjuures sisaldab iga kõrgem liikumise vorm madalamaid, kuid ei ole neile taandatav.

Tänapäeva teadus on näidanud, et tavaline makrokehade mehhaaniline liikumine ei ole liikumise lähtevormiks. Mehhaaniline liikumine on, piltlikult öeldes, «kõrgemal» kui mikroosakeste liikumine: viimased on makrokehade liikumise aluseks. Mikroosakeste liikumise aluseks on aga nähtavasti veelgi sügavamal asuvad protsessid. Kõik need liikumise vormid on ajaloolise evolutsiooni eri astmeteks.

Kunagi oli aeg, kus meile teadaolevas universumi osas polnud mingeid organisme, polnud isegi molekule, aatomeid ja makrokehi: mateeria oli tol ajal «mehhaanikaeelses» olekus. Tänapäeva astrofüüsikas on esitatud hüpotees, et universumis on olemas määratu suured piirkonnad, kus mateeria on «footongaasi» olekus. Nendes piirkondades sünnivad elementaarosakesed, tekib mehhaaniline, soojus-, elektromagnetiline liikumine.

Meie päikesesüsteem kui materiaalne moodustis on tekkinud difuusse, s. t. liigendamata mateeria pilvest, mis koosnes kõige lihtsamatest aatomitest ja fundamentaalosakestest. Areng viis rasketelt fundamentaalosakestelt — neutronitelt ja prootonitelt — tuumadele. Tuumadest ja elektronidest tekkisid aatomid, aatomitest — molekulid. Molekulidest kujunevad agregaadid — gaasilised, vedelad, tahked kehad. Kehade hulka kuuluvad ka tähed ja nende kaaslased, planeedid ja nende kaaslased, tähtede süsteemid, metagalaktikad jne., lõpmatuseni.

Peale taevakehade näol kondenseerunud aine on universumis olemas ka difuusne mateeria. See eksisteerib aatomite ja molekulidena, samuti ka mitmesuguse tihedusega hiiglaslike gaasi- ja tolmupilvedena. Kõik see koos kiirgusega moodustabki hõreda aine piiritu kosmilise ookeani, milles justkui ujuvad taevakehad. Kosmilised kehad ja nende süsteemid ei eksisteeri olemasoleval kujul igavesti. Nad tekivad udukogude kondenseerumisest. Udukogud täidavad tohutu suuri maailmaruumi osi. Seega tekivad kosmilised kehad materiaalsest keskkonnast mateeria enese liikumise seesmiste seaduspärasuste tulemusena.

Pärast seda, kui materiaalsed moodustised on atomaarselt tasemelt kerkinud kõrgemale, molekulaarsele tasemele, on mitme miljardi aasta jooksul aset leidnud keemiliste ainete keerukamaks muutumine. Süsinikuühendite molekulide järkjärguline keerukamaks muutumine viib välja orgaaniliste ühendite kujunemisele.

Järk-järgult tekivad üha keerukamad orgaanilised ühendid. Lõpuks tekib elu. Elu kui uus, kõrgem mateeria liikumise vorm on Maa pinnal toimunud keemiliste ja geoloogiliste protsesside arenemise seaduspärane tulemus. Ligikaudu kaks miljardit aastat tagasi algas elava järkjärguline «laialivalgumine» mööda Maa pinda. Elava evolutsioon viis valgu eksisteerimise primitiivsetelt rakueelsetelt vormidelt rakulisele organisatsioonile, alguses ainuraksetele, hiljem üha keerukama struktuuriga hulkraksetele — selgrootuile, selgroolistele, imetajaile, primaatidele.

Primaadid olid viimseks astmeks orgaanilise looduse arengus ja lähtepunktiks inimesele üleminekul. Lõpuks, me näeme iseennast seismas mateeria hiiglasliku progressiivse arengu redeli kõige viimasel astmel.

Oleks jäme viga kujutada asja nii, et kosmiline mateeria areneb otsejoones mateeria kõrgeimaks õieks — inimeseks. Inimest ei saa kujutada kui seda kõrgeimat saavutust, mille poole on püüelnud anorgaaniline mateeria. Loodusel pole plaani ega eesmärke. Looduse liikumine on stiihiline looduslik protsess.

Ühtesid liikumise vorme ei saa taandada teistele

Iga ese ja protsess maailmas tekib teistest esemetest ja protsessidest. Ükski ese ega protsess ei saa kaduda, ilma et ta tekitaks mõnd teist eset või protsessi. Selline arusaamine on *igasuguse* materialismi jaoks põhjapaneva tähtsusega. *Dialektilise* materialismi printsipiaalseks iseärasuseks mateeria liikumise vormide käsituses on see, et dialektiline materialism ei pea võimalikuks taandada mateeriat mingile lihtsaimale vormile või mõnedele lihtsatele vormidele, nagu seda tegi mehhanistlik, metafüüsiline materialism. Dialektiline materialism lähtub sellest, et iga mateeriavorm — olgu see kosmiline süsteem, aatom, molekul, organism või inimene — on kvalitatiivselt omapärane. Sellepärast ei saa ühtki mateeriavormi käsitada kui teda moodustavate elementide lihtsat kogumit, mille omadused taanduksid koostiselementide omadustele. Eseme kvalitatiivse omapära tekitab tema osade seose eriline vorm.

Need dialektilise materialismi seisukohad on tähtsaks metodoloogiliseks printsiibiks, mis näitab eelkõige seda, et kõiki mateeria liike ja liikumise vorme on vaja käsitleda nende iseärasusi arvestades. Mateeria bioloogilisel liikumisel on eriline mõte, mis füüsikalise maailmapildi raamides pole seletatav. Teatud mõttes on organism vastasrinnas mehhanismiga. Mehhanismi seadused omaette ei ole suutelised moodustama elavat ega realiseerima eluprotsesse. Elusa riigis on tegemist niisuguste spetsiifiliste nähtustega nagu kohanemine, ainevahetus, kasv ja paljunemine, olelusvõitlus, muutlikkus ja pärilikkus. Anorgaanilises looduses kõik see puudub.

Elusorganismis on isegi puhtkeemiliste ja -füüsikaliste protsesside käik justkui suunatud täiesti kindlatele bioloogilistele

ülesannetele ja eesmärkidele. Me ei saa seletada füüsikaliste ja keemiliste seaduspärasustega, miks võib ahv ohverdada oma elu poja päästmiseks ja miks lind nädalate jooksul haub mune. Ükskõik kui täpne õhuosakeste liikumise kirjeldus ei ütle mitte kui midagi inimkõne sisu kohta isegi siis, kui see kõne on erakordselt sisutühi. Füüsika ei ole taandatav mehhaanikale, keemia — füüsikale, bioloogia ei taandu mehhaaniliste, füüsikaliste ja keemiliste nähtuste kogusummale, ühiskond ei taandu kõigile ülejäänud liikumise vormidele.

Rõhutades seda, et on vaja arvesse võtta mateeria liikumisvormide spetsiifikat, ei tohi me ühtlasi unustada, esiteks, kõikidele liikumisvormidele ühiseid üldisi seaduspärasusi ja, teiseks, erinevate liikumisvormide seost, vastastikust toimet. Seda unustades me võime sattuda olukorda, kus üks või teine mateeria liikumise vorm on üldisest seosest ja vastastikusest toimest välja kistud, võime sattuda idealismi ja metafüüsikasse. Liikumisvormide seos avaldub eelkõige selliselt, et lihtsamad liikumisvormid *kaasnevad* alati kõrgematega. Mehhaaniline liikumine toimub näiteks ka soojus-, elektromagnetiliste, keemiliste, bioloogiliste, ühiskondlike nähtuste puhul. Elusorganismides toimuvad omakorda ka soojus-, elektromagnetilised, keemilised liikumised.

Kuid kõrgemad liikumisvormid madalamatesse *ei kuulu*. Elu on valkkehadele omane liikumise vorm. Anorgaanilistes kehades elu ei ole ega saagi olla. Keemiline liikumise vorm on omane keemilistele elementidele ja nende ühenditele. Kuid keemilist liikumist pole niisugustel materiaalsetel objektidel nagu footonid, elektronid ja teised seda laadi osakesed.

Metodoloogilise nõudena on oluline silmas pidada ka järgmist. Kuivõrd mateeria liikumise keerukad vormid sisaldavad oma allutatud elementidena mateeria liikumise madalamaid vorme, siis tuleb seda alati arvesse võtta ja rakendada näiteks taimede ja loomade uurimisel bioloogiliste meetodite kui juhtivate meetodite kõrval ka füüsikalisi ja keemilisi uurimismeetodeid kui alluvaid meetodeid. Meie päevil tungivad füüsika ja keemia üha rohkem bioloogiasse, selleks et avastada neid elusmateeria organisatsiooni tasemeid, mille tunnetamine on elu olemuse sügavama mõistmise hädavajalikuks eeltingimuseks. Ühtlasi rikastab bioloogiliste nähtuste uurimine keemiat ja füüsikat. Struktuuri stabiilsete elementide avastamine mateeria antud arengutaseme jaoks võimaldab avastada ka antud liikumisvormi seaduspärasusi ja seega sügavamini mõista selle materiaalse liikumise spetsiifikat. Selle asjaolu unustamine, et keerukamaid liikumise vorme ei saa lihtsamatele taandada, tekitab tavaliselt mehhanitsismi retsidiive. Liikumise eri vormide ühtsuse ja seose unustamine aga võib viia selleni, et liikumist püütakse mõelda ilma liikumise kandjata, näiteks pärilikkust ilma pärilikkuse materiaalse substraadita.

Hõõrdumise tulemusena mehhaaniline liikumine lõpeb, kuid suureneb keha siseenergia, suureneb tema molekulide soojusliikumine. Soojusliikumine võib omakorda muunduda keemiliseks ja elektromagnetiliseks liikumiseks. Mikromaailmas muunduvad aineosakesed kiirguseks. Elu vääramatuks printsiibiks on, et miski ei saa muutuda eimiskiks ega tekkida eimiskist. Loodusteaduses sõnastatakse see keeld kui energia jäävuse ja muundumise seadus: millised liikumisvormide muundumise protsessid maailmas ka toimuksid, massi ja energia üldhulk jääb muutumatuks.

Iga materiaalne objekt eksisteerib vaid seoses teiste materiaalsete objektidega. Nende kaudu on ta seotud ka kogu maailmaga. Materiaalsed objektid tekivad ja kaovad, kuid üldine maailma seos seejuures ei katke: konkreetse asja hävimine tähendab vaid selle asja muutumist teiseks konkreetseks asjaks või asjade rühmaks. Konkreetse asja tekkimine tähendab tema tekkimist teisest konkreetsest asjast või asjade rühmast. Looduse jaoks, kirjutas Herzen, «on üksiku hukkumine sellesama paratamatuse, sellesama elumängu täitumine, mis tema tekkiminegi; elul pole üksikust kahju, sest tema laiast embusest ei lähe kõigi muutuste juures mitte midagi kaotsi». Esemete vastastikuse muundumise lakkamatus protsessis säilib mateeria kui kõikide muutuste substants (alus). Järelikult toimuvad mateeria muutused koos mateeria jäävusega. Mateeria jäävus aga tuleb ilmsiks üksnes mateeria vormide muutumise protsessis.

See seadus on kindlaks loodusteaduslikuks alusmüüriks materialistlikule maailmavaatele. Selle seaduse avastamisega, nagu kirjutas Engels, «kustub viimne mälestus väljaspool maailma olevast loojast» [1]. Tänu selle seaduse rakendamisele metodoloogilise printsiibina elusorganismide uurimisel variseb kokku vitalistlik kontseptsioon, mis peab organismi iseendasse suletud ja omaenda seesmiste jõudude arvel eksisteerivaks süsteemiks.

Mateeria jäävus avaldub vahetult ka materiaalsete objektide dünaamilises stabiilsuses. Puu kasvab, õitseb, kannab vilja, heidab maha kolletanud lehed. Ja nii kordub aastast aastasse, kuni puu jääb kiduraks ja lõpuks hukkub. Niikaua aga, kuni ta elab, ei lakka ta olemast ikkagi sama puu, millel on püsiv kvalitatiivne määratlus. Konkreetne materiaalne objekt eksisteerib vaid selle tõttu, et tal on teatavat tüüpi stabiilsed seesmised seosed ja teatav liikumise vorm.

Mateeria liikumise hävimatust ei saa käsitada ainult kvantitatiivselt. Energia jäävuse ja muundumise seadus eeldab ka liikumise kvalitatiivset hävimatust, mis avaldub liikumise eri vormide lõpututes vastastikustes muundustes. Energia jäävuse ja muundumise seaduse kvalitatiivse külje ignoreerimine tekitab paratamatult

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 12.

mitte ainult füüsikalisi, vaid ka maailmavaatelisi vigu. Üheks näiteks selliste vigade kohta on niinimetatud «universumi soojussurma» teooria. Selle «teooria» sisu on selles, et kõik liikumise vormid väidetakse muutuvat soojusliikumiseks, soojus hajub lõppude lõpuks maailmaruumis, kõikide kehade temperatuur ühtlustub ja igasugune liikumine lõpeb. Ei ole valgust ega soojust. Saabub kõige surm. Saabub maailma lõpp.

Tuntud inglise astronoom-idealist Jeans kirjeldab universumi perspektiive järgmiselt. Universum elab oma elu ja liigub sünnilt surmale viivat teed mööda samuti, nagu liigume meie kõik; peale vananemise ei tunne teadus teisi muutusi, peale haua poole liikumise ei tunne teadus teisi protsesse. Me näeme, et tähed lakkamatult lahustuvad kiirguses niisama möödapääsmatult, nagu jäämägi sulab soojas meres. Päike kaalub nüüd palju biljoneid * tonne vähem kui kuu aja eest. Nii sulavad kokku ka teised tähed ja universum tervikuna sisaldab nüüd vähem ainet. Väheneb mitte ainult universumi aine hulk, vaid ka järelejäänu hajub lakkamatult ruumi jäisesse külmusesse kolossaalse kiirusega, mis kurjaennustavalt kasvab. Teatud suhtes näib materiaalne universum kaduvat, nagu kaob jutustatud muinasjutt, mis hajub mitteolemisse, hajub kui viirastus.

Jeans maalib sünge lüürikaga pildi «hukkumisele määratud maailmast». Kuid selline pilt pole põhjendatud. Uusimad astronoomilised uurimused näitavad veenvalt, et «soojussurm» pole võimalik mitte ainult lähemas, vaid ka lõputult kauges tulevikus, sest kõikide liikumisvormide lakkamatu soojuseks muutumisega kaasneb niisama lakkamatu soojuse muutumine teisteks mateeria liikumise vormideks. Universumis toimub mitte ainult tähtede jahtumine, vaid toimuvad ka vastupidised protsessid, tähtede tekkimine ja süttimine. Mateeria ei kaota iialgi ega kuskil oma võimet üha uuteks muundusteks.

3. Ruum ja aeg

Ruumi ja aja mõiste

Mateeria liikumine toimub ruumis ja ajas. Tõepoolest, kõikidel materiaalsetel kehadel on teatud *ulatus*: pikkus, laius, kõrgus. Kõik nad paiknevad nii või teisiti üksteise suhtes: lähemal, kaugemal, madalamal, kõrgemal, vasakul, paremal. See omadus on mitte ainult nähtavatel kehadel, vaid ka molekulidel, aatomeil, mitte ainult ainel, vaid ka magnetväljal, valgusel, raadiolainetel (magnetväljad mõjuvad teatud kauguses, lainetel on teatud pikkus).

Ulatuse kõrval on materiaalsetele nähtustele iseloomulik ka

* Inglismaal nimetatakse biljoniks arvu 10^{12}. Meil on biljon miljardi (10^9) sünonüümiks. *Toim. märkus.*

eksisteerimise *kestus*, arenemise etappide *järgnevus*. Protsessid toimuvad kas üheaegselt või üks varem ja teine hiljem. Niisugune vahekord on näiteks päeval ja ööl, talvel ja kevadel, suvel ja sügisel. Kõik see tähendab, et kehad eksisteerivad ja liiguvad ajas.

Materiaalses maailmas kõik omab ulatust ja kestust. Üks või teine suurus, geomeetriline kuju, sündmuse kestus või liikumise kiirus on erinevatel nähtustel erinevad. Kuid ruumilisus ja ajalisus on omane igale nähtusele, kõikjal ja alati.

Loetletud põhitunnustest on näha, et ruumil ja ajal on omad iseärasused. Ruumil on kolm mõõdet: pikkus, laius, kõrgus, ajal on aga ainult üks suund: minevikust oleviku kaudu tulevikku. Aeg on kordumatu, pööramatu: kuigi me tunneme, kuidas aeg kannab meid endaga kaasa oma võitmatus voolus, ei saa me aega peatada ega aja kulgu aeglasemaks teha. Me ei saa ühtki läbielatud silmapilku tagasi tuua. Aja vool ei allu meie kontrollile. Me oleme aja suhtes sama jõuetud, nagu puulaast jõe voolu suhtes.

Ruumi ja aja olemusest õige arusaamine on tihedasti seotud teadusliku maailmapildiga tervikuna. Maailmas on kõik diferentseeritud, liigendatud suhteliselt püsivateks, väljaspool üksteist asuvateks materiaalseteks moodustisteks. Neis materiaalsetes objektides toimuvad protsessid, mis tingivad nende säilimise (reprodutseerimise), koos sellega ka nende muutumise. Need protsessid on samuti diferentseeritud: nad on objekti olekud, mis järgnevad üksteisele. Seega on selles terviklikus maailmapildis iga objekt ainult suhteliselt eraldiolev osa, mis kuulub üldisemasse süsteemi, ja iga nähtus on suhteliselt eraldiolev lüli üldisemas protsessis.

Ruum ja aeg on mateeria eksisteerimise üldised vormid. Maailmas pole midagi peale liikuva mateeria ja liikuv mateeria ei saa liikuda teisiti kui ruumis ja ajas. Ruumi ja aja kui mateeria olemise vormide üldine iseloom seisab selles, et nad on olemise vormideks *kõikidele* esemetele ja protsessidele, mis lõpmatus maailmas on olnud, on ja tulevad. Mitte ainult välismaailma sündmused, vaid ka kõik tunded, mõtted esinevad ruumis ja ajas.

Ruum on objektide kooseksisteerimise üldine vorm. See vorm tähendab seda, et *objektid oma vastastikuses toimes asuvad väljaspool üksteist ja on üksteisega teatavates kvantitatiivsetes suhetes.*

Aeg on objektide olekute vahetumise üldine vorm. See vorm tähendab seda, et *iga olek on järgnevaks lüliks protsessi ahelas ja on teiste olekutega teatavates kvantitatiivsetes suhetes.*

Järelikult on ruum ja aeg objektide *väliste* suhete ja olekute üldised vormid.

Ruum ja aeg eksisteerivad *objektiivselt,* väljaspool teadvust ja teadvusest sõltumatult. Nende omadused ja seaduspärasused on samuti objektiivsed, mitte aga mõtlemise poolt sünnitatud. Kui asjade niisugused omadused nagu suurus ja vorm on objektiivsed, siis on muidugi objektiivne ka ruum, mis avaldub suuruses ja vormis. Kui asjade niisugused omadused nagu eksistentsi kestus või

liikumise kiirus on objektiivsed, siis on objektiivne ka aeg, mis kehastub nendes omadustes.

Eitades mateeria kui objektiivse reaalsuse eksisteerimist, eitavad idealistid ka ruumi ja aja objektiivset iseloomu ja käsitlevad neid kui inimese maailmatajumise viisi, kui inimese subjektiivseid elamusi (Berkeley) või kui meie kaemuse vorme (Kant) või kui absoluutse idee sünnitust (Hegel).

Palju miljoneid aastaid enne inimese tekkimist eksisteeris Maa ruumis ja arenes ajas. Kui kuulata idealiste, võib jõuda absurdsele järeldusele: oli kunagi niisugune aeg, kus aega ei olnud. «Looduse olemasolu *ajas*, mida mõõdetakse miljonite aastatega, *enne* inimese ja inimliku kogemuse tekkimist, näitab selle idealistliku teooria mõttetust.»[1] Ruumi ja aja objektiivsus tuleneb juba nende olemusest, sellest, et nad on mateeria olemise üldised vormid, mateeria eksisteerib aga väljaspool meie teadvust ja sellest sõltumatult.

Mateeria, liikumise, ruumi ja aja ühtsus

Mõned materialistid, tunnistades ruumi ja aja objektiivset eksistentsi, olid arvamisel, et ruum ja aeg eksisteerivad *omaette*, mateeriast sõltumatult. Niisugune arusaamine on *metafüüsiline*. Selle arusaamise kohaselt oli ruum mingi grandioosne kast, kuhu on paigutatud kõik eksisteeriv. Aeg aga osutub mingiks hiiglaslikuks vooluks, mis kisub kõik endaga kaasa ja neelab kõik. Arvati, et maailmaruum on täidetud absoluutselt liikumatu eetriga ja et liikuvas kehas võib tunda «eetrituult», analoogiliselt tuulega, mida tunneb jooksev inimene. Nii lahutab metafüüsik alguses ruumi kehadest, mis omavad ulatust, ja aja reaalsetest protsessidest ning hakkab seejärel rääkima ruumi ja aja absoluutsest eksistentsist. Newtoni järgi on ruum muutumatu, liikumatu, ruumi omadused ei sõltu mitte millestki, sealhulgas ka ajast; nad ei sõltu materiaalsetest kehadest ja nende liikumistest. Ruumist võib ära koristada kõik kehad ja ikkagi jääb ruum alles ja tema omadused säilivad. Samasugused vaated olid Newtonil ka aja kohta: ta oli arvamisel, et aeg voolab kogu universumis ühesuguselt ja et see vool ei sõltu mitte millestki, aeg on absoluutne.

Absoluutse ruumi ja aja idee vastas teatavale füüsikalisele maailmapildile, nimelt niisuguste vaadete süsteemile, mille puhul mateeriat peeti üksteisest absoluutselt eraldatud individuaalsete elementide — aatomite kogumiks. Mateeriat mõeldi koosnevana lihtsaimatest osakestest, millel on muutumatu maht ja inerts (mass) ja mis mõjutavad üksteist silmapilkselt kas vahemaa tagant või kokkupuute korral. Niisugused materiaalsed objektid võivad eksisteerida üksnes absoluutses ruumis ja absoluutses ajas.

Selline vaade ruumi ja aja suhtes püsis kahe sajandi jooksul

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 160.

seetõttu, et see oli seotud endise maailmapildiga, oli kooskõlas Eukleidese geomeetriaga ja Newtoni klassikalise mehhaanikaga.

Füüsikalise maailmapildi muutumine muutis ka vaateid ruumi ja aja kohta. Elektromagnetilise välja avastamine, selle tõsiasja selgitamine, et välja ei ole võimalik taandada maailmaeetri kui mehhaanilise keskkonna olekutele, näitasid klassikalise maailmapildi paikapidamatust. Selgus, et mateeriat ei saa kujutada üksikute, üksteisest rangelt eraldatud elementide summana. Tegelikult on aineosakesed seotud ühtseteks süsteemideks välja kaudu, välja mõju aga kandub edasi lõpliku kiirusega, mis on igas süsteemis ühesugune (valguse kiirus vaakuumis).

Määratu suure panuse teadusesse ruumi ja aja ning liikuva mateeria seose mõistmise alal lisas N. I. Lobatševski. Tema esitas idee, et geomeetria seaduspärasused (geomeetria on aga omapärane füüsika piirjuhtum, kus jäetakse kõrvale kõik materiaalsete kehade omadused peale nende ulatuse) võivad olla erinevate mastaapide jaoks erinevad. Lobatševski jõudis mitte ainult geomeetria jaoks, vaid ka filosoofia jaoks väga tähtsale järeldusele: *ruumi omadused ei ole alati ja igal pool ühesugused ja muutumatud, nad muutuvad sõltuvalt mateeria kõige üldisematest omadustest.* Lobatševski rajas mitte-eukleidilise geomeetria. Selles geomeetrias võib läbi väljaspool sirget asuva punkti tõmmata mitte ühe (nagu Eukleidese geomeetrias), vaid lõpmatult palju sirgeid, mis ei lõiku antud sirgega. Kolmnurga sisenurkade summa ei ole selles geomeetrias konstantne ega võrdu 180 kraadiga, vaid muutub olenevalt kolmnurga külgede pikkusest ja on seejuures alati väiksem kui 180°. B. Riemann lõi veel ühe mitte-eukleidilise geomeetria. Selles ei saa läbi väljaspool sirget asuva punkti tõmmata ühtki sirget, mis ei lõikuks antud sirgega. Teiste sõnadega, selles geomeetrias pole üldse paralleelseid sirgeid ja kolmnurga nurkade summa on 180 kraadist suurem. Need paradoksaalsed seisukohad omavad silmnähtava mõtte, kui geomeetrilised kujundid ei ole joonistatud tasapinnale, vaid näiteks sfäärile. Siin etendavad sirgete osa lühimad kaared, näiteks meridiaanide kaared Maa pinnal, milledest kaks alati lõikuvad. Järelikult ei saa sfääril tõmmata paralleelseid lühimaid jooni. Sfäärile joonistatud kolmnurga sisenurkade summa on suurem kui 180°.

Lobatševski ideed ruumi ja aja ning liikuva mateeria ühtsuse kohta leidsid edasiarendamist ja konkretiseerimist kaasaja füüsikas. Üks meie sajandi suuri teaduslikke avastusi — Einsteini geeniusega loodud relatiivsusteooria — avastas ruumi ja aja konkreetse seose liikuva mateeriaga ja teineteisega ning väljendas neid seoseid rangelt matemaatiliselt, kindlate seadustena.

Ruumi ja aja ning liikuva mateeria seose üks avaldusi on see fakt, mille esmakordselt avastas relatiivsusteooria, et *sündmuste üheaegsus ei ole absoluutne, vaid on suhteline.* Selle fakti mõist-

miseks tuleb silmas pidada, et sündmuste ruumilis-ajaline kirjeldamine ei ole võimalik ilma *taustsüsteemita* — taustkehata, orientiirita, mille suhtes teostatakse vaatlusi.

Seoses maapealsete, piiratud tingimustega on meil illusioon, nagu oleksid kaks sündmust, mis on mingi keha suhtes üheaegsed, samuti üheaegsed ka kõikide teiste kehade suhtes, sõltumata nende suhtelisest liikumisest. Vastupidise väitega me ei taha nõustuda: me oleme harjunud arvama, et antud hetk hõlmab kogu universumit. See näilikkus võiks aga omandada füüsikalise mõtte, kui kaugelasuva keha mõjutamine toimuks silmapilkselt, lõpmatu suure kiirusega. Tegelikult, nagu teadus on näidanud, on ülimaks liikumise kiiruseks 300 000 km/s — valguse kiirus. Lõpmatu suure kiirusega toimet kehade vahel ei ole. Iga sündmus toimub teatud aja möödudes sündmusest, mis teda esile kutsus. Ja kogu maailma jaoks ei saa olla üht ja sama hetke. Üksteisele järgnevate nähtuste koordinatsioon erinevates suletud inertsiaalsüsteemides on erinev.

Muidugi, sündmus, mis on mingi teise sündmuse põhjuseks, eelneb oma tagajärjele igas taustsüsteemis; kui aga sündmused ei ole põhjuslikus seoses, võib nende järgnevus erinevates taustsüsteemides olla erinev.

Niisiis, sündmused, mis ühe materiaalse süsteemi suhtes, s. t. ühtedes liikumise tingimustes, on üheaegsed, ei ole teise materiaalse süsteemi suhtes, s. t. teistes liikumise tingimustes, üheaegsed.

Selle fundamentaalse seisukohaga on seotud ka teised relatiivsusteooria tähtsad printsiibid. Selgub, et vahemaa mingite kehade vahel, mis asuvad ruumis üksteisest lõplikus kauguses, ei ole erinevates liikuvates inertsiaalsüsteemides ühesugune. Kiiruse suurenedes *keha pikkus väheneb*. Analoogiliselt sellega on ka mingeid sündmusi lahutav ajavahemik erinevates liikuvates materiaalsetes süsteemides erinev. Kiiruse suurenedes see *väheneb*. Niisugune kehade ulatuse ja ajavahemike muutumine seoses liikumise kiirusega annab tunnistust *ruumi ja aja seesmisest ühtsusest*.

Niisiis, relatiivsusteooria kummutas ettekujutuse, nagu oleks aja kulg mateeria liikumisest sõltumatu. Relatiivsusteooria näitas ka, et kehade geomeetria sõltub mateeriast. Tühja ruumi ei ole. Ei ole ka tühja aega. Materiaalne maailm «täidab» oma eksistentsiga niihästi ruumi kui aja. Pealegi ei ole väljend «täidab» õige. See väljend tuletab meelde mõtet, mis leiab piltliku kajastuse kirjanik D. Danini sõnades: keegi ehitas kunagi mateeriale maja, riputas seinale kella ja kutsus mateeria sellesse majja alatiseks elama. Tõsi küll, me kasutame endiselt väljendit «mateeria eksisteerib ruumis ja ajas», kuid selline sõnapruuk on tinglik. Ruum ja aeg on mateeria olemise üldised, fundamentaalsed vormid. Mateeria dikteerib neile oma omadused, sealhulgas ka niisugused omadused nagu lõplikkus ja lõpmatus.

Kelle kujutlusvõimet poleks erutanud maailmaruumi piiritu sügavus? Kes poleks seda tajunud, vaadates sügavmusta taevast, kus helendavad loendamatud tähed?

Ees avanenud põhjatus, täis taevatähti.
Ei arvu tähtedel, ei põhjatusel põhja.

Kõige kaugemate tähesüsteemide taga, milledeni lubab pilku heita tänapäeva teadus ja tehnika, paiknevad üha uued hiiglaslikud taevakehad. Ja nii edasi, lõputult: iga maailmasüsteem, mis inimene on tunnetanud, on osake veelgi ulatuslikumast süsteemist. Hegeli piltliku väljenduse järgi pole maailm kuskil laudadega kinni löödud. Ei meie kujutlusvõime, mida köidavad maailmaruumi kaugused, ei tulevased kosmoserändurid ei saa kohata niisugust üleloomulikku takistust nagu mitteolemine. Nad ei saa puutuda kokku millegagi, mis oleks mateeriast erinev.

Samasuguseid tundeid tekitab meil ka mõte aja lõputust voolust. Ükskõik kui palju aega ka oleks möödunud mingist sündmusest, aeg kestab edasi ja edasi. Kui ammu ka mingi sündmus oleks toimunud, alati on talle eelnenud loendamatu hulk teisi sündmusi. Sündmuste ahelik ei katke kuskil. Tema lülide arv on lõputu.

Kõik esemed ja protsessid maailmas on lõplikud. Kuid lõplike asjade ja protsesside kogusumma on lõputu. Selle tunnistamisest loobumine viib paratamatult ka materialismist loobumisele. Mispärast?

Kui ruum on lõplik, siis ruumi piiride taga peaks olema midagi mitteruumilist ja seega ka mittemateriaalset. Lausel «universumi piiride taga» puudub mõte. Meie otsiv mõistus ei saa sellega leppida. Ta küsib: «Aga mis tuleb edasi?» See «edasi» peab etendama teistsuguse maailma osa. Kui see maailm on aga reaalselt eksisteeriv maailm, siis universumi mõiste hõlmab ka teda kui objektiivset reaalsust: materiaalsesse universumisse kuulub ju kõik. Piiri mõistet saab rakendada ja ta omab mõtet ainult lõpliku suhtes.

Kui aeg on lõplik, siis maailmal on algus. Tunnistada olemise algust ajas tähendab tunnistada loomist ja järelikult ka loojat, s. t. jumalat. Kui hetkeks oletada, et maailmal oli algus, et keegi on maailma loonud, siis on meil õigus nõuda seletust, kes lõi maailma. Meie oletus ise on algusest peale mõttetu: materialistlikel veendumustel põhinev teadvus ei saa omaks võtta looja ideed. Edasi. Maailm ei saanud tekkida ka millestki muust. Kui enne seda maailma, milles elame meie, eksisteeris mingi teine, kuid reaalne maailm, siis oleks ta juba oma põhiolult hõlmanud kõiki materiaalseid asju ja protsesse, mis kunagi on ekisteerinud, eksisteerivad praegu või tulevikus. Seega on mõeldavad kõik muundu-

sed, välja arvatud kaks: eimiskist tekkimine ja eimiskiks muutumine. Mateeria ei saa millestki tekkida ega kuhugi kaduda: mateeria on iseenda allikas, põhjus ja tagajärg.

Alguse mõistel on mõtet mitte maailma kui terviku suhtes, vaid ainult üksikute konkreetsete asjade ja protsesside suhtes, s. t. lõpliku suhtes. Iga ese või arengufaas on tekkinud teisest lõplikust asjast või eelmisest arenguastmest. Ruumis ja ajas lõpmatu maailma suhtes tervikuna ei ole rakendatavad mõisted «sellest» ja «selleni». Universum tervikuna keelab rangelt nende kasutamise.

Meie poolt tunnetatud maailma piirid laienevad pidevalt. Me tunnetame lõpmatut üha laiemini ja sügavamalt. Meie tunnetuse võimalused on samuti lõpmatud (tingimusel, et inimkond on surematu ja praktika arenemine lõputu), nagu on lõpmatu meie poolt tunnetatav maailm, ja meie tunnetus igal konkreetsel arenguastmel on samuti lõplik, nagu on lõplikud kõik konkreetsed esemed ja sündmused. Meie Maa on vaid tilgake universumi kehade meres. Meie Päike on ainult üks sadadest miljardidest tähtedest, mis moodustavad Galaktika. Universumi sügavustesse tungides kohtame igal sammul üha uusi galaktikaid. Viisteist aastat tagasi oli võimalik vaadelda galaktikaid, mis asuvad meist kolme miljardi valgusaasta [1] kaugusel. Nüüd on meie optiliste vahenditega tabatavad galaktikad, mis asuvad kaks korda kaugemal. Raadioastronoomia võimaldab aga tungida veelgi kaugemale. Me ei saa täpselt kindlaks määrata kaugust paljude raadiogalaktikateni, kuid nende hulgas on kahtlemata niisuguseid, millede juurest valgus tuleb meieni kümme miljardit valgusaastat või kauemgi.

Me liikusime Maa mastaapidelt kosmose avarustesse. Meie ise asume justkui mõõtude skaala keskel: selle skaala ühes otsas on tuntud ja tundmatute kosmiliste maailmade lõpmatud kaugused, teises otsas aga ülipisikeste mateeriaosakeste maailma lõpmatud sügavused, kus molekul on juba hiiglane. Ja ometi on molekul nii väike! Kui panna ühes liitris vees olevad vee molekulid üksteise kõrvale, saaksime ahela, mis ulatuks rohkem kui 200 miljonit korda ümber maakera!

Kui elektronmikroskoobi leiutamine suurendas meie silma nägemisvõimet mitu tuhat korda, siis tänapäeva füüsika on veelgi rohkem suurendanud meie mõistuse jõudu. Ta on avanud meile ukse maailma sügavaima struktuuri tunnetamisele. Miljonite valgusaastatega mõõdetavatest piirkondadest on mõistus tunginud piirkondadesse, kus vahemaid mõõdetakse sentimeetri triljondikkudega! Füüsikute arvates peab üliväikeste mastaapide maailmas olemas olema mingi «fundamentaalne pikkus» — *ruumi kvant.* Käsitleda sellest pikkusest väiksemaid vahemaid on sama mõttetu

[1] Valgusaastaks nimetatakse vahemaad, mille läbib valguskiir Maa aasta jooksul. Kuna valguse kiirus on 300 000 km/s, siis ühele valgusaastale vastav kaugus on veidi väiksem kui 10 000 miljardit kilomeetrit.

kui mõttetu on rääkida kulla hulgast, mis oleks väiksem ühest kulla aatomist: see ei ole ju enam keemiline element! Seega peavad teadlased võimalikuks, et eksisteerivad omapärased ruumi «aatomid».

Tänapäeva teaduses ei ole lõpliku ja lõpmatu probleem üheselt lahendatud.

Einsteini poolt loodud üldine relatiivsusteooria on seotud uue interpretatsiooniga *gravitatsiooni* olemuse kohta. Einstein käsitles kehade gravitatsioonivälju kui *ruumi kõverust* neid kehi ümbritsevates piirkondades. Maa pinnal olevad kehad tekitavad märkamatuid kõverusi.

Kas aga kogu maailmaruum omab kõverust?

Ruumi kõveruse määrab valguskiirte kõverdumine massiivsete kehade läheduses. Ruumi üldise kõveruse olemust võib mõista analoogia põhjal näiteks niisuguse kahemõõtmelise ruumi üldise kõverusega nagu Maa pind, millel näeme lohke, künkaid, mägesid jne., s. t. üksikuid kõverusi. Rööbiti sellega omab Maa pind tervikuna kõverust. Kui võtta kõikide looduslike kehade maailmajoonte kogusumma, siis need jooned kõverduvad tugevamini gravitatsioonitsentrite läheduses: planeedid tekitavad väiksema kõveruse kui tähed. Gravitatsioon on väiksem galaktikatevahelistel aladel, kus maailmajooned sirgenevad. Mõtteliselt edasi liikudes läheme läbi rea «mägede» — uue galaktika. Kui kõverduvad kõik maailmajooned, võime rääkida ruumi üldisest kõverusest.

Kord küsis Einsteini üheksa-aastane poeg isalt: «Isa, mispärast Sa õieti oled nii kuulus?» Einstein hakkas naerma ja seletas: «Kas tead, kui pime mardikas roomab mööda kera pinda, siis ta ei märka, et tema poolt läbitud tee on kõver, minul aga oli õnn seda märgata.»

Mõned füüsikud ja filosoofid kalduvad tõlgitsema ruumi kõverust kui tõestust maailma *suletuse* ja selles mõttes *lõplikkuse* kohta. Maailm olevat lõplik, nagu on lõplik igasugune sfääriline pind. Kuid ruumi kõverusest ei tulene ühese paratamatusega ruumi lõplikkus: *ruumi suletus on vaid ruumi kõveruse üksik, idealiseeritud juhtum* (eeldusel, et mateeria paikneb universumis ühtlaselt). Ruum omab kõverust, kuid jääb lõpmatuks.

Üks katseid kummutada maailma lõpmatuse teooriat on «paisuva» universumi kontseptsioon. See kontseptsioon tekkis seoses väljaspool Galaktikat asuvate udukogude (galaktikate) spektraaljoonte punanihke avastamisega. Punanihe tähendab seda, et kaugetest galaktikatest tuleval valgusel on suurem lainepikkus kui vastavatest maapealsetest allikatest tuleval valgusel: keemiliste elementide jooned galaktikate spektris on nihutatud spektri punase otsa poole. Teatavasti on mingite võnkumiste lainete pikenemine (ükskõik, kas tegemist on valgus- või helilainetega) tingitud võnkumise allika eemaldumisest vaatlejast. Mõõtmised näitasid, et galaktikate kaugenemine allub lihtsale seadusele: kiirus, millega

nad üksteisest eemalduvad, on ligikaudu võrdeline nendevahelise kaugusega. Iga 10^{19} km vahemaa kohta suureneb laialijooksmise kiirus 55 km/s võrra. Seda hämmastavat nähtust tõlgitsesid mõned füüsikud-idealistid ja filosoofid nii, nagu paisuks *kogu universum* sellest momendist alates, millal tema ruumimõõtmed võrdusid mingi esialgse aatomi suurusega, s. t. «maailma loomise» momendist alates! Jeans oli näiteks arvamisel, et aine hulk universumis mitte ainult kogu aeg väheneb, vaid et ka järelejäänud aine jookseb maailmaruumi laiali kolossaalse kiirusega, mis pealegi kurjakuulutavalt kasvab. Kuid seda laadi järeldusteks pole alust. Metagalaktika, mille suhtes me konstateerime galaktikate «laialijooksmist», moodustab hoolimata sellest, et tema mõõted on meie seisukohalt fantastiliselt grandioossed, siiski vaid tibatillukese osa lõputust universumist. Sellepärast ei saa teha järeldust, et kogu universum «paisub».

Edasi. Pole mingit alust arvata, et udukogude liikumine isegi meie poolt vaadeldavas universumi osas on kogu aeg olnud ühesugune. Tänapäeva kosmoloogia võtab lähte-eelduseks anisotroopse heterogeense universumi — s. t. tunnistab aine omadused eri suundades erisugusteks. Anisotroopse heterogeense universumi teooria, mis vastab kaasaegsetele vaatlusandmetele, on tõestanud, et ühed Metagalaktika piirkonnad võivad paisuda ja teised piirkonnad samal ajal kokku tõmbuda, ühtedes suundades võib toimuda paisumine, teistes — kokkusurumine, kokkusurumine võib asenduda paisumisega ja vastupidi. Niiviisi näitab antud teooria dialektilise mõtlemismeetodi efektiivsust selles üksikus küsimuses. Ta ületab ühekülgsuse, mis oli omane homogeensetele isotroopsetele universumi mudelitele ja mis sageli viis välja idealistlikele ja teoloogilistele järeldustele.

Dialektiline käsitlusviis seisab selles, et ruumis ja ajas lõputu, omaduste poolest ammendamatu ja kõikehõlmav universum kujutab endast vastandite ühtsust ja läbipõimumist; me näeme siin homogeensust ja heterogeensust, diskreetset ja pidevat, ühtset ja mitmekesist, lõplikku ja lõputut, sümmeetrilist ja asümmeetrilist, pöörduvat ja mittepöörduvat jne.

Ruum ja aeg, samuti nagu mateeriagi, alluvad arenemise seadusele. Kõrgeimaks, kvalitatiivselt uueks arengulüliks ühtse materiaalse maailma lõputute omaduste reas on meie mõistus.

4. Teadvus kui inimaju funktsioon, tegelikkuse peegeldus

Teadvuse mõiste

Juba väga ammu hakkas inimene oma teadvuse saladuste üle järele mõtlema. Ja sellest peale ei ole kunagi vaikinud tulised vaidlused teadvuse olemuse üle. Idealistid väidavad, et teadvus on mateeria suhtes primaarne. Juba väga ammu tekkinud kujutluste järgi funktsio-

neerib inimese organismis mingi eriline, üleloomulik jõud — hing, mis on inimese mõtete, tunnete, soovide põhjuseks ja kandjaks. Seda laadi vaated tekkisid juba ürginimestel, kes püüdsid unenägusid või inimese surma seletada sellega, et hing lahkub kehast ajutiselt või igaveseks. Need kujutlused on siiamaani säilinud idealistlikus filosoofias ja religioonis.

Teaduslik mõtteviis nägi juba ammu teadvuse seost olemisega, ajutegevusega ja püüdis selgitada selle seose loomust. Mõned materialistid võtsid lähtekohaks eelduse, et teadvus on *materiaalne*. Nad olid arvamisel, et aju eritab mõtet samuti nagu maks eritab sappi. Niisugused filosoofid olid *vulgaarmaterialistid*.

Teaduslike teadmiste arenemise baasil need vead ületati. Samm-sammult, loodusteaduse andmetele toetudes, liikus materialism üha sügavama, üha õigema arusaamiseni teadvusest kui erilisest vormist, milles avalduvad inimese ajutalitluse kõige keerukamad protsessid.

Teadvuse tuumiku moodustavad teadmised. Sellest räägib ka sõna «teadvus» tüvi. *«Teadmised* on see viis, millega teadvus eksisteerib ja millega miski teadvuse jaoks eksisteerib.»[1]

Niihästi üksikud esemed, protsessid, sündmused kui ka maailm tervikuna eksisteerivad väljaspool teadvust ja sõltumatult sellest, kas inimene neid teab või mitte. Teadvusele on aga vajalik niihästi selle olemasolu, *mida* teatakse, kui ka selle olemasolu, *kes* teab. See tähendab, et teadvus eeldab objekti ja subjekti olemasolu. Meie Maa, loodus olid olemas ka siis, kui tunnetavaid olendeid ei olnud; tol ajal aga ei olnud ega saanudki olla teadvust.

Teadvust kujundab praktiline tegevus, teadvus mõjutab omakorda seda tegevust, määrab ja reguleerib seda. See teadvuse reguleeriv osa ilmneb inimese tegevuse *eesmärgipärases* iseloomus.

Inimese elutegevuse aluseks on töö. Töö nõuab, et töö resultaate mõistetaks kui eesmärki. Mis tähendab mõista objekti? See tähendab mõtteliselt seostada uusi muljeid olemasolevate teadmistega. Inimeste käitumise tõukejõuks on mõistetud *vajadus*; reguleerivaks jõuks selles käitumises on mõte, mis kujuneb tegevuse najal. Vajadused tekitavad inimestel teatud tundeid, hinnanguid, tahtelisi stiimuleid, püüdlusi. Inimene mõtleb, kuid peale selle ta alati tahab ja tunneb midagi, elab midagi üle; inimene armastab ja vihkab, on vaimustatud ja nördinud, ta peegeldab maailma mitte ainult teaduse kategooriates, vaid ka eetika ja esteetika kategooriates.

Inimese teadvus reguleerib tunge, emotsioone, kusjuures need mõjutavad omakorda teadvust. «... ilma «inimlike emotsioonideta» ei ole kunagi olnud, ei ole ega saa olla tõe *otsimist* inimese poolt.»[2]

Teadvus on ainult inimesele omane ja kõnega seotud kõrgeim

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 633.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 232.

aju funktsioon, mis seisab tegelikkuse üldistatud ja eesmärgipärases peegeldamises, tegevuse eelnevas mõttelises ülesehitamises ja tegevuse resultaatide ettenägemises, inimese käitumise mõistuslikus reguleerimises ja enesekontrollis.

Inimene kui teadvuse subjekt ja tema sotsiaalne olemus

Mis on inimene? Esimesel pilgul näib see küsimus otse naeruväärselt lihtsana. Ometi osutub see, mis on meile kõige lähemal, millega me nähtavasti kõige paremini tuttavad oleme, kõige keerukamaks uurimise objektiks. Platon oli näiteks arvamisel, et inimene on «kahejalgne sulgedeta loom». Inimesel on tõepoolest kaks jalga ja tal pole ka sulgi. Kuid selles naeruväärses ja mõttetus definitsioonis on silmapaari vahele jäetud kõige tähtsam — inimese olemus. Nagu märkis tabavalt B. Pascal, inimene ei kaota oma inimlikku olemust, kui ta kaotab kaks jalga, kukk aga ei omanda inimlikke jooni, kui ta kaotab suled.

Kogu oma füüsilise ja vaimse olemusega: püsti käimisega, aju ehitusega, näo kujuga, kõnega, tunnetega, käte kujuga, mõistusega on inimene töö produkt ja töö alusel kujunevate ühiskondlike suhete produkt. Ajalooprotsessi jõul kerkib inimene *isiksuse* — ajaloolise loomingu teadliku subjekti tasemele. Kogu inimese vaimulaad kannab ilmselt inimese ühiskondliku olemise pitserit: inimene on ühiskonna elav peegelpilt. Tõepoolest, inimese kogu praktiline tegevus on inimkonna ajalooliselt kujunenud ühiskondliku praktika individuaalseks väljenduseks. Tööriistad, mida inimene kasutab, kannavad enda vormis ühiskonna poolt väljatöötatud funktsiooni, mis määrab ära nende rakendamise võtted: haamriga lüüakse sisse naelu ja võrguga püütakse kalu.

Esimestest elupäevadest alates lülitub inimene vaimukultuuri sfääri. Ajalooliselt kujunenud õiguse, moraali, igapäevase elu normid, mõtlemise ja grammatika reeglid, esteetiline maitse jne. kujundavad algusest peale inimese teadvust ja käitumist. Inimese teadvus ei eksisteeri väljaspool ühiskonda, keelt, ajaloo jooksul kogutud teadmisi ja inimkonna poolt välja töötatud tunnetusvahendeid, tunnetustegevuse viise ja vorme. Iga inimene muutub teadvuse subjektiks alles siis, kui ta on omandanud keele, mõisted, mõtlemise loogika ja sel teel ühinenud üldinimliku kultuuriga. Kui võtta põhjalikuma vaatluse alla isegi kõige geniaalsema mõtleja maailmavaade, mis kõige kujukamalt kannab individuaalsuse pitserit, siis peame ikkagi tunnistama, et lõviosa oma «minast» on ta laenanud sellelt sotsiaalselt keskkonnalt, milles ta on üles kasvanud ja mis teda ümbritseb: iga inimene on oma rahva, oma ajastu, oma ühiskondliku olemise produkt. «Teadvus ... on algusest peale ühiskondlik produkt ja jääb selleks, kuni inimesed üldse eksisteerivad»[1].

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 29.

Iga inimese teadvus võtab endasse selle ühiskondliku keskkonna kogemused, teadmised, veendumused, uskumused, eksimused, hinnangud, milles inimene üles kasvab. Teadus, kunst, religioon, poliitilised veendumused, kõlblusnormid sel kujul, millisel nad antud ühiskonnas eksisteerivad, mõjutavad päevast päeva isiksust, muudavad iga üksiku inimese teatud kindla elulaadi esindajaks, kultuuritaseme ja psühholoogia esindajaks. Maailma tunnetamine üksiku inimese poolt on protsess, mida igakülgselt tingib kogu inimkonna maailmatunnetuse areng. Sellepärast isegi siis, kui inimene, Marxi sõnade järgi, tegeleb vaimse tööga, mida ta teostab üksi, ilma et ta vahetult suhtleks teiste inimestega, tegutseb ta ikkagi ühiskondlikult, sest ta tegutseb kui inimene, kelle reaalseks olemiseks on ühiskondlik olemine.

Mitte ainult mõistuse saavutamiseks, vaid ka säilitamiseks vajab inimene ühiskondlikku keskkonda nagu kala vett: sotsiaalsest keskkonnast ilmajätmine võib muuta inimese isegi nõdrameelseks. Inimese olemus, õpetas Marx, ei ole midagi abstraktset, üksikindiviidile omast. Tegelikult on inimese olemus kõigi ühiskondlike suhete kogusumma.

Inimene on ühiskondlik olend, kes on kõrgeimaks lüliks elusorganismide arengus Maal ja kes on võimeline tootma tööriistu, kasutama neid ümbritseva maailma mõjutamiseks ja kellel on kõrgestiorganiseeritud aju, teadvus, eneseteadvus ja artikuleeritud kõne.

Inimese aju kui teadvuse organ

Teadvus on inimaju funktsioon ja on selles mõttes looduslik protsess. Inimese aju on teadvuse organ. Seda kinnitavad kaasaja teaduse andmed aju kohta: inimese teadvus on tekkinud ja arenenud tihedas seoses inimese aju arenguga; sama võib konstateerida lapse arengus; tõsiste peaaju vigastustega kaasneb alati üks või teine teadvuse häire; aju mürgitamine, näiteks alkoholiga, mõjutab teadvust jne.

Inimese aju on ülipeen närviaparaat, mis kujutab endast organiseeritud mateeria kõrgeimat vormi Maal. Peaaju koor koosneb tohutust hulgast närvirakkudest. Neid on kuni 15 miljardit! Igal meeleorganil on närvilõpmed, mis võtavad vastu mõjutusi ehk signaale väliskeskkonnast. Need närvilõpmed on harukordselt tundlikud. Teadlased on välja arvutanud, et täiesti puhtas õhus võib inimese silm pimedal ööl näha küünlaleeki 27 km kauguselt! Närvilõpmed on aju jaoks omamoodi kombitsad või maailma avanevad aknad. Kui närvilõpmetele satuvad teatud mõjutused ehk signaalid, tekib närvilõpmetes erutus, mis antakse vastavate närvide kaudu peaaju koorde.

Aju normaalne peegeldustegevus eeldab, et aju on *aktiivses* olekus. Niisuguse oleku tekitab eelkõige närvi-impulsside juurdevool. Närvi-impulsid tekivad objektiivse tegelikkuse mõjutustest. Väga tähtsat osa ajukoore aktiivse, erutatud oleku säilitamises ja

koos sellega ka teadvuse selguse astme reguleerimises etendab ajutüve niinimetatud retikulaarne formatsioon, mis paikneb koorealuses aju osas. Ergutatud oleku tekkimises on tähtsad mitte ainult ajukoore väljade seosed koorealusega ja ajutüve retikulaarse formatsiooniga, vaid ka ajukoore osade omavahelised vastastikused seosed.

Teadvus ei ole määratud ajuga omaette: aju ei ole teadvuse allikas, vaid on teadvuse organ. Mõtleva aju ja mõtlemise vahel ei ole põhjuse ja tagajärje suhet, vaid on *organi* ja *funktsiooni* suhe. Mitte aju omaette, vaid *inimene,* kellel on aju, mõtleb, s. t. tegutseb ideaalses plaanis, tunneb vaimustust ja viha. Teadvus eksisteerib ainult kui inimese *tegevuse* viis.

Inimese aju on arenenud praktika ja keelelise suhtlemise baasil kui inimese ühiskondliku elu organ, kui teadvuse ja kõne organ. Ilmekas on näiteks see, et juhtivat osa niihästi tunnetuslikes kui motoorsetes funktsioonides etendab peaaju *pahem* poolkera, mis on seotud *parema käe* kui töö organi juhtiva osaga. Muide, juhtiv kõnekeskus paikneb samuti pahemas poolkeras, selle esiosas. See ajalooliselt kujunenud parema käe ja vasaku poolkera morfoloogiline ja funktsionaalne sõltuvus ning nende juhtiv osa inimese tegevuses on hiilgavaks kinnituseks selle kohta, kui tihedasti on omavahel seotud töö, inimaju tegevus, teadvus ja kõne.

Kõik, mis virgutab inimest tegutsema, läheb läbi tema ajust: «isegi sööma ja jooma hakkab inimene peas tajutud nälja- ja janutunde mõjul ning samuti lõpetab ta selle peas tajutud küllastumistunde mõjul. Välismaailma mõjutused inimesele muljestuvad tema peas, peegelduvad seal tunnetena, mõtetena, tungidena, tahteavaldustena, lühidalt, «ideaalsete püüdlustena» ja muutuvad sel kujul «ideaalseteks jõududeks»»[1]. Need «ideaalsed jõud» ongi teadvus.

Teadvuse füsioloogilised mehhanismid

Peaaju suurte poolkerade koore toimimise peamiseks printsiibiks on ajutiste närviseoste, s. t. *tingitud refleksid* tekkimise printsiip. Peaaju reflekse on kõige sügavamini uurinud I. M. Setšenov ja I. P. Pavlov, nende õpilased ja järglased. Reflektoorne protsess algab ärritaja tajumisega, jätkub peaaju koore närviprotsessidena ja lõpeb organismi vastustegevusega. Refleksi mõiste on see keskne mõiste, mida kasutab teadus aju psüühilise tegevuse füsioloogiliste mehhanismide seletamisel. See mõiste väljendab organismi ja välismaailma vastastikust seost ja vastastikust toimet, seda, et aju töö on organismi praktilise tegevuse kaudu *põhjuslikult* sõltuv objektiivsest maailmast. Tingitud refleksi oluliseks funktsiooniks on «ennetamine» ehk eelseisvatest välismaailma sündmustest «signaliseerimine».

Inimesel tekivad ajutised seosed niihästi välismaailma *reaalsete esemete* mõjul kui ka *sõnaliste* ärritajate mõjul. Aju närvimeh-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 310.

hanismide osa seisab eelkõige ärrituste *analüüsimises* ja *sünteesimises.*

Ühe või teise tingitud ärritaja mõju, mis jõuab ajukoorde, lülitatakse möödunud kogemuste tulemusena kujunenud seoste keerukasse süsteemi. Seepärast on organismi käitumine tingitud mitte ainult antud mõjutusest, vaid ka kogu olemasolevast seoste süsteemist.

Aju reflektoorse tegevuse realiseerimise tähtsaks printsiibiks on kinnitamise printsiip: *fikseerub see reflektoorne tegevus, mida kinnitab tulemuse saavutamine.* Reflekside kinnitamine toimub tegevuse enese efekti abil *tagasisideme* mehhanismi kaudu. Kui mingi refleksiga lastakse käiku vastav efektoorne aparaat (lihased, näärmed, terved organite süsteemid), siis selles aparaadis tema tegevuse tulemusena tekkinud impulsid antakse tagasi refleksi keskesse lülisse. Nad signaliseerivad seejuures mitte ainult organi tööst, vaid ka selle töö *efektist.* See võimaldab korrigeerida käimasolevat tegevust ja kavatsust efektiivselt täide viia.

Kvalitatiivsed nihked kinnitamise iseloomus on põhilisteks etappideks psüühika evolutsiooni teel, mis viib madalamate loomade psüühika elementaarsetelt vormidelt inimese teadvuseni. Kuni ahvideni figureerivad loomadel kinnitajatena kolm põhilist elulist tegurit: toit, sugu- ja kaitsereaktsioon. Ahvidel, eriti antropoididel, lisandub sellele elementaarne uudishimu. Inimesel tekivad uued vajadused ja nõuded elu suhtes ja täiesti uued stiimulid — tõejanu, ilutunne, moraalne nauding, püüd sooritada kangelastegusid rahva, inimkonna hüvangu nimel.

Inimese aju spetsiifiline struktuur, aju funktsioneerimise mehhanismid on inimese ühiskondliku, sotsiaalse eluviisi tulemuseks ja ühtlasi ka eelduseks. Kasvatus, haridus, kogu sotsiaalsete mõjutuste kompleks määravad ära niihästi ajutegevuse sisu kui ka mehhanismi. See avaldub näiteks teatud tegevuse pidurdamises või aktiveerimises.

Tänapäeva füsioloogia kaldub üha rohkem käsitama tsentraalseid ajuprotsesse kui *aktiivset modelleerimist.* Funktsioneerimise aktiivsete vormide tähtsus on kõige kujukamalt ilmnenud tsentraalsetes ajuprotsessides, mis on seotud välismaailma korrastatud ja dünaamilise mudeli loomisega ajus.

Ajus toimuvad füsioloogilised reflektoorsed protsessid ei ammenda teadvuse olemust. Nad on vaid teadvuse materiaalseks substraadiks. Aju on struktuurselt organiseeritud vastavalt tegelikkuse teadvusliku peegeldamise funktsioonile.

Teadvus kui tegelikkuse peegeldus. Ideaalse probleem

Asjade, nende omaduste ja suhete objektiivne maailm peegeldub inimese ajus nende ideaalse ülesvõtte, kujundi, «jäljendi» näol. Asjade selline peegeldumine inimajus ei ole asjade eneste materiaalse koostise ülekandumine

ajuollusesse: tuleleegi kujund ei põleta, kivi kujundil puudub kaal ja kõvadus. Samuti ei saa teatavasti inimese «vaimset maailma» ei käega katsuda, ei füüsika aparaatidega ega keemiliste reaktiividega avastada. Inimaju võib jagada tibatillukesteks osadeks, kuid sealt ei ole võimalik leida ei mõtteid ega ka asju. Füsioloogiliste uurimustega võib ainult fikseerida närviprotsesside jaotumist, mitte aga seda sisu, mis närviprotsessides on šifreeritud. Kuid kõigile on teada ka tõsiasi, et kujundid, mõtted ei ole miraažid, vaid on reaalne jõud, mis reguleerib inimese käitumist. Nad on meie aktiivsuse ideaalne jõud. Mõtteliste operatsioonide abil on inimene suuteline *ennetama* oma praktilist tegevust, *ette nägema* sündmusi. Inimene võib oma peas ehitada mudeleid niihästi mineviku kui ka oleviku ja tuleviku kohta.

Kõik see annab tunnistust, et inimese ajus peegeldunud asi eksisteerib seal *teisiti*, kui see asi eksisteerib objektiivselt. Ajju «istutatult» asi transformeerub, muutub *omaenda suhtes teiseks*: see on sama asi ja hoopiski mitte sama. «Asi», mis asub peas, *sarnaneb* asjaga väljaspool pead. «Asi» peas on *kujund*, reaalne asi — kujundi *prototüüp*. Kujundid *ei ühti* kunagi esemetega, mille kujundeiks nad on: kujundid ei ammenda kunagi kogu esemete omaduste- ja seosterikkust. Kujundid on oma objektide olemise ideaalseks vormiks, kujundid pole materiaalsed objektid ise. Sellega ongi seletatav hämmastamapanev tõsiasi, et oma mõõdetelt väike mateeriatükike, mida nimetatakse ajuks, võib endas mahutada praktiliselt lõpmatult palju asju. «... Ideaalne,» kirjutas Marx, «ei ole midagi muud kui inimpähe üle kantud ja seal ümberkujundatud materiaalne»[1]. Sedasama mõtet väljendas V. I. Lenin, kui ta ütles, et «meie aistingud, meie teadvus on vaid välismaailma *kujund*, ning on endastmõistetav, et peegeldust ei saa olla ilma peegeldatavata, kuid peegeldatav on olemas peegeldajast sõltumatult»[2]. Neil seisukohtadel on sügav *materialistlik* mõte: kujund eeldab paratamatult selle *objektiivset olemasolu*, mis kujundis peegeldub, samuti eeldab kujund peegelduse ja peegeldatava *sarnasust*. Järelikult ei saa vastandada kujundit esemele, sest kujundi kvalitatiivne määratlus peegeldab eseme kvalitatiivset määratlust. Just sellisel gnoseoloogilisel pinnal põhineb materiaalse ja ideaalse, subjektiivse ja objektiivse ühtsus. See moodustabki hädavajaliku tingimuse, mis teeb võimalikuks maailma tunnetamise; maailma tunnetamise võimalus realiseeritakse ühiskondliku praktika kaudu, kusjuures sel teel saadakse maailmast objektiivselt õige peegeldus.

Asjade kujundid võivad olla meelelised, piltlikud (nad võivad näiteks olla visuaalselt sarnased oma originaalidega), kuid nad võivad olla ka mõistelised, nii et sarnasus pole enam välise, vaid

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., Tallinn, 1957, lk. 359.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 55.

seesmise iseloomuga (sarnasus sisu seisukohalt, komponentide seose tüübi seisukohalt). Kujundi ideaalsus on vaid selles, et kujund pole taandatav ei konkreetsetele välismaailma objektidele ega ka ajus toimuvatele materiaalsetele füsioloogilistele protsessidele. Viimased *loovad* kujundi, kuid nad ise pole kujund. Ajukoore füsioloogilised protsessid on ideaalse sisu kandjaks ainult sel juhul, kui inimene nende resultaadi seab *korrelatsiooni* peegeldusobjektiga.

Meie peas eksisteerivaid meelelisi kujundeid me tajume oma teadvusega kui *väljaspool meid* asuvaid. Sellise tajumise võime on tekkinud loomariigi pikaajalise evolutsiooni ja inimkonna ühiskondlik-ajaloolise praktika evolutsiooni tulemusel. Seda kinnitavad näiteks andmed pimedatena sündinud inimeste kohta, kes operatsiooni tulemusel on nägijateks saanud. Alguses tajuvad nad nähtut ruumiliselt mitte seal, kus asub tajutav ese, vaid tajuvad eseme kujutist paiknevana silmas. Ja alles hiljem, praktika alusel, õpivad niisugused nägijaks saanud inimesed oma kujundeid õigesti objektiveerima. Meie kujundite «ülekandmine» meist väljapoole ei ole midagi muud, kui kujundite vastavusse seadmine selle kohaga, ümbrusega, nende esemetega, mis on varemalt peegeldunud meie ajus. Ainult idealist võib arvata, et kujundid on füüsiliselt võimelised ajust eralduma, iseseisvaks olemuseks muutuma ja maailma rändama minema.

Ühtlasi eksisteerib teadvus mitte ainult antud subjektile kuuluva teadvusena, vaid ka keele vahendite abil fikseeritud *ühiskondliku* teadvuse vormidena. Teaduslike teadmiste süsteem eksisteerib näiteks sõltumatuna üksikute indiviidide subjektiivsetest kujutlustest. Ajalooliselt väljatöötatud teadmised omandavad niiviisi *suhteliselt iseseisva* iseloomu, muutuvad kogu inimkonna pärisvaraks.

Ei tohi eitada teadvuse *reaalsust*. Niisuguse reaalsuse moodustab kogu ühiskonna vaimukultuur, samuti ka iga inimese vaimne sisemaailm. Inimese peas tekkinud ideaalsed kujundid leiavad väljenduse sõnades ja matemaatika valemeis, joonistes ja kunstiteostes. Kuid see ei anna meile õigust käsitleda teadvust mingi erilise, materiaalsest maailmast isoleeritud substantsina. Kui teadvus oleks mingi omaette esinev olemine, mida ei saa välismaailmaga kõrvutada, siis inimesel ei oleks võimalik välismaailma tunnetada ja maailmas praktiliselt tegutseda.

Eneseteadvus

Ajaloolises arengus, samuti ka individuaalse arengu käigus tunnetab inimene kõigepealt *esemeid* ja oma *tegevust* esemetega ja alles hiljem, kõrgemal arenguastmel hakkab ta tunnetama oma *mõtteid* esemetest ja tegevusest. Inimene tunnetab ennast kui isiksust, saab teadlikuks oma vaimsest maailmast, seab selle enese ette, muudab spetsiaalseks vaatluse objektiks. Pole juhuslik, et paljudes maailma keeltes «kujutlus», «ettekujutus» tähendabki kujutuse sead-

mist inimese ette. Seega eeldab eneseteadvus, et inimene eraldab ja eristab iseennast, oma «mina» kõigest, mis teda ümbritseb.

Eneseteadvus tähendab, et inimene on teadlik oma tegudest, tunnetest, mõtetest, käitumise motiividest, huvidest, oma kohast ühiskonna elus, s. t. on teadlik iseendast kui isiksusest. Väga sageli ei ühti inimese olukorra peegeldus eneseteadvuses inimese tegeliku olukorraga: see, mida inimene enda kohta ütleb, ei ühti sageli sellega, mis see inimene tegelikult on.

Juba kõige primitiivsema tahteavaldusega «Ma tahan seda ja seda» väljendab inimene oma eneseteadvust. Mõiste «mina» eraldab inimese välja ja seab ta vastu ülejäänutele. See mõiste on teadvuse suhtes sekundaarne ja on tekkinud hiljem. Teatava vanuseni ei kasuta lapsed sõna «mina». Nad räägivad iseendast kolmandas isikus, kutsuvad ennast nimepidi. Ürgrahvastel on mõiste «mina» suhteliselt hilisema arengu produkt. Oma «mina» eraldamisele ja vastandamisele eelnevad sotsiaalse ühtekuuluvuse tunne, inimese ja kollektiivi, sugukonna ühtsuse mõistmine.

Enesetunnetust on võimalik teostada sel teel, et mõistetakse meie sisemaailma suhet välismaailmaga, nähakse välismaailmas sisemaailma alust ja allikat. Inimene tunnetab iseennast teiste kaudu, selgitab oma tegude kaudu välja oma suhtumise teistesse, teiste tegude kaudu — nende suhtumise iseendasse. Kuivõrd inimene, Marxi väljendi järgi, sünnib ilma peeglita käes, siis suunab ta alguses oma pilgu ainult teisele inimesele kui peeglile. Üksnes suhtudes teisesse kui enesetaolisse, hakkab inimene suhtuma iseendasse kui inimesesse. Ta hakkab mõistma ennast seetõttu, et ta saab kontrollida oma sõnade mõistetavust teiste inimeste najal.

Inimene mõistab iseennast mitte ainult teiste inimeste kaudu, vaid ka nende poolt loodud materiaalse ja vaimse kultuuri kaudu. Nende poolt loodud maailmas näeb ta iseennast. See eneseteadvuse arenemise tee on omane mitte ainult inimkonnale, vaid ka igale inimesele tema individuaalses arengus. Seda märkis juba Hegel: «Poiss viskab kivi jõkke ja tunneb vaimustust laialiminevatest ringidest kui asjast, milles tal on võimalik näha omaenda loomingut».

Inimese eneseteadvuse formeerumine on ühiskondlikult määratletud inimeste vahetu suhtlemisega, mille käigus teised inimesed annavad hinnanguid antud inimese käitumisele. Peale selle kujundab ühiskond ka neid nõudmisi, mis esitatakse üksikule inimesele, ja võimaldab mõista inimeste vastastikuste suhete reegleid endid.

Eneseteadvus ei ole tekkinud kui vaimne peegel, mille abil inimene võiks iseenda mõnuks ennast nautida. Eneseteadvus tekkis vastusena ühiskondlike elutingimuste vajadustele. Ühiskondlikud elutingimused nõudsid algusest peale igalt inimeselt, et ta oskaks hinnata oma tegusid, sõnu ja mõtteid teatavate eetiliste ja õiguslike normide seisukohalt. Elu oma rangete õppetundidega õpetas inimesele *enesekontrolli* ja eneseregulleerimist. Inimeses endas,

Herzeni sõnade kohaselt, on alaline revolutsiooniline tribunal. Selleks tribunaliks on südametunnistus. Reguleerides oma tegusid ja ette nähes nende tulemusi, võtab eneseteadvust omav inimene endale täieliku *vastutuse* oma tegude eest. Kui inimese eneseteadvus ei saanud tekkida ilma töö ja ühiskonna tekkimise ning arenemiseta, siis vaevalt küll oleksid ka ühiskond ja inimtöö saanud edukalt areneda ilma eneseteadvuseta.

5. Teadvuse loov aktiivsus

Eesmärgi seadmine

Inimese teadlikus tegevuses väljendub kujukalt see fakt, et teod on suunatud mingi lõppefekti saavutamisele. Iga eelmise ja järgmise etapi vahel, samuti ka kogu protsessi alguse ja lõpu vahel on täpne kooskõla: protsessi käik on määratud plaaniga, eesmärgi seadmisega; eesmärk dikteerib tegevuse suuna, järjekorra, üksikute toimingute kooskõla. Inimene erinebki loomast selle poolest, et tal on olemas ideaalne tegevusplaan.

Kui analüüsida, mis alusel kujuneb praktiline tegevus, siis selgub, et iga tähendust omav inimese toiming on mingi *ülesande* lahendamine. Kuid tegevusülesanne kui planeeritud resultaat, mida inimene püüab saavutada, tähendab ju seda, *mis peab tekkima, kuid mida veel ei ole.* Ühesõnaga, tegevusülesanne on ajus nii või teisiti kodeeritud kujutus ehk *mudel soovitava tuleviku kohta.* Ilmselt ei ole võimalik elulist tähtsust omavat tegevust programmeerida ega realiseerida, kui aju ei ole selleks loonud suunavat eeldust tuleviku mudeli, s. t. eesmärgi näol. Seega on siin tegemist kahe omavahel seotud protsessiga. Üks neist on *prognoosimine, ettenägemine*, mis tuleneb olemasolevast situatsioonist, teine — tegevuse programmeerimine, mis peab viima eesmärgi realiseerimisele. Teadvust iseloomustavaks oluliseks jooneks ongi see, et teadvus *seab eesmärke*: enne kui midagi reaalselt ära teha, «teeb» inimene seda ideaalselt, oma kujutluses.

Eesmärk annab kätte viisi selleks, et eset inimese reaalses praktikas muuta. Rõhutades inimtöö erinevust loomade käitumisest, märkis Marx, et inimene «mitte ainult ei muuda loodusliku aine vormi; ta ühtlasi teostab looduslikus aines oma teadliku eesmärgi, mis seadusena määrab tema tegevuse laadi ning iseloomu ja millele ta peab allutama oma tahte»[1].

Teadvus oleks tarbetu luksus, kui tal puuduks eesmärkide seadmise võime. Eesmärgid on prototüüpideks asjadele, mida soovitakse, vajatakse, mis peavad tekkima ühiskonna tahtel, ühiskonna vajadusteks ümber kujundatutena.

Esimesel pilgul võib näida, et teatud eesmärki taotleva ini-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 160.

mese tahe ei sõltu millestki, et tegevuse *lõpp-põhjus* sünnib teadvuse enese raamides. Tegelikult lugu nii ei ole. Tegevuse põhjus peitub inimeste vajadustes. Eesmärk on teadvuses peegeldunud vajadus. Kuid vajadus pole inimese tegevuse lõpp-põhjuseks. Ta on tulenev põhjus. Lähtudes subjekti ja objekti vastastikuse toime dialektilisest käsitusest, peame tunnistama, et määravat osa vajaduste, püüdluse ja soovide tekkimises etendab *välismaailm*. Välismaailm määrab ära inimeste käitumise mitte ainult otseselt, vaid ka kaudselt — niihästi antud inimese kui ka teiste inimeste tegude, mõtete, tunnete keeruka võrgu kaudu.

Teadvuse konstruktiivne, loov tegevus

Teadvus on suhteliselt iseseisev. See tähendab, et inimene võib mõtteid oma teadvuses loogiliselt seostada ja arendada nii, et need mõtted osutuvad mitte ainult vahetult tajutud esemete ja suhete koopiaks, vaid ka loovalt ümberkujundatud peegelduseks, milles mõte ennetab asjade loomulikku käiku. Ja selles mõttes võib teadvus eemalduda tegelikkuse vahetust peegeldamisest. Niisugune peegeldus, kui ta vastab reaalse maailma seaduspärasustele, on inimese praktilise ümberkujundava tegevuse subjektiivseks eelduseks. Inimmõistus, Hegeli sõnade järgi, on mitte ainult võimas, vaid ka *kaval*. Mõistus on kaval, kuivõrd inimene sunnib tehniliste leiutiste abiga looduse esemeid üksteist mõjutama, realiseerides niiviisi *omaenda eesmärki*. Ta muudab loodusjõud oma eesmärgi realiseerimise vahendiks. Inimene loob seda, mida loodus enne teda loonud ei ole. Loodus ei ehita ju masinaid, raudteid jne. Kõik see on teadmiste asjastatud jõud. Inimeste poolt ümberkujundatud asjad, nende konstruktsioon, mastaabid, kuju ja omadused on dikteeritud inimeste vajadustest ja eesmärkidest: neis on kehastatud inimeste ideed. Just loovas ja reguleerivas tegevuses, mis on suunatud maailma ümberkujundamisele ja inimese, ühiskonna huvidele allutamisele, ongi teadvuse tekkimise ja arenemise peamine eluline mõte ja ajalooline paratamatus. Inimese lõppeesmärgiks *ei ole teadmine omaette, samuti ka mitte* tegelikkusega *kohanemine*, vaid inimese lõppeesmärgiks on *maailma ümberkujundav* praktiline tegevus, mille suhtes teadmine esineb kui hädatarvilik vahend. See ei tähenda hoopiski, nagu tuleneks inimmõistus, looming mõistuse enda sisemusest. Kõik mõtteliselt loodavad elemendid on võetud olemasolevast tegelikkusest, ümbritsevast loodusest. Mõistuse suveräänsus ei seisa tema võimes luua meelevaldseid mõttelisi konstruktsioone, vaid selles, et mõistus on suuteline kõigepealt õigesti peegeldama eksisteerivat, samuti ette nägema tulevikku ja looma seda, mis praktiliselt on realiseeritav.

Materiaalse olemise mõjutamise ja teatavatel eesmärkidel ümberkujundamise võimaluse realiseerib inimene õige peegelduse kaudu ja peegeldatu loova läbitöötamise kaudu. See tähendab, et teadvus mitte ainult peegeldab objektiivset maailma, vaid ka *loob* maailma, loob teda praktilise tegevusega ja peegelduse alusel, s. t.

«maailm ei rahulda inimest ja inimene otsustab oma tegevusega teda muuta»[1]. Teadvuse aktiivse, loova iseloomu tunnustamine on hädavajalik nõudmine, mida ignoreerides ei ole võimalik inimisiksuse marksistlik-leninlik käsitus: inimesed on niihästi ajaloo produktid kui ka loojad.

Kui räägitakse loomingust, siis peetakse sageli silmas ainult geniaalseid kirjandus- ja kunstiteoseid, teaduslikke avastusi ja tehnilisi leiutisi. Ometi on looming teadvuse omaduseks üldse. Inimkonna arenemise kogu ajalugu on seotud inimeste niisuguse tegevusega, mis annab *uusi* resultaate, milledel on ühiskondlik tähtsus. See aga ongi looming.

6. Teadvus ja keel

Keele kommunikatiivne funktsioon

Keele kaudu muutuvad üksikute inimeste mõtted ühiskonna omanduseks, kogu ühiskonna vaimseks rikkuseks. Iga inimese mälus on teatud hulk teadmisi. Ühtedel on neid rohkem, teistel vähem. Ühed teavad rohkem mingi ühe ala kohta, teised aga teise ala kohta. Kas aga inimene on omandanud palju teadmisi oma isiklike kogemuste najal? Ei, mitte eriti palju. Peamise osa oma teadmistest me oleme saanud inimteadmiste üldisest varasalvest. Tänu keelele tajub inimene maailma mitte ainult oma meeleorganitega ja mõtleb mitte ainult oma ajuga, vaid ta tajub ja mõtleb kõikide nende inimeste meeleorganitega ja ajudega, kelle kogemused ta keele abil on omaks võtnud.

Inimkonna vaimuelu kristalliseerub ja säilib materiaalse kultuuri väärtustes, arhitektuuris, skulptuuris, maalikunstis. Kuid peamiselt on ta kontsentreeritud kirjasõnasse, raamatutesse. Kõik inimkonna kogemused, kõik inimmõistuse ja -tahte saavutused, mis on jäädvustatud kirjasõnasse, antakse rahva vaimse rikkusena edasi põlvest põlve.

Keele abil toimuv mõtete vahetamine kujuneb kahest omavahel väga tihedasti seotud protsessist: mõtte *väljendamine* rääkija või kirjutaja poolt ja nende mõtete *vastuvõtmine*, *mõistmine* kuulaja või lugeja poolt. Inimene võib oma mõtteid väljendada kõige mitmekesisemate vahenditega. Mõtteid väljendavad inimese teod ja käitumine, s. t. tema tegevus. Helilooja mõtted avalduvad näiteks muusikahelides, kunstniku mõtted — joontes ja värvides, skulptori mõtted — raidkuju vormides, konstruktori mõtted — joonistes, matemaatiku mõtted — mitmesugustes valemites, geomeetrilistes kujundites jne. Ühesõnaga, inimese mõtted avalduvad selles, *mida* inimene teeb ja *kuidas* ta seda teeb. Mõtteid võib väljendada ka miimika ja žestidega.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 201.

Ükskõik milliste vahenditega inimese mõtteid ka väljendatakse, lõppkokkuvõttes tõlgitakse need mõtted ikkagi sõnade keelde. Keel on mõtte väljendamise universaalne vahend. Inimmõistuse kõige suuremad saavutused, sügavad teadmised ja leegitsevad tunded jäävad inimestele teadmatuks, kui neid ei väljendata selgesti ja täpselt sõnades. Samuti nagu vibult lendu lastud nool, Heine piltliku väljenduse järgi, lakkab olemast laskuri võimu all, nii ei kuulu ka huultelt lendu läinud sõna enam sellele, kes selle sõna lausus. Mõtet on võimalik mõista selle tõttu, et mõte, väljendatuna keele kaudu kõnes või kirjas, kerkib inimese ette teatud kindlas materiaalses kestas, mida tajutakse meeleorganitega. Mõte justkui muutub tajutavaks, kättesaadavaks niihästi kuulajale kui ka rääkijale enesele.

Mida tähendab, et väljaöeldud mõtet tajutakse ja mõistetakse? Mõte on iseenesest *mittemateriaalne*: mõtet ei ole võimalik näha, kuulda, kompida, maitsta. Meeleorganitega mõtet tajuda ei ole võimalik. Väljendit «inimesed vahetavad mõtteid kõne abil» ei maksa võtta sõna-sõnalt.

Suhtlemise protsess toimub sel kujul, et inimesed mõjutavad üksteist sõnadega. Kuid välise külje, sõnade taga peitub mõtete vahetamine. Kuulaja kuuleb ja tajub sõnade materiaalset kuju ja sõnade seost. Samal ajal aga *mõistab* ta seda, mida sõnadega väljendatakse, — mõtteid. Vastastikune arusaamine leiab aset ainult siis, kui kuulaja ajus tekivad (selle tõttu, et keele õppimisel teatud sõnaga seostatakse vastav kujund, tähendus) kujutlused ja mõtted, mida väljendab rääkija.

Keel on mitte ainult võõraste, vaid ka omaenda mõtete mõistmise vahendiks. Kõnes fikseerib inimene oma mõtteid ja saab niiviisi võimaluse analüüsida neid kui väljaspool inimest asuvat ideaalset objekti. Väljendades oma mõtteid, teeb inimene need ka iseenda jaoks selgemaks, täpsemaks. Mitte asjata ei öelda: kui sul on tekkinud mõte, siis väljenda seda, sest väljendamine muudab mõtte selgemaks ja mõttes sisalduva rumaluse silmanähtavamaks.

Inimestevahelised suhted, mis kujunevad tootmisprotsessis, ühiskondliku elu protsessis, on keerukad ja mitmekülgsed. Ka inimeste suhtlemise, mõtete vahetamise iseloom on keerukas ja mitmekülgne. Väljendades oma mõtteid keele abil, adresseerib inimene need mõtted teisele inimesele, inimeste kollektiivile, tervele rahvale ja isegi kogu inimkonnale. Teiste inimeste poole pöördudes rääkija mitte ainult *informeerib* neid oma mõtetest, vaid ka *virgutab* neid ühtedele või teistele tegudele, veenab neid milleski, käseb, soovitab, hoiatab mingite tegude eest jne. Inimeste teadvuse mõjutamine keele abil ei piirdu paari-kolmeliikmelise inimkollektiivi kitsaste raamidega. See mõjutamine toimub tootmiskollektiivi laiades raamides, kogu riigi ja kogu inimkonna mastaabis.

Keel kui mõtlemistegevuse materiaalne vorm

Keele abil väljendab inimene oma mõtteid ja teeb need niiviisi teistele inimestele mõistetavaks. Keel, sõna on teadvusele oluline just sellepärast, et sõna on teadmiste eksisteerimise vormiks. Sõnas salvestatakse, sõna kaudu objektiveeritakse ja aktualiseeritakse teadmised, millede näol inimene üha suuremal määral mõistab ümbritsevat tegelikkust ja iseennast. Keele kaudu toimub üleminek tajudelt ja kujutlustelt mõistetele, kujunevad üldistatud mõtted, toimub mõistetega opereerimine. Individuaalses sisalduvat üldist väljendatakse keele abil. Keele üldistav funktsioon on üks keele olulisi iseärasusi, milleta inimmõtlemine ei ole võimeline haarama ümbritseva maailma üksikute nähtuste ja asjade lõputut mitmekesisust. Mõtlemine osutuks killustatuks, ta kaotaks orientatsiooni tohutu hulga pidevalt muutuvate nähtuste, seoste ja suhete ees. «Keeles on ainult *üldine*... Igasugune sõna (kõne) juba *üldistab*... Meeled näitavad reaalsust; mõte ja sõna — üldist»[1].

Mõtlemise ja keele seos on orgaaniline, mitte aga mehhaaniline. Mõtlemist ja keelt ei saa teineteisest lahutada, lõhkumata neid mõlemaid. Keel ei saa eksisteerida väljaspool mõtlemist, samuti ka mõtted, «ideed ei eksisteeri lahus keelest»[2].

Peale välise, s. t. suulise või kirjaliku kõne on olemas *seesmine kõne*. I. M. Setšenov iseloomustas seesmist kõnet nii: «Minu mõtet saadab väga sageli tumm kõne, s. t. keele ja suukoopa lihaste liikumine, kusjuures suu ise on suletud ja liikumata. Kõigil juhtumitel, kui tahan fikseerida mingit mõtet peamiselt teiste ees, sosistan ta tingimata välja.» Seesmine kõne on helitu ja nähtamatu kõne. Talle on iseloomulik väga nõrk, pilgule ja kuulmisele tabamatu kõnehäälikute artikulatsioon. Kui inimene mõtleb millestki omaette, vaikselt, siis saadab tema aju närvi-impulsse kõneaparaati ja viimane teostab märkamatuid liigutusi. Seesmine kõne ongi mõtlemise materiaalseks vormiks sel juhul, kui inimene mõtleb millestki omaette, vaikselt.

Märkide süsteemid. Loomulikud ja kunstlikud keeled

Inimene saab informatsiooni mitte ainult tavalise keele abil, vaid ka välismaailma kõige mitmekesisemate sündmuste kaudu. Lõkke suits signaliseerib meile, et väljaspool vahetu nähtavuse piire põleb lõke. Kuid see suits omandab *tingmärgi* iseloomu, juhul kui inimesed on varemalt kokku leppinud, et suits tähendab näiteks «lõunasöök on valmis».

Märk on materiaalne ese, protsess, tegevus, mille funktsiooniks suhtlemise protsessis on esindada midagi muud ja mida kasutatakse informatsiooni saamiseks, säilitamiseks, teisendamiseks, edasiandmiseks. Lipu punane värv signaliseerib mitte ainult lõuendi-

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 268, 265.
[2] Архив Маркса и Энгельса, т. III, Партиздат, 1934, стр. 258.

tüki pinna teatavatest omadustest, vaid ka millestki muust, *väljaspool* lõuendit *asuvast*. Ta on revolutsiooni märk. Märkide *tähenduseks* loetakse seda *informatsiooni* asjade, omaduste ja suhete kohta, mis antakse edasi vastavate märkide abil. Tähendus on objektiivse tegelikkuse peegelduseks, mis leiab väljenduse märgi materiaalses vormis. Tähendusse kuuluvad niihästi mõistelised kui ka meelelised ja emotsionaalsed komponendid, tahtelised stiimulid, palved — ühesõnaga, kogu teadvuse sfäär.

Esmaseks märkide süsteemiks on tavaline, loomulik keel. Mittekeeleliste märkide hulgas eristatakse *märke-koopiaid* (fotod, näpujäljed, fossiilsete loomade ja taimede jäljendid jm.), *märke-tunnuseid* (külmavärin on haiguse tunnuseks, pilv — läheneva vihma tunnuseks jm.), *märke-signaale* (vabrikuvile, kellahelin, aplaus jm.), *märke-sümboleid* (sirbi ja vasara kujutis sümboliseerib tööliste ja talupoegade liitu jm.), *suhtlemismärke* (loomulike ja kunstlike keelte kogusumma).

Kunstlike süsteemide märkide hulka kuuluvad näiteks mitmesugused koodide süsteemid (Morse tähestik, koodid, mida kasutatakse programmide koostamiseks masinatele), teaduses kasutatavate valemite märgid, mitmesugused kõverad, skeemid, tänavaliikluse signalisatsioonisüsteem jne.

Igasugune märk funktsioneerib ainult märkide süsteemi raamides. Teadust, mis uurib märkide süsteeme, nende ülesehitust ja funktsioneerimist, nimetatakse *semiootikaks*.[1]

Märkide süsteemide arengu määravad ära teaduse ja praktika vajadused. Spetsiaalse sümboolika kasutamine, eriti aga kunstlike valemitesüsteemide loomine annab teadusele määratu suuri eeliseid. Näiteks märkide kasutamine valemites võimaldab fikseerida mõtete seoseid lühendatud kujul, samuti suhelda rahvusvahelises ulatuses. Kunstlikud märkide süsteemid, sealhulgas abikeeled, mida kasutatakse tehnikas, tõlkivates masinates, *täiendavad* loomulikke keeli ja eksisteerivad üksnes loomulike keelte alusel.

7. Teadvus ja küberneetika

Sarnasus, mudel, isomorfism, informatsioon, signaal, kujund ja märk

Maailmas on kõik otseselt või kaudselt vastastikuses toimes. Selles avaldub maailma materiaalne ühtsus. Ta avaldub ka selles, et kvalitatiivselt erisugustel objektidel on olemas ühiseid omadusi ja seaduspärasusi. Näiteks on elektrostaatiliste laengute vastastikune toime (Coulomb'i seadus) ja graviteeruvate masside vastastikune toime (Newtoni gravitatsiooniseadus) kirjeldatavad struktuurilt ühesuguste matemaatiliste

[1] Nimetus «semiootika» tuleneb kreekakeelsest «semeion» = tunnus, tundemärk.

valemitega, mis erinevad vaid konstantse kordaja poolest (Coulomb'i vastastikuse toime konstant ja gravitatsioonikonstant). Vedeliku ja soojuse voolu, elektri liikumist võib kirjeldada kujult ühesuguste valemitega. Neid kahele või mitmele objektile formaalselt ühiseid, ühesuguseid suhteid (kusjuures need objektid mõnede teiste tunnuste või suhete poolest erinevad) kajastab tegelikkuse nähtuste *sarnasuse* ehk *analoogia* mõiste.

Objektide sarnasus (analoogia) on mitmesuguse iseloomu ja tasemega (või olulisuse astmega). Võib eristada loogilist, geomeetrilist, kinemaatilist, dünaamilist sarnasust, samuti ka matemaatilist, füüsikalist, mehhaanilist sarnasust ja teisigi sarnasuse liike.

Objektide vahel objektiivselt eksisteeriv sarnasus saab aluseks analoog*mudeli* mõistele. *Mudel* on objekti ühe või paljude omaduste imiteering teiste, originaalist kvalitatiivselt erinevate objektide abil. Mudel ja originaal on alati kvalitatiivselt erinevad, kuigi neis on sarnasust, identsuse momente. Mudel on vahend ja viis, mille abil väljendatakse originaaliks võetud objekti jooni ja suhteid. Seepärast võib mudeliks olla igasugune objekt, mis reprodutseerib neid originaali iseärasusi. Mudelite vormid on mitmekesised. Mudelitena esinevad tehnilised seadmed ja konstruktsioonid, näiteks lennukite, tammide, sildade, kanalite, õhujugade (aerodünaamilistes torudes) mudelid, mis reprodutseerivad esemete teatavaid jooni ja suhteid. Mudelid on ka signaalid, mille abil antakse edasi sõnumeid sidetehnikas, teostatakse juhtimisprotsessi automaatikas, telemehhaanikas. Lõpuks, tegelikkuse objektide mudeliteks on aistingud, tajud, kujutlused, mõtted.

Tehniliste analoogmudelite (mudelite-analoogide) omadusi uuritakse kaasaegses sarnasusteoorias, mis põhiliselt on loodud nõukogude teadlaste tööga. Sarnasusteooria on aluseks analoogmodelleerimisele, mudelite abil teostatavatele eksperimentidele.

Peale analoogmudelite, mis reprodutseerivad vaid neid jooni, mis on originaalil ja mudelil ühised, ühesugused, on olemas teist liiki mudelid, mis on võimelised reprodutseerima kõiki, sealhulgas ka spetsiifilisi originaali iseärasusi. Niisuguseks väljendamise viisiks on üksühene vastavus (*isomorfism*) mudeli struktuuri ja originaali struktuuri vahel.

Mitmesuguseid sarnasuse liike võib käsitleda kui isomorfismi erijuhtu. Isomorfsed kujutused on looduses laialdaselt levinud: ükskõik millises objektis mingi teise objekti mõjul, temaga vastastikuses toimes tekkinud jäljend on alati oma struktuurilt isomorfne selle teise objekti mingi joonega. Looma jälg liival või lumes on näiteks struktuurilt isomorfne käpa selle osaga, mis oli vastastikuses toimes liivaga. Põhimõtteliselt võttes on kõik ühes objektis tekkivad jäljendid (muutused) isomorfsed teise objekti teatava küljega, sest neid seob vastastikuse toime seadus (või põhjuslikkuse seadus).

Füüsiliselt realiseeritavat mudelit, mis on oma originaaliga isomorfne, võib käsitleda kui *signaali* kõige laiemas tähenduses. Signaalid on *informatsiooni* materiaalseteks kandjateks. *Informatsioon on andmed millegi kohta, on mingi eseme või protsessi kujutamine teise kaudu.* Informatsiooni kannavad näiteks kõne, kirjalikud tekstid, päikesevalgus, mäekurrud, kose mühin, lehtede kahin, kiskja välimus väikese looma jaoks ja ümberpöördult, kuulutus, mis teatab inimesele koosolekust või kinoseansist, lambivälgatus reguleeriva automaadi sisendseadmes jne. Informatsioon on signaali sisuks ja materiaalne vahend, mille abil informatsiooni edasi antakse, on signaali vormiks. Vastuvõtuaparaatide (retseptorite, s. t. loomade ja inimese meeleorganite) olekute muutused välisobjektide mõjul on signaalid-ärritajad; kui need signaalid jõuavad peaajju ja on seal ümber töötatud, esinevad nad loomade ja inimese jaoks aistingutena — lihtsaimate tegelikkuse kujunditena, asjade üksikute omaduste kujunditena. Keerukamad, süsteemsed signaalid-kujundid on tajud, kujutlused. Kuigi näiteks silma võrkkestal tekkiva kujundi ja teadvuses tekkiva kujundi vahel on otsene seos, ei ole kujund võrkkestal veel taju. Võrkkestal tekkiv kujutis tuleb edasi anda ajukoore keskse osadesse. Selleks tuleb kujutis *kodeerida*. Kõige laiemas tähenduses mõistetakse kodeerimisega tavaliselt *sõnumite teisendamist niisugusesse vormi, mis on sobiv sidekanalit mööda liikumiseks.* Võrkkestal tekkiva kujutise kodeerimise esimeseks etapiks on kujutise kvantimine, siis antakse kujutis närviimpulsside abil edasi ajju.

Vahetud meelelised signaalid — aistingud ja tajud — moodustavad inimesel ja loomadel niinimetatud *esimese signaalide süsteemi* tegelikkuse kohta. Ajaloolise arengu käigus on inimesel tekkinud kõne, s. t. *teine signaalide süsteem* tegelikkuse kohta, mis on, I. P. Pavlovi sõnade järgi, «esimeste signaalide signaalideks» ja mille abil tegelikkust saab üldistatult ning vahendatult peegeldada.

Keerukad süsteemsed signaalid-kujundid erinevad kaasaja sidetehnikas ja automaatikas funktsioneerivatest signaalidest selle poolest, et nad esinevad oma kandja (subjekti) jaoks mitte kui tema retseptorite, närvide ja aju füüsikalised, keemilised, füsioloogilised olekud, vaid kui välismaailma esemete *sisu*, s. t. neil on *esemeline* iseloom. Kujundi teiseks spetsiifiliseks iseärasuseks on see, et kujundil *puuduvad ainelised* karakteristikad: kujundis pole ruumilisi (suurus, asend), füüsikalisi ja keemilisi omadusi (aistingutel ja mõtetel puudub kaal, kõvadus jne.). Kujund *ei ole materiaalne* — ta on *ideaalne*.

Kõik mudeli materiaalse kandja füüsikalised omadused jäetakse kõrvale, kui objekti kasutatakse mudelina. Lühidalt, peegelduse ideaalne külg on *funktsionaalne, mitte* aga *substantsiaalne* omadus.

Tähendatud erinevus tehnilise signaali ja elusolendite kujund-

signaali vahel on lõppkokkuvõttes seotud asjaoluga, et elusolendid on erinevalt kaasaja masinatest niisugused süsteemid, mis eksisteerivad iseseisvalt, aktiivselt, s. t. on võimelised eneseorganisatsiooniks, enesesäilitamiseks, enesereprodutseerimiseks ja enesetäiustamiseks. Kaasaja masinates aga kasutab ja tõlgendab signaale asjade mudelitena inimene, kes loob masinaid ja ekspluateerib neid oma eesmärkides. Seepärast on inimesel eksisteerivad kujundsignaalid geneetiliselt (s. t. tekkimise seisukohalt) primaarsed, tehnilised signaalid on nendega võrreldes tuletatud mudelid.

Isomorfsetes jäljendites — signaalides — on šifreeritud või kodeeritud originaali teatava külje sisu. Seejuures võivad signaalid, sõltuvalt koodi iseloomust, olla kaht liiki: a) niinimetatud loomuliku koodiga signaalid, s. t. signaalid, mis tekivad originaalobjekti ja jäljendit kandva objekti vastastikuse toime tulemusena; b) kunstliku koodiga signaalid. Teist liiki signaalideks on märgid ja märkide süsteemid. Neid võib käsitleda kui kunstliku koodiga diskreetseid signaale. See tähendab, et märgi välisel vormil (graafiline kujutis, helide kombinatsioon, ükskõik milline ese või nähtus) ei ole originaaliga mitte mingit sarnasust ja see vorm ei ole originaaliga looduslikus põhjuslikus sõltuvuses.

Kuigi igasuguse koodi aluseks olev signaalsuse printsiip on ühtlasi ka peegeldamise printsiibiks, ei ole see siiski ainsaks peegeldamise printsiibiks. Kujundit kui inimtaju resultaati võib koodi abil edasi anda, kuid kujund ise ei ole objekti märk, vaid on objekti kujutis. Inimene seab märgi materiaalse kesta vastavusse objektiga, mille märgiks see on.

See tähendab, esiteks, et see seos on tingliku ja, teiseks, ühiskondliku iseloomuga: inimene on põhjuslikuks lüliks, mis seob märgi kesta teatava objektiga. Lõpuks, kui inimene tajub märgi materiaalset kesta oma meeleorganitega ja fikseerib märgi tähenduse mõistetes, siis järeldub sellest, et märk tervikuna on kujundist (meelelisest ja mõttelisest) tulenev *produkt*. Sellepärast ei saagi pidada aistingut märgiks, hieroglüüfiks, nagu arvasid näiteks Helmholtz ja teised. Helmholtz lähtus saksa füsioloogi J. Mülleri ekslikust seisukohast, mille järgi meeleorganitele on omane spetsiifiline energia. Müller tegi kindlaks, esiteks, et üks ja sama välispõhjus tekitab erinevates meeleorganites erisuguseid aistinguid, mis vastavad antud meeleorgani loomusele: elektriline mõjutus tekitab silmas valguse- ja värviaistingu, kõrvas — heliaistingu, nahal — kompimisaistingu. Teiseks, ühe ja sama meeleorgani jaoks iseloomulikku aistingut võib tekitada niihästi valgusega, mis satub silma, kui ka silma mehhaanilise ärritusega, näiteks löögiga, elektrivooluga; heliaistingu võime saada, kui ärritame kõrva heliga, elektrivooluga jne. Nende huvitavate ja õigete andmete põhjal jõudis Müller, kes oli metafüüsik, idealistlikele järeldustele: meie aistingud ei ole objektiivse reaalsuse kujundid.

Käsitledes tunnetavat organismi lahus organismi eksisteeri-

mise välistest tingimustest, arvasid Müller ja Helmholtz, et välistegurite mõjul vallandub meeleorganites «energia», mis juba varem on seal varjatud kujul olemas. Seda «energiat» tajutaksegi kui värvi-, heli-, lõhna- jne. aistingut. See väär seisukoht on laialt levinud tänapäeva kodanlikus filosoofias, mis propageerib agnostitsismi ja idealismi. Lenin näitas hieroglüüfide teooria ekslikkust, samuti ka seda, milline on selle teooria ümber toimuva ideelise filosoofilise võitluse mõte. Kuivõrd aisting on liikuva mateeria kujund, sedavõrd eeldab aisting tingimata, et peegeldatav *eksisteerib objektiivselt* ja et kujundi ja peegeldatava vahel on olemas *sarnasus*. Vastupidi, mõiste «tingmärk» (sümbol, hieroglüüf) ei eelda märgi sarnasust märgi abil tähistatud esemega. Veel enam, tingmärgi puhul on märke võimalik rakendada ka mitteeksisteerivate esemete suhtes.[1]

Aju psüühilise tegevuse modelleerimine

Seda, mis määral võivad automaatsete elektronseadmete reaktsioonid *imiteerida* aju peegeldustegevust, näitavad tööd, milles uuritakse *visuaalsete kujundite* äratundmist küberneetilise masina poolt. Masin eristab paljude talle esitatud numbrite hulgast, mis *on kirjutatud erinevate käekirjadega*, mingi kindla numbri, sõltumata käekirjast. Masin on visuaalseid kujutusi võimeline eristama *ka siis, kui programmi ei ole eelnevalt võetud iga numbrit iseloomustavate konkreetsete tunnuste loetelu.* Nagu on näidanud spetsiaalsed uurimused, visuaalsete kujundite äratundmise ülesannet võib küberneetiline seade eduga lahendada ka sel juhul, kui talle esitatakse ainult teatud numbreid ja antakse tingkoodis nende nimetused. Sellega lõpebki masina «õpetamise» protsess. Pärast seda on masin võimeline küllaltki peeneilt «ära tundma» talle varemalt näidatud numbreid, hoolimata sellest, et neid numbreid esitatakse talle koos tundmatute numbritega ja erisugustes graafilistes variantides. Seda uurimisjoont arendades õpivad teadlased nüüd tundma masina võimalusi mitte ainult suhteliselt lihtsate optiliste struktuuride (nagu numbrid) eristamisel, vaid ka tunduvalt keerukamate struktuuride — inimeste näod kaasa arvatud — eristamisel. Tõsi küll, need masinad on võimelised ära tundma vaid piiratud objektide klassi, mis on neile sisse antud masinate «õpetamise» või «iseõppimise» protsessis. Inimtaju ja masina äratundmisfunktsiooni printsipiaalne erinevus on selles, et esimesel juhul on resultaadiks objekti subjektiivne *kujund*, teisel juhul — objekti tunnuste *kood*, mida masin kasutab teatud kindlate ülesannete lahendamiseks.

Sama õpetlik ja suure heuristilise tähtsusega on inimese ja masina *mälu* võrdlemine. Mälu modelleerimine annab kõige suuremaid praktilisi tulemusi. Juba kaasajal olemasolevatel masinatel on äärmiselt suur meeldejätmise kiirus. Nad on võimelised

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 214—215.

praktiliselt vajalikes piirides ükskõik kui kaua hoidma oma mälus materjali ja seda laitmatu täpsusega välja andma. Ühtlasi on masinate mälu maht küllalt suur.

Veelgi hämmastavam kui taju ja mälu modelleerimine on *mõtlemise* modelleerimine. On hästi teada, et masin võib tänapäeval eduga täita niisuguseid vaimseid operatsioone nagu näiteks geomeetria teoreemide, matemaatilise loogika teoreemide tõestamine, ühest keelest teise tõlkimine, malemäng jne.

Aju loogilistest funktsioonidest võib masin täita ainult neid, mida saab *formaliseerida*, s. t. väljendada ettekirjutuste, reeglite järjekindla süsteemina. Niisuguseid ettekirjutusi, reegleid nimetatakse *algoritmideks*. Formaliseeritud algoritmiline süsteem ehitatakse üles nii: võetakse mingi tähestik, antakse selles tähestikus teatud hulk algseid sõnu ja reeglid, mille järgi algsetest sõnadest saab moodustada uusi sõnu. Seega töötab masin ainult *materiaalsete* nähtustega ja *kvantitatiivsete* suhetega. Seepärast saab ta modelleerida ainult niisuguseid loogilisi protsesse, mida on võimalik täpselt väljendada matemaatiliste objektidega — märkide, arvude, valemitega — teostatavate operatsioonide abil.

Mõtlemist võib käsitleda kui «ülesannete lahendamist». Ülesannete lahendamisest saab rääkida juba kõige lihtsamatest loomadest alates ja inimese ülikeerukate teoreetiliste ülesannetega lõpetades. Kaasaegset tüüpi masinad on suutelised realiseerima paljut, mis kuulub «ülesande lahendamise» protsessi: nad võivad muuta oma töö programmi ja leida uusi algoritme (tegevusreegleid), mis võimaldavad mõningaid ülesandeid paremini lahendada. Kuid ülesande lahendamisel annab ikkagi lõppkokkuvõttes inimene tänapäeva masinale tegevuse eesmärgi, samuti ka kriteeriumi lahendusteede otsimiseks. Seda annab inimene masina üldise konstruktsiooni näol või üldise strateegilise programmi näol, mida masin tingimustest sõltuvalt võib varieerida. Inimene tõlgendab ka lahendusi, kasutab neid ühel või teisel eesmärgil. Elusolenditel on «ülesannete lahendamise» protsessid ära määratud stimuleerivate olekutega; loomadel on stiimulid bioloogilist, inimesel — sotsiaalset laadi. Masinatel sellised bioloogilised või sotsiaalsed stiimulid puuduvad. See tähendabki, et masinad pole *loomisvõimelised*, sest ülesande seadmine ja lahenduse interpreteerimine on loomingulise tegevuse lahutamatuteks komponentideks. Ühe teadlase sõnade järgi jäävad masinad alati «idiootlikult loogilisteks».

Emotsionaalsed elamused loomadel ja inimestel olenevad samuti vastavate bioloogiliste või sotsiaalsete vajaduste olemasolust. Elusorganisme stimuleerivate olekute uurimine on lõppkokkuvõttes seotud elu olemuse uurimisega.

Küberneetiliste masinate ja organismide kvalitatiivset spetsiifikat rõhutab küllaltki selgelt, võib-olla mitte aga piisava järjekindlusega, N. Wiener. «Kui ma võrdlen elusorganismi masinaga,»

kirjutab ta, «siis ei arva ma hoopiski, et spetsiifilised füüsikalised, keemilised ja vaimsed eluprotsessid meie tavalise kujutluse järgi on elusorganismides ja elu imiteerivates masinates ühesugused.»

Kaasaegset tüüpi keerukad masinad võivad teostada operatsioone, mida konstruktor pole ette näinud, võivad leida otsingute abil, olukorra uurimise teel süsteemi käitumise optimaalse seaduse. Kuid masinale tuleb anda üldine kriteerium, mis hindab masina töö tulemusi ja suunab teda. Kaasaegsed juhtimissüsteemid on «inimene-automaat» tüüpi süsteemid, milles juhtiv koht kuulub inimesele. Automaadid on inimese funktsioonide järjeks, nad võimendavad ja täiustavad inimese funktsioone.

Küberneetilised seadmed modelleerivad üsna edukalt inimese *formaal-loogilise mõtlemise* mehhanismi. Kuid formaalse mõtlemise aparaat ei hõlma kaugeltki kogu tänapäeva inimese arenenud teadvust, selle paindlikkust ja täpsust niisuguste ülesannete lahendamisel, mille puhul ei ole olemas mingit varemalt fikseeritud jäika formaalsete reeglite süsteemi. Seda mehhanismi tunnevad tänapäeva füsioloogia ja psühholoogia alles väga vähe, kuid see on seotud võimega opereerida halvasti määratletud, «ähmaste» ideedega, on seotud loova intuitsiooniga, võimega teostada suuri sisulisi analoogiaid ja püstitada hüpoteese, tuginedes kogu inimkonna ajaloo jooksul kogutud teaduslike faktide, meetodite ja ideede varasalvele. Muidugi ei ole piir mõtlemise formaalse aparaadi ja mõtlemise sisuliste ideeliste vahendite vahel absoluutne. See piir on muutlik, liikuv ja ta nihkub niihästi teaduse ja tehnika vahendite arenemise tõttu kui ka inimmõtlemise enese arenemise tõttu. Küberneetika määratu suureks teeneks on, et küberneetika on selgesti seadnud ülesande: tuleb leida üha uusi vahendeid inimese vaimse tegevuse formaliseerimiseks; et seda saavutada, on vaja analüüsida ja modelleerida mõtlemisprotsesse. Kuid ülalnimetatud piir formaalse ja sisulise vahel mõtlemises jääb mingil kujul alati alles.

Masinale saab üle anda ainult neid inimese funktsioone, mis inimese enese jaoks on juba lakanud olemast spetsiifiliselt inimlikud ja on muutunud masinlikeks. Samuti nagu masin ei ole töö ja ühiskondlike suhete subjektiks, vaimukultuuri loojaks ja kandjaks, ei saa ta olla ka teadvuse subjektiks. Ja seepärast pole «lüürikutel» põhjust karta, et elavate luuletajate asemele tulevad mehhaanilised ööbikud.

Hoolimata sellest, et küberneetiliste seadmete tulevik on diskuteeritav küsimus, on siiski vaieldamatu, et metodoloogiliselt oleks väär ükskõik millisel viisil vastandada automaate ühiskondliku inimese mõistusele, kes on mõtlemisvõime omandanud töö, tootmistegevuse arengu tulemusel, sest inimese kollektiivse intellekti mõistesse kuulub ka kõik see, mida inimene loob oma mõtlemise võimaluste laiendamiseks. Dialektilise materialismi seisukohalt on masin *vahend, mille abil laiendatakse inimese võimalusi kõikvõi-*

malikes inimtegevuse valdkondades — vaimse töö alal mitte vähem kui neil aladel, mis traditsiooniliselt loetakse füüsilise töö aladeks. Marksistlik masina käsitus lähtub sellest, et masin on «inimese loomulike jõudude» arendamise ja täiustamise vahend (Marx).

Inimese poolt loodavad masinad reprodutseerivad inimese võimeid või võimete rühmi, kuid nad ei muutu hoopiski mitte terviklikuks inimlikuks olendiks, kes on Marxi sõnade järgi ühiskondlike suhete kogusumma. Millised vormid ka omandaks masinate tulevane areng, küberneetilise tehnika areng, sotsiaalselt jäävad nad alati *vahendiks*, mida inimühiskond kasutab tootmisalaste, tunnetuslike ja teiste ülesannete lahendamiseks.

8. Teadvuse tekkimine

Peegeldamine kui mateeria üldine omadus

Et tungida asja saladusse, on vaja uurida selle asja tekkimise saladust. See aforism väljendab lakoonilises vormis dialektilis-materialistliku meetodi põhilist nõuet: kõike on vaja käsitleda *ajalooliselt, historismi seisukohalt.* Inimtöö ja selle pinnal võrsunud teadvus on pikaajalise arengu resultaat. Nende allikaid tuleb otsida loomariigi sügavustes. Inimene on loomariigiga geneetilises suguluses ja seetõttu on tööl ja teadvusel mitte ainult ajalugu, vaid ka eelajalugu, omad bioloogilised eeldused. Ilma selle evolutsioonita oleks inimteadvuse tekkimine, Engelsi sõnade järgi, lihtsalt ime. Kuid mitte väiksem ime oleks ka psüühilise peegeldumise tekkimine loomadel, kui kogu anorgaanilisel mateerial ei oleks peegeldamise omadust.

Peegeldamine on mateeria *üldine* omadus. See omadus on tingitud esemete ja protsesside universaalsest vastastikusest toimest, mateeria liikumisest, mateeria eksisteerimise ruumilis-ajalisest vormist ja mateeria struktuursusest. Asjade vastastikuse toime resultaadiks on vastastikune peegeldamine, mis esineb nende oleku muutusena, mehhaanilise deformatsioonina, aatomite, elektromagnetiliste jõudude ümberpaiknemisena, keemiliste muutustena, füsioloogiliste protsessidena, psüühika ja teadvusena. Ühesõnaga, asjade vastastikuse toime resultaadid ei kao jäljetult.

Peegeldus on vastastikuse toime niisugune resultaat, milles on fikseeritud see, mis kuulub peegeldatavale kehale. Ükskõik milline muutus mingis objektis teise objekti toimel ka tekiks, alati on sellel muutusel midagi *ühist, ühismõõdulist* originaaliks oleva objektiga. Muutus on originaaliks oleva objekti mingi külje isomorfne kujutis.

Elusorganismide ja keskkonna vastastikuse toime tähtsaks aspektiks on see, et elusorganismid saavad ümbritseva keskkonna kohta informatsiooni. Informatsiooni vahetamine loomadel väljendub loomade ja lindude iseloomulikes helisignaalides, mis hoiata-

vad lähenevast hädaohust; mesilaste signaaltantsudes. Taimedes toimuvad keerukad eluprotsessid on samuti kooskõlastatud ümbritseva keskkonna muutustega. Sellises muutuvate tingimustega kohanemises etendab olulist osa kõigepealt taimede võime tabada, peegeldada toimuvaid muutusi, saada informatsiooni nende muutuste kohta.

Ümbritseva maailma kohta informatsiooni saamise ja selle informatsiooni kasutamise võime on eluprotsessidele üldse niivõrd tähtis, et seda tuleb pidada elusmateeria üheks fundamentaalseks omaduseks. Informatsioon etendab peaaegu et kõige tähtsamat, organiseerivat osa niihästi üksikute organismide kui ka kollektiivide elus: kollektiiv ulatub selle piirini, milleni ulatub informatsiooni ülekanne.

Elutus looduses pole vaja kasutada vastastikuse toime produkte asjade eriliste mudelite funktsioonis. Funktsionaalse asendamise vajadus tekib elusloodusest. Loomadel kujuneb eriline *kohanemistegevus*, mis on kvalitatiivselt uus, kõrgem tase organismi kui terviku ja keskkonna vastastikuses toimes, kujuneb psüühika poolt reguleeritav *käitumine*. See võimaldab eluliselt tähtsaid reageeringuid ja toiminguid *ennetada* ja vahendada. See on ümbritsevas keskkonnas orienteerumine. Muutused, jäljendid, mis saadakse retseptorites, töötatakse ümber neurodünaamilisteks struktuurideks, neid kasutatakse neile vastavate välisobjektide asendajate funktsioonis ja nad moodustavad erilise, *mudelilise* tegevusplaani, mis on vajalik orienteerumiseks. Niisugune funktsionaalne asendamine, mille puhul närvistruktuurid on *vastavuses* (korrelatsioonis) teatavate välismaailma objektidega, tekib *signaalsete* seoste kujul. Need signaalsed seosed vahendavad elusolendite ja keskkonna vastastikust toimet. Selliseks alustpanevaks mudeliks, orienteerumisvahendiks on juba kõige lihtsam meeleline kujund, millel on mitte ainult materiaalne eksistents, vaid mis ka subjektiivses, ideaalses vormis väljendab talle vastavat esemelist sisu.

V. I. Lenin esitas oletuse, et kogu mateeriale on iseloomulik omadus, mis on «suguluses» aistinguga, on aistingule sarnane, kuid pole temaga identne. See on peegeldamise omadus.[1] Öeldust järeldub, et kõikide objektide võime tekitada oma vastastikuse toime tulemusena jäljendeid, mis on nende objektidega isomorfsed, ongi üldine peegeldamise omadus. See oletus on eelkõige tingitud vajadusest avastada seda *järjekestvust*, *objektiivset eeldust*, mis peitub mateerias ja mille alusel on tekkinud ning arenenud psüühiline peegeldamine. See on küsimus, «millises seoses on mateeria, mida arvatakse üldse mitte aistivat, mateeriaga, mis koosneb samadest aatomitest (või elektronidest) ja omab samal ajal selgesti avalduvat aistimisvõimet».[2]

---

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 78.
[2] Sealsamas, lk. 33.

Kogu mateeriale iseloomulik üldine peegeldamise omadus on peale muu oma universaalse iseloomu tõttu ka üldlooduslikuks aluseks inimese maailmatunnetusele, sellele lõputult arenevale protsessile. Asjade vahetu vastastikuse toime resultaatide põhjal saab subjekt avastada kord vastastikuse toime komponente, kord mõjutamisviise, kord toime tingimusi. Vastastikuse toime vahendatud seosed on loogiliste järelduste aluseks; loogiliste järelduste abil mõistetakse asjade varjatud olulisi omadusi ja suhteid. Maa seest leitud kivinenud jäljendite ja jäänuste põhjal tegi teadus näiteks kindlaks, et meie planeedi olemasolu varastel perioodidel, millest meid lahutavad sajad miljonid aastad, olid taimed esindatud ainult kõige lihtsamate vormidega — vetikatega.

Käesoleval ajal ei osata mõnikord näha olulist erinevust üldise peegeldusvõime ja juba kõige lihtsamagi psüühilise peegelduse vahel. Muidugi on psüühiline peegeldus «sugulussidemes» üldise peegeldamise omadusega. Kuid peale selle on psüühilisel peegeldusel oluline spetsiifiline tunnus: psüühilise peegelduse produktid on *seatud vastavusse* välisobjektidega, mistõttu nad esinevad subjekti jaoks mitte oma füüsikalise küljega, vaid oma esemelise sisuga. Subjekti aktiivne, loominguline külg, mis on seotud psüühilise peegeldusega, eraldab psüühilist peegeldust elutus looduses esinevast peegeldamise omadusest, samuti ka tänapäeva küberneetilise tehnika seadmetest. Elavate süsteemide signaalsuse ja kunstlikult valmistatud tehniliste süsteemide signalisatsiooni olemuse samastamine viib välja selleni, et tehnilistele seadmetele hakatakse omistama psüühilise peegelduse ja käitumise jooni. Sellega minnakse aga üle antropomorfsele ja metafoorsele väljendusviisile, kõige äärmuslikumatel juhtumitel isegi *hülozoismile* — seisukohale, mille järgi elutul mateerial on olemas aistimis-, tajumis- ja mõtlemisvõime. Ometi on teadus tõestanud, et psüühika, teadvus on üksnes kõrgestiorganiseeritud mateeria omadus.

Ärritatavus kui elava omadus

Ligikaudu kaks miljardit aastat tagasi muutusid ürgsete merede basseinides anorgaanilised ained mateeria seaduspärase arenemise tulemusel orgaanilisteks keemilisteks ühenditeks ja need — elusorganismideks. Toimus hiiglaslik hüpe mateeria arengus: tekkis elu. A. I. Oparini arvates tekkis elu koatservaattilgakeste moodustumise teel vedelikest, milles olid lahustunud olekus mitmesugused valgud. Teadlased oletavad, et säng, millel elu tekkis, oli *kristalliline* ja elusorganismide struktuuri esmane korrastatus kujunes välja selle sängi suunavate jõudude mõjul.

Elu tekib seal, kus ilmuvad orgaanilised ühendid, mis on võimelised *eneseregulatsiooniks*, *enesereprodutseerimiseks*, *enesesäilitamiseks*, *paljunemiseks* ja *enesetäiustamiseks* evolutsiooni teel. Algseks vormiks, milles toimub välismõjutuste peegeldamise organismi poolt, on *ärritatavus — elusorganismi omadus, mis seisab*

selles, et väli- ja sisekeskkonna mõjutusi peegeldatakse erutuse kujul ja välise valiva vastusreaktsiooni kujul.

Kõige lihtsamad ärritatavuse vormid, mis on omased elusorganismide alamatele liikidele, alates ainuraksetest (näiteks amööb), taimedest, madalalt arenenud närviaparaadiga loomadest (tropismid, taksised), asenduvad evolutsiooni käigus kõrgestiorganiseeritud käitumisvormidega. Ärritatavus on organismi poolt välismõjutuste peegeldamise *psüühika-eelne* vorm; see on organismi niisugune omadus, mis avaldub ainult *füsioloogilise* reaktsiooni kujul ega ole seotud objektiivsest maailmast subjektiivse kujundi tekkimisega.

Kuigi elusorganismide ärritatavuse omadus on suguluses kogu mateeriale iseloomuliku peegeldamise omadusega, on ärritatavusel ka kvalitatiivseid iseärasusi. Kõige tähtsam nende hulgas on süsteemi eneseregulatsiooni võime; peegeldusmehhanism on elusorganismidel organiseeritud tagasisidestuse printsiibil, nii et reaktsiooni efekti kõrvutatakse organismi vajadustega. Ärritatavus on kohanemistegevuse juhtimise, reguleerimise vahendiks.

Loomade psüühika

Järgmine etapp mateeria arengus on seotud sellega, et elusmateeria kõrgematel vormidel tekib uus omadus — *tundlikkus*, s. t. võime omada aistinguid, mis peegeldavad organismi mõjutavate esemete omadusi. Aistingud ongi loomade psüühika algseks vormiks. Seega ei ole psüühika kogu elusmateeria omadus. Ta on orgaanilise mateeria kõrgemate vormide omadus. On võimalik, et psüühika alged tekkisid loomadel, kellel pole närvisüsteemi. Ometi on väljaspool kahtlust, et ainuõõssetest alates muutub psüühika närvisüsteemi funktsiooniks ja psüühika edasine arenemine on seotud närvisüsteemi arenemisega. Selgroolistel on psüühika vahetuks kandjaks aju. Niisiis, kõrgematel loomadel on psüühika aju produkt.

Üks loomorganismide iseloomulikke jooni on *aktiivsus*, mis avaldub loomade *esemeliselt suunatud käitumises*. Viimast teostatakse evolutsiooniga loodud informatsiooniorganite kaudu, mis toovad informatsiooni ümbritsevate asjade ja protsesside kohta ning kontrollivad ja juhivad käitumist vastavalt saadud informatsioonile.

Anorgaanilise mateeria tasemel ei ole vastastikuseks toimeks vaja psüühika vahendust. Bioloogilisel tasemel, kus suhted on käitumise iseloomuga, ei ole organismi ja keskkonna vastastikune toime ilma psüühikata võimalik. Psüühika esineb kahesuguse informatsiooni plaanis: informatsioon välisesemete *omaduste ja suhete* kohta ning informatsioon nende esemete *tähtsusest* organismi elule. Looma ja ümbritseva keskkonna vastastikuse toime resultaadiks, ühtlasi ka selle toime eelduseks on meeleline *kujund*. Kujund etendab looma elus määratu suurt osa sellepärast, et ta peegeldab enam-vähem adekvaatselt esemete üksikuid omadusi või omaduste komplekse. Kujund on tekkinud sellepärast, et ta täidab

signaali funktsiooni, informeerib ärritaja bioloogilisest tähtsusest looma jaoks; tulevastest sündmustest informeerides reguleerib kujund looma käitumist.

Organism ei reageeri situatsioonile lihtsalt, vaid ta puutub kokku dünaamiliselt muutuva situatsiooniga, mis seab organismi ette vajaduse *teha tõenäosuslikke prognoose ja teostada nende alusel valikut*. Organism võtaks nagu kogu aeg osa mängust ümbritseva keskkonnaga: selle mängu reeglid pole üheselt määratud ja vastase poolt planeeritavaid käike võib teada ainult teatava tõenäosusega.

Selleks et mõista, mis on teadvuse bioloogilisteks eeldusteks, on vaja algusest peale selgesti eristada loomade kaht liiki tegevust: *sünnipärane, instinktiivne tegevus ja iga looma individuaalse arenemise käigus omandatud kogemustel põhinev tegevus*. Kõige tähtsamad instinktid on toiduinstinkt, enesesäilitamis- ehk kaitseinstinkt, paljunemisinstinkt (suguinstinkt, lõimetisinstinkt), orienteerumis- ja suhtlemisinstinkt (parve- või karjainstinkt). Äsja munast koorunud kanapoeg hakkab ilma igasuguse õpetamiseta teri nokkima, vastsündinud vasikas — udarast imema. Loomadel on alati valvel enesesäilitamisinstinkt, mis neid õigel ajal hoiatab hädaohust.

Instinktid võivad olla väga keerukad ja jätta esimesel pilgul harukordselt targa tegevuse mulje. Koprad näiteks närivad läbi puude tüved, puhastavad puud okstest, närivad puud tükkideks, «parvetavad» puid mööda vett. Liivast ja okstest ehitavad nad jõgede kallastele elamuid, milles on mitu «tuba» ja veealune ning veepealne osa. Selleks et vett vajalikul kõrgusel hoida, ehitavad koprad paise.

Instinkt tegutseb eksimatult ainult konstantsetes tingimustes. Niipea kui tingimused muutuvad, avaldub instinkti ebateadlik iseloom. Mesilased valmistavad oskuslikult kärgi, mis on vormilt ja tugevuselt täiuslikud. Kui aga lõigata kärjekannult põhi, ei pööra mesilane sellele tähelepanu ja püüab endiselt kannu meega täita. Lindude käitumise instinktiivset iseloomu illustreerib kujukalt järgmine näide. Rahva hulgas on hästi teada käopoegade «tänamatu» käitumine. Koorunud võõras pesas munast, hakkavad nad juba mõne tunni pärast pesast välja tõukama teisi linnupoegi. Käopoja tegevus jätab mulje, nagu oleks see läbimõeldud «salakavalus». Ta võtab linnupoja oma seljale, hoiab teda tiibadega ja läheneb pesaservale. Jõudnud pesa servani, viskab ta linnupoja välja, puhkab veidi ja hakkab siis uuesti tegutsema, kuni ta lõpuks jääb pessa üksinda. Võib arvata, et käopoeg «teadlikult» kõrvaldab konkurendid, selleks et talle saaks kogu toit. Ometi pole raske veenduda, et käopoja tegevuses pole kübetki mõistust. Võtke ta pesast, pange lauale ja puudutage teda seljalt mingi esemega. Käopoeg hakkab otsekohe samas järjekorras sooritama kogu «väljaheitmise» protseduuri, ehkki sellel pole nüüd vähimatki mõtet. Mis siis tekitab

tema tegevust? Teatavasti söövad käopojad väga palju. Sajandite jooksul on ellu jäänud need, kellel juhusliku tegevuse abil õnnestus vabaneda «võistlejatest». See juhuslik tegevus kandus pärilikkuse teel edasi. Nii muutuski väljaviskamise harjumus pikapeale kaasasündinuks.

Loomade instinktiivne käitumine on selle tulemuseks, et antud loomaliik on väga pika aja jooksul kohanenud teatud kindlate eksisteerimistingimustega. Tänu loomade niisugusele kohanemisele teatava elukeskkonnaga on neil kujunenud vastav närviaparaat, mille funktsioneerimise iseloom antakse pärilikkuse teel edasi.

Instinkt on ahelana toimuv tingimatu refleks, s. t. rida üksteisele järgnevaid reflektoorseid liigutusi, milledest iga eelmine on algtõukeks igale järgmisele.

Vaatleme nüüd loomade käitumise teist liiki. Võtame väikese ja kaitsetu looma, näiteks jänese, kellele peab jahti kiskja, näiteks rebane. Mis juhtuks jänesega, kui ta paneks jooksu alles siis, kui rebase küüned on tal juba turjas? Jänes häviks viivitamatult. Tegelikult maksab jänesel vaid kuulda väiksematki kahtlast sahinat, kui ta juba välkkiirelt minema jookseb.

Mõtleme veidi selle lihtsa fakti üle järele. Mis osa etendab siin sahin? Jänes ei tunne ju veel vaenlase küüsi ja hambaid, ta isegi ei näe vaenlast. Sahin on jänesele hädaohu signaaliks, hädaohust teatajaks. Järelikult suudab jänese aju seostada antud juhul kaht sündmust: heli (sahin) ja ettekujutus hädaohust. Teiste sõnadega, jänese aju on suuteline peegeldama nähtuste lihtsamaid seoseid.

Loomade elementaarne, konkreetne mõtlemine tähendab asjade eluliselt tähtsate seoste peegeldamist.

Kõige kõrgema taseme saavutab loomade mõtlemine inimahvidel. Eksperimendid on näidanud, et šimpans on suuteline muutma eseme kuju, kui eset antud kujul ei saa riistana otseselt kasutada ja tema kasutamiseks on vaja esemeid (traat) deformeerida, väljaulatuvaid osi (oksad) eraldada, tervetest esemetest (lauad) kildusid saada.

Mitmekülgne praktiline *analüüs*, mida šimpans teostab, kui ta diferentseerib tervete esemete omadusi ja mõnikord ka ühe ja sama eseme osi, on tihedasti seotud praktilise *sünteesiga*. Viimast teostab ahv siis, kui ta kasutab esemete omadusi pesa ehitamiseks või avastab esemetevahelisi seoseid niisuguste eksperimentaalsete ülesannete lahendamisel, mis nõuavad riista tarvitamist. Analüüsimine, mille puhul šimpans valib välja üheks või teiseks otstarbeks kõlblikke objekte, on mitmekülgne ja *suunatud* protsess, mis on seotud niisama mitmekülgse ja suunatud sünteesiga esemete ühendamisele.

Šimpansil on *üldistatud kujutlused*, mis määravad ära tema tegevuse. Seda võib eriti reljeefselt näha tõsiasjast, et ahv eraldab tervest esemest talle vajaliku riista, näiteks lauast pirru.

Niisugune materjali töötlemine on huvitav selle poolest, et

šimpans, kui ta eraldab tarvitamiseks sobiva osa, ei lähtu konkreetsest tajust olemasoleva eseme kohta. Ta lähtub generaliseeritud visuaalsest kujundist sobiva riista kohta või kasutab eelmiste eksperimentide ajal tekkinud kujutlust. Niiviisi ei toimu situatsiooni analüüs enam praktilise tegevuse raamides, vaid kandub mõttelise tegevuse sfääri, tuginedes tarvitamiseks sobiva eseme oluliste omaduste teatavale üldistamisele.

Šimpansi intellekt selgub tema praktilisest analüütilisest ja sünteesivast tegevusest, mille käigus ta tunneb ära ja eraldab välja need eseme omadused, millel on edaspidiseks kasutamiseks vajalikud jooned. Eriti ilmneb see siis, kui tegemist on maitsva toidupala kättesaamisega. Kõige kõrgemat intellekti taset ilmutab šimpans mitte ainult sellega, et ta tunneb ära ümbritsevaid esemeid, millel on vajalikud omadused, ja suudab neid seejärel kasutada, vaid ka — ja see on kõige tähtsam — sellega, et ta ise muudab esemete kuju.

Ahvide tegevuse ja intellekti iseloom on seletatav nende bioloogiliste eksisteerimise tingimustega. Šimpans ei suuda kujutlustega mõtteliselt opereerida, ette kujutada liitriista osade tulevasi suhteid. Šimpansi tegevus põhineb asjade lihtsamate eluliselt tähtsate seoste peegeldamisel.

Loomad suudavad ajus fikseerida ainult niisuguseid muljeid välismaailma esemetega manipuleerimise kohta, mis varemalt läbimõeldud plaanita ja ettenägemiseta on korduvalt andnud kasuliku tulemuse. Akumuleerides eelneva tegevuse tulemusi, tagab loomade närvisüsteem organismi üha täiuslikuma kohanemise elutingimustega. Loom ei mõista oma tegevust, samuti ka mitte oma kohta maailmas ja endataoliste hulgas. Loomal pole teadvust, veelgi vähem — eneseteadvust. Loomade elementaarne mõtlemine võimaldab üksnes *kohaneda* eksisteerimistingimustega.

Teadvuse kujunemine

Inimene ja inimteadvus on tekkinud selle tulemusel, et elusolendid läksid loomalikult, karjaviisiliselt eksisteerimiselt üle *kollektiivsele, ühiskondlikule töötegevusele.* «Indiviidide esimene *ajalooline* akt, mille tõttu nad erinevad loomadest, ei ole see, et nad mõtlevad, vaid see, et nad hakkavad *tootma neile vajalikke elatusvahendeid.*» [1] Eluviisi põhjalik muutumine, looduse ümberkujundamine töö protsessis tõi kaasa looma muutumise inimeseks, mitteteadvusliku psüühika muutumise teadvuseks. Inimese kujunemise protsess oli loomade psüühika instinktiivse aluse lagunemise protsess ja teadliku tegevuse mehhanismide kujunemise protsess.

Töö alguseks ja töö iseloomulikuks tunnuseks on *tööriistade süstemaatiline valmistamine ja kasutamine.* Arvukate katsetega on näidatud, et ahvid võivad mõnikord kasutada keppi või oksa selleks, et kätte saada toidupala, milleni nad muidu ei ulatu. Nad või-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 19.

vad kiviga puruks lüüa pähkli või tappa sisaliku. Kuid kepp või kivi ahvi käes ei ole veel tööriist ja nendega teostatavad operatsioonid ei ole veel töö. Just loominguvõime eraldab inimest täielikult loomast. Ükski ahv ei ole leiutanud ühtki tööriista.

Edasi. Töö jaoks on iseloomulik kollektiivselt kooskõlastatud, organiseeritud, ühiskondlik tegutsemisviis. Tööprotsess algab alles siis, kui valmistatakse tööriistu. Tööriistu valmistada ja neid kasutada saab aga *ainult kollektiivis*. Üksnes organiseeritud kollektiiv annab tööriistadele elulise mõtte ja võimsa jõu. Üksnes kollektiivis võis loomade bioloogiline tegevus muutuda tööks. Kollektiiv täiustas oma tööriistu ja hoidis neid alal. Mitte midagi selletaolist ahvidel me ei näe. Keppide kasutamine on ahvil juhusliku iseloomuga: keppide kasutamine ei määra ära ahvide eluviisi.

Töötegevus selle sõna otseses mõttes ei tekkinud ühekorraga. Sellele eelnes pikk periood, millal meie kõige lähemad sugulased — australopitekused [1], kes elasid karjadena rohkem kui miljon aastat tagasi, omandasid järk-järgult harjumuse süstemaatiliselt kasutada valmis tööriistu ja neid veidi kohandada. Need loomad, kellele me võlgneme tänu suure murrangu eest, bioloogilistelt eluvormidelt sotsiaalsele elule viiva pöörde eest, kõndisid juba tagajäsemetel, kusjuures kehahoiak oli enam-vähem püstine. Võib oletada, et meie eellased tõusid tagajalgadele sellepärast, et nad hakkasid üha sagedamini tööriistadena kasutama mitmesuguseid esemeid: keppe, sarvi, lõualuid, milles olid säilinud kihvad ja lõikehambad, kabjaliste jäsemeluid jne. Tagajäsemetele tõusmisega vabastas meie eelkäija oma käed edasiliikumise funktsioonist. See oli kolossaalne saavutus. Inimene ei oleks iialgi saavutanud maailmas valitsevat positsiooni, kui ta poleks hakanud kasutama käsi, neid tema tahtele nii imekspandavalt kuulekaid riistu. Australopitekuste tegevust võib pidada töö *algeteks*.

Evolutsiooni käigus lähevad kvantitatiivsed erinevused üle kvalitatiivseteks: see, mis australopitekustel esines embrüonaalsel kujul, sai nende järglastel, pitekantropustel ja sinantropustel — esimestel inimestel Maal — iseloomulikuks tunnuseks. Pitekantropused hakkasid valmistama kivist tööriistu — pihukirveid, sinantropused aga võtsid kasutusele tule, mille tulemusena inimesed said paremini toituda ja mis muutis ka inimeste eksisteerimise ohutumaks. Neandertali inimene jõudis väga palju edasi tööriistade valmistamise ja kasutamise võtete alal, laiendas tööriistade sortimenti ja hakkas tootmises kasutama uusi looduslikke materjale: hakkas valmistama kivinuge, luunõelu, ehitas elamuid, õmbles loomanahast rõivaid.

Kui tööprotsess oli tekkinud, ei lakanud ta enam kunagi ja täiustus pidevalt. Kujundades ümber loodust, kujundas töö ümber ka oma kandjat — inimest. Lõpuks, ligikaudu 50 000 aastat tagasi

[1] Australopitekus — sõna-sõnalt «lõuna-ahv».

muutusid ahvinimesed lõplikult kromanjooni inimeseks, s. t. tänapäeva tüüpi inimeseks, *mõistusega inimeseks*. Sellest ajast hakkasid tööriistad etendama inimeste elus otsustavat osa, inimeste vastastikused suhted muutusid bioloogilistest sotsiaalseteks. Üheskoos tõelise inimtöö tekkimisega tekkis ka tõeline inimelu — ühiskond.

Kollektiivi, ühiskonna tingimustes toimuv töö nõudis paratamatult, et tegevus oleks *kooskõlastatud*. Inimestel, nagu märkis Engels, tekkis vajadus üksteisele midagi ütelda. Ürginimesed hakkasid kasutama üha rohkem diferentseeritud häälitsusi seoses teatava olukorraga, teatavate esemete ja toimingutega.

Järk-järgult, samm-sammult kujunesid inimestel kindlad seosed häälitsuste ja esemete ning toimingute kujundite vahel. Nii tekkis teine signaalide süsteem. Tunnete väljendamise vahendist muutusid häälitsused esemete ja nende esemetega sooritatavate toimingute nimetusteks. Algul vähe liigendatud häälikutekompleksidest eraldusid sõnad ja laused. Nii tekkis artikuleeritud kõne. Tihedas seoses suusõnalise kõnega ja informatsiooniliste joonistega tekkis kiri. Kõne oli äärmiselt tähtis sellepärast, et kõne kaudu sai võimalikuks omandatud kogemuste edasiandmine. Seda, mis üks põlvkond oli õppinud, sai võimalikuks edasi anda järgmisele. Õpetamine võis suurel määral hakata asendama isiklikke kogemusi. Veelgi rohkem kui suuline kõne võimaldas kiri teadmisi salvestada ja täiendada ülestähenduste abil mälu.

Töö, ühiskondlike suhete, kõne mõjul ja üheaegselt nende arenemisega arenes ka tõeliselt inimlik aju kui teadvuse organ. «Esmalt töö, seejärel ja ühes sellega kõneoskus — need on kaks kõige olulisemat tõukejõudu, millede mõjul ahvi aju pikkamööda on muutunud inimajuks...» [1]

Põhilised etapid töö kujunemises kajastusid ka ajuolluse kasvus: aju maht on šimpansil 400 sm^3, australopitekusel 600 sm^3, pitekantropustel ja sinantropustel 900—1000 sm^3, neandertali inimestel 1300 sm^3, tänapäeva tüüpi inimesel 1400 sm^3. Aju kvantitatiivsed muutused läksid üle kvalitatiivseteks. Teadvus võis tekkida ainult kõrgestiarenenud, keeruka organisatsiooniga aju funktsioonina.

Tööoperatsioonide otsustav osa inimese ja tema teadvuse kujunemises leidis materiaalselt fikseeritud väljenduse selles, et aju kui teadvuse organ järgnes oma arengus käele kui töö organile. See on ka arusaadav. Just käsi kui «tajuv» (asjadega vahetult kokkupuutuv) organ andis, L. Noire sõnade järgi, kasulikke õppetunde teistele meeleorganitele, näiteks silmale. Aktiivselt toimiv käsi õpetas pead mõtlema, enne kui ta ise muutus vahendiks, mis tegevust, teadlikult planeeriva pea tahet täide viib.

Inimese teadvus tekkis ja arenes kui kollektiivi, ühiskonna tingimustes toimuva inimelu avaldus ja vaimne tööriist. Selle puhul

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 128.

on huvitav märkida, et ladina sõna «cogitare» (mõtlema) pärineb sõnast «cogito» (üheskoos töötama). Loodus avas formeeruvale inimesele oma saladusi mitte «nelja silma all», vaid inimeste vahel lootmisprotsessis kujunevate üha keerukamate vastastikuste suhete kaudu. Töö, ühiskond ja keel lõid inimese vaimse külje arenguks kehalisega võrreldes määratult suuremad võimalused: füüsiliselt pole inimene 50 000 aastaga peaaegu üldse muutunud, tema vaimne maailm on aga muutunud tundmatuseni.

Teadvus tekkis kui psüühiliste nähtuste uus kvaliteet koos sellega, et bioloogilise liikumisvormi alusel tekkis uus mateeria liikumise vorm — sotsiaalne liikumine. Juhtivateks teguriteks teadvuse tekkimises olid inimese uus eluvorm — töötegevus ja sellega seotud uus, sõnaline objektiivse tegelikkuse peegeldamise vorm. Niisugused on teadvuse tekkimise *põhjused.*

Tööriistade kasutamine töö protsessis seadis inimese uude suhtesse asjadega: tal tuli tegemist teha asjade niisuguse vastastikuse toimega, mida ta ise loob, pidevalt kordab ja kontrollib. Selles tööga seotud asjade vastastikuse toime protsessis, millesse kõige tähtsama lülina kuulub inimene, leiabki aset tunnetamine. Inimese ja objekti vahetu vastastikuse toime protsessis, kus tööriista ei kasutata, avanevad objekti omadused väga kitsas diapasoonis. Tööriistade kasutamine laiendab tunnetamise võimalusi tohutult. Puitu töödeldes sai näiteks inimene eksimatult kontrollida nii puidu kui ka kivi *suhtelist* kõvadust piirides, mis lihtsa vaatluse korras ei ole tunnetusele tabatavad.

Vahetule tunnetusele tabamatuid omadusi avastas inimene alguses niisuguste toimingute tulemusena, milledel oli hoopis teistsugune, otseselt praktiline tähtsus, näiteks teiba valmistamine. Hiljem aga hakkas tunnetamine esinema iseseisva eesmärgina: taheti näiteks teada saada, kas antud kivi oma omaduste poolest kõlbab noa valmistamiseks. Seda laadi tegevus, mis allus spetsiaalsetele tunnetuslikele eesmärkidele, etendas tohutult tähtsat osa niihästi praktika kui ka tunnetuse arengus.

Asjadega teostatavate praktiliste operatsioonide struktuur ja moodused salvestusid pikkamööda ajus kui asjade ideaalsete mudelitega teostatavate mõtteliste operatsioonide struktuur ja viisid. Praktilise tegevuse loogika kandus ajju ja muutus seal mõtlemise loogikaks. Toimus tegevuse kahestumine: väliste praktiliste toimingute kohale kerkis seesmine mõtteliste tehete kiht. Inimene õppis *mõtlema.* Ja enne kui praktiliselt mingi asja kallale asuda, võis inimene nüüd juba mõtteliselt ette kujutada oma tegevuse resultaati, samuti selle saavutamiseks vajalikku teed ja vahendeid.

Esialgu veel ebateadlik, alles tekkinud kollektiivne töötegevus nõudis tungivalt, et inimene saaks teadlikuks tegevuse resultaadist. Ja alles seejärel hakkas peas peegeldunud resultaat, mis fikseeriti suhtlemisvahendite abil, esinema tegevuse eesmärgina, mis ennetab järgnevat tegevust. Tegevuse resultaat, mida inimene üha

rohkem mõistab, läheb üle ideaalsesse plaani, mis hiljem juba *ennetab* töö protsessi. Tööprotsessi resultaat aga muutub eesmärgi realiseeritud kehastuseks.

Tööriistadele on iseloomulik nende valmistamise ja kasutamise üldistatud viis. Teadmistes selle kohta, *kuidas* on vaja antud kivitükist valmistada tööriista (olemasoleva eeskuju järgi) ja *kuidas* on vaja seda tööriista kasutada (sel eeskujul, kuidas seda kasutavad teised), seisnes ideaalne tegevuse plaan. Kui asi on valmistatud, siis see tähendab, et asi on valmistatud mingil eesmärgil. Ei ole võimalik tööriista valmistada ja kasutada, mõistmata, et see on toidu, kehakatte muretsemise vahendiks, elamu ehitamise vahendiks, mõistmata seega ka suhet, mis on tööriistal asjadega, mis tema abil saadakse. Selleks aga, et tööriistu õigel ajal valmistada ja neid säilitada, tuli õppida mõistma, et tööriist on vajalik kogu kollektiivile, et tal on püsiv, stabiilne iseloom.

Kollektiivne töö eeldab inimeste koostööd, vähemalt elementaarsetki tööoperatsioonide jaotamist. Niisugune jaotus on aga võimalik ainult siis, kui iga inimene mõistab oma tegevuse seost antud kollektiivi teiste liikmete tegevusega ja niiviisi ka lõppeesmärgi saavutamisega. Võtame näiteks inimese, kes valmistab oda. Mis paneb teda töötama? Vajadus toidu ja kehakatte järele. See on tema töö lõppeesmärk. Kuid vahetu eesmärk on teistsugune, ta tahab valmistada riista, millega hakkavad loomi küttima võib-olla teised kollektiivi liikmed. Mis mõte oleks tegevusel, mille eesmärgiks on otseselt oda valmistamine, kui töötegija ei mõistaks seost oma tegevuse ja nende inimeste tegevuse vahel, kes tapavad looma ja praevad liha? Ilmselt on oda valmistaja tegevus võimalik üksnes sellepärast, et ta on õppinud mõistma oma tegevust kui vahendit, mis teiste inimeste tegevuse kaudu viib lõppeesmärgile — toiduvajaduse rahuldamisele.

Alguses kujunes teadvus kahes teineteisega ülitihedasti seotud plaanis: *tunnetuslikus* ja konstruktiivselt-loovas, *ümberkujundavas*. Tööriistade valmistamine on seotud just konstruktiivse tegevusega. Need mõlemad plaanid moodustavad teadvuse tekkimise ja arenemise elulise mõtte ja ühiskondliku vajalikkuse.

Niisugune on mehhanism, mille alusel tekkis spetsiifiliselt inimlik, inimest loomadest eraldav tegevusviis. Inimteadvuse olemust iseloomustades kirjutas Marx: «Mis aga juba algusest peale tõstab halvima ehitusmeistri kõrgemale parimast mesilasest, on see, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud. Tööprotsessi lõpul saadakse tulemus, mis juba protsessi algul oli olemas töölise kujutluses, järelikult oli olemas ideaalselt.»[1]

Niisiis, võtme selle mõistatuse lahendamiseks, mida igale inimesele on inimese ja tema teadvuse tekkimine, annab üks sõna:

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 160.

töö. Alguses oli *tegu*. Nagu öeldakse, oma kivikirve tera tahudes teritas inimene ühtlasi ka oma vaimseid võimeid. Kui hästi ja sügavamõtteliselt näitab seda Goethe «Faustis»! Fausti rahutu, ekslev vaim liigub oma otsinguis väitelt «alguses oli sõna», «alguses oli mõte» sügavale arusaamisele, et tegu on olemise alguseks.

Teadvus on üks mateeria omadusi, mis tekib mateeria arenemise protsessis. Anorgaanilisel mateerial seda omadust pole. Anorgaaniline mateeria ei taju ega mõtle. Ka orgaanilise maailma raamides ei ole kaugeltki kogu mateerial teadvust. Loomadel on aistingud, tajud, kõrgematel loomadel ka kujutlused ja primitiivne intellekt, kuid neil pole teadvust. Mida kõrgemale me liigume mööda elusmateeria organisatsiooni redelit, seda keerukam on peegeldamise materiaalne aparaat (aju) ja seda keerukamad on ka peegeldamise vormid. Elusmateeria pidi läbi tegema pikaajalise arengutee, selleks et jõuda teadvust omava mateeriani.

Tänapäeva teaduse andmete valguses kõlavad haletsusväärse lobana religiooni ja idealismi esindajate sõnad selle kohta, et elu, psüühika, teadvus olevat jumala poolt loodud. Psüühika ja teadvuse tekkimist ning arenemist uurivad teadusharud näitavad, et teadvus ei ole jumalast loodud, vaid on mateeria loomuliku arenemise tulemus. Mateeria eksisteeris enne teadvust. Oma ajaloolise arenemise käigus tekitas ta teadvuse. Kuivõrd teadvus tekkis alles mateeria arenemise kõrgemal astmel, siis just selles mõttes on teadvus sekundaarne, mateeriast tulenev. See tähendab, et mateeria ja teadvuse vahekorra küsimuse järjekindlalt materialistlik lahendamine eeldab tingimata, et niihästi mateeriat kui ka teadvust on vaja käsitada *dialektiliselt* ja *ajalooliselt*. Ilma dialektilise meetodita, ilma ajaloolise lähenemiseta ei ole võimalik järjekindlalt kinni pidada materialistlikust joonest filosoofia põhiküsimuse lahendamises.

Mõistus kosmoses

Meie planeedil õitsva teadvuse, mõistuse olemust ja tekkimist me käsitlesime. Kas aga väljaspool meie planeeti, kosmoses, on elu ja mõistust? Kui jah, siis millise materiaalse organisatsiooni omadusena võiksid elu ja mõistus kosmoses esineda? Need küsimused erutavad inimkonda juba ammu. Käesoleval ajal, seoses inimese tungimisega kosmosesse, on huvi nende küsimuste vastu eriti suurenenud.

Ei saa nõustuda Jeansiga, kes väitis, et universum on elule aktiivselt vaenulik. Kui tunnistada maailma lõpmatust, siis ei saa pidada õigeks mõtet, et elu on puhtakujuline juhuslikkus, et kogu universumis on elu omane vaid õnnelikule äravalitule — Maale. Meil pole põhjust arvata, et oleme lõputus maailmaruumis üksi, pole põhjust lasta tekkida rõhuval üksildustundel.

Mateeria loomuses peitub võimalus selleks, et eluta mateeriast tekib teatavate füüsikaliste ja keemiliste tingimuste olemasolu korral elav mateeria ja mõtlev mateeria. Elu ei saa ei tekkida ega eksisteerida tähtedel, komeetidel, meteoriitidel, tähtedevahelises

gaasis ja tolmus. Elu võib tekkida ja areneda ainult neil *planeetidel*, mis ei asu oma tsentraalsele tähele liiga lähedal, kuid ei ole temast ka vajaliku temperatuuri hoidmiseks liiga kaugel. Need planeedid peavad olema küllalt suured, et alal hoida hapnikku sisaldavat atmosfääri, neil peab olema vett vedelas olekus. Niisugused planeedid peavad liikuma väikese ekstsentrilisusega orbiitidel, et temperatuuri kõikumised ei oleks liiga suured. Ühesõnaga, et planeedid oleksid elu jaoks mingil määral sobivad, peavad nad vastama määratu suurele hulgale nõudmistele, kusjuures tingimata kõikidele niisugustele nõudmistele. Arvesse võttes seda, et meie tähtede süsteemis (Galaktikas) on kokku ligikaudu 150 miljardit tähte, jõuavad astronoomid üsna «lohutavale» järeldusele: vähemalt miljardil tähel Galaktikas *võivad olla* planeetide süsteemid, kus *printsipiaalselt võttes* on võimalik elu.

Tõenäosusteoorial põhinevad astronoomilised arvutused näitavad, et kui juba meie Galaktikas on niisuguseid planeete määratu suur hulk, siis lõputus universumis on neid lõpmatult palju.

Elusorganismid, inimene kaasa arvatud, koosnevad samuti nagu planeedid, tähed, galaktikad ja kosmiline tolm ühtedest ja samadest keemilistest elementidest. Niipalju kui meie teame, maksavad ühed ja samad füüsikalised seadused kõikjal: Linnutee tuumas, kaugetes galaktikates, Päikese lähedal asuvatel tähtedel. Maal on elu valkkehade kujul. Kuid see ei välista võimalust, et kuskil universumis, meie tingimustest tugevasti erinevates tingimustes, elu on tekkinud ja eksisteerib mõnes *teistsuguses keemilises koostises*. Millises? Sellele küsimusele ei ole veel vastust.

See asjaolu, et ka teistel planeetidel valitsevad samad materiaaise maailma *arenemise* seadused, eeldab samuti ka samasuguseid peegeldamise vorme. Kuivõrd maailm on ühtne ja mateeria arenemise seadused tähtede süsteemide tasemel on ühesugused, siis on tõenäoline, et paljudel planeetidel võivad esineda mateeria liikumise füüsikaline, keemiline, bioloogiline ja sotsiaalne vorm. On täiesti loogiline oletada, et peegelduse kõrgeim vorm — *teadvus võib tekkida alles mateeria sotsiaalse organisatsiooni tasemel.* Maapealsetes mateeria liikumise tingimustes puudub mehhaanilisel, füüsikalisel, keemilisel ja isegi bioloogilisel vormil tegelikkuse mõistusliku peegeldamise omadus. Seetõttu võib oletada, et ka teistel planeetidel ei saa teadvusliku peegeldamise omadust olla analoogilistel mateeria liikumise vormidel. Nähtavasti võib sealgi, ühtse universumi teistes maailmades, teadvus tekkida ja areneda ainult kui mateeria liikumise *sotsiaalse* vormi omadus.

Dialektika kategooriad ja seadused

1. Objektiivne ja subjektiivne dialektika

Mõtlemise ja olemise ühtsus

Dialektika on kõige sügavam, igakülgsem ja sisurikkam õpetus üldistest seostest, olemise ja tunnetuse kõige üldisematest arenguseadustest. Objektiivse maailma protsesside seaduspärane seos on omamoodi «asjade loogika», *objektiivne* loogika. See loogika peegeldub meie mõtlemises mõistete seose kujul. Viimane on *subjektiivne* loogika, mõtlemise loogika. Meie mõtete loogilisus tuleneb sellest, et me seostame mõtlemises asju nii, nagu nad on seotud tegelikkuses eneses. Mõtlemine on loogiline, kui inimene mõtleb maailmast kooskõlas maailma seadustega. Kuivõrd tegelikkus on dialektiline, siis peab ka inimmõtlemise loogika olema dialektiline.

Paljud endise aja filosoofid, samuti ka kaasaegse kodanliku filosoofia esindajad on arvamisel, et mõtlemise vormidel ja seadustel ei ole midagi tegemist olemise vormide ja seadustega. Tuleb välja, et mõtlemise dialektika ja olemise dialektika vahel on niisama vähe ühiseid jooni kui penide ja Penide tähtkuju vahel. Kant arvas näiteks, et inimesel on juba enne tunnetamisele asumist teadvuses olemas põhjuslikkuse, paratamatuse, juhuslikkuse, seaduse kategooria ja teised kategooriad, mille abil ta korrastabki loodusnähtuste kaootilist maailma. Midagi selletaolist väidavad ka tänapäeva subjektiivsed idealistid, eriti neopositivistid. Nad on arvamisel, et mõtlemise kategooriad ja seadused on niisugused üldised mõisted, mis on seotud üksnes subjekti vahetute meeleliste elamustega ja millel pole tegemist objektiivse maailmaga. Hegel tunnistas sõnades küll dialektika kategooriate ja seaduste objektiivset iseloomu, kuid käsitas neid kui absoluutse idee, maailmavaimu arenemise astmeid, momente.

Iga kord, kui inimene asub tegelikkust tunnetama, kasutab ta asjade mõistmiseks kategooriate ja seaduste süsteemi, mis on juba valmis kujul tema teadvuses olemas. Kerkib küsimus, kust on tul-

nud mõtlemise kategooriad ja seadused. *Ajaloolise* käsitluse puhul selgub, et see, mis üksiku tunnetusakti seisukohalt on tunnetamise eelduseks, on kogu inimkonna tunnetustegevuse tulemuseks. Idealism ignoreerib või ei märka seda fakti ja loob niiviisi mõtlemise ja olemise vahele ületamatu kuristiku.

Mõtlemise ja olemise vahel valitseb *ühtsus*. Mitte ainult teadvuse kategooriate sisu, vaid ka nende struktuur kasvab välja materiaalsest praktikast. Loogika vormid ja seaduspärasused pole midagi muud kui teadvusesse kantud kõige üldisemad olemise vormid ja seaduspärasused. Niisugune *esemeline*, s. t. *sisuline* mõtlemise käsitlus on printsipiaalselt vastandlik kõikvõimalikele idealismi vormidele, mis metafüüsiliselt vastandavad «puhta mõtlemise vormid» objektiivse tegelikkuse vormidele.

Mõtlemise ja olemise ühtsuse reaalseks aluseks on ühiskondlik praktika, mille käigus formeeruvad loogika vormid ja mõtlemise seadused. Loogika seadused ei ole midagi muud kui objektiivse maailma arenemise universaalsed seadused ja vormid, mis on kantud teadvusse ja muudetud meie subjektiivse tegevuse aktiivseteks vormideks ja printsiipideks. Kogu meie mõtlemist, Engelsi sõnade järgi, valitseb absoluutse jõuga see tõsiasi, et meie subjektiivne mõtlemine ja objektiivne maailm alluvad ühtedele ja samadele seadustele ja sellepärast ei saa nad oma tulemustes teineteisega vastuolus olla, vaid peavad olema kooskõlas. Loogika seaduspärasuste erinevus maailma arenemise üldistest objektiivsetest seaduspärasustest on selles, et inimpea võib neid rakendada teadlikult, kuna looduses nad rajavad endale teed ebateadlikult, välise paratamatuse kujul, lõputu hulga näiliste juhuslikkuste kaudu.

Seega on dialektika ühtaegu nii loogika kui õpetus objektiivsest tegelikkusest. Dialektika on loogika, kui ta uurib mõtlemist ja selle vorme; dialektika on õpetus objektiivsest olemisest, kui ta uurib asjade üldisi seoseid, maailma arenemise universaalseid seadusi. Kuid see ei ole formaalne, vaid *dialektiline loogika*, mis Lenini sõnade järgi on õpetus mitte mõtlemise välistest vormidest, vaid kõigi materiaalsete ja vaimsete asjade arenemise seadustest. Dialektika ei ole midagi muud kui üldine metodoloogia ja ühtlasi teadusliku tunnetamise teooria. Sellepärast ei olegi loogika ja tunnetusteooria laiemas tähenduses midagi muud kui dialektika, mida on mõistetud ja mida teadlikult rakendatakse teaduses ja elus.

Kategooriad kui maailma tunnetamise astmed ja vormid

Kõike, mida inimene teab ümbritseva maailma ja iseenda kohta, teab ta üldiste mõistete, s. t. kategooriate kujul. Isegi kõige lihtsam mõte, näiteks «kolm kollast lehte langesid maha» sisaldab niisuguseid kategooriaid nagu *ese* (leht, maa), *kvaliteet* (kollane), *liikumine* (langesid). Ilma kategooriateta pole võimalik mõtlemine, esemete omaduste, esemeid ühendavate seoste, esemete arenemise tunnetamine.

Igal teadmiste valdkonnal on omad kategooriad. Füüsika kasutab näiteks selliseid kategooriaid nagu «aatom», «mass», «energia» jne. Bioloogia kasutab mõisteid «organism», «pärilikkus», «muutlikkus». Poliitilise ökonoomia kategooriateks on «kaup», «raha» jt. Selle kõrval kasutavad inimesed veel kategooriaid, mis on omased igale teadusalale ja teadmistele üldse.

Konkreetsed teadused uurivad nähtuste *erilisi* seoseid, mis eksisteerivad ühes või teises tegelikkuse valdkonnas. Marksistliku dialektika ülesandeks on uurida *kõige üldisemaid seoseid,* mis on omased kõikidele materiaalse maailma ja mõtlemise nähtustele. Võtame näiteks asjade põhjuslikud seosed. Need seosed eksisteerivad niihästi füüsikalistes protsessides ja elavas looduses kui ka ühiskonnas ja mõtlemises. Iga teadus uurib põhjuslikke seoseid oma uurimisvaldkonna seisukohalt: füüsik uurib füüsikalisi põhjuslikke seoseid, bioloog — bioloogilisi jne. See aga, mis on kõikidele põhjuslikele seostele ühine, moodustab dialektika uurimisaine. Samuti on lugu näiteks kvaliteediga, kvantiteediga, vormi ja sisuga, olemuse ja nähtumusega, vastastikuse toimega, arenguga, seadusega jne.

Filosoofilised, s. t. loogilised kategooriad on inimpraktika ja kõikide teaduste saavutuste üldistamise tulemuseks, nad *peegeldavad objektiivse maailma esemete üldisi omadusi, seoseid ja arenemist.*

Mõnede põhiliste kategooriatega me oleme juba tuttavad. Need on eelkõige niisugused kategooriad nagu mateeria, teadvus, liikumine, ruum, aeg, lõplik, lõputu jt. Kuid dialektilise materialismi kategooriate süsteem ei piirdu kaugeltki ainult nendega. Peale nende on filosoofia ajalugu kujundanud sellised kategooriad nagu ese, omadus, suhe, kvantiteet, mõõt, vastuolu, ühtsus, eitus, põhjus, tagajärg, paratamatus ja juhuslikkus, võimalikkus ja tegelikkus, sisu ja vorm jt.

Loogika kategooriad on mõtlemise vormideks ja ühtlasi olemise määratlusteks. Nad on välja töötatud inimpraktika ja -tunnetuse ajaloolise arenemise käigus, teaduse ja filosoofia arengus. Lenini iseloomustuse järgi «inimese ees on loodusnähtuste *võrk* . . . kategooriad on eraldamise, s. o. maailma tunnetamise astmed, sõlmpunktid võrgus, mis aitavad seda võrku tunnetada ja vallutada».[1] Kvaliteedi ja kvantiteedi, ruumi ja aja, põhjuse ja tagajärje jt. kategooriad kujunesid inimese teadvuses sedamööda, kuidas ta miljardeid kordi kokku puutus ja oli sunnitud arvestama reaalseid põhjuslikke, ruumi- ja ajasuhteid, asjade kvantitatiivset ja kvalitatiivset külge.

Mõtlemise kategoriaalne struktuur, mis väljendab maailma «karkassi», on väga püsiv. Ühtlasi on ta ka muutlik, ajalooline. Eriti liikuv on kategooriate sisu. Võrrelge näiteks seda, kuidas

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 77.

käsitati mateeriat vanal ajal ja kuidas seda kategooriat lahti mõtestatakse kaasaegse maailmapildi süsteemis. Analoogiliselt on lugu ka teiste kategooriatega, näiteks ruumi ja ajaga, mida me juba käsitlesime.

Kategooriad tekivad objektiivse maailma peegeldamisest selle maailma praktilise ümberkujundamise protsessis. Ühtlasi muutuvad nad tunnetamise *vahenditeks*, mille abil maailma veelgi ulatuslikuma ja sügavama ümberkujundamise eesmärgil tunnetatakse. Järelikult etendavad kategooriad teaduses tähtsat *metodoloogilist* osa. Eriti suur metodoloogiline tähtsus, nagu võisime juba veenduda, on sellistel kategooriatel nagu mateeria, teadvus, liikumine, ruum, aeg jt. Nagu edaspidi näeme, on selles plaanis mitte väiksem tähtsus ka niisugustel fundamentaalsetel kategooriatel nagu vastuolu, põhjuslikkus, seaduspärasus, paratamatus, juhuslikkus, eitus jne. Ilma nendeta ei ole üldse võimalik mingisugune teaduslik mõtlemine ükskõik millisel alal.

Kategooriate vastastikune seos

Iga kategooria peegeldab mingit objektiivse maailma külge ja nad kõik kokku «*hõlmavadki* tinglikult, ligikaudselt igavesti liikuva ja areneva looduse universaalset seaduspärasust»[1]. Ühtne kategooriate süsteem peegeldab materiaalse maailma enese ühtsust, asjade üldist seost, vastastikust toimet ja arenemist. Kategooriate paigutus dialektilise materialismi süsteemis põhineb selle asjaolu arvestamisel, kuidas suureneb objektiivsete seoste keerukus ja kuidas toimub tunnetuse liikumine lihtsalt keerukamale. Nähtuste arenemise protsess toimub nii, et nad samm-sammult lähevad lihtsamalt keerukama poole, madalamalt kõrgema poole. Samas järjekorras toimub ka tunnetus.

Põhjapanevaks filosoofiliseks kategooriaks on *mateeria* kategooria. Tegelikult kõik ülejäänud kategooriad iseloomustavad eri külgedest mateeria sisu, kõikvõimalikke avaldumise vorme, suhteid, arenemist: *liikumine* on mateeria eksisteerimise viis, *ruum* ja *aeg* — mateeria eksisteerimise vormid, *teadvus* — kõrgestiorganiseeritud mateeria funktsioon, materiaalse maailma peegeldus. *Kvaliteet, kvantiteet, põhjus* ja *tagajärg, seadus* ja teised kategooriad on samuti liikuva mateeria karakteristikad. Seega on mateeriakategooria üldiseks aluseks kõikidele teistele kategooriatele niihästi filosoofias kui ka kõigis teistes teadustes. Kategooriad on omavahel seotud ja võivad teatavates tingimustes üksteiseks üle minna: juhuslik muutub paratamatuks, üksik üldiseks, kvantitatiivsed muutused toovad kaasa kvalitatiivseid muutusi, tagajärg muutub põhjuseks jne. See kategooriate voolav vastastikune seos peegeldab üldistatud kujul nähtuste vastastikust seost objektiivses maailmas. Kõik kategooriad on ajaloolised, nii et pole ega saagi olla mingit üht, tardunud kategooriate süsteemi, mis oleks jäädavalt antud. Seoses mõtlemise ja teaduse arenemisega tekivad uued

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 169.

kategooriad (näiteks «struktuur», «osa ja tervik», «informatsioon», «tõenäosus»). Ka vanad kategooriad täituvad uue sisuga. Kategooriate seoses ja nende vastastikustes üleminekutes väljenduvad loogilisel kujul dialektika seadused, mis peegeldavad objektiivse maailma seadusi. Iga kategooria inimtunnetuse reaalses protsessis, teaduses eksisteerib üksnes kategooriate *süsteemi* kaudu.

Dialektika seadused

Igal looduse, ühiskonna ja mõtlemise valdkonnal on omad arenguseadused. Kuna aga maailm on materiaalselt ühtne, siis siin on ka mõningad *üldised arenguseadused*. Nende seaduste toime avaldub mõõdapääsmatult kõikidel aladel, ehkki igaühel neist erinevalt. Dialektika uuribki *igasuguse* arenemise kõige üldisemaid seaduspärasusi. Dialektika on teadus looduse, ühiskonna ja mõtlemise kõige üldisematest seostest ja kõige üldisematest arenemise seadustest. Kõik materiaalse ja vaimse maailma nähtused alluvad näiteks niisugustele seadustele nagu kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikune üleminek. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus vastab küsimusele, kuidas toimub arenemine, kuidas tekib uus. Kuid see seadus ei ava täielikult arenemise sisu. Tekib küsimus: mis on arenemise *liikumapanevaks jõuks,* allikaks? Sellele küsimusele vastab teine seadus — vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. See vastab küsimusele, *miks* toimub arenemine. Kuid kumbki seadus ei seleta, millisel juhul uus on vana edasiarendus, s. t. mis *suunas* toimub areng. Igasugune areng on teatud suunaga protsess. Seda arenemise külge väljendab eituse eitamise seadus.

Need seadused ei ammenda kaugeltki arenemise protsessi kogu olemust. Dialektika ei piirdu ainult nendega. Tähtis koht dialektiliste seaduspärasuste süsteemis kuulub niisugustele seadustele nagu individuaalse ja üldise suhe, põhjuse ja tagajärje suhe, seaduspärasuse, paratamatuse ja juhuslikkuse suhe, võimalikkuse ja tegelikkuse suhe, vormi ja sisu suhe, osa ja terviku suhe, seesmise ja välise suhe, olemuse ja nähtumuse suhe.

Esimesed kolm seadust on dialektika peamised seadused. Engels kirjutas dialektikat iseloomustades: «Peamised seadused: kvantiteedi ja kvaliteedi muutumine — polaarsete vastandite vastastikune läbitungimine ja teineteiseks muutumine, kui nad on aetud äärmuseni — arenemine vastuolu kaudu ehk eituse eitamine — arenemise spiraalne vorm».[1]

Dialektika seaduste jagamine peamisteks ja mittepeamisteks on teatud mõttes *tinglik* ja peab silmas esmajoones pedagoogilisi eesmärke. Tõepoolest, kas võib ütelda, et eituse eitamise seadus on tänapäeva loodusteaduse seisukohalt suurema tähtsusega kui põhjuslikkuse seadus? Muidugi mitte. Dialektika seadused on kujuteldavad sõlmed, mille ümber rühmitub kogu loogikakategooriate

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 3.

süsteem, sealhulgas ka need kategooriad, millest me juba rääkisime: mateeria, teadvus, ruum, aeg jne.

Kõigi dialektika seaduste keskel kuulub eriline koht vastandite ühtsuse ja võitluse seadusele, mida Lenin nimetas dialektika *tuumaks*.

Dialektika kategooriate ja seaduste suhe

Dialektika kategooriad ja seadused on omavahel tihedasti seotud. Iga dialektika seadus või kategooria omaette annab võrdlemisi piiratud teadmisi ja ainult kõik kokku suudavad nad anda igakülgse, dünaamilise mudeli liikuvast mateeriast. *Loogika seisukohalt kujutavad dialektika seadused endast kategooriate seost ja vastastikust suhet.* Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus väljendab näiteks teatud seost ja vastastikust sõltuvust kvaliteedi ja kvantiteedi kategooria vahel. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadust iseloomustab kategooriate *«ühtsuse», «vastandlikkuse», «vastuolu»* suhe. Peale selle, et dialektika seadused avalduvad kategooriate *seosena*, on kategooriad ise ka seadused. Nii näiteks on juba seaduse mõiste ise kategooria. Põhjuslikkuse kategooria on maailma elu universaalne seadus. Ilma kategooriaid teadmata ei ole võimalik mõista ka seadusi. Seaduste mõistmine omakorda võimaldab mõista kategooriate olemust. Nii võimaldab vastandite ühtsuse ja võitluse seadus mõista niisuguste vastandlike kategooriate reaalset mõtet nagu sisu ja vorm, paratamatus ja juhuslikkus, võimalikkus ja tegelikkus jne.

Dialektika kategooriad ja seadused väljendavad *objektiivse maailma ja selle tunnetamise üldisi omadusi, seoseid, vorme, teid ja arenemise liikumapanevaid jõude.* Väljendades tegelikkuse objektiivset dialektikat, on dialektika seadused ja kategooriad inimesele üldiseks tunnetamise ja tegelikkuse revolutsioonilise ümberkujundamise meetodiks.

2. Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikune üleminek

Ese, omadus, suhe

Objektiivse maailma tunnetamist alustab inimene sellega, et ta eraldab tegelikkuse lõputust mitmekesisusest välja mingi *eseme* ehk, teiste sõnadega, *asja, objekti.* Selline eraldamine on võimalik sellepärast, et iga ese on objektiivselt mingite piiridega eraldatud kõigest muust.

Need piirid võivad olla ruumilised, ajalised, kvantitatiivsed ja kvalitatiivsed.

Esemeks ehk objektiks võib lugeda kõike seda, millele on suunatud meie teadvus, mõte. Esemed eksisteerivad objektiivselt, omaette, sõltumatult sellest, kas me neid tunnetame või mitte.

Iga eseme vahetu tunnetamine algab sellest, mis on aistingus

antud, «*temas* aga on paratamatult ka *kvaliteet*»[1]. Mitmekesiste esemete uurimisel on esimeseks ülesandeks eristada antud eset kõigest ülejäänust. See on niihästi igapäevases praktikas kui ka teaduses väga tähtis. Niisugune eristamine on sellepärast võimalik, et esemed ise on objektiivselt erinevad. Kui me näiteks vaatleme kahekümne ruutmeetri suurust maatükki, siis kakskümmend ruutmeetrit on maatüki kvantitatiivseteks piirideks. Kuid see maatükk on peale selle aas, mitte aga mets või tiik, ja see on tema kvalitatiivseks piiriks. Omal ajal defineeris Hegel kvaliteeti kui «olemisega identset määratlust». See tähendab, et kvaliteet on esemest lahutamatu. Kaotanud oma kvaliteedi, lakkab antud ese eksisteerimast. Kvaliteet kui filosoofiline kategooria tähistab ühe või teise eseme spetsiifikat. *Kvaliteet on see, mis iseloomustab antud eset kui niisugust, mis eristab teda teistest esemetest.*

Eseme kvaliteet ei ole taandatav eseme üksikutele omadustele. *Omadus on antud eseme kvaliteedi avaldumise viis teiste esemete suhtes, milledega ta astub vastastikusesse toimesse.* Instrumendi kvaliteet avaldub näiteks ainult instrumendi töös. Inimese moraalne kvaliteet avaldub ainult tema suhtumises teistesse inimestesse, töösse. Eseme omadus tähendab niisiis seda, et ese tekitab teises esemes üht või teist mõju ja avaldub ise omapärasel viisil selles suhtes teise esemega. See, kuidas antud eseme kvaliteet tema vastastikuses toimes teise esemega avaldub, oleneb seejuures olulisel määral selle teise eseme kvaliteedist või olekust.

Igasugune omadus on suhteline. Puu suhtes on teras kõva, teemandi suhtes pehme. Igal esemel on loendamatu hulk omadusi, näiteks värvus, lõhn, elastsus, pikkus, kuju, mass jne. *Omaduste ühtsus moodustab antud eseme kvalitatiivse määratluse.* Omadused on üldised ja spetsiifilised, olulised ja mitteolulised, paratamatud ja juhuslikud, seesmised ja välised, loomulikud ja kunstlikud jne.

Kui me jääme ainult eseme kvalitatiivse määratluse tundmise tasemele, on meie teadmised üsna vaesed. Sügavamaks tunnetamiseks on vaja uurida esemete *suhteid.*

Tänu nende omadustele on esemed üksteisega teatud kindlates suhetes. Suhte kategooria on keerukam kui eseme ja omaduse kategooria. Esemete suhete tunnetamine aga tähendab mõtte tungimist sügavamale tegelikkusesse.

Nii nagu asi ei eksisteeri ilma omadusteta, mis teevad ta just selleks asjaks, samuti ei eksisteeri ta ka omaette, väljaspool suhteid teiste asjadega. Asja ei saa suhetest isoleerida. Suhete muutumine muudab ka asja. See tuleneb asjaolust, et asja omadused kujutavad endast seda viisi, moodust, kuidas antud asi suhtub teiste asjadega. Sellepärast uuribki teadus esemeid üksnes nende suhtes teineteisega.

Asjadevahelised suhted on reaalselt eksisteerivad suhted. Kui

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 311.

me ütleme, et üks sündmus on teise põhjuseks või et üks asi on väljaspool teist või teise sees, siis sellega me peegeldame objektiivsete, meie teadvusest sõltumatute faktide olemasolu. Ometi pole suhe asi ja ta ei eksisteeri omaette, lahus sellest, mis nimelt on suhtes.

Objektiivne maailm on esemete lõputu mitmekesisus. Esemed on omavahel teatavates konkreetsetes, kvalitatiivselt erinevates suhetes. Vastastikune seos — see lõputu, katkematu ahelik, mis ühendab kõik esemed ja nähtused objektiivses maailmas üheks tervikuks, — on üldise, universaalse iseloomuga. Universumi elu ja ajalugu seisab vastastikuste mõjude lakkamatus põimumises. Anorgaanilises looduses on olemas füüsikalised ja keemilised seosed, mis eeldavad vastastikust toimet kas mitmesuguste väljade kaudu või siis vahetu kontakti teel.

Elusloodusesse on olemas keerukamad seosed — bioloogilised seosed. Need avalduvad isendite liigisisestes ja liikidevahelistes suhetes, samuti ka isendite ja keskkonna suhetes. Ühiskonna elus muutuvad seosed veelgi keerukamaks, tekivad tootmis-, klassi-, perekonna-, sugulus-, rahvus-, riiklikud, rahvusvahelised jt. seosed.

Seosed ja vastastikune toime on olemas mitte ainult esemete vahel mateeria antud liikumisvormi raamides, vaid ka kõigi mateeria liikumise vormide vahel. Tekib lõputult suur seoste ja mõjude põimik. Näiteks on kogu elu Maal seotud Päikesega. Seosed võivad olla äärmiselt kummalised, tohutult keerukad. Nii on olemas seos kasside arvu ja ristikusaakide vahel antud maakohas. Ristikut tolmutavad kimalased. Põldhiired lõhuvad kimalaste pesi. Kassid hävitavad hiiri ja kaitsevad sellega ristikut.

Inimpeas ei saa tekkida mõtet, mis ei väljendaks reaalseid seoseid ja mis omakorda ei oleks kujutluste, mõistete seoseks. Ideede seosed peegeldavad seega asjade seoseid maailmas.

Suhte kategooria on väga üldine kategooria, mis hõlmab suhete konkreetsemate tüüpide mitmekesisust. Üheks selliseks suhete tüübiks on kvantitatiivsed suhted.

Kvantiteet

Asjad erinevad üksteisest mitte ainult kvalitatiivselt, vaid ka *kvantitatiivselt*. Neil on kvantitatiivne määratlus. On suuri ja väikesi, pikki ja lühikesi asju, kiireid ja aeglasi liikumisi, millegi arengutase võib olla kõrge või madal jne. Kvalitatiivselt erinevaid objekte on võimalik uurida sellepärast, et neil on olemas ühiseid, ühismõõdulisi momente, mis fikseeritakse asjade kvantitatiivse määratluse mõistes. Kvantiteet on Aristotelese järgi see, mida saab jagada komponentideks; iga niisugune komponent, olgu neid kaks või rohkem, on midagi konkreetselt antut. Kvantiteet on hulk, kui teda saab loendada, kvantiteet on suurus, kui teda saab mõõta. Olgu antud näiteks kolmeliikmeline perekond: isa, ema, tütar. Selleks et iga perekonnaliiget käsitleda kui «üht», tuleb kõrvale jätta kõik nende inimeste kvalitatiivsed iseärasused ja näha neis ainult ühesugust.

Samal ajal on arv kolm iga kolme-elemendilise hulga kvantitatiivseks karakteristikaks, ükskõik, kas esemeteks on inimesed, puud, molekulid jne.

Kahel hulgal on üks ja sama arv elemente, kui neid hulki saab viia üksühesesse vastavusse, nii et ühe hulga igale elemendile seatakse vastavusse teise hulga element, näiteks igale viiest toas olevast toolist seatakse vastavusse üks vasaku käe sõrm.

Seega võib *kvantiteeti määratleda kui kvalitatiivselt ühesuguste asjade suhet või asja ühesuguste osade suhet terve asjaga.* Selle ühesugususe, ühismõõdulisuse aluseks on liikuva mateeria ruumiliste ja ajaliste omaduste universaalne iseloom. Kvantiteet on esemete ja nähtuste niisugune määratlus, mida väljendatakse arvuga, suurusega, mahuga, astmega, tempoga jne.

Maailma tunnetamine kvantitatiivse analüüsi tasemel on seotud matemaatika meetodite ja vahendite kasutamisega; matemaatika on teadus, mis uurib reaalse maailma kvantitatiivseid suhteid.

Asjade kvantitatiivse külje uurimisel on teadusele, tehnikale, igapäevasele praktikale määratu suur tähtsus. See on ka arusaadav. Ei ole ju võimalik valmistada mingit kvalitatiivselt määratletud asja, lisamata või ära võtmata ainet, näiteks puitu, metalli jne. Asjade kvantitatiivset karakteristikat arvestamata pole võimalik mingisugune teaduslik uurimistöö, eriti loodusteaduses. Täpne teadus ulatub just nende piirideni, mille raamides on võimalik kasutada matemaatilisi meetodeid.

Loodusteadus hakkas intensiivselt arenema sellest ajast, kui asjade kvalitatiivsete iseärasuste kirjeldustele lisandusid kvantitatiivsed arvutused. Füüsika ja keemia said sõna täies mõttes teadusteks alles seoses matemaatiliste arvutuste kasutamisega. Tänapäeval tungib matemaatika, uurides spetsiaalselt kvantitatiivseid suhteid, üha sügavamale kõikidesse teaduse valdkondadesse.

Kvantiteet, võetuna lahus kvaliteedist, on teaduslik abstraktsioon. Tegelikult eksisteerib kvantiteet looduses kui konkreetsete, kvalitatiivselt määratletud asjade kvantiteet. Sellest tuleneb tähtis metodoloogiline järeldus: selleks et mingi objekti olemust nagu kord ja kohus mõista, on tingimata vaja arvesse võtta tema kvantitatiivset ja kvalitatiivset külge koos, nende ühtsuses. Asjade kvantitatiivse külje metafüüsiline lahutamine kvalitatiivsest küljest viib paratamatult tõsistele vigadele. Puht-kvantitatiivne lähenemisviis tõi näiteks XVII—XVIII sajandi õpetlasi ekslikule vaatele, mille järgi looduses võib kõike seletada mehhaanika seadustega. Teaduse edaspidine areng lükkas ümber sellise ekslikku vaate, niinimetatud *mehhanitsismi.*

Mõõt

Iga ese kujutab endast kvaliteedi ja kvantiteedi ühtsust. *See omavahel seesmiselt ja paratamatult seotud vastandite ühtsus on mõõt.* Kõigel on oma mõõt. Mõõdus on kõik kvalitatiivne kvantitatiivne ja määratletud kvantiteet on kvalitatiivne. *Erisugused* keemiliste elementide aato-

mid erinevadki näiteks üksteisest selle poolest, et nende tuumades on *erinev* hulk prootoneid. Muuta prootonite arvu tuumas tähendab muundada üks element teiseks. Igal planeedil on oma mõõted ja ümber Päikese tiirlemise kiirus. Igal värvusel on oma lainepikkus ja võnkesagedus; igal metallil on oma soojajuhtivus ja soojuspaisumise koefitsient. Igal arstimil on oma mõõt: arstimi kasulikkus või kahjulikkus oleneb mitte ainult selle kvaliteedist, vaid ka kvantiteedist. Mõõt esineb ka eetilise normina: mõõdutunne kõiges, mõõdukus, tagasihoidlikkus. Mõõtu käsitletakse ka esteetilise printsiibina: kooskõla, sümmeetria, proportsionaalsus. Graatsia on näiteks liikumise vabalt organiseeritud mõõdupärasus. Kõige jaoks on mõõt. Platon ütles, et mõistusega olendile on arutluste kuulamise mõõduks kogu elu. Ese kui kvalitatiivne määratlus eksisteerib vaid seoses talle iseloomuliku kvantiteediga. Kvantiteet võib väheneda või suureneda üksnes teatud piirides, milles ese jääb iseendaks. Nendest piiridest väljumine toob kaasa antud mõõdu rikkumise ja antud eseme kvaliteedi muutumise. Näiteks on «veidi vähem» ja «veidi rohkem» selleks piiriks, mille taga lihtne kergemeelsus muutub kuriteoks, õiglus — ebaõigluseks, voorus — paheks.

Kõik need näited iseloomustavad kvantiteedi ja kvaliteedi seose üht külge: seda, et kvantiteedi muutumine toob kaasa kvaliteedi muutumise. Kuid looduses ja ühiskonnas valitseb ka teistsugune seos: *kvaliteedi muutumine toob kaasa kvantiteedi muutumise.* Kvalitatiivselt uue konstruktsiooniga masina kasutamine võimaldab saada kõrgemat tööviljakust. Mõõt on kvantiteedi ja kvaliteedi suhe. Tunnetada suhet, seost, tähendab käsitleda objekte mitte staatilises, vaid dünaamilises *vastastikuses toimes* olevatena.

Vastastikune toime

Inimtunnetus on suunatud asjade mitmesuguste seoste, vastastikuse toime avastamisele. «*Vastastikune mõju* — see on esimene, millega me kokku puutume, kui me ... vaatleme liikuvat mateeriat tervikuna»[1]. Vastastikuses toimes, vastastikuses mõjus peitub lõppude lõpuks kogu liikumise ja arenemise põhjus, mille tulemusena liikumine ja arenemine on *iseliikumine* ja *isearenemine.*

Igasuguse vastastikuse toime uurimisel nõuab materialistlik dialektika, et arvestataks selle vastastikuse toime *juhtivat* külge. Näiteks on teooria ja praktika vastastikuses toimes juhtivaks küljeks praktika; organismi ja keskkonna vastastikuses toimes — väliskeskkond. Ühtlasi pole loomad oma vastastikuses toimes keskkonnaga ainult passiivseks küljeks. Keskkonna mõjutusi kajastavad nad oma organisatsioonis, mis on kujunenud loodusliku evolutsiooni käigus, ja muudavad vastavalt oma organisatsioonile stiihiliselt keskkonda. Keskkonnas, mida nad ise oma elutegevu-

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 174.

sega on muutnud, saavad elusorganismid uusi põhjusi arenemiseks ja muutumiseks.

Vastastikuse toime protsess on nähtuste ahelik, mille iga lüli on lähtepunktiks järgmisele lülile ja ühtlasi ka eelmise lüli resultaadiks; igasugune tekkiv lüli nähtuste ahelikus sisaldab omaenda eitust, s. t. teiseks esemeks muutumise võimalust. See ongi *arenemine.*

Arenemine

Kui vaadelda väljal kasvavaid lilli, võib alati näha, et mõni lill pole veel puhkenud; teised on puhkenud, õitsevad kaunilt ja värvirikkalt, nende kõrval aga hakkavad lilled närbuma või on juba täiesti kuivanud. Siin võib konstateerida õie eksisteerimise erinevaid momente, õie arenemise erinevaid staadiume.

Universumis võib samuti märgata ühtede tähtede aeglase vananemise ja lagunemise ning teiste tähtede tekkimise lakkamatut protsessi. Tähedki, nagu kõik muu maailmas, «sünnivad», «elavad», «vananevad» ja «surevad». Ka Maa, millel me elame, ei jää muutumatuks. Geoloogia andmed näitavad neid suuri muutusi, mis meie planeet on läbi teinud. Arenevad taime- ja loomariik, inimühiskond.

Arenemine on *kahesugune protsess:* arengu käigus vana hävib ja vana rusudele tekib uus. *Uute, endistest oluliselt erinevate kvaliteetide tekkimise protsessi nimetataksegi arenemiseks.*

Arenemine on seaduspärane liikumine olemasolevalt tulevasele. Väljaspool uue tekkimist ei saa olla arenemist. Kuid uus ei saa tekkida eimiskist. Ta tekib vanast vana eitamise teel. Iga ajalooliselt tekkinud asi omab enda «selja taga» kogu universumi lõputut ajalugu. Universumis on kõik niiviisi seotud, et olevik sisaldab alati tuleviku võimalust ja iga antud olek on loomulikul viisil seletatav ainult siis, kui arvestatakse talle vahetult eelnenud olekuid. Niisiis, arenemise protsess on uue tekkimise ja koos sellega vana hävimise, suremise protsess. Arengule on iseloomulik teatav liikumise *suund — edasiliikumine, tõusujoones* liikumine. Objekti kõrgemale arengutasemele — madalama tasemega võrreldes — on iseloomulik see, et kõrgemal arengutasemel on liikumine palju keerukam, rikkam, toimub mitmekesisemates vormides.

Kvalitatiivne muutus kui hüpe arengus. Diskreetse ja pideva dialektika

Iga süsteemi arenemine on alati üleminek süsteemi ühelt olekult teisele, vanalt kvaliteedilt uuele. See tähendabki katkestuse tekkimist arengus: vana muutus mitteolevaks, uus hakkas olema. Uue kvaliteedi olevaksmuutumisele eelneb süsteemi üksikute omaduste mitteoluliste muutuste faas antud kvaliteedi raamides. See on kõigepealt seotud antud süsteemis toimuvate kvantitatiivsete muutustega, suurenemise või vähenemisega. Muutusi, mis ei katkesta antud kvaliteedi eksistentsi, nimetatakse *pidevateks.*

Arenguprotsess on pideva ja diskreetse (pidetu, katkendliku)

ühtsus. Ainuüksi diskreetse tunnistamine ja ühekülgne rõhutamine tähendab seda, et arenemise momendid *lahutatakse* täielikult üksteisest ja kaotatakse niiviisi nende momentide *seos*: areng osutub likvideerituks, osutub üksikute paigalseisumomentide summaks. Ka ainuüksi pidevuse tunnustamine ja arenemise diskreetsuse kõrvalejätmine likvideerib samuti arenemise: mitte mingit kvalitatiivset nihet, muutust ei toimu. Süsteemi arenemise pidevus väljendab süsteemi suhtelist *püsivust*, kvalitatiivset määratletust. Süsteemi arenemise diskreetsus väljendab süsteemi *üleminekut* uude kvaliteeti. Nii üks kui teine on koos, vastastikuses seoses. Piltlikult võib seda võrrelda kellavedruga ja hammasratastega: ainult tänu hammasrataste pidurdavale ja reguleerivale mõjule muutub vedrult saadav energia rütmiliseks tööks. Maailm pole lakkamatu vool ja ka mitte seisev järv; ta on niihästi suhteliselt püsivate kui ka muutlike süsteemide kogusumma. Süsteemid arenevad rütmiliselt ja iga maailmakella löök tähistab uue sündi.

Pidevate muutuste tähistamiseks kasutatakse sageli mõistet «evolutsioon». Kuid laiemas ja rohkem kasutatavas tähenduses on «evolutsioon» *arenemine* üldse, näiteks kosmogoonias (tähtede evolutsioon), bioloogias (taime- ja loomariigi evolutsioon) jne.

Terminit «evolutsioon» kitsamas tähenduses kasutatakse eelkõige pidevuse mõttes, s. t. järkjärguliste kvantitatiivsete muutuste ja antud kvaliteedi raamides üksikute omaduste muutumise mõttes. Süsteemi üleminekut ühest kvalitatiivsest olekust teise nimetatakse *hüppeks.*

Hüpe on kvantitatiivsete muutuste ja üksikute omaduste muutuste üleminek põhjalikeks, kvalitatiivseteks muutusteks, on vana kvaliteedi eitamine uue poolt. Hüppe eriliigiks, mis on iseloomulik ühiskonna arenemisele, on *revolutsioon.*

Suurteks hüpeteks looduse arengus olid Päikese ja tema planeetidesüsteemi tekkimine, elu tekkimine Maal, inimese ja tema teadvuse tekkimine. Arenemise hüpete näideteks võivad olla uute taime- ja loomaliikide tekkimine, ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tekkimine ja vahetumine inimühiskonna arengus, suured epohhid teaduse, kunsti jne. arengus.

Uue kvaliteedi ilmumine tähendab sisuliselt võttes uue eseme, uute elu seaduspärasuste, uue mõõdu tekkimist. Uus mõõt sisaldab ka uut kvantitatiivset määratlust. Uus, paremini kohanenud loomaliik annab rohkem järglasi, neid jääb rohkem ellu, mistõttu tal on suuremad võimalused levikuks. Uus nisusort annab suurema saagi. Uus, sotsialistlik ühiskonnakord loob võimalused tootlike jõudude, kultuuri jne. kiiremaks arenguks.

Niisiis, kvantitatiivsed muutused ja üksikute omaduste muutumine viivad mõõdapääsmatult välja põhjalikele kvalitatiivsetele muutustele. Selle tulemusel hävib vana kvaliteet ja tekib uus kvaliteet.

Kvantitatiivsed muutused esinevad mitmesugusel kujul: objekti

osade arvu muutumine, *ruumilise kuju* muutumine, elementide *seose korra* muutumine. Ühesõnaga, igasugune kvantitatiivne muutus on antud süsteemi komponentide vahekorra muutumine. Vana ja uue kvaliteedi erinevuse aste sõltub sellest, milline nimetatud kvantitatiivsetest muutustest objektis on toimunud. Kvalitatiivsete muutuste sügavus võib olla erinev: ta võib piirduda antud liikumisvormi tasemega, kuid võib ka selle raamidest välja minna: meie esivanem kerkis näiteks bioloogiliselt tasemelt sotsiaalsele.

Looduse, ühiskonna ja teadvuse arenemise tee ei ole sirgjoon, vaid kõver: selle käänakud kujutavad sõlmpunkte, kuhu on koondunud üha uued seaduspärasused, millede kehtivus ulatub ühest sõlmest teiseni. Üleminekuid, hüppeid ühelt kvaliteedilt teisele nimetas Hegel «mõõtude sõlmjooneks».

Hüpe võib kesta niihästi miljardiku osa sekundist mikroprotsessides kui ka miljardeid aastaid kosmilistes protsessides või sadu tuhandeid aastaid loomaliikide tekkimises. Hüppe iseloomulikuks jooneks on vaid see, et ta teeb lõpu ühe kvaliteedi eksisteerimisele ja paneb aluse uuele kvaliteedile.

Metafüüsikud kujutavad arenemist nii: tekkinud nähtus oli kunagi nagu taime sigimik väga väike ja seepärast hoopis märkamatu, siis aga kasvas järk-järgult suureks ja muutus nähtavaks. Kaduv aga väheneb niisuguste kaduvväikeste mõõdeteni, et muutub märkamatuks.

Niisugune arengukäsitus ei seleta mitte kui midagi: ta eeldab ju, et olemas on ka see, mis tekib ja kuidas tekib. Niisugune seisukoht viib näiteks bioloogias paratamatult välja preformismile, mille kohaselt loode on täiesti valmis organism, ehkki küll väga väike. Organismi arenemine aga taandub organite lihtsale suurenemisele. Preformistide arvates eksisteerisid kõik praegu olemasolevad ja ka tulevased inimesed tibatillukeste embrüotena juba ürginimeste üsas. Preformism on sügavalt väär. Ta eitab historismi, mis eeldab *uue tekkimist* arenemise protsessis.

Uue kvaliteedi tekkimine ei ole vana kvaliteedi järkjärguline suurenemine, kadumine ei ole vana kvaliteedi järkjärguline vähenemine. See, mis peab suurenema, peab kõigepealt kuidagi *tekkima*. Arenemist ei saada taandada lihtsalt kasvule, suurenemisele. Uus on uus just sellepärast, et vanas teda *ei olnud*. Kui ta oleks vanas esinenud, ei oleks ta uus.

Eriti laialdaselt on metafüüsilised vaated levinud ühiskonnanähtuste seletamise alal. Kodanlik filosoofia kasutab neid vaateid kapitalismi kaitsmiseks. Ta on arvamisel, et ühiskond areneb ainuüksi evolutsiooniliselt. Ainult niisugust ühiskonna arengut peetakse normaalseks. Revolutsioonilistes üleminekutes nähakse vaid normist kõrvalekaldumisi, ühiskonna tõbesid. Niisugune vaade eitab sotsialistliku revolutsiooni möödapääsmatust ja väidab, et kapitalism on igavene.

Samasugusel metafüüsilisel seisukohal on revisionistid, refor-

mistid, kes lähtuvad sellest, et kapitalismilt sotsialismile üleminek on võimalik ilma revolutsioonita, pisireformide kaudu. Nad arvavad, et kapitalistlik maailm on tulvil sotsialismi võrseid ja et need võrsed sirguvad üles: kapitalism kasvab sisse sotsialismi. Need vaated on kahjulikud sellepärast, et nad kisuvad töölisklassi revolutsioonilisest võitlusest eemale, lõhestavad töölisliikumist ja sunnivad teda alandlikult kapitalistide sõna kuulma.

Metafüüsiline, ühekülgne ja niisama ekslik on ka vaade, mille järgi loodus areneb ainult katastroofide kaudu ja ühiskondlikud pöörded ei vaja pikaajalist ettevalmistusperioodi: nad toimuvat ootamatult. Sellest tuleneb ühiskonna suhtes poliitilise avantürismi taktika, mis on omane anarhismile ja dogmatismile. Viimane on marksismiga niisama vähe ühendatav kui revisionism.

Vanalt kvaliteedilt uuele ülemineku vormid

Olenevalt ühe või teise süsteemi loomusest ja tema eksisteerimise tingimustest võib uuele kvaliteedile üleminek, s. t. uuele süsteemile üleminek toimuda mitmesugustes vormides. Kuid kõikidele nendele vormidele on iseloomulik üks iseärasus: arenemise pidevuse katkemine, s. t. hüpe.

Arenemise protsessis eristatakse vormi seisukohalt tavaliselt *kaht liiki hüppeid*: hüpped, mis avalduvad äkiliselt, «plahvatuse» vormis, ja hüpped, mille avaldumise vormiks on järkjärgulisus. Plahvatuse vormi puhul hüpped toimuvad järsult ja kiiresti, kusjuures kvaliteet muutub ühekorraga ja tervenisti. Teises vormis toimuvad hüpped uute omaduste järkjärgulise kuhjumise ja vanade omaduste kadumise teel. See järkjärguline protsess teeb läbi kaks staadiumi: uue kvaliteedi tekkimise ja kasvamise staadium ja vana jäänuste väljatõrjumise staadium.

Hüppeid võib eristada mitte ainult kvalitatiivsete muutuste *tempo* seisukohalt, vaid ka neid muutusi esilekutsuvate protsesside iseloomu seisukohalt. Ühe hüpete vormi puhul on olemas selgesti väljendatud *üleminekupiir*: keemis-, sulamis-, kristalliseerumispunkt, tuumareaktsioonide kriitiline mass, ühiskonnas revolutsiooniline pööre, organismi sünd ja surm jne. Muutusi ettevalmistav staadium ligineb mõõdu piirini, ilma et seejuures antud kvaliteet põhjalikult muutuks: vesi jääb veeks, ehkki küll väga kuumaks või väga külmaks, kapitalism jääb kapitalismiks, ehkki küll revolutsiooni lävel olevaks jne. Muutuste otsustav faas on juba kvaliteedi põhjalik muutumine: keemine, sünd, sotsiaalne pööre jne.

On ka teist liiki hüppeid, kus kvaliteedi põhjaliku muutmise protsessile ei eelne järkjärgulisi kvantitatiivseid muutusi. Viimased kuuluvad vahetult süsteemi ümberkujunemise protsessi endasse. Keemiliste protsesside alal mõjutab ühe elektroni hetkeliselt toimuv üleminek aatomi välisorbiidilt sisemisele oluliselt aatomi või molekuli keemilisi omadusi.

Millest oleneb hüppe vorm? Kõigepealt oleneb ta areneva süsteemi *seesmisest loomusest* ja *tingimustest*, milles süsteem areneb.

Kuivõrd aga mõlemad tegurite rühmad on väga mitmekesised, sedavõrd on ka hüpete vormid mitmekesised. Uute taime- ja loomaliikide tekkimine on pikaajaline ja järkjärguline protsess, mille jooksul taimed ja loomad omandavad uusi tunnuseid, mis muudavad neid aja jooksul uuteks varieteetideks. Varieteetide tunnused lähevad üha rohkem lahku ja lõpuks tekivad uued liigid. See protsess on seotud mitte ainult taimede ja loomade seesmise loomusega, vaid ka nende elukeskkonna muutumise järkjärgulise, aeglase iseloomuga. Kui aga keskkond muutub järsult, näiteks eksperimendi tingimustes, siis muutub kiiresti ka organism.

Ühiskonna arengus võivad kvalitatiivsed muutused toimuda niihästi tormiliste üleminekute kujul kui ka järk-järgult. Teatavasti tegi Suur Oktoober ühe päevaga isevalitsusele lõpu. See oli otsustav löök mõisnike ja kapitalistide diktatuuri pihta. Põllumajanduse kollektiviseerimise protsess aga toimus samm-sammult, järk-järgult. Kultuurirevolutsioon toimus veelgi järkjärgulisemalt, alates kirjaoskamatuse likvideerimise alal tehtavast tööst 20. aastatel ja lõpetades meie teaduse, tehnika, kultuuri ülemaailmselt kuulsate saavutustega.

Sotsialismi ajal on hüpetel rida iseärasusi, mis tulenevad sotsialismi kui sotsiaalse süsteemi *seesmisest loomusest*. Kõigepealt on siin kadunud eraomandus ja ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt, järelikult ka klasside kokkupõrked, klasside võitlus. Sellepärast ei saa sotsialismi ajal enam toimuda poliitilisi revolutsioone: üldrahvalik riik, partei on koos kogu rahvaga huvitatud ühiskonna maksimaalsest arengust, kommunismi ülesehitamisest. Seetõttu on sotsialistliku ühiskonna arengus kõige tüüpilisemaks kvalitatiivsete muutuste *järkjärguline* iseloom, mis muidugi ei välista ka järske murranguid, näiteks tehnika, teaduse jne. alal.

Kaasajal teostavad Nõukogude Liidu rahvad Kommunistliku Partei juhtimisel järkjärgulist sotsialismilt kommunismile üleminekut, mis kujuneb lõppkokkuvõttes määratu suureks hüppeks kõikides ühiskonnaelu sfäärides.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks üleminek kui tunnetuse seadus

Nagu juba ütlesime, on dialektika kategooriad ja seadused niihästi olemise vormid ja seadused kui ka mõtlemise vormid ja seadused. Kui seadust on tunnetatud, omandab ta tähtsa tunnetusmeetodi ja maailma ümberkujundamise meetodi tähenduse. Ta võimaldab ja kohustab uurima objekti mitte ainult kvalitatiivsest, vaid ka kvantitatiivsest küljest, arvesse võtma objekti suhtelist püsivust, kvalitatiivset määratletust, liikuvust. Mingi ühe arengumomendi metafüüsiline absolutiseerimine viib paratamatult välja eksitustele ja praktilistele vigadele. Kuid nii teoreetilisi kui ka praktilisi vigu võib põhjustada ka asjade suhtelise püsivuse eitamine. Kui kõike maailmas pidada lakkamatuks vooluks, siis ei ole võimalik ei maa-

ilma tunnetada ega ka ümber kujundada. Õige käsitlus on niisugune, et tunnistatakse muutuvate asjade suhtelist püsivust.

Objekti kvalitatiivseid iseärasusi arvestamata ei ole võimalik mõista objekti elu ja arenemise seadusi. Elusloodusele nähtusi ei saa näiteks mõista füüsikalistele nähtustele omaste printsiipide alusel, ühiskondlike nähtuste tunnetamiseks on aga tingimata vaja arvestada mateeria liikumise sotsiaalse vormi spetsiifikat.

Reaalse maailma tunnetamise protsess toimub niihästi ajalooliselt kui ka loogiliselt sel viisil, et kvaliteeti tunnetatakse enne kui kvantitatiivseid suhteid. Süsteemi kvantitatiivse külje tunnetamine tähendab teadvuse sügavamat tungimist süsteemi. See on ka arusaadav. Enne kui loendada, peab inimene teadma, mida ta loendab. Selleks et teada saada, et vahetuse puhul 5 nahka võrduvad 5 koti teraviljaga, s. t. et mõista nendevahelist kvantitatiivset identsust, peab inimene kõigepealt kindlaks tegema, et nendel on kvalitatiivne erinevus.

Teadus liigub üldistelt kvalitatiivsetelt hinnangutelt ja nähtuste kirjeldamiselt täpsete matemaatiliste kvantitatiivsete seaduspärasuste avastamise poole. Samal ajal ütleb kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus tunnetuse seadusena järgmist: objekti uurimise kvantitatiivset meetodit ei tohi *absolutiseerida*. Kvantitatiivne lähenemisviis on hädavajalik, kuid ta pole piisav. Sellest üksikasjalisemalt allpool.

Määratu suur metodoloogiline tähtsus on sellel seadusel ühiskonna uurimise alal. Kõigepealt on ta filosoofiliseks põhjenduseks ühiskonnanähtuste *revolutsioonilise* käsitlemise vajadusele. Ainult revolutsiooni teel võib oma aja ära elanud kapitalismilt üle minna uuele, sotsialistlikule ühiskonnale.

Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikuse ülemineku seadus orienteerib poliitikategelast ja teoreetikut konkreetselt analüüsima ühiskonna kvalitatiivse ümberkorraldamise erinevaid vorme olenevalt objektiivsetest koha ja aja tingimustest, antud korra loomusest, ajaloolistest traditsioonidest jne. Ainult sel tingimusel on võimalik praktikas efektiivselt tegutseda.

Küsimus ühiskonnaelu kvalitatiivse ümberkujundamise mitmekesistest vormidest on viimasel ajal eriti teravaks muutunud. See on ka arusaadav: sotsialismi ehitamise teele on nüüd asunud rida maid. Nende majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise tase on väga erinev. Neis tingimustes on eriti vaja paindlikku teoreetilist mõtlemist, mis võimaldaks leida õigeid vorme ühiskonna kvalitatiivseks ümberkujundamiseks sotsialismile ja kommunismile viival teel. Kuid kõigi nende vormide mitmekesisuse juures jääb ühiseks üks asi: revolutsioon, hüpe vanalt kvaliteedilt uuele kvaliteedile. Kuivõrd hüpe eeldab ka ettevalmistamise staadiumi, siis nõuab käsitletav seadus kõikide jõudude rakendamist revolutsiooni võidu nimel tehtavale visale igapäevasele tööle.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks ülemineku seadus

näitab, *kuidas* uus tekib. Kuid see seadus ei ava arenemisprotsessi täit olemust. Tekib küsimus: mis on igasuguse arenemise *liikumapanevaks jõuks, allikaks*?

3. Dialektiline vastuolu. Vastandite ühtsus ja võitlus

Üks tegelikkuse tunnetamise meetodi ja maailmavaate põhilisi küsimusi on: kas maailma liikumise ja arenemise põhjust tuleb otsida maailmast *enesest* või *väljastpoolt* maailma? Teoloogid vastavad: samuti nagu kella olemasolu eeldab kellaseppa, nii eeldab ka maailma olemasolu loojat; analoogiliselt sellega, nagu kell käib, kui omanik on ta üles keeranud, liigub ka maailm jumala tahtel. See pole aga vastus, vaid vastusest kõrvalepuiklemine. Tõepoolest, kui maailma olemasolu ja liikumine eeldavad loojat, siis looja olemasolu eeldab omakorda teist loojat. Ja nii edasi, lõpmatuseni.

Samasus, erinevus ja vastandlikkus

Iga konkreetse süsteemi arenemise lõpppõhjuseks on vastastikune toime. Vastastikuse toime kategooria analüüsimine näitab, et vastastikune toime on võimalik eseme niisuguste külgede vahel või niisuguste esemete vahel, mis pole identsed, vaid *erinevad*.

Identsus (*samasus*) on võrdsuse suhe, objekti ühesugusus iseendaga või võrdsus mitme objekti vahel. Asjad muutuvad alatasa. Sellepärast pole asju, mis oleksid iseendaga absoluutselt identsed. Asjad erinevad iseendast ja teistest asjadest.

Erinevus on ebavõrdsuse suhe, objekti sisemine mitteühtimine. Identsusel ja erinevusel on mitmesugused astmed. Erinevus võib näiteks olla oluline ja mitteoluline. *Erinevuse piirjuhtumiks on vastandlikkus.* Areneva objekti suhtes rakendatuna on erinevus esimeseks staadiumiks objekti vastanditeks kahestumise protsessis. Kogukondliku korra lagunemise protsessis näiteks eelnes klassivastandlikkuse tekkimisele erinevus jõukamate ja vaesemate inimeste vahel. Sotsialistliku ühiskonna tingimustes on olemas erinevus töölisklassi ja kolhoositalurahva vahel. Kapitalismile on näiteks iseloomulik antagonistlike vastandlikkuste, sotsiaalsete konfliktide olemasolu. Neid vastandlikkusi tekitab kodanlik eraomandus. Need on näiteks maa ja linna vastandlikkus, vaimse ja füüsilise töö vastandlikkus, kodanluse ja proletariaadi vastandlikkus.

Vastastikune toime eeldab, et terviku koostiselemendid oleksid *erineva kvaliteediga.* Ühekvaliteedilised elemendid terviku koostises vastastikusesse toimesse ei astu. Vastastikusesse toimesse astudes ese nagu otsiks selles, millega ta vastastikuses toimes on, täiendust iseendale. Seal, kus pole kuigivõrd kindlat vastastikust toimet, on vaid enam-vähem juhuslik väline kontakt.

Vastandite ühtsus ja vastuolu

Veelgi tähtsam on neid kaalutlusi silmas pidada siis, kui jutt on arenevate nähtuste seosest.

Maailmas ei ole ühtki arenevat objekti, milles poleks võimalik leida vastandlikke külgi, momente, tendentse: püsivat ja muutlikku, vana ja uut. Engels kirjutas: «Vastandlikkus, — kui asjale on omane vastandlikkus, siis on ta vastuolus iseenesega ja seesama on maksev asja mõttelise väljenduse kohta. Näiteks see, et asi jääb samal ajal sellekssamaks ja muutub siiski pidevalt, et ta sisaldab eneses «püsimuse» ja «muutumise» vastandlikkust, on vastuolu»[1]. Vastandite suhe ongi vastuolu. Objekt, mis ei sisaldaks vastuolu, on elutu abstraktsioon. Vastuolu on igasuguse liikumise ja elulisuse juur. Ainult sedavõrd, kuivõrd objekt omab iseeneses vastuolusid, ta liigub, tal on impulss liikumiseks, arenemiseks.

Vastandite vastastikune suhe eeldab nende *ühtsust*. Ühtsust mõistetakse dialektikas mitte lihtsalt kui sarnasust erinevas, vaid kõigepealt kui mingi süsteemi, mingi terviku koostisse kuuluvate erisuguste nähtuste *vastastikust seost* ja *vastastikust toimet*. Ühtsust realiseeritakse terviku koostisse kuuluvate momentide erinevuse ja vastandlikkuse kaudu. Hegel ütleb, et pung kaob, kui puhkeb õis, ja võiks ütelda, et õis kummutab punga. Need vormid on teineteisest erinevad. Nad tõrjuvad teineteise välja, ei ole ühendatavad. Ometi teeb nende loomus neid ühtlasi ka orgaanilise ühtsuse momentideks; selles ühtsuses on üks moment niisama vajalik kui teinegi. See vastandlike momentide paratamatus moodustabki terviku elu.

Seega peegeldab dialektiline vastuolu kahesugust suhet terviku raames: vastandite ühtsust ja vastuolulisust. Vastuolu ei saa lahutada vastandite ühtsusest; kumbki dialektilistest vastanditest pole objektiivselt võimalik ega mõeldav ilma teiseta, ilma seesmise suhteta: «ei saa aga olla vastuolu üht külge ilma teiseta, nagu ei saa enam käes olla tervet õuna, kui selle üks pool on ära söödud.»[2] Vastuolud kasvavad selle tõttu, et vastandid muutuvad üha rohkem ühendamatuteks antud objekti kui terviku raamides: nad välistavad ja eitavad teineteist. Lõpuks saabub moment, kus vastandid ei saa enam üheskoos eksisteerida ja vastuolu laheneb eseme üleminekuga uude kvaliteeti.

Vastuolu äärmise teravnemise juhtumiks on *konflikt*.

Niisiis, esemete ja nähtuste arenemine on ühtse *kahestumine* vastanditeks ja võitlus vastandite vahel. Seejuures vastandite ühtsus, mis väljendab objekti püsivust, on suhteline, ajutine. Vastandite võitlus on aga absoluutne: ta väljendab seda tõsiasja, et liikumine ei lakka iialgi.

---

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 306.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 185.

Vastuolu kui liikumise allikas

Vastandite kokkupõrge, võitlus, s. t. vastuolu on arenemise üldiseks ja kõige sügavamaks liikumapanevaks jõuks. «... igasuguse arenemise liikumapanev printsiip — vastanditeks lõhenemine, nende võitlus ja lahendus...»[1] Igasugune arenemine on erinevuste, vastandlikkuste tekkimine, nende lahenemine ja ühtlasi ka uute vastandite ja vastuolude tekkimine. Sellises universaalses dialektilises vormis toimub objektiivse maailma lõputu arenemise protsess ja maailma tunnetamine.

Lenin rõhutab, et vastuolu on dialektika olemuseks, tuumaks. «Otseses mõttes on dialektika *esemete olemuses endas* eksisteeriva vastuolu uurimine.»[2] Iseloomustades metafüüsilist ja dialektilist arengukontseptsiooni, Lenin kirjutas: «Arenemine on vastandite «võitlus». Kaks põhilist... arenemise (evolutsiooni) kontseptsiooni on: arenemine kui vähenemine ja suurenemine, kui kordumine, *ja* arenemine kui vastandite ühtsus (ühtse kahestumine teineteist välistavateks vastanditeks ja nende vastastikune suhe).

Esimese liikumiskontseptsiooni puhul jääb varju *i s e*liikumine, selle *t õ u k e*jõud, selle allikas, selle motiiv (või see allikas viiakse *väljapoole* — jumal, subjekt etc.). Teise kontseptsiooni puhul pannakse pearõhk just *«i s e»*-liikumise *allika* tunnetamisele... *A i n u l t* teine annab võtme kõige eksisteeriva «iseliikumise» mõistmiseks; ainult tema annab võtme «hüpete», «pidevuse katkemise», «vastandiks muutumise», vana hävimise ja uue tekkimise mõistmiseks»[3].

Määratledes arenemist kui vastandite võitlust, võtab Lenin sõna «võitlus» jutumärkidesse. Mõte on selles, et vastandite vastastikuse toime iseloomustamise puhul ei ole jutt «füüsilisest heitlusest», vaid vastandlike momentide, külgede, tendentside teineteisele vastuseismisest, teineteisega vastasrinnas olemisest. Seda tuleb eriti silmas pidada, vastasel korral antakse sellele «võitlusele» looduse suhtes rakendatult antropomorfne iseloom; ka ühiskonna suhtes rakendatult on sellel terminil väga sageli metafoorne mõte.

Niisiis, mingi süsteemi arenemine toimub sel teel, et ühtne tervik kahestub teineteist välistavateks, vastandlikeks momentideks, külgedeks, tendentsideks; nende vastastikune suhe iseloomustab seda süsteemi ühest küljest kui tervikut ja kvalitatiivselt määratletut, teisest küljest on see suhe ka süsteemi muutumise, arenemise, uueks kvaliteediks muundumise seesmiseks impulsiks.

Dialektiliste vastuolude vormide mitmekesisus

Vastandite vastastikuse toime konkreetsed vormid on lõputult mitmekesised. Eristatakse *seesmisi* ja *väliseid*, *antagonistlikke* ja *mitteantagonistlikke*, *põhilisi* ja *mittepõhilisi vastuolusid*.

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 307.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.
[3] Sealsamas, lk. 354.

Seesmine vastuolu on antud süsteemi vastandlike külgede vastuolu.

Väline vastuolu on erinevatesse objektidesse, süsteemidesse kuuluvate vastandite vastastikune toime, näiteks vastuolu ühiskonna ja looduse vahel, organismi ja keskkonna vahel jne. Seejuures on arenemise seisukohalt määravaks tavaliselt just seesmised vastuolud.

Antagonistlik vastuolu on lepitamatult vaenulike klasside, sotsiaalsete rühmade ja jõudude vastastikune toime. Seda laadi vastuolud lahendatakse revolutsioonilise klassivõitluse ja sotsiaalse revolutsiooni kaudu. Arenemise protsessis need vastuolud teravnevad ja omandavad konflikti iseloomu. *Mitteantagonistlik* vastuolu on niisuguste klasside vastastikune toime, kelle põhihuvid ja -eesmärgid ühtivad. *Põhilised* vastuolud on need vastuolud, mis vastuolude kogusumma hulgas etendavad arenemise seisukohalt otsustavat osa. Näiteks on kaasaja põhiliseks vastuoluks vastuolu hukkuva kapitalismi ja võitva kommunistliku formatsiooni vahel.

Nähtavasti pole olemas niisuguseid vastuolusid, mis ühesugusel kujul ja võrdsel määral tingiksid arenemist niihästi anorgaanilises looduses, edasi taime- ja loomariigis, ühiskonnas ja selle mitmesugustes arengufaasides, lõpuks — teadvuses. Alates mingi objekti tekkimisest kuni selle muutumiseni mingiks teiseks objektiks toimivad temas *spetsiifilised* vastuolud: külgetõmme ja eemaletõuge masside lähenemise ja kaugenemise kujul, positiivsed ja negatiivsed elektrilaengud, keemiline ühinemine ja dissotsiatsioon, assimilatsioon ja dissimilatsioon organismides, närviprotsessi erutus ja pidurdus, ühiskondlik koostöö ja sotsiaalne võitlus. Iga süsteemide tüübi jaoks on olemas omad seadused, omad vastuolud, mis lõppkokkuvõttes toovad kaasa uue kvaliteedi tekkimise — kas madalama olemisvormi lagunemise teel või siis kõrgemasse olemisvormi ülemineku teel. Kõigile neile ühine on vaid dialektiline vorm ise: ühtse kahestumine vastanditeks ja nende vastastikune toime.

Objekti seesmisse vastuolulisse olemusse tungimine on tähtis kriteerium, mis võimaldab hinnata, kui suure teoreetilise sügavusega on mõistetud antud uurimisobjekti, selle liikumist ja arenemist. See maksab kõikide teadusalade kohta, kõikide tegelikkuse sfääride kohta, alates mateeria «elementaarsetest» osakestest ja lõpetades inimesega ning inimeste ühiskondlike suhetega.

Looduses avalduvad vastuolud näiteks selles, et mateeria «elementaarosakesi» võib mõista ainult kui aine ja välja ühtsust, nende vastastikust seost ja toimet. Nad muunduvad seaduspäraselt üksteiseks. Külgetõmbe- ja eemaletõukejõudude vastuoluline mäng aatomituumades teatud tingimustes seob tuumi, teistes tingimustes aga sunnib neid lagunema. Keha poolt kiiratav energia viib endaga kaasa teatava osa mateeriast, mis moodustab antud keha, ja tagab niiviisi tema seose teiste kehadega. Tänu vastandite — aine ja

välja — vastastikusele toimele osutub lõppkokkuvõttes võimalikuks «elementaarosakestest» mitmesuguste materiaalsete süsteemide tekkimine.

Omades lõplikku suurust, loob antud süsteem välju, viimastel on aga tendents universumis piiritult levida. Selle tulemusena osutub lõplike süsteemide arenemine seotuks kogu kosmoses toimuvate muutustega; kosmos ongi kõigi taevakehade arenev ja vastastikuses toimes olev süsteem. Niisuguse vastastikuse toime põhilisteks vormideks on sellised vastandid nagu külgetõmbumine ja eemaletõukumine.

Kõik massid tõmbavad üksteist külge. Külgetõmbejõud kasvab koos masside suurusega. Meie Galaktikas mõjuvad taevakehade vahel võimsad gravitatsioonijõud, mis püüavad ühendada kõiki kehi võimalikult tihedaks moodustiseks. Just nende jõudude tõttu ei saa osakesed maailmaruumis hajuda, suured gaasjad massid omandavad kerataolise kuju. Tähtede kerajas kuju — stabiilne või labiilne — on sisuliselt tingitud seesmisest vastuolust ühelt poolt gravitatsiooni ja teiselt poolt gaasi rõhu ning valguse rõhu vahel. Tähtedelt kiirguv valgus avaldab rõhku aineosakestele gaasjastolmsetes udukogudes. Ta kisub neid eemale tähtedest ja hajutab maailmaruumi. Lõpuks, kõigi gravitatsioonijõududega on vastasrinnas eemaletõukejõud, mis on tingitud kehade pöörlemisest Galaktikas. Kõigi nende vastandlike jõudude ühtsus ja vastastikune toime määrab ära meie Galaktika suhteliselt stabiilse spiraalse struktuuri ja ühtlasi ka Galaktika kui tähtede süsteemi evolutsiooni.

Bioloogilisi liikumisvorme iseloomustavad omad erilised vastuolud. Kõige üldisem neist on vastuolu organismi ja selle eksisteerimistingimuste vahel, mille lahenemine toob kaasa organismi seesmise vormi ja ainevahetuse tüübi muutumise. Ainevahetuse tüübil on samuti oma seesmised vastuolud. Ainevahetus kujuneb kahest protsessist, mis moodustavad vastuolulise ühtsuse: assimilatsioon, s. t. antud elavale kehale omaste ainete ehitamine väliskeskkonnast saabuva toidu omastamise teel, ja dissimilatsioon, s. t. elava keha ainete keemiline lagundamine ja organismile vajaliku energia vabastamine. Ligikaudu pool inimkeha valkudest asendatakse iga 80 päeva jooksul uutega ainevahetuse tulemusel; veres laguneb ja tekib iga päev 350—500 miljardit erütrotsüüti.

Liigisisestes ja liikidevahelistes suhetes esinevad vastuolud ühe liigi isendite konkureeriva võitluse kujul, kui nende elutingimused on piiratud, ja eriti liikidevahelise võitluse kujul. Organismi ja keskkonna vastuolude, sealhulgas ka organismi ja teiste organismide vahel valitsevate vastuolude toime tulemuseks on loomulik valik. Loomuliku valiku teooria põhineb sellel, et juhtivaks tunnistatakse vastuolu ühelt poolt juhusliku individuaalse muutlikkuse ja teiselt poolt üldbioloogilise liigikohanemise vahel. See vastuolu laheneb uute organismivormide võiduga ja levikuga, vanade vor-

mide väljatõrjumisega. Loomuliku valiku ja kõige paremini kohanenute ellujäämise teel — selle loendamatuid kordi esinenud ja ebateadliku loodusliku eksperimendi teel — kujunevadki liigid, toimub elu evolutsioon.

Ühiskondlikes nähtustes tekivad täiesti uut tüüpi vastuolud: ühiskonna ja looduse vastuolu, tootmise ja inimeste vajaduste vastuolu, tootlike jõudude ja tootmissuhete vastuolu, baasi ja pealisehituse vastuolu, erinevate klasside vastuolud, riikide vastuolud, uue ja vana vastuolu selle äärmiselt mitmekesistes vormides. Ühiskondlikud vastuolud võivad olla antagonistliku või mitteantagonistliku iseloomuga. *Antagonistlikud vastuolud* on vastandite võitluse kõige teravamaks vormiks. Näiteks on kapitalistliku ühiskonna põhiklassideks kodanlus ja proletariaat. Nende klasside suhe väljendab dialektilist vastuolu. Säilitades omaenda olemasolu, säilitab kodanlus sellega ka oma vastandi — proletariaadi olemasolu.

Võitluses vastandid eralduvad kvalitatiivselt ja avanevad, selle tulemuseks on lõppude lõpuks vastandite vastastikuste seoste katkemine, antud ühtsuse purunemine, sotsiaalne revolutsioon. Üks või teine sotsiaalne jõud võib saada ühiskondliku progressi edasiviijaks ainult sel tingimusel, kui ta on suunatud oluliste vastuolude lahendamisele ja on ühtlasi ise üheks selle vastuolu pooleks, seistes vastu selle teisele poolele. Kvalitatiivseid muutusi läbi tehes loovutavad endised vastandid koha vastandite uuele ühtsusele, nende vastastikusele toimele ja võitlusele kõrgemal tasemel. Sealjuures tekib vastandite ühtsuse kõrgem vorm tänu neile vastuoludele, mis avalduvad madalamas vormis. Proletariaadi kodanlusevastast klassivõitlust kroonib näiteks ühiskonna edasiarenemine, kapitalismilt sotsialismile üleminek proletariaadi diktatuuri kaudu.

Kodanlikus ühiskonnas klasside vahel toimuva võitluse majanduslikuks aluseks on vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja kapitalistliku omastamisvormi vahel. Nendevaheline antagonism, Marxi sõnade järgi, seisab selles, et kapitalistlikule tootmisele on omane tootlike jõudude arenemise tendents, kuid see tendents põrkab alatasa kokku kapitalistliku tootmise kitsaste eesmärkidega, kasumijahiga. Klassivõitluse aluseks on ekspluateerimine, ühe inimese majanduslik orjastamine teise inimese poolt. Kapitalistlik tootmine tekitab traagilisi vastuolusid: üheaegselt on olemas rakendust mitte leidev kapital ja rakendust mitte leidev rahvastik; masin muutub töölise tööd hõlbustavast vahendist töölise jõudude täieliku väljakurnamise vahendiks.

Kapitalistliku tootmise arenemise antagonistlik iseloom ei ole kapitalismi imperialistlikus staadiumis nõrgenenud, vaid on tugevnenud. Monopolistlik kapital suurendab üha rohkem kuristikku töölisklassi ja kodanluse vahel. See vastuolu on imperialismi maailmasüsteemi üldkriisi kõige tähtsamaks jooneks kaasajal. «... *Im-*

perialistlikku maailmasüsteemi lõhestavad sügavad ja teravad vastuolud. Töö ja kapitali antagonism, vastuolud rahva ja monopolide vahel, kasvav militarism, koloniaalsüsteemi lagunemine, vastuolud imperialistlike riikide vahel, konfliktid ja vastuolud noorte rahvusriikide ja vanade koloniaalriikide vahel ning kõige peamine — sotsialismi hoogne kasv kogu maailmas — õõnestavad ja purustavad imperialismi, toovad kaasa tema nõrgenemise ja hukkumise.»[1] Süvenev konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel seab inimkonna ette tungiva ülesande: purustada kõdunenud kapitalistlik kord, vabastada võimsad tootlikud jõud, mis inimkond on loonud, ja kasutada neid kogu ühiskonna hüvanguks. Kaasaegset kodanlikku ühiskonda lõhestavaid sisevastuolusid süvendavad veelgi välised vastuolud: metropolide, koloniaid omavate imperialistlike riikide ja asumaade vahel. See avaldub kujukalt üha suurenevas rahvuslike vabadusliikumiste tormis, mis heidavad minema kolonialismi ahelad. Otsustavat mõju kõigi kaasaja vastuolude arengule ja nende lahendamisele avaldab sotsialismi ja kapitalismi vastuolu.

Ühiskondliku omanduse alusel, ekspluateerivate klasside likvideerimise alusel on sotsialistlikus ühiskonnas kaljukindlalt maksma pääsenud töötavate klasside, sotsiaalsete rühmade ja rahvuste ühtsus; nad on kõikumatult koondunud Kommunistliku Partei ümber; Kommunistlik Partei ise kui ühiskonna juhtiv jõud on monoliitselt ühtne; kogu ühiskonnas valitseb ühtne, marksistlik-leninlik ideoloogia. Kõik see on muutnud ühiskonna sotsiaalse, ideelis-poliitilise ühtsuse võimsaks loovaks jõuks, mis kujundab uut ja on tekkivate *mitteantagonistlike* vastuolude lahendamise sotsiaalseks vahendiks.

Vastuolu kaudu arenemine on kogu tegelikkuse seadus, järelikult ka sotsialistliku ühiskonna seadus.

Sotsialistliku ühiskonna vastuolud erinevad kapitalistliku ühiskonna vastuoludest *põhjalikult.* Nad on peamiselt kasvuvastuolud ja -raskused: uue ja vana, eesrindliku ja mahajäänu, ühiskonnaliikmete kasvavate vajaduste ja nende vajaduste rahuldamiseks veel mitte küllaldase materiaal-tehnilise baasi vahel. Niisuguseid vastuolusid ületab sotsialistlik ühiskond ise edukalt sel teel, et arendatakse sotsialismi ja kommunismi materiaal-tehnilist baasi, suurendatakse töötajate sotsialistlikku teadlikkust.

Meie ühiskonna arengus on olemas vastuolu valitseva marksistlik-leninliku maailmavaate ja üksikute inimeste teadvuses esinevate kapitalismi jäänuste vahel. Need jäänused väljenduvad tööst kõrvalehiilimises, parasitismis, varastamises, altkäemaksu võtmises ja andmises, huligaansuses, bürokratismis, religioosses ideoloogias, kodanliku natsionalismi joontes jne. Kõik need ja tei-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 32.

sed kapitalismi jäänused takistavad meie arengut. Sellepärast peab Kommunistlik Partei nende vastu lepitamatut võitlust.

Sotsialismi kommunismiks ülekasvamist on tähtis uurida dialektilise vastuolu seaduse seisukohalt mitte ainult teooria, vaid ka praktika huvides. See seadus annab teoreetilise põhjenduse vajadusele pidevalt mobiliseerida kõiki jõude ja reserve, kõvendada distsipliini, arendada initsiatiivi jne., mitte lubada kommunistlikus ülesehitustöös vähimatki lodevust ja vastutustundetust. Vastuolude igakülgne väljaselgitamine, vastuolude tekkimise ettenägemine on hädavajalik selleks, et vastuolusid õigeaegselt ja efektiivselt lahendada. Sotsialistliku ühiskonna vastuolude avastamise tähtsaks meetodiks on kriitika ja enesekriitika. Kuid kriitika ja enesekriitika võib üksnes vastuolusid avastada, mitte aga ise lahendada. Vastuolud lahendatakse lõppkokkuvõttes rahva tööga ja jõupingutustega, materiaal-tehnilise baasi arendamisega, majandusliku korra arendamisega, töötajate sotsialistliku teadlikkuse suurendamisega, partei ja riigi oskusliku organisatoorse ja kasvatustööga.

Dialektiline vastuolu kui tunnetuse seadus

Seda universaalset arenguseadust käsitletakse marksistlikus filosoofias kui väga tähtsat metodoloogilist printsiipi, kui tunnetuse arenemise loogilist vormi. Analoogiliselt reaalse tegelikkuse nähtustes eksisteerivate vastuoludega aitavad ka arenevas, objektiivset tegelikkust üha sügavamini peegeldavas mõtlemises tekkivad ja lahenevad vastuolud kaasa tunnetusprotsessi arengule. Objektiivne dialektika leiab kajastuse subjektiivses dialektikas.

Dialektiline vastuoluõpetus hõlmab vastandite ühtsust, vastandite võitlust, arengusuuna määramist vastandite alusel. Metafüüsiline mõtlemismeetod, mis piirdub vastandite konstateerimise ja iseloomustamisega, on teaduslikult paikapidamatu. Nähes vastandites lihtsalt erinevuse fakti, jätab metafüüsika silmapaari vahele kõige tähtsama — vastandite vastastikuse toime. «Niikaua kui me asju käsitame paigalseisvaina ja elutuina, igaüht omaette, üksteise kõrval või järel, ei põrka me igatahes nende juures mingisuguseile vastuoludele. Me leiame siin teatavaid omadusi, mis on osalt ühised, osalt erinevad, või isegi üksteisele vastuolulised, kuid niisugusel juhtumil on nad jaotatud mitmesuguste asjade vahel, ning järelikult ei sisalda eneses mingit vastuolu. Kuivõrd meie vaatlus piirdub selle alaga, sedavõrd jätkub meile ka tavalisest, metafüüsilisest mõtlemisviisist. Hoopis teisiti aga on lugu, niipea kui me asju vaatleme nende liikumises, nende muutuvuses, nende elus, nende vastastikuses üksteise mõjutamises. Seal me satume kohe vastuoludele.»[1]

Juba ainuüksi vastuolude konstateerimise fakt ise tähendab

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 106.

probleemi väljaselgitamist ja *ülesseadmist*, millel on tunnetuse arengule määratu suur tähtsus. Näiteks puutusid inimesed juba vanal ajal kokku «hinge» ja keha, teadvuse ja mateeria, üksiku ja üldise jne. vastandlikkusega. Paljude sajandite jooksul ei suutnud mõtteteadlased õigesti lahendada teadvuse ja mateeria vahekorra probleemi. Nad kas lahutasid mateeria ja teadvuse järsult teineteisest, lõid nende vahele ülepääsmatu kuristiku, või samastasid teadvuse mõtleva mateeriaga (vulgaarmaterialism) või siis lahustasid mateeria individuaalses teadvuses (subjektiivne idealism). Nende vastandite — teadvuse ja mateeria — dialektiline ühtsus ja vastastikune toime avastati tunnetusteoreetilises plaanis teaduslikult alles marksismi poolt ühiskondliku praktika arvestamise alusel. Teadvus kujuneb ja tuleb ilmsiks ühiskondliku praktika protsessis: materiaalne muutub ideaalseks, ideaalne — materiaalseks. Praktika ongi vastandite — olemise ja teadvuse — ühtsuse aluseks.

Toodud näide illustreerib seda, et teoreetilise mõtlemise ette kerkivate vastuolude lahendamise ainsaks mooduseks on vastandite raamidest väljumine, mõlemale vastandile sügavama ühise aluse leidmine, ühe vastandi teiseks ülemineku selgitamine ja selle dialektilise ülemineku määravate lülide avastamine. See nähtavasti ongi kõige peamine sõlm, mille lahtiharutamine on teoreetilise mõtlemise, asjade olemusse tungiva mõtlemise tähtsaimaks ülesandeks.

Kogu inimkonna vaimukultuuri ajalugu, teaduse arenemise ajalugu on toimunud ja toimub uute teadmiste, hüpoteeside ja vananenud seisukohtade võitluse kaudu, erisuguste ja vastandlike arvamuste võitluse kaudu. Oleks absurdne arvata, et inimkonna vaimse arenemise ajalugu, mis on tulvil vastuolusid, vastandlike ideede võitlust, on omandanud niisuguse kuju vaid ühtede või teiste ideede esindajate ebaloogilise mõtlemise tulemusena. Tegelikult on ideede võitlus üks kõige tähtsamaid tagatisi, mis ei lase teadmisi muutuda kuivanud muumiateks. Elus toimub lakkamatu võitlus — arenemise protsess, milles võitja saavutab teadmiste progressi peale muude põhjuste ka sellepärast, et ta peab võitlema vastaspoole jõupingutuste virgutusel; see teravdab võitlevate poolte mõtet ja intellektuaalseid jõude. See soodustab üldist vaimset progressi.

Dialektilise vastuolu seadus võimaldab tegelikkust teaduslikult seletada. Selle seaduse tundmine ja rakendamise oskus on tegelikkuse revolutsioonilise ümberkujundamise hädavajalik tingimus. Kujukaks näiteks selle kohta, kuidas tuleb rakendada dialektika nõuet: arvestada vastandite võitlust ja sel alusel välja selgitada arenemise suunda, on NLKP programmis kaasaegse epohhi kohta antud analüüs. Kaasaegne epohh, mille põhisisuks on kapitalismilt sotsialismile üleminek, on kahe vastandliku ühiskondliku süsteemi võitluse epohh, sotsialistlike ja rahvuslike vabastusrevolutsioonide

epohh, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise epohh, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise epohh, sotsialismi ja kommunismi ülemaailmse võidu epohh. Dialektilise vastuolu seadust, mis moodustab dialektika tuuma, vihkavad kogu hingest kodanluse ideoloogid, kes püüavad sotsiaalseid vastuolusid kinni mätsida ja põhjendada sotsiaalsete vastandite lepitamise, harmoonia võimalust: «Oma ratsionaalsel kujul äratab ta kodanluses ja selle doktrinäärides-ideoloogides viha ja õudust, sest koos positiivse arusaamisega kõigest olemasolevast sisaldab ta arusaamist olemasoleva eitamisest ning olemasoleva paratamatust hukkumisest; iga kujunenud vormi vaatleb ta liikumises, järelikult ka kaduvast küljest; ta ei lase end millestki mõjutada ja on oma olemuselt kriitiline ning revolutsiooniline.»[1]

4. Eituse eitamine

Eitamine kui arenemise paratamatu moment

Mateeria igavene elu kujuneb mateeria vormide, liikide, esemete lakkamatust vahetumisest. Tähed tekivad, eksisteerivad miljoneid ja miljardeid aastaid ning seejärel hukkuvad; Maa ajaloos vahelduvad üksteisega geoloogilised ajastud. Sündivate ja surevate vormide lõpmatus vahetumises tekivad ja kaovad taime- ja loomaliigid. Ka ühiskondliku elu vormid pole igavesed. Nad tekivad, tugevnevad, seejärel aga vananevad ja nende asemele tulevad teised ühiskondlikud vormid. Nii toimub kaasajal kapitalismi asendumine kõrgema ühiskonnakorraga — sotsialismiga. Elus on nii, et vana eitatakse ikka ja jälle, «vana põleb ära aja tules». Vana eitamata ei saa uus tekkida ega küpseda, järelikult ei saa vana eitamata olla üldse arenguprotsessi.

Eituse eitamise seaduse kohaselt toimub areng tsükliliselt. Iga tsükkel koosneb kolmest staadiumist: arengu lähtemoment; nähtuste muutumine oma vastandiks, s. t. nähtuse eitamine; uue vastandi muutumine oma vastandiks, s. t. eituse eitamine. Sellest kahekordne eitamine ja sellele vastavalt ka seaduse nimetus. Eituse ahelikul pole arenguprotsessis algust ega lõppu. Igas esemes, protsessis toimub teineteist välistavate külgede ja tendentside võitlus. Lõppkokkuvõttes viib see välja vana eitamisele ja uue tekkimisele. Tekkinud uus nähtus sisaldab uusi vastuolusid. Vastandite võitlus hargneb uuel alusel ja viib paratamatult välja uuele eitamisele. Ja nii edasi, lõputult.

Metafüüsika moonutab arenemise protsessi ja käsitleb eitamist kui *vana minemaviskamist, absoluutset hävimist.* Metafüüsika arvates on eitus elutus looduses millegi purunemine, elavas looduses — organismi surm, tunnetuses — varemesitatud väite kategoo-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 18.

riline tagasilükkamine, mitte aga temalt õigemale väitele siirdumine. Lenin nimetas niisugust arusaamist eitamisest «tühipaljaks», «tarbetuks»: see välistab igasuguse järjekestvuse, arenemise võimaluse. Nii mõistsid eitamist näiteks «Proletkulti» pooldajad, kes kutsusid nõukogude võimu täielikult minema viskama kodanliku korra ajal loodud kultuuri ja ehitama uut, proletaarset kultuuri üles tühjale kohale.

Mitte selline eitamine, märkis Lenin, pole iseloomulik ja oluline marksistlikus dialektikas, mis sisaldab eitamise elementi ja seda oma väga tähtsa elemendina, vaid «eitus kui seose moment, kui arenemise moment, koos positiivse säilimisega». [1]

Arenemise järjekestvus. Dialektiline suhtumine traditsioonidesse

Maailm olevikus on mineviku vili ja tuleviku seeme. Tulevik on mineviku ja oleviku loomulik tagajärg. Tulevik, Herzeni väljendi järgi, hõljub olevikusündmuste kohal ja võtab neist lõimi oma uude kangasse, millest valmistatakse surilina möödunule ja mähkmed vastsündinule. Eitus kui arenemise tingimus on *diskreetsuse ja pidevuse* ühtsus, s. t. ta eeldab arenemise *järjekestvust*. Kui arenemine on ainuüksi diskreetne, katkev, siis arenemise ahelik laguneb, arenemine lõpeb. Arenemist pole ka siis, kui liikumine on ainuüksi *pidev*. Siis, tõepoolest, ei oleks maailmas mitte midagi uut.

Minevikku ei saa pidada jäljetult ajamerre vajunuks, nagu arutles Goethe Mefistofeles:

> On möödas see! Mis mõelda kõigest sellest?
> Näib nii kui poleks üldse miskit olnud.

Arenemine on olemas seal, kus uus katkestab vana eksisteerimise, võttes vanast endasse kõik positiivse, elujõulise. See positiivse säilimine ongi «pidevus diskreetses», arenemise järjekestvus.

Et seda mõtet selgemini väljendada, kasutame mõningaid näiteid. Siidiliblikas, niipea kui ta on jõudnud kuivada pärast väljumist siidist tupest, mille varjus toimus rööviku hämmastav muundumine tiibadega liblikaks, on juba valmis lendama. Lennuvõime ja selleks vajalike organite süsteem polnud pandud valmis kujul munasse, vaid need tekivad individuaalse arenemise käigus. Selle arenemise suund on aga seesmiselt ette määratud pärilikkusega.

Kui elu on kord tekkinud, ta säilib ja antakse pärilikkuse alusel edasi arvutule järelpõlvele. Seejuures on elu peenimates mehhanismides teataval viisil jäädvustatud möödunud elu põhilised resultaadid. Kui uus põlvkond peaks kõike algusest alustama, siis oleks elu evolutsioon võimatu. Elu arenemine on võimalik tänu järjekestvuse ahelikule, mis algab antud organismi ürgsetest esivanematest, kauge mineviku sügavustest. Järglased ei korda oma vanemaid kunagi täpselt: rööbiti pärilikkusega mõjub muutlikkus, mis annab

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 215.

uusi tunnuseid. Mõned neist tunnustest saavad pärilikeks ja muutuvad niiviisi omaseks juba kogu liigile.

Elutuli kustub loendamatus hulgas üksikutes organismides; kuivõrd aga need on jõudnud anda järglasi, siis elutuli ühtlasi süttib ikka eredama leegiga. Iga elusorganismide liik on seaduspärane lüli, mis ühendab elu arenemise hiiglaslikku ahelikku, mille algus ulatub tollesse aega, kus elu hakkas esialgu nõrga sädemekesena helkima Maa ajaloo koidueelses hämaruses, ja mille edasised lülid ulatuvad tänapäeva inimkonnani. Inimese tekkimine on uue kvaliteedi tekkimine elu arengus. Uue tekkimine oli seotud vana eitamisega, inimese vahetute eellaste kadumisega. Kuid oma loomseid eellasi eitades on inimene ühtlasi neist välja kasvanud ja endasse võtnud kõik positiivse, mis oli saavutatud elusorganismide ligikaudu poolteist miljardit kestnud evolutsiooni jooksul Maal: aju ja meeleorganite kõrge organisatsioon, viiesõrmeline jäse, püsti käimine, võime hääldada palju häälikuid jne. Seda pärimata inimene ei oleks saanud inimeseks muutuda. Ometi sai inimese eellasest inimene mitte sellepärast, et ta oli oma veelgi kaugematelt eellastelt pärinud kõik positiivse, vaid sellepärast, et ta töö kaudu tõstis selle vanematelt päritud organisatsioonirikkuse kvalitatiivselt uuele tasemele: ahvi aju muutus inimajuks, liigendamata häälikud — artikuleeritud kõneks, viiesõrmeline käpp — inimkäeks jne.

Me võime heita mõttelist pilku tulevikku ainult möödunu tundmise kaudu. «Uue teooria loomine,» kirjutasid Einstein ja Infeld, «ei sarnane vana kuuri lammutamisega ja selle kohale pilvelõhkuja ehitamisega. Pigem sarnaneb see mäkkeronimisega, kus avanevad üha uued vaatepildid, mis näitavad ootamatuid seoseid vana lähtekoha ja selle rikkaliku ümbruse vahel.»

See, mis iga põlvkond praktika ja vaimse tegevuse alal on saavutanud, moodustab rikkaliku pärandi, mille kasv on kõigi eelmiste põlvkondade tegevuse ja panuste tulemuseks. Vaimsesse pärandisse kuuluvad kõik need rikkused, mida meie võtame omaks kui juba olemasoleva ja areneva, milles meie hoolikalt säilitame kõike tõest ja heidame kõrvale kõik väära, eksliku, ühiskonna progressiivset arengut takistava.

Teaduses ja tehnikas on järjekestvus eriti tähtis: kui ei tunta ajalugu, kui ei teata, kellel, millises olukorras tekkisid ühed või teised ideed ja toimus looming, ei ole mõeldav õigesti aru saada kultuuri arenemisest, seetõttu aga pole mõeldav ka õigesti hinnata tänapäeva saavutusi, ette näha tulevikuperspektiive.

Kuid arenemise järjekestvus ei välista eitamist. Vastupidi, ta eeldab eitust. Arenemise järjekestvus ei ühti pidevusega. Kogu teaduse ajalugu kinnitab, et teadmised on vanast ajast meie päevini arenenud eitamise kaudu: iga järjekordne aste teaduse arengus leiab eneses jõudu eelmise halastamatuks ületamiseks. Teadus sureb, kui ta ei sünnita enam uusi mõtteid.

Iga teaduse ajaloos on perioode, kus areng toimub kindlaks-

kujunenud printsiipide alusel, pidevalt. Kuid neid perioode asendavad paratamatult erituse perioodid, hüpped arengus. Kindlakskujunenud kontseptsioonid vahetatakse välja. Füüsika alal väljendus see dialektiline eitamine nende põhjapanevate mõistete järsus lammutamises, mille olid välja töötanud klassikalise füüsika rajajad — Galilei, Newton jt. Seda traditsioonide austamist ja traditsioonides sisalduva vana eitamist väljendavad väga hästi Einsteini sõnad, mis on adresseeritud Newtonile: «Anna mulle andeks, Newton, sina leidsid ainsa tee, mida sinu ajal võis leida suurima teadusliku loomisvõimega ja mõttejõuga inimene. Sinu poolt loodud mõisted jäävad praegugi veel juhtivaks meie füüsikalises mõtlemises, kuigi me teame nüüd, et vastastikuste seoste sügavama mõistmise huvides me peame asendama need mõisted teistega, vahetu kogemuse sfäärist kaugemal asuvatega.»

Arenemise edasiminev, spiraalikujuline iseloom

Arenemine on lihtsalt keerulisema poole liikumine, edasiminek, tõusujoones liikumine. Maailma elu ei ole sündmuste ringkäik, vaid tõusujoones minev protsess. See võib avalduda niihästi kvantiteedi muutumises kui ka kvaliteedi vaheldumises. Looduses on arenemine siksakkidest ja taganemistest hoolimata tervikuna edasimineku iseloomuga ja on kõrvalekaldumatult suunatud kõrgemate vormide poole. Lihtsamalt keerulisemale, madalamalt kõrgemale liikumine põhineb mateeria seoste ja liikumise vormide ning materiaalsete süsteemide ehituse keerulisemaks muutumisel.

Edasiliikumise, madalamatelt eluvormidelt üha kõrgematele vormidele viiva liikumise kujukaks näiteks on ühiskonna arenemine. Ürgkogukondliku korra, tema kivikirve ja primitiivse kultuuri asemele tuli kõrgem ühiskonnakord — orjanduslik, millele on iseloomulik rohkem arenenud tootmistase. Feodalismi ajal tõusis ühiskond orjandusliku korraga võrreldes kõrgemale tasemele. Feodalismi asemele tulnud kapitalism kujutab endast veelgi kõrgemat ühiskonna organiseerimise vormi. Ja kõigi eelmiste ühiskondadega võrreldes kõige kõrgemaks on sotsialism. Muidugi, see progress on ainult väga üldine arenemise tulemus, mis ei ole saavutatud triumfikäigu sirgjoonelist teed mööda, vaid milleni on jõutud siksakkide ja keerdkäikude kaudu.

Mateeria ei arene mingit üht teed mööda; mateeria arengus on loendamatu hulk suundi. Looduse progressi ei tohi kujutada sirgjoonena. Oma arengus loodus, kui kasutada Herzeni sõnu, «tormab igale poole ega liigu kunagi marsisammul otse edasi». Sellest ongi tingitud materiaalsete kehade ja nähtuste eksisteerimise lõputu mitmekesisus. Orgaanilise mateeria areng on näiteks läinud sadades tuhandetes suundades; see on andnud taime- ja loomariigi liikide tohutu külluse, mis hämmastab meid oma vormide ja värvide mitmekesisusega. Inimese evolutsioon on vaid üks orgaanilise looduse progressi jooni.

Arenemise protsessis justkui toimub tagasipöördumine varem-läbitud astmete juurde. Uuel kujul, uues vormis justkui korratakse mõningaid nende vormide jooni, mis on juba kadunud ja mille asemele on tulnud uued vormid. Tunnetusprotsess kordab ka mõnikord tsükleid, mis on juba läbi tehtud. Kuid ta kordab neid alati uuel alusel. Võtame näiteks filosoofia ajaloo. XVII-XVIII sajandi metafüüsiline maailmavaade eitas vana-aja filosoofide naiivset dialektikat, mis suutis haarata vaid nähtuste väga üldisi seoseid. Marksistlik materialistlik dialektika töötas kriitiliselt läbi kõik selle positiivse, mis filosoofia oli 2500 aastaga saavutanud. Sellepärast on marksistlik dialektika kvalitatiivselt uus, järjekindlalt teaduslik maailmavaade ja meetod. See ei ole lihtne tagasipöördumine dialektika esialgse vormi juurde — vana-aja mõtteteadlaste dialektika juurde, vaid on filosoofilise mõtte arenemise kvalitatiivselt uus tase.

Ajalugu areneb mitte sirgjoont mööda, vaid laieneva spiraali keermeid mööda — liikumine läheb edasi niihästi «laiuti» kui ka «ülespoole». Järgmine tsükkel mateeria arengus ei korda vana, vaid kujutab endast uut, kõrgemat. Niisugune on objektiivne suund, tendents, mis valitseb nähtuste ja protsesside lõputus vahetumises, uue ja vana, tekkiva ja väljasureva kustumatus võitluses.

Arengutempo suurenemine

Vastavalt sellele, kuidas üksikud mateeria vormid kerkivad üha kõrgemale tasemele, suureneb arenemisprotsessi kiirus. Olulised kvalitatiivsed nihked kosmiliste süsteemide olekus toimuvad ajavahemikes, mida mõõdetakse miljonite ja miljardite aastatega. Nii kulus Päikese ja tema ümber tiirlevate planeetide moodustumiseks ligikaudu 5 miljardit aastat. Geoloogilised muutused Maal toimusid juba tunduvalt kiiremini kui Maa enese tekkimine. Elu tekkimise protsessiks kulus ligikaudu miljard aastat. Tunduvalt kiiremini toimuvad arenemisprotsessid elavas looduses. Ligikaudu poolteise miljardi aastaga, mis elu maakeral on eksisteerinud, on eluvormid läbi teinud tohutu suuri muutusi. Tekkisid sajad tuhanded taime- ja loomaliigid, tekkis ka inimese eellane. Tänu tööle muutus inimese loomne eellane inimeseks ligikaudu 800 000 aastaga. Inimene ja inimühiskond on 30—40 000 aastaga jõudnud praegusele materiaalse ja vaimse kultuuri tasemele.

Engels võrdles ühiskonnaelu progressiivset edasiliikumist «vabalt, käsitsi joonistatud spiraaliga, mille looked ei ole liiga täpsed. Aeglaselt alustab ajalugu oma jooksu nähtamatust punktist, loiult sooritab ta ringe selle punkti ümber; kuid need ringid kasvavad järjest, üha kiiremaks ja elavamaks muutub lend, lõpuks tormab ajalugu kui leegitsev komeet ühe tähe juurest teise juurde, riivates sageli oma endisi teid, sageli lõigates neid, ja iga tiiruga läheneb ta üha rohkem lõpmatusele.»[1]

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 353—354.

Ühiskonna ajaloo raamides suureneb arenemise tempo sedamööda, kuidas madalamad ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid asendatakse üha kõrgematega. Kui ürgkogukondlik kord arenes teosammul: 30—40 000 aastaga jõudis ta vaevalt välja rauast teraga sahani, siis orjanduslik kord liikus edasi kiiremini: ta jõudis kõrge tehnilise ja vaimse kultuurini juba ligikaudu poolteise tuhande aastaga. Feodalism tõusis veelgi kõrgemale tasemele ligikaudu tuhande aasta jooksul. Kapitalism vajas umbes 150—200 aastat, selleks et saada valitsevaks majandusvormiks. Sotsialism NSV Liidus aga teostas kõigest paarikümne aastaga niisuguseid ümberkujundusi, mis pole võrreldavad kogu eelmise ajalooga. Kommunism on ühiskonna kõrgeim organisatsiooni- ja arenguaste ning kommunismi ajal muutub ühiskonna arengutempo enneolematult kiireks. Ühiskond hakkab hiiglasammudega edasi liikuma.

Sellest järeldub, et üldse ühe või teise materiaalse organisatsiooni arengutempo, eriti aga ühiskonnaelu vormide arengutempo on kujukaks tunnistuseks nende täiuslikkuse ja arengutaseme kohta. Kodanlikud sotsioloogid püüavad igati tõestada, et sotsialismil pole kapitalismiga võrreldes eeliseid, et kõik ajaloos esinenud ühiskonnaelu vormid on igal ajalooetapil võrdvõimalikud ning mitte mingit progressi ühiskondlike suhete vahetumises konstateerida ei saa. Kuid elu ise lükkab kõik need arutlused täielikult ümber. Sotsialistliku korra eelistest räägib kõigepealt materiaalse tootmise ja vaimukultuuri niisugune kõrge arengutempo, mis pole saavutatav ühelegi teisele ühiskonnakorrale.

Eituse eitamise seaduse metodoloogiline tähtsus

Eituse eitamise seadus on metodoloogiliselt ja praktiliselt tähtis seepärast, et ta võimaldab mõista arengu üldist tendentsi ja arengu käigus eelneva ning järgneva vahel kujunevat järjekestvat seost. Kui uus tekib vanast, võttes endasse vanast kogu positiivse, siis järelikult tuleb ka teaduse ja praktika valdkonnas osata minevikusaavutusi väärtuslikumaid tulemusi.

Dialektiline eitamine kui meetod võimaldab kriitiliselt omaks võtta ja edasi arendada kõiki inimkonna poolt kogutud kogemusi tootmise, klassivõitluse, teaduse, kunsti jne. alal. Teadusliku mõtlemise meetodina annab eituse eitamise seadus võimaluse mõista, mis suunas areneb näiteks kaasaegne kodanlik ühiskond, mis on ümbritsevas ühiskondlikus elus määratud hukkumisele ning mis hakkab arenema ja kasvama. Uus on võitmatu. Uus võidab lõppkokkuvõttes, hoolimata üksikutest taganemistest, siksakkidest, käänakutest. Uus võidab alati selle, mis on vana, iganenud. Seepärast tuleb praktilises tegevuses tingimata võtta orientatsioon mitte vanale, vaid uuele, eesrindlikule. Tuleb tähelepanelikult kuulda võtta elu, praktika häält, osata märgata ja toetada uue võrseid, isegi kui need võrsed pole veel jõudnud tugevaks saada,

nagu kord ja kohus välja areneda. Just uuele kuulub tulevik. See on üks tähtsaid tingimusi, mille arvestamine võimaldab teostada õiget poliitikat Kommunistlikul Parteil, kes juhib rahvast helge kommunistliku tuleviku poole.

Kaasajal on ideeline võitlus ühiskonna arengusuuna küsimuse ümber võtnud eriti terava kuju. Perioodil, millal kapitalism arenes tõusujoones, pooldasid paljud kodanliku filosoofia esindajad ühiskondliku progressi ideed. Mida teravamaks aga hakkasid muutuma kapitalismi antagonistlikud vastuolud, seda rohkem hakkas kodanluse ideoloogide hulgast kostma pessimismi noote, umbusku tuleviku vastu. Veelgi süngemad ja lootusetumad meeleolud on vallutanud kodanluse ideolooge imperialismi ajastul, s. t. kapitalismi kõdunemise ajastul, kapitalismi üldkriisi ajastul. Tajudes kapitalistliku ühiskonna ebakindlust, allamäge liikumist, on kapitalismi ideoloogid hakanud kisama kogu ühiskonna vältimatust degradatsioonist, kultuuri laostumisest. Inimkonna iga edusammu kujutatakse haua poole viiva sammuna. «Nii nagu siga veereme me barbaarse eksistentsi poole keset räpaseid varemeid,» väidab ameerika sotsioloog W. Vogt.

Looduse ja inimkonna arenemise ajalugu kummutab need kodanluse kaitsjate väärad ideed. See arenemine tõendab, et edasiminek, progressiivne arenemine on niihästi terve maailma kui ka ühiskonna — maailma koostisosa — vääramatuks seaduseks.

5. Üksik ja üldine

Üksiku, üldise ja erilise mõiste

Maailmas pole kaht absoluutselt identset eset. Hoolikas uurimine näitab erinevusi isegi sellistel objektidel, mis alguses paistsid täiesti ühesugustena. Seda enam maksab see niisuguste kõrgestiorganiseeritud süsteemide kohta nagu inimene või üldse elusorganismid.

Kujutleme kaht objekti, millede omadused on täiesti ühesugused. Kuid sel juhul peaksid nad olema ühel ja samal ajal ühes ja samas kohas. Kui see nii oleks, siis oleks tegemist mitte enam kahe, vaid ühe objektiga. Ometi on asjadel erinev koht ruumis ja ajas. Järelikult on nad teiste asjadega erinevates suhetes. See aga peab omakorda paratamatult kajastuma ka selles, et nende omadused antud hetkel on erinevad. Samal alusel võib väita, et asjad, sündmused on absoluutselt kordumatud: miski ei toimu kaks korda. Sündmused on sarnased, ühetaolised, kui nad pole absoluutselt identsed. Korduv erineb juba sellegi poolest, et ta toimub teisel ajal, seega ka uutes tingimustes, mis panevad toimuvale oma pitseri.

Niisiis, *individuaalne, üksik on objekt kõigi talle omaste tunnuste kogusummas, mis eristavad teda kõigist teistest objektidest*

ja moodustavad tema individuaalse kvalitatiivse ja kvantitatiivse määratluse.

Üksik peegeldub meie teadvuses meelelise kujundina või mõistena ja teda tähistatakse pärisnimega (Lev Tolstoi, A. S. Puškin, Moskva, Päike, Maa), osutavate asesõnadega (see, too), samuti ka teiste konkretiseerivate keeleliste vahenditega.

Kujutlus, nagu oleks maailm ainult individuaalsuste lõputu mitmekesisus, on ühekülgne ja seepärast ka väär. Lõputu mitmekesisus on vaid üks olemise külg. Olemise teiseks küljeks on see, mis on asjadele ühine. Samal alusel, mille põhjal me väitsime, et pole kaht absoluutselt identset asja, võime ka väita, et pole kaht absoluutselt erinevat asja, millel pole teineteisega midagi ühist. Kõikidel tähtedel on ühiseid jooni, mis eraldavad tähti kõigest muust. Sedasama võib ütelda mineraalide, taimede, loomade ja inimeste kohta.

Üldisega mõeldakse esemete või protsesside oluliselt sarnaseid omadusi, mille alusel neid ühendatakse hulkadesse või klassidesse. Üldine peegeldub mõistetes ja üldist tähistatakse üldnimedega, näiteks «inimene», «loom», «taim», «mineraal» jne.

Ühesuguste esemete või protsesside sarnasuse sügavam tunnetamine näitab, et selle sarnasuse aluseks on üksikute esemete eksisteerimise, muutumise ja arenemise seaduspärasus, nende seos, vastastikune toime ja ühtsus. Ühesugustel objektidel olevad ühised jooned põhinevad nende objektide tekkimise, elu ja arenemise reaalsetel seadustel; eranditult kõigile maailma asjadele ja protsessidele aga on reaalselt ühised need olemise üldised, universaalsed vormid, seosed ja seadused, mida uurib dialektika. Selles mõttes üldine on antud esemete või protsesside klassi mitmekesisuses valitsev ühtsus. Inimeste elus on näiteks üldiseks ühiskonnaelu seadused.

Esemetel võib olla erinevat järku ühist, üldist. Kui üldised omadused ja suhted kuuluvad ainult kitsastele objektide rühmadele, esinevad need kui *eriline*. Seejuures üldine võib esineda kahesuguses suhtes: üksiku suhtes ta esineb üldisena, suurema üldisusastme suhtes aga esineb erilisena. Näiteks esineb mõiste «venelane» iga üksiku venelase suhtes üldisena ja mõiste «slaavlane» suhtes erilisena. Viimane esineb mõiste «venelane» suhtes üldisena ja mõiste «inimene» suhtes erilisena. Niisiis, üksik, eriline ja üldine on korrelatiivsed kategooriad, mis väljendavad peegeldatavate esemete ja protsesside dialektilisi vastastikuseid üleminekuid.

Üksiku ja üldise dialektika

Mitte midagi individuaalset ei eksisteeri omaette, väljaspool seost muuga. Individuaalne ei saa tekkida, säilida, muutuda, kui tal puudub seos tohutu hulga teiste asjadega. Kuivõrd aga erinevad asjad on omavahel seotud ja vastastikuses toimes, üksteisest sõltuvad, siis peab neil olema kokkupuutepunkte, neil peab olema midagi ühismõõdulist, ühesugust. Igas esemes ja esemete

klassis on üksik ja üldine üheskoos ja vastastikuses toimes. «Üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele ... Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne. Igasugune üksik on tuhandete üleminekute kaudu seotud teist **liiki** üksikutega (asjadega, nähtustega, protsessidega) jne.»[1] See tähendab, et üks või teine asi omandab konkreetse eksisteerimisvormi olenevalt sellest protsessist, millesse ta kaasa tõmmatakse. Oma konkreetse eksisteerimisvormi saab ese mitte iseendalt, vaid sellelt ajalooliselt arenenud asjade süsteemilt, mille raamides ta on tekkinud. Kuld omaette pole hoopiski raha. Rahaks muudab kulla kauba- ja raharingluse protsess.

Individuaalne on alati mingite üldiste seaduspärasuste toime tulemus. Individuaalse tekkimine, muutumine ja kadumine toimub alati teatud üldiste tingimuste raamides, tohutu hulga teiste individuaalsuste äärmiselt komplitseeritud vastastikuses toimes, mis allub üldistele seadustele. Tegelikult toimub alati individuaalse, üksiku muutumine, muundumine üldiseks ja eriliseks ning ümberpöördult. Üldiste seaduspärasuste toime avaldub üksikus ja üksiku kaudu; iga uus seaduspärasus esineb tegelikkuses algul üksiku kõrvalekaldumisena üldreeglist, ükskõik, kas tegemist on uue bioloogilise liigiga, uute ühiskondlike suhetega jne. Elus on alati nii, et see nähtus, mis hiljem muutub üldiseks, ilmub alguses üksikuna, erilisena, reeglist kõrvalekaldumisena. Miski ei saa teisiti tekkida. Nii on tekkinud moraalinormid, nii tekivad uued rõivamoed jne. Seejuures säilivad ja levivad arenemise käigus, muutuvad üldiseks ainult niisugused üksikud «erandid», mis vastavad arenemise üldisele tendentsile, tingimuste kogusummast tulenevatele nõudmistele. Puhtjuhuslikud üksikud kõrvalekaldumised sõelutakse välja ja nad kaovad, kustutades vastastikku üksteist, ilma et nad muutuksid üldisteks.

Teisest küljest, teaduse seadusi saab süvendada, konkretiseerida ainult sel teel, et rangelt arvestatakse ja analüüsitakse üksikfakte, teostatakse eksperimente ja vaatlusi. Üldine peegeldub mõistetes ainult üksiku peegeldamise kaudu. Tänu sellele kehastab teaduslik mõiste eneses erilise, individuaalse, üksiku sisurikkust, ei jäta seda kõrvale, nii et teaduslikes määratlustes säiliks ainult üldine, lahus individuaalsest. Kõigest sellest, mida ütlesime individuaalse, erilise ja üldise dialektika kohta, tuleneb vajadus käsitleda maailma *ajalooliselt*, s. t. historismi seisukohalt.

Üksiku ja üldise dialektika metodoloogiline tähtsus

Individuaalse ja üldise vahekorra dialektika õige arvestamine on määratu suure tunnetusliku ja praktilise tähtsusega. Teadusel on tegemist üldistustega, teadus opereerib üldiste mõistetega. Just üldistamine on see, mis võimaldab teadusel fikseerida seadusi ja anda niiviisi praktikale ettenägemise võimaluse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 355.

Selline on teaduslike teadmiste arenemise loomulik ja paratamatu tee.

Ometi ei tohi unustada, et üldine avaldub ainult individuaalse, üksiku kaudu. Üldise mõiste taga, näiteks mõiste «inimene» taga peituvad reaalsed inimesed oma kordumatute individuaalsete joontega.

Anatoomilise ehituse ja erinevate organite funktsioneerimise detailide poolest, aju, vere, luude, lihaste, näärmete, juuste keemilise koostise poolest, fermentsüsteemide koostise poolest, organismi reaktsioonide poolest farmakoloogilistele preparaatidele, temperatuuri reguleerimise tüüpide poolest, valutundlikkuse, toiduvajaduste jne. poolest on inimesed väga erinevad. Näiteks on valutundlikkuse skaala inimestel niivõrd erinev, et selle skaala ühes otsas on indiviidid, kellel puudub igasugune tundlikkus tavaliste valutekitajate suhtes, teises otsas olijatel aga tekitab valu juba paljas mõte valust. Veelgi suuremad on inimeste psüühilised erinevused.

Arst saavutab väga vähe ja võib isegi saada soovitule täiesti vastupidiseid tulemusi, kui ta suhtub haigesse ainuüksi üldise mõiste «inimene» seisukohalt. Iga haige on kõigepealt inimene, kellel on kõik omad füsioloogilised ja psüühilised iseärasused, individuaalne iseloom, teadvus, meeleolud, emotsioonid jne. Individuaalse lähenemise printsiip ei ole mitte väiksema tähtsusega näiteks kohtupraktikas või üldse kõikidel inimsuhete aladel. Inimene ei sünni kurjategijana. Jurist ei saa oma ülesannet piirata ainult sellega, et ta selgitab välja antud isiku süü ja vastutuse määra sooritatud kuriteo suhtes. Jurist peab sügavalt ja igakülgselt uurima isiku individuaalseid iseärasusi.

Rõhutades vajadust arvesse võtta eri maade *rahvuslikke iseärasusi* sotsialistliku revolutsiooni teostamisel, näitas Lenin, et sotsialistlikul revolutsioonil on kõikides maades *ühiseid* jooni ja seaduspärasusi. Arendades neid leninlikke ideid, sõnastasid kommunistlike ja töölisparteide esindajad 1957. aasta Deklaratsioonis ühiskonna kaasaegsel arenguetapil toimuvate sotsialistlike revolutsioonide üldised seaduspärasused.

6. Põhjus ja tagajärg

Põhjuslikkuse mõiste

Kõik olemasolev on kunagi millestki tekkinud. Kui üks nähtus tekitab teise nähtuse, siis esimene esineb põhjusena, teine — tagajärjena; põhjuse ja tagajärje seos on ajas kulgev protsess, millel on paratamatu iseloom. Iga tagajärg on tekitatud vähemalt kahe keha *vastastikusest toimest*. Seepärast esineb nähtus-vastastikune toime nähtuse-tagajärje tõelise põhjusena. Teiste sõnadega, tagajärjeks oleva nähtuse karakteristika oleneb mõlema vastastikuses toimes oleva keha loomusest ja olekust. Ainult kõige lihtsamal piirjuhtumil, isegi erandlikul juhtumil võib põhjuse ja tagajärje seost kujutada

ühekülgse, ühesuunalise mõjuna. Näiteks on kivi langemise põhjuseks Maa ja kivi vastastikune külgetõmbejõud, mis allub ülemaailmsele gravitatsiooniseadusele. Kivi langemine on gravitatsioonilise vastastikuse mõju tulemus. Kuivõrd aga kivi mass on Maa massiga võrreldes kaduvväike, siis võib kivi poolt Maale avaldatava mõju kõrvale jätta. Ja lõpptulemusena jõuame kujutluseni ühepoolsest mõjust, kus üks keha (Maa) on aktiivne pool, teine keha (kivi) — passiivne pool. Keerukamatel juhtudel aga ei ole võimalik kõrvale jätta seda tagasimõju, mida tagajärje kandja avaldab teistele temaga vastastikuses toimes olevatele kehadele. Nii ei ole keemiliste ainete vastastikuses toimes võimalik eraldada aktiivset ja passiivset külge.

Põhjuslikkuse käsitamine ühesuunalise mõjuna raskendab peale muu ka liikumise mõistmist, liikumise seesmise allika mõistmist; selleks allikaks on teatavasti vastandlike külgede vastastikune toime antud materiaalsete objektide süsteemis.

Põhjuse ja tagajärje seosega ühendatud nähtuste vastastikune toime saab edasi kanduda ainult niisuguse kiirusega, mis ei ületa valguse kiirust. Põhjuse ja tagajärje vahel on olemas *ajaline järgnevus:* alguses tekib põhjus ja alles selle järel saabub tagajärg. Ajaline intervall on olemas sel kujul, et *põhjus hakkab mõjuma varem* (näiteks kahe süsteemi vastastikuses toimes) ja vastav *tagajärg ilmub* sellest *hiljem.* Põhjus esineb tagajärje suhtes primaarsena ja aktiivsena. Kuid «pärast seda» ei tähenda alati «sellepärast». Näiteks järgneb ööle päev ja päevale öö. Ometi pole päev öö põhjuseks ega öö päeva põhjuseks. Nende vahetumise põhjuseks on Maa pöörlemine ümber oma telje.

Ajalise järgnevuse ärasegamine põhjusliku sõltuvusega on andnud pinda mitmesuguste ebausklike arvamuste tekkimiseks. Ebausu juured ulatuvad aastasadade sügavusse, millal inimene madala arengutaseme tõttu polnud võimeline alati eristama põhjuslikku seost ja ajalist järgnevust. Tagajärg on põhjusega seotud *paratamatult, seaduspäraselt,* mitte aga juhuslikult.

Kujutlused põhjuslikust seosest tekkisid inimese teadvuses tänu praktilisele tegevusele. Inimene ei oleks iialgi teada saanud, et tuli võib soojendada, kui ta poleks oma igapäevaste kogemuste najal selles veendunud.

Põhjuslike seoste tunnetamisel on väga suur tähtsus inimese elus, ühiskonnas, teaduse arengus. Põhjuslikke seoseid tundmata ei saa inimene astuda sammugi. Ta ei saa maailma mõjutada, ei saa ette näha.

Põhjuslik ja funktsionaalne seos

Nähtuste põhjuslike seoste kirjeldamiseks kasutatakse mitmesuguseid funktsionaalseid sõltuvusi ehk seoseid. Ühe või teise võrrandi (algebralise, diferentsiaalvõrrandi jne.) abil väljendatakse teatavat seaduspärast seost nähtuste vastavate omaduste (parameetrite) vahel.

Funktsionaalsete sõltuvuste abil võib avaldada kooseksisteerivate omaduste ja nähtuste seaduspäraseid seoseid. Sellisel juhul esineb pööratavus, s. t. on võimalik omavahel ümber vahetada sõltumatuid ja sõltuvaid muutujaid (funktsioone). Selline sõltuvus on ringi raadiuse ja pindala vahel, suletud anumas asuva gaasi ruumala ja rõhu vahel.

Funktsionaalsete seoste abil võib kirjeldada ka seadusi, millele on iseloomulik põhjuse ja tagajärje pöördumatu seos. Niisugused on paljud tänapäeva teoreetilise füüsika võrrandid, mis kirjeldavad nähtuste seost ajas.

Juhuslikke nähtusi, millel on massiline iseloom, näiteks autoõnnetused, kirjeldatakse tõenäosusteooria meetodite abil (vt. allpool statistilistest seadustest füüsikas).

Kuid neid individuaalselt kordumatuid nähtusi või nende iseärasusi, mis ei ole massilise iseloomuga, millel aga on omad individuaalsed põhjused, funktsionaalselt kirjeldada ei saa. Niisiis, mitte iga funktsionaalne seos ei ole põhjuslik; ja ümberpöördult: mitte iga põhjuslikku seost ei saa väljendada funktsionaalse seosega.

Täielik ja spetsiifiline põhjus. Põhjus ja tingimus

Teaduses, eriti loodusteaduses, eristatakse täielikku põhjust ja spetsiifilist põhjust. Täielik põhjus on *kõigi nende sündmuste kogusumma, mille puhul tagajärg tekib.* Täielikku põhjust on võimalik kindlaks teha ainult üsna lihtsatel juhtudel, kui tegemist on võrdlemisi väikese elementide arvuga. Tavaliselt on aga uurimise eesmärgiks sündmuse spetsiifiliste põhjuste avastamine.

Spetsiifiline põhjus on *kogumik asjaolusid, millede vastastikune toime kutsub esile tagajärje.* Seejuures tekitavad spetsiifilised põhjused tagajärje siis, kui antud situatsioonis oli juba varemalt olemas rida asjaolusid, milledeta tagajärg samuti tekkida ei saaks. Need asjaolud moodustavad tingimused põhjuse toimeks. Spetsiifiline põhjus kujutab endast neid täieliku põhjuse elemente, mis on antud situatsioonis kõige olulisemad. Täieliku põhjuse ülejäänud elemendid esinevad spetsiifilise põhjuse toimeks vajalike tingimustena.

Selleks et põhjus võiks tagajärje esile kutsuda, on vaja teatavaid tingimusi. *Tingimused on niisugused nähtused, mis on vajalikud antud sündmuse saabumiseks, kuid mis iseendast seda sündmust esile ei kutsu.* Juba Galenos ütles: ükski põhjus ei saa haigust esile kutsuda, kui ei ole olemas haigusele vastuvõtlikku organismi. Inimene, kelle organismi on sattunud patogeensed mikroobid, võib teatavasti haigestuda, võib aga ka mitte haigestuda.

Põhjuse ja tagajärje vastastikune toime

Kui näiteks taimede olemasolu on loomade tekkimise hädavajalik tingimus, siis ka loomade tekkimine avaldas omakorda määratu suurt mõju taimede edasisele elule. Tuletagem näiteks meelde,

kui suurt mõju taimedele avaldavad rohust ja lehtedest toituvad loomad, närilised, rohutirtsud, taimi tolmutavad putukad jne. Vastastikuse toime näiteks võib olla ka Päikesel pidevalt toimuv termotuumareaktsioon: vesiniku aatomite heeliumi aatomiteks muutumise protsess tekitab kõrge temperatuuri (miljoneid kraade), mis omakorda kutsub esile vesinikuaatomitest heeliumi aatomite tekkimise. Vastastikust toimet võime näha ka ühiskonna elus. Elanikkonna nõudmiste suurenemine mingite kaupade järele tekitab nende kaupade tootmise kasvu. Tootmise kasv omakorda tekitab nõudmise kasvu. Põhjus ja tagajärg vahetavad siin omavahel kohti.

Loodus- või ühiskonnanähtuste isearenevas süsteemis osutub süsteemi eksisteerimise põhjus lõppkokkuvõttes ka tema enese tagajärjeks ja produktiks. Teooria ei ole näiteks ainult praktika tagajärg. Tekkides praktika alusel, avaldab teooria praktikale tagasimõju.

Tööriistade tootmine on ühiskonna arenemise alus. Kuid tootmise kasv sõltub teaduse arengutasemest; teadus aga on tootmise tagajärg. Ja see tootmise sõltuvus teadusest on nii suur, et masinaid võib lugeda inimaju organiteks, mis on inimese poolt loodud.

Niisiis, põhjuste ja tagajärgede seose lõputu ahelik ei ole ühesuunaline mõju, vaid on vastastikune mõju. Põhjuslikkus hõlmab järelikult ainult üht osa üldisest vastastikusest toimest; viimane sisaldab ka põhjuste ja tagajärgede mitmekesisust, nende seost ja subordinatsiooni, nende võimet kohti vahetada maailma üldises liikumises. Põhjuslikkus ei ole taandatav vastastikusele toimele. Põhjuslikkuse kategooria kuulub laiemasse kategooriasse — *determinismi* kategooriasse.

Dialektiline ja mehhanistlik determinism

Determinismiks nimetatakse niisugust maailmavaadet, mis kõiki looduse, ühiskonna ja teadvuse nähtusi peab omavahel loodusliku põhjusliku seosega ühendatuiks ja üksteist tingivateks.

Teaduslik mõtlemine ei tunnista ei algpõhjust ega ka lõpppõhjust. Põhjuslik tingitus on lõputu: ei saa olla esimest (s. t. ilma põhjuseta) põhjust, samuti ka mitte viimset (s. t. ilma tagajärjeta) tagajärge. Algpõhjuse tunnustamine tähendab üldise põhjusliku tingituse printsiibi rikkumist, tähendab oletust, mis vastukäivalt teaduse andmetele peab võimalikuks miskit, millel pole põhjust.

Dialektilis-materialistlik determinism lähtub seisukohast, et põhjuslik seos on mitmekesist tüüpi, olenevalt nendest seaduspärasustest, mis toimivad antud nähtuste valdkonnas. Dialektiline determinism ei ole ühendatav *mehhanistliku determinismiga*, mis käsitleb kogu põhjuste rikkalikku mitmekesisust ainult mehhaanilise vastastikuse toimena. Selle determinismi esindajad ei võta arvesse mateeria liikumise erinevate vormide kvalitatiivset oma-

pära, eitavad juhuslikkuste objektiivset iseloomu. Klassikalisel kujul avaldus see determinism Laplace'il, kes sõnastas selle nii: kui eksisteeriks mõistus, mis oleks antud hetkel informeeritud kõigist loodusjõududest ja nende jõudude rakendussfäärist, siis ei jääks tema jaoks midagi teadmatuks, ja tulevik, nagu minevikki, kerkiks tema vaimupilgu ette. Mehhanistlik determinism samastab põhjuslikkuse paratamatusega, kihutab maailmast minema juhuslikkuse.

Niisugune determinism viib välja fatalismile, saatusesse uskumisele. Teaduse areng on mehhanistliku determinismi järk-järgult välja tõrjunud ühiskonnaelu nähtuste, orgaanilise looduse käsitlemisest ja füüsika sfäärist. Mehhanistlik determinism on rakendatav inseneriteaduses mõningate masinate, sildade ja teiste ehitiste projekteerimisel. Kuid selle determinismi seisukohalt ei saa näiteks seletada bioloogilisi nähtusi, psüühikat, ühiskondlikku elu. Mehhanistlik determinism osutub jõuetuks ka mikroosakeste, makrokehadest kvalitatiivselt erinevate osakeste seaduspärasuste seletamisel. Neid seaduspärasusi uurib kvantide mehhaanika. Kui klassikalise mehhaanika seaduste järgi võib täpselt ja üheaegselt kindlaks määrata makrokeha koordinaadi (paigutuse ruumis) ja kiiruse, siis elementaarosakese suhtes seda teha ei saa. Mikromaailmas klassikalise mehhaanika seadused ei maksa. Selles maailmasfääris kehtivad kvantide mehhaanika seadused, mis lubavad igal antud ajahetkel kindlaks määrata kas osakese koordinaadi või kiiruse, seejuures vaid teatava tõenäosusastmega.

Põhjuslikkuse küsimus on materialismi ja idealismi ägeda võitluse areeniks. Idealistid kas eitavad põhjuslikkust üldse, taandades põhjuslikkuse inimese jaoks harjumuspärasele muljete järgnevusele (nii arvas Hume), või (nagu Kant) väidavad, et põhjuslikkus on aprioorse, kogemuse-eelse iseloomuga ja subjekt toob maailma sisse põhjuslikkuse, või siis (nagu näiteks Hegel) peavad põhjuslikkust absoluutse vaimu poolt tekitatuks.

Tänapäeva kodanlikud filosoofid püüavad eitada põhjuslikkuse printsiipi sel viisil, et nad tõlgitsevad teaduse andmeid, esmajoones kvantide füüsika andmeid vääriti. Determinismi printsiip on eriti ägeda võitluse objektiks ühiskonnateadustes. Tänapäeva kodanlikud sotsioloogid väidavad, et ajaloolises arengus pole mingeid objektiivseid seadusi, pole ka põhjuslikkust. Tänapäeva kodanlik filosoofia propageerib sotsioloogias indeterminismi voluntarismi kujul; voluntarism on kontseptsioon, mis peab sotsiaalse arengu määravaks jõuks tahet.

Ajalooline materialism lükkab indeterministlikud kontseptsioonid ümber. Lähtekohaks võtab ta seejuures selle, et sotsiaalne elu on determineeritud ühiskondliku olemise objektiivsete tingimustega — materiaalsete hüvede tootmisega ja tootmisprotsessis kujunevate suhetega.

Põhjuslikkus ja eesmärgipärasus

Idealistlikud filosoofid püüavad asendada põhjuslikkust eesmärgipärasusega. Nad kaitsevad niinimetatud *teleoloogiat*. Põhjuslikule seletusele, mis vastab küsimusele, millisel põhjusel üks või teine loodusnähtus on tekkinud, seab teleoloogia vastu väljamõeldised selle kohta, *mis eesmärgil* see nähtus on tekkinud. Kas võib küsida looduselt kui mõistusega olendilt, mispärast ta on loonud nii kummalise vormide ja värvide maailma? Kas loodust võib süüdistada pahatahtlikkuses, kui ta loob värdjaid?

Idealismi arvates püüab kõik täiuse poole ja loodus tegutseb «millegi nimel», sarnanedes selles mõttes mõistusliku olendiga. Väidetakse, et kõigis looduse teostes võib näha eesmärgipärasust. Ameerika idealisti Hockingi järgi on põhjuslikkus viis, millega looduses saavutatakse eesmärke. Teine idealist, Flewelling, väidab, et organismide kohanemine väliste elutingimustega toimub «mõistusliku planeeriva jõu arvel».

Oma vaadete tõestusena toovad teleoloogia pooldajad tavaliselt fakte organismide otstarbeka ehituse kohta, näiteks taimede ja loomade vormide ja värvuse kohta, mis vastab nende ehitusele ja tegevusele. Seda laadi faktide põhjal teevad teleoloogia pooldajad absurdseid järeldusi, nagu oleksid kassid loodud selleks, et hiiri süüa, hiired aga selleks, et kassidele toiduks olla. Loomariigi evolutsiooni protsessi eesmärgiks on inimene, ülejäänud loomad on aga selleks loodud, et inimesel oleksid soodsad elutingimused.

See suhteline täiuslikkus, mis võimaldab keskkonnas kõige paremini kohaneda, see ümbritsevate tingimustega kooskõlas olemine ja välismõjutustele adekvaatne reageerimine, mis loomadel ja taimedel alatasa ilmneb, — kõik see on reaalne fakt. Oma ehituselt võib näiteks taime vars olla eeskujuks arhitektile, kes tahab luua maksimaalselt tugevat konstruktsiooni minimaalse materjalikuluga ja väikseima kaaluga. Juba Spinoza, kes oma aja kohta suurepäraselt kritiseeris teleoloogiat — see kriitika säilitab paljuski oma tähtsuse ka meie päevil —, ei eitanud näiteks inimkeha otstarbekat ehitust. Kuid Spinoza rõhutas, et selle otstarbekuse üle ei maksa imestada «nagu tola», vaid tuleb «otsida imede tõelisi põhjusi» ja «vaadelda looduslikke asju teadlase pilguga». Nii talitaski Darwin, kes avastas loodusliku mehhanismi, mis tagab organismide hämmastava kohanemise elutingimustele. Sellega andis Darwin purustava hoobi teleoloogilistele vaadetele elu küsimuses. Muutused looma- ja taimeriigis põhinevad organismide ja nende elutingimuste vastastikusel toimel. Kui need muutused osutuvad organismile kasulikuks, s. t. kui need aitavad teda keskkonnaga kohaneda ja ellu jääda, siis need muutused säilivad loomuliku valiku tulemusel, saavad pärilikeks, antakse edasi ühelt põlvkonnalt teisele. Nii kujunebki see organismide otstarbekas ehitus, see keskkonnaga kohanemine, mis inimeste kujutlusvõimet nii sageli rabab.

Taimede eredavärvilised õied meelitavad ligi putukaid, kes tolmutavad õisi. Paljude linnuliikide isaste isendite ilus, kirev sulestik on välja kujunenud sugulise valiku teel. Seejuures ei ole kohanemine iialgi absoluutne. See on alati *suhtelise* iseloomuga ja läheb tingimuste põhjaliku muutumise korral üle omaenese vastandiks. Seda kinnitab näiteks rudimentaarsete organite olemasolu.

Niisiis, «valik,» kirjutas K. A. Timirjazev, «ilma valiva isikuta, vastastikku mõjuv, pime ja halastamatu, lugematute sajandite jooksul vahetpidamata ja väsimatult töötav, mis ühesuguselt valib niihästi suuri väliseid iseärasusi kui ka kõige pisemaidki sisemise ehituse detaile — ainult ühe tingimusega, et need oleksid organismile kasulikud; loomulik valik — see ongi organismide maailma täiuslikkuse põhjuseks; aeg ja surm on selle maailma harmoonia regulaatoriteks».

Sügavamale liikuv tunnetus läheb kaugemale lihtsatest põhjuslikest suhetest. Ta tungib esemete seostesse teisest küljest. Põhjuse ja tagajärje suhted võivad esineda niihästi *seaduspärasuse, paratamatuse* kujul kui ka *juhuslikkuse* kujul.

7. Seaduspärasus, paratamatus ja juhuslikkus

Seaduse mõiste

Inimtunnetuse ajalooline areng läks nähtuste kirjeldamiselt nähtuste seletamisele, põhjuslike, paratamatute seoste avastamisele muutlikus maailmapildis, selle üksiknähtustes eksisteeriva «püsiva», üldise avastamisele. See üldine ongi seadus. Ajalooliselt juhtus nii, et seaduse mõisteni jõudis inimkond hiljem kui niisuguste kategooriateni nagu kvaliteet, kvantiteet jne. Iseloomustades seaduse kategooriat kui tunnetuse astet, Lenin kirjutab: «... *seaduse* mõiste on **üks** aste inimtunnetuses, maailmaprotsessi *ühtsuse* ja *seose*, sõltuvuse ja tervikluse tunnetamises».[1]

Mida me mõtleme, kui ütleme «seadus»? Seadusi kehtestavad riigid. Need on juriidilised seadused. Neid luuakse selleks, et reguleerida inimeste suhteid ühiskonnas. Looduse, ühiskonna ja teadvuse nähtusi reguleerivad samuti seadused, mida keegi pole kehtestanud. Need seadused eksisteerivad objektiivselt.

Kui me räägime maailma seadustest, siis mõtleme sellega teatavat regulaarsust sündmuste saabumises, sündmuste arengu korrapära ja suunda. Seadus väljendab alati esemete ja nähtuste vahel valitsevat seost, suhet. Ülemaailmne gravitatsiooniseadus ütleb, et kõik materiaalsed kehad graviteeruvad jõuga, mis on võrdeline nende massiga ja pöördvõrdeline nendevahelise kauguse ruuduga.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 136.

Seadus pole üksik ese, üksik eseme omadus, vaid on paljude esemete seos, suhe. Mitte igasugune seos pole aga seadus. Seos võib olla paratamatu ja juhuslik. Seadusest rääkides peame silmas just asjade *paratamatuid, püsivaid, korduvaid, olulisi seoseid ja suhteid.*

Seadus väljendab niisugust asjadevahelist suhet, mis antud tingimustes realiseerub paratamatult ja alati. Igasuguses seaduses avaldub paratamatus, millele alluvad nähtused. Archimedese seadus fikseerib näiteks paratamatu seose, mis ühelt poolt valitseb vedelikku või gaasi pandud keha poolt välja tõrjutud vedeliku või gaasi kaalu ja teiselt poolt «tõukejõu» suuruse vahel, millega vedelik või gaas mõjub antud kehale.

Seadused võivad olla vähem üldised, mis maksavad ainult piiratud valdkonnas, ja üldisemad, näiteks energia jäävuse seadus. Ühed seadused väljendavad nähtustevahelist ranget kvantitatiivset sõltuvust ja teaduses nad fikseeritakse matemaatiliste valemitega. Teisi matemaatiliselt väljendada ei saa: näiteks loomuliku valiku seadus. Kuid nii esimesed kui ka teised väljendavad nähtuste objektiivset, paratamatut seost.

Seadus näitab ära ka *nähtuste teatava korra, järgnevuse, arengutendentsi.* Ühiskond areneb näiteks seaduspäraselt kapitalismilt sotsialismile, sotsialism kasvab seaduspäraselt üle kommunismiks. Maailmas toimivate seaduspärasuste avastamise abil osutub võimalikuks ette näha tulevikku, ühendada teooriat ja praktikat, teadust ja tehnikat. Mõtlemises peegeldatud seadused on igasuguse teaduse tuumaks. Inimese võimu ümbritseva maailma üle mõõdetakse sellega, kui laialt ja sügavalt on inimene tunnetanud seadusi.

Paratamatu ja juhuslik

Mis ka juhtuks inimesega, religioosselt häälestatud inimesed ütlevad selle kohta alati: «Mis tulema peab, tuleb paratamatult». Saatusesse uskumist nimetatakse fatalismiks. Fatalism on pime usk. Ta on seotud religiooniga ja lähtub väärast seisukohast: maailmas, inimese elus on kõik jumalast ette määratud ja ette kirjutatud.

On olnud filosoofe, kes jumalat ei uskunud, kuid olid ometi arvamisel, et kõik maailmas toimub absoluutselt paratamatult: kõik, mis me näeme, ei saa teisiti olla, kui see on.

Ühekülgselt rõhutades pärilikkuse osa, võib fatalist väita, et kõik see, mis me oleme, on ette määratud viljastatud munarakuga, millest organism areneb, ja meie elutingimused ei etenda selles mingit osa. Säärasest väärast fatalistlikust printsiibist tehakse juba praktiliselt hukatuslikke järeldusi: pärilike kõrvalekaldumiste ja haiguste vastu ei saa midagi teha, sest oma esivanemaid pole võimalik muuta.

Sellest õigest seisukohast, et kõik looduse ja inimühiskonna nähtused on põhjuslikult tingitud, tegid paljud teadlased ja filo-

soofid ebaõige järelduse, nagu oleks maailmas ainult paratamatus ja juhuslikke nähtusi pole üldse olemas. Juhuslikkus on nende arvates subjektiivne mõiste, millega me tähistame seda, mille põhjusi me ei tea. Niisugune vaade on ekslik. See samastab kaks erinevat mõistet: paratamatuse ja põhjuslikkuse. Tõepoolest, ilma põhjuseta nähtusi maailmas pole. Juhuslikud nähtused on põhjuslikult tingitud. Kuid see ei tee juhuslikke nähtusi paratamatuiks.

Inimene astus arbuusikoorele ja kukkus — see on juhuslikkus. Juhuslikkus on see, mis antud tingimustes võib toimuda, kuid võib ka mitte toimuda, mis võib toimuda nii, kuid võib toimuda ka teisiti.

Ümbritsevas maailmas ja inimeste elus esineb niihästi paratamatuid kui ka juhuslikke sündmusi. Objektiivse juhuslikkuse eitamine, samuti nagu kõige taandamine juhuslikkustele, on niihästi teaduslikult kui ka praktiliselt väär ja kahjulik. Kui tunnistada kõik ühevõrra juhuslikuks, siis ei ole ju võimalik eristada olulist mitteolulisest, paratamatut juhuslikust. Engels ütles, et sellise vaate korral alandatakse ka paratamatus juhuslikkuse tasemele. Mis on siis paratamatus?

Paratamatus on see, mis antud tingimustes ei saa toimumata jääda. *Paratamatus on nähtuste niisugune arenemine, mis möödapääsmatult tuleneb nende nähtuste seesmistest, olemuslikest vastastikustest suhetest.* Uue ühiskonnakorra — kommunismi — võit on näiteks paratamatu. See tuleneb ühiskonna arenemise olemusest. Kommunism võidab paratamatult kogu maailmas. Selle põhjuseks on ühiskonna arenemise seesmised seaduspärasused.

Kui paratamatu põhjus on temas eneses, siis juhusliku põhjus on milleski teises, tingimusteks olevate mitmesuguste põhjuslike seoste ristumises.

Paratamatu ja juhusliku dialektika

Ei ole õige arvata, nagu võiksid nähtused olla kas ainult paratamatud või ainult juhuslikud. Iga juhuslikkus sisaldab paratamatuse momenti, samuti rajab paratamatus enesele teed juhuslikkuste massis nagu üldine tendents musttuhande individuaalsuse keskel. Juhusliku ja paratamatu dialektika on selles, et *juhuslikkus on paratamatuse avaldumise vormiks ja paratamatuse täienduseks.* Järelikult on juhuslikkustel oma koht ka paratamatuse sängis.

Juhuslikkust on võimalik mõista ainult juhuslikkuse ja paratamatuse seose kaudu. Alles tärganud tamm omandab aastatega lehed, oksad, tüve, kusjuures võib juba ette ära ütelda nende üldise kuju. See tuleneb puu kasvu paratamatusest. Kuid tamme seeme satub teise maakohta, mis hakkab avaldama mõju uue puu vanusele, tervisele, võimsusele. Sellele lisandub suur hulk teisi asjaolusid, mis võivad kahe puu elu väga erinevalt mõjutada. Lõppude lõpuks osutub, et iga tammeoks, iga leht on teistest eri-

nev, ja seejuures niiviisi erinev, nagu keegi ei või ette näha. Just seda me tajumegi kui juhuslikkust.

Juhuslikkused mõjutavad loomuliku protsessi käiku: nad võivad seda kiirendada või aeglustada. Väga sageli lülituvad juhuslikkused arengu käigus niivõrd tihedasti paratamatusse protsessi, et nad ise muutuvad paratamatuseks. Nii näitab Darwini teooria, kuidas organismidele kasulikud märkamatud juhuslikud muutused jäädvustatakse pärilikkuses, nad muutuvad evolutsiooni käigus tugevamateks ja toovad kaasa liigi muutumise. Juhuslikud erinevused muutuvad uue liigi paratamatuteks tunnusteks.

Juhuslikkus on paratamatusega mitmekesistes seostes, mistõttu juhuslikkuse vormis avaldub paratamatus ja piir paratamatuse ja juhuslikkuse vahel ei ole iialgi kinni. Ometi määrab arengu peasuuna just paratamatus.

Paratamatuse ja juhuslikkuse dialektika arvestamine on tähtis tingimus, mis võimaldab praktiliselt ja loovalt õigesti tegutseda. Inimene ei tohi juhuslikule lootma jääda! Jäämata lootma juhuslikule, ei tohi inimene ka soodsaid juhuslikkusi käest lasta. Küllaltki palju teaduslikke avastusi ja tehnilisi leiutisi on tehtud just juhuslike asjaolude soodsa kokkusattumise tõttu.

Teadusliku tunnetuse ülesandeks on tungida nähtavate juhuslike seoste taha, paratamatute seosteni. Kuid teadus ei piirdu sellega, et ta tabab paratamatu. Teadus arvestab ka juhuslikku. Teadus peab varustama inimest vahenditega, mis hoiaksid ühiskonda ebasoodsate juhuslikkuste eest, signaliseeriksid neist.

Teaduse ja tootmise arenemine vabastab inimest üha rohkem ebasoodsate juhuslikkuste võimu alt. Sotsialismi ajal on inimesed saanud võimaluse juhtida ühiskondlikke protsesse, planeerida majandust ja kultuuri ja hoida niiviisi ühiskonda juhuslikkuste hukatusliku toime eest.

Dünaamilistest ja statistilistest seaduspärasustest. Tõenäosus

Paratamatuse ja juhuslikkuse dialektilisest seosest järeldub, et juhuslikud nähtused alluvad samuti seaduspärasustele. Vaatleme nende seaduspärasuste iseloomu. Teaduses eristatakse dünaamilisi ja statistilisi seaduspärasusi. Dünaamilise seaduse näitena võib võtta mehhaanika esimese seaduse: keha, millele ei mõju välised jõud, liigub ühtlaselt ja sirgjooneliselt. Seda tüüpi seaduste hulka kuuluvad ka teised mehhaanika seadused.

Dünaamilistele seadustele on iseloomulik, et nad on rakendatavad kõikide nähtuste suhtes üldse ja *iga* nähtuse suhtes *eraldi*, muidugi nende nähtuste hulgast, mis alluvad antud seadusele. Kui sündmuse tingimused ja põhjused on teada, võib teadus rangelt garanteerida, et ta annab täpse ennustuse objekti tulevase käitumise kohta, mingi sündmuse, näiteks kuuvarjutuse saabumise kohta.

Kuid teaduses tuntakse ka niisuguseid sündmusi, mis ei mahu

dünaamiliste seaduste raamidesse. Näiteks, teie viskate mündi. Seni kui münti pole visatud, on võimalikud kaks tulemust: kull või kiri. Iga vise realiseerib juhuslikult neist ühe. Ja alles kolossaalne visete hulk realiseerib tõenäosuste võrdse jaotuse: 5000 viskest tuleb ligikaudu 2500 korda «kull» ja 2500 korda «kiri». Statistika näitab, et individuaalselt juhuslikud sündmused suures sündmuste kogumikus alluvad seaduspärasusele. Niisugune seaduspärasus on statistiline. Me ei ole võimelised ennustama, kas näiteks antud konkreetsel viskel tuleb kull või kiri, eelkõige sellepärast, et üksikus katses, samuti ka väikeses katsete arvus pole vastavat seaduspärasust, on ainult juhuslikkus. Suur hulk juhuslikkusi läheb aga üle uude kvaliteeti — seaduspärasuseks.

Praktikas ja teaduses tuleb üsna sageli uurida statistilisi seaduspärasusi. Olenevalt sündmuste iseloomust uurib neid tõenäosusteooria või sotsiaalne statistika. Sajaprotsendiline tõenäosus on sündmuse täielik tõsikindlus. Nulliline tõenäosus tähendab sündmuse täielikku võimatust. Selle kahe äärmuse vahel paikneb mitmesuguste tõenäosuste skaala, milles tõenäosusi arvutatakse matemaatilise tõenäosusteooria abil.

Füüsika ajaloost on teada, kui kaua aega ei suudetud seletada niinimetatud Browni liikumist — vedelikus hõljuvate tolmukübemekeste lõputut liikumist. Browni liikumist osutus võimalikuks seletada alles statistilise seaduspärasuse seisukohalt. Seletus on lihtne. Vedelikku sattunud tolmukübemeke saab vedeliku molekulidelt erisuunalisi tõukeid. Sellepärast liiguvadki tolmukübemekesed vedelikus sinna-tänna, mööda eriskummalisi murdjooni, mis näivad kapriisselt juhuslikena.

Või võtame sellise näite. Kuupsentimeetris õhus Maa pinna lähedal on ligikaudu 30 000 000 000 000 000 000 ainemolekuli. Kuidas talitada niisuguse muinasjutulise arvu ühesuguste osakestega, et uurida Maa atmosfääri omadusi? Uurida kõiki osakeste omavahelisi kokkupõrkeid? Niisuguse kavatsuse viljatus on silmanähtav. Juba möödunud sajandi keskpaiku mõistsid füüsikud, et aineosakeste tohutute hulkade omadusi saab uurida, ilma et oleks vaja kirjeldada iga üksiku osakese mehhaanilise käitumise üksikasju. Temperatuur, rõhk, tihedus, viskoossus, elektrijuhtivus — kõik need on osakeste kollektiivide omadused ja nende omaduste uurimiseks on vaja just statistilisi seaduspärasusi.

Mõned teadlased ja filosoofid on püüdnud kasutada statistilisi seaduspärasusi determinismi vastu võitlemiseks. Eriti teravalt on see ilmnenud mikromaailma nähtuste filosoofilises tõlgitsemises. Ranget määratletust mikroosakeste liikumises ei ole. Elektron võib ilmuda kõige ootamatumates kohtades ja ennustada elektroni liikumise trajektoori — nii nagu ennustatakse näiteks planeedi trajektoori — ei ole võimalik. Sellest tekkis illusioon, nagu oleks elektronil vaba tahe, ta võib liikuda, kuhu vaid soovib. Kui loodusnähtused ise teostavad valikut, s. t. kui neil on tahe, siis meie ei

või teada, kuidas hakkab see või teine nähtus ennast tulevikus ülal pidama. Põhjuslikkuse printsiibist loobumine toob vältimatult kaasa ka teadusliku ettenägemise võimalikkuse eitamise, see aga võrdub teaduse kõige tähtsama saavutuse mahakiskumisega, sest teaduse peamiseks mõtteks ongi tuleviku ettenägemine.

Kui teadusel polegi võimalik täpselt ennustada mõningate süsteemide *individuaalsete* komponentide käitumist, ennustab ta ometi täpselt *terviku* käitumist. Juhuslikkus individuaalse käitumises allub paratamatusele terviku elus: paratamatus rajab enesele teed juhuslikkuste massi kaudu. Maailma kui terviku sündmused on juhuslikud sündmused. Tulevik pole üheselt määratud sellega, mis on olemas olevikus. Tulevik on ette määratud ainult tõenäosuslikult. Looduse elu sarnaneb lõputu eksperimenteerimisega, omamoodi «kulli ja kirja» mängimisega, mänguga, milles ühed tõenäosused muutuvad tegelikkuseks, teised aga jäävad realiseerimata.

8. Võimalikkus ja tegelikkus

Võimalikkuse ja tegelikkuse mõiste

Me ütleme, et tamme idu on tamm võimalikkuses. Seaduspäraselt tekkiv, mis aga ei ole reaalsuseks saanud, ei teki eimiskist: ta on algusest peale olemas oma eeldustena. Mateeria enese loomuses peitub võime omandada oma arengus mitmesuguseid vorme. Võimalikkus väljendab teatava süsteemi arenemise tendentsi. Võimalikkus on arenguprotsessi lähtemoment.

Võimalikkus on see, mis ei eksisteeri antud kvalitatiivses määratluses, kuid mis võib tekkida ja eksisteerida, tegelikkuseks muutuda teatavatel tingimustel. Kommunism on näiteks kaasajal reaalselt võimalik: kommunismi jooni näeme selgesti oma ühiskonnas. Niipea kui kommunism on üles ehitatud, muutub ta võimalikkusest tegelikkuseks. *Tegelikkus on see, mis on juba tekkinud, realiseerunud, mis elab ja funktsioneerib.* Näiteks on sotsialism meie maal saanud tegelikkuseks.

Kõige laiemas tähenduses on tegelikkus kogu objektiivselt eksisteeriv maailm. Ajaliselt eelneb võimalikkus tegelikkusele. Kuid tegelikkus, mis on eelneva arenemise tulemus, on ühtlasi ka järgneva arenemise lähtepunkt. Võimalikkus tekib antud tegelikkuses ja realiseerub uues tegelikkuses: võimalikkus on tulevik olevikus. Nii areneb näiteks kapitalismi sisemuses võiduka sotsialistliku revolutsiooni võimalikkus. Sotsialistliku revolutsiooni võit loob sotsialismi ülesehitamise võimalikkuse. Sotsialismi ülesehitamine on reaalse võimalikkuse loomine järkjärguliseks kommunismile üleminekuks.

Kõik maailmas on tulvil vastuolusid. See maksab ka võimalikkuse kohta. Võimalikkused võivad olla niihästi progressiivsed kui ka reaktsioonilised. Kui näiteks on käimas sotsiaalne revolut-

sioon, siis sisaldab ta kaht võimalust: progressiivsete jõudude võidu ja reaktsiooni võidu võimalikkust. Ajalugu tunnebki palju juhtumeid, kus võidu sai reaktsioon. Lõppkokkuvõttes töötab aga aeg ikkagi progressi kasuks ja progress võidab varem või hiljem, realiseerides sellega progressiivsed võimalikkused.

Nagu kõik maailmas, nii arenevad ka võimalikkused: ühed kasvavad, teised kustuvad. Näiteks suureneb üha rohkem võimalikkus koloniaalrahvaste vabanemiseks metropolide ikkest. See võimalikkus on juba paljudes maades tegelikkuseks saanud. Kolonisaatorite võimalused nende mustaks tööks, kolooniate rõhumiseks, muutuvad aga üha väiksemateks.

Formaalne ja reaalne võimalikkus

Iga ese on seotud, on vastastikuses toimes lõputu hulga teiste esemetega. Need seosed võivad olla olulised või mitteolulised. Vastavalt tohutule hulgale vastastikustele mõjudele on igas esemes ka palju arengutendentse ja seega palju võimalikkusi. Erisuguste ja vastandlike tendentside vastastikune mõju ja võitlus viivad välja sellele, et võidab üks tendentsidest. See rajabki enesele teed kõigi teiste keskel; domineerivaks muutunud võimalikkus saab tegelikkuseks.

Elu tähendab lakkamatut võimalikkuste realiseerumist. Ühe võimalikkuse realiseerumine on teiste võimalikkuste teostamatuks jäämine. Järelikult on võimalikkus see, mis võib realiseeruda, võib aga ka mitte realiseeruda. Võimalikkus võib olla formaalne, abstraktne või siis reaalne, konkreetne. Abstraktne võimalikkus on eseme arenemise mitteoluline tendents. Antud tingimustes see ei saa realiseeruda. Konkreetne võimalikkus on eseme arenemise oluline tendents. Antud tingimustes see võib realiseeruda. Formaalne võimalikkus on formaalne sellepärast, et see võiks realiseeruda ainult siis, kui puuduksid kõik teised võimalikkused. Ainult abstraheerimise, nende kõrvalejätmise korral võib seda pidada võimalikkuseks. Määratu suur hulk formaalseid võimalikkusi ei muutu iialgi tegelikkuseks. Kodanluse ideoloogid väidavad näiteks, et kapitalismi tingimustes võib iga vaene inimene saada miljonäriks. Kuid see on formaalne võimalikkus: miljonid vaesed inimesed muutuvad kerjusteks, enne kui üks neist saab miljonäriks.

Reaalne võimalikkus realiseerub kõigi teiste võimalikkuste olemasolu puhul. Reaalne võimalikkus on kooskõlas objektiivsete loodusseadustega, mis toimivad antud tingimustes. Näiteks etendasid Maal elu tekkimise protsessis otsustavat osa need tingimused, mis olid kujunenud meie planeedi arenemise käigus: süsiniku, vesiniku ja nende lihtsamate ühendite olemasolu, vee olemasolu, vastav temperatuur jne. Nende tingimuste tõttu kujunes reaalselt võimalikuks elava valgu tekkimine. Aja jooksul muutus elu tekkimise võimalikkus Maal tegelikkuseks.

Formaalne võimalikkus pole sama mis võimatus. Võimatus ei

saa realiseeruda sellepärast, et erinevalt formaalsest võimalikkusest on võimatus vastuolus seadustega.

Formaalse ja reaalse võimalikkuse erinevus on suhteline. Formaalne võimalikkus võib muutuda reaalseks võimalikkuseks. Näiteks oli inimese lend teistele planeetidele minevikus vaid formaalselt võimalik, nüüd aga see on reaalselt võimalik.

Võimalikkuse tegelikkuseks muutumise tingimused

Looduses muutub võimalikkus tegelikkuseks üldiselt stiihiliselt. Inimühiskonnas on lugu hoopis teisiti. Ajalugu teevad inimesed. Nende tahtest, teadvusest, aktiivsusest sõltub väga palju. Kaasajal on võimalik rahu säilitada. Kogu inimkonna rahuarmastavate jõudude võitluse tulemusena muutub see võimalikkus tegelikkuseks.

Maailma ümber kujundades ja tunnetades avastavad inimesed maailmas peituvaid võimalikkusi ja saavutavad nende tegelikkuses realiseerimise.

Sotsialismi ajal on olemas kõik vajalikud tingimused selleks, et muuta kommunismi ülesehitamise võimalikkus tegelikkuseks: on olemas võimas tööstus ja mehhaniseeritud suurpõllumajandus, samuti ka kõrge kvalifikatsiooniga kaader; teaduse ja tehnika kõrge arengutase; ammendamatud looduslikud ressursid; on olemas sotsialistlik maailmasüsteem, mis soodustab kõigi sotsialismileeri maade kiiret kommunismi poole liikumist.

Kuid ei need ega paljud teisedki tingimused ei saa veel iseendast välja viia kommunismile. Neid on võimalik realiseerida meie rahva jõupingutustega. Sellepärast rakendavad Nõukogude Liidu töötajad Kommunistliku Partei juhtimisel kogu oma jõu nende võimalikkuste kasutamisele. Iga nõukogude tööinimese kangelaslikust tööst sõltub kommunismi ehitamise võimalikkuste realiseerimine.

Kommunismi ehitamise võimalikkuste tegelikkuseks muutmise teed on meie maa jaoks kätte näidatud NLKP programmis, mis annab kommunistliku ülesehitustöö konkreetse plaani.

Võimalikkuse ja tegelikkuse tunnetamine pole iialgi olnud ega saa olla iseseisvaks eesmärgiks. Tunnetus on alati teeninud praktikat. Just praktika vajab formaalse ja reaalse võimalikkuse täpset eristamist, vahetegemist selle vahel, kus lõpeb reaalne võimalikkus ja algab kimäär.

Praktilises tegevuses tuleb lähtuda eelkõige tegelikkusest ja arvesse võtta kõiki võimalikkusi, ette näha mitte ainult paratamatut arengut, vaid ka võimalikke juhuslikkusi.

9. Sisu ja vorm, funktsioon ja struktuur

Sisu ja vormi, funktsiooni ja struktuuri mõiste

Iga ese koosneb elementidest. Seejuures võib ühtedest ja samadest elementidest kujundada erinevaid asju. Näiteks on sõnad «kana» ja «kaan» kirjutatud ühtede ja samade elementidega (tähtedega). Neil objektidel on ühised elemendid, kuid nad erinevad teineteisest elementide terviklikuks moodustiseks ühendamise viisi poolest. Elementide seose viis antud esemes moodustab selle eseme struktuuri.

Iga objekt on teatud viisil struktuurselt organiseeritud sisu. *Sisu on see, millest ese koosneb, on eseme aluseks olevate oluliste omaduste ja seesmiste protsesside kogusumma.*

Vormitut sisu pole ega saagi olla, samuti nagu ei saa olla vormi, millel puuduks sisu. *Vorm on sisu koostiselementide paiknemise kord, seesmine organisatsioon, mis teeb võimalikuks sisu kui millegi kvalitatiivselt määratletu eksisteerimise.* Lihtsad näited: kunstiteose sisuks on teoses peegeldatud tegelikkus, kujundid ja ideed, mis on teose aluseks. Kunstiteose seesmiseks vormiks on kõigepealt süžee, kunstiliste kujundite ja ideede seostamise viis. Väliseks vormiks on teose meeleliselt tajutav välimus. Vee seesmiseks struktuuriks on see viis, kuidas tilkvedelas olekus elektriliste külgetõmbejõududega on seotud H_2O molekulid. See, et vesi omandab anuma kuju, on vee väliseks vormiks. Väline vorm (*struktuur*) väljendab antud objekti seost teiste objektidega.

Loodusteaduses kasutatakse väga sageli vormi kategooria asemel struktuuri kategooriat; bioloogias on sisu asemel struktuuri kategooriaga kõrvutatav funktsiooni kategooria. Mis on näiteks oina või tema sarvede sisuks? Bioloogia niisuguseid küsimusi enesele ei sea. Ta uurib organite ja organismide struktuure ning nende funktsioone, tegevust.

Sisu ja vorm, samuti ka funktsioon ja struktuur eksisteerivad üheskoos. Nende ühtsus on kõigi esemete puhul kohustuslik. Teatavale sisule vastab alati teatav vorm, funktsioonile — struktuur.

Üks ja sama sisu võib olla mitmesugustes vormides. Sotsialistlik omand NSV Liidus eksisteerib näiteks kahes vormis: riikliku ja kooperatiiv-kolhoosliku omandi vormis. Tööliskassi diktatuuri riigivormiks on niihästi nõukogude võim kui ka rahvademokraatia. Sotsialistlik kultuur avaldub rahvuslike vormide värvirohkes mitmekesisuses.

Vormi ja sisu, struktuuri ja funktsiooni vastastikune toime

Esemete vorm ja sisu on lakkamatu muutumise ja arenemise olekus. See teeb vormi ja sisu ühtsuse vastuoluliseks. Esemete muutumine algab tavaliselt sisust, mis on vormist liikuvam. Sisule vastav vorm soodustab, kiirendab sisu arengut. Arenemise käigus saabub paratamatult periood, kus vana vorm lakkab vastamast muutunud sisule ja hakkab seepärast sisu

arengut pidurdama. Sellisel juhul tekib konflikt vormi ja sisu vahel. See konflikt laheneb vana vormi purunemise ja uuele sisule vastava vormi tekkimise teel. Uus vorm avaldab sisule aktiivset mõju, soodustab sisu arengut.

Elusorganismide arengus algavad näiteks muutused tavaliselt sellest, et muutunud elutingimuste mõjul tekivad muutused kehaorganite tegevuses. Organite struktuur aga jääb teatud ajaks oluliselt muutumatuks. Kuid organite tegevuse sisu muutumine viib varem või hiljem selleni, et muutub ka organite struktuur. Organismi elutegevuse uue sisu ja vana struktuuri vastuolu laheneb struktuuri muutumisega. Keegi ütles tabavalt: et lind oskab lennata, seda on näha isegi siis, kui lind kõnnib. Seda on näha linnu «voolujoonelisest» kehast, mis on kohanenud õhku lõikama, kergest ja peenest luustikust, tiibade olemasolust ja kujust. Linnu välimus on justkui asjastatud lennu-idee. Kirjutiivuline liblikas sarnaneb aga hõljuva lillega; ta toitub nektarist ja sarnasus lillega kaitseb teda lindude eest, kui ta liikumatult istub lille õiel. Linnu elu on seotud õhuga, liblikate elu on seotud lilledega, — see määrabki ära nende struktuuri.

Niisiis, funktsioon organiseerib struktuuri. Nägemise funktsioon on organiseerinud silma, töö — meie käed. Kuigi struktuur on funktsiooni poolt organiseeritud, määrab ka struktuur omakorda funktsiooni.

Struktuur kui sisu elementide seose viis *omandab seaduse iseloomu.* Juba Hegel märkis, et arenenud vorm on seadus. Võtame mõned faktid biokeemiast. Teatavasti koosnevad kaks polüsahhariidi — tärklis ja tselluloos — ühest ja samast monomeerist — glükoosist. Siin on tegemist ühe ja sama koostisega, s. t. sisuga. Kuid nende polüsahhariidide hämmastav erinevus sõltub mitte erinevast glükoosi molekulide arvust ühes ja teises, vaid molekulide ehituse iseloomust: tselluloosis paiknevad molekulid reana, tärklises — hargnenud «põõsana». Ühe ja sama sisu erinev organisatsiooni viis leiab väljenduse erinevates füüsikalistes, keemilistes ja bioloogilistes omadustes: erinev stabiilsus, lahustuvus, seeduvus jne.

Elu saladustesse tungides näitab biokeemia, et valkainete tohutu mitmekesisus sõltub esmajoones sellest, mis järjekorras paiknevad nende molekulides aminohapped. Nad on omavahel ühendatud peptiidseostega ja moodustavad pikki polüpeptiidide niite. Need niidid on sageli kerra tõmbunud, mõnikord aga ka väljavenitatud kujuga. Erisuguseid aminohappeid on veidi üle kahekümne. Kuid nende ühinemisel tekkivate võimalike kombinatsioonide arv on praktiliselt lõpmatult suur. Erilist ja tähtsat osa organismide iseloomulike pärilike tunnuste edasikandmises etendavad nukleiinhapped. Nukleiinhapete ehituse iseärasused määravad ära valgu ehituse. Seega on organismide iseloomulikud tunnused, mis olenevad valkude ehituse omapärast, ette määratud nukleiin-

hapete ehitusega. Sellest on näha, kui tähtis on silmas pidada struktuurset lähenemisviisi, elementide tervikusse seostamise viisi. See elementide paiknemise viis pole sugugi väiksema tähtsusega kui elemendid ise.

Kui siirduda loodusest ühiskonnaelu juurde, siis ilmnevad ka siin analoogilised faktid. Näiteks tootlike jõudude ühtede ja samade elementide olemasolu puhul sõltuvad ühiskonna materiaalsete ja vaimsete väärtuste loomise absoluutne tase ja ka juurdekasvu tempo oluliselt tootmise organiseerimise printsiibist — ühiskonna majanduslikust korrast. Üht ja sama asja võib selle organiseerimise erinevate vormide puhul teha kas hästi või võimatult halvasti. Tarkus seisab selles, et mitte unustada niihästi objekti struktuurset kui ka sisulist külge. Dialektilisele materialismile on võõras igasugune formalism, mis seab esiplaanile vormi ja formaalsed nõudmised. Ühtlasi ei saa alahinnata vormi tähtsust.

10. Osa ja tervik, süsteem

Osa, terviku ja süsteemi mõiste

Süsteem on elementide terviklik kogum, milles kõik elemendid on omavahel nii tihedasti seotud, et nad esinevad ümbritsevate tingimuste ja teiste süsteemide suhtes ühtse tervikuna.

Iga süsteem on mingi tervik, on osade ühtsus. Tervik ei saa eksisteerida väljaspool oma osi. Osa kategooria väljendab mitte eset kui niisugust, vaid eset tema suhtes sellega, mille komponendiks see ese on, millesse ta kuulub; näiteks on mingi organ organismi osa. Järelikult väljendavad osa ja terviku kategooria esemete niisugust seost, *kus üks ese kui komplitseeritud ja ühtne tervik on teiste esemete ühendus ja on neist kui oma osadest moodustatud.*

Terviku ja osa kategooria on korrelatiivsed kategooriad. Ükskõik kui väikese mateeriaosakese me ka võtaksime (näiteks aatomi), alati on see mingi tervik ja ühtlasi terviku osa (näiteks molekuli osa). See tervik on omakorda osa mingist suuremast tervikust (näiteks looma organismist). Viimane on osa veel suuremast tervikust (näiteks planeedist Maa) jne. Iga meie mõtlemises peegelduv tervik, ükskõik kui suur see ka oleks, on lõppkokkuvõttes vaid osa lõputust suurest tervikust. Nii võib kujutada kõiki kehi looduses kui osi ühest tervikust, mida me nimetame universumiks.

Tervikluse tüübid. Terviku ja osa dialektika

Osade seose iseloomu järgi kuuluvad mitmesugused süsteemid kolme põhilisse tervikluse tüüpi. Esimesse tüüpi kuulub *organiseerimata* (ehk summatiivne) tervik, näiteks heinakuhi, viljahunnik, juhuslik rahvasumm. Siia kuulub ka *konglomeraat*, s. t. erisuguste asjade mehhaaniline ühendus, näiteks pinnakiht, mis

koosneb rannakividest, liivast, kruusast, rändrahnudest jne. Organiseerimata tervikus on osade seos puhtvälise, *mehhaanilise* iseloomuga. Sellise terviku omadused ühtivad tema eraldivõetud koostisosade omaduste summaga. Seejuures ei toimu esemetega kvalitatiivseid muutusi, kui nad astuvad organiseerimata terviku koostisse või sealt välja langevad.

Tervikluse teiseks tüübiks on *organiseeritud* terviklus, näiteks aatom, molekul, kristall, päikesesüsteem, galaktika. Organiseeritud tervikul on mitmesugust järku korrastatus, mis oleneb tema koostisosade iseärasustest ja nendevahelise seose iseloomust. Organiseeritud tervikus on koostiselemendid suhteliselt stabiilses ja seaduspärases vastastikuses seoses. Organiseeritud terviku omadusi ei saa taandada tema osade omaduste mehhaanilisele summale. Nii on veel omadus tuld kustutada, kuid vee koostisosadel omaette on hoopis teistsugused omadused: vesinik põleb ise, hapnik aga toetab põlemist.

Kolmandat tüüpi terviklus on *orgaaniline* terviklus, näiteks organism, bioloogiline liik, ühiskond. See on tervikluse kõrgeim organisatsioon. Tema iseloomulikuks jooneks on isearenemine ja osade enesereprodutseerimine. Osad väljaspool orgaanilist tervikut kaotavad rea olulisi omadusi, veel enam — nad ei saa väljaspool orgaanilist tervikut oma antud kvalitatiivses määratluses üldse eksisteerida, näiteks silm väljaspool organismi, inimene väljaspool ühiskonda.

Terviku ja osa suhe allub niisugusele seaduspärasusele: mida sügavam ja keerulisem on osade seos, seda suurem on terviku tähtsus oma osadele ja seda väiksem on järelikult osade suhteline sõltumatus tervikust.

Printsipiaalselt ei ole esemete jagatavusel piiri. Kuid igal tervikul on teatav kindel hulk osi, mille osadeks jagamine tähendab üleminekut kvalitatiivselt teistsuguse terviku juurde: kui lüüa kruus katki, siis ei saada väikesi kruuse, vaid kilde. Killustamine «võtab oma näo» isegi kivilt. Kuid kivikillud ei kõdune, nad jäävad ikkagi kiviks; äraraiutud puuoks aga närbub ja kõduneb, laguneb. Veelgi rohkem maksab see loomariigi kohta: maharaiutud kanapea ei ole enam pea ja kanagi ilma peata ei ole kana.

Organismil on organid, mitte aga osad selle sõna otseses mõttes. Juba sõna «organism» ise näitab, et organismi osadeks on organid. Organism ühendab eneses dialektiliselt vastandlikke protsesse: *diferentseerumist*, niisuguste süsteemide, organite tekkimist, millel on oma spetsiifika ja suhteline iseseisvus, ja *integratsiooni*, organite üha suuremat funktsionaalset sõltuvust organismist tervikuna.

Orgaanilise tervikluse kõrgeimaks väljenduseks on ühiskond ja mitmesugused teised sotsiaalsed institutsioonid: perekond, riik, teadus, kunst jne. Ühiskond on seesmiselt liigendatud terviklus, mis on tekkinud ja areneb materiaalse tootmise protsessi kui integ-

reeriva teguri mõjul. Sotsiaalse terviku üldised seaduspärasused määravad ära iga tema osa sisu ja arengusuuna: osa funktsioneerib vastavalt terviku olemusele.

Osa ja terviku kategooria metodoloogiline tähtsus

Mingit tervikut uurides eraldame temast analüüsi abil välja vastavad osad ja selgitame nendevahelise seose iseloomu. Üht või teist süsteemi kui tervikut on võimalik mõista ainult tema osade loomuse väljaselgitamise tulemusel. Ei olnud näiteks võimalik seada aatomite loomuse küsimust seni, kui aatomite komplitseeritud ehituse kohta polnud veel andmeid ja aatomeid ei saanud teoreetiliselt kujutada süsteemidena. Osade uurimine ja avastamine on tunnetamise esimeseks, kuid kaugeltki veel mitte piisavaks tingimuseks. Selgub, et osi ei saa tõsiselt uurida, kui ei arvestata nende seost tervikuga: see, kes tunneb tervikut, võib tunda ka selle osa, kuid see, kes tunneb ainult kõiki osi, ei tunne veel tervikut. Ükskõik millist üksikut eset võib õigesti mõista siis, kui seda analüüsitakse mitte lahus tervikust, vaid seoses tervikuga, selle terviku koostises, millesse ta kuulub.

Iga organ on kohandatud vastava funktsiooni täitmiseks ja organi ehitus on organiseeritud kooskõlas selle funktsiooniga. Oma funktsioneerimise viisilt on organ ära määratud mitte ainult enda seesmise ehitusega, vaid ka selle organismi loomusega, mille organiks ta on. Südame funktsionaalset mõtet ei ole võimalik selgeks teha, kui vaadeldakse ainult südant, lahus südame ja organismi kui terviku seosest. Me hakkaksime vaid mõttetult jõudu raiskama, kui püüaksime aru saada inimese olemusest, käsitades inimest isoleeritult, väljaspool seost ühiskonnaga.

Mehhanistlikule materialismile iseloomulik metodoloogiline viga on selles, et tervikut peetakse alati ainult tema koostisosade summaks ja mitte millekski rohkemaks. Mehhanitsismi seisukohalt on terviku osadel alati vähem omadusi kui tervikul ja lõppkokkuvõttes käsitletakse asjade kvalitatiivset mitmekesisust üksnes kui kvaliteeditute mateeriaosakeste erisuguseid kombinatsioone. Selline vaatekoht võimaldab leppida igasuguste labastavate konstruktsioonidega. Mehhanistlik vaatekoht lubab käsitleda terviklikku organismi kui rakkude summat, lubab vaadelda organismi käitumist ja elutegevust kui reflekside mehhaanilist summat.

Kui me lükkame tagasi niinimetatud summatiivse lähenemisviisi, mis mehhanistlikult taandab terviku osade summale, siis me ei tohi aga ka fetišeerida terviklust, nagu seda teevad mõned idealistid, näiteks *holismi* esindajad (Smuts jt.). Holism kui õpetus terviku prioriteedist oma osade suhtes vastandatakse *merismile*, mis võtab lähtekohaks osade domineerimise terviku üle. Õigest printsiibist, et tervikus peitub midagi rohkemat kui tema osade summas, teevad holistid ekslikke idealistlikke järeldusi, nagu kuuluks see «ülejääk» mingile mittemateriaalsele algele.

Osa ja terviku dialektilis-materialistlik käsitus väidab, et ter-

vik ei ole osade summa, vaid on midagi rohkemat ja see «miski rohkemat» tekib *antud struktuuri elementide teatava seostamise viisi arvel.* Teatavasti on tuuma mass väiksem kui kõikide tuuma kuuluvate osakeste — prootonite ja neutronite — masside summa. See on seletatav asjaoluga, et tuuma mass ei kujune mehhaaniliselt liidetavate osakeste massidest. Ta sõltub ka nende osakeste *seose energiast.*

Ükski teadmiste valdkond ei tule toime ilma osa ja terviku kategooriata. Nendel kategooriatel on määratu suur metodoloogiline tähtsus mitte ainult teaduses, vaid ka kunstis. Kunstnikud teavad näiteks väga hästi, et osa ja terviku õige vahekorra leidmises peitub kunstiteose saladus. Kui kuulata suurte heliloojate muusikat, võib teravalt tunda, et iga noot on siin üheselt määratud üldise teemaga. Kõik kompositsiooni probleemid taanduvad esmajoones sellele, et õnnestuks saavutada kõigi maalikunsti «muusikariistade» ühtsust.

Kas mäletate Surikovi maali «Bojaaritar Morozova»? Iga selle maali kuju on täiesti individuaalne ja omapärane, maal ise on aga selline tervik, et sealt ei saa midagi ära võtta tervikut kahjustamata.

11. Väline ja seesmine

Välise ja seesmise mõiste

Iga objekt koosneb seesmistest ja välistest külgedest, omadustest ja suhetest. Väline on esiteks see, mis iseloomustab eset tema *seoses teise suhetesüsteemi esemetega.* Näiteks on taimel rida väliseid omadusi — värvus, lõhn, suurus jne. Kuid ükski neist omadustest omaette, samuti ka mitte nende lihtne mehhaaniline kogusumma pole veel taim. Ühiskonna arenemine tähendab oma väliste avaldumisvormide seisukohalt suure hulga ajalooliste sündmuste ja faktide üksteisest läbipõimumist ja üksteisele järgnemist; see arenemine on loendamatu arvu üksikpüüdluste ja üksiktegude kokkupõrkamiste resultaat.

Väline on teiseks *mingi eseme eksisteerimise ja arenemise vajalik tingimus.* Keskkond, milles elab organism, on näiteks selle organismi suhtes väline. Looduslikud tingimused on ühiskonna suhtes väline tegur.

Vastupidiselt välisele *seesmine on see, mis iseloomustab asja enese loomust, sisu, omapära.* Seesmine iseloomustab eset nende tema omaduste ja suhete seisukohalt, mis moodustavad tema aluse, olemuse, liikumise ja arenemise seaduse.

Seesmise ja välise dialektika

Asja seesmine ja väline külg on ühtsed, nad põimuvad vastastikku läbi. Ei ole välist ilma seesmiseta ja vastupidi. Välised iseärasused väljendavad nii või teisiti asjade seesmisi omadusi. Välise ja seesmise ühtsuses on määravaks seesmine, sest iga-

suguse arenemise allikaks on seesmised vastuolud. Organismi jaoks väline mikroobi mõju läheb näiteks üle organismi seesmiseks olekuks, mõjutab seda. Välisena saab mikroob ainult sel juhul mõjuda, kui tema mõju muutub organismi seesmise elutegevussüsteemi elemendiks. Seejuures on patogenees eelkõige seesmine olek, organismi seesmine kaitsemehhanism, mis on determineeritud organismi liigiajalooga ja individuaalse elu ajalooga. Välised tegurid määravad organismi elu vaid nii, et nad murduvad seesmiste tingimuste spetsiifika prismas.

Tunnetusprotsessis me liigume väliselt seesmisele: alguses tabame asjade olulisi väliseid külgi, pärast avastame välises seesmise, s. t. olemuse, seaduse, põhjuse. Seega on seesmine üheks maailma teadusliku tunnetamise astmeks. Mõista eseme seesmist külge tähendab avastada esemele omased vastuolud. Välist tunnetada tähendab avastada see, kuidas avaldub seesmine. Kui seesmist võib mõista ainult välise kaudu, siis välise tõelist loomust võib mõista ainult siis, kui on mõistetud seesmist, sügavat, olemust, mis meile avaldub välises.

12. Olemus ja nähtumus

Olemuse ja nähtumuse mõiste

Tunnetuse arenemine on mõtte lakkamatu liikumine pinnapealselt, käegakatsutavalt, silmanähtavalt üha sügavama, varjatuma poole, olemuse poole. «Inimese mõte tungib üha sügavamale nähtumuselt olemuse juurde, nii-ütelda esimest järku olemuselt teist järku olemuse juurde jne. *lõputult.*»[1] Teises kohas väljendab Lenin sama mõtet niiviisi: «... inimtunnetuse lõputu tungimine asja, nähtuste, protsesside jne. tunnetamisel nähtumustelt olemuse juurde ja vähem sügavalt olemuselt sügavama olemuse juurde.»[2]

Olemuse mõiste on lähedane sisu mõistele, kuid pole sellega identne. Sisu on laiem mõiste. Olemus on see, mis eseme sisus on peamine, põhiline, määrav. Olemus on esemes peituv *alus* kõikidele muutustele, mis toimuvad esemega tema vastastikuses mõjus teiste esemetega. Olemus ei ole midagi iseseisvat, asjades «istuvat», kuid tabamatut. Keeleliselt on «olemus» seotud sõnadega «*olemine*» ja «*oluline*», s. t. tähtis, põhiline, määrav, paratamatu, seaduspärane objektis. Kui me räägime olemusest, siis peame silmas just seaduspärast: «... *seadus* ja *olemus* on ühesugused (ühelaadsed) või õigemini üht järku mõisted, mis väljendavad nähtumuste, maailma etc. üha sügavamat tunnetamist inimese poolt».[3]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.
[2] Sealsamas, lk. 210.
[3] Sealsamas, lk. 137.

Meid ümbritseva maailma iga seadus on olemuslik seos esemete ja nähtuste vahel. Teaduse seadused on nende olemuslike seoste peegeldus. Seejuures on iga kord vaja rangelt eristada seda, mis on eseme objektiivse olemuse iseloomustamiseks oluline inimese subjektiivsetest huvidest sõltumatult, ja mis on oluline inimese huvide ja eesmärkide seisukohalt. Lillede lõhn on meile oluline, kuid see ei moodusta lillede olemust. Organismi, seejuures ka taime olemuseks on talle omane ainevahetus. Ainevahetus on kõikide eluprotsesside aluseks, iga elava keha seesmiseks loomuseks. Ainevahetus on valgu olemuslik funktsioon ja ainevahetusest tulenevad teised elunähtused: ärritatavus, motoorsed reageeringud, kasvuvõime, paljunemine.

Ühiskondlikes nähtustes väljendab olemus samuti protsesside kõige tähtsamat külge. Kapitalistliku tootmisviisi olemuseks on näiteks tootmisvahendite eraomandus. See olemus avaldub konkurentsis, tootmisanarhias, ühe inimese ekspluateerimises teise inimese poolt, eraomanduslikus ideoloogias. Konkurentsi asemele tulnud monopolide võim on imperialismi olemuseks. Monopolide võimust tulenevad kõik teised imperialismi tunnused, eelkõige see, et monopolistlikesse ühendustesse kuuluvad kapitalistid saavad monopoolselt kõrgeid kasumeid.

Vastupidiselt kapitalismile on sotsialismi olemuseks tootmisvahendite ühiskondlik omandus, inimese ekspluateerimise puudumine, töötajate järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste üha täielikum rahuldamine ühiskondliku tootmise pideva arendamise ja täiustamise abil, ühiskonna arenemise plaanipärane iseloom, rahva sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus, lai demokraatia.

Mis on nähtumus?

Nähtumus on olemuse väline avaldumine, olemuse avaldumise vorm.

Olemuse ja nähtumuse vahekord

Erinevalt olemusest, mis on inimese pilgu eest varjul, asub nähtumus esemete pealispinnal. Kuid nähtumus ei saa eksisteerida ilma selleta, mis nähtub, s. t. ilma olemuseta. Olemuse ja nähtumuse erinevuse ja seose iseloomustamiseks toob Lenin näitena jõe voolu: «... mitteoluline, näiv, pinnapealne kaob sagedamini, ei püsi nii «kindlalt», ei ole nii «kõvasti paigal» kui «olemus»... jõe liikumine — vaht ülal ja sügavad voolud all. *Kuid ka vaht* on olemuse väljendus!»[1] Olemus, s. t. selle protsessi sügav alus on see, et vesi voolab Maa külgetõmbejõu mõjul jõesängis. Selle voolu pinnal aga näeme keeriseid ja vahtu. Kõik need varjatud ja nähtavad protsessid on ühtse liikumise koostisosadeks.

Olemus ja nähtumus on omavahel lahutamatult seotud, on dialektilises vastastikuses sõltuvuses. Lenin kirjutas: «... olemus

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 114.

nähtub. Nähtumus on olemuslik.»[1] Dialektiline mõtlemismeetod võimaldab eristada olemuslikku mitteolemuslikust, nähtuvast, kusjuures sellise eristamise kriteeriumi annab ühiskondlik praktika. Ühtlasi näitab dialektiline lähenemisviis, et olemuse ja nähtumuse objektiivne erinevus ei ole absoluutne, vaid on suhteline. Omal ajal peeti näiteks aatomikaalu keemilise elemendi oluliseks omaduseks. Nüüd on selgunud, et selliseks omaduseks on aatomituuma laeng. See ei tähenda, et niisugune omadus kui aatomikaal ei ole enam oluline. Ta on olemuslik ja oluline nii-ütelda esimese lähenemise korras (on madalamat järku olemus), sest teda ennast seletatakse aatomi niisuguse omaduse nagu tuumalaengu kaudu.

Näilikkus

Nähtumuses avaldub esemete olemus. Kuid väga sageli moonutavad välised avaldumisvormid esemete olemust. Meelelise tunnetuse protsessis põrkame sageli kokku sellega, et esemed ja protsessid *näivad* meile teistsugustena, kui nad seda tegelikult on. See ongi näilikkus. Kuid näilikkus pole ainuüksi meie teadvuse poolt tekitatud. Näilikkus tekib selle tõttu, et vaatluse tingimustes mõjutavad subjekti tõelised suhted. Näiteks kerkib kapitalismi ajal töölise palk, keda kapitalist tööle võtab, pealispinnal esile kui tasu töölise kogu töö eest. Ometi tasutakse tegelikult ainult ühe osa töö eest, ülejäänud töö omastab kapitalist tasuta, omastab selle lisaväärtuse kujul, mis on kapitalistide kasumite allikaks. Marx märkis: «...igasugune teadus oleks ju üleliigne, kui asjade avaldumise vorm ja nende olemus vahetult ühte langeksid...»[2]

Olemuse, nähtumuse ja näilikkuse kategooria analüüsist tuleneb tähtis metodoloogiline järeldus: selleks et üht või teist sündmust õigesti mõista, tema suhtes selgusele jõuda, tuleb avastada selle sündmuse olemus, uurida seesmisi protsesse, mitte aga peatuma jääda nähtuste välispinnale. Küsimust, kuidas toimub tunnetuse selline liikumine, vaadeldakse järgmises peatükis.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 245.
[2] K. Marx, Kapital, III köide, Tallinn, 1962, lk. 748.

Tunnetusprotsessi dialektika

1. Teadusliku tunnetuse üldine iseloomustus

Teaduslik tunnetus on tegelikkuse aktiivne, sihikindel peegeldamine inimese teadvuses. Teaduslik tunnetus on tekkinud ja areneb kui vahend, mis on vajalik inimesele ümbritsevas maailmas orienteerumiseks, kui üks kõige tähtsamaid tegureid, mis võimaldab maailma inimese ja ühiskonna huvides aktiivselt ümber kujundada. Ilma teadusliku tunnetuseta ei saa maailma efektiivselt ümber kujundada.

Teaduslik tunnetus on komplitseeritud dialektiline protsess, mille käigus inimmõistus tungib asjade olemusse, asjade seaduspärastesse seostesse ja suhetesse. Tunnetus areneb dialektiliselt, vastuolude tekkimise ja lahenemise kaudu.

Agnostitsismi paikapidamatus

Kas inimmõistusel, selle võimalustel on mingid piirid ja kas on koos sellega ka piiratud inimese võim maailma üle? Mõned filosoofid kahtlevad inimteadmiste usaldusväärsuses, on skeptitsismi seisukohal, või siis eitavad üldse maailma tunnetamise võimalust, asudes agnostitsismi positsioonile.

Agnostitsism on filosoofiline õpetus, mis väidab, et inimene ei ole võimeline objektiivset maailma õigesti tunnetama.

Klassikaliseks agnostitsismi esindajaks oli I. Kant. Tema põhiideeks oli, et me oleme põhimõtteliselt võimetud kontrollima, kas meie mõistetele vastab midagi tegelikkuses. Ta arutles nii: tunnetamise protsessis jõuab ese teadvusesse ainult meie meelte ja mõtlemise kaudu, «murdudes» meelte ja mõtlemise prismas. Seetõttu me saame eseme kohta andmeid ainult sellistena, milliseks osutub ese niisuguse «murdumise» tulemusel. Millised on aga esemed tegelikult, seda meie teada ei või. Sellest teadmatusest pole mingit väljapääsu, sest teadvuses asuvat ei saa mingil viisil võrrelda väljaspool teadvust asuvaga. Inimene saab võrrelda üksnes seda, mida ta teab, sellega, mida ta samuti teab. Tuleb nii välja, et meie elame oma tunnetuse maailmas ega puutu iialgi kokku

maailma esemetega enestega. Agnostikute kujutluste järgi koputab välismaailm kui teekäija mõistuse templi uksele, sunnib mõistust tegutsema, kuid jääb ise alatiseks teadmatuse katte taha. Mõistus võib ainult oletada, milline on see rändur, võib ise endale välja mõtelda temast kujundi. Sellest tuleneb idealistlik järeldus: meie ettekujutused välismaailma kohta on mõistuse poolt loodud.

Agnostitsism viib sageli välja religioonile ja idealismile või lihtsalt ühtib nendega. Religioon väidab, et jumal on loonud looduse ja jätnud looduse saladuse endale. Sellepärast on isegi püüd maailma tunnetada religiooni seisukohalt taunitav. Samuti nagu religioon piirab ka agnostitsism mõistuse jõudu ja isegi mõistuse õigusi ning on igati kahjulik filosoofia, mis tahab teha inimesi jõuetuks loodusjõudude ees, muuta neid sõnakuulelikeks ja alandlikeks ekspluateerijate ees. Agnostitsism kajastab väljasurevate klasside ideoloogiat. Pole juhuslik, et eriti laialt on agnostitsism levinud imperialismiajastu kodanlikus filosoofias.

Tunnetuse piiramatud võimalused

Kogu inimkonna eelnev praktika ja samuti tunnetuse enese arenemise ajalugu tõestavad veenvalt, et tunnetuse jaoks ei ole olemas ületamatuid piire. Meenutame mõningaid tähiseid inimmõistuse kõikevõitva edasiliikumise teel. Kopernik, Galilei, Newton, Ch. Darwin lõid suurejoonelised teooriad, mis muutsid põhjalikult inimese vaateid universumi ja inimese enese kohta, avaldasid määratu suurt mõju kõigile vaimukultuuri külgedele ja inimeste mõtteviisile.

XIX sajandi bioloogia suureks saavutuseks oli raku avastamine. Mendelejev lõi keemiliste elementide süsteemi. XX sajandi lävel avastati röntgenikiired ja radioaktiivsus. Pöördepunktiks loodusteaduse ajaloos on Einsteini relatiivsusteooria, mille tähtsust on raske üle hinnata.

Meie sajandi viimaseid aastakümneid iseloomustab mateeria elementaarosakeste uue maailma avastamine ja küberneetika loomine. Loodusteaduse ja tehnika edusammud võimaldasid, ja seda kõigepealt sotsialismimaal, saata orbiidile Maa tehiskaaslasi, tehisplaneete, teostada inimese kosmoselende.

Üha sügavamale looduse ja ühiskonna saladustesse, samuti mõistuse enese saladustesse tungiva inimmõistuse suurte saavutuste loetelu võiks jätkata. Kõik see näitab, et pole alust kahelda inimmõistuse jõus, selles, et teadus edaspidigi teeb üha uusi avastusi ja inimkond saab teada niisuguste asjade olemasolust ja omadustest, millest meil kaasajal pole aimugi. «Inimese mõistus on avastanud looduses palju imeväärset ja avastab seda veel rohkemgi, suurendades niimoodi oma võimu looduse üle...»[1] Teaduse edasiliikumise survel on agnostikud sunnitud tegema ühe järeleandmise teise järel. Kuid ei maksa unustada, et maailma

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 260.

tunnetamise võimalus ei tähenda seda, et maailm on juba tunnetatud: tunnetatu on vaid tilgake tundmatu ookeanist. Siinkohal on kasulik meenutada Hamleti sõnu: «Maailmas, sõber Horatius, on palju niisugust, millest meie targad pole undki näinud.»

Andmete mahu poolest ei ole meil olemasolevad teadmised kunagi kõrvutatavad sellega, mis veel on jäänud tunnetada, kuid sisu ja sügavuse poolest me tunnetame tegelikkust täiesti usaldusväärselt. Agnostitsism süüdistab teadust selles, et teadus pole veel kõike tunnetanud, et teadmised ei ole täielikult tõesed. Absurdsed süüdistused! «Kui inimesed väidavad,» ütles Hegel, «et tõde ei saa tunnetada, siis see on õel laim; inimesed ise ei tea seejuures, mida nad räägivad. Kui nad seda teaksid, vääriksid nad seda, et tõde neilt ära võetaks.»

Tunnetatu on piiratud. Tunnetatav, tunnetusele kättesaadav on aga piiramatu. Inimmõistuse võidukäik maailma üha sügavama tunnetamise suunas muutub järjest kiiremaks. Iga uus avastus muudab vältimatult pikemaks nende küsimuste loetelu, mis kerkivad otsiva inimmõtte ette.

Maailma tunnetamise võimaluste eitamine tekitab pessimismi teaduse suhtes, põhjustab teaduse väärtuse eitamist. See aga teeb uksed pärani mitmesugustele mõistuse ja teaduse vastu sihitud reaktsiooni vormidele. Usk teaduse vääramatusse jõusse on mõõdapääsmatult tarvilik moraalne tingimus igasuguseks teaduslikuks uurimiseks ja teaduse arenguks. See mõistuslik usk kutsub inimkonda edasi, innustab uurijaid universumi seaduspärasuste edasistele otsingutele.

2. Ühiskondlik praktika kui teadusliku tunnetuse alus

Praktika mõiste

Inimene on loendamatu hulga niitide kaudu seotud ümbritseva loodusega, on loodusega pidevalt vastastikuses toimes, vastastikuses mõjus. Ja ainult selle vastastikuse toime tõttu on võimalik — täpsemini, ainult selle vastastikuse toime protsessis seisabki meie elu. Kui inimesed ei oleks kodustanud loomi, ei oleks harinud maad, tootnud sütt, naftat ja maaki, ei oleks ehitanud tehaseid ja vabrikuid, ei oleks nad võinud teada miljondikkugi sellest, mida nad on teada saanud mitmesuguste asjade ja protsesside omaduste ja seaduste kohta. Mitte ainult maapealsed, vaid isegi ka taevakehad, milles me mitte kui midagi ei muuda, kerkivad meie teadvuse ette ja me tunnetame neid sedamööda, kuidas nad tõmmatakse kaasa meie ellu kui maailmas orienteerumise vahendid. Astronoomia ja kellad kutsus ellu meresõidu vajadus; põlluharimise vajadused sünnitasid geomeetria. Geograafia tekkis seoses Maa kirjeldamisega, mehhaanika — seoses ehituskunstiga.

Niisiis, teadmised ei teki iseendast inimeste peades. Tunnetus saab kasvada ainult reaalse tegevuse viljakal pinnasel. Inimese

reaalne tegevus moodustabki praktika. *Praktika on põhiline, määrav viis, mille kaudu inimene mõjutab loodust ja mille kaudu toimub inimeste vastastikune mõju ühiskondliku tootmise protsessis.*

Praktilise tegevuse abil muudavad inimesed teadlikult välismaailma, realiseerivad oma eesmärke ja rahuldavad oma vajadusi. Põhiliseks praktika liigiks on inimeste *materiaalne tootmistegevus*, mis on suunatud materiaalsete hüvede loomisele, samuti ka rahvahulkade sotsiaalselt ümberkujundav, revolutsiooniline tegevus, mis on suunatud tootmissuhete muutmisele. Inimeste praktilisse tegevusse kuulub inimeste osavõtt ühiskondlik-poliitilisest elust, klasside võitlus, sotsiaalsed revolutsioonid, imperialismi poolt rõhutud rahvaste rahvuslik vabadusvõitlus, rahupooldajate liikumine, teaduslik eksperiment jne.

Tunnetuse suhtes täidab praktika kolmesugust osa. Esiteks on praktika teadusliku tunnetuse *allikaks*, tunnetuse *edasiviivaks jõuks*. Praktika annab tunnetusele vajalikku faktilist materjali, mida tuleb üldistada ja teoreetiliselt läbi töötada. Sellega toidab praktika tunnetust, nii nagu muld toidab puud, ei lase tunnetust irduda reaalsest elust. Teiseks on praktika *teadmiste rakendamise sfääriks*. Ja selles mõttes on praktika tunnetuse *eesmärgiks*. Kolmandaks on praktika tunnetuse tulemuste kontrollimise *mõõdupuuks*, nende tulemuste tõesuse *kriteeriumiks*.

Lenin õpetab, et praktika on tunnetuse kujunemise ja arenemise aluseks kõigil tunnetuse astmetel, teadmiste allikaks, tunnetusprotsessi tulemuste tõesuse kriteeriumiks ja inimsoo praktika «määrab praktiliselt eseme seose sellega, mis on vajalik inimesele» [1].

Tunnetus on lahutamatult seotud konkreetsete materiaalsete tingimustega, milles elab ja loovalt tegutseb inimene, teadusliku uurimistöö materiaalsete vahenditega, praktiliste ülesannetega, mida ühiskond, elu inimesele seavad. Praktika ei piirdu ainult sellega, et ta eraldab välja ja näitab kätte need nähtused, mille uurimine on ühiskonnale vajalik, vaid praktika muudab ka ümbritsevaid esemeid, avastab neis niisuguseid külgi, mida inimene enne seda ei tundnud ja mis sellepärast ei olnud uurimise objektiks.

Loodus- ja ühiskonnateaduste üha julgem ilmumine laialdaste praktiliste rakenduste areenile lõi selle tagasisideme mehhanismi teaduse ja praktika vahel, mis on muutunud määravaks paljude uurimistöö põhisuundade valikul. Näiteks tõi tehiskaaslaste ja kosmoselaevade kasutamine uute astronoomilise vaatluse vahenditena väga tähtsale kohale astronoomia probleemide hulgas päikesesüsteemi uurimise ja pani aluse uuele teadusalale — eksperimentaalsele astronoomiale, mis sisuliselt on tihedasti seotud geofüüsikaga. Astronoomidel avanes võimalus «kompida» Päikese

[1] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 74.

ümbrust ja vaadelda mitmesuguseid osakeste voogusid, mida Päike kiirgab ümbritsevasse ruumi.

Tegelikult on igas loodusteaduse valdkonnas praktiline suunitlus peamiseks ja määravaks stiimuliks kõikide teaduslike probleemide läbitöötamisel. Kui see praktiline suunitlus, praktika vajaduste rahuldamine kaoks, kustuksid paljud teadusalad iseendast.

Mitte ainult loodusteaduste, vaid ka ühiskonnateaduste aluseks on praktika. Eriti ilmekalt võib seda näha marksistlik-leninliku teooria puhul, mis teadlikult lähtub praktika andmetest. Marksismi-leninismi klassikud ammutasid oma teoreetilisi üldistusi kõigepealt massilise proletaarse liikumise kogemustest. Oma õpetuse kapitalismi tekkimise, arenemise ja hukkumise seaduste kohta lõid Marx ja Engels kapitalistliku ühiskonna kaks aastasada kestnud arenemise ajaloo üldistamise alusel. Võtnud kokku 1848. aasta kodanlik-demokraatlike revolutsioonide kogemused, jõudsid nad geniaalsele järeldusele selle kohta, et kodanlik riigimasin tuleb tingimata purustada.

Uutes ajaloolistes tingimustes avastas Lenin kahe Vene revolutsiooni kogemuste kokkuvõtmise alusel nõukogude võimus töölisklassi diktatuuri riigivormi. Euroopa ja Aasia maades toimunud rahvademokraatlike revolutsioonide kogemused võimaldasid avastada töölisklassi diktatuuri uue vormi — rahvademokraatia. Rahvahulkade praktiline tegevus ja kõigepealt revolutsiooniline tegevus on selleks jõuks, mis muudab niihästi loodust kui ka ühiskonda ning edendab niiviisi looduse ja ühiskonna tunnetamist.

Inimkond ei tunneta tegelikkust tühipaljast uudishimust. Maailma tunnetamise eesmärgiks on lõppkokkuvõttes maailma ümberkujundamine. Esemed ja nähtused, mida inimene mõjutab ja ümber kujundab, avavad talle senitundmatuid omadusi. Mitte ilmaaegu ei öelda: kõige paremini me tunneme seda asja, mille oleme ise teinud.

Mida laiemalt ja sügavamalt suudab inimene maailma mõjutada, seda laiemad ja õigemad on ka tema teadmised maailma kohta. Objektiivse maailma tunnetamine on ühiskonnale eluliselt vajalik. Ilma selleta ei saa ühiskond eksisteerida. Ilma teadusliku teooriata ei saa olla ka plaanipärast, teadlikku tegevust. See, kes teistest paremini mõistab klassijõudude vahekorda, kes teistest sügavamini on tunnetanud ühiskonna liikumise seadusi, — see oskab ka tulevikku teistest paremini ette näha.

Praktika kuulub objekti määratlusse endasse: subjekt on objekti kas mingil eesmärgil asjade lõputust seosest *välja eraldanud,* või ta on objekti *muutnud*, või ta on objekti *loonud.*

Sotsialismi tingimustes areneb teooria käsikäes praktika edusammudega. Sotsialismi ja kommunismi ehitamise praktika sotsialistliku süsteemi maades juhindub marksistlik-leninlikust teooriast; rahvahulkade praktika rikastab samal ajal ka teooriat. Iga sotsia-

listliku ülesehitustöö praktiline küsimus on ühtlasi ka teooria küsimuseks.

Praktika primaat teooria suhtes avaldub selles, et praktika eelneb teooriale, realiseerib, teostab, parandab teooriat, lõpuks — täiendab ja rikastab teooriat. Inimkultuuri ajalugu ja tunnetuse ajalugu näitavad, et teoreetiline mõte, mis on irdunud maailma praktilisest ümberkujundamisest, viib sageli välja igasugustele eksimustele, idealistlikele ja religioossetele konstruktsioonidele. Õiged on need teoreetilised seisukohad ja järeldused, mis on läbi kontrollitud inimeste elukogemuste najal, s. t. on praktikas kinnitust leidnud. Kunstlikud, praktikast irdunud teoreetilised skeemid visatakse elu poolt varem või hiljem halastamatult kõrvale. Seepärast tavatseski V. I. Lenin korrata Goethe sõnu: «Teooria, mu sõber, on hall, kuid elu puu on igavesti haljas.»

Teooria arenemise seesmisest loogikast

Kui me räägime teooria ja praktika ühtsusest, siis seda ei maksa mõista nii, nagu peaks uurija, teadlane kogu oma tähelepanu suunama ainuüksi konkreetsete praktiliste küsimuste lahendamisele. Niisugune ühekülgne orientatsioon ei soodusta teaduse edasiarenemist; see varjab sageli avara horisondi ja võimaldab ainult aruharva avastada printsipiaalselt uusi nähtusi. Teisest küljest, tegelikkuse seaduste sügav uurimine, mida innustab tõejanu ja mida teostatakse teaduse ja tehnika uusimate vahenditega, toob sageli kaasa olemise senitundmatute külgede avastamise. Viimane aga annab nii mõnigi kord täiesti ootamatu lahenduse paljudele praktika küsimustele. Kaugele ettesuunatud pilguga teoreetilised uurimused, perspektiivuurimused on ühiskonna edaspidise teadusliku ja tehnilise progressi hädavajalikuks aluseks.

Looduse ja ühiskonna seaduste avastamisele järgneb nende seaduste praktiline kasutamine. Ei ole ju olemas kasutuid avastusi! Teaduse ajaloost võib leida palju avastusi, mis aastakümnete ja isegi aastasadade jooksul näisid kasutuina, hiljem aga muutusid tervete tehnikaharude nurgakiviks.

Teaduslikus uurimistöös on olemas justkui erinevad korrused: ühed neist vastavad praktika vahetutele vajadustele ja neid dikteerib otseselt praktika tahe, teised aga on arvestatud kaugema või lähema perspektiivi nägemiseks. Viimased moodustavad teaduses «ülemise korruse».

Teaduse ja tehnika ajaloost võib leida palju avastusi ja leiutisi, mis alguses ilmusid väljaspool otsest seost ühiskonna materiaalsete vajadustega ja praktiliste huvidega. Ellu rakendati need avastused ja leiutised tunduvalt hiljem. Kitsarinnaline, lühinägelik praktitsism, mille arvates teaduse avastused on alati olnud ja peavadki olema otsesteks vastusteks praktika nõudmistele, on teadusele tõsiseks takistuseks. Avastused tekivad sageli teadusliku teooria enese sisevastuolude lahendamise tulemusena. Need avastused tekivad enne, kui nendega seotud praktilisi rakendusi on

mõistetud. Juhtub ka nii, et uus praktiline vajadus tekib just teadusliku avastuse või leiutise mõjul, pärast avastust või leiutist. Sageli tuleb aga ette ka vastupidist: hoolimata ühiskonna teravast, tungivast praktilisest vajadusest, teadusel ei ole selle rahuldamiseks tarvisminevaid teadmisi ja vajadus jääb rahuldamata. Näiteks ei ole arstiteadus veel leidnud radikaalseid vahendeid vähihaiguse ravimiseks.

Tunnetuse ideaalsed tõukejõud

Idealistlikult mõtlevad inimesed vastandavad tavaliselt teoreetilise tunnetuse praktikale ja arvavad, et tunnetus on ainuüksi mõistuse seemise tõele pürgimise resultaat ja ei sõltu praktikast. Praktikat käsitavad nad seejuures teooriast täiesti lahutatuna. «Teadlane,» ütleb H. Poincaré, «ei uuri loodust sellepärast, et see uurimine on kasulik; ta uurib loodust sellepärast, et see pakub talle naudingut, ja naudingut saab ta sellepärast, et loodus on imekaunis. Kui loodus poleks imekaunis, ei oleks ta seda väärt, et teda maksaks tunda.» Niisugune vaade teooria ja praktika vahekorra küsimuses on otsast lõpuni väär ja kogu teaduse ajalugu lükkab sellise vaate ümber. Ometi tuleb meil, kui me lükkame tagasi mõistuse tõejanu sellise absolutiseerimise, silmas pidada ka seda, et praktikast võrsunud tunnetus muutub inimkonna ajaloolise arenemise käigus suhteliselt iseseisvaks vajaduseks, teadmistejanuks, terveks ja targaks uudishimuks, mis väljendub omakasupüüdmatu huvina teadusliku tunnetuse ja loomingu vastu.

Kõikehaarav teadmistejanu on mõtleva inimese üks kõige suurepärasemaid vajadusi, on inimtegevuse võimas ideaalne tõukejõud. Einsteini sõnade järgi hoiab teaduslike probleemide deemon õpetlast halastamatult oma küüsis ja sunnib tegema meeleheitlikke pingutusi tõe otsinguis. Selle jõu mõjul tegelevad inimesed visalt teadmiste kogumisega, kunstiloominguga, mõtlemata üldse praktilistele eesmärkidele ja kaalutlustele. Tõde kaitstes on inimesed talunud tagakiusamisi, on surnud kerjustena. Omakasupüüdmatuist tõeotsinguist on kantud kogu teaduse ajalugu. Teaduse kangelased, kelledele tõe leidmine oli nende teadliku elu mõtteks, on teinud meid targemateks ja haritumateks. Demokritos väitis: «Ühe teadusliku tõestuse leidmine on mulle tähtsam kui kogu Pärsia riigi vallutamine.»

Objektiivse maailma tunnetamine — tähtede ja pisimate materiaosakeste uurimine, taimede, loomade, inimese tekkimise saladustesse tungimine, ühiskonna arenguseaduste uurimine, kõige keerukamate matemaatiliste ülesannete lahendamine, «mõtlevate» masinate loomine jne. — kõik see on tohutult huvitav tegevus, mis pakub teadlasele suurt moraalset rahuldust.

3. Tunnetus kui tegelikkuse õige peegeldamise protsess

Tõe mõiste

Kui tunnetus ei oleks tekkimisest peale enam-vähem õige tegelikkusepeegeldus, siis ei saaks inimene ümbritsevat maailma ümber kujundada, veel enam — ta ei saaks lihtsalt selle maailmaga kohanedagi. Inimese olemasolu fakt ise, teaduse ja praktika ajalugu kinnitavad, et see nii on. See ei tähenda muidugi, et inimtunnetus oleks vaba eksimustest. Kuid inimene on praeguse arengutaseme saavutanud mitte eksimuste tõttu, vaid eksimuste *kiuste*.

Teadusliku tunnetuse esimeseks ülesandeks on tõe tunnetamine. *Tõde on objektiivse tegelikkuse õige peegeldus inimese teadvuses, tegelikkuse peegeldamine sellisena, nagu tegelikkus eksisteerib omaette, väljaspool inimteadvust ja inimest, inimteadvusest sõltumatuna.*

Tõe mõiste on inimkonda ühendanud kõlbeliste mõistetega — õigluse ja siiruse mõistega. Tõde ja õigus on teaduse eesmärk, samuti kõlbluse eesmärk. «Tõde,» kirjutas Hegel, «on ülev sõna ja veelgi ülevam objekt. Kui inimese hing ja vaim on veel terved, peab tema süda seda sõna kuuldes kiiremini tuksuma hakkama.»

Tõe objektiivsus

Õige vastuse andmiseks küsimusele, mis on tõde, tuleb kõigepealt tunnistada, et väljaspool meie teadvust eksisteerib piiritu maailm, mis areneb objektiivsete seaduste järgi. Tõesed on kõik need kujutlused, mõisted, ideed, teooriad, mis vastavad sellele, mis on tegelikkuses.

Vastupidiselt õigetele kujutlustele, mõistetele, ideedele, teooriatele annavad väärad ideed moonutatud, ebaõige peegelduse asjadest, kujutavad asju teistsugustena, nagu need tegelikult, väljaspool teadvust on. Väärad ideed võivad tekkida mitteteadmisest, tunnetuse ebatäielikkusel põhinevatest eksimustest, kuid nad võivad tekkida ka eelarvamustest ja lõpuks — nad võivad olla sotsiaalselt tingitud pettuse ja enesepettuse tulemuseks.

Kuivõrd tõde on eseme õige peegeldus ja on alati esemega vastavuses, siis on tões alati olemas objektiivne sisu. Tõde on järelikult objektiivne. Kui aga meil tekivad mõisted, millele tegelikkuses midagi ei vasta, näiteks jumal, metshaldjas, näkineid, siis on selge, et neil mõistetel pole tõega midagi ühist ja nad ei pane vastu praktika kontrollile.

Igasugune tõde on objektiivne. Mitteobjektiivseid tõdesid ei saa üldse olla. Kui mingid teadmised pole objektiivse iseloomuga, siis need teadmised ei ole tõde. Nad on eksimus. Sellepärast on meie poolt antud tõedefinitsioon ühtlasi ka objektiivse tõe definitsioon. Objektiivse tõe tunnustamine tõmbab tunnetuse käsitamisel printsipiaalse piiri teaduse ja religiooni vahele.

Lenin nimetab objektiivseks tõeks inimkujutluste niisugust sisu, «mis ei sõltu subjektist, ei sõltu ei inimesest ega inimkon-

nast . . .» [1]. Seda Lenini seisukohta ei maksa mõista nii, nagu eksisteeriks tõde tegelikkuses eneses. Tegelikkus ise pole tõde. Tõde on tunnetuse tulemuste objektiivne sisu. Objektiivne tõde on inimesest ja inimkonnast sõltumatu just selles mõttes, et tõe sisu ei sõltu inimese tahtest, soovidest, kirgedest ja fantaasiast.

Tõde kui protsess. Tõe suhtelisus. Vastavuse printsiip

Väide, et maailm on tunnetatav, ei tähenda, nagu antaks teaduslik tõde inimesele ühekorraga valmis ja lõplikul kujul. Teadlase vaimusilma ette kerkib alati lõpuleviimata pilt: ühed asjad on juba hästi teada ja nad on isegi banaalseks muutunud, teised asjad pole veel päris arusaadavad, kolmandad on kahtlased, neljandad on ebapiisavalt põhjendatud, viiendad on vastuolus uute faktidega, kuuendad on hoopiski probleemaatilised. Tõed, kui kasutada Hegeli sõnu, pole mündid, mida võib võtta ja tasku pista. Teadus ei ole valmis ja ammendavate tõdede ladu, vaid on tõdede saavutamise protsess, piiratud, ligikaudselt teadmiselt üha laialdasema, sügavama, täpsema teadmise poole liikumine. See liikumine on lõputu protsess.

Inimtunnetuse ja -praktika piiritud võimalused realiseeruvad vastuolude ületamise kaudu. Tunnetus on mõtlemise igavene, lõputu lähenemine objektile. Mõtlemine ja objekt moodustavad tunnetusprotsessis ühtse terviku kaks äärmist poolust. Nad ei ühti iialgi, ei kata teineteist iialgi. Kuid nad on vastastikku seotud ja lähenevad kogu aeg teineteisele.

Seades endale ülesandeks mingit objekti tunnetada, puutub inimene kokku selle objekti ammendamatusega. Igal objektil on tohutult palju omadusi ja ta on arvukates suhetes teiste objektidega. Nende omaduste ja suhete mõistmiseks on vaja pikka aega. Teaduse ajaloost võib tuua palju juhtumeid, kus kõik objekti omadused arvati olevat kindlaks tehtud. Hiljem aga selgus, et objektil on veel teisigi omadusi. Võtame niisuguse tunnetusobjekti nagu vesi. Arvati, et vesi on ülipõhjalikult läbi uuritud. Ometi selgus, et on olemas ka «raske vesi», millel on senitundmatud omadused. Viimase aja katsed on näidanud vee mitmesuguste iseärasuste ja olekute sõltuvust kosmilistest mõjudest. Niisugune küsimus nagu vee esinemine, osatähtsus ja spetsiifilised omadused kosmoses on seni rahuldavast lahendusest hoopiski kaugel. Järelikult pole tõde midagi lõpuleviidut, tardunut. Tõde on protsess, on mõtlemise järkjärguline lähenemine objekti olemusele, sellesse olemusse tungimine.

Tõde on suhteline, kuivõrd ta ei peegelda objekti täielikult, tervikuna, vaid peegeldab seda teatud piirides, tingimustes, suhetes, mis pidevalt muutuvad ja arenevad. Iga tunnetusaste on piiratud teaduse arengutasemega, ühiskonnaelu ajalooliste tingimustega, praktika arengutasemega. Ja selles mõttes on tõde oma ajastu

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 106.

laps. Tõdesid, mida teadus ühel või teisel ajaloolisel etapil on tunnetanud, ei saa pidada lõplikeks. Nad on paratamatult suhtelised, s. t. nad vajavad edasiarendamist, süvendamist, täpsustamist.

Iga järgmine teooria on eelmisega võrreldes sügavam ja täielikum teadmine. Eelmise teooria kogu ratsionaalne sisu läheb üle uude teooriasse. Teadus heidab vaid kõrvale pretensioonid, mis pidasid eelmist teooriat ammendavaks — sellisena võis see tõepoolest näida tema autoritele ja pooldajatele. Eelmist teooriat tõlgendatakse uue koostises kui suhtelist tõde ja seega uue ning täielikuma teooria erijuhtumit. Niisuguses vahekorras on näiteks Newtoni mehhaanika ja Einsteini relatiivsusteooria. Niisugust teooriate suhet nende ajaloolises arenemises, mis kujuneb dialektilise eituse tulemusena, nii et kõik ratsionaalne säilib, on hakatud nimetama *vastavuse printsiibiks.*

Tõe absoluutsus

Terminit «absoluutne» kasutatakse tõe suhtes mitmes tähenduses. Esiteks, absoluutse tõega mõeldakse *täielikku ja ammendavat teadmist maailma kui terviku kohta.* Niisugune teadmine on eesmärgiks, mille poole teadus püüab ja milleni viiv tee on lõpmatu pikk. Kas absoluutset tõde võib tunnetada täies ulatuses? *Põhimõtteliselt* võttes — jah: tunnetamatuid objekte pole ja inimtunnetuse võimalustel pole piire. Teaduse areng kujutab endast rida üksteisele järgnevaid lähenemisi absoluutsele tõele, kusjuures iga järgmine lähendus on eelmisest täpsem. Lõplikku teadmist aga olemas ei ole.

Teiseks on *absoluutsed tõed niisugused tõed, mis siis, kui nad on kord täie selguse ja argumenteeritusega esitatud, ei kohta enam põhjendatud vastuväiteid.* Selles mõttes on absoluutne tõde *niisugune peegeldus asjadest, mis jääb õigeks asjade kõikide eksisteerimistingimuste puhul.* Seda laadi tõdede hulka kuuluvad näiteks niisugused teaduse seisukohad nagu «Miski ei teki maailmas eimiskist ja miski ei kao jäljetult», «Teadvus on aju funktsioon, tegelikkuse peegeldus», «Maa tiirleb ümber Päikese» jne. Absoluutsete tõdede hulka kuuluvad *täie tõsikindlusega fikseeritud faktid, sündmuste* — näiteks sünni ja surma — *ajad* jne.

Kolmandaks, terminit «absoluutne» kasutatakse *igasuguse suhtelise tõe kohta: kuivõrd tõde on objektiivne, siis sisaldab ta ühe momendina ka absoluutseid teadmisi.* Näiteks pole meie teadmised mateeria füüsikalise ehituse kohta tervikuna lõplikud, absoluutsed, kuid neis on palju absoluutset: näiteks väide, et aatom on jagatav või et elektronid, prootonid, neutronid on aatomite elementideks. Iga tõe areng on niisuguste absoluutsete momentide kasvamine, kuhjumine.

Teaduses on ümberlükkamatuid, absoluutseid tõdesid. Veelgi rohkem on aga suhtelisi tõdesid. «... Inimlik mõtlemine on oma loomult võimeline andma ja annab meile absoluutse tõe, mis moodustub suhteliste tõdede summast. Iga aste teaduse arenemises

lisab uusi ivakesi sellesse absoluutse tõe summasse, ent iga teadusliku põhilause tõe piirid on suhtelised, mida teadmuste edasine kasv kord laiendab, kord kitsendab.»[1]

Tõe konkreetsus

Tunnetuse dialektilise käsitlemise üheks põhiprintsiibiks on tõe konkreetsuse tunnistamine. Selle teadusliku printsiibiga nõustumine tähendab seda, et tõde ei vaadelda abstraktselt, elust lahus, vaid seoses konkreetsete tingimustega. *Konkreetsus on objekti kõikide külgede reaalne seos ja vastastikune toime, on teadmine objektist tema vastastikuse toime täies ulatuses.* Mingi otsustus on tõene, kui see peegeldab täpselt objekti *nendes* tingimustes, teistes tingimustes aga osutub tõeseks teine otsustus. Otsustus «vesi keeb 100° C juures» on tõene tingimusel, et jutt on tavalisest veest ja normaalsest rõhust. See lause ei ole tõene, kui võtta «raske vesi» või muuta rõhku.

Igal objektil on üldiste joonte kõrval ka oma kordumatuid iseärasusi, oma spetsiifiline «elu kontekst». Iga ühiskondlik nähtus on tingitud spetsiifilistest koha ja aja iseärasustest. Seepärast on üldistatud lähenemise kõrval vajalik ka tunnetusobjekti konkreetne käsitlemine, mis väljendub printsiibis: abstraktset tõde pole, tõde on konkreetne.

Kas näiteks klassikalise mehhaanika seisukohad on tõesed? Jah, need on tõesed makrokehade ja suhteliselt väikeste liikumiskiiruste puhul. Kuid ka ühe ja sama protsessi jaoks ei ole tõde igavene, jäädavalt antud. Protsess ise areneb, muutuvad protsessi toimumise tingimused: protsessi peegeldav tõde muutub. See, mis ühtedes tingimustes oli tõde, võib osutuda teistes tingimustes vääraks.

Kuivõrd ükski tõde pole täielik, sedavõrd võib alati ühelt või teiselt teoorialt, ideelt küsida: millise täpsusega, kui usaldusväärselt peegeldab ta tegelikkust? Selle mittetäielikkuse tõttu on igasuguse tõe rakendussfäär piiratud. Hoiatades vigade eest, mida tekitab tõe konkreetse iseloomu unustamine, Lenin kirjutas, et «iga tõe, kui viia see «äärmuseni»... kui sellega liialdada, kui seda laiendada üle tema tegeliku rakendatavuse piiride, võib viia absurdini, ja mainitud tingimustel muutub see isegi vältimatult absurdseks.»[2]

Tõe konkreetsuse printsiip nõuab, et fakte käsitletakse mitte ainult üldiste valemite ja skeemide järgi, vaid et arvestataks nähtuste vastastikuse seose reaalseid tingimusi. Ainult muutuvate tingimuste sügav analüüsimine võimaldab korraldada oma tegevust vastavalt nendele tingimustele, vastavalt konkreetsele olukorrale. Ainult niisugune lähenemisviis vastab ühiskonna vajadustele.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 118.
[2] V. I. Lenin. Teosed, 31. kd., lk. 43.

Relativism ja konventsionalism

Mõned idealistid kujutavad tunnetusprotsessi kui igavest «tõejahti», mis on aga ette määratud nurjumisele: tõde libiseb kogu aeg inimese eest ära. Nad arvavad, et meie tunnetus on ainult suhteline, tinglik ja seega subjektiivne. Niisugust seisukohta nimetatakse relativismiks. Relativism kui ekslik vaade tekkis ammu. Äärmusliku relativismi näitena võib tuua vana-kreeka filosoofi Kratülose õpetuse. Ta arvas, et kõik muutub nii kiiresti, et maailmas pole mitte kui midagi püsivat. Sellepärast ei saa isegi nimetada mingit asja, looma või inimest: niikaua kui me sõna välja ütleme, asi muutub ega ole enam see, milleks või kelleks me teda pidasime. Kratülos soovitas eksimuste vältimiseks vaikida või siis äärmisel juhul näpuga näidata. Siis olevat eksimine võimatu.

Pidada kõiki meie teadmisi ainult suhteliseks, mis ei sisalda midagi absoluutset, tähendab tegelikult tunnistada täielikku meelevaldsust tunnetuses. Niisugusel juhul muutub tunnetus lakkamatuks vooluks, milles pole midagi püsivat ja usaldusväärset, milles kaovad piirid tõe ja vale vahelt, ühtki teaduse lauset ei saa uskuda, järelikult ei saa midagi võtta ka juhtnööriks elus, praktikas. Täielik relativism tunnetusteoorias on metafüüsilise mõtlemisviisi avalduseks. Metafüüsikul on kalduvus mõtelda nii: kui juba tõde, siis peab see tingimata olema ainult absoluutne; kui aga tõde pole absoluutne, siis see polegi tõde. Relativistid viitavad tavaliselt sellele, et teaduse ajaloost on teada palju juhtumeid, kus tõeseks peetud seisukohad lükati hiljem ümber, ja vastupidi — vääraks peetud seisukohad osutusid teaduse edaspidise arenemise käigus tõesteks. Teaduslik tunnetus ei liigu tõepoolest sirgjoont mööda, vaid teaduse tee on veider kõverjoon, mille üksikutel lõikudel on võimalikud eksimused. Kõik see aga ei näita hoopiski, et kogu meie tunnetus on absurdne. Õige väite «teadmistes on suhteline moment» asendab relativist vääraga: «teadmised on alati ainult suhtelised».

Materialistlik dialektika tunnustab teadmiste, mõistete paindlikkust, nende «voolavust», muutlikkust, nende vastastikuseid üleminekuid. Kuid seda tunnustades lähtub dialektika objekti reaalse arenemise protsessidest ja nende tegelikest mõttelistest peegeldustest, ta ei absolutiseeri asjade muutlikkust, samuti ka mitte asjade peegelduste muutlikkust. Dialektika ei eita asjade suhtelist *püsivust* ja *kvalitatiivset määratletust*. Muutlikkus ja püsivus niihästi asjades kui ka nende peegeldustes on reaalne vastuolu, on vastandite ühtsus. Kui püsivuse momendi absolutiseerimine viib metafüüsikale ja dogmatismile, siis muutlikkuse, suhtelisuse momendi absolutiseerimine viib relativismile. Relativismi kritiseerides rõhutas Lenin: «Dialektika — nagu selgitas juba Hegel — *sisaldab eneses* relativismi, eitamise, skeptitsismi momenti, aga *ei taandu*

relativismiks.»[1] Dialektika käsitab suhtelisust, relatiivsust mitte kui objektiivse tõe eitust, vaid kui sellele tõele lähenemise piiride ajaloolist tingitust.

Teadmised on ajalooliselt piiratud, suhtelised, kuid igas suhtelises tões on objektiivne sisu. Viimane on säiliv. Möödunud teadmiste säilivad, püsivad momendid tulevad üle uutesse teadmistesse. Nagu ütles vene teadlane N. A. Umov: «teaduslikud süsteemid langevad; kuid purunedes ei kao nad jäägitult; nende rusudele rajatakse täiuslikumad ja püsivamad teooriad.» Üks relativismi avaldusvorme on *konventsionalism*, mis väidab, et teaduse tõed kujutavad endast tinglikult omaksvõetud oletusi, kokkuleppeid, kusjuures nende ja tegelikkuse kooskõla küsimus tuleb kõrvale heita, sest see läheb välja teaduse raamidest.

Teaduse ajalugu, nagu märkis Lenin, on elava, viljaka, tõese, võimsa, kõikevõitva inimtunnetuse ajalugu; see tunnetus heidab kõrvale niihästi nende tõdede absolutiseerimise, mis teadus on saavutanud, kui ka nende tõdede skeptilise eitamise

Dogmatism

Relativismile vastupidine seisukoht on dogmatism, mis kujutab endast metafüüsika erikuju. *Dogmatism on mõtlemisviis, mis peab kinni muutumatuist mõistetest ja ignoreerib tõe konkreetsuse dialektilist printsiipi.* Dogmatism käsitleb inimtunnetust staatilisena, asendab õige väite «meie teadmistes on absoluutne moment» väära väitega «teadmised on ainult absoluutsed». Dogmaatik on inimene, kellele saab harjumuseks ainuüksi vanade tõdede korrutamine. Elav, arenev tõe protsess muutub dogmaatikutel muumiaks. Dogmatism ise on aga teadusele tõeline haud ja ühiskondlikule praktikale stagnatsioon. Dogmaatikud nõustuvad vastumeelselt isegi asjadega, mis on täiesti silmanähtavad, kui vaid need asjad on vastuolus nende mõtlemisharjumustega. Dogmaatika opereerib tavaliselt abstraktsete valemitega, mis on elust irdunud, kasutab neid «formuleeringuid» kõikidel elujuhtumitel, olenemata konkreetsetest koha ja aja tingimustest. Ümbritsevas maailmas suudab ta näha ainult seda, mida ta raamatute, instruktsioonide ja korralduste põhjal juba ette ära teab. Poliitilises elus viib dogmatism sektantlusele, marksismi-leninismi loovatest printsiipidest lahtiütlemisele, praktikast irdumisele ja seega ka subjektivismile.

Dogmatism on praktika ja teooria ühtsuse lõhkumise kõige ohtlikum vorm, mis tekitab suurt kahju revolutsioonilisele teooriale ja praktikale, rahvusvahelisele kommunistlikule liikumisele. Sellepärast peavadki kommunistlikud ja töölisparteid visalt võitlust dogmatismi vastu.

Ainsaks vastumürgiks metafüüsikale, relativismile ja dogmatismile on materialistliku dialektika tundmine. Ainult see võimaldab vältida niihästi dogmatismi kui ka relativismi ühekülgsust.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 120.

Tunnistades teadmiste suhtelist iseloomu, ei lase dialektika ühtki teaduse või poliitika teoreetilist seisukohta kivinenud dogmaks muutuda. Dialektika nõuab iga fakti konkreetset käsitlemist. Ühtlasi on dialektika arvamisel, et tunnetusprotsess on kindlate, praktikas kontrollitud tõdede kullafondi kogumise protsess. Need tõed on tänapäeva teaduse ja praktika aluseks. Nende «õlul» tõuseb inimkond üha kõrgemale oma progressiivses arengus.

Tõe kriteerium

Kustkohast me teame, et meie teadmised on usaldusväärsed? Mis garanteerib, et me ei eksle vigade öös, ja et meil on olemas tõesed teadmised?

Dialektiline materialism peab tõesuse kriteeriumiks (mõõdupuuks) praktikat: materiaalset tootmist, rahvahulkade revolutsioonilist tegevust, eksperimenti. Kui teooriat praktikas edukalt rakendatakse, siis teooria on tõene. Maa tehiskaaslaste orbiidileviimise praktika kinnitas näiteks nende teoreetiliste kaalutluste ja arvutuste õigsust, millede alusel loodi tehiskaaslased.

Töölisklassi ja Kommunistliku Partei võitluse praktika, revolutsiooni ja NSV Liidus sotsialismi ülesehitamise praktika kinnitavad marksistlik-leninliku õpetuse õigsust, tõesust revolutsiooni küsimuses, sotsialismi ja kommunismi ehitamise teede küsimuses. Praktika näitab kodanliku reaktsioonilise ideoloogia, religioosse ja idealistliku maailmavaate väärust, ebatõesust, ebateaduslikkust ja lükkab ümber kõik nende spekulatsioonid. Sotsialismi ehitamise praktikas NSV Liidus ja teistes maades on ümber lükanud ekspluateerivate klasside ja nende kaitsjate väited, nagu ei saaks töölised ja talupojad ilma kodanluse ja mõisniketa ning nende käsilasteta ise riiki valitseda, rahvamajandust ja kultuuri arendada.

Ainult need teooriad, mida kinnitab praktika, on tõesed. Praktika näitab paremini kui igasugused rafineeritud arutlused, kus on puudused ja kuidas neid tuleb parandada. Muidugi ei tohi seejuures unustada, et praktika kriteerium ei saa mitte kunagi ühtki inimkujutlust täiel määral kinnitada ega ka ümber lükata. Praktika kriteerium on niivõrd «ebamäärane», et see ei luba inimesel muuta oma teadmisi jäädavalt antud ja täielikuks tõeks, mis ei vaja täiendamist ja edasiarendamist. Ühtlasi on praktika kriteerium aga ka niivõrd kindlapiiriline ja selge, et ta võimaldab halastamatult võidelda kõiksuguste idealismi, agnostitsismi ja religiooni vormide vastu.

Rääkides praktikast kui tõe kriteeriumist, rõhutas Lenin eriti — ja see on asja tuuma mõistmiseks väga tähtis — et tunnetusteooria aluseks tuleb võtta *kogu inimpraktika, inimkonna praktika.* Kui me räägime praktikast, siis peame silmas mitte üksiku ühiskonnast isoleeritud inimese, mingisuguse Robinsoni praktikat, kes elab asustamata saarel. Jutt on just *kogu inimkonnast tema ajaloolises arengus.* Inimkonna kogemused on teaduse jaoks kõrgeim instants: nemad annavadki lõpliku otsuse.

Dialektilis-materialistliku käsitusega on vastasrinnas ekslikud, idealistlikud vaated tõe kriteeriumi küsimuses. Kiriku esindajad arvavad, et tõe lõplik kriteerium on jumalas ja jumalasõnas, pühakirjas. Neid väljamõeldisi usuvad tänapäeval ainult kirikutegelased ja nendegi hulgast kaugelt mitte kõik. Ratsionalistid (Descartes, Spinoza) esitasid tõe kriteeriumina teadmiste selguse ja silmanähtavuse. «Nii nagu valgus toob ilmsiks iseenda ja ka ümbritseva pimeduse, nii on ka tõde mõõdupuuks iseendale ja valele,» kirjutas Spinoza.

Ajalugu on väga karmilt ümber käinud nende «tõdedega», mis põhinesid selgusel ja silmanähtavusel. Aja jooksul selgus, et enamik niisuguseid seisukohti on väärad, kuigi inimesed olid veendunud nende tõesuses. Omal ajal oli inimestele silmanähtav, järelikult ka tõene see, et Maa on maailma keskpunkt ja on liikumatu, Päike ja kõik planeedid aga liiguvad ümber Maa. Meile ei ole need arvamused ei silmanähtavad ega tõesed.

Täiesti paikapidamatu on ka nende filosoofide seisukoht, kes peavad tõe kriteeriumiks ühtede või teiste õpetuste üldkehtivust, üldist tunnustatust. Juba Demokritos ütles, et *tõe küsimusi ei lahendata häälteenamusega.* Ajaloost võib leida väga palju näiteid, kus tõene teadmine oli tegelikult ainult ühel inimesel, kõik teised aga eksisid. Meenutagem kas või Kopernikust ja tema avastust, mida keegi ei tahtnud tunnistada. Inimkonna tohutu enamus uskus religioosseid väljamõeldisi, kuid õigus oli neil vähestel, kes ei uskunud jumalat ja paljastasid religioosset vaimupimedust.

Pragmatistid (instrumentalistid) väidavad, et tõde on see, mis õigustab ennast praktikas, viib seatud eesmärgile. Tõesed on need ideed, mis asja huvides edukalt «töötavad», ennast «ära tasuvad» ja kasulikud on. «Meie kohus tõde leida,» kirjutas James, «tuleneb meie kohusest teha seda, mis ennast ära tasub.» Niisugusel arusaamisel tõe kriteeriumist ei ole midagi ühist teadusliku käsitusega, mis peab tõe kriteeriumiks praktikat. Tõepoolest, meie käsitus põhineb sellel, et tõde on teadmiste vastavus tegelikkusega. Tõde varjata, inimesi eksitusse viia on mõnele inimesele mõnikord küll kasulik ja soodne, see aitab eesmärki saavutada, kuid vale ja pettus ei muutu seeläbi veel tõeks. Praktiline edu, mis on pettusega saavutatud, ei muuda pettust tõeks. Näiteks toob imperialistidele kasu väide, et kolonialism soodustab tsivilisatsiooni arengut. Kuid see imperialistide kasu ei tee seda väidet tõeseks.

Pragmatistid on arvamisel, et religiooni muinasjutud põrgu ja taeva kohta on kasulikud ja on sellepärast ka tõesed, et usk jumalasse rahustab inimest ja sisendab tema südamesse lootust. Kui naiivselt armetud, viletsad on aga need lootused ja illusioonid, mis kisuvad töötajaid eemale reaalse õnne saavutamisest! Seda laadi lootuste kohta ütles Belinski: «Kui vale kerkiks minu ette noore ja kauni naise kujul ja meelitaks mind naeratades oma

embusse, tõde aga — surma hirmuärataval kujul, vikatiga luukerena mustal hobusel, — siis hülgaksin ma põlguse ja vihaga mind meelitava viirastuse ja langeksin luukere surmavasse embusse.» Tõde võib mõnikord olla kibe nagu tulekahju suits, kuid sellest hoolimata jääb ta ikkagi tõeks.

Marksismi-leninismi õpetus on tõene mitte sellepärast, et ta on kasulik töölisklassile ja kogu töötavale inimkonnale, vaid *ta on just sellepärast kasulik, et ta peegeldab õigesti ühiskonna arenemise seadusi ja väljendab sellega töötajate huve.* Tõde ja klassihuvid ühtivad proletariaadi puhul täielikult. Mispärast? Sellepärast, et maailma tõene tunnetamine, ühiskonnaelu tunnetamine on üks tingimusi, mis on vajalik proletariaadile tema võitluses maailma ümberkujundamise eest. Ei saa pidada progressiivseks inimest või klassi, kes otsib lohutust eksimustest. Tõde võib olla ühe või teise ühiskondliku rühmituse poolt, võib ühtida ühe või teise klassi parteilisusega mitte sellepärast, et tõde teenib selle rühmituse huve, vaid sellepärast, et selle rühmituse võitlus oma huvide eest on ühtlasi ka võitlus tõe eest, kogu inimkonna huvide eest.

Tõe kriteeriumi subjektivistlik käsitlus on sellepärast ekslik, et tõde seatakse sõltuvusse inimeste subjektiivsetest huvidest ja püüdlustest. Marksism aga lähtub sellest, et tõe kriteerium ei ole tunnetavas subjektis, vaid on esemetes, mis eksisteerivad väljaspool subjekti. *Meie teadvuses on õige, objektiivne see, mis on otseselt või kaudselt praktika poolt kinnitatud, või see, mida saab praktikas teostada.* Mõiste vastavus objektile on täiel määral tõestatud vaid siis, kui inimesel läheb korda leida, reprodutseerida või luua eset, mis vastab moodustatud mõistele. Teooria tõesus on teooria teostatavuse vajalikuks tagatiseks. Kui inimene loob oma kujutlustele ja mõistetele tuginedes eseme, mis tõepoolest vastab neile kujutlustele ja mõistetele, siis see tähendab, et tema kujutlused ja mõisted on tõesed. Sel alusel on inimestel tekkinud ja areneb võime võrrelda kujutlusi, mõisteid esemetega ka mõttelises plaanis. Kui inimene võrdleb mingit mõistet esemetest teiste mõistetega, mis on juba praktiliselt kontrollitud ja tõeseks osutunud, siis võrdleb ta ühtlasi kaudselt, tõeste mõistete kaudu seda mõistet eseme endaga. Selles ongi tõe *loogilise* kriteeriumi saladus.

4. Teadusliku tunnetuse astmed ja vormid. Empiiriline tunnetus ja teoreetiline mõtlemine

Empiirilise ja teoreetilise tunnetuse ühtsus

Tunnetus on keerukas, dialektiliselt vastuoluline, terviklik protsess. Iga tunnetusakt sisaldab ühel või teisel määral niihästi piltlik-meelelisi, empiirilisi kui ka abstraktseid, teoreetilisi momente. Objekti vahetu, elav kaemus on alati seotud mõtlemi-

sega, on vahendatud mõistete, kategooriate kaudu. Mingit objekti tajudes arvame otsekohe selle teatavasse asjade või protsesside kategooriasse.

Ometi tuleb tunnetusprotsessi analüüsimiseks paratamatult jagada tunnetus komponentideks ja analüüsida neid komponente omaette, selleks et paremini mõista tunnetusprotsessi kui tervikliku süsteemi olemust. Sealjuures tuleb meeles pidada, et iga komponent omaette on vaid osa, mis elab reaalselt üksnes terviku koostises.

Ajalooliselt algas tegelikkuse tunnetamise protsess elavast kaemusest, s. t. faktide meelelisest tajumisest praktika alusel. Elavalt kaemuselt siirdus inimene abstraktsele mõtlemisele ja selle juurest uuesti praktikale, kus ta realiseeris oma mõtteid, kontrollis nende tõesust. Niisugune on inimtunnetuse ajaloolise arenemise dialektiline tee. Teadus, seda enam aga kaasaegne teaduslik uurimistöö, areneb aga ka teistsugust teed mööda. Tänapäeva teadlane, kelle mõtlemisse on ühel või teisel määral akumuleeritud inimkonna kogemused ja ajaloo jooksul loodud kategooriad ning mõtete seostamise seadused, ei alusta uurimist lihtsalt elavast kaemusest. Igasugune teaduslik uurimus vajab algusest peale ka juhtivaid ideid. Need on omamoodi suunavaks jõuks: ilma nendeta on teadlane paratamatult sunnitud käsikaudu, kobamisi edasi liikuma. Ta ei saa teostada ühtki eksperimenti ega läbi viia ühtki vaatlust. Ühtlasi ei saa teoreetiline mõtlemine omaette, ükskõik kui laitmatult range ja loogiline see ka oleks, avastada maailma seaduspärasusi. Efektiivseks edasiliikumiseks peab teoreetiline mõtlemine kogu aeg saama stiimuleid, tõukeid, fakte ümbritsevast tegelikkusest vaatluste ja eksperimenteerimise kaudu, s. t. empiirilise tunnetuse kaudu. «Kui mõistuse tööl,» kirjutas Vernadski, «puuduvad teda toitvad mahlad, hoolikas ja täpne uurimine, konkreetsed nähtused, mis ainsana suudavad laiendada mõistuse raame ja anda mõõdupuud mõistuse tulemuste õigsuse ja rakendatavuse hindamiseks, siis inimese mõistus, olles kiiresti teostanud kõikvõimalikud ümberpaigutused väheste teadaolevate konkreetsete andmetega, siirdub edasi viljatule skolastikale...»

Empiiriline ja teoreetiline tunnetus moodustavad ühtse protsessi, nad mõlemad on olemas igas teaduslikus uurimuses kõikidel uurimistöö staadiumidel. Ometi pole need mõtlemisvõime küljed mitmesugustel põhjustel alati ühel inimesel ühesuguselt arenenud. Teaduse ajalugu tunneb suurepäraseid eksperimenteerijaid ja vähem suurepäraseid teoreetikuid, samuti ka vastupidi. Teaduses on töö teadlaste vahel mingil määral kahestatud, jaotatud: teadlased jagunevad eksperimentaatoriteks ja teoreetikuteks. Nii üks kui teine nõuab spetsiifilist vilumust, haridust, teadmiste süsteemi ja seda, mida nimetatakse «mõttelaadiks».

Tunnetuse meelelised vormid

Inimene tunnetab tegelikkust mitmesugustes vormides, millest geneetiliselt esimene ja kõige elementaarsem on aisting.

Aistingud on kõige lihtsamad meelelised kujundid, esemete üksikomaduste peegeldused, koopiad, omapärased ülesvõtted. Apelsinis me aistime näiteks kollast värvi, kõvadust, spetsiifilist lõhna jne. Aistingud tekivad väliskeskkonna protsesside poolt meie meeleorganitele avaldatava mõju tulemusel. Välisärritajateks on heli- ja valguslained, mehhaaniline surve, keemiline mõju jne.

Aistingute mitmekesisus peegeldab õigesti maailma *kvalitatiivse* mitmekesisuse objektiivset iseloomu ja on sellest tingitud. Mitte väiksemat informatsiooni ei sisalda aistingud ka nähtuste *kvantitatiivsete* karakteristikate kohta. Aistingud annavad väga täpselt edasi ühetooniliste helide tugevuse erinevusi, esemete värvuse, temperatuuri ja muid erinevusi.

Lenin iseloomustas aistingut kui välisärrituse energia muundumist teadvuse faktiks. Aistimisvõime kaotamine toob paratamatult kaasa teadvuse kaotuse.

Millise eseme me ka võtaksime, on sellel alati väga palju mitmekesiseid külgi ja omadusi. Võtame näiteks suhkrutüki: suhkur on valge, kõva, magus, tal on teatav kuju, maht, kaal. Kõik need omadused on ühendatud ühte esemesse. Ja me tajume ning mõistame neid mitte isoleeritult, vaid ühtse tervikuna — suhkrutükina. Järelikult on taju kui tervikliku kujundi objektiivseks aluseks esemete külgede ja omaduste ühtsus ja koos sellega mitmekesisus.

Terviklikku kujundit, mis peegeldab meeleorganeid vahetult mõjutavaid esemeid, nende omadusi ja suhteid, nimetatakse tajuks.

Inimese taju sisaldab esemete, nende omaduste ja suhete mõistmist, neist arusaamist, mis põhineb sellel, et uued, aktuaalselt saadavad muljed lülitatakse olemasolevate teadmiste süsteemi.

Iga meeleorgani kaudu saadavaid tajusid seostatakse teiste meeleorganite tajudega. Seejuures etendab inimesel otsustavat osa *nägemine.* Nägemiskujund fikseerib taju objekti kõige täielikumalt. Nägemiskujund justkui võtab endasse teiste meeleorganite kogemused. Eriti tihe seos on inimesel nägemise ja kompimise vahel. Kompimistaju visualeeritakse alati, s. t. inimene justkui näeb kombitavaid vorme, mahtu, kuigi ta neid ei vaata. Kompimise andmed antakse omakorda edasi nägemisele: marmorit vaadates me tajume näiteks ka selle kõvadust, siledust, jahedust jne.

Nägev silm on kompiva käe õpilane. Ja see on seotud tööga ning sellega, et käsi on universaalne tööorgan. Aistingud ja tajud arenevad välismaailma aktiivse praktilise mõjutamise protsessis, inimtöös. Inimese tajud peegeldavad mitte ainult esemeid nende

looduslikul kujul, vaid ka — ja seda peamiselt — inimese enese poolt loodud esemeid. See teeb arusaadavaks, miks Marx ütles: «*Inimese* silm näeb teisiti kui primitiivne, mitteinimlik silm... inimese *kõrv* kuuleb teisiti kui primitiivne kõrv jne.»[1]

Elu, organismi vajadus orienteeruda makroskoopiliste, terviklike asjade ja protsesside maailmas on meie meeleorganid nii korraldanud, et me tajume asju «summaarselt». Teatud mõttes võib ütelda, et näiteks nägemis- või kompimistaju piiratus on praktiliselt otstarbekohane. See, et käsi ei ole suuteline kompima mikrostruktuuri ja silm nägema peenimaid detaile, võimaldab paremini peegeldada makrostruktuuri. Kui lugu oleks teisiti, siis liituks kõik liikuvate osakeste, molekulide mõlluks ja me ei näeks asju ja nende piire. Kujutlegem, mis juhtuks, kui me vaataksime kõike läbi hiigelsuure mikroskoobi!

Kuigi aistingud ja tajud on kõikide inimese teadmiste allikaks, ei piirdu tunnetusprotsess nendega. Üks või teine asi mõjutab inimese meeleorganeid teatava aja. Seejärel mõjutus lõpeb. Kuid eseme kujund ei kao otsekohe jäljetult. Kujund jäädvustatakse mälus. Aistimine ja tajumine jätab ajju «jäljed», mille abil on võimalik reprodutseerida niisuguste esemete kujundeid, mis antud momendil inimest ei mõjuta.

Aju võimet fikseerida, jäädvustada mõjutusi ehk signaale ja neid vajalikul momendil reprodutseerida nimetatakse *mäluks*.

Mälu etendab inimese elus väga tähtsat tunnetuslikku osa. Kui kujundid, mis tekivad ajus eseme vahetu mõjumise ajal, otsekohe pärast selle mõju lakkamist kaoksid, siis tajuks inimene iga kord esemeid kui täiesti uusi, tundmatuid. Ta ei tunneks neid ära, järelikult ei mõistaks ka neid. Et midagi mõista, on vaja mõtteliselt võrrelda praegust olekut endisega. Üksteisele järgnevad psüühilised nähtused, mis ei ole seotud eelmiste nähtustega ega ole mälus fikseeritud, ei saa muutuda teadvuse faktiks. Välismõjude tajumise ja mälus säilitamise (s. t. ajalise säilitamise) tulemusena tekivad kujutlused.

Kujutlused on kujundid asjadest, mis kunagi on inimese meeleorganeid mõjutanud; need kujundid taastatakse ajus säilinud jälgede põhjal, ilma et esemed ise meeleorganeid mõjutaksid.

Aistingud ja tajud on teadvusliku peegelduse tekkimise alguseks. Mälu fikseerib ja säilitab saadud informatsiooni. Kujutlus on selline psüühiline nähtus, mille puhul teadvus esmakordselt eraldub oma vahetust allikast ja hakkab eksisteerima subjektiivse nähtusena. Kujutluses hakkab teadvuse objekti vahetu meeleline konkreetsus juba kaduma.

Kujutlus on vahepealseks lüliks aistingult mõttele üleminekul. Rahvasuu ütleb: «Silm näeb kaugele, mõtlemine aga veelgi kaugemale.»

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, стр. 626.

Teaduslik fakt

Teadusliku uurimise vajalikuks tingimuseks on fakti või faktide kindlakstegemine. Üht või teist fakti konstateerides me ühtlasi fikseerime teatud objekti olemasolu. Seejuures, tõsi küll, jääb tavaliselt teadmatuks, mis see objekt sisuliselt on. Fakti lihtne konstateerimine hoiab meie tunnetust olemise tasemel.

Küsimus, kas mingi asi on olemas või mitte, on väga tähtis teaduslik küsimus. Kui palju aastaid vaieldakse juba selle üle, kas Marsil on elu või mitte! Praegu seda küsimust võetakse laiemalt: kas teistel planeetidel ja teistes maailmades on elu või mitte.

Millegi olemasolu küsimusele vastatakse tavaliselt teaduses «jah», «võib-olla», «väga tõenäoline». Objekti olemasolu konstateerimine on tunnetuse esimene ja väga vaene aste. Sellel astmel olev teadlane ei ole kuigi kaugel Pomjalovski teose kangelasest Homa Brutist, kes oma vanemate kohta teadis ainult üht — et nad *on olemas*, teadmata vähimatki sellest, missugused nad on. Faktid omandavad õiguse olla mingi teadusliku teooria aluseks siis, kui nad on mitte ainult tõsikindlalt fikseeritud, mõistlikult välja valitud, vaid kui neid peale selle käsitletakse ka vastastikuses seoses. Ainult vastastikuses seoses ja tervikluses võivad faktid olla teoreetiliste üldistuste baasiks. Kui aga fakte võetakse isoleeritult ja juhuslikult, elust lahus, ei saa nad mitte kui midagi põhjendada. Tendentslikult välja valitud faktidest võib üles ehitada ükskõik millise teooria, kuid sellel pole mingisugust teaduslikku väärtust. «Kuidas aga koguda fakte? Kuidas teha kindlaks nende seos ja vastastikune sõltuvus?», küsib Lenin. Ja vastab samas: «Ühiskondlike nähtuste valdkonnas pole levinumat ja alusetumat võtet kui *üksikute* faktikeste väljanoppimine, mäng näidetega. Välja valida näiteid üldse ei tekita mingit vaeva, kuid sellel pole ka mingit tähendust... Faktid, kui neid võtta kui *tervikut,* nende *seoses,* on mitte ainult «kangekaelsed», vaid tingimata ka tõestavat jõudu omavad asjad.»[1]

Vaatlus ja eksperiment

Tähtsateks uurimismeetoditeks teaduses, eriti loodusteaduses, on vaatlus ja eksperiment.

Vaatlus on ettekavatsetud, plaanipärane tajumine, mida teostatakse tunnetusobjekti oluliste omaduste ja suhete avastamise eesmärgil.

Vaatlus on tegevuse aktiivne vorm. Vaatlus on suunatud teatavatele objektidele ja ta eeldab eesmärkide ning ülesannete formuleerimist. Iga inimene, kes tahab midagi tunnetada, peab õppima vaatlema. Vaatlus nõuab spetsiaalset ettevalmistamist (eelnev tutvumine materjalidega, mis puudutavad tulevase vaatluse objekte: joonistega, fotodega, esemete suulise kirjeldusega jne.). Tähtsal kohal vaatluste ettevalmistamises peab olema vaatluse

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 262.

ülesannete ja nende nõuete selgitamine, mida vaatlus peab rahuldama, vaatluse plaani ja viiside eelnev väljatöötamine.

Eksperiment on uurimismeetod või uurimisvõte, mille abil objekt kas kunstlikult reprodutseeritakse või seatakse varemalt kindlaksmääratud tingimustesse, mis on vabad mittesoovitavatest kõrvalmõjudest. Eksperimendi põhimeetodiks on nende tingimuste muutmine, milles asub objekt. Tingimuste muutmise meetod võimaldab avastada põhjuslikku seost tingimuste ja uuritava objekti ühtede või teiste omaduste vahel, samuti võimaldab see avastada esemete niisuguseid omadusi, mis ei tule tavalistes tingimustes vahetult ilmsiks, ja uurida omaduste muutumist sõltuvalt tingimuste muutumisest. Kuivõrd tingimuste muutudes muutuvad (mõnikord tekivad) teatavad eseme omadused, teised aga ei tee seejuures läbi olulisi muutusi, siis osutub võimalikuks viimased kõrvale jätta. Seega ei taandu eksperiment lihtsale vaatlusele: eksperiment segab reaalsusse aktiivselt vahele, muudab protsessi kulgemise tingimusi, esitab loodusele teataval viisil küsimusi ja näeb seejuures ette looduse vastust neile küsimustele.

Tehnilised tunnetamise vahendid

Eksperimenteerimine eeldab teatavate vahendite — aparaatide, instrumentide, seadmete kasutamist. Need vahendid teenivad objekti eksperimentaalse uurimise ja saadud tulemuste kontrollimise eesmärke, samuti nende tulemuste fikseerimise ja läbitöötamise eesmärke.

Inimene, eriti kui ta on eelarvamuste võimuses, võib sattuda ja tegelikult satubki kõikvõimalikesse eksitustesse. Aparaatidel neid puudusi pole. Instrumentide ja seadmete osatähtsus teaduse arengus on määratu suur. Ilma nendeta poleks loodusteaduse arenemine võimalik.

Tänu mikroskoobile, teleskoobile, röntgeniaparaatidele, raadiole, televisioonile, telefonile, seismograafile jne. on inimene märkimisväärselt laiendanud ja süvendanud oma tajumisvõimalusi. Mikrofon «kuuleb» paremini kui inimkõrv; fotoelement «näeb» paremini ja suuremat osa spektrist kui inimsilm; elektronmikroskoop, mis suurendab esemete kujutisi 100 000 korda, võimaldab näha mikroobe, mida palja silmaga näha ei saa. Spetsiaalsete elektronmikroprojektorite abil, mis annavad 200 000-kordse suurenduse, on osutunud võimalikuks mõningate molekulide ülipisikeste osade vaatlemine. Võimas teleskoop lubab inimesel pilku heita niisugustesse maailmaruumi kaugustesse, kustkohast valgus tuleb meieni 140 miljonit aastat. Teaduse, eriti loodusteaduse edusammud on väga tihedasti seotud *mõõtmis*vahendite ja -meetodite täiustamisega, nende aparaatide ja seadmete täiustamisega, mis võimaldavad üha paindlikumalt ja peenemalt muuta vaatluse ja eksperimenteerimise tingimusi. Viimaste aastatega on teadlased saanud oma käsutusse materiaalsed seadmed, näiteks ana-

loogarvutid või numbrilised elektronarvutid, mis kõige tihedamini on lülitatud mõtlemisprotsessi endasse.

Teoreetiline mõtlemine

Et selgitada, mis on teoreetiline mõtlemine, on kõige parem tuua üks näide teaduse ajaloost. Kuulus prantsuse bakterioloog L. Pasteur, uurides siberi katku, ei suutnud pika aja jooksul kuidagi lahendada sellist küsimust: kuidas nakatuvad koduloomad karjamaadel sellesse haigusesse? Talle jäi selgusetuks, kuidas satuvad siberi katku batsillid maapinnale. Teada oli, et inimesed matavad loomade korjuseid (kartusest teisi loomi nakatada) sügavale maa sisse. Minnes ükskord mööda koristatud põldu, märkas Pasteur, et üks lapike on heledamat värvi. Tema kaaslane selgitas, et just sinna maeti siberi katku lõpnud lammas. Pasteuri tähelepanu köitis fakt, et sellel lapil oli palju vihmausside käike ja nende muldseid ekskremente. Pasteuril tekkis mõte, kas mitte vihmaussid ei too sügavalt maast pinnale siberi katku spoore ja ei ole selle haiguse levitajateks. Niiviisi tungis Pasteur *kaudset* teed mööda, meeleliste muljete mõttelise kõrvutamise abil, selleni, mis oli taju eest varjatud. Edaspidised katsed ja vaatlused kinnitasid, et tema järeldus oli õige.

Toodud näide on tüüpiline näide teoreetilise mõtlemise kohta. Pasteur ei tajunud vahetult põhjust, miks koduloomad haigestuvad siberi katku. Selle põhjuse avastas ta kaudsel teel, teiste faktide kaudu, s. t. *vahendatult*. Mõtlemise esimene oluline tunnus ongi see, et mõtlemine on esemete vahendatud tunnetamise protsess. Nähtava, kuuldava ja kombitava alusel tungivad inimesed nähtamatusse, sellesse, mida ei ole võimalik kuulata ja käega katsuda. Just niisugusel vahendamisel põhineb kogu teadus.

Millele on aga rajatud niisuguse vahendatud tunnetamise võimalus? Vahendatud tunnetamise protsessi objektiivseks aluseks on *vahendatud seoste, põhjuse-tagajärjesuhete* olemasolu reaalses tegelikkuses. Need seosed ja suhted võimaldavad teha tagajärje tajumise põhjal järeldusi antud tagajärge tekitanud põhjuse kohta ning näha põhjuse tundmise alusel ette tagajärge. Mõtlemise vahendatud iseloom on edasi ka selles, et inimene tunnetab tegelikkust mitte ainult omaenda isiklike kogemuste alusel, vaid ka kaudselt, omandades kogu inimkonna poolt ajaloo jooksul kogutud teadmisi ja kogemusi. Viimased on fikseeritud näiteks kirjasõnas.

Igasuguse tunnetuse, seda enam aga teadusliku tunnetuse ülesandeks on *üldistada* kõike seda, mida me kogemuste põhjal oleme teada saanud ümbritseva maailma kohta. Eksperiment ja vaatlus annavad meile muljete tohutu mitmekesisuse, nii mõnigi kord aga ei ole need omavahel kooskõlas, on isegi vasturääkivad. Teoreetilise mõtlemise ülesandeks on viia kõik need andmed kooskõlastatud süsteemi ja luua neist teaduslik maailmapilt, milles poleks loogilisi vasturääkivusi.

Konkreetne ese pole kõikides üksikasjades teise eseme täpne koopia. Taju ühest ja samast esemest, mis aga on saadud erinevatel ajamomentidel või erinevate isikute poolt, ei saa kõigis üksikasjades ühtida. Seepärast peab teoreetiline mõtlemine leidma individuaalse mitmekesisuses üldised alusjooned ja koondama need suhteliselt väheste üldiste mõistete raamidesse ning viima lõpuks need mõisted omavahelisse loogilisse seosesse.

Uurides näiteks viinhappe kristallide optilisi omadusi, märkas Pasteur, et hallitusseen purustab selle happe mõningaid kristalle. Need tähelepanekud sundisid Pasteuri otsivat mõistust tegema julge üldistuse, et teisedki looduses esinevad aine muundused, mida tolleks ajaks tunti mitmesuguste käärimistena, on samuti tekitatud elavate mikroorganismide poolt. Pasteur korraldab rea teravmeelseid eksperimente. Need tõestavad ümberlükkamatult, et kõikide käärimisliikide põhjustajateks on mikroobid.

Mõtlemine on tunnetuse kõrgeim aste. Kuigi mõtlemise allikaks on aistingud ja tajud, läheb mõtlemine nende raamidest välja ja võimaldab meil saada teadmisi niisuguste objektide, omaduste ja suhete kohta, mis meeleorganitega ei ole tabatavad. Meie meeleorganite spetsialiseeritud ehitus ja nende väike arv ei sea absoluutseid piire meie tunnetusele, sest meeleorganite tegevusele lisandub teoreetilise mõtlemise tegevus.

Mõtlemisele on avatud niisugused olemise küljed, mis pole vahetule tajumisele ja kujutlusele kättesaadavad. Tegelikkuses on protsesse ja suhteid, mis on väljaspool meie meeleorganite võimaluste piire. Tunnetusprotsessis muutuvad meelelised andmed mõttelisteks konstruktsioonideks. See on dialektiline muundus. Mõtlemisele üleminek, mis on seotud vahendatud, üldistava, abstraheeriva tegevusega ja keelega, võimaldab ületada meelelise tunnetuse kitsaid piire ja muudab meie tunnetusvõimalused piirituiks. Mõtlemine vabastab inimesed vajadusest olla alati vahetult seotud uuritava objektiga. Mõtlemine annab võimaluse mõtteliselt opereerida esemega, seada eset mitmesugustesse suhetesse teiste objektidega, kõrvutada objekti kohta saadavaid uusi teadmisi varemsaadutega. Seega avaneb tee suhteliselt iseseisvaks, järeldavaks loogiliseks tegevuseks, mis on vaid kaudselt seotud empiirilise tunnetusega.

Mõtlemise põhilised vormid

Mõtlemine on asjade oluliste omaduste, põhjuslike suhete ja seaduspäraste seoste eesmärgipärane, vahendatud ja üldistatud peegeldamine inimese ajus. Põhilisteks vormideks, milles toimub mõtlemine, on *mõisted, otsustused ja järeldused.*

Mõiste on mõte, mis peegeldab esemete ja nähtuste üldisi ja seejuures olulisi omadusi. Ühtlasi mõisted mitte ainult peegeldavad üldist, vaid ka liigendavad asju, rühmitavad, klassifitseerivad neid vastavalt nende erinevustele. Mõiste «puu» mitte ainult peegeldab üldist, seda, mis on ühine kõikidele puudele, vaid ka seda,

mille poolest ükskõik missugune puu erineb kõigist teistest asjadest ja nähtustest.

Erinevalt aistingutest, tajudest ja kujutlustest puudub mõistetel piltlikkus ehk meelelisus. Mõiste sisu pole sageli võimalik ette kujutada piltliku kujundina. Inimene võib näiteks kujutleda head inimest, kuid ta ei saa meelelise kujundina kujutleda niisuguseid mõisteid ja protsesse nagu headus, kurjus, ilu, seadus, valguse kiirus, mõte, põhjus jne. Kuid kõike seda ta võib mõista.

Mõisted tekivad ja eksisteerivad inimese peas ainult teatavas seoses, otsustuste kujul. Mõtelda tähendab teha otsuseid, otsustada, välja selgitada eseme erinevate külgede ja erinevate esemete suhteid ning seoseid.

Otsustus on niisugune mõtlemise vorm, milles mõistete seose kaudu millegi kohta midagi jaatatakse (või eitatakse). Näiteks mõte, mida väljendatakse lausega «Okaa on Volga lisajõgi», on otsustus, milles Okaa jõe kohta väljendatakse mõtet, et see on Volga lisajõgi.

Tegelikkusega oleva suhte seisukohalt hinnatakse otsustusi tõesteks või vääradeks, s. t. tegelikkusele vastavateks või mittevastavateks. Näiteks on otsustus «Okaa on Jenissei lisajõgi» väär, sest tegelikult Okaa ei ole Jenissei lisajõgi; otsustus «Okaa on Volga lisajõgi» on tõene. Niihästi inimmõtete tõesuse kui ka vääruse lõplikuks põhjenduseks ja kontrolliks on praktika. Ühe või teise otsustuseni võib inimene jõuda mingi fakti vahetu vaatlemise teel või kaudselt, vahendatult — järelduse abil.

Järeldus on arutlus, mille käigus ühest või mitmest otsustusest, mida nimetatakse eeldusteks, tuletatakse uus otsustus (tuletis ehk järeldus), mis eeldustest loogiliselt vahetult järgneb. Näide: «Kui antud keha hõõruda, ta soojeneb; antud keha hõõruti, järelikult ta soojenes.»

Teoreetilise mõtlemise tähtsaks vormiks on *hüpotees* — reast faktidest tulenev oletus eseme, selle omaduste, teatavate suhete olemasolu kohta. Hüpotees on seda liiki järeldus, mis püüab tungida veel mittepiisavalt läbiuuritud tegelikkuse valdkonda.

Oma tõenäosusliku iseloomu tõttu vajab hüpotees kontrollimist ja tõestamist. Pärast seda, kui hüpotees on kontrollitud ja tõestatud, muutub ta *teooriaks* — tegelikkuse ühtede või teiste külgede teadmise, seletamise üldistatud süsteemiks. Mateeria aatomaarse ehituse teooria oli näiteks pika aja jooksul hüpotees. Eksperimentaalselt kinnitatuna muutus see hüpotees tõsikindlaks teadmiseks, mateeria aatomaarse ehituse teooriaks.

Hüpoteeside tähtsusest loodusseaduste avastamises kirjutas Engels: «Vaatluse teel avastatakse mõni uus fakt, mis ei luba samasse rühma kuuluvaid fakte enam endist viisi seletada. Sellest momendist alates on vaja uusi seletusviise, mis põhinevad esialgu ainult piiratud faktide ja vaatluste hulgal. Edaspidine vaatlusmaterjal puhastab neid hüpoteese, ta kõrvaldab ühed neist ja

parandab teisi, kuni lõpuks jõutakse puhtakujulise seaduseni. Kui me tahaksime oodata, kuni materjal seaduse jaoks *puhtal kujul* valmis saab, siis tähendaks see panna mõtlev uurimine seni seisma, ja juba ainuüksi sel põhjusel ei jõuaks me kunagi seaduseni.»[1]

Kirjeldamine, seletamine ja ettenägemine

Empiirilisel tunnetusel on tegemist faktidega ja faktide kirjeldamisega. Kui räägitakse empiirilise materjali teoreetilisest läbitöötamisest, siis mõeldakse sellega loomulikult mitte ainult seda, et materjali läbi töötav teoreetik oleks materjali vahetult oma silmaga vaadelnud ja oma eksperimentide tulemusel saanud. Teoreetik töötab loogiliselt läbi ja seletab empiiriliste andmete kogusummat, empiirilisi andmeid tervikuna, mis on saadud paljude inimeste poolt ja fikseeritud mitmesugustes informatsioonivahendites. Teoreetiline mõtlemine võrsub empiirilise tunnetuse pinnal, kuid ta läheb vahetult antust sügavamale; ta laiendab vahetult antu piire ja rikastab vahetult antut. Teoreetilise mõtlemise valguses selgub empiiriliste andmete uus sisu. Teoreetilise mõtlemise tasemel liigub tunnetus faktidelt ja faktide kirjeldamiselt *interpreteerimisele,* seletamisele. Esimeseks ja möödapääsmatuks faktide seletamise tingimuseks on faktide mõistmine, s. t. faktide lahtimõtestamine antud teaduse mõistete süsteemis.

Mõista mingit nähtust tähendab välja selgitada iseärasused, mille tõttu see nähtus etendab terviku koostises teatavat osa, tähendab avastada selle nähtuse tekkimisviis.

Empiiriline tunnetus konstateerib, *kuidas* nähtused toimuvad. Teoreetiline tunnetus vastab küsimusele, *miks* nad toimuvad just niiviisi. Empiiriline tunnetus piirdub kirjeldamisega, vaatluse ja eksperimendi tulemuste fikseerimisega antud teadusele vastavate informatsiooni üleskirjutamise vahendite — tabelite, skeemide, graafikute, kvantitatiivsete näitajate, eksperimendiprotokollide jne. abil. Kirjeldus fikseerib ja organiseerib fakte, annab neile kvalitatiivse ja kvantitatiivse karakteristika, viib faktid teaduses välja töötatud mõistete, kategooriate süsteemi, valmistab faktilist materjali ette seletamiseks.

Teoreetiline tunnetus on eelkõige nähtuste põhjuste seletamine. Nähtuse põhjuse seletamine eeldab objektide arenemise sisevastuolude, liikumapanevate jõudude ja seaduste avastamist. Ainult sel alusel saab teoreetiline mõtlemine purustada oleviku piire ja heita pilku salapärasesse tulevikku: ta on võimeline ette nägema senitundmatute asjade olemasolu, ennustama sündmuste tõenäolist ja paratamatut saabumist ning nende arenemise tendentse. Kaks näidet: kommunismi ennustamine Marxi poolt, uute keemiliste elementide ennustamine Mendelejevi poolt. Ettenägemine — selline oli inimkonna unistus; see suurepärane võime

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 181—182.

omistati juba iidsetel aegadel muinasjuttude ja müütide kangelastele. Ettenägemisvõime on inimkonnale kinkinud teadus. Teaduse ajalugu on suurel määral ka ettenägemiste ajalugu; ettenägemise jõud ja ulatus on teoreetilise mõtlemise küpsuse näitajateks.

5. Teadusliku uurimise meetodid ja võtted

Metodoloogia ja meetodi mõiste

Metodoloogiaga mõeldakse *filosoofilist õpetust tegelikkuse tunnetamise ja ümberkujundamise meetoditest, maailmavaate printsiipide rakendamist tunnetusprotsessi suhtes, üldse vaimse loomingu ja praktika suhtes.* Metodoloogia tekkis ja arenes olemise ja mõtlemise niisuguse filosoofilise lahtimõtestamisena, mille puhul peatähelepanu on suunatud üldiste ja konkreetsete teaduslike tunnetusmeetodite uurimisele. *Meetod on ümberkujundava, praktilise või tunnetusliku, teoreetilise tegevuse regulatiivsete printsiipide süsteem.* Tootmises on see näiteks teatavate toodete valmistamise võtete süsteem; pedagoogikas — kasvatus- ja haridusvahendite süsteem; teaduses — materjali uurimise ja käsitlemise viisid; kunstis — materjali kunstilise valiku ja üldistamise võtted, mille abil hinnatakse tegelikkust teatava esteetilise ideaali positsioonilt ja kehastatakse peegeldatud tegelikkust kunstilistes kujudes.

Mõtlemismeetodite juured peituvad praktilise tegevuse pinnases. Iga mõistlik tegevus allub mingitele regulatiivsetele printsiipidele. Inimese praktilise tegevuse võtted pidid algusest peale alluma nende asjade objektiivsele loogikale, millega ta kokku puutus, s. t. olema kooskõlas asjade omaduste ja suhetega. Praktilise tegevuse viisid kandusid järk-järgult üle inimese teadvusse ja muutusid mõtlemise meetodiks. Nüüd võis inimene juba enne tegutsema asumist mõtteliselt ette kujutada niihästi selle tegevuse resultaate kui ka selle resultaadi saavutamise viisi või vahendeid. Teaduse ajaloos on meetodid tekkinud avastuste tulemusel, uute teooriate loomise tulemusel. Avastamise kunst, F. Baconi sõnade järgi, kasvas koos avastustega. Meetod kujuneb möödunud uurimistöö praktikas ja on järgmiste uurimuste lähtepunktiks, ühendab praktikat ja teooriat.

Meetod on teooriaga lahutamatult seotud: igasugune objektiivsete teadmiste süsteem võib muutuda meetodiks. Meetod on praktika poolt kinnitatud teooria ise, mis on suunatud uurimiste praktikale. Meetodi ja teooria lahutamatu seos avaldub teaduse seaduste metodoloogilises tähtsuses. Iga teaduses fikseeritud seadus, mis peegeldab tegelikkust, näitab ühtlasi ka seda, kuidas on vaja mõelda vastavast sfäärist; tunnetatuna esineb seadus teatavas mõttes ka kui tunnetusmeetod. Mateeria ja energia jäävuse seadus on näiteks metodoloogiline printsiip, millest tuleb kõikumatult

kinni pidada vastavates arvutustes ja teoreetilistes konstruktsioonides; kõrgema närvitegevuse reflektoorne teooria on ühtlasi üks inimese ja looma käitumise uurimise meetodeid.

Teaduslik uurimistöö toimub alati ajalooliselt väljatöötatud meetodite alusel. Keegi pole iialgi tõde püüdnud «paljaste kätega», pimesi. Muidugi tegutseb teadlane ka *proovide* ning *eksimuste* kaudu. Juhtub niigi, et üht otsides ta leiab hoopis midagi muud. Kuid ehitades tunnetuse teed enese järel, peab ta alati ka kaugema või lähema perspektiiviga silmas selle tee üldist suunda. Teaduses oleneb meetodist sageli uurimuse enese saatus. Üks ja sama faktiline materjal võib erineva metodoloogilise lähenemise korral tuua otse vastupidistele järeldustele. Iseloomustades õige meetodi tähtsust teaduslikus tunnetuses, võrdles F. Bacon meetodit lambiga, mis valgustab rändurile pimeduses teed. Ta märkis tabavalt, et isegi lombakas, kes läheb teed mööda, jõuab ette sellest, kes jookseb ilma teeta. Väära teed minnes ei saa loota edule mingi küsimuse uurimises. Just sellepärast oli Marx arvamisel, et mitte ainult uurimise tulemus, vaid ka sellele tulemusele viiv tee peab olema *tõene*.

Meetod omaette ei garanteeri veel täielikku edu tegelikkuse uurimises: tähtis on mitte ainult hea meetod, vaid ka selle meisterlik rakendamine.

Konkreetsete teaduste ja filosoofia meetodid

Teadusliku tunnetuse protsessis kasutatakse mitmekesiseid meetodeid, kaasa arvatud ka spetsiifilised üksikvõtted, mida tavaliselt nimetatakse *metoodikaks*. Kõiki neid rakendatakse kitsamas või laiemas valdkonnas, olenevalt nende üldisuse astmest. Üldiseks meetodiks on dialektiline materialism; ajalooline materialism on temaga võrreldes väiksema üldisusastmega. Füüsika, keemia, bioloogia, poliitilise ökonoomia, esteetika, keeleteaduse meetodid on dialektilise ja ajaloolise materialismiga võrreldes üksikteaduste meetodid, oma teadusalade konkreetsete osade suhtes aga mängivad nad üldise metodoloogia osa, näiteks üldise bioloogia printsiibid zooloogias, botaanikas jne.

Iga teadus, kuivõrd tal on oma eriline uurimisaine ja omad teoreetilised printsiibid, kasutab ka oma erilisi meetodeid, mis tulenevad teaduse objekti olemuse nii- või teistsugusest mõistmisest. Ühiskondlike nähtuste uurimisel kasutatavad meetodid tulenevad näiteks mateeria liikumise sotsiaalse vormi spetsiifikast, seaduspärasustest, olemusest. Seepärast eraldatakse konkreetsed teaduslikud ehk spetsiaalsed meetodid tavaliselt omaette kategooriaks. Rakendatuna näiteks arheoloogias või geograafias, ei leia need meetodid rakendust väljaspool nende teadusalade raame. Füüsika ja keemia meetodeid aga kasutatakse mitte ainult füüsikas ja keemias, vaid ka näiteks astronoomias, bioloogias, arheoloogias. Laialdaselt leiavad kasutamist matemaatilised meetodid. Ühe teaduse meetod on teistel teadusaladel rakendatav selle tõttu,

et nende objektid alluvad selle teaduse seadustele. Füüsika ja keemia meetodeid rakendatakse bioloogias sel alusel, et bioloogia uurimisobjektid sisaldavad ühel või teisel kujul mateeria füüsikalisi ja keemilisi liikumise vorme. Meetod, mis on ühele teadusalale iseloomulik, esineb seejuures teiste teadusalade suhtes juba allutatuna.

Meetoditele on iseloomulikud mitmesugused omadused, milledest võib välja eraldada järgmised: *determineeritus*, s. t. vastavaid regulatiivseid printsiipe ei saa rakendada meelevaldselt, vaid neid tuleb rakendada teatud korra järgi; *suunitlus*, s. t. teatud eesmärgile allumine; *resultatiivsus*, viljakus, s. t. meetod peab olema võimeline andma mitte üksnes ettenähtud resultaate, vaid ka teisi, kõrvalisi, mis mõnikord ei ole vähema tähtsusega; *usaldusväärsus*, s. t. meetod peab olema võimeline tagama suure tõenäosusega (põhiliselt alati) otsitava resultaadi saamise; *ökonoomsus*, s. t. meetod peab olema suuteline andma resultaati minimaalse vahendite ja ajakuluga.

Teise meetodite kategooria moodustavad filosoofilised meetodid. Nende iseärasuseks on *universaalsus*. Nad maksavad kõikjal, näitavad üldist teed tõe juurde kõikides uurimisvaldkondades. Niisuguste meetodite hulka kuuluvad dialektika seadused ja kategooriad, vaatlus ja eksperiment, mida eespool juba käsitlesime, samuti ka võrdlus, analüüs ja süntees, induktsioon ja deduktsioon jne. Iga teaduse meetodite kogusumma allub tunnetuse üldistele seadustele, mida avastab filosoofia. Kui spetsiaalsed meetodid on üksikvõtted uuritavate objektide seaduspärasuste avastamiseks, siis filosoofilised meetodid on nendesamade objektide uurimise võtted, kuid need võtted aitavad avastada objektides kõige üldisemaid liikumise ja arenemise seadusi. Viimased avalduvad olenevalt objekti spetsiifikast muidugi erinevalt. Filosoofilised meetodid ei määra üheselt ära loovate tõeotsingute suunda. Ka selles küsimuses lausub viimase ja otsustava sõna praktika, elu.

Võrdlemine

Juba vana-aja mõtteteadlased väitsid, et võrdlemine on tunnetuse ema. Rahvasuu ütleb tabavalt, et see, kes pole tundnud muret, ei oska tunda ka rõõmu. Ei ole võimalik teada, mis on headus, kui ei teata, mis on kurjus, ei saa mõista väikest ilma suureta jne. Kõike tunnetatakse võrdlemises.

Et teada saada, mis on üks või teine asi, on kõigepealt vaja välja selgitada, mille poolest ta sarnaneb teiste asjadega ja mille poolest ta neist erineb. Et näiteks teada saada mingi keha kaalu, on seda vaja võrrelda etalooniks, mõõdupuuks võetud keha kaaluga. Seda tehakse kaalumise abil. *Võrdlemine* on esemete sarnasuse ja erinevuse selgitamine. Võrdlemine ei ole seletus, kuid võrdlemine aitab seletust leida.

Ainult esemeid omavahel võrreldes saab inimene võimaluse esemeid õigesti tunnetada ja niiviisi õigesti orienteeruda ümbrit-

sevas maailmas, maailma eesmärgipäraselt mõjutada. Võrdlemine kui hädavajalik tunnetusvõte etendab tähtsat osa inimese praktilises tegevuses ja teaduslikus uurimistöös ainult siis, kui võrreldakse tõesti ühesuguseid ja oma olemuselt lähedasi asju. Pole ju näiteks mõtet võrrelda kilogramme ja meetreid.

Konkretiseeritud kujul esineb võrdlus kui väga üldine tunnetusvõte teadustes niinimetatud võrdleva meetodina, näiteks võrdlev anatoomia, võrdlev füsioloogia, võrdlev ajalooline keeleteadus jne. Võrdlevas psühholoogias uuritakse psüühikat sel teel, et täiskasvanud inimese psüühikat võrreldakse lapse ja loomade psüühika arenguga.

Analüüs ja süntees

Tunnetusprotsess toimub nii, et alguses me vaatleme uuritava loodusliku või ühiskondliku objekti üldpilti. Selles pildis jäävad üksikasjad veel varjatuks. Niisuguse vaatluse korral ei ole võimalik tunnetada asjade seesmist struktuuri. Üksikasjade uurimiseks tuleb uuritavad esemed osadeks liigendada. *Analüüs* on eseme mõtteline liigendamine koostisosadeks või külgedeks.

Analüüs on hädavajalik mõtlemisvõte. Kuid ta on ainult üks tunnetusprotsessi elemente. Ainult koostisosadeks lahutamise abil ei ole võimalik asja olemust täielikult tunnetada: keemik, Hegeli väljenduse järgi, paneb tükikese liha retorti, teostab sellega mitmesuguseid operatsioone ja ütleb siis: ma leidsin, et liha koosneb hapnikust, vesinikust, süsinikust jne. Kuid need ained pole enam liha.

Igas teaduse valdkonnas on olemas teatud piir, milleni võib objekti liigendada. Sellest piirist üle minnes me satume teistsuguste omaduste ja seaduspärasuste maailma. K. A. Timirjazev, iseloomustades taime kui komplitseeritud tervikut, märkis, et tunnetuse eesmärgil võib taime liigendada ainult teatud piirini, elu algühikuni — rakuni.

Kui üksikasju on analüüsi abil piisavalt uuritud, saabub järgmine tunnetuse aste — *süntees*, s. t. analüüsiga liigendatud elementide ühendamine üheks tervikuks.

Analüüs fikseerib põhiliselt selle spetsiifilise, mille poolest osad üksteisest erinevad. Süntees avastab aga selle ühise, mis seostab osi üheks tervikuks.

Inimene liigendab eseme mõtteliselt koostisosadeks selleks, et kõigepealt neid osi avastada, teada saada, millest koosneb tervik, ja seejärel käsitleda tervikut nendest osadest koosnevana, kusjuures iga osa on juba üksikult uuritud. Analüüs ja süntees on teineteisega dialektilises ühtsuses: iga mõtlemise samm on niihästi analüütiline kui ka sünteetiline.

Analüüsi ja sünteesi juured peituvad inimese praktilises tegevuses, inimtöös. Inimene on õppinud mõtteliselt analüüsima ja sünteesima ainult praktilise liigendamise, tükkideks raiumise, jahvatamise, samuti ühendamise, esemete koostamise alusel. Neid

operatsioone teostas inimene alatasa, kui ta valmistas tööriistu, rõivaid, elamuid jne. Alles järk-järgult mõistes seda, mis toimub esemetega praktiliste operatsioonide korral, õppis inimene asju ka mõtteliselt analüüsima ja sünteesima. Analüüs ja süntees on põhilised mõtlemise võtted: ühinemise ja lagunemise, tekkimise ja purunemise protsessid on kõikide maailma protsesside aluseks. Maailmas toimub lakkamatu purunemise ja tekkimise, lagunemise ja ühinemise protsess: kehad tõmbavad üksteist külge ja tõukavad eemale; keemilised elemendid ühinevad ja ühendid lagunevad; elusorganismis toimuvad lakkamatult assimilatsiooni ja dissimilatsiooni protsessid; tehnikas liigendatakse ja ühendatakse esemeid, selleks et luua ühiskonnale vajalikke tööprodukte.

Abstraheerimine, idealiseerimine ja üldistamine

Igal asjal, mida inimene uurib, on väga palju omadusi, antud asi on loendamatute niitide kaudu seotud teiste asjadega. Tunnetusprotsessis tekib iga kord vajadus koondada tähelepanu uuritava objekti mingile ühele omadusele või küljele ja jätta kõrvale selle teised omadused või küljed.

Abstraheerimine on mingi eseme väljaeraldamine, tema lahutamine seosest teiste esemetega, eseme mingi omaduse väljaeraldamine, selle lahutamine teistest omadustest, mingi suhte väljaeraldamine, selle lahutamine esemetest enestest. Esialgu abstraheerimine avaldus selles, et ühtesid esemeid eraldati teistest kätega, pilguga, tööriistadega. Seda tõendab ka sõna «abstraktne» päritolu: *abstractio* tähendab ladina keeles eemaldamist. See on üks järjekordseid näiteid selle kohta, kuidas sõnades on säilinud meie mõtteliste protsesside praktiline alus.

Abstraheerimine on igasuguse teaduse ja ka üldse inimmõtlemise tekkimise ja arenemise vajalik tingimus. Mis nimelt objektiivsest tegelikkusest mõtlemise abstraheeriva töö tulemusena välja eraldatakse ja mis mõtlemise poolt kõrvale jäetakse, — see küsimus lahendatakse igal konkreetsel juhtumil kõigepealt olenevalt uuritava objekti loomusest ja nendest ülesannetest, mis uurimisele on seatud. Matemaatikas lahendatakse paljud ülesanded näiteks algebraliste võrrandite abil, kusjuures jäetakse kõrvale konkreetsed asjad, mis nende võrrandite taga seisavad. Arvudel pole midagi tegemist sellega, mis asub arvude taga: inimesed või loomad, taimed või mineraalid. Selles peitubki matemaatika hiigeljõud, ühtlasi aga ka matemaatika piiratus.

Mehhaanikal, mis uurib kehade ruumilist ümberpaiknemist, ei ole vaja tunda peale massi teisi kehade füüsikalisi ja keemilisi omadusi. Kepleri jaoks polnud tähtsust Marsi punakal värvusel ja Päikese temperatuuril, kui ta fikseeris planeetide tiirlemise seadusi. Kui de Broglie otsis seost elektroni kui osakese ja kui laine omaduste vahel, oli tal õigus mitte tunda huvi selle mateeriaosakese teiste iseloomulike joonte vastu.

Abstraheerimine on mõtte liikumine eseme sisemusse, eseme

olemuslike momentide eraldamine. Näiteks selleks, et mingit konkreetset eseme omadust võiks käsitleda keemilise omadusena, on vaja abstraheerimist. Tõepoolest, ei kuulu ju aine keemiliste omaduste hulka aine kuju muutused, ja seepärast keemik uuribki vaske nii, et kõrvale on jäetud see, kas vasest on valmistatud traat või vaas.

Abstraheerimisprotsessi resultaadiks on mitmesugused mõisted («taim», «loom», «inimene» jne.), mõtted esemete üksikutest omadustest ja esemete suhetest, mida käsitletakse kui erilisi «abstraktseid esemeid» («värvus», «maht», «pikkus», «soojusmahtuvus» jne.). Üksteisest isoleerituina on mõisted esemetest, nende omadustest ja suhetest ühekülgsed abstraktsioonid. Vahetult asjadest saadavad muljed muudetakse abstraktseteks kujutlusteks ja mõisteteks keerukaid teid mööda, kusjuures selline muutmine eeldab mõningate tegelikkuse külgede ignoreerimist. Seepärast abstraktsioonid ongi ühekülgsed. Kuid loogilise mõtlemise elavasse koesse kuuludes võimaldavad abstraktsioonid luua palju sügavama ja täpsema maailmapildi, kui seda saab teha tajude abil. «Mõtlemine, tõustes konkreetse juurest abstraktseni,» kirjutas V. I. Lenin, «ei eemaldu — kui mõtlemine on *õige... — tõest*, vaid läheneb sellele. *Mateeria,* loodus*seaduse* abstraktsioon, *väärtuse* abstraktsioon jne., ühesõnaga *kõik* teaduslikud (õiged, tõsised, mitte absurdsed) abstraktsioonid peegeldavad loodust sügavamalt, õigemini, *täielikumalt.*»[1]

Maailma teadusliku tunnetamise tähtsaks võtteks on idealiseerimine kui abstraheerimise spetsiifiline liik. *Idealiseerimine* on abstraktsete objektide niisugune mõtteline kujundamine, mille puhul jäetakse kõrvale see, et neid objekte on praktikas põhimõtteliselt võimatu realiseerida. Abstraktseid objekte olemas ei ole ja nad ei ole tegelikkuses teostatavad, kuid nende jaoks võib tegelikkusest leida prototüüpe. Idealiseerimine aga on niisugune mõistete kujundamise protsess, mille tulemusena saadud mõistete prototüüpe võib ära näidata ainult teatava lähendusega. Idealiseerimise tulemusel loodud mõistete näideteks võivad olla: «punkt», s. t. objekt, millel pole pikkust, laiust ega kõrgust; «sirge», «ringjoon», «punktlaeng», «absoluutselt must keha» jne.

Idealiseeritud objektide toomine tunnetusprotsessi võimaldab konstrueerida reaalsete protsesside abstraktseid skeeme, mis on vajalikud selleks, et sügavamini mõista reaalsete protsesside käiku ja olemust.

Igasuguse tunnetuse ülesandeks on *üldistamine*, s. t. mõtteline liikumine üksikult üldisele, vähem üldiselt üldisemale. Üldistamise käigus siirdutakse üksikmõistetelt üldistele mõistetele, vähem üldistelt mõistetelt üldisematele mõistetele, üksikotsustustelt üldistele otsustustele, väiksema üldisusastmega otsustustelt suurema

[1] V. I. Lenin, Teosed, 38. kd., lk. 157.

üldisusastmega otsustustele, vähem üldiselt teoorialt üldisemale teooriale, mille suhtes vähem üldine teooria on eri- või piirjuhtumiks.

Üldistamise näiteid: mõtteline üleminek mõistelt «kolmnurk» mõistele «hulknurk», mõistelt «mateeria liikumise mehhaaniline vorm» mõistele «mateeria liikumise vorm», mõistelt «kuusk» mõistele «okaspuu», otsustuselt «See metall juhib elektrit» otsustusele «Kõik metallid juhivad elektrit», otsustuselt «Mehhaaniline energia muundub soojusenergiaks» otsustusele «igasugune energiavorm muundub teiseks energiavormiks».

Mõtteline üleminek üldisemalt vähem üldisele on *ahendamine* (piiramine, determinatsioon). Üldistamise ja ahendamise protsessid on omavahel lahutamatult seotud. Üldistamiseta pole teooriat. Teooria aga luuakse selleks, et seda praktikas konkreetsete ülesannete lahendamiseks kasutada. Näiteks on esemete mõõtmiseks, tehniliste seadmete loomiseks alati vaja siirduda üldisema juurest vähem üldise ja üksiku juurde, s. t. on alati vaja ahendada.

Abstraktne ja konkreetne

Tegelikkuse teadusliku tunnetamise protsess läheb kaht, omavahel dialektiliselt seotud teed mööda: esiteks, tajus ja kujutluses antud konkreetse juurest liigutakse abstraktsioonidele, teiseks, abstraktsioonidelt liigutakse konkreetsele. Esimest teed minnes haihtub piltlik kujutlus abstraktsioonini, teist teed minnes liigub mõte uuesti konkreetsete teadmisteni, kuid need teadmised on antud arvukate abstraktsete määratluste rikkalikus kogusummas.

Abstraktsega mõeldakse objekti ebatäielikku, ühekülgset peegeldamist teadvuses. *Konkreetne* teadmine peegeldab objekti elementide reaalset vastastikust seost terviku süsteemis, käsitleb objekti igakülgselt, arenevana, kõigi talle omaste vastuolude seisukohalt. Konkreetne on teadusliku uurimise resultaadiks. Konkreetne tähendab objektiivse tegelikkuse peegeldamist mõistete ja kategooriate süsteemis, tähendab uurimisobjektis sisalduva mitmekesisuse ja ühtsuse teoreetilist mõistmist.

Objekti kui terviku teoreetilise tunnetamise meetodiks on *abstraktse juurest konkreetse juurde liikumine.* Marxi järgi on see meetod viis, millega mõtlemine mõistab konkreetset, reprodutseerib konkreetset nii, et mõisted seostatakse terviklikuks teaduslikuks teooriaks, mis peegeldab objekti reaalset liigendatust ja objekti oluliste omaduste ning suhete ühtsust.

Analoogia

Faktide mõistmine põhineb juba oma loomuse poolest *analoogial.* Analoogia seob tundmatut tuntuga. Uut saab mõista ainult vana, tuntu kohta käivate mõistete ja kujundite alusel. *Analoogiaks* nimetatakse tõenäolist järeldust kahe eseme mingi tunnuse sarnasuse kohta, kusjuures see järeldus põhineb nende esemete teiste tunnuste sarnasuse fikseerimisel. Seejuures on järeldus seda tõenäolisem, mida rohkem on võrreldavatel esemetel sarnaseid tunnuseid ja mida

olulisemad need tunnused on. Hoolimata sellest, et analoogia annab vaid tõenäolisi tulemusi, etendab analoogia tunnetuses määratu tähtsat osa, sest ta viib teaduslikele oletustele, hüpoteesidele, hüpoteesid aga võivad täiendava uurimise ja tõestamise tulemusena muutuda teaduslikeks teooriateks. Analoogia meile teadaolevaga võimaldab mõista tundmatut. Analoogia sellega, mis on suhteliselt lihtne, võimaldab mõista seda, mis on keerukam. Analoogia põhjal koduloomade tõuaretusega, kunstliku valikuga avastas C. Darwin näiteks looma- ja taimeriigi loodusliku valiku seaduse. Analoogia vee voolamisega torus etendas olulist osa elektrivoolu teooria tekkimisel. Analoogia inimese lihaste, aju, meeleorganite funktsioneerimise mehhanismiga on olnud üks tähtsamaid heuristilisi võtteid paljude tehniliste leiutiste tegemisel (ekskavaator, loogilised masinad jne.).

Kõige sagedamini kasutatakse analoogiat kui meetodit niisugusel teadusalal nagu sarnasuse teooria. Sarnasuse teooriat rakendatakse laialdaselt modelleerimisel.

Modelleerimine

Tänapäeva teaduses ja tehnikas levib üha rohkem modelleerimise meetod. Modelleerimise olemuseks on tunnetusobjekti omaduste reprodutseerimine selle objekti spetsiaalsel analoogil, mudelil. Kui mudelil ja originaalil on ühesugune füüsiline loomus, siis on tegemist *füüsikalise* modelleerimisega. Mudeli võib rajada ka matemaatilise modelleerimise printsiibil, kui mudelil on teistsugune füüsikaline loomus, kuid mudeli funktsioneerimist kirjeldatakse võrrandite süsteemiga, mis on identne originaali uuritavaid külgi kirjeldavate võrranditega. Modelleerimine on laialdaselt rakendatav sellepärast, et see võimaldab uurida originaalile iseloomulikke protsesse ilma originaali eneseta, s. t. modelleerimise meetod võimaldab uurida protsesse tingimustes, mis ei nõua originaali kohalolekut. Selline uurimine on väga sageli vajalik seetõttu, et objekti ennast on ebamugav uurida, samuti ka teistel kuulutlustel: originaali kallidus, kättesaamatus, kohaletoimetamise raskused, originaali väga suured mõõtmed jne.

Mudeli tunnetuslikud funktsioonid peituvad selles, et mudelit on palju kergem valmistada, mudeliga on hõlpsam sooritada eksperimente kui originaaliga jne.

Kõige laialdasemalt on kaasajal levinud modelleerivad elektronseadmed. Niisugusel juhul on mudeliks elektronseadmes toimuvad elektrilised protsessid (neid organiseerib inimese poolt seadmele antav tööprogramm), mis reprodutseerivad reaalset protsessi. Modelleerimise printsiip on küberneetika aluseks. Sellest me juba rääkisime. Modelleerimist kasutatakse ballistiliste rakettide trajektooride arvutamisel, masinate ja tervete ettevõtete töörežiimi uurimisel, ettevõtete juhtimisel, materiaalsete ressursside jaotamisel jne.

Formaliseerimine Oluline tähtsus tunnetustegevuses on formaliseerimise meetodil. Selle meetodi olemus seisneb oma *sisu poolest erinevate protsesside vormide üldistamises, nende vormide lahutamises sisust*, s. t. *abstraheerimises*. Igasugune formaliseerimine on vältimatult seotud reaalse objekti teatava lihtsustamisega, skematiseerimisega.

Arutluse formaliseerimine toimub nii, et: esiteks, jäetakse kõrvale arutlusobjektiks olevate esemete kvalitatiivsed karakteristikad; teiseks, selgitatakse välja nende otsustuste loogiline vorm, milledes on fikseeritud jaatused (eitused) arutlusobjektide kohta; kolmandaks, arutluskäik ise viiakse arutlusobjektide seose mõttelise vaatlemise tasapinnalt üle otsustustega sooritatavate tehete tasapinnale, kusjuures nende tehete aluseks on otsustuste formaalsed suhted. Järelikult saadakse loogilised vormid sel teel, et jäetakse kõrvale (abstraheeritakse) teadusliku mõtlemise sisu.

Mitmesuguste arutluste tüüpide aluseks olevaid formaalseid seoseid uurib kaasaegne formaalne ehk sümboolne (matemaatiline) loogika. Tema iseloomulikeks joonteks on spetsiaalse sümboolika kasutamine ja niinimetatud *deduktiivse meetodi* rakendamine.

Spetsiaalse sümboolikaga osutub võimalikuks kõrvaldada tavalise keele sõnade mitmetähenduslikkust. Formaliseeritud arutlustes on igal sümbolil rangelt ühene tähendus. Edasi. Sümbolite abil on võimalik lühidalt ja ökonoomselt üles kirjutada väljendeid, mis tavalises keeles osutuvad suurteks ja kohmakateks, seetõttu ka raskesti arusaadavaiks. Sümbolite kasutamine hõlbustab loogiliste tuletiste saamist antud eeldustest, hüpoteeside tõesuse kontrollimist, teaduse väidete põhjendamist jne.

Teadusliku teooria ülesehitamise deduktiivne (aksiomaatiline) meetod on selles, et kõik laused selles teoorias tuletatakse loogiliselt, rangelt kindlaksmääratud reeglite järgi teatavast hulgast lausetest, mis antud teoorias loetakse ilma tõestuseta antuiks ja mida nimetatakse aksioomideks. Aksioomide õigsust kinnitab antud deduktiivses teoorias saadud resultaatide kooskõla tegelikkusega.

Loogika formaliseerimine annab meetodi arutluste õigsuse kontrollimiseks. Peale selle on formaliseerimine tähtis ka sellepärast, et see võimaldab kasutada loogilisi arvutusi teaduses ja tehnikas. Matemaatilist loogikat kasutatakse kaasaegsete elektronarvutite, informatsioonilis-loogiliste ja juhtivate masinate projekteerimisel ja nende tööskeemide analüüsimisel. Matemaatiline loogika on tihedasti seotud arvutus- ja juhtimismasinate teooriaga ja üldse küberneetikaga.

Kuigi matemaatiline loogika omab tänapäeva teaduses määratu suurt tähtsust, on tema võimalused siiski piiratud. On tõestatud, et pole olemas üldist meetodit, mis võimaldaks ükskõik millise arutluskäigu asendada arvutamisega. Formaliseerimine on

ainult üks tunnetusvõtteid, ta on tegelikkuse teadusliku tunnetamise võtete ja meetodite kogusummas alluva iseloomuga. Reaalsel mõtlemisprotsessil on tegemist mitte tühjade vormidega, vaid alati teatava sisuga, millega need vormid on orgaaniliselt seotud.

Ajalooline ja loogiline

Igasugust nähtust võib õigesti mõista ainult siis, kui peetakse silmas selle nähtuse tekkimist, arenemist ja hukkumist, s. t. tema ajaloolist arengut. Eset tunnetada tähendab peegeldada selle eseme tekkimise ja arenemise ajalugu. Ajalooline lähenemine, historism on dialektilise materialismi meetodi ja kogu süsteemi tuumikuks. «Kogu marksismi vaim, kogu marksismi süsteem nõuab, et iga seisukohta käsitletaks ainult (α) ajalooliselt; (β) ainult seoses teistega; (γ) ainult seoses konkreetsete ajalookogemustega.» [1]

Lenin oli arvamisel, et marksist peab iga küsimust käsitlema sellelt seisukohalt, kuidas teatav nähtus on tekkinud, millised peamised etapid oma arengus see nähtus on läbi teinud, ja sellise arenemise seisukohalt vaatama, milliseks see asi on nüüd saanud. See maksab kõikide tunnetusobjektide kohta, seejuures ka tunnetuse enese kohta. Ei ole võimalik mõista resultaati, kui ei ole aru saadud arenemisteest, mis on antud resultaadini toonud, sest resultaat omaette ei ole ju reaalne tervik, tervikuks osutub ta vaid koos oma tekkimise ja arenemise protsessiga. Ajalugu teeb sageli hüppeid ja siksakke. Kui oleks ilmtingimata vaja ajaloole kõigis pisiasjades järgneda, siis tuleks arvesse võtta palju vähetähtsat materjali, veel enamgi — tuleks sageli isegi mõttekäik katkestada. Seepärast läheb vaja loogilist uurimismeetodit.

Loogiline on ajaloolise üldistatud peegeldus; loogiline peegeldab tegelikkuse seaduspärast arenemist, seletab selle arenemise paratamatust. Üldjoontes ühtib loogiline ajaloolisega. *Loogiline on ajalooline, mis on puhastatud juhuslikkustest, on ajalooline oma olulistes seaduspärasustes.* «Millega algab ajalugu, sellega peab algama ka mõttekäik, ja selle edasine liikumine ei ole midagi muud kui ajaloolise protsessi peegeldus abstraktsuses ning teoreetiliselt järjekindlas vormis; korrigeeritud peegeldus, kuid korrigeeritud vastavalt nendele seadustele, mida annab meie kätte tõeline ajalooline protsess ise, kusjuures iga momenti võib vaadelda selles arengupunktis, kus protsess saavutab oma täieliku küpsuse ja klassikalise vormi.» [2]

Marxi tuntud aforismil «inimese anatoomia on võti ahvi anatoomia mõistmiseks» on sügav metodoloogiline mõte. Nähtuse arenemise ajaloo õige mõistmine aitab aru saada selle nähtuse olemusest arenenud olekus. Ühtlasi mõistame me minevikku seda paremini, mida sügavamale me tungime objekti praegusesse olekusse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 207.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 290.

Induktsioon ja deduktsioon

Uurimismeetodina võib *induktsiooni* iseloomustada kui üldise seisukoha tuletamist rea üksikfaktide vaatlemisest. *Deduktsioon*, vastupidi, on analüütiline arutlus, mis viib üldiselt üksikule või vähem üldisele.

Tavaliselt eristatakse kaht induktsiooni liiki: *täielikku* ja *mittetäielikku* induktsiooni. Täieliku induktsiooni puhul saadakse mingi üldine järeldus teatud hulga (klassi) *kõikide* esemete kohta selle põhjal, et vaadeldakse antud hulga *iga* elementi. Endastmõistetavalt on niisuguse induktsiooni rakendussfäär piiratud objektidega, mille arv on lõplik ja millest on praktiliselt võimalik ülevaadet saada. Tegelikult kasutatakse palju sagedamini niisuguseid induktsiooni vorme, millede puhul järeldus kõikide klassi kuuluvate esemete kohta saadakse vaid antud klassi elementide *ühe osa* tunnetamise põhjal. Niisugused järeldused — neid nimetatakse mittetäieliku induktsiooni järeldusteks — on sageli tõenäosuslikud. Nad on tegelikkusele seda lähemal, mida sügavamaid, olulisemaid seoseid tunnetusobjektis avastatakse. Mittetäieliku induktsiooni vormid, mis põhinevad eksperimentaalsetel uurimustel ja sisaldavad teoreetilist mõtlemist, on suutelised andma tõsikindla järelduse (või praktiliselt lähenevad tõsikindlale järeldusele). Neid nimetatakse teaduslikuks induktsiooniks. Tuntud prantsuse füüsiku Louis de Broglie'i sõnade järgi on induktsioon, kuivõrd see püüab avardada olemasolevaid mõtlemise raame, tõeliseks allikaks teaduse reaalsele progressile. Suuri avastusi, teadusliku mõtte tõuse annab lõppkokkuvõttes induktsioon — riskantne, kuid tähtis loominguline meetod.

6. Teaduslik avastus ja tõestus

Teadusliku avastuse probleem

Avastuseks nimetatakse uute, varemtundmatute faktide, materiaalse maailma või vaimse kultuuri uute omaduste ja seaduspärasuste kindlakstegemist.

Iga avastus kerkib meie ette valmis resultaadi kujul. Just see resultaat moodustabki ühiskondlik-ajaloolise väärtuse. Kuid selle resultaadi «selja taga» on varjul temani viinud tee, mis sageli on eriskummaliselt looklev, vastuoluline, kuid mis alati on õpetlik. Selle kohta ütles hästi V. I. Vernadski: «... igasuguse arengu juured peituvad kaugel ja sügaval, ja nagu lained, mis murduvad vastu kallast, keerleb inimmõte palju kordi avastuse ümber, mis on juba ette valmistatud, kuni lõpuks tuleb üheksas laine!»

Inimese vaimuelus pole midagi huvitavamat kui tema loova, väsimatu mõtte otsinguterõõm ja -piinad. Ometi aga teatakse mõtlemise sellest küljest nii vähe. Veel siiamaani on levinud arvamine, et avastus on puhtakujulise juhuse asi, ootamatu mõttesäh-

vatus, salapärase loomingulise intuitsiooni, alateadvusliku või isegi haige psüühika resultaat, sest ainult niisugune psüühika suudab luua tavalistest muljetest ebatavalisi kombinatsioone, sünnitada «hullumeelseid» ideid, mis lammutavad meie harjumuspäraseid ettekujutusi.

Avastustele viivad teed on tõepoolest kummalised. Siin võib mõnikord ka juhus teed näidata. Tuntud taani teadlane Oersted demonstreeris näiteks kord üliõpilastele katseid elektriga. Vooluringi kuuluva juhi kõrval oli juhuslikult kompass. Kui ringis tekkis vool, kaldus kompassi magnetnõel äkki kõrvale. Seda märganud, palus üks üliõpilane teadlast seda nähtust seletada. Nähtust hämmastunult ühendas Oersted uuesti vooluringi ja kompassinõel kaldus uuesti kõrvale. Katsete kordamise ja loogiliste arutluste tulemusel tegi Oersted suure avastuse, mis fikseeris seose magnetismi ja elektri vahel. See avastus sai omakorda tähtsaks etapiks elektromagneti leiutamisel ja teiste avastuste tegemisel.

Analoogiliste näidete hulka võiks suurendada, kuid need ei veenaks meid ikkagi selles, et avastused üldse on juhuse asi. Juhust on ju vaja osata kasutada. Juhus aitab seda, kes visalt töötab oma idee, kavatsuse realiseerimiseks. Me näeme maja, kuid ei märka vundamenti, millel maja asub. Iga avastuse ja leiutise vundamendiks on inimkonna üldised kogemused ja uurija isiklikud kogemused.

Teadlase loovas töös esineb sageli juhtumeid, kus mõtlemise loovat akti tunnetatakse ühekorraga valmina ja see näib autorile enesele äkilise «vaimusähvatusena».

Niisugune võime «äkki» tabada asja tuuma ja tunda «täie kindlusega, et idee on õige» põhineb tegelikult olemasolevatel kogemustel, varemomandatud teadmistel ja otsiva mõistuse visal tööl. Seejuures on iga uus avastus või leiutis ette valmistatud arvuka hulga eelmiste võitude ja eksimustega.

Avastamise ja leiutamisega seotud teadusliku ning tehnilise loomingu loogiline tee algab vastava oletuse, idee, hüpoteesi tekkimisest. Need tekivad seoses sellega, et inimene mõistab vastavat ühiskondlikku vajadust ja tunneb ka, et seda vajadust on võimalik rahuldada. Kui tekib vajadus uue asja järele või asja endise valmistamisviisi muutmise järele, siis püüavad tavaliselt paljud seda ülesannet lahendada. Esitanud idee, formuleerinud ülesande, otsib teadlane selle lahendust ja täpsustab seda hiljem arvutustega, praktikas kontrollimisega. Idee tekkimisest kuni idee realiseerimiseni ja praktilise kontrollimiseni läheb sageli vaevarikas ja pikk otsingute tee.

Avastus kui vastuolude lahendamine

Üheks mõtlemise loova töö jooneks on vastuolude lahendamine. See on ka arusaadav. Iga teaduslik avastus või tehniline leiutis on uue loomine, mis vältimatult on seotud vana eitamisega. Selles ongi mõtlemise arenemise dialektika. Loomingu-

line protsess on täiesti loogiline. See on loogiliste operatsioonide ahelik, milles üks lüli seaduspäraselt järgneb teisele: küsimuse seadmine, ideaalse lõpptulemuse ettenägemine, eesmärgi saavutamist takistava vastuolu leidmine, vastuolu põhjuse avastamine ja lõpuks vastuolu lahendamine.

Üks näide. Laevaehituses on laeva heade meresõiduomaduste saavutamiseks vaja optimaalselt arvestada vastandlikke tingimusi: selleks et laev oleks stabiilne, on kasulik teha ta laiem, et aga laev oleks kiire, on otstarbekas teha ta pikem ja kitsam. Need nõudmised on teineteisele vastandlikud. Mäetehnikas sattus kaevanduskäikude läbilõike ja sügavuse suurenemine vastuollu kivimite ülemiste kihtide suureneva rõhuga. Selle vastuolu lahendamiseks tuli hakata kaevanduskäike tegema ümmarguse läbilõikega nelinurkse asemel ja võtta puidust toestuse asemel kasutusele kivist toestus.

Eriti kujukalt ilmnevad tehnilised vastuolud lennukiehituse alal. Lennuk on niisugune konstruktsioon, kus leppimatult võitlevad kaks alget: tugevus ja kaal. Lennuk tuleb valmistada tugevana ja kergena, tugevus ja kergus aga «sõdivad» kogu aeg teineteisega.

Teaduse ja tehnika ajalugu tõendab, et suur enamus leiutisi on tehtud tehniliste vastuolude ületamise tulemusel. Kogenud leiutaja ja läbinägelik teadlane oskavad mingi tehnilise või teadusliku probleemi lahendamisele asudes selgesti ette kujutada, millises suunas toimub teaduse ja tehnika areng. Avastused sünnivad sageli situatsioonis, kus teadlase on ummikusse ajanud paradoksaalsed, ootamatud faktid, mis näivad eksperimendi vigadena, seadustest kõrvalekaldumistena. Akadeemik P. Kapitsa ütles kord, et füüsikat ei huvita mitte niivõrd seadused ise, kuivõrd seadustest kõrvalekaldumised. Ja see ongi õige, sest neid kõrvalekaldumisi uurides avastavad teadlased tavaliselt ka uusi seaduspärasusi.

Paradoksi avastamise situatsioonis tekib tööhüpotees, mis paradoksi seletab ja selle niiviisi kõrvaldab. Seda hüpoteesi kontrollitakse eksperimentaalselt.

Teha avastus tähendab õigesti määrata uue fakti koht teooria kui terviku süsteemis, mitte aga lihtsalt piirduda uue fakti konstateerimisega. Kui uued faktid satuvad olemasoleva teooriaga vastuollu, siis lahendab mõtlemise loogika ühel või teisel viisil selle vastuolu, ja seejuures alati uute faktidega esitatavate nõuete kasuks. Uute faktide lahtimõtestamine viib välja uue teooria loomisele.

Füüsika maailmakontseptsioonis valitses kaua aega eetri idee. Avastuse, mille tulemusena eeter «likvideeriti», tegi Michelson. Kui valgus levib liikumatus eetris ja Maa lendab läbi eetri, siis peavad kaks valguskiirt — üks, mis on suunatud Maa liikumise suunas, ja teine, millel on vastupidine suund, — omama Maa suh-

tes erinevat kiirust. Väga täpne eksperiment näitas, et kiiruste erinevust pole. Liikumatu eetri idee sattus vastuollu otsese eksperimendiga ja see idee heideti kõrvale.

Loova kujutlusvõime tähtsus teaduslikus avastuses

Loov kujutlusvõime võimaldab vaevaltmärgatavate või tavalise silma jaoks hoopiski märkamatute detailide, üksikfaktide põhjal tabada uue konstruktsiooni üldist mõtet ja sellele konstruktsioonile viivaid teid. Inimene, kellel pole loovat kujutlusvõimet ja suunavat ideed, ei suuda leida faktide külluse hulgast mitte midagi erilist, uut: ta on nende faktidega harjunud.

Einstein oli arvamisel, et Kepleri teaduslik kangelastegu sai võimalikuks seepärast, et Kepler vabanes suurel määral nendest intellektuaalsetest traditsioonidest, mis eelmised põlvkonnad tema ajaks olid päranduseena maha jätnud. Ta vabanes mitte ainult kiriku autoriteediga pühaks kuulutatud traditsioonidest, vaid ka üldse kõigest, mis piirab mõtlemise ja kogemuste tähtsust maailma tunnetamises ning inimeste elus.

Loov kujutlusvõime võimaldab inimestel vaadata harjumuspäraseks saanud asjadele uue pilguga ning märgata neis niisuguseid jooni, mida varemalt keegi pole tähele pannud. Inglise insener Brown elas Tweedi jõe ääres. Kord sai ta ülesande ehitada Tweedi jõele sild, mis oleks küllalt tugev ja mitte liiga kallis. Oma aias jalutades märkas ta juhuslikult ämblikuvõrku, mis oli tõmmatud jalgraja kohale. Otsekohe tekkis tal mõte, et analoogilisel viisil võib ehitada ka raudkettidel rippuva silla.

Loovat kujutlusvõimet kasvatab inimeses kogu tema elukäik. Selle võime aluseks on inimkonna poolt kogutud vaimukultuuri rikkuste omandamine. Olulist osa loova kujutlusvõime kasvatamises etendab kunst. Ja kaugeltki juhuslik pole see tõsiasi, et silmapaistvatel filosoofidel ja teadlastel on olnud ka harukordselt kõrge esteetiline kultuur. Märgime, et paljud silmapaistvad füüsikud ja matemaatikud peavad ilu ja arenenud ilutunnet teaduse heuristiliseks printsiibiks, teadusliku intuitsiooni oluliseks atribuudiks.

Paljud teoreetikud on korduvalt esinenud väitega, et näiteks muusika soodustab ja arendab intuitsiooni, s. t. oskust näha ja teisendada fakte oma kujutluses nii, et neis ilmneks seaduspärase harmoonia. Teatavasti esitas P. Dirac prootoni * olemasolu idee puhtesteetilistel kaalutlustel. K. Tsiolkovski rääkis korduvalt, et tema kontseptsiooni põhi-ideed kosmosereiside küsimuses kujunesid teaduslik-fantastilise kirjanduse mõjul. Inimeste loov geenius on ammendamatu!

---

* Siin on tegemist eksitusega: Dirac esitas idee *positroni* olemasolust. *Toim. märk.*

Teaduslike avastuste protsessis etendab suurt osa *intuitsioon, s. t. võime jõuda tõeni otseselt, ilma et seda tõestuse abil põhjendataks.*

Loomingu protsess, meelelise taju andmete lahtimõtestamine toimub sageli hetkelise üldistuse kujul, lähteandmetelt tulemusele viiva mõttelise ahela silmapilkse sulgumise kujul. Möödunud kogemused mobiliseeritakse niisugusel juhul tohutult kiiresti mingi fakti olemuse mõistmiseks. Suurte kogemustega tark arst tabab ühekorraga, ilma arutluskäikudeta, väikeste sümptoomide järgi, haiguse olemuse ja alles hiljem annab põhjenduse oma «vaistule».

Teravalt arenenud intuitiivse tunde haritippu tõuseb inimene tavaliselt elukogemuste kindlale alusmüürile tuginedes, innustuse tiibadele tuginedes. Paljud teadlased ja kunstnikud on arvamisel, et kõige viljakamateks momentideks nende loominguprotsessis on inspiratsiooni, innustuse momendid. Pärast teatavaid, võib-olla väga pikaajalisi ja vaevarikkaid otsinguid saabub äkki imepärane loomingupuhang ja mõtteselgus. Inimene töötab kiiresti ja tunneb ise, et ta teeb hästi, just niiviisi, nagu on vaja, nagu ta on ammugi tahtnud. Mäletate, Puškin ütleb:

> Peas lainetavad mõtted rahutud ja julged.
> Ja neile kerged riimid vastu tõttavad.
> Ja sõrmed sulge ihkavad ning paber sulge.
> Üks hetk ja juba värsid vabalt voolavad.

Mozart rääkis loomingu kõrgmomendist, millal helilooja äkki kuuleb kogu sümfooniat, mis on alles kirjutamata. Intuitsiooni mõiste lähendab teaduslikku loomingut kunstiloomingule.

Intuitsiooni ümber on kuhjunud palju kõikvõimalikke idealistlikke spekulatsioone. Intuitsioonis on sageli püütud näha mingit müstilist mõistuse võimet, mis pole ühendatav loogika ja praktikaga, ilmutust, vaimu pealetulekut jne. Kõik seda laadi idealistlikud moonutused lahutavad inimese mõtlemise tegelikkusest ja peavad mõtlemist iseseisvaks vaimseks algeks. Dialektiline materialism on võtnud intuitsiooni mõistelt igasugused müstika jooned, maha kiskunud üleloomulikkuse loori, millesse idealistlik filosoofia on intuitsiooni rüütanud.

Marksism lähtub sellest, et intuitsioon on üks tegelikkuse tunnetamise viise. Intuitsioonis on tihedasti seotud taju, mõtlemine ja tunded. Tunnetuse intuitiivsus ei ole absoluutne, vaid on suhteline: tõdedeni, mis antud hetkel näivad meie mõistusele intuitiivsetena, on mõtlemine jõudnud tunnetuse ja praktika pikaajalise arenemise tulemusel.

Avastused ei võrsu kunagi tühjale kohale. Nad on selle tulemuseks, et teadlase mõistus otsib kogu aeg lahendust mingitele loomingulistele ülesannetele. Kui me aga püüame taastada psüh-

holoogilist ja loogilist teed, mida mööda teadlane liigub avastuse poole, siis kohtamegi teadlase hämmastavat võimet vaadata asju justkui esmakordselt, ilma harjumuspäraste ettekujutuste koormata.

Minnes kord tugeva vihma ajal mööda tänavat ja olles süvenenud oma mõtetesse, peatus vene teadlane N. J. Žukovski ojakese ees, millest tal oli vaja üle minna. Äkki sattus tema pilk keset ojakest asuvale telliskivile. N. J. Žukovski hakkas tähelepanelikult vaatama, kuidas vee survel muutus tellise asend, koos sellega aga muutus ka ümber tellise voolava veejoa iseloom ... Teadlase näole tekkis avastuse rõõm: siin ongi hüdrodünaamika ülesande otsitav lahendus!

Paljud inimesed nägid sadu kordi telliskivi ojakeses ja läksid sellest nende jaoks nii tavalisest nähtusest rahulikult mööda. Ja ainult teadlase pilk, teoreetilisele mõtlemisele toetuv pilk, mida organiseerisid juhtiv idee, terane tähelepanelikkus ja loov kujutlusvõime, võis selles näha tähtsaid jooni, avastada seaduse.

Uue avastamisele viivad terane tähelepanuvõime, faktide hoolikas uurimine ja loov kujutlusvõime. Teadusliku uurimise — eksperimentaalse või teoreetilise uurimise protsessis otsib teadlane probleemile vajalikku lahendust, teostab otsinguid. Neid otsinguid võib teostada kobamisi, pimesi, kuid neid võib teostada ka sihikindlalt. Igas loomingus on suunav idee, mis etendab määratu suurt osa. See idee on omamoodi juhtivaks jõuks: ilma selleta jääb teadlane paratamatult pimeduses käsikaudu kobama.

Arutlused, nagu saaks teadlane lähtuda faktide vaatlusest ja eksperimentidest ilma igasuguste eelnevate ideede ja kontseptsioonideta, on müüt, naiivne illusioon. Loogiliselt on see võimatu. See on ilmses vastuolus kogu teaduse ajalooga, teaduslike avastuste ajalooga. Vaatlus, eksperiment — faktiline või mõtteline —, mida teostatakse pimesi, ilma selgesti mõistetud üldise eesmärgita, ei saa viia efektiivsele tulemusele. I. P. Pavlov ütles, et ilma ideeta peas ei ole üldse võimalik fakti näha.

Teadlane ei saa tunda kõiki fakte: nende arv on lõpmatult suur. Järelikult tuleb faktide merest targasti valida teatavaid fakte ja seejuures neid, mis on probleemi olemuse mõistmiseks vajalikud. Et mingeid vajalikke fakte mitte ignoreerida, tuleb juba ette teada või intuitiivselt tunda faktide väärtust. Intuitiivse mõistmise resultaatide tõesust on vaja loogiliselt tõestada.

Tõestus

Teadusliku mõtlemise iseloomulikuks jooneks on argumenteeritus, tõestavus. Tõestamine on teadusliku mõtlemise eluliseks närviks. Maailmavaatelises plaanis see tähendab järjekindlalt materialistlikku ja dialektilist lähenemist tõe kindlakstegemisele. Ühe või teise teadusliku seisukoha tõesus või väärus pole tavaliselt otsekohe silmanähtav. Ainult kõige lihtsamate otsustuste tõesust saab kontrollida vahetult meelelise taju abil. Valdav enamik teaduse seisukohti aga

tunnistatakse tõesteks mitte meelelise tunnetuse tasemel ja ka mitte lahus teistest teaduse tõdedest, vaid loogilise mõtlemise tasemel, s. t. seoses teiste tõdedega, s. t. tõestamise teel.

Igasuguses tõestuses on: väide (tees), tõestuse eeldused (alused, argumendid) ja tõestamise viis. *Väiteks* nimetatakse seisukohta, mille tõesust või väärust tuleb tõestada. Tõestust, mille abil selgitatakse väite väärus, nimetatakse *ümberlükkamiseks.*

Kõiki seisukohti, millele tugineb tõestus ja millest paratamatult järgneb tõestatava väite tõesus, nimetatakse *eeldusteks* (ehk *alusteks*, *argumentideks*). Nendeks on otsustused tõsikindlate faktide kohta, definitsioonid, aksioomid ja varemtõestatud seisukohad.

Tavaliselt tugineb tõestus faktilistele andmetele, mis on kindlaks tehtud otseselt või kaudselt. Valdaval enamikul juhtumitel tähendab väite tõestamine seda, et tuleb näidata, et see väide järgneb otseselt lausetest hästikontrollitud faktide kohta. Ometi on reaalne elu niivõrd keeruline, et väga paljude isegi ilmselt absurdsete väidete kinnituseks võib leida üksikfakte. Ühtlasi on olemas faktid, mis neidsamu väiteid ümber lükkavad. See kinnitab, et üksikfaktid omaette, lahus üksteisest ja ümbritsevatest tingimustest, mitte midagi ei tõesta.

Faktid omandavad tõestuse eelduste tähenduse siis, kui fakte käsitletakse nende vastastikuses seoses, kui faktides nähakse nende kaudu avalduvaid ja neid juhtivaid seadusi.

Tõestuse aluste hulka kuuluvad antud teaduse põhimõistete definitsioonid. See ei tähenda, nagu tuleks defineerida kõiki antud teaduse mõisteid. Defineerida tähendab taandada tundmatu tuntule, keeruline lihtsale. Kuid on olemas niivõrd lihtsaid ja üldtuntud asju, et neid pole vaja defineerida.

Matemaatikas, mehhaanikas ja teoreetilises füüsikas kuuluvad peale definitsioonide ja tõsikindlate faktide tõestuse aluste hulka *aksioomid — väited, mida antud teaduse raamides ei tõestata ja mida siin kasutatakse tõestatavate väidete eeldustena.*

Peale kontrollitud faktide kohta käivate väidete, peale teaduse põhimõistete definitsioonide ja peale aksioomide kuuluvad tõestuse aluste hulka ka varemtõestatud teaduslikud seisukohad, mis on vajalikud tõestatava väite põhjendamiseks. Mida kaugemale teadus oma teooriaid arendab, seda suuremaks muutub iga uue väite tõestamiseks vajalike aluste hulk.

Aluste ja neist tulenevate järelduste seost, mille resultaadiks on tõestatava väite tunnistamine paratamatult tõeseks, nimetatakse *tõestuse viisiks.* Üht ja sama teaduse väidet võib tõestada mitmel viisil. Aluste seos, mis viib välja teesi tõesuse tõestamisele, ei ole ühene. Kuivõrd see seos pole antud koos aluste enestega, vaid ta tuleb leida, sedavõrd on tõestamine teoreetiline ülesanne. Real üksikjuhtumitel osutub tõestamise ülesanne niivõrd keeruliseks, et selle lahendamine nõuab teadlastelt suuri jõupingutusi

aastakümnete ja isegi aastasadade jooksul. Peaaegu kahe ja poole tuhande aasta jooksul jäi aatomi olemasolu tõestamatuks, kuni lõpuks uusima eksperimentaalse ja teoreetilise füüsika edusammud andsid selle tõestuse. Giordano Bruno geniaalne oletus teiste tähtede ümber tiirlevate planeetide olemasolu kohta on leidnud tõestamist alles viimastel aastakümnetel.

Ajaloo jooksul on tõestamise praktika läbi käinud suure tee. Selle tee alguses on primitiivsed tõestamise viisid, siis tuginevad ligikaudsetele, ebatäpsetele ja seepärast sageli ekslikele piltlikele ettekujutustele. Selle tee lõpul on kaasaegsed tõestamise viisid, mis tuginevad kontrollitud faktidele, täpselt defineeritud mõistetele, vasturääkivustest vabadele ja arvult piisavatele aksioomidele, samuti ka varemtõestatud väidetele. Selline tõestuse areng on aidanud tõsta vaimset kultuuri kaasaja tasemele.

Dialektiline materialism kui kaasaja teaduse maailmavaateline ja metodoloogiline alus

1. Filosoofia ja konkreetsed teadused oma ajaloolises arengus

Filosoofia ja konkreetsete teaduste ühtsus

Filosoofia ja konkreetsed teadused on algusest peale arenenud tihedas vastastikuses seoses, on üksteist rikastanud ja viljastanud. Algselt tekkisid filosoofia ja konkreetsed teadused teoreetilise mõtlemise ühtse vormina. Materiaalse maailma objekte, millele oli suunatud praktiline tegevus, hakati teadmiste arenemise teataval ajaloolisel astmel lahti mõtestama nende olemuse seisukohalt, sõltumata välistest, üksikutest seostest ja avaldumisjuhtumitest. See maailma lahtimõtestamise vorm esineski tunnetuse ajaloos ühtse teoreetilise mõtlemisena, mis alles hiljem jagunes filosoofiaks ja konkreetseteks loodus- ning ühiskonnateadusteks.

Iga oluline etapp teaduse arengus on avaldanud suurt mõju teoreetilise mõtlemise võtete ja meetodite arengule. Seda laadi teaduslike saavutuste hulka kuuluvad näiteks Eukleidese geomeetria, Galilei ja Newtoni mehhaanika, Kopernikuse heliotsentriline süsteem, Darwini evolutsiooniõpetus, Mendelejevi keemiliste elementide süsteem, Setšenovi ja Pavlovi õpetus kõrgemast närvitegevusest, Einsteini relatiivsusteooria jt. Eriline koht kõigi teaduslike suursaavutuste hulgas kuulub marksismi-leninismi loomisele.

Tunnetuse ajalugu tõendab, et filosoofia liit konkreetsete teadustega on filosoofia väärtuse proovikiviks. Filosoofia on suutnud teha sügavaid üldistusi ainult siis, kui ta on tuginenud inimteadmiste kogusummale. Piisab, kui mainida näiteks Demokritose geniaalset ideed aine atomaarse ehituse kohta, kõige eksisteeriva põhjusliku tingituse kohta, samuti ka mateeria ja liikumise jäävuse ideed. Tänapäeva keemia kui teadus võrsus üles füüsikalise maailmapildi alusmüüriks oleva atomistika ideede pinnal. Filosoofiline determinismi idee on sisuliselt saanud teoreetiliste probleemide teadusliku käsitlemise sünonüümiks.

Lucretius ennetas organismi pärilike omaduste materiaalsuse

ideed. Descartes esitas refleksi idee ja väitis ka, et liikumise hulk universumis jääb muutumatuks. Spinoza põhjendas determinismi ideed teoreetiliselt. Molekulide kui aatomitest koosnevate liitosakeste olemasolu ideed arendasid üldfilosoofilises plaanis oma töödega prantsuse filosoof P. Gassendi ja M. V. Lomonossov.

Filosoofid sõnastasid maailma nähtuste arenemise ja üldise seose idee, maailma materiaalse ühtsuse idee.

Uusimad teooriad mateeria, liikumise, ruumi ja aja küsimuses, diskreetse ja pideva ühtsuse küsimuses olid filosoofia poolt üldisel kujul sõnastatud kaua enne seda, kui need kerkisid kaasaegses teaduses keskseie kohale. Kõik need põhjapanevad ideed olid oma aja kohta geniaalsed oletused, mis ennetasid konkreetsete teaduste arengut. Nad etendasid viljakat metodoloogilist osa teaduse arenemises ja leidsid konkreetsetes teaduslikes uurimustes kinnitust. Seega on filosoofia selgitanud konkreetsete teaduste üldistavate ideede tunnetusteoreetilist sisu; selles mõttes on filosoofia teadusele *eneseteadvuseks.*

Üksnes teaduse andmete sügava, sünteesiva tundmise alusel võisid suured mõtlejad nii mõnigi kord oma ajast ette jõuda ja teaduse arengut ennetada. Suurepärasteks näideteks sedalaadi ennetamise kohta on marksismi-leninismi klassikute seisukohad inimkonna tulevase saatuse küsimuses, kommunismi ja kommunismile viivate teede küsimuses, teaduse arenemise perspektiivide küsimuses. Lenin oskas näiteks väga palju ette näha mitte ainult ühiskonna üldiste arenguteede alal, vaid ka teaduse arengu alal. Tema geniaalsed ideed elektroni ammendamatuse küsimuses ja kogu mateeria alusmüüris peituva peegeldamise omaduse küsimuses ennetasid suuresti teaduse arengut. Sündmused teaduses, mille poolest on nii rikas aeg, mis on möödunud Lenini raamatu «Materialism ja empiriokrititsism» ilmumisest, — need sündmused on justkui spetsiaalselt valitud illustratsioonid, üks kujukam kui teine, Lenini prognoosile elektroni omaduste ammendamatuse küsimuses.

Silmapaistvad mõtteteadlased on meile päranduseks jätnud mitte ainult positiivseid lahendusi, vaid ka probleemikäsitlusi, samuti küllaltki palju purustatud fetišeid ja hoiatusi, et teaduslik tunnetus ei asuks viljatule teele. Heine sõnade järgi osutab see, kes meid viljatute teede eest hoiatab, meile mitte väiksema teene kui see, kes kätte näitab õige tee.

Materialismi metodoloogiline osa

Idealism on väär arusaamine maailmast ja inimesele maailmas kuuluvast kohast. Seepärast ei saa idealism olla tegelikkuse teadusliku tunnetamise metodoloogiliseks vahendiks. Idealism on teadusele põhimõtteliselt vaenulik: asjade reaalsed, loomulikud seosed asendab idealism väljamõeldud, üleloomulike seostega. Sellega juhib idealism teadust kõrvale tõeotsingute õigelt teelt. Materialismi ja idealismi sajandeid kestnud võitluses on küllaltki

palju teadlasi olnud idealismi leeris. Nende teoreetilistes kontseptsioonides on olemas sügav vastuolu ühelt poolt teaduse andmete ja teiselt poolt nende andmete filosoofilise tõlgitsemise vahel. Kuidas saab näiteks silmapaistva inglise astrofüüsiku A. Eddingtoni väärtuslikke saavutusi ühendada tema väitega, et ainuüksi mõte on täielikult tunnetatav ja kõik eksisteeriv on vaid mõte? Või siis tema väide, nagu annaksid kaasaja teaduse argumendid võimaluse järeldada, et religioon on saanud kainele teaduslikule mõtlemisele vastuvõetavaks? Ruum, aeg ja mateeria on kodanliku filosoofi ja füüsiku P. Franki avates «saladuslik rada», millel pole objektiivset tähendust. Ainult religioon võiks seletada universumi sügavat struktuuri. Kõik sedalaadi arutlused on materialistlikel veendumustel põhinevale mõtlemisele täiesti vastuvõtmatud. P. Langevin märkis õigesti, et idealistid viitavad ilmaaegu kaasaja teaduse uuematele saavutustele. «Nende ideed pole võetud hoopiski sealt: need on võetud vanast, teaduslikule tunnetusele vaenulikust filosoofiast... ja kui idealistlikud filosoofid viitavad idealistlikule füüsikule, siis võtavad nad temalt tagasi needsamad ettekujutused, mis nad omal ajal talle laenasid».

Imperialismimaades areneb üha teravamalt ideede võitlus progressiivse ja reaktsioonilise maailmavaate vahel, materialismi ja idealismi pooldajate vahel. Kõige eesrindlikumad loodusteadlased kapitalistlikes maades tulevad järjekindlalt üle selle filosoofia positsioonidele, mille teid mööda on paljude aastasadade jooksul arenenud teoreetiline tunnetus ja mis täielikult vastab teaduse põhivaimule. Just niisugune filosoofia ongi dialektiline materialism. Just tema kui universaalne meetod võimaldab ühtsete printsiipide alusel seletada niihästi objektiivse maailma kui ka inimese vaimukultuuri nähtusi.

Teadusliku tunnetuse ajalugu kinnitab, et teaduse saavutused on kätte võidetud mitte tänu idealismile, vaid idealismi *kiuste*. Materialismi suur metodoloogiline tähtsus seisab selles, et materialism kisub maha selle müstilise üleloomuliku loori, millega idealistlikult mõtlevad teadlased sageli püüavad varjata keerukaid looduse, ühiskonna ja eriti inimteadvuse nähtusi. Iga kord, kui uuringud põrkavad kokku komplitseeritud küsimusega, välistab materialism teadlikult kõik salapärase, üleloomuliku, jumaliku, igasugused imed jm. ning orienteerib teadust avastama loomulikke, objektiivseid seoseid, nähtuste tekkimise ja arenemise tõelisi põhjusi. Materialism kohustab teadlast jääma kindlalt kontrollitud faktide pinnale. Palju sajandeid on idealism takistanud näiteks bioloogia viljakat arengut. Jumala poolt loomise idee (kreatsionism) ja vitalism kui idealismi eriliik ei andnud ega saanudki anda mingit ettekujutust orgaanilise looduse evolutsiooni loomulikest printsiipidest. Evolutsiooniteooria loomine oli seotud vitalistlikest ja religioossetest kontseptsioonidest loobumisega. Kõigi bioloogiliste tegurite massist eraldati otsustav tegur — orga-

nismi ja keskkonna vastastikune toime. Darwini evolutsiooniõpetus lahendas sellega materialistlikult elusloodu se tekkimise ja olemuse küsimuse, samuti elusloodu se vormide otstarbekuse küsimuse. Idealistlikud vaated psüühikale, mis pidasid psüühikat hinge funktsioonide avalduseks, hoidsid psüühika uurimist teaduse-eelsel tasemel. Materialism, vastupidi, pidades psüühikat aju funktsiooniks, tegelikkuse peegelduseks, suunas ja suunab uurijaid tõeliselt teaduslikult analüüsima psüühilisi nähtusi, selgitama nende põhjuslikku tingitust. Idealism on etendanud negatiivset osa ühiskonnateaduste arengus. Idealismile iseloomulik teadvuse absolutiseerimine ei võimaldanud teadlastel leida ühiskonna arenemise tõelisi põhjusi, avastada ühiskonnaelu määravaid külgi ja neist tulenevaid külgi, luua teoreetilist baasi ühiskonna arenemise ettenägemiseks. Teaduslik sotsioloogia loodi selle tulemusel, et kõigi ühiskondlike nähtuste hulgast eraldati välja materiaalsed suhted, tootmissuhted, mille alusel osutus võimalikuks mõista kõiki teisi ühiskonnaelu külgi, ajaloo liikumapanevaid jõude ja ette näha tulevikku. Materialistlikul ajalookäsitusel on eelkõige metodoloogiline tähtsus. See on omamoodi algebra, ajaloolise arengu algebra, mis näitab, kuidas on vaja läheneda ajaloosündmuste põhjuste ja liikumapanevate jõudude avastamisele.

Teadus on oma olemuselt materialistlik: *see, mis teaduses ei ole materialistlik, ei ole ka teaduslik.* «Kogu teadusliku töö aluseks,» kirjutas V. I. Vernadski, «on üks aksiomaatiline seisukoht: teaduse uurimisaine on reaalne, maailm ja selle seaduspärasused on reaalsed... Ainult siis, kui seda seisukohta tunnistatakse, on teaduslik töö inimese jaoks võimalik ja vastuvõetav. Seda aksioomi tunnistab iga teaduslik uurija. Teadlane loobub oma tööst ja see töö kaotab tema jaoks mõtte, kui ta hakkab selles aksioomis kahtlema.»

Materialismi ja idealismi küsimus ei piirdu ainuüksi maailma objektiivsuse tunnistamise või eitamisega. Väga suur tähtsus on samuti maailma kohta olemasolevate teadmiste objektiivsuse tunnistamisel. Materialismi järjekindel elluviimine eeldab oskust selgesti eristada igas uurimuses objektiivset subjektiivsest, reaalseid protsesse nende tõlgitsustest, uurimisobjekti selle tunnetamise vahenditest ja vormidest, oskust näha meie teadmistes objektiivset sisu, mille allikaks on välismaailm. Idealism aga peab meie teadmiste sisu vaid mõistuse meelevaldseteks konstruktsioonideks, puhta vaimu spontaanseks loominguks, mis on vaba «välismaailma türanniast». Niisugune vaade teaduslikule loomingule on legend, mis piirab tunnetusprotsessi teadlase «sisemaailma» raamidega. Tunnetuse objektiivse tõesuse eitamine pidurdab nii või teisiti teaduse arengut. Selline eitamine sunnib nii mõnigi kord pidama teatud teaduslikke seadusi igavesteks printsiipideks, mis tulenevad inimese tunnetusvõime loomusest. Sellise kahtlase põhjendusega lükatakse vahel tagasi uusi teaduslikke ideid, mis on vastuolus

harjumuspäraste mõistetega. Näiteks ei tunnistanud Mach ja Ostwald aatomite reaalsust. Ostwald väitis, et keemiliste nähtuste seletamine aatomitega on niisama rumal nagu veduri töö seletamine vedurisse peidetud hobusega. Mach oli arvamisel, et elektronide olemasolu tunnistamine pole veenvam kui nõidade ja kuradite olemasolu tunnistamine. Niisugused on vääras suunas areneva mõtlemise loogilised tulemused. «Nende teadlaste eelarvamused atomistliku teooria vastu,» kirjutas Einstein, «tuleb kahtlemata panna nende positivistlike filosoofiliste seisukohtade arvele. See on huvitav näide sellest, kuidas filosoofilised eelarvamused ei lase isegi julge mõtlemise ja peene intuitsiooniga teadlasi fakte õigesti interpreteerida.»

Kogu teaduse ajalugu, kõik teaduse võidud ja viltulaskmised kinnitavad, et teadlasel pole õigust pidada ennast vabaks uuritavate asjade objektiivsest loogikast. Teaduse raamidest lähevad välja need mõttelised konstruktsioonid, millel pole tegelikkusega midagi ühist: *teadlase subjektiivseks eesmärgiks peab olema püüd olla maksimaalselt objektiivne oma uurimistöös.*

Printsiip, mille kohaselt *kogu teadmiste sisu on saadud objektiivsest maailmast ja peegeldab seda maailma enam-vähem õigesti,* on osutunud alati õigeks. Idealistide seisukoht, mille järgi *teaduslikud teooriad on puhta mõtlemise konstruktsioonid*, on aga alati osutunud lõppkokkuvõttes vääraks. Maailma materiaalsus on selline eeldus, millest teadlane tahtlikult või tahtmatult alati kinni peab.

Dialektika kui teadusliku tunnetuse üldine metodoloogia

Materialism võib olla järjekindlaks teaduslikuks meetodiks ainult dialektikale tuginedes. Sellepärast ilmneb materialismi metodoloogiline tähtsus täiel määral alles dialektilises materialismis.

Metafüüsiline materialism kannatab ebajärjekindluse all. Ta reedab iseenda ja viib välja idealismile. Oskamata seletada materia *iseliikumist*, tunnistab ta liikumise allikaks algtõuke. Puutudes kokku vastandite ühtsusega, toob metafüüsiline meetod selle ühtsuse ühe külje ohvriks teisele küljele, näiteks kvaliteedi kvantiteedile, või siis võtab ühe külje ja heidab kõrvale teise, kord näiteks ainult absoluutse paratamatuse, kord absoluutse juhuslikkuse, kord diskreetsuse, kord pidevuse, kord peab ta mõistust, ideaalset absoluutselt iseseisvaks, kord aga taandab vaimse materiaalsele, nagu seda teeb metafüüsilise materialismi selline erikuju nagu vulgaarmaterialism. Näiteks arvati füüsikas mitme sajandi jooksul, et kuigi ruum ja aeg eksisteerivad objektiivselt, ei ole nad materiaga seotud. Ruumi, aega ja materiat käsitati metafüüsiliselt, üksteisest isoleeritult. Vastupidiselt sellele teaduses valitsevale arvamisele esitas dialektiline materialism idee, et ruum ja aeg on materia eksisteerimise vormid ja on materiaga lahutamatult ühtsed. See leidis hiljem kinnitust relatiivsusteoorias.

Tänapäeva teaduse kõikide valdkondade arenemine dikteerib tungivalt, et vaja on just dialektilist mõtlemisviisi: seda nõuab iga tunnetusobjekti dialektiline loomus. Kaasaegne maailmapilt on otsast lõpuni dialektiline. Füüsika on näiteks vabanenud metafüüsilisest ettekujutusest, nagu eksisteeriksid lihtsad mateeriaosakesed. On selgunud, et elementaarosakesed tekivad ja kaovad, teevad läbi mitmesuguseid muundusi. On kindlaks tehtud massi ja energia, massi ja liikumiskiiruse seos, mateeria struktuursete vormide — aine ja välja — kahesugune, diskreetne-pidev iseloom. Makromaailmast mikromaailma või megamaailma siirdudes muutuvad hüppeliselt paljud füüsikalised põhimõisted ja füüsikalised seaduspärasused, millele need maailmad alluvad. Kosmiliste objektide kvalitatiivne mitmekesisus avaldub nende erinevas füüsikalises olekus — füüsikaliste ja keemiliste muundumisprotsesside mitmekesisuses, struktuuride külluses. Kui endise aja astronoomia käsitles universumit peamiselt staatiliselt, siis uute avastuste tulemusel on osutunud võimalikuks käsitleda universumit *evolutsiooniliselt.* Keemia alal on aine ehituse endine pilt (aatom — molekul — makrokeha) asendunud uue pildiga (aatomid, molekulid, radikaalid, ioonid, kompleksid, mitsellid, mikromolekulid jne.). Mitmesugused osakeste liigid on üksteisele järgnevad *mateeria arengutasemed.* Keemia saavutused aine uurimise alal kinnitavad ja arendavad Engelsi mõtet uue atomistika dialektilisest olemusest. See atomistika erineb kõigest eelnevast selle poolest, et ta ei loe mateeriat ainuüksi diskreetseks, vaid tunnistab erinevat järku diskreetsed moodustised sõlmpunktideks, mis tingivad mateeria eksisteerimise mitmesuguseid kvalitatiivseid vorme.

Kui dialektilist historismi printsiipi varemalt rakendati peamiselt ühiskonna ajaloo suhtes, looma- ja taimeriigi evolutsiooni suhtes, geoloogiliste protsesside suhtes, siis nüüd on see printsiip saanud iga teadlase mõtlemismeetodi põhiteljeks.

Dialektikas omandavad kõik probleemid *ajaloolise* iseloomu. Teaduslik veendumus, et kõik eksisteeriv on kunagi tekkinud, et tekkinus peegeldub tema tekkimine, et olemasolev ise ei ole lõppunkt, vaid üksnes arengu moment, — see on sügavalt dialektiline veendumus. Arenemise resultaati ei saa kunagi lahutada arenguprotsessist ja -teest.

Kuivõrd tänapäeva teadus uurib oma objekte vahetult nende *isearenemise* seisukohalt (kõigepealt see ongi XX sajandi teaduse iseloomulikuks tunnuseks), sedavõrd saab tema teoreetilise «strateegia» meetodiks paratamatult dialektika.

Kaasaja teadus on märkimisväärselt edasi liikunud dialektika teesi «kõik on kõigega seotud» realiseerimise alal, teadus tungib üha kaudsemate ja kaugemate seoste sfääri, näiteks megamaailma ja mikromaailma, orgaanilise mateeria spetsiifikasse, mateeria organisatsiooni elava ja elutu vormi ühtsusesse, küberneetilistes

masinates ja ajus toimuvate informatsiooniliste protsesside ühtsusesse jne.

Dialektiline meetod koondab peatähelepanu esemete *seesmisele seosele*, käsitleb iga materiaalset süsteemi konkreetse ühtsusena ja seesmiselt liigendatud terviklusena. Konkreetne terviklus on üldise, erilise ja üksiku ühtsus.

Teaduse arengukäik ise on nüüd muutnud vastuolu maailma tunnetamise vahendiks, juhtivaks uurimistöö printsiibiks. Mateeria lained ja osakesed, mateeria diskreetsus ja pidevus nende ühtsuses — see printsiip puudutab füüsikalise maailmapildi sügavaid aluseid, kus ei ole võimalik toime tulla ilma vastuoluliste mõisteteta. N. Bohr ütles, et kuigi iga uus füüsika samm näis üheselt järgnevat eelmisest, oskas Einstein siin ometi leida vastuolusid, ja need vastuolud said füüsikat edasiviivaks impulsiks. N. Bohri tunnistuse järgi läks tal ainult tänu dialektilistele mõtlemisvõtetele korda ületada oma uurimistöös positivistliku filosoofia kitsaid raame.

Dialektika kui meetod on *sisulise loova mõtlemise* loogika, s. t. niisuguse mõtlemise loogika, mis kõigi kogemuste põhjal on suuteline eraldama ja valima kogu informatsiooni kompleksist kõige olulisemat, usaldusväärsemat ja väärtuslikumat, jõudma ka mittetäieliku informatsiooni korral probleemide õigete lahendusteni, tegema üldisi järeldusi üksikfaktidest ja muutma neid järeldusi vastavalt objekti muutumisele, tabama tendentsi üksikute sümptoomide põhjal ja mitte sattuma uue otsinguil harjumuspäraste, kuid pidurdavate võtete võimusesse.

Ei maksa muidugi arvata, et dialektiliselt mõtleb ainult see teadlane, kes on dialektikat spetsiaalselt õppinud. Dialektika on igasuguse teoreetilise mõtlemise lahutamatu omadus, kuigi see omadus erinevatel inimestel avaldub erinevalt. Kuid üks asi on mõtlemise stiihiline dialektilisus ja teine asi — dialektika seaduste ja kategooriate teadlik rakendamine. Loomulikult ei taga dialektika printsiipide teadlik kasutamine iseendast veel teaduslikke avastusi. Avastuste tegemiseks on vaja palju muudki — kõigepealt loomingulisi võimeid, kogemusi, faktide tundmist. Ainult neil tingimustel võib dialektika metodoloogiline jõud avalduda. Dialektika teadlik rakendamine võimaldab õigesti kasutada mõisteid, arvestada tegelikkuse nähtuste vastastikust seost, nende vastuolulisust, muutlikkust, vastandite üleminekuid üksteiseks. Dialektika õpetab, et tegelikkuse käsitlemisel on «musttuhat varjundit», hoiatab mõistete absolutiseerimise ja kinnikülmutamise eest, näitab mõistete paindlikkust ja liikuvust, mis vastab mõistetes peegeldatavate esemete keerukusele ja muutlikkusele. Dialektika on meetod, mis ei salli paigalseisu ja ei tee tunnetusele, tunnetusvõimalustele mingeid kitsendusi; saavutatuga mitte rahule jääda — see on dialektika stiihia, revolutsiooniline aktiivsus — see on dialektika sisu.

2. Tänapäeva teaduse filosoofilised küsimused

Tänapäeva teadusliku tunnetuse arenemise põhitendentsid

Teaduslik tunnetus areneb kiirenevas tempos. Teaduse edasiliikumise kiirus on võrdeline eelmistelt põlvkondadelt päritud teadmiste hulgaga. Teadusele on avanenud senitundmatu mikromaailm, selle kõrval aga ka tohutute mõõtmetega maailm — spiraalsete udukogude kosmos. Teadus on saanud võimaluse eksperimenteerida kiirustega, mis on lähedased valguse kiirusele. Teadus on astunud kokkupuutesse mitte ainult teistsuguse maailmaga, vaid ka teistsuguste seadustega, mis erinevad inimesele harjumuspärastes mastaapides maksvatest seadustest.

Kaasaja teaduslikule tunnetusele on iseloomulik see, et rakendatakse üha laiemas ulatuses eksperimentaalseid uurimisvõtteid, sealhulgas modelleerimist, kasutatakse mitmekesiseid tehnilisi vahendeid. Matemaatika tungib ikka rohkem kõige mitmekesisematesse teaduse valdkondadesse. Tänapäeva teaduse oluliseks iseärasuseks on teadusalade laialdane diferentseerumine ja integratsioon. See avaldub muuseas ka loodusteaduste ja ühiskonnateaduste lähenemises. Üha süveneb tööjaotus teadlaste vahel, teaduslikku uurimistööd automatiseeritakse ja formaliseeritakse, seoses sellega kasutatakse üha rohkem mitte ainult loomulikke märkide süsteeme, vaid ka mitmesuguseid kunstlikke keeli. Ühtlasi areneb teadus tunnetuse formaalse ja sisulise külje sünteesi teed mööda. Seda sünteesi teostatakse materialismi ja dialektika baasil.

Kaasaegse teadusliku tunnetuse tähtsaks iseärasuseks on see, et esiplaanile on kerkinud objektide *struktuurne* uurimine ja objektide kujutamine vastastikku seotud elementide keeruka süsteemina. Arenedes materjali kõrgete organisatsioonitasemete ja komplitseeritud süsteemide üha sügavama uurimise suunas, süveneb teadus ühtlasi ka lihtsamate liikumisvormide olemusse ja saavutab niiviisi nende efektiivsemat praktilist kasutamist ühiskonna huvides. Bioloogiliste, füsioloogiliste ja psüühiliste protsesside sügavama struktuurse uurimise alusel läheb näiteks korda teostada küberneetika vahenditega kiiremat tehnilist progressi.

Tänapäeva teadus seab kogu ühiskonnale ja teadlastele ree üldise iseloomuga probleeme. Nende probleemide hulka võib arvata teadlaste orienteerumise selles kolossaalses materjalihulgas, mida teadus on kogunud ja mida ta edasi kogub. Teaduslike publikatsioonide arv kasvab erakordselt kiiresti. Teadusliku uurimistööga tegelevate inimeste arv suureneb arenenud maades suhteliselt tunduvalt kiiremini kui rahvaarv.

Teadusliku tegevuse maht kahekordistub iga 10 aastaga. Niisugustes tingimustes muutub teaduslike ideede vahetamine üha raskemaks. Sagenevad teaduslike avastuste ja tehniliste leiutiste dubleerimise juhtumid, muutub üha raskemaks jälgida teaduslikku kirjandust isegi mingil kitsal erialal. Üha suurema osa oma ajast

on teadlane sunnitud kulutama mitte probleemide seadmisele ja lahendamisele, vaid kirjandusest informatsiooni otsimisele. Real juhtudel on kasulikum mõnda probleemi uuesti lahendada, kui katsuda olemasolevat lahendust kirjandusest üles leida. Sellest raskusest ülesaamiseks organiseeritakse mitmesuguseid ülevaate- ja referatiivseid ajakirju üksikute teadusalade kohta. Kui aga arvestada praegust teaduse arengutempot, siis niiviisi küsimust radikaalselt lahendada ei saa: praeguse tempo ja olemasoleva publitseerimisvormi säilimise korral läheneb XX sajandi lõpul teaduslike ajakirjade ja perioodiliste väljaannete arv maakeral ühele miljonile! Probleemi lahendust tuleb otsida teaduslike publikatsioonide ratsionaalsemast vormist, informatsiooni otsimise automatiseerimisest, kaasaja arvutustehnika kasutamisest materjali loogiliseks, statistiliseks, matemaatiliseks jne. läbitöötamiseks.

Üks kaasaja teaduse tendentse on see, et teadmised muutuvad abstraktsemaks. Teaduse teoreetilised harud kerkivad niisugusele tasemele, kus mõningaid tulemusi ei saa piltlikult esitada. Ja meil pole nüüd õigust nõuda oma kujutlusvõimelt, et see annaks meile meeleliste kujunditena seda, mida meeleliste kujunditena põhimõtteliselt anda ei saa. Me peame nüüd üha rohkem loobuma harjumuspärasest püüdest luua piltlikke, visuaalseid kujundeid, ütleme, mikroprotsesside piltlikke mudeleid. Meie oleme makroolendid ja kogu meie vaimse maailma struktuur on kootud makromaailma kujunditest. See, mis toimub näiteks mateeria mikrotasemel, ei ole vahetult tabatav ühelegi meie meeleorganile ja võib saada vaadeldavaks ning saabki vaadeldavaks ainult sel teel, et teadus avastab mikronähtuste avaldumise makroprotsessides. Me oleme sunnitud mikronähtustega «vestlema» «tõlkide» kaudu. Makroskoopiline seade «jälgib» mikromaailma, kuid meiega räägib ta ainsat keelt, mida ta oskab ja mida ka meie ainsana saame tajuda — makroskoopilist keelt.

«Silmanähtavuse eest põgenemine», meelelisest maailmast eemaldumine on ühtlasi selle maailma seaduspärasustele lähenemine. Nagu ütles poeetiliselt Heisenberg: loodusteadlast, kes lahkub vahetute meeleliste tajude valdkonnast, selleks et avastada üldisemaid seaduspärasusi, võib võrrelda alpinistiga, kes tahab tõusta kõige kõrgema mäe tippu, selleks et näha tema ees laiuvat maastikku selle kogu mitmekesisuses. Alpinist peab seejuures lahkuma viljakandvatest asustatud orgudest. Üha kõrgemale tõustes näeb ta ikka laiemat maa-ala, kuid seda harvemini märkab ta enda ümber elu tundemärke. Lõpuks satub ta pimestavalt kiirgavatele lume- ja jääväljadele, kus pole enam mingisugust elu ja kus hingamine muutub peaaegu võimatuks. Ainult seda piirkonda läbides võib ta jõuda mäetippu.

Kõigist mainitud tendentsidest teadusliku tunnetuse arengus — meie loetelu aga polnud kaugeltki ammendav — vaatleme üksikasjalisemalt kõige kardinaalsemaid.

Tänapäeva teaduse matematiseerumine

Tänapäeva teadusele on iseloomulik matemaatiliste meetodite üha suurem tungimine uurimisprotsessidesse. Paljude teoreetikute, näiteks L. D. Landau tunnistuse järgi tekivad uued ideed just matemaatiliste või poolmatemaatiliste kujundite näol. Mitte ainult loodusteaduse, bioloogia kaasa arvatud, probleemide sügavamaks uurimiseks, vaid ka sotsiaalsete nähtuste uurimiseks läheb vaja peeni matemaatilisi meetodeid. Vaieldes vastu kvantide mehhaanika kritiseerijatele, väitis Heisenberg, et aatomimaailma detailidesse tungimise katsete puhul selle kummalise maailma kontuurid lahustuvad füüsika jaoks «matemaatika läbipaistvas selguses».

Niisugused teadused nagu bioloogia, füsioloogia, psühholoogia ja paljud teised, mis alles hiljuti peaaegu üldse ei kasutanud matemaatilisi meetodeid, arenevad nüüd edukalt suurel määral tänu nende meetodite kasutamisele. Teaduste kiiret matematiseerumist soodustab küberneetika areng. Luuakse üha täiuslikumaid ja võimsamaid universaalseid numbrilisi elektronarvuteid arvutamiseks, protsesside juhtimiseks, mittematemaatiliste ülesannete lahendamiseks jne.

Niisugused masinad võimaldavad lahendada ülesandeid, mis siiamaani ei olnud inimesele jõukohased. Kuid see muudab ka matemaatikat ennast: tekivad uued matemaatika harud, uued «masinapärased» arvutusmeetodid. Osutub vajalikuks revideerida matemaatika loogilisi aluseid. Võib arvata, et matemaatikas peavad toimuma mingid muutused nende nõudmiste mõjul, mida esitavad matemaatikale bioloogia, poliitiline ökonoomia, ajalooteadus jne.

Kõik teadused eemalduvad oma arenemise käigus järk-järgult uurimistöö kirjeldavatest meetoditest ja hakkavad üha rohkem kasutama täpseid matemaatilisi meetodeid. See maksab niihästi loodus- kui ka ühiskonnateaduste kohta. See, millisel määral saab matemaatikat kasutada ühe või teise objekti uurimiseks, oleneb omakorda sellest, millisel määral on lubatav eraldada, abstraheerida esemete kvantitatiivset karakteristikat nende kvalitatiivsetest iseärasustest. Igas konkreetses olukorras on sellel abstraheerimisel omad piirid. Kui näiteks sotsiaalsete uurimuste matematiseerimine ei tugine nähtuste kvalitatiivse külje sügavale analüüsile, siis võib see välja viia vigadele, sotsiaalpoliitiliste tegurite alahindamisele. Teaduslikus tunnetuses eeldab matemaatiliste meetodite kasutamine alati, et antud valdkonna sisu oleks sügavalt mõistetud. Kõigi erialade esindajad vajavad matemaatikat mitte ainult arvutusteks — muidugi on ka sel alal matemaatikal täita teaduses väga vastutusrikas osa —, vaid nad vajavad matemaatikat ka võimsa heuristilise vahendina, loogilise mõtlemise ranguse ja distsiplineerituse arendajana.

Teaduste klassifikatsioon. teaduste diferentseerumine ja integratsioon. Teaduste vastastikune mõju

Dialektilis-materialistlikud printsiibid teaduste klassifitseerimiseks töötas esimesena välja Engels. «Nagu üks liikumise vorm,» kirjutas ta, «areneb teisest, nii peavad ka nende vormide peegeldused, mitmesugused teadused, paratamatult üksteisest tulenema.»[1]

Niisugune seisukoht teaduste klassifikatsiooni küsimuses on materialistlik: erinevaid teadusi käsitletakse mateeria liikumise erinevate vormide peegeldusena. Ühtlasi on see seisukoht ka dialektiline: mateeria liikumise vorme ja neid peegeldavaid teadusi käsitletakse vastastikuses seoses, arenemises, vastastikustes üleminekutes. Kuivõrd mateeria areneb tõusujoones, siis peab ka teaduste seos seda arenemist peegeldama: mehhaanika — füüsika — keemia — bioloogia. Edasi tuleb looduselt üleminek ühiskonnale ja vastavalt ka üleminek loodusteadustelt ühiskonda ja inimmõtlemist käsitlevatele teadustele.

Füüsika, keemia, bioloogia on tänapäeva loodusteaduse põhiharud. Loodusteaduse põhiharude vahel, samuti ühiskonnateaduste vahel on olemas siirdeteadused, mille olemasolu näitab teravate piirjoonte puudumist teaduses, teadusharude vastastikust läbipõimumist. Teaduslike teadmiste väga suure sfääri moodustavad tehnilised teadused.

Kaasaegne teadus on inimteadmiste võimas puu, mille harude, okste arv iga aastaga suureneb. See teaduste diferentseerumine avaldub üksikute teaduse lõikude eraldumises suhteliselt iseseisvateks distsipliinideks, millel on oma spetsiifilised ülesanded ja tunnetusmeetodid. Teaduste kasvavas diferentseerumises peegeldub mateeria kvalitatiivne ammendamatus, materiaalsete objektide vastastikuse toime viiside ammendamatus: meie teadmised maailma kohta muutuvad üha detailsemateks, täpsemateks, sügavamateks. Teadmiste detailsemaks muutumine põhjustab teaduste hargnemist. Ühtlasi mõistetakse ikka selgemini maailma ühtsust; sellest teaduste ühendamine, teaduste piirialade tekkimine: biofüüsika, biokeemia, matemaatiline lingvistika jne. Teaduslike teadmiste integratsiooni tendents väljendub ka niisuguste teaduste tekkimises, mis uurivad suurele hulgale erikvaliteedilistele objektidele ühiseid omadusi ja suhteid. Niisugusteks distsipliinideks on näiteks võnkumiste teooria, mis uurib mehhaanilistele, elektromagnetilistele, akustilistele, geoloogilistele jt. võnkumistele ühiseid seadusi.

Tänapäeva teaduse uurimisaineks on mitte ainult üksikud mateeria liikumise vormid, vaid ka nende seos ja vastastikune toime. Keerukate teaduslike ja tehniliste probleemide lahendamiseks ühendatakse paljude erialade esindajate jõupingutused. Kuju-

[1] F. Engels, Looduse dialektika, lk. 190.

kaks näiteks selle kohta on aatomienergia suureulatusliku praktilise kasutamise probleemide lahendamine.

Uued teadusharud, mis tekivad teadmiste sünteesi teel, uurivad üldisi omadusi ja seaduspärasusi, mis on iseloomulikud kvalitatiivselt erinevatele seadustele alluvatele protsessidele. Just sel alal on viimastel aastatel tehtud suurepäraseid avastusi. Kujukaks näiteks selle kohta on küberneetika. Küberneetika põhjapanevaks teaduslikuks tulemuseks on selle tõsiasja avastamine, et arvutusmasinad on *universaalsed informatsiooni teisendajad*. Küberneetika võimaldab tungida sügavamale objektiivse reaalsuse uude sfääri — informatsiooniliste protsesside maailma. See on oluliselt muutnud üldist maailmapilti ja võimaldanud uurida juhtimise ning informatsiooni töötlemise protsesse väga erineva kvalitatiivse iseloomuga süsteemides. Võib märkida ka *semiootikat*; semiootika uurib mitmesuguseid märkide süsteeme, mida kasutatakse teaduses, tehnikas, loomariigis, mitmesugustes inimtegevuse sfäärides.

Teaduse areng nõuab vastastikust rikastamist, ideede vahetamist pealtnäha üksteisest väga kaugel olevate teadusalade vahel. Üks kõige tähtsamaid teid, mida kaudu teadused üksteist vastastikku viljastavad, on ühe või mitme teaduse meetodite kasutamine mingi teise teadusala objektide uurimiseks. Bioloogia sai näiteks võimsa tõuke arenguks keemia ja füüsika meetodite kasutamise tulemusel. Need meetodid võimaldavad selgitada bioloogiliste nähtuste seost füüsikaliste ja keemiliste nähtustega. Bioloogid tegid kindlaks, et pärilikkus on tingitud rakutuumast, kromosoomidest, mis annavad pärilikke tunnuseid edasi. Selgus, et üks bioloogia kõige intiimsemaid küsimusi sõltub suurel määral keemiast ja et elu on tõepoolest «valkkehade keemia» (Engels), täpsemini — valgu ja nukleiinhapete keemia.

Kerkib sünteesivate meetodite probleem, loodus- ja ühiskonnateadust hõlmavate meetodite probleem. Marksismi tekkimisest peale võib teadusliku tunnetuse ajaloos selgesti näha tendentsi loodust, ühiskonda ja mõtlemist käsitlevate teaduste ühtsuse poole.

Loodusteaduslikud tunnetusvõtted tungivad üha enam ühiskonnateadustesse. Ajaloolistes uurimustes annavad nad näiteks usaldusväärse baasi kronoloogia kindlaksmääramiseks, ajalooliste sündmuste aegade täpsustamiseks, võimaldavad kiiresti analüüsida väga suuri ajalooliste allikate ja faktide hulki. Keeleteadust rikastavad matemaatilised uurimismeetodid. Loodusteaduste ja ühiskonnateaduste piirialal paikneb kaasaegne geograafia. Loodus- ja ühiskonnateaduste üha suurem liitumine, mille objektiivseks aluseks on looduse ja ühiskonna suurenev vastastikune mõju, on hakanud ületama lõhet kultuuri loodusteaduslike ja humanitaarsete elementide vahel.

Ühtede teaduste meetodite rakendamine teiste teadusalade objektide uurimiseks etendas tähtsat osa küberneetika tekkimises,

küberneetika rikastab aga oma printsiipidega paljusid teadusalasid.

Bioloogiliste, lingvistiliste ja teiste süsteemide uurimine küberneetika seisukohalt avab uued perspektiivid automaatikale, võimaldab leida uusi printsiipe tehniliste juhtimissüsteemide loomiseks. Kujuneb tõepoolest niisugune olukord, kus füsioloog õpetab inseneri, kuidas on vaja ehitada automaati, insener õpetab füsioloogi, kuidas on vaja uurida aju, matemaatik õpetab bioloogi, kuidas on vaja uurida elunähtusi, ja lingvisti, kuidas on vaja uurida keele struktuuri; loomad annavad õppetunde selle kohta, kuidas tuleb lennukeid ehitada ja üldse tehnikat arendada.

Filosoofiline kultuur kui teadusliku loomingu hädavajalik tingimus

Teadlased, kes oma võimsa mõistusega on rajanud teaduse peateed, on tavaliselt seisnud oma kaasaja filosoofilise kultuuri tasemel. Nad oskasid teha sügavaid filosoofilisi üldistusi teaduse avastustest ja saavutustest. Descartes, Leibniz, Lomonossov olid näiteks üheaegselt suured teadlased ja suured filosoofid. Newton analüüsis ja sõnastas spetsiaalselt teaduslike uurimuste reegleid ja printsiipe. Einstein seadis spetsiaalselt üles terve rea filosoofilisi küsimusi: ruumi ja aja mõiste olemuse ja tekkimise küsimus, füüsikalise keha mõiste küsimus, meie teadmiste ja kogemuse vahekorra küsimus, keele poolt mõtlemises etendatava osa küsimus jne.

Einstein kirjutas, et «raskused, mida füüsik praegu omal alal tunneb, sunnivad teda tegelema filosoofiliste probleemidega tunduvalt rohkem, kui sellega tuli tegelda endiste põlvkondade füüsikutel».

M. Planck pidas näiteks filosoofiat looduse tunnetamises väga tähtsaks ja rõhutas, et loodusteadused ei tule toime ilma filosoofiata. Ta kutsus loodusteadlasi hoolikalt tundma õppima suurte filosoofide vaateid.

N. Bohr tundis kogu eluaeg huvi gnoseoloogia probleemide vastu. Kvantide mehhaanika loodi tema autorite poolt sügavate filosoofiliste mõtiskluste õhkkonnas. Üks kaasaja kõige silmapaistvamaid füüsikuid, W. Heisenberg, keda huvitab füüsika ja filosoofia probleemide seos, uurib spetsiaalselt füüsikalise reaalsuse, ruumi ja aja probleeme. Tähtsal kohal tema töödes on loodusteadusliku maailmapildi ühtsuse küsimus. See on seotud mõttega luua ühtne mateeriateooria.

S. I. Vavilov rõhutas, et filosoofilistel ideedel on teaduse, muuhulgas füüsika loova arendamise seisukohalt erakordselt suur tähtsus. Suur filosoofiline ja üldteaduslik tähtsus on silmapaistvate nõukogude teadlaste esinemistel tänapäeva teaduse metodoloogiliste probleemide kohta.

Mehhanism, mille kaudu viljakad filosoofilised ideed mõjutavad loova mõtlemise protsessi, on komplitseeritud ja paljuastmeline. Suuliselt ja trükisõnas levitatavad filosoofilised ideed saa-

vad ühiskonna pärisvaraks, moodustavad ühiskonna vaimukultuuri tuumiku. Kasvatuse ja hariduse kaudu omandavad inimesed ühel või teisel määral ühiskonna vaimukultuuri. See mõjutab nende individuaalse mõtlemise kultuuri kujunemist, nende mõttelaadi, nende huvisid, nende suhtumist maailma üldse. Isegi kauge mineviku targad filosoofilised vaated omandavad äkki ühe või teise teadlase loomingus aktuaalse tähtsuse ja aitavad teda lahti mõtestada teatud probleeme. Niisugust osa etendasid näiteks Spinoza ideed Einsteini loomingus.

Võib esile tuua rea olulisi põhjusi, mis tingivad üha suurema vajaduse filosoofilise kultuuri järele teaduslikus loomingus. Eelkõige on see tingitud teaduse arengutempo ennenägematust kiirenemisest, tohutu hulga uute faktide kuhjumisest, kusjuures on vaja leida nende faktide koht üldises teadmiste süsteemis. Teadlane läheneb uuritavatele faktidele, üldistab neid alati teatud filosoofiliselt positsioonilt. Juba faktide valik, eriti ühiskonnateadustes, on sügavalt metodoloogilise iseloomuga küsimus, mille õigeks lahendamiseks on vaja suurt teoreetilist ettevalmistust ja filosoofilist kultuuri.

Teaduse laviinitaoline edasiliikumine nõuab mitte ainult faktide teoreetilist lahtimõtestamist, vaid ka *faktide saamise protsessi analüüsimist, uue otsingute üldise tee lahtimõtestamist, mõtlemise loogika enese uurimist.* Mõtlemise uurimine kerkib üha rohkem esiplaanile. See on ka arusaadav. Kui minevikus olid uurimisaineks üksikobjektid, mida käsitleti eri külgedest, kusjuures need küljed polnud sageli omavahel seotud, siis nüüd on saanud põhiliseks uurimisaineks *seosed, seoste süsteemid.* Uurimisaine komplitseeritumaks muutumine on teinud keerukamaks ka tunnetuse protseduuri, tunnetusvõtted. Teadlased otsivad kogu aeg niisuguseid uurimismeetodeid, mis kõige adekvaatsemalt vastaksid objekti olemusele. Oma otsingutes puutuvad nad mõõdapääsmatult kokku filosoofiaga, mille tähtsaks ülesandeks on üldistatud maailmapildi loomine. Selle maailmapildi väljendusvormideks on kategooriad. Neis on akumuleeritud inimkonna eelmised tunnetuskogemused, mis on ühiskondliku praktika kontrolli läbi teinud. Filosoofia kategooriad on just sellepärast väärtuslikud, et nad võimaldavad näha väga erinevates nähtustes ühist, üldist ja niiviisi erinevaid teadusalasid vastastikku rikastada. Hoolimata iga ala spetsiifikast on kõikidel teadusliku tunnetuse aladel ka mõningaid ühiseid jooni. Kõik nad on loodusnähtusi või sotsiaalseid protsesse peegeldavate kujutluste, mõistete, kategooriate, seaduste loogilised süsteemid. Ja kuigi igale teadusele on omased erilised mõisted, mis peegeldavad tema poolt uuritavate objektide spetsiifilisi jooni, kasutavad kõik teadused ka paratamatult neid mõisteid, mis on igasugusele tunnetusele ühised, s. t. filosoofilisi kategooriaid.

Tänapäeva teaduse areng on andnud suure hulga uusi fakte

ja tunnetusmeetodeid, on seadnud inimese tunnetustegevusele keerukamad ülesanded. Peale selle on teaduse areng loonud suure hulga uusi mõisteid, mille tulemusena osutub sageli vajalikuks põhjalikult revideerida endisi arusaamisi ja ideid. Teaduse progress seab filosoofia ette uusi küsimusi ja juhib ka teoreetilise mõtlemise tähelepanu *vanade probleemide uutele külgedele.* Üks huvitavaid uusi nähtusi kaasaja teaduses on see, et rida spetsiaalseid mõisteid muutub teaduse üldisteks kategooriateks. Nende hulka kuuluvad: *tõenäosus, struktuur, informatsioon, algoritm, konstruktiivne objekt, tagasiside, dünaamiline süsteem, juhtimine, optimiseerimine, töökindlus, mudel ja interpretatsioon, isomorfism ja homomorfism, sümmeetria jne.* Paljud neist lähenevad oma iseloomult filosoofilistele kategooriatele. Need mõisted annavad tunnistust uutest filosoofilistest probleemidest, mida tänapäeva teadus on päevakorrale seadnud. Seda laadi probleemide kujukaid näiteid võib leida kaasajal igalt suuremalt teadusalalt. Näiteks on täiesti uus filosoofiline probleem inimese ja masina võimaluste võrdlemine, mille on päevakorrale toonud küberneetika areng. Tunnetusvõtete üha sügavamat läbitöötamist nõuab juba olemasolevate teadmiste organiseerimine ja säilitamine. Inimkond läheneb ajale, kus ta ei saa praeguste meetoditega enam teadmisi omandada ja kasutada: igaüks meist võib uppuda informatsiooni voolus. Et seda ei juhtuks, on vaja püüda muuta teadmisi *kompaktsemaks*, teadmisi rangelt valida ja klassifitseerida. Selleks on omakorda vaja tunda olemasolevaid teadmiste liike, teadmiste arenemise ja üldistamise seadusi.

Teaduse areng pole ainuüksi teadmiste kogumine, vaid ka inimkonna intellektuaalsete võimete — tähelepanelikkuse, fantaasia, leidlikkuse, originaalsuse, läbinägelikkuse, peene intuitsiooni ja tõestamisvõime arenemine. Need võimed on hädavajalikud selleks, et leida isegi kõige «uskumatumaid» hüpoteetilisi teid, mis võivad viia avastusele, et valida suurest hulgast ülesande lahendamise teedest kõige optimaalsemaid. Loov mõte muutub teovõimeliseks ja leidlikuks mitte ainult kitsa eriala teadmiste omandamise tulemusel. Ei eksperimendi sooritamises ega ka eksperimendi resultaatides pole vahetult antud uusi ideid, teooriaid. Nende otsimiseks on vaja kõrge kultuuriga teoreetilist mõtlemist. Ja see kultuur ei saa kujuneda eksperimentaalseadme kõrval üksilduses, samuti ka mitte ainult antud eriala omandamise pinnal. Need on vajalikud, kuid veel mitte piisavad tingimused loova mõtlemise kultuuri arendamiseks. Loova mõtlemise kultuur eeldab, et teadlane tuleb inimteadmiste kogusumma avarale väljale. Loov mõtlemine on inimese sünnipärane omadus ainult kui alge, kui võime, mida tuleb arendada ja täiustada. Loova mõtlemisvõime kujundamiseks on vaja õppida opereerima filosoofiliste kategooriatega, peale selle on vaja tõsiselt tunda filosoofia ajalugu. Kaasaegsete teooriate seos oma ajalooga on kõiki-

des teadustes viljakas, kuid kuskil pole see nii viljakas kui filosoofias: andekate ja seda enam geniaalsete filosoofide tööd sisaldavad suurepäraseid eeskujusid selle kohta, kuidas tuleb osata asju näha, sisaldavad rikkaliku kujutlusvõime ja teoreetilise mõtlemise peente meetodite eeskujusid. Filosoofia ajaloo, selle suurepäraste ürikute tundmaõppimine arendab inimese mõtlemisvõimet mitte ainult laiuti, vaid ka sügavuti.

Olukorras, kus teadus üha rohkem diferentseerub ja ka teaduslik tööjaotus vastavalt killustub, annab ennast rohkem kui kunagi varemalt tunda vajadus selgitada eri teadusalade omavahelisi seoseid, näiteks tõlgitseda orgaanilise looduse arenemise komplitseeritud küsimusi darvinismi ja mitšuurinliku õpetuse alusel, arvesse võttes füüsika ja keemia andmeid, interpreteerida poliitilise ökonoomia, ajaloo, riigi ja õiguse teooria, psühholoogia, keeleteaduse ja teiste teadusalade metodoloogilisi küsimusi.

Viimastel aastatel on meil laialdaselt toimunud loovaid diskussioone ajakirjanduses ja teoreetilistel konverentsidel mitmesuguste teadusalade filosoofiliste probleemide kohta. See soodustab edasiliikumist niihästi probleemide ülesseadmise alal kui ka paljude tähtsate teaduse metodoloogiliste küsimuste lahendamise alal. Võib nimetada niisuguseid küsimusi nagu mikromaailma statistiliste seaduspärasuste omapära selgitamine, mikromaailma objektiivsuse ja tunnetatavuse põhjendamine, kaasaegses füüsikas esitatud indeterminïstlike ideede alusetuse näitamine, füüsika, keemia ja küberneetika rakendatavuse tõestamine bioloogiliste uurimuste suhtes, probleemi «inimene-masin» selgitamine, füsioloogilise ja psühholoogilise vahekorra probleemi läbitöötamine, teadusalade koostöö selgitamine aju uurimises jne.

Kaasajal suureneb teaduse mõju kõikidel ühiskonnaelu aladel. Teadus omandab määratu suure tähtsuse ühiskonna kommunistlikus ümberkujundamises. Teaduse mõju suurenemine nõuab teadlastelt, et nad oskaksid filosoofilise sügavusega mõista teaduse arenguteid, oskaksid hinnata oma eriala kohta teaduste üldises süsteemis, mõistaksid oma vastutust selle eest, et teaduslike uurimuste tulemusi kasutatakse inimkonna hüvanguks.

Filosoofia võimaldab näha teaduse seost majanduslike ja sotsiaalsete jõududega, näha teaduse kohta ühiskonna elus. Filosoofia aitab hinnata uurimistöö tulemuste üldisuse astet ja nende tähtsust kogu teadusele, teha prognoose konkreetsete teadusalade arengusuuna kohta ja seada konkreetsetele aladele üldisi ülesandeid. Filosoofia peab ka aitama teadlasi kindlaks määrata probleemide läbitöötamise järjekorda, selleks et vältida fragmentaarsust teaduse planeerimises: milliseid teadusalasid tuleb esimeses järjekorras arendada, kuidas saab tagada kogu teadusliku tunnetuse proportsionaalset edasiliikumist täiel rindel.

Tänapäeva teaduse arengut iseloomustab kiirenev diferentseerumise protsess. See tekitab kitsa spetsialiseerumise tendentsi.

Viimases peituvad aga positivistlike meeleolude gnoseoloogilised juured, mis toovadki kodanlikke teadlasi pahatihti positivismi juurde. Ühtlasi kasvab aga vajadus teadmiste sünteesi, integreerimise järele. Selle protsessi käigus tekivad uued uurimissuunad, mis puudutavad laias filosoofilises plaanis teaduste ja nende meetodite vastastikust mõju, üldiste järelduste «ülekandmist» ühelt teadusalalt teisele. Niisuguses «ülekandmises» peab suurt abi andma filosoofia, mis hõlmab ühtse sünteesina niihästi looduse- kui ka ühiskonna ja mõtlemise arenemise universaalseid seadusi.

Kaasaja tingimustes on kahe vastandliku maailmavaate võitlus muutunud eriti teravaks. See võitlus toimub kõikides ühiskonna vaimuelu sfäärides, kuid eelkõige väljendub see filosoofilistes järeldustes. Kõik see nõuab, et me järjekindlalt täiustaksime oma filosoofilist arsenali efektiivses võitluses meile vaenuliku kodanliku maailmavaate vastu. Kaasaegse teadusliku mõtlemise kõrgeimaks ja ainsaks adekvaatseks vormiks on materialistlik dialektika.

Lenin pärandas meile marksistlike filosoofide liidu kaasaegse loodusteaduse esindajatega. «... Ilma soliidse filosoofilise põhjenduseta ei suuda mingisugused loodusteadused, ei suuda mingisugune materialism vastu pidada võitluses kodanlike ideede pealetungi ja kodanliku maailmavaate taastamise vastu. Et selles võitluses vastu pidada ja see täie eduga lõpuni viia, peab loodusteadlane olema kaasaegne materialist, selle materialismi teadlik pooldaja, mille esindaja oli Marx, see on — peab olema dialektiline materialist.»[1] See Lenini tark juhtnöör maksab samal määral ka filosoofide ja ühiskonnateaduste esindajate liidu kohta. See loov liit on olnud teaduse arenemise iseloomulikuks jooneks Nõukogudemaal, kus esimesena maailmas ehitatakse kommunismi.

Õpetlase tarkus ei seisa igasuguse filosoofia ignoreerimises, vaid *teadusliku* filosoofia teadlikus kasutamises. Teaduslik filosoofia tugineb kogu inimkonna kogemustele ja aitab konkreetsete teadusalade esindajaid sügavamalt ja mitmekülgsemalt tungida omaenda rikkuste olemusse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 206.

Teine osa

Ajalooline materialism

Peatükid 7—15

Ajalooline materialism kui filosoofiline teadus ühiskonna arenemisest

Loodus ja ühiskond

Ajalooprotsessi seaduspärasus

Rahvas ja isiksus

Klassid, klassivõitlus ja sotsiaalne revolutsioon

Ühiskonna poliitiline organisatsioon

Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid

Ühiskonna vaimne elu

Ajalooline progress

Ajalooline materialism kui filosoofiline teadus ühiskonna arenemisest

1. Ajaloolise materialismi aine

Kas pole iga mõtleva inimese ette kerkinud küsimus: kuidas on tekkinud ja põimunud need põhiniidid, mis moodustavad ühiskonna elu — kõige kõrgema ja komplitseerituma meile tuntud mateeria liikumise vormi keeruka ja värviküllase kanga? Looduses toimub pimedate materiaalsete jõudude grandioosne mäng. Seal toimub kõik stiihiliselt. See käib mitte ainult taevakehade, vaid ka taime- ja loomariigi kohta. Bioloogilised vormid, kui kõrgelt organiseeritud nad ka ei oleks, ainult kohanevad keskkonnaga. Inimesed mõjutavad loodust aktiivselt, muudavad teda ja kohandavad oma vajadustega. Ühiskonna ajalugu erineb looduse ajaloost eelkõige selle poolest, et esimest teevad inimesed, aga teist ei looda mitte kellegi poolt.

Oma tegevuses inimesed lähtuvad oma vajadustest ja motiividest, taotlevad teatud eesmärke, juhinduvad ideedest; nad tegutsevad teadlikult. Üksikisikute teod liituvad masside, klasside ja parteide tegevusvooks. Ühiskonna elu käigus tekivad ja võitlevad omavahel progressiivsed ja reaktsioonilised, eesrindlikud ja iganenud, õiged ja väärad ideed. Põrkab kokku arvutu hulk individuaalseid ja klassilisi, rahvuslikke ja riikidevahelisi eesmärke ja huvisid. Mässab inimlike kirgede — ülevate ja madalate, üllate ja vastikute meri. Kobrutab armastuse ja vihkamise, headuse ja kurjuse vastandlike tunnete voog.

Kas on olemas ajaloo loogika? Kas võib leida selles üksikute sündmuste vaheldumises mingit korda ja suunitlust? Või on sotsiaalne elu meie mõistusele arusaamatu kaos? Inimkonna paljusajandiline elu ja teadus näitasid, et läbi ajaloo labürindi ulatub Ariadne lõng — *ühiskonna seaduspärasus.* Ühiskonna arenemise seadused on täielikult tunnetatavad. Küsimusele selle kohta, mis on inimühiskond, millised on tema arenemise seadused, kuidas neid tunnetatakse ja kasutatakse inimeste praktilises tegevuses, vastab marksistlik-leninlik filosoofia — tema see osa, mis uurib

ühiskonna kui tervikliku süsteemi üldist teooriat ja tunnetamise meetodit, uurib ühiskonda tema tekkimises ja ajaloolises arenemises. See filosoofia osa ongi *ajalooline materialism.*

Nagu loodustki, tema mitmekesiseid esemeid, protsesse ja seoseid uurivad rohkearvulised loodusteaduse harud, nii ka inimühiskonda uurivad paljud ühiskonnateadused: poliitiline ökonoomia, õigusteadus, ajalugu, etnograafia, keeleteadus jne. Iga ühiskonnateadus uurib ainult mingit üksikut ühiskonna elu külge või sfääri. Olgugi et ühiskonnateadused kogusummas haaravad kõik ühiskonna elu küljed, ei anna nende teadmiste lihtne summa ettekujutust ühiskonnast kui terviklikust süsteemist ja teda moodustavate protsesside vastastikusest toimest. Ühiskonnas toimivad kõrvuti ja ühtsuses spetsiifilised majanduse, riigi, õiguse, keele jms. seadused ja ühiskonna kui terviku arenemise kõige üldisemad seadused. Neid ei uuri ükski konkreetne ühiskonnateadus. Kuid tundmata neid üldisi seadusi, mis justkui seovad kogu ühiskondliku organismi ühtseks elavaks tervikuks, on võimatu mõista ühiskonna elu erinevate külgede vastastikuseid suhteid, selle või teise nähtuse kohta terviku süsteemis.

Näitlikkuse otstarbel võib ühiskonda kujutada suure harulise puuna. Iga ühiskonnateadus uurib tema mingisugust osa: juuri, oksi, lehti, tüve jne. Ei saa mõista puu kasvamise seaduspärasusi ilma tema üksikuid osi tundma õppimata. Puu iga osa elu sõltub puu kui terviku seisundist, seepärast on äärmiselt tähtis teada puu arenemise üldisi seadusi. Nii on lugu ka ühiskonna uurimisel: on vaja näha ühtsust tema mitmekesisuses.

Ühiskonnas on olemas materiaalsed ja ideaalsed nähtused, ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus. Nende vahel eksisteerib kindel seos ja suhe, millede tundmaõppimine mängib väga tähtsat osa ühiskonna arengu liikumapanevate jõudude seletamisel. Kuid ükski konkreetne ühiskonnateadus ei tegele spetsiaalselt ühiskondliku teadvuse ja ühiskondliku olemise vahelise suhte uurimisega. Ühiskondliku teadvuse ja ühiskondliku olemise suhte küsimuse õige lahendamiseta pole võimalik välja töötada ühiskondliku nähtuse teadusliku tunnetamise meetodit, pole võimalik leida teed ühiskonna elu ümberkujundamiseks rahva huvides.

Ükski konkreetne ühiskonnateadus ei tegele nende kategooriate uurimisega, mis peegeldavad ühiskonna elu üldist struktuuri, tema tekkimist ja arenemist. Mitte ükski konkreetne ühiskonnateadus ei tegele ühiskondlike nähtuste tunnetamise spetsiifika uurimisega. Nii see kui teine on ajaloolise materialismi ülesanne.

Niisiis kogu spetsiaalsete ühiskonnateaduste kogusumma ei ava ühiskonda tervikliku süsteemina. On vajalik ajalooliselt areneva ühiskonna üldine teooria, tema tunnetamise ja ümberkujundamise meetod. *Ajalooline materialism on filosoofiline teadus ühiskondliku teadvuse ja ühiskondliku olemise suhtest; inimühiskonna arenemise kõige üldisematest seadustest ja liikumapaneva-*

test jõududest; ta on ühiskonna üldine teooria ja teadusliku tunnetamise ning ümberkujundamise meetod.

Ühiskonna ajaloo teaduslik käsitlus näitab kapitalistliku formatsiooni sotsialistlikuga asendamise paratamatust; sisendab töötajate südametesse kindlat usku nende suure ürituse lõplikku võitu; annab võimaluse vaadelda ühiskondlikke nähtusi nende sisemises seoses, näha üksikute sündmuste taga kauget ajaloolist perspektiivi, ennetada tulevikku. Ajalooline materialism on teaduslikult põhjendatud poliitika, klassivõitluse strateegia ja taktika, töölisklassi ja tema partei revolutsioonilise tegevuse, sotsialismi ja kommunismi ehitamise plaanide väljatöötamise meetodiks.

2. Ajaloolise materialismi tekkimine

Ajaloolise materialismi loojateks on Marx ja Engels. Nad lõid ajaloolise materialismi lahutamatus ühtsuses dialektilise materialismiga kui tervikliku teadusliku maailmavaatelise süsteemi, kui tegelikkuse tunnetamise ja revolutsioonilise ümberkujundamise meetodi. Sellise ülesande lahendamise valmistas ette kogu eelnev ühiskondliku mõtte arenemine. Kuidas toimus see ettevalmistus? Pöördume ühiskondliku mõtte lätete juurde.

Ajalooteadvuse sünd

Ajalooteadvus on ühiskonna arenemise produkt. Ta tekkis koos inimühiskonna kujunemisega. Kariinimene mõtestas maailma selle raames, mida ta nägi ja kuulis. Kauges minevikus pidasid inimeste kollektiivid maailma keskpunktiks oma elukohta. Nad jagasid maailma oma laagripaigaks, oma jahialaks ja «kõigeks ülejäänuks». Inimene võis siis tunda ainult tühist arvu teda ümbritsevaid inimkollektiive, kellega tal tuli astuda kontakti. Kitsas oli kariinimese elu ajaline diapasoon. Enam või vähem kauge minevik kadus pöördumatult olematusse, jätmata endast jälge inimkonna mällu; kaugem tulevik aga erutas vähe inimese ettekujutust. Tootmise, ühiskondlike suhete ja inimkultuuri madala arenemise taseme tõttu polnud inimesel nähtavasti veel elulist tarvidust läbielatud aastate perspektiivi reprodutseerimiseks. Ta elas veel loomataoliselt antud hetkes ja andus silmapilgule.

Me teame juba, et töö arenemise alusel kujunesid ja komplitseerusid ühiskondlikud suhted, tekkis artikuleeritud kõne ja teadvus omandas spetsiifiliselt inimlikud omadused. Kõik see tingis vajaduse ja võimaluse mõelda perekonna, sugukonna ja hõimu minevikust. Oma perekonna, sugukonna ja hõimu elu ajaloost teadlikuks saamine sisaldab endas kasvõi elementaarsete dateeringute kehtestamist. Kolossaalset osa ses suhtes mängis keel, eriti kiri. Fikseerides inimeste kogemust ja andes seda üle põlvest

põlve, lõi kiri koos tööriistadega ja töö resultaatidega kultuuri-ajaloolise traditsiooni, järjekestvuse. Inimesed hakkasid kirja abil fikseerima ja dateerima kõige tähtsamaid sündmusi ühiskonna elus, et, nagu kõnelesid muistsed ajaloolased, aeg ei kustutaks mälust inimeste tegusid ja ei vajuks unustuse hõlma suured ning imetlusväärsed kangelasteod.

Inimesed said aru, et neil on mitte ainult olevik, vaid ka minevik ja tulevik. Inimesed hakkasid mõistma, et iga uus põlvkond — see on ainult lüli inimkonna arenemise üldises ahelas. Ajalugu on inimkonna enesetunnetus ja eneseteadvus. Nii nagu üksikul inimeselgi sööbib sügavalt mällu kõik, mis on tehtud elus, millesse on pandud mõistuse- ja tahtepingutusi, nii on inimkonnale lähedane ja väärtuslik kõik tema poolt kordasaadetu. Ta säilitab hoolikalt oma mälus kõike suurt ja tähelepanuväärset. Ajalugu on inimkonna sotsiaalne mälu. Mineviku tundmisel on kolossaalne tähtsus oleviku loomisel. Tõsi, Bernard Shaw märkis kord teravmeelselt, et ajaloo õppetunnid seisavad eelkõige selles, et inimesed ei võta ajaloost õpetust.

Ajalooteadvus areneb tihedas seoses ühiskondlike teooriate kujunemisega. Sotsiaalse elu mõistmise esimesed sammud on seotud ettekujutuste tekkimisega sellest, et olevik on mineviku poolt ette valmistatud. Ajalooteadvuse edasine tee viis veendumusele, et oleviku mõistmiseks on vähe mineviku tundmisest, et on vaja teada ka tulevikku. Inimkond hakkas mõistma, et minevik sünnitab oleviku, olevik valmistab ette tuleviku, millesse «pilku heitmata» on võimatu lõpuni mõista mitte ainult olevikku, vaid ka minevikku. Näiteks ainult teadusliku kommunismi teooria ja praktika kui kogu ajaloo tulemuse kõrgustelt võib selgesti aru saada teest, mis temani viib.

Marksismieelse sotsioloogilise mõtte ajalugu

Esialgsed katsed seletada ühiskondlikke nähtusi sündisid koos ajalooliste teadmiste algetega. Olles tekkinud tööprotsesside, sõjakäikude, kommete, hiljem ühiskonna tsiviilelu ja riigikorralduse erinevuste lihtsa kirjeldamisena (Herodotos, Thukidides), tõstab sotsioloogiline mõte järk-järgult spetsiifilise objektina esile sotsiaalsete protsesside põhjuste tunnetamise (Demokritos, Aristoteles, Lucretius). Muistsed filosoofid püüdsid kuidagiviisi ära mõistatada ajaloolise arenemise olemust ja selle seaduspärasusi. Demokritos näiteks eitas jumalate vahelesegamist inimeste saatusesse: mitte jumalad, vaid häda õpetas inimestele käsitööd ja kunstid. Aristoteles esitas teesi, et inimene sünnib poliitilise olendina ja kannab endas instinktiivset püüdu ühiselule.

Lucretius pidas inimese loomalikust seisundist väljumise põhjuseks materiaalse kultuuri arenemist: tapetud loomade nahkade kasutamist, eluhoonete ehitamist ja peaasjalikult tule hankimist.

Keskaja mõtlejad apelleerisid inimkonna ajaloo käsitamisel tavaliselt jumalikule ettenägemisele (Augustinus, Bossuet). Augustinus näiteks nägi maailma ajaloos jumalariigi ja ilmaliku riigi vastandlikkuse järkjärgulist tekkimist. Selle vastandlikkuse ajalooliseks prototüübiks oli katoliiklik kirik ja Rooma impeerium. Ilmalikku riiki kujutati inimeste pattulangemise tulemusena, mis kindlustas maa peal saatana kuningriigi, samal ajal on aga katoliiklik kirik taevase armu hoidja ja viib inimesi pääsemisele. Kogu inimkonna ajalugu saab jumala poolt juhitava pühaduseriigi kurjuseriigiga võitlemise ilme. Inimkonna elu kujutati ajaliselt Aadamast ja Eevast viimsepäeva kohtuni.

XVII—XVIII saj. mõtlejad võtsid keskaja teoloogilised kontseptsioonid terava kriitika alla; nad vaatlesid ühiskonna ajalugu looduse ajaloo jätkuna ja püüdsid leida ühiskonna elu «loomulikke» seadusi. See oli seotud tolleaegse teaduse seisukohaga maailma ühtsete, universaalsete seaduste ja vastavalt ka ühtse teaduse otsingutega. Ühiskonna elu sarnastati looduse eluga. Kui looduslike protsesside ahelas lähtelüliks on aatomid, siis ühiskonna elus sellise aatomina kujutati inimest. Kui teravalt inimesed omavahel ka ei erineks, neid ühendab ühine alus — enesealalhoiu püüd. Sellest tundest sünnivad kired, mis moodustavad inimeste tegude omamoodi liikumapanevad vedrud; nad juhivad inimeste käitumist samasuguse matemaatilise täpsusega, nagu füüsika seadused määravad looduslike kehade liikumise. Inimeste teod on rangelt seaduspärased. Spinoza kujuka väljendi kohaselt on inimese käitumisvabadus samasugune kui kivi vabadus, mis on pandud liikuma vastavalt mehaanika seadustele ja mis kujutab ette, et ta liigub oma soovi järgi.

Ühiskonna seadusi vaadeldi mehhaanika seaduste avaldustena. Enesealalhoiu tunnet sarnastati inertsi seadusega. Sotsiaalne instinkt nagu tsentripetaaltung tõmbab inimesi üksteise ligi, kusjuures nad seda tugevamini püüavad üksteise juurde, mida väiksem on vahemaa nende vahel ja mida enam nad on suguluses oma kirgede poolest. Kuid inimeste egoism nagu tsentrifugaaltung tõukab inimesi üksteisest eemale. Iga inimene liigub elus mööda oma orbiiti. Tänu tsentripetaal- ja tsentrifugaaltungide vastastikusele toimele kehtestatakse ühiskonnas tasakaal: nagu taevakehadki ei lange üksteisele, nii ka inimesed ei sula üheks massiks ega pudene laiali erinevatesse ilmakaartesse.

XVIII saj. valgustajad esitasid ajaloolise progressi idee (Vico, Condorcet), formuleerisid ajaloolise progressi ühtsuse printsiibi (Herder); rajasid kultuuriajaloo alused (Voltaire); põhjendasid teesi geograafilise ja sotsiaalse keskkonna mõjust inimesele (Montesquieu, Rousseau).

Varem kujutati ühiskonna arenemist kas esialgsest «kuldsest ajastust» üha suurema kaugenemise või mööda ringi liikumise protsessina. Kristlik ajaloofilosoofia nuttis pessimistlikult taga

pöördumatult kaotatud paradiisi, olgugi et see pessimism sisaldas endas illusoorse lootuse tulukese tulevasest messiasest ja vagade pääsemisest hauataguses maailmas. Vico esitas idee, et iga rahvas oma ajaloos läbib kindlad arengutsüklid: jumalate ajastu — inimkonna lapsepõlv, kangelaste ajastu — inimkonna noorus, ja inimeste ajastu — inimkonna täisiga. Eksisteerib teatud seaduspärasus ka riikluse arengus, kusjuures aristokraatia asendub demokraatiaga, mis rahvaste juures, kes ei oska saavutada ideaale, väljendub despotismi vormides. Tsüklilisuse idee Vico õpetuses oli esimeseks lähenemiseks ühiskonna arenemise seaduspärasuse mõistmisele, oli esimeseks katseks näha ajalooliste nähtuste lõpmatus voolus teatud korda ja kordumist.

Condorcet arvas, et ajaloo aluseks on teadmiste piiritu täiustumine. Selles on tema idealism. Kuid ühtlasi ta juhtis tähelepanu materiaalsete ja poliitiliste tegurite suurele tähtsusele ühiskonna arenemises. Ürginimeste eksisteerimise põhiliseks allikaks on jaht ja kalapüük. Eraomand puudub. Üleminekuga karjapidamisele ja maaharimisele kujuneb varanduslik ebavõrdsus. Tekivad vahetus, kaubandus ja raha. Kuna töö loob rohkem väärtusi kui maksab jõudude taastamiseks vajalik toit, siis selle tõttu mõned inimesed vabanevad tööst ja luuakse ebavõrdsus poliitilistes õigustes. Kui rahvaste kannatus sai otsa, siis tekkisid revolutsioonid. Condorcet kirjutas: «Inimese võime täiustuda on tõepoolest piiritu, varem või hiljem saabub moment, millal päike saab valgustama maakera, mis on asustatud ainult vabade inimestega, kes ei tunnusta muud isandat peale oma mõistuse, millal türannid ja orjad, vaimulikud ja nende rumalad või silmakirjalikud tööriistad saavad eksisteerima ainult ajaloos ja teatrilavastustes.» Seejuures ta oli arvamusel, et inimlik progress on allutatud kindlatele üldistele seadustele, millede tundmine aitab ette näha, suunata ja kiirendada edasist arengut.

Prantsuse materialistide (Helvetius, Holbach jt.) sotsioloogilises kontseptsioonis oli printsipiaalselt uueks selle tunnistamine, et inimese vaimne maailm, sealhulgas ka tema huvid, kujunevad väliskeskkonna mõjul: inimesed, omades erinevat seisundit ühiskonnas, tajuvad ühtesid ja samu asju erinevalt, sest et nende inimeste huvid on erinevad. Huvid ja kired on inimeste tegude liikumapanevateks jõududeks: ahnus juhib laevad üle ookeanide, armastus teritab kirjaniku ja kunstniku pliiatsit!

Prantsuse mõtlejad, olles küll materialistid loodusnähtuste seletamisel, vaatasid ajaloole idealistide silmadega. Nad ei suutnud väljuda «nõiaringist»: kombed määravad riigikorra, aga viimane määrab kombed. Nende jaoks Anaksagorase kuulus tees «mõistus valitseb maailma» taandus sellele, et inimmõistus valitseb ajalugu.

Laialt on tuntud Holbachi tees sellest, et aatomi nihkumine mingi monarhi peas on küllaldane selleks, et avaldada tohutu

suurt mõju rahvaste saatusele. Holbach kirjutas: «Fanaatiku sapi liigne kibedus, vere keevus vallutaja südames, mõne monarhi halb seedimine, mingi naise tuju on küllaldasteks põhjusteks, et sundida ette võtma sõdu, et saata miljonid inimesed tapatalgule, et purustada kindlused, muuta linnad põrmuks, et heita rahvad viletsusse ja leina, et kutsuda esile nälga ja nakkushaigusi ning levitada meeleheidet ja häda pikaks reaks sajandeiks.»

Jean-Jacques Rousseau esitas teesi, et teaduse ja kunsti progress on toonud inimestele äraarvamatut kahju. See paradoksaalne vaade sisaldas endas tõetera, mis seisnes inimliku tsivilisatsiooni arengu dialektilise, vastuolulise iseloomu aimamises: ühtedele ta toob hüvesid, teistele — kannatusi. «Inimene on sündinud vabana, kuid ometi on ta kõikjal ahelais!» Need Rousseau tulised sõnad said XVIII saj. revolutsionääride lipuks. Rousseau järgi on kõik kuritarvitused ühiskonnas tingitud «hukutavast ebavõrdsusest inimeste vahel». Rousseau arvas, et ajaloo koidikul oli inimkonna «kuldne ajastu». Siis polnud eraomandust ja valitses üldine võrdsus. Inimesed olid looduse lapsed. Nad leidsid toitu iga puu alt, kustutasid janu esimesest ettejuhtuvast allikast ja leidsid voodi sama puu all, mis andis neile toitu.

Inimesed olid õnnelikud. Ei olnud valitsevaid ega alluvaid, ei sõdu ega kuritegusid. Kuid inimkonna õnnelikule lapsepõlvele tuli lõpp: võrdsus asendus ebavõrdsusega, üldine õnn — rahvaste õnnetustega. Ilmusid vaesed ja rikkad; järgnesid «kõige julmemad rahutused». Siis tegid rikkad vaestele ettepaneku luua vaenulike kokkupõrgete likvideerimiseks riik. Riik sattus rikaste kätte. Tekkisid türanniarežiimid. Rousseau arvas, et despootide võim, mis on kehtestatud jõuga ja mida säilitatakse jõuga, tuleb ka jõuga kukutada. See oli otsene üleskutse revolutsioonile.

Tõsiseks panuseks sotsioloogilise mõtte arengus olid füsiokraatide ideed — XVIII saj. prantsuse mõtlejate (Quesnay, Turgot, Mirabeau) ideed. Füsiokraatide sotsioloogiliste konstruktsioonide lähtepunktiks on inimese suhe loodusega. Inimestel, arutlesid nad, selleks et eksisteerida, on pidevalt vaja taastoota tarbeesemeid. Viimaseid saavad nad eelkõige põllutöö kaudu. Ühiskonna elu haarab endasse mitte ainult suhte loodusega, vaid inimeste vastastikuste suhete süsteemi. Tootmisprotsess nõuab paratamatult inimeste ühinemist klassidesse. Iga klassi seisund tootmises määrab tema huvid. Iga inimene taotleb oma eri eesmärke ja nende teostamisel põrkab kokku teiste inimestega. Tekib üldine konkurents, mis tasakaalustab inimeste feod. Niiviisi, sõltumatult kellegi tahtest ja teadvusest, kehtestatakse objektiivne kord, sotsiaalne elu. Quesnay oli seisukohal, et majandusliku elu faktid on rahvaste ajaloo võtmeks. Füsiokraatide teene seisab selles, et nad püüdsid käsitleda ühiskonda teatava sotsiaalse olemisena, mis eksisteerib sõltumatult seadusandjate meelevallast, ja pöörasid oma tähelepanu majanduslikku laadi nähtustele.

Olulise panuse sotsioloogiliste ideede väljatöötamisse andis Hegel. Ta oli seisukohal, et inimesed loovad ajalugu mitte meelevaldselt, vaid paratamatuse järgi. Ajaloos valitseb seaduspärasus ja kord. Ajalugu on ühtne tervik, milles iga aste on ainult teatud lüliks. Hegel rõhutas, et ühiskonna areng toimub tõusu suunas, et temas ilmneb vabaduse mõistmise progress, aga mitte lihtne muutumine. Hegel kirjutas: «Arenemine on edasiliikumine mittetäiuslikult täiuslikuma poole, kusjuures esimest ei tule vaadelda abstraktsioonis kui a i n u l t mittetäiuslikku, vaid kui midagi sellist, mis samal ajal sisaldab endas omaenda vastandit, niinimetatud täiuslikku kui eost, kui pürgimust.»

Hegeli poolt avastatud eituse eitamise seadus lubas tal õigesti, kuivõrd see on võimalik objektiivse idealismi raames, lahendada vastuolu probleemi tõusujoones liikumise ja kordumise, vana juurde tagasipöördumise vahel ning kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste dialektika sügav mõistmine andis võimaluse aru saada, kuidas ajaloos uus tekib vanast ja kuidas see omakorda vananeb ja asendub uuega.

Kuid idealistlik lähenemine ajaloole segas Hegelil mõistmast inimkonna arenemise liikumapanevaid jõude ja teid. Hegeli järgi on kogu ajaloo sisuks kord ühe, kord teise rahva vaimu triumf, mis ajaloolise arengu antud astmel esineb maailmavaimu tõelise kandjana. Rahva vaimu omadustest sõltub kõik: religioon, poliitiline kord, kõlblus, õigus, kombed, teadus ja kunst. Rahva vaim ilmneb iga kord parimal viisil riigis. Hegeli järgi liigub maailma ajalugu idast läände; muistsed idarahvad ei teadnud veel, et vaim või inimene on vaba. Ja kuna nad seda ei teadnud, polnud nad seetõttu vabad. Nad mõtlesid, et vaba on ainult üks. Kuid niisugune ühe vabadus on idamaine despotism. Kreeklased tunnetasid mõnede vabadust; siit ühtede vabadus ja teiste orjus. Ja ainult germaani rahvastel toimub inimese kui sellise vabaduse mõistmine. Hegel viis inimkonna arengu ajaloo oma ajani ja leidis, et jumala liikumine maailmas lõpeb XIX saj. 30-ndate aastate Preisi monarhia ajalooga. Selles avaldus Hegeli ajaloofilosoofia kunstlikkus ja reaktsioonilisus.

Silmapaistvaks panuseks sotsioloogilise mõtte arengus olid prantsuse restauratsiooniajastu ajaloolaste (Thierry, Guizot, Mignet) vaated, kes tegid palju ära ühiskondlike klasside võitluse ajaloolise osatähtsuse väljaselgitamisel. Nad olid seisukohal, et ajalugu kui teadus peab tegelema mitte kuningate elulugudega, vaid rahvaste biograafiatega. Seepärast seatakse esikohale tsiviilajalugu. Guizot' sõnade järgi ajaloolast peab ligi tõmbama eelkõige tsiviilolustik ja inimeste varanduslikud suhted. Thierry näiteks arvas, et ilma muudatusteta omandis pole muudatusi sotsiaalses korras. Avades oma klassi «olemise saladuse», jõudsid nad lõpuks selle fakti selgele mõistmisele, et uusima ühiskonna ajalugu oli kolmanda seisuse klassivõitluse ajalugu feodaalse ühiskonna pri-

vilegeeritud seisuste vastu. Guizot' arvates seisuste võitlus täidab, või veel enam, moodustab Prantsusmaa kogu poliitilise ajaloo. Just restauratsiooniajastu ajaloolaste kohta käivad Marxi sõnad: «Kodanlikud ajaloolased on ammu enne mind käsitlenud seda klassivõitluse ajaloolist arenemist.» [1] Kõik esitatud ajaloolise protsessi kontseptsioonid on pööratud olevikule ja selle seosele minevikuga. Kuid marksismieelses sotsioloogias oli ka katseid heita pilk tulevikku. Pilgu tuleviku poole pöörasid eelkõige utoopilised sotsialistid. Nad kritiseerisid sügavalt ja eredalt kapitalismi vastuolusid ning püüdsid veenda, et kapitalismi asendumine sotsialismi ja kommunismiga on paratamatu. Utopistid lugesid rahva hädade põhjuseks eraomandust, mis Oweni sõnade järgi teeb inimmõistused üksteisele võõraks, on ühiskonnas vaenu tekkimise alaliseks põhjuseks, inimestevahelise pettuse ja kelmuse allikaks, sõdade põhjuseks kõigil eelnevail ajastuil.

Palju väärtuslikku kõnelesid utopistid tulevase kommunistliku ühiskonna kohta. Fourier' sõnade järgi muutub vabastatud töö paratamatusest naudinguks, esmaseks inimlikuks vajaduseks ja saab eranditult tootvaks tööks. Masinate laialdase rakendamise tagajärjel saabub üldine küllus, ja kõik, välja arvatud isiklikud tarbeesemed, saab ühiskonna varaks ning igaüks võib rahuldada oma vajadused. Saint-Simon kriipsutas erilise jõuga alla tööstuse ja selle igakülgse arendamise tähtsust. Uus ühiskond peab looma kõik tingimused inimese edukaks võitluseks loodusega. Sotsialistid-utopistid ei näinud jõudu, kes oleks võimeline saama uue ühiskonna loojaks, nad ei leidnud õiget teed nende poolt nähtud eesmärgile. Owen pöördus asjatult oma kommunistlike kogukondade organiseerimise ideega inglise kuninganna Victoria poole. Ta arvas naiivselt, et sotsialismi ideaalid on niivõrd külgetõmbavad ja mõistlikud, et ainult teadmatus ja soovi puudumine tutvuda nendega takistavad inimestel alustamast tõeliselt inimlikku elu. Tõsi, kui pidada silmas vene revolutsioonilisi demokraate (Belinskit, Herzenit, Tšernõševskit jt.), siis nemad kutsusid talupoegi võitlusele ja isegi kirve juurde, kuid ka nemad ei suutnud vene tegelikkuse piiratuse tõttu tõusta teadusliku kommunismi teooria tasemele. Selleks et tekiks teaduslik ühiskonna arenemise teooria, mis haarab endasse oleviku, mineviku ja tuleviku reaalsete võimaluste analüüsi, oli vajalik tõeline pööre ühiskonnateaduses, oli vaja luua dialektilis-materialistlik ühiskonna käsitus.

Marksismieelse sotsioloogia idealistlik ja metafüüsiline iseloom

Antud lühiülevaatest marksismieelse sotsioloogilise mõtte kohta on näha, et see baseerus idealistlikul alusel. Mõned mõtlejad, isegi need, kes eitasid jumala olemasolu, lähtusid sellest, et maailma ajaloo käiku suunab salapärane saatus ja ajalugu liigub teadmata kust teadmata kuhu.

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 377.

Oli ka niisuguseid mõtlejaid, kes arvasid, et ajalugu panevad liikuma inimesed, kusjuures neile mõtlejaile näis, et ühiskondlikud sündmused on mitte lihtsate inimeste, vaid tsaaride, seaduseandjate ja väejuhtide meelevaldse tegevuse tulemus. Isegi need mõtlejad, kes loodusnähtuste seletamisel seisid materialistlikel positsioonidel, lugesid ajalooliste sündmuste lähteprintsiibiks inimeste tegude motiive. Engelsi sõnade järgi niisugune materialism «hindab kõike teo motiivide järgi, jagab ajaloolised tegelased õilsateks ja ebaõilsateks ning leiab siis tavaliselt, et õilsad saavad tüssata ja ebaõilsad on võidumehed. Sellest teeb vana materialism järelduse, et ajaloo uurimine pakub vähe õpetlikku, meie aga järeldame sellest, et ajaloo alal murrab vana materialism iseendale truudust, sest ta peab ajaloos toimivaid ideelisi tõukejõude viimseteks põhjusteks, selle asemel et uurida, mis peitub nende jõudude taga, millised on nende tõukejõudude tõukejõud.»[1]

Idealismile omane vaimu eelistamine materiale määras ühiskondlike nähtuste analüüsi iseloomu. Ühiskonna elu vaimse külje kui määrava väljatoomine ei võimaldanud leida reaalseid kriteeriume lähtealuse ja tuleneva eristamiseks ajaloos ning avas ühiskondlike nähtuste uurimisel tee subjektivismile ja poliitilises tegevuses avantürismile.

Ja tõepoolest, mida me võiksime mõista, kui lähtuksime inimeste eesmärkidest ja püüetest, nende kirgedest, tunnetest ja mõtetest? Ütleme, inimene püüdleb mingile eesmärgile. Selle saavutamiseks ta tegutseb teatud viisil. Küsitakse: miks tal tekib see, aga mitte teine eesmärk? Aga tihti oli ju ka nii: inimesed soovivad üht, aga tegutsemise tagajärjel tuleb välja hoopiski miski muu. Kuidas seletada sellist olukorda? Edasi, kui inimene saavutab oma eesmärgi, kas siis sellest muutub midagi ühiskonnas?

Inimesed nägid pidevalt, et tihti nende huvid langevad ühte, aga tihti põrkavad ka kokku. Tulemuseks on midagi sellist, mille poole enamik neist üldse ei püüdnudki. Ühesõnaga, kui ajalooliste faktide tõlgendamisel lähtuda inimeste eesmärkidest ja kirgedest, siis paistab ajalugu meile erivärvilistest niitidest koosneva sassiaetud lõngakerana: mõistus satub ummikusse, satub segadusse ja pole suuteline midagi taipama. Siit tulenevad skeptilised ja agnostilised ideed, mis eitavad mitte ainult ühiskonna arenemise seaduste tunnetamise võimalust, vaid ka nende eksisteerimist.

Idealistlikele sotsioloogilistele vaadetele on iseloomulik maailma materiaalse ühtsuse mittemõistmine ja ajaloos rahvahulkade otsustava osa ignoreerimine ning antihistoristlik, metafüüsiline lähenemine ühiskondlikele nähtustele. Nii näiteks paljud kodanli-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 322—323.

kud sotsioloogid peavad kapitalismi ühiskonna igaveseks organiseerimisvormiks.

Loomulikult tekib küsimus: millised on ajaloolise idealismi juured? Uurija mõte põrkab kokku sellega, et inimeste üle valitseb ajalooliselt kujunenud õigusnormide, kõlbluse, mõtlemise, keele ja esteetiliste maitsete võim. Lähtudes sellest, et ajalool on ka vaimne külg, mis mängib tähtsat reguleerivat osa inimeste tegudes, ühiskonna elu uurijad absolutiseerisid seda külge ja tulidki valele järeldusele: ainuüksi vaimse sfäärist tuleb otsida ajalooliste sündmuste lõpp-põhjust, just ideaalsed jõud on kõigi ühiskondlike muudatuste allikaks.

Niisugune vaade on teatud määral tingitud vaimse ja füüsilise töö lahutatusest. Vaimse töö eraldumine iseseisva tegevuse liigiks soodustas illusiooni tekkimist, nagu kuuluks otsustav ajalooline koht nimelt temale.

Võimulolijate ideoloogid püüdsid kujutada vaimset tegevust peamise loova jõuna ajaloos vastandina rahvahulkade tööle.

Näis, et otsustav tähtsus ühiskonna elus on tsaaride, kuningate, seadusandjate, poliitikute ja väejuhtide tegevusel ja et nende mõtted määravad ajalooliste sündmuste käigu. Selles vales valguses kujutati ühiskonna ajalugu suurte isiksuste ajaloona ja ajaloo liikumapanevate jõududena nende käitumise motiive ning eesmärke.

Kõik see lõi võimaluse idealistliku ajalookäsituse tekkimiseks. Tema leviku põhjused peituvad aga klassijuurtes. Ekspluateerivate klasside seisund ja selle poolt määratav egoistlik klassihuvi toidavad ajaloolise idealismi illusioone.

Ekspluateerivate klasside ideoloogid kasutavad idealistlikku ajalookäsitust revolutsiooni kui sotsiaalsete vastuolude lahendamise vahendi eitamise teoreetiliseks põhjendamiseks. Klassivõitluse ja sotsiaalsete revolutsioonide asemel tõstavad valitsevate klasside ideoloogid esiplaanile teadvuse, kõlbluse, valgustatuse, hariduse jms. täiustamise printsiibi. Neid idealistlikke ideid ühiskonna muutmisest peaasjalikult teadvuse muutmise kaudu kasutatakse laialt mitte ainult kodanluse ideoloogide, vaid ka mõningate parempoolse sotsialismi teoreetikute poolt võitluseks marksismi revolutsiooniliste printsiipide vastu. Seega esineb idealistlik ajalookäsitus ekspluateerivate klasside valitsemise teoreetilise põhjendusena. Mis puutub aga ideoloogidesse, kes mingil määral peegeldasid rõhutud klasside huve, siis ka nemad polnud suutelised väljuma idealistliku ajalookäsituse raamest majanduslike suhete ebaküpsuse tõttu.

Ühiskonna kohta käivates vaadetes toimunud revolutsioonilise pöörde olemus

Idealism näitas, et ta on täiesti jõuetu seletama ühiskonna elu nähtusi, mille kohta olid XIX saj. keskpaigaks kogutud juba küllalt suured teadmised. Tähelepanuväärsed olid ajaloo saavutused, seal-

hulgas oli järsult edasi liikunud antiikmaailma (egiptuse hieroglüüfide ja babüloonia kiilkirja dešifreerimine), keskaja ja uusaja ajaloo uurimine (peaasjalikult restauratsiooniajajärgu prantsuse ajaloolaste Guizot, Thierry ja teiste tööd).

Inglise majandusteadlased andsid suure panuse majanduse uurimises; nad töötasid välja tööväärtuse teooriat ja poliitiliste institutsioonide ajalugu. Selleks ajaks olid loodud tööd kunstiajaloo, religiooni ja inimese vaimse tegevuse muude liikide ajaloo alal. Marx ja Engels jälgisid hoolikalt tolle aja ühiskonnateadust. Nende vaateväljas asusid tähtsaimad tööd mitte ainult ajaloo, vaid ka orientalistika alal, uurimused etnograafia alal ja paljud teised.

Marxi ja Engelsi suur ajalooline teene seisis selles, et nad kõrvaldasid idealismi ühiskonnateadusest ja rakendasid esmakordselt filosoofia põhiküsimuse materialistlikku lahendust ühiskonna suhtes. Inimese ja ühiskonna elu ning arenemise aluseks on töö, materiaalsete väärtuste tootmine. Töö «tegi» meie esivanemad inimesteks. Ta on ühiskonna edasiliikumise otsustav tingimus. Avades uue, materialistliku ajalookäsituse olemuse, kirjutas Engels: «Nagu Darwin avastas orgaanilise looduse arenemise seaduse, nii avastas Marx inimkonna ajaloo arenemise seaduse: selle viimase ajani ideoloogiliste ladestuste poolt varjatud lihtsa fakti, et inimesed peavad kõigepealt sööma, jooma, peavarju saama ja riides käima, enne kui nad suudavad tegelda poliitikaga, teadusega, kunstiga, religiooniga jne.; et järelikult otseste materiaalsete elatusvahendite tootmine ja seega ka iga antud rahva või ajajärgu majandusliku arenemise aste on selleks aluseks, millest on välja kasvanud nende inimeste riiklikud asutused, õiguslikud vaated, kunst ja isegi usundilised kujutelmad, ja millest lähtudes neid seetõttu tuleb seletada, — mitte aga vastupidi, nagu seda seni on tehtud.» [1] Marksism näitas, et ühiskonda ja ajalugu ei saa käsitada lahus ja sõltumatuna inimeste tegevusest; inimesed ise loovad oma ajalugu, ajaloolise protsessi selja taga pole mingeid üleloomulikke jõude. Just konkreetne inimene konkreetsetes ajaloolistes tingimustes on ajaloo subjektiks. Ajalugu, Marxi sõnade kohaselt, ei tee midagi, tal pole mingit ääretut rikkust ja ta ei võitle mingites lahingutes. Mitte ajalugu, vaid just inimene teeb kõike seda, valdab kõike ja võitleb kõige eest. ««Ajalugu» pole mingi eriline isiksus, kes kasutab inimest vahendina *oma* eesmärkide saavutamisel. Ajalugu *pole midagi muud* kui oma eesmärke taotleva inimese tegevus.» [2] Ühtlasi on võimatu orienteeruda ühiskondliku elu keerulises labürindis, mõista ühiskondliku arengu liikumapanevaid jõude ja teid siis, kui uurimise lähtepunktiks on üksik inimene. Üksikute inimeste iseärasustes pole võimalik leida

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 138.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 2, стр. 102.

võtit ühiskonna iseärasuste mõistmiseks. Ühiskond muidugi koosneb üksikutest inimestest. Kuid miks ühel ajaloostaadiumil inimesed on ühtedes ühiskondlikes suhetes ja teisel — teistes? Millega seletada ühiskondliku korra, poliitilise korralduse, omandivormide ja isegi abielu vormide muutumist? Selleks et mõista ajaloo käiku, on vaja lähtuda mitte üksiku inimese tegevusest, vaid rahvamasside, ühiskondlike klasside tegevusest. Töötegijaks oli enne ja on nüüd rahvas. Seepärast pole tõeliseks ajalootegijaks ei salapärased taevased jõud ega tsaarid, väejuhid ega seadusandjad, vaid rahvamassid.

Marksism näitas, et teaduslik sotsioloogia ei või ignoreerida inimeste teadlikku tegevust, mis moodustab ajaloolise protsessi subjektiivse külje. Kuid iga antud ühiskonna ühiskondlik teadvus ja institutsioonid on ühiskondliku olemise peegeldus, eelkõige valitseva tootmisviisi peegeldus. Uus põlvkond inimesi, astudes ühiskondlikku ellu, leiab alati eest tema tahtest sõltumatu objektiivse tootmis- ja sotsiaalsete suhete süsteemi, mis on tingitud varem saavutatud tootlike jõudude arenemise tasemest. Need ajalooliselt juba kujunenud suhted determineerivad uue inimpõlvkonna iseloomu ja üldisi elutingimusi.

Marksism näitas ühtlasi, et uued ühiskondlikud ideed ja poliitilised institutsioonid, olles kord tekkinud, omandavad suhtelise iseseisvuse ja on võimsaks jõuks ühiskonna arenemises. Ideed, vallutades massid ja stimuleerides inimesi tegutsema teatud suunas, muutuvad materiaalseks jõuks.

Olles välja selgitanud ühiskondliku teadvuse sõltuvuse ühiskondlikust olemisest ja objektiivsete ning subjektiivsete tegurite vastastikuse toime olemuse ühiskonnas, avas marksism sellega esmakordselt ajaloolise protsessi kõikehaarava uurimise sügavalt teadusliku metodoloogilise printsiibi. Ajalugu seletati esmakordselt objektiivse seaduspärase arenemisprotsessina, erinevate ühiskondlike formatsioonide paratamatu vaheldumisena.

Iseloomustades ühiskonna käsituses teostatud revolutsioonilise pöörde olemust, kirjutas Lenin: «Kaos ja meelevaldsus, mis seni olid valitsenud ajaloo ja poliitika käsituses, asendusid hämmastavalt tervikulise ja harmoonilise teadusliku teooriaga, mis näitab, kuidas ühiskondliku elu ühest formatsioonist tootlike jõudude kasvu tagajärjel areneb teine, kõrgem formatsioon, — kuidas näiteks feodalismist kasvab välja kapitalism». [1]

Marx ja Engels, olles avastanud ühiskonna arenemise objektiivsed seadused, lõid teadusliku kommunismi teooria. Nad tõestasid, et sotsialism pole väljamõeldis, vaid kapitalistliku ühiskonna arenemise seaduspärane tulemus, et kapitalismi arenemine valmistab ette tema enda hukku. Nad selgitasid välja proletariaadi

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 5.

maailmaajaloolise osa, tõestasid, et tee uude ühiskonda läheb kapitalismi revolutsioonilise kukutamise kaudu.

Materialistlik ajalookäsitus pani aluse teaduslikule sotsioloogiale. Ta tõstis teaduse tasemele poliitilise ökonoomia, ajaloo, õigusteaduse, eetika ja kõik teised ühiskonnaelu uurivad distsipliinid.

Koos ühiskonna arenemisega ja uute teadmiste kogunemisega tema kohta toimub ka ajaloolise materialismi arenemine. Lenin andis marksistliku sotsioloogia sellise arendamise suurepäraseid eeskujusid.

Ajalooline materialism loodi Marxi ja Engelsi poolt ajastul, mil kapitalism oli veel täis jõudu. Lenin üldistas uued nähtused ühiskonna elus, formuleeris imperialismi staadiumi astunud kapitalismi põhilised seadused. Lenin töötas läbi küsimuse tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikusest toimest imperialismi ajastul ja sotsialismi ehitamise perioodil, arendas edasi klassivõitluse teooriat ja eriti õpetust töölisklassi hegemooniast, parteist, proletariaadi klassivõitluse strateegiast ja taktikast. Lenin töötas igakülgselt läbi sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri teooria, näitas kätte sotsialismi ja kommunismi ehitamise teed ja töötas välja ühiskonna juhtimise teaduslikud alused.

Praegusel ajastul, kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastul, marksistlik-leninlikku sotsioloogiat arendatakse ja täiustatakse pidevalt Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei, teiste maade kommunistlike ja töölisparteide poolt. Piisab, kui meenutada, millise hindamatu panuse andsid marksismi-leninismi arendamisel NLKP XX ja XXI kongress, kommunistlike ja töölisparteide esindajate 1957. ja 1960. a. Moskva nõupidamised. Nende kongresside ja nõupidamiste dokumentides on teaduslikult põhjendatud inimkonna arenemise tähtsaimad iseärasused ja seaduspärasused kaasaegsel epohhil. Uut etappi ühiskonna elus, marksistlik-leninliku teooria loovas arendamises tähistas meie partei XXII kongress, mis võttis vastu kommunistliku ühiskonna ehitamise programmi. Uues NLKP programmis töötati loovalt läbi sellised teoreetilised probleemid, nagu õpetus kommunismist ja tema materiaal-tehnilisest baasist, sotsialistlike tootmissuhete täiustamisest ja nende ümberkujundamisest kommunistlikeks, ühiskonna poliitilisest organisatsioonist kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodil, proletariaadi diktatuuri riigi ülekasvamisest üldrahvalikuks riigiks, sotsialistliku riikluse ülekasvamisest kommunistlikuks ühiskondlikuks omavalitsuseks, kommunistlikust moraalist ja inimeste kommunistlikust kasvatusest, teaduse, kunsti ja kultuuri arendamise teedest ning paljud muud probleemid.

3. Ajalooline materialism kui ühiskonna tunnetamise ja ümberkujundamise üldine teooria ning meetod

Dialektilise ja ajaloolise materialismi ühtsus

Dialektiline ja ajalooline materialism on ühtne filosoofiline õpetus. Ajalooline materialism on dialektilise materialismi osa, külg. Nii nagu ajalooline materialism on võimatu ilma dialektilise materialismita, nii on ka dialektiline materialism mõeldamatu ilma ajaloolise materialismita. Ajalooline materialism on dialektilise materialismi metodoloogiliste printsiipide konkretiseerimine rakendatuna ühiskonna elu suhtes.

Ajalooline materialism ehitab ülalt lõpuni materialismi hoone, rakendades dialektilise materialismi printsiipe mateeria liikumise ühiskondliku vormi suhtes. Tõepoolest, kas saab välja töötada järjekindlalt materialistlikku vaadet maailmale, kui pole avastatud inimühiskonna elu kui materiaalse maailma osa materiaalne alus? Ei saa. Dialektilise materialismi lähteprintsiipideks on maailma materiaalse ühtsuse, mateeria primaarsuse ja teadvuse sekundaarsuse tunnustamine. Ajaloolises materialismis küsimus mateeria primaarsusest ja teadvuse sekundaarsusest konkretiseerub küsimusena ühiskonna materiaalse elu, s. o. ühiskondliku olemise primaarsusest ja ühiskonna vaimse elu, s. o. ühiskondliku teadvuse sekundaarsusest. Sellest on näha, kuidas dialektilise materialismi lähteprintsiipe rakendatakse ühiskonna suhtes. Filosoofia põhiküsimus sai oma järjekindlalt materialistliku lahenduse eelkõige ühiskonna ajaloo materialistlikus seletuses: inimese ühiskondliku teadvuse muutumine sõltub ühiskondliku olemise muutumisest. Tuletage meelde lõiku teadvuse kohta, kus üksikasjaliselt kõneldi teadvuse ühiskondlikust ja ajaloolisest olemusest. Teadvuse tekkimine on tingitud ühiskondlikust töötegevusest. Kõik inimkonna teadmised põhinevad ühiskondlikul praktikal ja teenivad selle eesmärke. Kuid praktikat võib ju mõista ainult inimkonna ajaloo teadusliku seletamise alusel. Tuleb välja, et ilma ajaloolise materialismita ei saa lahendada ühtki dialektilise materialismi printsipiaalset küsimust. Kuid ilma dialektilise materialismita ei saa läbi ajaloolise materialismi küsimuste lahendamisel.

Dialektiline materialism vaatleb loodust tema muutumises ja arenemises. Ta näitab, et arenemise põhiliseks allikaks on nähtustes sisalduvad sisemised vastuolud. Ajalooline materialism, rakendades dialektilise materialismi teaduslikke seisukohti ühiskonnaelu keeruliste nähtuste suhtes, vaatleb ühiskonda tema osade vastastikuses toimes, muutumises ja arenemises. Ta selgitab välja ühiskonna arenemise seesmised allikad: vastuolud tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel, mis viivad ühe tootmisviisi asendumisele teisega ja vastavalt üleminekule ühelt ühiskondlikult korralt teisele; näitab klassivõitluse osa ühiskonna arenemises ja sotsiaalse revolutsiooni vältimatust üleminekul ühelt ühiskond-

likult korralt teisele. Ühiskonna ajaloo filosoofiline dialektiline materialistlik analüüs eeldab paindlikku, igakülgset dialektika kategooriate ja seaduste rikkuse kasutamist nende seoses ajaloolise materialismi kategooriate ja seadustega, aga ka samuti seoses konkreetsete ühiskonnateaduste kategooriate ja seadustega.

Seega dialektiline ja ajalooline materialism on ühtne filosoofiline õpetus. Just dialektilise ja ajaloolise materialismi lahutamatu ühtsus muudab marksismi filosoofia järjekindlaks materialismiks. Marksismi võltsijate katsed kiskuda lahti ajalooline materialism dialektilisest on asjatu üritus. On võimatu, rikkumata maailma materiaalse ühtsuse printsiipi, ühendada materialistlikku õpetust ühiskonnast idealistliku õpetusega maailmast tervikuna.

Ühiskondlike nähtuste tunnetamise spetsiifikast

Kodanlikus filosoofias ja sotsioloogias vastandatakse ühiskonnaelu tunnetamise valdkond sageli teravalt looduse tunnetamise sfäärile. Seejuures tavaliselt viidatakse ühiskondlike sündmuste kordumatusele. Sellest ebaõigest teesist tehakse vale järeldus seaduspärasuste puudumisest ühiskonna arenemises. Kodanlikud sotsioloogid, kaevates ületamatu kuristiku looduse ja ühiskonna vahele, arvavad, et humanitaarteadused uurivad ainult individuaalset, aga loodusteadus uurib üldist, seaduspärast. Täpsed, objektiivsed meetodid olevat absoluutselt rakendamatud ühiskonna ajaloo suhtes. Selline vale lähenemine viib paratamatult humanitaarse tunnetuse tõsikindluse eitamisele ja seetõttu ka tema teadusliku väärtuse eitamisele.

Ühiskonnateaduste ja loodusteaduste vahel pole kuristikku. Ühiskonna elus, nagu looduseski, toimivad objektiivsed arenemise seadused. Ühiskonna elu nähtuste nagu loodusnähtustegi tunnetatavus on mitte ainult teoreetiliselt tõestatud, vaid ka praktikas kontrollitud.

Loodusteaduse ja ühiskonnateaduse loogilisel struktuuril pole mingit printsipiaalset erinevust. Meie poolt dialektilise materialismi osas vaadeldud objektiivse maailma tunnetamise võtted, meetodid ja vormid on täielikult rakendatavad ka ühiskonna ajaloo uurimisel. Ühtlasi on ühiskonna elu nähtuste tunnetamisel ka mõningaid iseärasusi, mis tulenevad ühiskonna seaduste endi spetsiifikast: nad avalduvad inimeste teadliku tegevuse kaudu.

Ühiskondlike nähtuste tunnetamisel on individuaalsel suurem osa kui looduse objektide, näiteks mineraalide uurimisel. Kuidas võib näiteks läbi saada ilma individuaalsete sündmuste ja isikute vaatlemiseta nende kordumatuses iga revolutsiooni, sõja, ülestõusu, poliitilise ja kultuurilise elu faktide uurimisel. Sotsiaalse tegelikkuse tunnetamises seaduspärane, üldine avaldub tihti tüüpiliste individuaalsete sündmuste, tegude ja nende tulemuste vormis. Just niisuguses üldise ja individuaalse ühtsuses toimub näiteks kunstiajaloo tunnetamine.

Ühiskonnateaduste problemaatika kuulub inimestevaheliste

ideoloogiliste, poliitiliste ja majanduslike suhete sfääri. Järelikult on ühiskonnateaduste teoreetilised järeldused seotud klassivõitlusega vahetumalt kui loodusteaduste seisukohad. Lenin rõhutas, et «... ühiskonnas, mis on rajatud klassivõitlusele, ei saa olla «erapooletut» ühiskonnateadust».[1] Konservatiivsete ja reaktsiooniliste sotsiaalsete gruppide ja klasside vastupanu uue tunnetamisele ulatub teatud määral ka loodusseaduste avastamisele. Omal ajal juba Hobbes kõneles, et kui seisukoht, et kolmnurga kolm nurka on võrdsed ruudu kahele nurgale, oleks vastuolus kellegi õigusega võimule või nende huvidele, kelle käes juba on võim, siis geomeetria oleks kui mitte ümber lükatud, siis välja tõrjutud kõigi geomeetria raamatute ärapõletamise teel. Meenutage Giordano Bruno ja Galilei saatust või «ahviprotsessi» Ameerikas. Kuid ühiskonnateadustes, näiteks ajaloos, poliitilises ökonoomias, õigusteaduses, kirjandusteaduses ja teistes avalduvad klassihuvid tunduvalt teravamalt.

Klassihuvide mõju ühiskonna elu tunnetamisele pole ühetähenduslik. Ühiskonnas, mis põhineb rõhumisel, võib ajaloolise arengu juhtiva tendentsi varjamine kuuluda nende vahendite hulka, mis on vajalikud selle korra säilitamiseks. Hävivad klassid moonutavad ühiskondlikke nähtusi. Ja asi pole siin lihtsas pettuses. Valitsevate klasside ideoloogid ise, kes on kasvatatud austuse vaimus kehtiva korra suhtes, on veendunud selle korra õigluses ja põlisuses. Nad hindavad ühiskondlikku elu oma huvide vaatevinklist.

Selleks et lahti harutada ühiskondlike suhete kera ja tabada ühiskonna arenemise liikumapanevad jõud ja tendentsid, on vajalik mitte ainult teadusliku mõtte teatud arengutase, vaid ka progressiivne sotsiaalne positsioon, mille puhul klassihuvid ei segaks nägemast ajaloolist perspektiivi, vaid vastupidi, valgustaks seda. Marx nägi inimkonna ees seisvat ülesannet järgmises: toetudes ühiskonna tunnetatud seadustele hõivata tema liikumapanevad jõud, mõjutada maailma ja muuta teda kogu töötava inimkonna huvides. Lähenemine sotsiaalse tegelikkuse uurimisele tema arengu perspektiivide positsioonilt kindlustab ühiskondliku elu nähtuste objektiivse tunnetamise.

Ühiskondlike nähtuste tunnetamisel avaldub erilise jõuga historismi printsiip: sotsiaalne mõtlemine kannab vältimatult teatud ajaloolise epohhi pitserit. Minevik murdub läbi kaasaegsuse prisma. Ühiskonna kõrgema arenemisastme mõistmine võimaldab paremini mõtestada eelnevaid epohhe. Kommunismi ehitamise valgusel paistavad paremini silma maailma ajaloo põhitendentsid. Samal ajal aga tulevikku võib näha peale mineviku sügavat mõistmist. Tõeliselt teadlikuks kommunismi ehitamiseks on vaja sügavalt teada kogu inimkonna ajalugu.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 3.

Ühiskonna seadused avalduvad inimeste teadliku tegevuse kaudu miljonite inimeste tegude ühtse mõjuna. Selle tõttu teostuvad ühiskonna seadused ainult ligilähedaselt kui *valitsev tendents*, millel on arvukalt kõrvalliine. Sellega seletubki fakt, et ühiskonnateadused võivad ennustada ainult üldise ja põhilise liikumissuuna, mitte aga seaduspärasuste avaldumise konkreetseid ja individuaalseid vorme; nad ei saa matemaatilise täpsusega ennustada ühe või teise sündmuse daatumit. Möödunud sajandi lõpul Engels, kõneldes saabuvast sõjast, kirjutas, et see viib Euroopas rea monarhiate langemisele ja proletaarse revolutsiooni võidule. Kuid ta ei saanud ette öelda, kus revolutsioon kõige enne toimub ja milline troon esimesena variseb. Lenin kõneles: kõik, mida me teadsime, asudes ehitama sotsialismi, oli see, et ümberkujundamine peab ajalooliselt paratamatult toimuma laias laastus võetult selles ja selles suunas, kuid me ei võinud teada ümberkujundamise vorme, tempot ega konkreetse reorganiseerimise arengu kiirust. Ainult kollektiivne kogemus, ainult miljonite kogemus võib anda selles suhtes otsustavaid näpunäiteid.

Sotsialistlikus ühiskonnas kasvavad tunduvalt ühiskondlike nähtuste teadusliku tunnetamise võimalused. NLKP programm näitab, et teaduslik analüüs võimaldab nüüd ette öelda mitte ainult ühiskonna arenemise üldised tendentsid, vaid määrata ka kindlaks kardinaalsete majanduslike ülesannete lahendamise, ühiskondlike suhete täiustamise, rahva heaolu ja kultuuri tõusu konkreetsed teed, vormid ja tähtajad. See on seotud subjektiivse teguri osatähtsuse suurenemisega ühiskonna elus.

Ajalooline materialism ja konkreetsed sotsiaalsed uurimused

Ajalooline materialism kui filosoofiline teadus, andes terviklikku ühiskonnateooria, ajaloo ja ka ühiskonna elu tunnetamise meetodi, täidab *üldsotsioloogilist* osa. Selles mõttes on ajalooline materialism marksistlik-leninliku sotsioloogia sünonüümiks, mis võib areneda ainult ühiskonna elu erinevate külgede ja struktuursete elementide (majanduse, olustiku, perekondlik-olustikuliste suhete, tööliste ja talupoegade kultuur-tehnilise taseme, ühiskondliku arvamuse jne.) rohkearvuliste konkreetsete sotsiaalsete uurimuste alusel. Sotsiaalse organismi uurimisel ei või piirduda ainult ajaloolise protsessi peajoonega, jättes arvestamata tema rohkearvulised konkreetsed teed ja vormid.

Ajalooline materialism kui teadus tekkis ja arenes sotsiaalse tegelikkuse hoolika konkreetse uurimise alusel. Marx, Engels ja Lenin kasutasid ulatuslikku statistilist analüüsi ülemaailmses, rahvuslikus ja kitsamas mastaabis. Nad toetusid ametlikele allikatele, rohkearvulistele arhiividokumentidele, isiklikele vaatlustele jne. Ühiskonna ajaloo uurimisele sellise analüütilis-sünteetilise lähenemise suurepärasteks eeskujudeks on marksismi-leninismi klassikute tööd, näiteks Marxi «Kapital», Engelsi «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», Lenini «Kapitalismi arenemine

Venemaal» jt. Need tööd on tohutu arvu faktide ja statistiliste arvutuste üldistus; neis leidis hiilgava rakenduse dialektilis-materialistlik lähenemine ühiskondlike nähtuste analüüsile.

Tunnetuse aluseks üldse, sealhulgas ka majanduslike, sotsiaalsete, poliitiliste suhete ja kultuuri tunnetamise aluseks on *ühiskondlik praktika*, millest oli juttu juba varem. Partei poliitika tootmise ja majandusalase, ühiskondliku ja riikliku, organisatsioonilise, ideoloogilise ja kasvatusliku tegevuse valdkondades väljendab meie rahva gigantset kogemust, mis on saadud sotsialismile ja kommunismile liikumise erinevatel etappidel. See teaduslik üldistus arendab edasi marksistlik-leninlikku õpetust ühiskondliku praktika osast tunnetuses ja ühiskonna ümberkujundamisel.

Konkreetsete sotsiaalsete eksperimentide, ankeetide, küsitluste, vestluste, matemaatiliste ja statistiliste meetodite kasutamise ja eelkõige rahvahulkade ja partei kogemuse üldistamise abil õpitakse tundma ühiskonna arenemise üldisi seaduspärasusi nende konkreetses avalduses, ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vastastikuse toime, majandusliku, poliitilise ja kultuurilise elu erinevate külgede vastastikuse seose, vaimse ja füüsilise töö vaheliste piiride kustumise, töölisklassi kultuur-tehnilise taseme tõusu jne. protsesse.

Nagu loodusnähtuste teoreetiline mõtestamine on võimatu ilma nende konkreetse, eksperimentaalse uurimise ja vaatluseta, nii eeldab ka sotsiaalse tegelikkuse teoreetiline mõtestamine ühiskonna elu erinevate külgede konkreetset uurimist. Seda laadi uurimused, mitte olles ajaloolise materialismi osaks, on *konkreetne sotsioloogia*. Tema tulemused rikastavad üldsotsioloogiat, s. o. ajaloolist materialismi.

Konkreetsetel sotsiaalsetel uurimustel on kahesugune tähtsus: nad on empiiriliseks aluseks maailmavaatelist ja üldmetodoloogilist tähtsust omavaile laiadele filosoofilistele üldistustele ja on partei, riigiorganite, ettevõtete, asutuste ja ühiskondlike organisatsioonide praktiliste soovituste aluseks. Üks näide. Enne kui kinnitada seda või teist õigusnormi, peavad NSV Liidu Ülemnõukogu ja valitsus teadma, millisel määral antud ühiskondlike suhete valdkond vajab seda laadi seadusandlust ja missugune võib olla selle sisseviimise sotsiaalne efekt. Selle ülesande lahendamiseks on otstarbekas viia läbi selle ühiskondliku elu valdkonna konkreetne uurimine ja faktilise materjali üldistamise alusel teha valitsusele vastavad soovitused. Viimasel ajal omandavad konkreetsed sotsiaalsed uurimised üha laiema ulatuse: on kirjutatud töid töölisklassi kultuur-tehnilise taseme tõstmisest, töö ja olustiku uutest vormidest, sotsialistlikult riikluselt kommunistlikule omavalitsusele üleminekust.

Seoses konkreetsete sotsiaalsete uurimiste valdkonna laienemisega on eriti vajalik töötada välja uurimiste tehnika ja metodo-

loogia kitsas mõttes kui printsiipide ja võtete kogu, mille abil teostatakse uurimine, materjali süstematiseerimine, kriitiline kontroll ja üldistamine. Seda ei suuda asendada ükskõik kui sügav filosoofia tundmine. Ühtlasi on konkreetsetel sotsiaalsetel uurimistel mõte ainult sel juhul, kui neid üldistatakse teadusliku meetodi abil, mis avab ajalooprotsessi põhilised seaduspärasused.

Ajalooline materialism kui ühiskonnateaduste metodoloogia. Konkreetsete sotsiaalsete uurimiste meetodid

Kõige üldisemaks filosoofiliseks meetodiks, mis lubab järjekindlalt teaduslikult uurida ühiskonna elu tema dünaamikas, on *dialektilis-materialistlik meetod*. See meetod kohustab ühiskonna uurimisel liikuma *materiaalsetelt* nähtustelt vaimsetele, ühiskondlikult olemiselt ühiskondlikule teadvusele. Materialism on ainus teaduslik meetod.[1] Idealism on ebateaduslik meetod. Dialektilist materialismi käsitlevas osas meil oli juba võimalus veenduda, milliseks piduriks tegelikkuse tunnetamisel on idealism ja millist viljastavat metodoloogilist osa etendab materialism. Selleks, et mõista, millistele reaalsetele tagajärgedele viivad need kaks vastandlikku filosoofilist meetodit sotsioloogias, pöördume ajaloo poole. Nagu juba on kõneldud, nägid prantsuse XVIII saj. filosoofid orjuse ja despotismi põhjust mitte ühiskonna majandusliku arenemise tingimustes, vaid rahvahulkade harimatuses. Helvétius kirjutas: «Despotism, see ühiskonna julm piits, on kõige sagedamini rahva harimatuse produkt. Iga rahvas on alguses vaba. Millega seletada seda, et ta kaotab vabaduse? Tema harimatuse ja tema rumala usaldusega auahnete suhtes.» Niisugune lähenemine ühiskondlike nähtuste seletamisele on idealistlik. Sellest tulenebki ühiskonna ümberkujundamise ebateaduslik meetod. Prantsuse valgustajate arvates piisab sellest, kui tõsta inimeste haridust, vabastada nad harimatusest ja kohe saabub vabaduse, vendluse ja õigluse kuningriik.

Utopistid vihkasid ekspluataatorlikku korda ja soovisid siiralt rahvale õnne, kuid nad arvasid, et ühiskonna arenemine sõltub täielikult riigitegelaste ja üldse «võimukandjate» teadvusest ja tahtest. Idealistlikust maailmavaatest tulenes ekslik ühiskonna ümberkorraldamise viis. Utopistid pöördusid rikaste ja valitsejate südametunnistuse poole, arvates, et kui neile hästi selgeks teha, et kodanlik kord on ebaõiglane ja sotsialism on kõige õiglasem kord, siis kapitalistid ütlevad ise lahti nende poolt kokkuriisutud rikkusest ja siis voolavad kannatava rahva kõik kibedate pisarate ajad unustuse merre ja maa peal saab valitsema paradiis.

XIX sajandi teise poole vene narodnikud arvasid, et ajalugu teevad silmapaistvad isikud, kangelased, rahvas aga on passiivne mass. Sellest «kangelase ja massi» teooriast tulenes ühiskonna

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 126.

ümberkujundamise narodniklik meetod, vandenõulik ja terroristlik tegevuse taktika.

Idealistlikel positsioonidel seisavad ka need tänapäeva parempoolsed sotsialistid, kes püüavad kapitalistliku ühiskonna revolutsioonilise ümberkujundamise ülesannet asendada jutlusega inimeste kõlbelisest enesetäiustamisest. Nende idealistlik meetod tuleneb otseselt idealistlikust teooriast. Nad kuulutavad: me võime teha elu paremaks täiustades iseendid. Taolised teooriad ja neist tulenev meetod teeb tohutu suurt kahju töölisliikumisele.

Hoopis teisiti seadsid küsimuse Marx ja Engels. Õppinud sügavalt tundma sotsiaalset tegelikkust, tõestasid nad, et määravat osa ühiskonna arenemises mängivad materiaalne tootmine, rahvahulgad ja klassivõitlus. Jõudu, mis on võimeline hävitama kapitalismi ja rajama tee kommunismi, nägid nad mitte inimeste teadvuses ja ammugi mitte kapitalistide teadvuses, vaid proletariaadi revolutsioonilises võitluses. Siit tuleneb utopistidele, narodnikutele, parempoolsetele sotsialistidele ja teistele idealistidele otse vastandlik kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ümberkujundamise meetod: reaalseid ahelaid, millega on aheldatud töötavad massid, ei saa purustada ainult teadvuse muutmisega; ahelad tuleb purustada materiaalse jõuga, rahvamasside võitlusega. Kommunistlik partei, juhindudes marksismist-leninismist kui ühiskonna ümberkujundamise teaduslikust meetodist, astus välja sotsialistliku revolutsiooni innustaja ja juhina, ajaloos esimese sotsialistliku riigi organiseerijana ja juhtijana. Meie partei otsused tööstuse arendamisest, sotsialistliku põllumajanduse järsu tõstmise vahendeist ja uue tehnika juurutamisest — kõik see on nõukogude ühiskonna elus kujunenud materiaalsete vajaduste ajaloolise materialismi metodoloogilistel printsiipidel põhineva teadusliku üldistuse tulemus.

Dialektilis-materialistlik meetod kui üldine filosoofiline lähenemisviis ühiskonna elule konkretiseerub *ajaloolises materialismis*. Ajalooprotsessi üldisi seaduspärasusi uuriv ajalooline materialism on uurimise meetodiks kõigile ühiskonnateadustele. Seejuures täidavad metodoloogilist osa kõik ajaloolise materialismi põhilised printsiibid ja kategooriad.

Toetudes ühiskondliku praktika ja kõigi ühiskonnateaduste andmete üldistustele, relvastab ajalooline materialism konkreetsete ühiskonnateaduste esindajaid nende teoreetilisele mõtlemisele vajalike kategooriatega: ühiskondlik olemine, ühiskondlik teadvus, baas, pealisehitus, tootmisviis, rahvas, isiksus, klass, rahvus, perekond, ühiskondlik-majanduslik formatsioon, sotsiaalne revolutsioon jt.

Kõik need kategooriad etendavad tohutu suurt metodoloogilist osa sotsiaalse tegelikkuse ajaloolise arenemise, klasside ja klassivõitluse tunnetamise protsessis. Nii näiteks avas marksistlik teooria tee klassiühiskonna arenemise seaduspärasuste mõistmi-

sele. «Et antud ühiskonna ühtede liikmete taotlused käivad risti vastu teiste taotlustele, et ühiskondlik elu on täis vastuolusid, et ajalugu näitab meile võitlust rahvaste ja ühiskondade vahel, aga samuti neis endis, aga peale selle veel revolutsiooni ja reaktsiooni, rahu ja sõdade, stagnatsiooni ja kiire progressi või languse perioodide vaheldumist, need faktid on üldtuntud. Marksism andis juhtnööri, mis võimaldab avastada selles näilises labürindis ja kaoses seaduspärasuse, nimelt: klassivõitluse teooria.»[1]

Maailma ajaloo periodiseerimisel on ilmtingimata vaja arvestada marksistlikku teooriat ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest. Majandusteadlane ja ajaloolane, õigusteadlane ja kunstiteadlane, kirjandusteadlane ja keeleteadlane kasutavad ühtviisi ajaloolise materialismi kategooriaid. Ajalooline materialism omakorda kasutab poliitilise ökonoomia, ajaloo, etnograafia, keeleteaduse, riigi ja õiguse teooria ning ajaloo ja teiste ühiskonnateaduste andmeid selleks, et teha laiu üldistusi, tuletada ühiskonna elu üldisi seadusi.

Ajalooline materialism, avades ühiskonna elu üldised struktuursed seaduspärasused, aitab sotsiaalse tegelikkuse uurijal õigesti kindlaks määrata iga ühiskondliku nähtuse koha ja dialektilise vastastikuse toime üksiku ja üldise, seaduspärase ja juhusliku vahel ajaloos, isiksuse ja rahva vahel, objektiivsete ja subjektiivsete jõudude vahel, majanduslike ja poliitiliste tegurite vahel, olemise ja teadvuse vahel. Ta annab teadusliku arusaamise ühiskondliku elu ühtsusest kogu tema mitmekesisuses. Maailma ajaloo üldistatud kogemus võimaldab eraldada paratamatu juhuslikust, üldise üksikust. See on tähtis tingimus ühiskondliku tunnetuse nende valdkondade arenguks, millised uurivad kaasaja probleeme ja millede järeldused mõjutavad üksikute inimeste, klasside ja poliitiliste parteide tegevust.

Ajalooline materialism, olles dialektilis-materialistliku meetodi konkretiseeringuks ühiskonna suhtes, konkretiseerub omakorda kitsamates sotsiaalse uurimise meetodites, näiteks sotsiaalsete sündmuste vaatluses, intervjuus, ankeetküsitluses, sotsiaalses eksperimendis, modelleerimises jt.

Tohutu informatsiooni voolu saab uurija sotsiaalse elu kohta vastavate sündmuste vahetu *vaatluse* tulemusel. Konkreetsete sotsiaalsete uurimuste levinud meetodiks on *intervjuu* — vestlus ühe inimese või rea isikutega vajaliku informatsiooni saamise eesmärgil.

Üheks levinud massilise intervjuu vormiks on *ankeetmeetod*. Marx omistas sellele meetodile suure tähtsuse ja töötas ankeetmeetodi printsiipide kallal. See meetod, mille abil võib näiteks uurida ühiskondlikku arvamust nendes või teistes küsimustes, on efektiivne ainult ühendatuna teiste meetoditega. Sotsiaalse

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 40—41.

tunnetuse erimeetodite hulgas tähtsal kohal on *dokumentatsiooni* ja *arhiivimaterjalide* uurimine, mis võimaldab teha kindlaks uusi fakte ühiskondliku elu ajaloos ja välja selgitada selle arenemise seaduspärasust.

Sotsiaalsetes uurimustes saab üha tähtsama koha *eksperiment*. Eriti tungiv on vajadus eksperimendi järele eelkõige majandusteadustes. Töösaavutuste näitajad, nende arvestamise võtted, materiaalse stimuleerimise meetodid erinevates rahvamajanduse harudes — kõike seda võib välja töötada ainult rea variantide eelneva katselise kontrollimise alusel. Majandusliku uurimistöö loogika ja metoodika omandab üldistatud iseloomu: probleemi püstitamine, tema lahendamise üldiste printsiipide ja teoreetiliste aluste kindlakstegemine, praktilise realiseerimise meetodite väljatöötamine, järelduste eksperimentaalne kontroll ja lõpuks ellurakendamine. Eksperiment saab suure tähtsuse sotsiaalsetes uurimustes, kuid tema võimalused ja rakendamise sfäär on piiratud. Näiteks ei saa eksperimentaalselt korraldada majanduskriisi, samuti nagu ei saa eksperimentaalselt pidada sõda või kunstlikult jagada ühiskondlikku nähtust, et vaadelda eraldi tema koostisosi. Aga kõnelda eksperimendist mineviku suhtes on hoopiski rumal.

Kõik teadused arenevad kirjeldavatelt uurimismeetoditelt järkjärgulise eemaldumise teed ja täpsete *matemaatiliste meetodite* üha suurema rakendamise teed. Nagu eelpool öeldud, algas see protsess loodusteaduse sfääris ammu.

Matemaatiliste meetodite printsipiaalne rakendatavus sotsiaalsetes uurimustes tuleneb maailma materiaalsest ühtsusest, kvantiteedi ja kvaliteedi ühtsusest. Ühiskondlikus elus, kogu tema spetsiifikale vaatamata, on olemas teatud kvantitatiivsed suhted, näiteks toimivad statistilised seadused. Arvestamata kvantitatiivseid suhteid, mis eksisteerivad reaalselt kõigis ühiskonna elu sfäärides, on võimatu adekvaatselt tunnetada ühiskonna arenemise seaduspärasusi. Marx oli arvamusel, et «... teadus jõuab oma arengus täiuslikkuseni alles siis, kui ta suudab võtta kasutusele matemaatika».[1]

Kaasaegse ühiskonna majanduslike, tehniliste, teaduslike ja teiste probleemide kvantitatiivne ja kvalitatiivne komplitseeritus ning vastastikune seos viivad selleni, et mingi otsuse vastuvõtmine neis valdkondades puudutab vältimatult kümneid, sadu ja tuhandeid tegureid. See teeb vajalikuks elektroonika, matemaatika ja küberneetika laialdase rakendamise sotsiaalsetes uurimustes. Elektron-arvutusmasinaid kasutatakse kõigis rahvamajanduse valdkondades ja nad võimaldavad lühikese ajaga lahendada sellised keerulised ülesanded, mis tavaliste vahenditega oleks nõudnud palju aastaid.

---

[1] Mälestusi Marxist ja Engelsist, Tallinn, 1961, lk. 74.

Küberneetika meetodite laialdane kasutamine rahvamajanduse ja selle juhtimise spetsiifiliste iseärasuste uurimisel võimaldab välja töötada efektiivsed meetodid optimaalse juhtimise süsteemi määramiseks. Küberneetika võimaldab ka konkreetsete, kõige otstarbekamate plaanide ja nende täitmise vahendite loomise printsiipide väljatöötamist. Näiteks tehnilise normeerimise alane töö, mida teevad sajad uurimisorganisatsioonid, nõuab laialdast elektron-arvutusmasinate kasutamist, mis on praktikas tõestanud oma võimalusi tehnoloogiliste protsesside väljatöötamise, seadmete töörežiimi kõige kasulikumate variantide väljavalimise ja tehniliselt põhjendatud normide väljaarvestamise alal.

Matemaatiliste meetodite rakendamine ühiskondlike nähtuste uurimisel on omandanud käesoleval ajal erakordselt suure teadusliku ja praktilise tähtsuse majandusteaduses, majanduslikel uurimistel põhinevas planeerimises, statistika ja arvestuse sfääris; õpetamises ja pedagoogikas; inseneri- ja kosmilises psühholoogias; õigusteaduses ja kohtu- ning jälituspraktikas; lingvistikas, «kunstlike keelte» väljatöötamisel, mida on vaja selle või teise teaduse või praktilise tegevuse valdkonda kuuluva informatsiooni säilitamiseks või ümbertöötamiseks.

Nagu juba kõneldi, võimaldab küberneetika kasutada *modelleerimise meetodit*, s. o. uuritava nähtuse tingliku reprodutseerimise meetodit. Näiteks on majandusteadlased matemaatika rakendamise abil välja töötanud tootmise ja toodangu jaotamise 1962. a. plaanilise bilansi mudeli ja ka optimaalse kütte- ja energeetikabilansi mudeli. Küllaltki suured on kogemused modelleerimise rakendamises demograafias — teaduses rahvastikust. Siin õnnestub modelleerimise meetodi abil teha teatud prognoose rahvastiku arvu kohta mingil maal järgmisteks aastateks.

Küsimus sotsiaalsete uurimuste matematiseerimisest ja sellega ka nende formaliseerimisest on erakordselt keeruline filosoofiline küsimus. Formaliseerimiseta on mõeldamatu nende uurimuste kaudu avastatud seaduspärasuste kvantitatiivne väljendamine. Ent kui sotsiaalsete uurimuste matematiseerimine ei baseeru nähtuste sügaval kvalitatiivsel analüüsil, võib see viia vigadele, *sotsiaalpoliitiliste* tegurite alahindamisele. *Ühiskondlike sündmuste uurimisel peavad kvantitatiivne ja kvalitatiivne analüüs olema ühtsuses.* Sotsiaalsetes uurimustes on küberneetika ja matemaatilised meetodid ainult tunnetuse *abi*vahendiks: probleem «mida arvutada ja kuidas juhtida» jääb alati teadusliku tunnetuse meetodite kogusummast juhinduva inimmõistuse kompetentsi.

Tuleb silmas pidada, et kõik konkreetsed teaduslikud meetodid on pidevas vastastikuses toimes dialektilise ja ajaloolise materialismi üldise filosoofilise meetodiga, mis ühendab ja suunab sotsiaalse tunnetuse konkreetseid meetodeid.

4. Tänapäeva kodanlik sotsioloogia

Tänapäeva kodanliku sotsioloogia iseloomulikud jooned

Tänapäeva kodanlik sotsioloogia on esindatud tohutu arvu sotsioloogidega, kes töötavad õppeasutustes, teaduslikes asutustes, on monopolide teenistuses ja riigiaparaadis. Sotsioloogia alal antakse välja suur arv raamatuid ja ilmub kümneid ajakirju. Kodanlik sotsioloogia on esindatud arvukate erinevate ideede ja teooriatega. Kodanliku sotsioloogia arengu valitsevaks tendentsiks on *antikommunism*. NLKP programmis on öeldud, et imperialistlik reaktsioon antikommunismi võltside loosungite all jälitab ja kiusab taga kõike eesrindlikku ja revolutsioonilist, püüab lõhestada töötajate ridu ja paralüseerida proletariaadi võitlustahet.

Kodanliku korra kaitsjad, püüdes hoida masse vaimses vangistuses, leiutavad üha uusi «teooriaid», mis maskeerivad kodanliku korra ekspluataatorlikku loomust ja ilustavad kapitalismi. Nad kinnitavad, et kaasaegne kapitalism olevat muutnud oma olemust, olevat muutunud «rahvakapitalismiks», milles toimuvat omanduse «hajumine» ja kapitali «demokratiseerumine», kaduvat klassid ja klassivastuolud, tasanduvat sissetulekud ja likvideeruvat majanduslikud kriisid. Tegelikult kaasaegse kapitalismi areng kinnitab marksistlik-leninlikku õpetust vastuolude ja antagonismide suurenemisest ja klassivõitluse teravnemisest kapitalistlikus ühiskonnas.

Kodanliku korra kaitsjad nimetavad kapitalistlikku ühiskonda «üldise heaolu riigiks». Nad külvavad illusioone, nagu seisvat kapitalistlik riik vastasrinnas monopolidele ja võivat saavutada sotsiaalset harmooniat ja üldist heaolu. Kuid rahvamassid veenduvad omaenda kogemuse najal, et kodanlik riik on monopolide kuulekas tööriist ja ülistatav «heaolu» on heaolu finantskapitali magnaatidele ning piinad ja kannatused sadadele miljonitele tööinimestele.

Antikommunismi «teoreetikud» nimetavad imperialistlikke maid «vabaks maailmaks». Tegelikult on «vaba maailm» ekspluateerimise ja õigusetuse maailm, inimliku väärikuse ja rahvusliku au jalge alla tallamise maailm, poliitilise reaktsiooni ja militarismi märatsemise maailm.

Antikommunism esineb erinevates vormides. Ühtedel sotsioloogidel on ta avalik, teistel aga peidetud «objektiivse» analüüsi maski alla. Üksikud kodanlikud sotsioloogid kuulutavad, et nad võtavad omaks mõned Marxi seisukohad ja peavad temast lugu kui XIX sajandi suurest mõtlejast. «Vananenud» Marxi XX sajandi positsioonidelt täiendamise lipu all astuvad nad tegelikult välja marksismi põhiseisukohtade vastu, võltsivad ja moonutavad marksismi.

Kodanlike sotsioloogide huvi keskpunktis on mitte arenguprotsess, vaid kapitalismi staatiline sotsiaalne struktuur. See tule-

neb imperialistliku kodanluse klassihuvidest: ta kardab tulevikku ja kõigele uuele vaatab kahtlusega. Tema sotsioloogid püüavad põhjendada eraomanduse, kapitalistlike institutsioonide, sotsiaalse ja rahvusliku ebavõrdsuse jne. «põlisust ja õiglust». Kodanliku ideoloogia sügava kriisi tingimustes tegelevad kodanluse teoreetikud kapitalismi päästmise ja isegi «arendamise» kõikvõimalike retseptide väljatöötamisega. Kuid on ju rumal oodata, et vana tamm, mille juured on mädanenud, puhkeks õitsele.

Tänapäeva kodanlik sotsioloogia tema esindajate rõhuva enamuse näol eitab inimühiskonna arenemise üldiste seaduste olemasolu ja mõistagi ka nende tunnetamise võimalust, asudes seega agnostitsismi positsioonidele.

Mõned sotsioloogid, eitades mateeria liikumise ühiskondliku vormi kvalitatiivset spetsiifikat, püüavad laiendada sotsioloogiale loodusteadustelt laenatud meetodeid ja seadusi. See on iseloomulik positivistlikule matemaatilisele koolkonnale ameerika sotsioloogias (G. Landberg, S. Dodd, P. Lazarsfeld), mille esindajad väidavad, et pole vajadust kahesuguse seaduste rea — looduse ja ühiskonna seaduste järele. Kuid isegi kodanlikud sotsioloogid võtsid veenva kriitika alla sisutu formaliseerimise, näiteks selle, mida pakub S. Dodd. Paljud sotsioloogid, olles loobunud üldiste teooriate loomisest, tegelevad ainuüksi ühiskonna elu konkreetsete küsimuste ja külgedega. Eemaldumine suurtest sotsioloogilistest probleemidest iseloomustab kodanliku empiirilise sotsioloogia kitsast silmaringi ja tema võimetust laiadeks üldistusteks.

Vastavalt kapitalismi üldkriisi süvenemisele muutub kodanlik ideoloogia üha reaktsioonilisemaks. Monopolistliku kapitali ideoloogid ütlevad lahti ühiskondliku progressi, sotsiaalse võrdsuse ja vabaduse ideedest, mis tõsteti esile kodanlike sotsioloogiliste õpetuste poolt tõusva kapitalismi perioodil. Reaktsiooniline kodanlik sotsioloogia ja ajaloofilosoofia, millised põhiliselt tegelevad ühiskondliku arengu teoreetiliste probleemidega, tõstavad kilbile Aquino Thomase, Malthuse jt. teoloogilised ideed. Mitmesugused stagnatsiooni ja regressi teooriad sünnivad taas ja neid propageeritakse. Paljud kodanlikud sotsioloogid keelduvad üldse kõnelemast ühiskonna ükskõik millisest arenemisest. Ajalooprotsess on rea kodanlike sotsioloogide arvates rumalate juhuslikkuste ja traagiliste vigade kaootiline kuhjum, mida on võimatu ette näha või ära hoida.

Iseloomulik tänapäeva reaktsioonilistele ideoloogidele on rahvamasside alandamine, kellele omistatakse võimetus mõistlikult mõelda ja tegutseda. Väidetakse, et rahvale on omased kõikvõimalikud purustamisemotsioonid. Kõige sellega kaasneb «väljapaistva kangelase» kultus reaktsioonilise eliiditeooria rohkearvulistes variantides (V. Pareto, G. Mosca ja teised). Samuti püüavad kodanlikud sotsioloogid «tõestada» klassivastuolude rahune-

mist, inimeste sotsiaalse seisundi ühtlustumist, organiseeriva ja planeeriva alge olemasolu kodanlikus majanduses.

Eitades seaduspärasust ühiskonna arenemises, eitavad kodanlikud sotsioloogid ka objektiivset põhjuslikkust ajaloos. See on ka arusaadav: nad ignoreerivad materiaalset tootmist kui ühiskonna arenemise alust. Kui kodanlikud sotsioloogid puudutavadki oma teostes tootmisprotsesse või majanduslikke suhteid, ei vaatle nad neid sisuliselt, ignoreerivad klasside antagonismi. Näiteks kodanliku sotsioloogia reaktsiooniline olemus avaldub selles, et ta ühelt formatsioonilt teisele revolutsioonilise ülemineku probleemi nimetab «desorganisatsiooniks», normist kõrvalekaldumiseks. Tegelikult on aga sotsiaalne revolutsioon üleminek madalamat laadi organisatsioonilt kõrgemat laadi organisatsioonile.

Kodanlus ja kodanlikud sotsioloogid vaatlevad klassivõitlust anomaaliana, haigusena. See tähendab, et kodanlik sotsioloogiline, ühiskondlik-poliitiline mõte on nüüd läinud mitte edasi, vaid tagasi isegi võrreldes nende kodanlike teoreetikutega ja ajaloolastega, kes avastasid klassivõitluse. Ei saa midagi mõista ei poliitika, ei kultuuri valdkonnas ega ideoloogia sfääris, kui ignoreerida klassivõitlust, progressi ja reaktsiooni jõudude, sotsialismi ja kapitalismi jõudude võitlust. Kes ignoreerib klassivõitlust tänapäeva kapitalistlikus ühiskonnas, see suleb endale tee tänapäeva sündmuste tõelise loomuse ja iseloomu mõistmisele. Kohmakatel katsetel asendada teaduslik klassiteooria sotsiaalse stratifikatsiooni «teooriaga» ja teiste taolistega pole edu ega saa seda olla. Klassid, nende vastandlikkus ja nende lepitamatud huvid kapitalistlikus ühiskonnas — see on reaalsus. Ja klassivõitlus on üks tähtsamaid ühiskonna arenemise seadusi, nagu seda on ka sotsiaalse revolutsiooni seadus.

Tänapäeva kodanliku sotsioloogia põhisuunad

Tänapäeva kodanlikus sotsioloogias (eriti Ameerika Ühendriikides) annab teaduslikus uurimistöös üha enam tunda kitsaste ja rakenduslike probleemide erikaalu suurenemine üldteoreetiliste arvel. Ühelt poolt seletub see monopolistide püüdega kasutada sotsioloogiat üksikute konkreetsete tootmise, poliitika ja teiste probleemide lahendamiseks ja teiselt poolt — kodanlike sotsioloogide endi siirdumisega konkreetsetesse ja kitsastesse ühiskondlikesse probleemidesse neopositivismi filosoofia ja tänapäeva kodanliku sotsioloogia sügava teoreetilise kriisi mõjul. Kõik see tingis terve rea spetsialiseeritud sotsioloogia harude ilmumise: «perekonna sotsioloogia», «kuritegevuse sotsioloogia», «linnasotsioloogia», «agraarsotsioloogia», «industriaalne sotsioloogia», «sõjasotsioloogia» jne.

Sotsiaalse teaduse lai väli osutus jagatuks väikesteks lapikesteks ja keegi ei julge vaadelda kogu välja. Empiiriline tendents kodanlikus sotsioloogias, tema pooldajate arvates, peab laienema ja kasvama. Ainult niisuguse kitsa spetsialiseerumise ilmumisega

olevat sotsioloogia muutunud teaduseks. Kodanlikud sotsioloogid osutavad ülisuurt tähelepanu uurimistehnika probleemile, alates ankeetide ja küsimustike koostamise metoodikast ja lõpetades uuritavate protsesside matemaatiliste mudelite väljatöötamise ning küberneetika rakendamisega. Statistiliste andmete äärmiselt lai kasutamine sotsioloogide poolt tõi endaga kaasa statistika teooria ja meetodite intensiivse arenemise. Sotsioloogide-marksistide kriitilise lähenemise korral sellele metoodikale pakub ta teatud huvi ja mõningaid tema aspekte võib ära kasutada marksistlikes sotsioloogilistes uurimustes.

Tõsi, iga teaduse progress on seotud diferentseerumisega ja tema osade üksikasjalise läbitöötamisega. Kuid see ei tähenda, et teadus laguneb reaks üksikosadeks, mis on omavahel nõrgalt seotud. See, milles kaasaegsed kodanlikud teoreetikud näevad sotsiaalse teaduse progressi, väljendab tegelikult nende kõige sügavamat jõuetust. Nad ei näe puude taga metsa. Kodanlikud sotsioloogid piirduvad empiiriliste vaatlustega ja, nagu kõik positivistid, nimetavad nad ühiskonna arenemise üldiste seaduste avamise katseid «metafüüsikaks». See viib kodanlikud sotsioloogid paratamatult ebaajaloolisele lähenemisele ühiskondlikele nähtustele. Suur osa «rakendusliku» sotsioloogia esindajaid näeb oma uurimuste eesmärki otseselt bisnessi teenimises. Kodanlike sotsioloogide põhiülesandeks «industriaalse sotsioloogia» valdkonnas on «higi väljapressimise süsteemi» tugevdamise meetodite väljatöötamine ja proletariaadi klassivõitluse õõnestamine «klassirahu» illusioonide juurutamise teel. «Kriminoloogia» valdkonnas — politseiaparaadi täiustamine. «Sõjasotsioloogia» valdkonnas — kõige efektiivsemate reakoosseisu töötlemise meetodite leidmine jne. Ühtlasi täidab «rakenduslik» sotsioloogia teatud ideoloogilist osa, külvates reformistlikke illusioone kõigi sotsiaalsete probleemide järkjärgulise lahendamise võimalustest kapitalismi tingimustes ja tõmmates ühiskondliku arvamuse tähelepanu kõrvale kaasaegse ühiskonna arenemise põhiprobleemidelt.

Olgugi et teatud arv töid, mis on pühendatud rakenduslikele probleemidele, sisaldab suurt faktilist materjali ja pakub mõningat huvi (vaatamata vigasele metodoloogiale ja autorite reaktsioonilistele seisukohtadele), on neile iseloomulik pöördumine tühiste ja sotsiaalset väärtust mitteomavate teemade poole. Näiteks uuritakse «territoriaalse eemaloleku mõju abielude sõlmimisele», «naiste naabrussuhteid»; on olemas töid selle või teise klubi alaliste külastajate, jalgpallimeeskonna jne. gruppide sotsioloogia alalt.

Väga paljudel juhtumitel viib «rakenduslike» uurimuste praktilise väärtuse nullini uurimise metodoloogia kõlbmatus, konkreetsete probleemide eraldatus üldistest ja äärmiselt ühekülgsete meetodite kasutamine. Kodanlike teadlaste endi tunnistuste järgi

on tõsise teoreetilise aluse puudumine komistuskiviks «rakenduslike» uurimuste teel.

Kodanlike sotsioloogide hulgas kasvab pettumus äärmise empirismi suhtes ja kostavad kaebused «suurte ideede vaakuumi» üle. Vajadus teooria järele muutub üha teravamaks. Sellest kõnelevad kodanlikud sotsioloogid ise. Vaat, mida kirjutab G. Jensen: «Moodsaks muutunud pragmatismi, biheiviorismi, operatsionalismi ja loogilise positivismi grupp, mis pani rõhu eksperimendile ja kvantifitseerimisele, seadis uurija tähelepanu keskpunkti empiiriliselt kindlakstehtud faktide kogumise. Kuid neljakümnendatel aastatel viis see omakorda pettumusele ja selgemale arusaamisele sellest, et kui varem sotsiaalne teooria, mis polnud kinnitatud kontrollitud vaatlustega, oli alusetu, siis faktide otsimistel, mida ei suuna teooria, pole eesmärki ja nende kogumine ilma üldistusteta on mõttetu.» Üldise teooria väljatöötamise vajadusest kõnelevad lääne-saksa sotsioloogid R. König, T. Adorno, teatud määral ka ameerika sotsioloog R. Merton. Kuid viimane väidab, et üldiste teooriate aeg pole veel saabunud ja seepärast on vajalik niinimetatud keskmise taseme teooria, mis üldistab teatud nähtuste valdkonda.

Paljud kodanlikud sotsioloogid arvavad, et algul on vaja anda faktide, üksikute nähtuste sotsioloogia ja seejärel juba minna üle üldise teooria juurde. Nad visklevad empirismi ja teoreetilise analüüsi püüde vahel. Mõjukas ameerika sotsioloog K. Bierstedt küsib rahutusega: «Kas ei muutu sotsioloogia kitsarinnaliseks tegevuseks, mis teeb kergeid asju, sest siin on võimalik täpsus, ja läheb mööda rasketest, kuna need on ebamäärased? Meil tuleb sageli kuulda rohkearvulistelt vaenulikelt kriitikutelt, et sotsioloogia on väiklane ja tühine teadus, millega tegelevad inimesed, kes leiavad mõnu selles, et loendada Pittsburghis käimlaid ja avastada rafineeritud tehnika abil, et kõrgete sissetulekutega inimesed kulutavad rohkem raha kui madalate sissetulekutega inimesed.»

Reaktsiooniks empirismile on niinimetatud *funktsionaalse sotsioloogia* (Parsons, Merton, P. Sorokin) levimine Ameerika Ühendriikides, mille kohaselt ühiskond on ühtne sotsiaalne süsteem; tema iga element täidab kindlat funktsiooni. Selle süsteemi iseloomustavaks iseärasuseks on tema elementide vastastikune toime ja põhilise, määrava alge puudumine. Ühtlasi tunnistatakse, et otsustavat funktsiooni täidavad «vaimsete väärtuste tüübid». Selle kontseptsiooni idealistlikkus ja metafüüsilisus on täiesti silmanähtavad. Selle sotsioloogia abstraktne, funktsionaal-formaalne meetod süvendab lõhet sotsioloogiliste teooriate ja elu vahel.

Tänapäeva kodanlikus sotsioloogias on levinud nähtuseks *psühhologism*, püüe tuletada kõik ühiskondlikud nähtused inimeste psühholoogiast. Inimeste käitumine on peamiseks uurimise objektiks. Seejuures paljud sotsioloogid (McDougall, Bogar-

dus ja teised) taandavad tegelikult inimese psüühika kaasasündinud või varajases lapsepõlves omandatud primitiivsetele ja elementaarsetele instinktidele ning emotsioonidele. Vastavalt nende sotsioloogide väidetele tekitab instinktide takistamatu rahuldamise võimatus ühiskonnas inimeses ärritust ja instinktide nihkumist mitmesuguste ühiskondliku tegevuse vormide suunas — sõdadele, ettevõtjategevusele, kunsti ja kirjandusega tegelemisele jne. Tunduva leviku osaliseks on saanud neofreudism (E. Fromm, D. Riesman ja teised). Freudi seisukohalt on inimeste teod tingitud bioloogilisest algest, eelkõige sugutungist. Seadnud inimlike vajaduste aluseks suguinstinkti, püüdis Freud, lähtudes sellest vajadusest, seletada inimeste käitumise ühiskondlikke motiive, arvates, et väljaspool seda vajadust on käitumise eesmärgid iseendast pimedad ja arusaamatud. Kuid see on sügav eksitus. Otsida ebateadlikes, instinktiivsetes impulssides seletust inimese teadlikele tegudele — tähendab moonutada inimese ühiskondlikku olemust. Tuginedes inimisiksuse instinktiivsele küljele, tulid kodanlikud sotsioloogid järeldusele, et ühiskondliku elu teadlik mõjutamine on võimatu. Streike, tööliste klassivõitlust seletatakse psüühiliste haigustega, «massihüsteeriaga». Kui kuulata neid sotsioloogе, siis tuleb välja, et ühiskonna rõhutud klassid ei pea võitlema kapitalistliku korra vastu, vaid minema vaimuhaiglasse.

XIX saj. lõpust alates hakkas kodanlikus sotsioloogias kujunema *tehnoloogiline* suund. Selle algatajateks olid Veblen, Kopp, Espinas ja teised. Edasi arendatakse seda teooriat Ogburni, Mumfordi ja teiste poolt. Nad kaitsevad «tehnoloogilise determinismi» kontseptsiooni. Nende vaadete kohaselt on tehnika monstrum, kõikvõimas deemonlik käskija, kes seisab ühiskonna kohal ja määrab fataalselt ette inimkonna saatuse. Tehnika müstilise kõikvõimsuse kõrgeimaks väljenduseks kuulutasid tehnoloogilised determinististid aatomi- ja vesinikupommid, raketid ja tehiskaaslased, mille ilmumine pidavat lõplikult tõestama inimese täielikku abitust tehnika ees.

Seega võib kodanlikus sotsioloogias näha üllatavat segadust ühiskondlike nähtuste analüüsis ja sotsioloogilise mõtte kui terviku sügavat kriisi. Kodanliku sotsioloogia kriis on eelkõige imperialismiajastu kodanliku maailmavaate üldkriisi moment. Kuid ületada seda kriisi, jäädes kodanliku maailmavaate ja filosoofilise idealismi piiridesse, on võimatu. Ainsa väljapääsu kodanliku sotsioloogilise mõtte kriisist annab ajalooline materialism.

Loodus ja ühiskond

1. Looduse ja ühiskonna vastastikune mõju

Ühiskonna mõiste

Igapäevases teadvuses tähendab mõiste «ühiskond» tihti mingi arvu inimeste ühinemist teatud eesmärkideks: spordiühing, kunstnike ühing jms.* Kui me aga kõneleme inimühiskonnast tervikuna, siis peame silmas niisugust ühendust, mis haarab endasse kõik inimesed. Seejuures ühiskonna mõiste hõlmab mitte ainult kõiki praegu elavaid inimesi, vaid ka kõiki põlvkondi minevikus ja tulevikus, s. t. kogu inimkonda tema ajaloo ja tulevikuperspektiiviga. Inimeste terviklikku süsteemi ühinemine toimub ja reprodutseerub sõltumatult tema liikmete tahtest. Inimühiskonda ei võeta kedagi vastu avalduse põhjal: loomulik sündimise fakt lülitab inimese vältimatult ühiskonna ellu.

Ühiskond on tema igal arenemisastmel mitmekülgne moodustis, hulga mitmekesiste inimestevaheliste sidemete ja suhete keeruline põiming. Ühiskonna elu ei ammendu teda moodustavate inimeste eluga. Ühiskond loob selliseid materiaalseid ja vaimseid väärtusi, mida ei saa luua üksikud inimesed: tehnika, institutsioonid, keel, teadus, filosoofia, kunst, moraal, õigus, poliitika jne. Kogu see inimeste suhete, tegude ja nende tagajärgede keeruline ja vastuoluline kera ongi see, mis moodustab ühiskonna kui terviku. Inimühiskond on dialektiliselt liigendatud terviklik süsteem, mis tekkis ajalooliselt ja areneb pidevalt, läbides üksteisele järgnevaid kvalitatiivsete muutuste staadiume. Selle süsteemi üldised seaduspärasused määravad iga süsteemi kuuluva elemendi iseloomu ja suunavad tema arenemist. Järelikult, selle süsteemi mistahes elementi võib mõista mitte tema isoleerituses, vaid ainult tervikule viivas seoses. Ühiskond on ühtne sotsiaalne organism, mille sisemine organisatsioon on kindlate, antud korrale iseloomulike mitmekesiste seoste summa, mille aluseks on lõppkokkuvõttes

* Nii on see vene keeles, kus ühiskond on «общество» ja spordiühing ning kunstnike ühing on vastavalt «спортивное общество», «общество художников». *Tõlkija.*

inimeste töö. Inimühiskonna struktuuri moodustavad: *materiaalne tootmine* ja selle alusel kujunevad tootmisalased, *majanduslikud* ja *sotsiaalsed* suhted, mis haaravad endasse klassilised, rahvuslikud ja perekondlikud suhted; *poliitilised* suhted ja, lõpuks, *ühiskonna elu vaimne sfäär*; teadus, filosoofia, kunst, kõlblus jne.

Pole ühiskonda üldse, nagu pole ka inimest üldse, vaid on inimeste ühiskondliku organisatsiooni konkreetsed vormid, näiteks sotsialistlik ühiskond, kapitalistlik ühiskond, feodaalne ühiskond jne. Vaatamata kõigile konkreetsete ühiskondade erinevustele on igal ühiskonnal jooned, mis eraldavad teda loomakarjast ja üldse kõigest sellest, mis pole ühiskond.

Ühiskonnale on omane selge jagunemine teda moodustavateks komponentideks ja nende komponentide tihe vastastikune seos. Majandus, poliitika, teadus, õigus, kõlblus, kunst, religioon ei eksisteeri väljaspool seost üksteisega. Ilma ühiskondliku tervikuta, ilma inimesteta, kes on omavahel lahutamatult seotud kogu ühiskondlike suhete süsteemiga, pole majandust, poliitikat ega kõblust jne. Need kõik on ühe, ühtsete seaduste järgi elava terviku tahud. Poliitilised organisatsioonid, majanduslikud sidemed (tootmine, jaotamine, tarbimine), õigusnormid, abielu- ja perekonnasuhted, sugulussidemed, rahvuslikud ja muud suhted ühendavad inimesi ja vastandavad neid üksteisele tervikliku inimkollektiivi erinevates kombinatsioonides.

Looduse ja ühiskonna ühtsus

Näib, et pole midagi lihtsamat kui lugeda ühed asjad loodusesse ja teised ühiskonda kuuluvaiks. Tegelikult pole see nii lihtne. Puud aias on istutatud inimese poolt. Nende seemned ja kasvuprotsess on looduslik fakt. Pinnas — osa loodusest, on ümber kujundatud inimese poolt. Koduloomad on looduse objektid, milles on kunstliku valiku teel teatud määral realiseeritud inimese eesmärgid. Hooned on ehitatud inimese poolt, aga materjal on looduse and. Inimene on, mõistagi, looduslik olend, ta on looduse kroon, kõrgeim bioloogiline liik, mis on tekkinud loomariigist. Kuid ta on eelkõige sotsiaalne olend.

Inimene elab maakeral selle õhukese kesta — geograafilise keskkonna piires. Geograafiline keskkond on see osa loodusest, mis on eriti tihedas vastastikuses toimes ühiskonnaga ja millele ühiskond avaldab mõju. Geograafilise keskkonna hulka kuulub mitte ainult jõgi, mis on otseselt või kaudselt seotud inimese tegevusega, vaid ka kanal, mitte ainult kallas, vaid ka pais, mitte ainult mets, vaid ka kunstlik metsavöönd, samuti nagu põllud, koplid, karjamaad, aasad, linnad ja kõik teised asulad, klimaatilised ja pinnasetingimused, maavarad, taime- ja loomariik.

Elu tekkis ja areneb geograafilises keskkonnas. Inimkonna ajalugu on maakera ajaloo jätk; see on, Herzeni sõnade kohaselt,

ühe romaani kaks peatükki, ühe protsessi kaks faasi, mis on väga kauged äärtel ja äärmiselt lähedased keskel. Me oleme seotud geograafilise keskkonnaga «veresidemete» kaudu ja väljaspool teda on meie elu võimatu: kosmonaudid, hüljates ajutiselt maakera, viivad endaga kaasa «tükikese» maakera elu. Loodusliku ja ühiskondliku alge vahel pole kuristikku, mis, mõistagi, ei tähenda kvalitatiivse spetsiifika puudumist. Vaatamata kõigile oma kvalitatiivsetele erinevustele jääb ühiskond veelgi laiema terviku — looduse osaks. Alates inimkonna ilmumise aegadest toimuvad maakeral kolme liiki protsessid: puht-looduslikud, spetsiifiliselt ühiskondlikud ja justkui sulamlikud, s. o. need, mis ühendavad endas nii neid kui teisi.

Looduse ja ühiskonna vastastikuse mõju dialektika on selline, et ühiskonna arenedes tema vahetu sõltuvus loodusest väheneb, vahendatud sõltuvus aga suureneb. See on ka arusaadav: tunnetades üha suuremal määral looduse seadusi ja kujundades nende alusel loodust ümber, inimene suurendab oma võimu looduse üle; ühtlasi astub ühiskond oma arengu käigus üha laiemasse ja sügavamasse kontakti loodusega, tõmmates oma tegevuse sfääri üha suurema arvu looduse esemeid ja protsesse.

Inimkond, olles lülitanud oma tegevuse orbiiti kogu planeedi, tungib nüüd juba kosmosesse. Ühtlasi ta reprodutseerib maakeral hulgaliselt kosmilist laadi protsesse: ülimadalad ja ülikõrged temperatuurid, vaakuum (gaasi hõrendatud seisund, mis on omane tähtedevahelisele keskkonnale), transuraanide ja teiste kunstlike ainult tähtedel esinevate elementide (tehneetsium) valmistamine. Maa tehiskaaslased, planeetidevahelised jaamad ja kosmoselaevad. Teadus ja tehnika loovad baasi inimese edasisele kosmosesse tungimisele, aga võib-olla ka inimkonna kosmilisele laialiasumisele.

Seega looduse ajalugu ja ühiskonna ajalugu mõjustavad teineteist vastastikku, sõltuvad teineteisest, tungivad teineteisesse ja moodustavad dünaamilise ühtsuse. Üks näide. Maailmasõdade ajal, millal kalapüük Põhja-Atlandil teravalt vähenes, hakkasid tööndusliku kalade keskel nende liigse tiheduse tõttu levima haigused ja kalade keskmine suurus vähenes tunduvalt. See annab tunnistust ühiskonna reguleerivast osast bioloogiliste protsesside käigule meres, sellest, et loodus on «kohandunud» ühiskonna rahuaja elule.

Ühiskonna mõju ümbritsevale loodusele

Inimkond on mitte ainult asukas, vaid ka maakera, looduse ümberkujundaja. Pärist tekkimise algusest peale ja mida edasi, seda rohkem on inimkond muutnud ümbritsevat loodust. Mõõtmatu hulk inimeste tööd on kulutatud looduse ümberkujundamisele, ja kõik see töö, D. I. Pissarevi sõnade kohaselt, on pandud maasse kui hiiglaslikku hoiukassasse. Inimese töö on maha raiunud metsad, kuivatanud sood, ehitanud paisud, rajanud külad ja

linnad, põiminud mandrid tihedasse teedevõrku ja teinud hulga muid asju.

Inimkond muudab loodusrikkused ühiskonna kultuur-ajaloolise elu vahendeiks. Kui palju sajandeid välk, valgustades ööpimedust ja tuues sageli kaasa purustusi, kohutas inimese ettekujutust, sundides teda langema silmili maha pikselöökide ajal. Kuid inimene alistas ja distsiplineeris elektri, sundis teda teenima ühiskonna huve. Välk süttib alandlikult klaaskolbides, ta valgustab tänavaid ja maju, paneb liikuma tööpingid ja rongid. Inimene mitte ainult paigutas ümber teistesse klimaatilistesse tingimustesse mitmesugused taime- ja loomaliigid, vaid muutis ka oma elukoha välist ilmet ja kliimat ning kujundas ümber taimi ja loomi.

Ühiskonna mõju loodusele kasvab vastavalt materiaalse tootmise kasvule. Iga olulise edasiminekuga ühiskondlikus tootmises toimub ka muutus ühiskonna loodusele mõjumise iseloomus. Koos tootmise kasvuga muutuvad ühiskondlikud vajadused, muutub nõudmine looduse materiaalsetele ressurssidele. Muutub mitte ainult looduse ühiskonna poolt mõjutamise intensiivsus, vaid muutuvad ka selle mõju vormid. A. E. Fersmani sõnade kohaselt: «Inimese majanduslik ja tööstuslik tegevus on oma mastaabilt ja tähenduselt saanud võrreldavaks looduse enda protsessidega... Inimene teeb maakera geokeemiliselt ümber.»

Geograafiline keskkond muutub kiiremini kui loodus, mis ühiskondlikku mõju ei tunne. Geograafilise keskkonna muutused sõltuvad seejuures tootmise arenemise tasemest ja ühiskondlikust korrast. Iga uus ühiskondlik kord muudab geograafilist keskkonda, kasutades samal ajal eelnevate epohhide saavutusi, ja omakorda justkui annab geograafilise keskkonna üle tulevastele põlvedele. Ühiskonna poolt loodusele avaldatava mõju suurenemise tõttu toimub mõningate looduslike protsesside kiirenemine.

Geograafilise keskkonna areng toimub üpris kiiresti ja mõne tuhande, saja või isegi kümne aasta jooksul võib temas näha üpris olulisi muutusi. Näiteks maad kündes paigutavad inimesed iga aasta ümber pinnase massi, mis kolm korda ületab selle vulkaaniliste produktide hulga, mis maapõuest sama ajaga välja paisatakse. Viimase viiesaja aasta jooksul on inimkond maapõuest välja võtnud mitte vähem kui viiskümmend miljardit tonni süsinikku ja kaks miljardit tonni rauda. Viimase aastasaja vältel on tööstusettevõtted «lisanud» atmosfääri kolmesaja kuuekümne miljardi tonni ümber süsihappegaasi, mis on suurendanud selle kontsentratsiooni peaaegu kolmteist protsenti. Lisades seda gaasi, suurendavad inimesed taimede kasvu intensiivsust. Süsihappegaas, pidades kinni Maa poolt transformeeritud päikesekiirgust, «soojendab» maakera. Arvatakse, et süsihappegaasi hulk, mis on juba täiendavalt atmosfääri läinud, on küllaldane tema keskmise temperatuuri tõusuks üks kuni poolteist kraadi.

Mida kaugemale ühiskond areneb, seda ulatuslikumalt ta muu-

dab oma tööga ümbritsevat geograafilist keskkonda, akumuleerides sellesse omadusi, mis viimast üha rohkem eemaldavad ürgsest seisundist. Need uued omadused, mis on loodud eelnevate põlvkondade tööga, lubavad inimeste uutel põlvkondadel rohkendada töövahendeid ja tarbeesemeid. Kui kaasaegne geograafiline keskkond jätta ilma omadustest, mis on loodud paljude põlvkondade tööga, ja viia see lähteseisundisse, milles ta oli inimajaloo algul, siis kaasaegne ühiskond ei saaks eksisteerida.

NLKP programm, nõudes säästlikku suhtumist meie loodusrikkustesse, näeb ette geograafilise keskkonna edasisi ulatuslikke ümberkujundusi, mis on vajalikud uue ühiskonna ehitamiseks. Kommunistliku ühiskonna ehitamine pole ainult tehnika ja ühiskondlike suhete ümberkujundamine ja uue inimese kasvatamine, vaid ka teadlik, plaanipärane looduse ümberkujundamine, kommunistliku ühiskonna geograafilise keskkonna loomine. Kogu meie planeet muutub kauniks õitsvaks aiaks.

Looduse mõju ühiskonna arenemisele

Loodusliku keskkonna tähtsus on ajaloos väga suur. Seejuures loodus ei mõju ühiskonnale kuskil ega kunagi ühtviisi. Ta toimib erinevalt: sõltuvalt inimkonna paiknemisest maakeral «annab» loodus talle erineva hulga valgust, soojust, vett, sademeid, taimestikku ja loomi. E. Reclus väidab, et inimkonna ajalugu kujutab pikka rida näiteid sellest, kuidas keskkonna tingimused ja meie planeedi pinnavormid soodustasid või pidurdasid inimkonna arengut. Kui kaugel põhjas, selles jäätunud stiihias, inimene rebis välja karmi looduse käest eksisteerimise vahendid piinavate pingutuste hinnaga, siis troopikas liiga pillav loodus talutab inimest, Marxi sõnade järgi, nagu last talutusnööri otsas ja ei tee inimese enda arenemist looduslikuks paratamatuseks.[1]

Geograafilise keskkonna mõju ühiskonnale on ajalooline nähtus. Mida kaugemale mineviku sügavusse, mida nõrgemad ühiskonna jõud, seda suurem on tema sõltuvus ümbritsevast loodusest. Näiteks mandrite suur jäätumine ja sellele järgnev jääliustike liikumine umbes 600—800 tuhat aastat tagasi muutis oluliselt maakera floorat ja faunat, eriti aga viis metsade hõrenemisele. See sundis meie loomseid sugulasi — ahve — hülgama harjumuspärased metsad ja pidama maapealset eluviisi. Muutus toidurežiim. Ahvid olid sunnitud võtma tarvitusele uued vahendid toidu hankimiseks ja enesekaitseks, valmistama tööriistu ja konsolideerima karja. Ürginimeste töötegevus viis lõppude lõpuks ühiskonna tekkimisele. Looduslikud tegurid tingisid teatud määral selle, et muistsed inimesed paiknesid maakeral peaasjalikult jõgede läheduses.

Materiaalse tootmise protsessi tõmmatud geograafiline keskkond mõjutab tootmise iseärasusi. Näiteks tundra tingimustes

[1] Vt. K. Marx, Kapital, I kd., lk. 443.

tegeleb elanikkond põdrakasvatusega, aga Musta mere rannikul — tee- ja tsitruskultuuride kasvatamisega. V. A. Anutšini sõnade kohaselt võib geograafiline keskkond kui majandusliku tegevuse tingimus järelikult määrata eri maade ja rajoonide majandusliku spetsialiseerumise. Kohalike looduslike tingimuste osatähtsuse ignoreerimine võib olla tõsiste negatiivsete tagajärgede põhjuseks: rööveilik metsa maharaiumine ilma tema taastamiseta, põllumajanduslike kultuuride juurutamine nende tsoonide põllumajandusse, kus need kultuurid ennast majanduslikult ei õigusta, — kõik need ja neile sarnased faktid võivad tuua tõsist kahju rahvamajandusele. Kohalike iseärasuste arvestamine «...on aruka töö aluseks».[1] V. R. Viljamsi heinaväljasüsteemi rakendamine kõikjal ja tingimusteta tõi meil põllumajanduslikule tootmisele tõsist kahju. Samal ajal, ületades heinaväljasüsteemi kõikjale levitamise kahjulikke tagajärgi, on vaja arvestada geograafilise keskkonna kohalikke iseärasusi. Näiteks oleks viga viia sisse vaheltharimise süsteem mõningates mägirajoonides, kus see võib viia erosiooni arenemisele.

Kriipsutades alla geograafilise teguri arvestamise vajadust, ei tohi seda üle hinnata ja ammugi ei tohi seda tõsta ühiskonna arenemise otsustavaks jõuks, nagu teevad geograafilise determinismi esindajad. Näiteks arvas E. Reclus, et «kõik põhilised ajaloo faktid on seletatavad nende toimumiskoha geograafiliste tingimustega». Geograafilise suuna esindajad sotsioloogias tuletavad ühiskondliku arengu kliima, pinnase, eri maade geograafilise asendi iseärasustest, mis määravat täielikult rahvaste saatuse, nende ühiskondlikku ja poliitilise korra, elulaadi jne. Geograafilist suunda sotsioloogias kasutatakse imperialistide poolt võõraste rahvaste orjastamise, tooraineressursside vallutamise ja maailmavalitsemise pretensioonide teoreetiliseks põhjendamiseks.

Imperialismi tingimustes on geograafilise determinismi printsiibid geopoliitika aluseks. Geopoliitika lähteprintsiibiks on väide, et inimkonna ajalugu on igavene võitlus eluruumi eest. Geopoliitika oli saksa fašistidele agressiooni ja võõraste territooriumide riisumise ideoloogiliseks õigustajaks. Nüüd on geopoliitika printsiibid üle võetud Ameerika Ühendriikide mõningate agressiivsete ringkondade poolt.

Rahvastiku probleem

Rahvastik on teatud maades ja kogu maakeral tervikuna elavate inimeste kogusumma. Rahvastiku pidev kasv on ühiskonna elu ja arenemise üks loomulikke tingimusi. Ühiskonna majanduslik ja vaimne elu eeldavad antud territooriumil teatud miinimumi inimeste olemasolu, s. t. vajalikku rahvastiku tihedust.

Marx tegi kindlaks, et igale ajaloolisele tootmisviisile on omased erinevad, ajaloolise iseloomuga rahvastusseadused. Eksistee-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 329.

rib vastastikune dialektiline mõju tootmise kasvu ja rahvastiku kasvu vahel. Ürgkogukondliku korra ajal kasvas rahvastik äärmiselt aeglaselt ja suremuse tase oli kõrge. Orjandusliku korra ajal rahvastiku kasv veidi suurenes, feodalismi ajal aga muutus see veelgi tunduvamaks.

Tehnika arengu tagajärjel kiirenes rahvastiku kasv kapitalismi ajal tunduvalt. Teaduse edusammud viisid suremuse, eriti laste suremuse langusele. Kuid kodanlik tootmissüsteem osutus võimetuks efektiivselt ära kasutama kasvavat elanikkonda. Marxi poolt avastatud kodanliku ühiskonna rahvastusseadus tuleneb kapitalistliku akumulatsiooni iseärasustest, mis toodab «. . . kogu aeg, — ja sealjuures proportsionaalselt oma energiaga ning ulatusega, — relatiivselt üleliigset, s. o. kapitali keskmiste kasvuvajaduste suhtes üleliigset, niisiis ülearust või täiendavat töölisrahvastikku».[1]

Tunduv osa töölistest ei leia kodanliku ühiskonna tingimustes oma jõududele rakendust ja moodustab reservtööarmee, s. o. töötute armee, millega liituvad laostunud väiketootjad. Imperialismi staadiumil suhteline ülerahvastus tugevneb eriti.

Sotsialistlikus ühiskonnas iseloomustab rahvastusseadust elanikkonna täielik ja ratsionaalne hõivatus ühiskondlikult organiseeritud tööga, elanikkonna plaanipärane paigutus ja tema arvu kasv.

Tervikuna on rahvastiku kasvu dünaamika umbes niisugune: meie ajaarvamise alguseks moodustas maakera elanikkond umbes 200 miljonit; renessansiajastul küündis ta 0,5 miljardini; XIX saj. keskel — 1 miljardini; 1930-ndaks aastaks — 2 miljardini; 1963. a. elas maakeral 3,2 miljardit inimest. Rahvastiku kasv hirmutab paljusid kodanlikke teadlasi. Mõned kodanlikud teadlased levitavad agaralt «pinnase väheneva viljakuse» teooriat, väites, et täiendav töö ja kapitali paigutamine pinnasesse ei võivat viia maa viljakuse progressiivsele suurenemisele, et haritava maa piiratus on ületamatuks takistuseks toiduainete tootmise suurendamisele. Siit tehakse järeldus, et nälg ja teised inimkonna kannatused on vältimatud, kuna nad olevat vajalikud elanikkonna arvu ja elatusvahendite varude vahelise tasakaalu taastamiseks. Selle kontseptsiooni üheks esiisaks on inglise majandusteadlane ja vaimulik Malthus (1766—1834), kes formuleeris, tema sõnade järgi, «suure loodusseaduse», mille kohaselt rahvastik kasvab geomeetrilises progressioonis, samal ajal kui elatusvahendid võivad parimal juhul suureneda ainult aritmeetilises progressioonis. Selle tagajärjel saabuvat «absoluutne ülerahvastus». Malthus kuulutas küüniliselt, et inimene, kes tuleb juba hõivatud maailma, kui vanemad pole suutelised teda toitma või kui ühiskonnal pole võimalik kasutada tema tööd, ei oma õigust nõuda mingit ülalpidamist. Ta on maakeral liigne ja suurel elu peol pole tema jaoks kohta. Loodus

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 547.

käsib tal lahkuda ja ei viivita ise oma vankumatu otsuse elluviimisega. Tänapäeva maltusiaanlased, näiteks U. Vogt, väidavad, et maakeral on liiga palju inimesi, võrreldes tema piiratud ressurssidega. Ühiskond olevat samasuguses seisundis nagu inimene, kelle saapad on kaks numbrit väiksemad. Aeg on seda mõista, väidavad maltusiaanlased, ja jätta olemasolevate majanduslike süsteemide süüdistamine.

Humanismile vaenulikud ideoloogid kiidavad selle alusel heaks kõik need vastikud ühiskondliku elu nähtused, mis vähendavad rahvastikku: laste kõrge suremuse, epideemiad ja verised sõjad. Kõik need on «ravivad» vahendid, mis pehmendavad vastuolu elanikkonna «üleliigse» kasvu ja tootmise «mitteküllaldase» kasvu vahel. Eriti elavdas maltusiaanlasi aatomipommi leiutamine. Üks neist kirjutab: «Meil on vaja koguda otsustavust uute sõjapidamisvahendite rakendamiseks, mis võivad pühkida maa pealt inimesed, loomad ja taimed sadade ruutkilomeetrite suuruselt territooriumilt... Maakera elanikkonna kasv teeb vältimatuks aatomipommi kasutamise.»

Rangelt teaduslike uurimuste ja kogemustega on tõestatud, et maal on peaaegu lõpmatu võime tõsta oma tootlikkust vastavalt tehnilistele ja ühiskondlikele tingimustele. Maa annab alati inimesele niipalju, kuipalju ta paneb sellesse vahendeid ja tööd. Keemiliste väetiste kasutamine ja maaharimisviiside täiustamine kutsuvad esile põllumajanduslike kultuuride viljakuse pideva kasvu.

Maailm on kaetud laud, mille taga on küllalt ruumi kõigi tema elanike jaoks. Inimkonda ei ähvarda looduslike ressursside vaesumine, toiduainete ja tarbeesemete tootmiseks vajaliku tooraine nappus. Tohutud reservid ses suhtes avab põllumajanduse arendamine. Nagu näitavad geoloogia ja mõnede teiste teaduste edusammud, on maavarasid samuti tunduvalt rohkem, kui varem eeldati. Aga paljusid kasuliku tooraine allikaid on inimkond ainult vaevalt puudutanud. Iseäranis käib see nende rikkuste kohta, mida peidavad endas mered ja ookeanid. Arvatakse, et lähima aastasaja vältel maakera elanikkond kasvab kaheksa kuni kümne miljardi inimeseni. Ja ikkagi ei anna see alust maltusiaanlikeks järeldusteks. Nälg on ekspluataatorliku korra eksisteerimise tagajärg. Loodus pole selles «süüdi». Kuid pideva nälja ja alatoitluse likvideerimine koos rahvastiku kiire kasvuga kutsub esile ühiskonna ja looduse vastastikuse mõju järsu suurenemise. Juhtides tähelepanu rahvastiku kasvu reguleerimise võimalikkusele tulevikus, kirjutas Engels: «Muidugi eksisteerib abstraktne võimalikkus, inimkonna selliseks arvuliseks kasvuks, mis kutsub esile vajaduse piirata seda kasvu. Kuid kui kunagi kommunistlik ühiskond on sunnitud reguleerima inimeste produtseerimist, samuti nagu ta selleks ajaks juba reguleerib asjade tootmist, siis ongi ainult tema see, kes on suuteline tegema seda ilma raskusteta.»[1]

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXVII, стр. 108.

Rahvastiku kasv koos geograafilise keskkonnaga moodustab ühiskonna arenemise loodusliku teguri. Mõlemad nad etendavad tähtsat, kuid mitte otsustavat osa ühiskonna arenemises. Nad ei ole põhjuseks, mis määrab selle arengu käigu ja suuna. Otsustavat osa ühiskonna arenemises etendab lõppude lõpuks materiaalsete hüvede tootmise protsess.

2. Materiaalne tootmine

Tootmine ja vajadused

Materiaalsete väärtuste tootmine on ühiskonna eksisteerimise alus ja arenemise otsustav tingimus. Ühelt ühiskondlikult korralt teisele ülemineku põhjuseks on tootmisesisesed vastuolud. Muutuvad tööriistad, mida inimene kasutab tootmise protsessis, koos nendega muutuvad ka inimesed ise, nende vilumused, teadvus, muutub kogu ühiskonna elu majanduslik laad, toimub kõigi inimestevaheliste suhete ümberkorraldamine, kujunevad ümber organisatsioonid, asutused, ideed ja kombed.

Kõigest sellest, millega kunagi on tegelnud või tegelevad inimesed, on materiaalne tootmine esmaseim ja kõige vajalikum. Ta neelab põhiosa ühiskonna aktiivsest ajast. Ta hõlmab rõhuva enamuse inimesi. See on ka arusaadav. Selleks et elada, peavad inimestel olema elatusvahendid, selleks et neid omada, peavad inimesed töötama. Ühiskonna elu ilma tööta on võimatu. Inimene ei saa rahulduda sellega, mida loodus annab talle valmis kujul. Hegeli sõnade kohaselt on vaja isegi õhku töödelda, sest seda on vaja soojendada. Ühendades oma töö looduse ainega, kasutades tema seadusi, valmistavad inimesed selliseid asju, milliseid pole looduses. Töö on inimeste teadlik tegevus, mis on suunatud looduslike objektide ümberkujundamisele tööriistade abil ja vastavalt ühiskondlikult tingitud vajadustele.

Tootmine määrab ja suunab teiste alade hulgas ka tarbimist. Viimane on võrreldes tootmisega tunduvalt konservatiivsem. Tal endal pole arenemise allikat ja tema muutused sõltuvad tootmise muutumisest. Inimkonna paljusajandilise ajaloo vältel on tootmine toimunud tarbimise jaoks. Tootmine sünnitab tarbimise objekti, tarbimise viisi ja ergutab tarbima, tootmine sünnitab vajaduse. Tarve toidu, soojuse ja elamu järele nõuab, et inimesed, täiustades tööriistu ja töövõtteid, pingutaksid muskleid ja aju.

Vajadustel on ajalooliselt tingitud iseloom ja nad jagunevad ühiskondlikeks ja isiklikeks. Seejuures isiklikud ja ühiskondlikud vajadused põimuvad omavahel niivõrd läbi, et nende jagamine on mõnevõrra tinglik. Isiklikud vajadused on tingitud inimese elust ühiskonnas, ja selles mõttes on neil ühiskondlik iseloom nagu kõigel inimesele omasel. Ühiskondlike hulka kuuluvad need vajadused, mille rahuldamine on sotsiaalse organismi kui tervikliku

süsteemi elu vältimatu tingimus. Näiteks kuuluvad nende hulka vajadused tootmise objektide ja vahendite, akumulatsiooni ja reservfondide, armee ja valitsemisaparaadi ülalpidamise, teaduse, tehnika, kunsti, kultuuri arendamise jms. vahendite järele. Ühiskonnal on tohutu suur ja üha kasvav arv vajadusi.

Isiklike vajaduste hulka kuuluvad need, mille rahuldamine moodustab inimese kui mõistusliku ühiskondliku olendi funktsioneerimise ja arenemise paratamatult tarviliku tingimuse. Isiklikud vajadused jagunevad omakorda materiaalseteks ja vaimseteks. Ajalooliselt on materiaalsed vajadused esmased, vaimsed aga neist tulenevad; viimased tekkisid hiljem ja materiaalsete vajaduste rahuldamise alusel. Materiaalsed vajadused on ka sotsiaalselt tingitud. Inimlikud vajadused on objektiivne fakt. Ühiskondlike ja isiklike vajaduste tundmaõppimine ning rangelt teaduslik arvestus, selle väljaselgitamine, mida inimesed tegelikult vajavad ja kuidas kõige paremini rahuldada neid vajadusi, on erinevate rahvamajandusharude, teaduse ja kultuuri arendamise suundade õige valiku tähtis tingimus.

Ühiskonna tootlikud jõud

Tootmiseks on tingimata vajalik lähtematerjal — objekt, mis kuulub töötlemisele. See on maa, maavarad, puit ja teised materjalid. Kuid paljaste kätega ei saa loodust ümber kujundada. Materiaalsete hüvede tootmine, olles ühiskonna elu ja arenemise aluseks, algab eelkõige tööriistadest, mis Marxi sõnade kohaselt moodustavad «tootmise luude ja lihaste süsteemi», nende valmistamisest ja rakendamisest. Tootmiseks, eriti kaasaegseks, on tingimata tarvilikud masinad, instrumendid — tööriistad. *Asju, mis on loodud inimese poolt eesmärgiga mõjutada ja ümber kujundada välismaailma inimeste huvides, nimetatakse tööriistadeks.*

Juba oma eksisteerimise kõige varasematel etappidel, kui inimesed elasid veel karjadena, ei saanud nad läbi ilma lihtsaimate tööriistadeta, näiteks pihukirveta. Inimkonna arenemisega tööriistade osatähtsus kasvab pidevalt. Meie päevil on tootmisprotsess mõeldamatu ilma keeruliste tööpinkide ja mehhanismideta, mis pannakse liikuma auru-, elektri- või aatomienergia jõul.

Peale tööriistade on tootmiseks vältimatult tarvilikud tehase ja vabrikuhooned, laod, energia ja «tootmise veresoonte süsteem» — transport. Kõik see koos tööriistadega moodustab *töövahendid,* tehnika. Töövahendid koos tööobjektiga moodustavad aga *tootmisvahendid.*

Ühiskonna tootlikud jõud lülitavad endasse tootmise tehnoloogia. Peaaegu kõigis kaasaegse tootmise harudes määravad tehnoloogiliste ülesannete lahendused oluliselt töö iseloomu, tööriistad ning kogu tootmisprotsessi. Spetsialiseerumine, kontsentratsioon ja koopereerimine kogu tööstuse ja tema üksikute harude mastaabis, toodangu, tööriistade ja tehnoloogiliste protsesside

unifitseerimine ja standardiseerimine ning tootmise konveiersüsteemide juurutamine igas ettevõttes muutuvad üha tähtsamateks momentideks kaasaegses materiaalses tootmises. Tootmine sõltub väga suurel määral materiaal-tehnilise varustuse organiseerimisest. Tootmise teaduslik organisatsioon sisaldab järgmised põhisuunad: tööorganisatsiooni, tootmisvahendite ratsionaalse kasutamise, tootmise juhtimise ja planeerimise. Järelikult, tootmise ja tema materiaal-tehnilise varustuse organisatsioon, nagu tehnoloogiagi, on olulised jooned, mis iseloomustavad ühiskonna tootlikke jõude.

Ajalooliselt määratud tootmisvahendite, esmajärjekorras tööriistade, tootmise tehnoloogiliste võtete ja ühiskondliku tööorganisatsiooni kogusumma — kõik see moodustab ühiskonna materiaal-tehnilise baasi. See haarab tootlike jõudude esemelise osa, millesse on kätketud varasem töö ja milleta ei saa teostuda igapäev uuenduv inimeste elav töö. Ühiskonna materiaal-tehnilise baasi funktsioneerimise vältimatuks tingimuseks on tema lahutamatu seos materiaalsete väärtuste tootja endaga — inimesega.

Peamist osa tootmisprotsessis mängivad muidugi mitte tööriistad, vaid inimesed. Just nemad loovad ja panevad liikuma tootmisvahendid. Ilma inimesteta on tootmisvahendid surnud. Marxi ütluse järgi, ühiskonna tõelist rikkust arvestatakse mitte materiaalsete väärtuste hulga järgi, vaid inimeste üldise ja töökultuuri taseme, nende teadmiste taseme ja loomingulise aktiivsuse järgi. Inimene, tema töö on kõige väärtuslikum rikkus maailmas. Selleks et töövahendid astuksid tootmisprotsessi, on tingimata vajalik tööjõu, elava inimtöö rakendamine. Nagu öeldakse, mitte vasar ei tao rauda, vaid sepp. «*Kogu inimkonna esimene tootlik jõud on tööline, töötaja.*»[1]

Seega *tootlikud jõud on ühiskonna poolt loodud tootmisvahendid ja eelkõige tööriistad, aga samuti ka inimesed, kes valdavad tootmiskogemusi, töövilumusi ja toodavad materiaalseid hüvesid.*

Teadus ja tehniline progress

Ühiskonna tootlike jõudude arenemise taseme üle otsustatakse eelkõige tehnika täiuslikkuse järgi. Tehnikasse on inimkond akumuleerinud oma sajanditepikkuse kogemuse, looduse ümberkujundamise võtted ja vaimse kultuuri arenemise teatud taseme. Seepärast tehnika — see on asjad ja protsessid, milledel on teatud füüsikalised ja keemilised omadused, mis on saanud ühiskonnalt fikseeritud ja suhteliselt püsiva otstarbe. Tööriistade vormis ja funktsioonides on kehastatud inimeste tööalase tegevuse ajalooliselt väljatöötatud ja üldistatud meetodid. Teatud tööriistad dikteerivad inimestele nende kasutamise viisi, tööobjekti mõjutamise vormi: vibust lastakse, haamriga taotakse naelu, võrguga püütakse kala jne.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 334—335.

Tööd, mis on kulutatud antud toodangu väljalaskmiseks vajalike tootmisvahendite valmistamiseks, nimetatakse möödunud ehk *asjastatud* tööks. Tööd, mida vahetult kulutatakse antud toodangu valmistamisele, on kombeks nimetada *elavaks* tööks. Ajaloo varajastel staadiumidel oli ülekaalus elav töö. Nüüd aga, mil inimene üha enam kasutab keerulisi tööriistu, on toodangu ühikule kulutatavast üldisest töökulust reeglina ülekaal asjastatud tööl. Elava töö osatähtsuse vähenemine tootmisprotsessis on tehnilise progressi seaduspärane tendents.

Tehnika, olles teadmiste asjastatud jõuks, mängib ülisuurt osa teaduse arengus, ja teadus mõjub omakorda tehnikale. «Elektrist oleme üht-teist ratsionaalset teada saanud alles sellest ajast peale, kui avastati tema tehniline rakendatavus.»[1] Teaduse tungimine tootmisse on äärmiselt keeruline protsess. Teadmisest tema kehastamiseni tehnikas möödus mõnikord sajandeid. Näiteks juba antiikajal teati, et aur võib töötada, — tasus ainult vaadata, kuidas ta pillub nõu kaant, milles keeb vesi. Kuid möödus umbes kaks aastatuhandet, enne kui auru sunniti mehhanisme liikuma panema. Aurumasinate ehitamise ja ekspluateerimise tehniline praktika omakorda viis termodünaamika tekkimisele.

Teaduse avastusi ja saavutusi kasutatakse nii või teisiti tehnilistes uuendustes. Tehniliste revolutsioonide tähtsaimateks eeldusteks on teaduslikud avastused ja nende rakendamine tootmisse uute *materjalide*, uute *tööriistade*, tootmise uue *organisatsiooni* ja *tehnoloogiliste* lahenduste ja ka materiaalsete väärtuste vahetu tootja *teaduslik-tehnilise kultuuri* taseme tõusu näol.

Avades teatud struktuuriga kehade moodustamise protsesside juhtimise meetodid, annab teadus võimaluse saada ettenähtud omadustega materjale. Näiteks keemia annab täna tootmise käsutusse materjale, milliseid ei tunne loodus ja mis ületavad tunduvalt kõik selle, mis oli inimese käsutuses paljude aastatuhandete vältel. Nii tulid tehnikasse pooljuhid, purunematu klaas, vaigud, millega võib kokku kleepida sildade osi, kunstlikud teemandid, mis kriimustavad isegi kõige kõvemate looduslike teemantide tahke. Tänu teaduse edusammudele ilmusid automaattehased, mida juhivad küberneetilised masinad.

Teadus juurdub vääramatult kõigisse rahvamajanduse harudesse. Teadus, avades pinnases, taimedes ja loomades toimuvate protsesside saladusi, aitab täiustada põllumajandusliku tootmise tehnoloogiat. Käesoleval ajal väljapaistvad tehnilised lahendused algavad reeglina teaduslike uurimistöödena. Kaasaegne tootmine, mis on rajatud teaduslike avastuste tulemustele, muutub üha suuremas mastaabis laboratoorse teadusliku uurimise laiendatud protsessiks.

Sotsialismi tingimustes lülituvad tootlike jõudude hulka mitte

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 422.

ainult loodusteadused, vaid ka ühiskonnateadused, eelkõige poliitiline ökonoomia, mis peab aitama kõige ratsionaalsemalt kasutada materiaalseid ja inimressursse, aitama välja valida tootmise arendamise kõige progressiivsemad suunad ja täiustama tootmise organisatsiooni. Kõik see kiirendab rahvamajanduse arenemist.

Teadus muutub üha enam vahetuks tootlikuks jõuks ja tootmine — kaasaegse teaduse tehnoloogiliseks rakenduseks. Teaduse vahetu side tootmisega teostub ka inimeste kaudu: teadus üldistab töötajate kogemust ja rikastab seda pidevalt. Tehnika kaasaegse arengutaseme juures on töötajate kvalifikatsiooni tõstmine võimalik ainult tingimusel, et nad omandavad teaduslike teadmiste vajaliku taseme. Ühiskonna tootlike jõudude arengutaseme näitajaks on töö tootlikkus, mida mõõdetakse ühe ajaühiku jooksul loodava toodangu hulgaga.

Töö tootlikkus sõltub tehnika arengutasemest, teadusest, tema seosest tootmisega, töötajate kvalifikatsioonist ja looduslikest tingimustest. «Tulevikus peab teadus avastama võimaluse juhtida termotuumareaktsioone, et rahulikel eesmärkidel ära kasutada tuumaenergia piiramatuid allikaid, peab avastama võimaluse mõjutada kliimat ja ilmastikutingimusi, võita haigused ja garanteerida inimestele pikk eluiga, suunata organismide eluprotsesse, luua arvutu hulk vajalike omadustega kunstlikke materjale, vallutada maailmaruum, rajada seal kindlad ühendusteed.»[1] Uus ajastu tehnika arenemises on seotud saavutustega automaatika valdkonnas, elektroonika ja arvutusmasinate ilmumisega. Nad teevad võimalikuks ülemineku automatiseerimise kõrgematele vormidele — tervete tsehhide ja tehaste automatiseerimisele — ja selle alusel töö tootlikkuse mitmekordse suurendamise.

Tehniline progress toob endaga kaasa sotsiaalsed tagajärjed, mis on põhjalikult erinevad kapitalismi ja sotsialismi tingimustes. Automatiseerimise juurutamine kapitalismi puhul toob kaasa massilise tööpuuduse ja kriiside tugevnemise. Sotsialismi puhul viib tehniline progress töötingimuste paranemisele, füüsilise ja vaimse töö vaheliste piiride kustumisele, töötajate materiaalse, kultuurilise ja tehnilise taseme tõusule.

Inimene ja tehnika

Tehniline progress moodustab tootlike jõudude arengu aluse. Kuid viimaste arenemine ei ammendu tehnilise progressiga. Vastavalt sellele, kuidas muutub töö iseloom, süvenevad inimese teadmised loodusest, vastavalt sellele, kuidas arenevad tööriistad, muutub ka inimene ise — ühiskonna tootlike jõudude peamine ja otsustav element. Tehnika on inimese töö tulemus ja üheaegselt selle vahend, «ühiskondliku inimese tootlikud organid»[2]. Mida silmapaistvamaid tehnilisi

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXII kongress. Stenogramm. I kd., Tallinn, 1962, lk. 209.

[2] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 323.

täiustusi inimene teeb, seda võimsamad loodusjõud ta endale alistab, seda enam kasvavad tema võimed ja teadmised. Automaatjuhtimise süsteemide loomine muudab funktsioonide jaotust inimese ja masina vahel. Kui varem tööriistad olid justkui inimese käte jätkuks ja tugevduseks, siis küberneetilised seadeldised jätkavad ja võimendavad inimese aju tööd. Mõningaid vaimseid operatsioone, mida varem sooritati ainuüksi inimese poolt, on nüüd hakatud üha enam andma masinatele. Inimese tööalased funktsioonid transformeeruvad üha enam loomingu, juhtimise ja kontrolli suunas.

Tootmise automatiseerimine seab inimese ette uued ülesanded. Inimene esineb juhtiva lülina automaatse tootmise ahelas. See, mida masin oma tööga inimese tegevusse toob, kutsub inimesel esile uute võimete kujunemise. Võimete kogusumma, mida inimene kasutab tootmisprotsessis, lülitab endasse ka tema füüsilise jõu; viimane mobiliseerib tema psüühilisi omadusi — mõtlemist ja tahet.

Tootmisprotsessis arenev inimese mõtlemine ja tema pidevalt rikastuvad teadmised esinevad omakorda tootlike jõudude aktiivse komponendina. Tehnikat viivad edasi inimesed. Tehnilised leiutised on inimlike annete, talendi ja kogemuse kehastatud ühtsus. Mida kaugemale areneb materiaalne tootmine, seda suuremat osa mängib temas vaimne tegevus. Inimese tegevuse intellektuaalse sfääri tähtsuse suurenemine soodustab omakorda tehnilise progressi kiirenemist ja on tootlike jõudude edasise arenemise tähtsaks teguriks.

See objektiivne protsess on saanud kodanlikus filosoofias ja sotsioloogias moonutatud tõlgenduse. Mõnede kodanlike filosoofide arvates viib tehnika nagu kuri deemon vältimatult kogu inimkonna hukkumisele; ta justkui rebib end lahti inimese kontrolli alt. Kodanlik filosoofia fetišeerib tehnikat, omistab talle müstilised ja üleloomulikud omadused. Näiteks kodanlikus kirjanduses ilmuvad väited inimkonna langusest, sellest, et masin on täiuslikum kui inimene. Tehnokraatia esindajad (Burnham, Elesco ja teised) arvavad, et käesoleval ajal tuleb kapitalismi asemele «juhtijate» ühiskond, tehniline intelligents. Kuna viimast vaadeldakse kaasaegse tootmise peamise jõuna, siis määratakse talle ka ülevõim ühiskonnas. Marksism-leninism lükkab tehnokraatide ideed kui paikapidamatud ja reaktsioonilised tagasi. Kapitalism kõrvaldatakse mitte tehnilise intelligentsi, vaid töölisklassi poolt sotsiaalse revolutsiooni käigus.

Seega väljendavad tootlikud jõud materiaalseid suhteid ühiskonna ja looduse vahel. Nende arenemise tase näitab inimkonna valitsemise astet loodusjõudude üle. Tase ise määratakse eelkõige tööriistade, tootmise energeetilise varustatuse, tootmisprotsessi organisatsiooni ja tehnoloogia, teaduse arenemise poolt ja sellega,

kuivõrd edukalt kasutatakse teaduslikke saavutusi materiaalsete väärtuste vahetute tootjate poolt.

Tootlike jõudude vaatlemine ei ammenda tootmise olemust.

Tootmissuhted

Tootmine eksisteerib algusest peale kui inimeste ühine tegevus looduse ümberkujundamisel. Selleks et toota, inimesed astuvad teatud suhetesse ja ainult nende ühiskondlike suhete kaudu eksisteerib suhe loodusega, toimub tootmine. Ürgühiskonnas hankisid kõik sugukonna töövõimelised liikmed ühiselt endale toitu, ühiselt tarbisid hangitut ja osutasid üksteisele abi võitluses ning raskustes. Tootmisvahendid kuulusid kogu sugukonnale. Omandus tootmisvahendeile oli ühine. Inimestel oli ühesugune koht ühiskondlikus tootmises.

Hoopis teised suhted kujunesid inimeste vahel orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas. Need on valitsemise ja allumise suhted. Seda liiki suhted tulenevad sellest, et ekspluataatoritele kuuluvad tootmisvahendid, rõhutud aga on neist ilma jäetud.

Üleminekuga sotsialismile kehtestatakse ühiskonna liikmete vahel koostöö ja vastastikuse abi suhted. See on tingitud sellest, et sotsialistlikus ühiskonnas on tootmisvahendid üldrahvalikuks varaks: omandus kannab ühiskondlikku iseloomu.

Selleks et välja selgitada tootmissuhete iseloom sellel või teisel ühiskonna arenemise etapil, on vaja vastata küsimusele, kelle käes on antud ühiskonnas tööriistad, tooraine ressursid, maa, hooned jms. Teiste sõnadega, tootmissuhteid iseloomustavad eelkõige omanduse vormid. Ja ajalugu näitab, et omanduse vormidest tuleneb inimeste vastav seisund ühiskonnas, nende koht tootmise süsteemis ja järelikult ka üksteisesse suhtumise iseloom. Ühiskondliku ja eraomanduse alusel kujunevad tootmissuhete kaks põhivormi — koostöö ja vastastikuse abistamise või valitsemise ja allumise suhted.

Peale kahe tootmissuhete põhivormi tekivad ka niinimetatud üleminekuvormid. Neid eristab ühe ühiskondliku korra raames erinevate majanduslike suhete tüüpide ühendamine. Iga järgnev ühiskondlik formatsioon on teatud aja vältel sisaldanud endas eelneva formatsiooni majanduslike suhete tüüpe.

Seega, *tootmissuhted on materiaalsed, inimeste teadvusest ja tahtest sõltumatult eksisteerivad suhted, mis kujunevad inimeste vahel materiaalsete hüvede tootmise protsessis.*

Niisiis, tootmisel on kaks tähtsamat külge — tootlikud jõud ja tootmissuhted. Nad on lahutamatus ühtsuses. Ja see nende ühtsus näitab, millisel viisil inimesed toodavad materiaalseid väärtusi. Tootlike jõudude ja tootmissuhete ühtsus moodustab tootmisviisi. Kuidas siis vastastikku mõjuvad tootmisviisi kaks külge, milline on selle vastastikuse mõju osatähtsus ühiskonna ajaloos?

Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune mõju

Alates inimühiskonna tekkimise momendist pole inimesed kunagi lakanud tootmast materiaalseid väärtusi. Oma maailma ilmumise esimesest päevast peale peab inimene tarbima, enne kui ta hakkab tootma. Juba umbes miljon aastat pole inimeste vajadustel olnud ühtki «puhkepäeva». Iga rahuldatud vajadus tekitas uue. Uued vajadused nõudsid uusi produkte, järelikult ka uusi tööriistu jne. Inimesed erinevad loomadest oma vajaduste arenemise piiramatusega. Kui tootmise arenemine kutsub ellu uued vajadused ja modifitseerib vanu, siis arenevad vajadused omakorda stimuleerivad tootmise arengut.

Tootmise arenemine toimub eelkõige tootlike jõudude rüpes. Nad on ühiskonna materiaalse sfääri kõige liikuvam ja lakkamatult muutuv element. Tootlike jõudude arenemine on keeruline protsess, milles erinevad elemendid on vastastikuses toimes ja mõjutavad aktiivselt üksteist. Kuid nad on määratud tööriistade arenemise ja täiustumise poolt. Seejuures tehnilise täiustumise protsess omandab suhteliselt iseseisva iseloomu, mis väljendub eriti selles, et ühe uue tööriista ilmumisega tekib vajadus teise loomiseks; tehnilised leiutised ja nende juurutamine ühte tootmise valdkonda toovad endaga kaasa ümberkorraldused teistes valdkondades. Nii kutsus masinketruse ilmumine ellu masinkudumise jms.

Tootlike jõudude muutumisest tingituna toimuvad muutused ka tootmissuhetes. Marx märgib: «Tootlikud jõud on seega inimeste rakendatud energia tulemus, kuid see energia ise on tingitud neist olukordadest, milledes inimesed elavad, tootlikest jõududest, mis on omandatud juba varem, ühiskonnavormist, mis on olnud enne neid inimesi ja mis ei ole nende inimeste, vaid eelmiste põlvkondade loodud.»[1] Ent kui ühiskonna tootlikud jõud muutuvad kiiresti, siis omanduse vormid on väga püsivad: nad võivad eksisteerida aastasadu (feodaalne ja kapitalistlik), aastatuhandeid (orjanduslik) ja isegi sadu tuhandeid aastaid (ürgkogukondlik). Tootlikud jõud muutuvad nende perioodide raames tunduval määral. Järelikult, tootmisviisi mõlemad küljed arenevad *ebaühtlaselt*. Kuid sellel ebaühtlusel on omad piirid. Kui tootmissuhted jäävad maha tootlikest jõududest, siis tekib vastuolu. Aja jooksul see teravneb ja läheb üle konfliktiks. Tootmissuhted muutuvad tootlike jõudude arenemise piduriks.

Konflikt vananenud tootmissuhete ja arenevate tootlike jõudude vahel lahendatakse vananenud tootmissuhete asendamise teel uutega, mis vastavad tootlike jõudude arenemise tasemele. Antagonistlikes ühiskondades, mis on rajatud eraomandusele, ei saa

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 368.

tootmissuhted kaua vastata pidevalt arenevaile tootlikele jõududele. Vastavus esineb ainult tootmisviisi eksisteerimise algetapil. Seejärel tootmissuhted hakkavad uuesti maha jääma tootlike jõudude arenemisest. See viib juba uuel tasemel vastuolu tekkimisele uute tootlike jõudude ja vanade tootmissuhete vahel. Vastuolud jõuavad uuesti konfliktini ja ajalugu teeb uue hüppe oma arengus. Vana korra kaitsel seisavad ühiskonna reaktsioonilised jõud. Nad püüavad päästa oma aja äraelanud tootmissuhteid. Aga ühiskonna progressiivsed jõud murravad revolutsiooni teel reaktsioonilistе jõudude vastupanu.

Seega, tootmisviisi kahe külje vahel eksisteerib seaduspärane seos. Tootmissuhted oma arenemises määratakse tootlike jõudude taseme poolt. Viimaste arenemine määrab vananenud tootmissuhete muutmise ajaloolise paratamatuse. Selleks, et tootmine edukalt areneks ja temaga koos areneks ka kogu ühiskond, peavad tootmissuhted vastama tootlike jõudude arenemise tasemele. Kui see vastavus on olemas, siis tootmissuhted soodustavad tootlike jõudude arenemist, kui aga see on rikutud, siis muutuvad tootmissuhted tootlike jõudude arenemise piduriks.

Tootmissuhete iseloomu vastavus tootlike jõudude arenemise tasemele on objektiivne seadus.

Mis siis määrab tootmisviisi arenemise: kas vastavus tootmissuhete ja tootlike jõudude vahel või vastuolu, konflikt nende vahel? Nii see kui ka teine. Vastavus määrab ühiskonna arenemise antud tootmisviisi raames, kuni tootmissuhted mängivad progressiivset osa. Vastuolu tõttu toimub üleminek ühelt tootmisviisilt teisele.

Milline on siis tootmissuhete tootlikele jõududele mõjumise mehhanism? Tootmist arendavad inimesed, keda panevad liikuma teatud huvid. Kui antud ühiskondlik kord stimuleerib inimesi töötama, täiustama tehnikat ja tootmise organisatsiooni, tõstma töötajate kvalifikatsiooni ja nende tehnilise kultuuri taset, siis see kord soodustab tootlike jõudude arenemist. Kui ta aga seab töötajad sellisesse seisundisse, kus nad pole huvitatud tootmise arendamisest, siis ta pidurdab tootlike jõudude arengut.

3. Ühiskonna baas ja pealisehitus

Baasi määrav osa pealisehituse suhtes

Tootmissuhted on inimeste kogu ühiskondlike suhete süsteemi teljeks, nad moodustavad ühiskonna baasi. Just baasist lähtuvad kõik niidid, mis inimesi ühiskonnas seovad. Olles määratud tootlike jõudude arenemise poolt ja avaldades omakorda mõju nende arenemisele, mängib baas ühtlasi määravat osa ühiskond-

like ideede, poliitiliste, õiguslike, kultuuriliste ja teiste ühiskondlike institutsioonide suhtes, mida nimetatakse pealisehituseks. Kui mõiste «tootmissuhted» on korrelatsioonis mõistega «tootlikud jõud», siis mõiste «baas» on korrelatsioonis mõistega «pealisehitus». Poliitilised, juriidilised, kõlbelised, esteetilised, religioossed ja filosoofilised teooriad ja vaated kuuluvad ühiskondliku teadvuse vormide hulka. Igaühega neist on seotud vastavad organisatsioonid ja asutused: poliitiliste ideedega on seotud poliitilised parteid, poliitiliste ja juriidilistega — riiklikud asutused jne.

Tekitatuna baasi poolt, on pealisehitus temaga lahutamatult seotud: teatud baas kutsub ellu temale vastava pealisehituse. Võtame näiteks kapitalistliku korra. Seal valitsevad kapitalistlikud tootmissuhted, mis põhinevad eraomandusel ja inimese ekspluateerimisel inimese poolt. Poliitiline kord vastab täielikult just nendele tootmissuhetele: kodanlusele kuulub valitsev koht majanduses ja just seepärast kuulub temale ka riiklik võim. Kapitalismi ajal valitsevad poliitilised, juriidilised, kõlbelised, religioossed, esteetilised ja teised ideed ning neile vastavad institutsioonid — parteid, kohus, kirik, õppeasutused jne. — esinevad kodanluse materiaalsete huvide kaitsjatena.

Pööre pealisehituses, mis toimub sotsiaalse revolutsiooni perioodil, seisneb poliitilise võimu üleminekus reaktsioonilistelt klassidelt uuele, progressiivsele klassile, vana ühiskondlike institutsioonide süsteemi likvideerimises ja varem valitsenud ideoloogia asendumises uuega. Näiteks, sotsialistlik revolutsioon kukutas ekspluataatorlike klasside valitsemise, kehtestas töötajate võimu ja kasutas seda võimu pöörde teostamiseks baasis ja pealisehituses.

Pealisehituse suhteline iseseisvus ja aktiivne osa

Ühiskondlikud ideed ja poliitilised institutsioonid, olles kord tekkinud teatud baasi mõjul, omandavad suhtelise iseseisvuse neid sünnitanud ühiskondlike suhete suhtes. Vana baasi likvideerimisega lakkab olemast endine pealisehitus kui vana ühiskonna vaadete ja institutsioonide valitsev süsteem. Tema üksikud komponendid elavad üle teda tekitanud baasi ja sulavad uue ühiskonna pealisehitusse. Nii näiteks kunstis, filosoofias, moraalis kõrvuti reaktsioonilise eitamisega säilib kõige väärtusliku järjekestvus. Sotsialism ja kommunism on mineviku tõeliselt väärtuslike vaimsete varade tänulikud pärijad.

Pealisehituse suhteline iseseisvus avaldub ka selles, et pealisehitus, stimuleerides inimesi tegutsema teatud suunas, esineb aktiivse sotsiaalse jõuna, mis mõjutab baasi tekkimist, elu ja arengut. Kõigis antagonistlikes formatsioonides valitsevad vaated ja asutused teenisid ja teenivad inimeste majandusliku ja poliitilise ebavõrdsuse, inimese inimese poolt ekspluateerimise põhjendamise huve. Ühtlasi kasutati ja kasutatakse neid ideid ja asutusi rõhujate poolt võitluseks rõhutud masside vastu. Näiteks aitasid kodan-

liku ühiskonna ideed ja institutsioonid aktiivselt kaasa võitluses feodaalse baasi vastu ja kapitalistliku baasi kindlustamise eest. Sotsialistlik pealisehitus ja eelkõige tema tähtsaimad elemendid — sotsialistlik riik ja kommunistlik partei, kes organiseerivad meie maa majanduslikku, poliitilist ja kultuurilist elu, mängivad ülisuurt osa kommunismiehitamise suures loovas protsessis.

Niisiis, ajalooliste sündmuste analüüsimisel ei saa piirduda tootmisviisi määrava mõju väljaselgitamisega. Niisugune ühekülgne käsitlus peidab endas paljudele küsimustele lihtsustatud lähenemise ohtu. Pealisehituse nähtustel on suhteline iseseisvus ka selles mõttes, et neil on oma spetsiifilised arenemise seaduspärasused ja nad avaldavad üksteisele mõju. Tuleb arvestada ka nende võrdlemisi erinevat lähedust majanduslikule baasile. Näiteks ei saa realistliku kunsti õitsengut reas maades vahetult tuletada feodaalsest baasist. Viimase sisu määrati eelkõige terava poliitilise võitluse poolt. Kunsti mõjutavad folkloori traditsioonid, erinevate maade progressiivsed ideelised voolud ja palju muud. Ühiskonna baas mängis lõppude lõpuks ka siin määravat osa, kuid tema mõju kandis vahendatud iseloomu: ta realiseerus poliitika, moraali ja filosoofia kaudu, kogu antud ühiskonna traditsiooni ja sajanditepikkuse ajaloo kaudu. Majanduslik baas, mis on üks ja seesama peamiste tingimuste poolest, võib «... lõpmatult erinevate empiiriliste asjaolude, looduslike tingimuste, rassivahekordade, väljastpoolt toimivate ajalooliste mõjude jne. tõttu avalduda lõpmatuis variatsioonides ja astendustes, milledest võib aru saada ainult nende empiiriliselt antud asjaolude analüüsi abil.»[1] Tähtis on silmas pidada ka seda, et antagonistlikes klassiühiskondades baas on ise ka seesmiselt vastuoluline. Tema vastuolulisus peegeldub pealisehituse vastuolulisuses. Näiteks kapitalistlik baas sünnitas mitte ainult kodanlikud institutsioonid ja ideoloogia, vaid ka proletaarse ideoloogia. Võitluseks klassivaenlaste vastu töötab proletariaat välja peale teadusliku teooria — marksismi ka oma organisatsioonid: ametiühingud, kooperatiivid, poliitilise partei jt. Tal kujunevad oma kõlbelised printsiibid, poliitilised, juriidilised ja esteetilised normid. Kõik see mängib ülisuurt osa sotsialistliku baasi tekkimisel. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit pole kujutletav ilma teadusliku maailmavaatega varustatud kommunistliku parteita.

Seega ühiskond on keeruline isearenev sotsiaalne organism. Esimesel pilgul näib, et poliitikategelased, võttes vastu otsuseid, dekreete, saates noote jne., loovad ajalugu oma meelevalla järgi. Ühiskonna elus on kõik need faktid aga ainult sügavate protsesside väliseks avalduseks. Ühiskonnas on vastastikuses toimes palju jõude: materiaalseid ja ideaalseid, pidevaid ja muutlikke,

---

[1] K. Marx, Kapital, III kd., Tallinn, 1962, lk. 725.

otseseid ja vahendatuid. Kõik ühiskonnas ja ühiskonnale toimivad jõud oma kogusummas tingivad tema elu ja arenemise. Kuid nende jõudude osatähtsus pole ühesugune. Ühiskonna elu ei saa vaadelda kui omamoodi jõge, mille voolus kõik tilgad mängivad teatud osa. Ühiskonnas on kõigi jõudude hulgas üks, otsustav, mis lõppude lõpuks määrab kõik ülejäänud kuni kõige peenemate vaimse elu sfäärideni. Ta on justkui sotsiaalse mehhanismi mootor, mis reaaliseerib tema iseliikumise. Selleks mootoriks on materiaalsete väärtuste tootmine. Just tema mängib ühiskonna elus selle jõu osa, mis paneb liikuma kõik teised ühiskondlikud nähtused. Selle jõu võimsuses me veendume veel rohkem ühiskondlike formatsioonide vahetumise vaatlemisel.

4. Ühiskondlik formatsioon

Ühiskondliku formatsiooni mõiste ja selle metodoloogiline tähtsus

Tootlikud jõud ja tootmissuhted moodustavad justkui ühiskonna materiaalse karkassi, mis on täidetud ideoloogiliste suhete ja vaadetega ning samuti neile vastavate institutsioonidega. Kõik see koos paljude teiste ühiskondlike suhetega moodustab elava iseliikuva sotsiaalse organismi. Kvalitatiivselt määratletud ühiskonda võetuna kõigi tema külgede ühtsuses: tootmisviis, perekondlikud ja olustikulised suhted, teaduse arengu tase, kogu pealisehitus — nimetatakse ühiskondlikuks formatsiooniks. Vastukaaluks kodanlikele sotsioloogidele, kes arutlesid ühiskonnast üldse, esitas Marx konkreetse lähenemise ühiskonnale, seades esiplaanile ühiskondliku formatsiooni kategooria, s. o. *«teataval ajaloolisel arenemisastmel oleva ühiskonna*, omapärase, erilise iseloomuga ühiskonna».[1]

Inimkonna ajalugu on üksteist asendanud konkreetsete ühiskondlike süsteemide ajalugu. Neil süsteemidel on oma tootlike jõudude arenemise tase ja tootmissuhete iseloom, oma ühiskondlik olemine ja teadvus. Kõik maailma rahvad, vaatamata nende arenemistee omapärale, läbivad põhiliselt ühtse ajaloolise tee, mis jaguneb kvalitatiivselt määratletud lõikudeks.

Üheks ajaloo tähtsaimaks metodoloogiliseks probleemiks on maailma ajaloo protsessi ühtsuse probleem. Inimkonna ajalugu kui ülemaailmne protsess on mitte lähtepunkt, vaid kestva arenemise tulemus. Ürgrahvad elasid suhteliselt isoleeritud elu. Nende omavahelised sidemed olid ebapüsiva iseloomuga ja reeglina piirdusid kontaktiga naaberhõimude vahel.

Ja alles «kirjutatud» ajaloo tekkimise ajast omandas ühis-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 65.

konna arenemise protsess järk-järgult ülemaailmse iseloomu. Inimühiskonna ajaloo ülemaailmne iseloom avaldub eelkõige selles, et kõik maailma rahvad läbivad tervikuna ühtse arenemistee, mille sõlmpunktideks on ühiskondlikud formatsioonid oma üldiste ja spetsiifiliste joontega rahvaste majanduslikus, sotsiaalses, poliitilises ja kultuurilises elus.

Nendeks ajaloolise hoone omamoodi korrusteks on ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik kord ja kommunism. Ühiskondlike formatsioonide arengus võib eristada kahte tüüpi kvalitatiivseid muutusi: 1) üleminek ühelt formatsioonilt teisele kui dialektiline hüpe ühiskonna arenemises; 2) erinevate staadiumide ja faaside areng ühe ja sama formatsiooni piires (näiteks imperialism kui kindel etapp kapitalismi arengus või sotsialism ja kommunism kui ühe ja sama formatsiooni kaks faasi).

Kategooria «ühiskondlik formatsioon» metodoloogiline tähtsus on eelkõige selles, et ta annab rangelt teadusliku kriteeriumi kogu inimühiskonna ajaloo *periodiseerimiseks*. Selle kriteeriumiga võivad opereerida üldajaloo, rahvamajanduse ajaloo, loodusteaduse ajaloo, ühiskonnateaduste ajaloo, kunsti, tehnika, perekonna ning abielu ajaloo uurijad — ühesõnaga, ühiskonnaelu kõigi külgede ja nähtuste uurijad. Võib öelda, et ühiskondliku süsteemi kõiki elemente võib mõista ja analüüsida ainult arvestades nende ajalugu ja järelikult, arvestades ühiskondlike formatsioonide vahetumist. Ilma selle fundamentaalse kategooriata ei saa ajaloos midagi mõista.

Mainitud kategooria lubab ajalooteaduses rakendada sotsiaalsete nähtuste *korduvuse* teaduslikku kriteeriumi. Ja lõpuks, see kategooria lubab sügavalt lahti mõtestada objektiivset *tendentsi* ühiskonna arenemises. Formatsioonide vahetumine, väljendades ühiskonna arenemise seaduspärast tendentsi, annab võimaluse sügavalt teaduslikult põhjendada seda, et on vältimatu kapitalismi asendumine kommunismiga, inimühiskonna arenemise kõrgema astmega. Kogu ajaloolise arengu pikk ahel — lüli lüli järel, formatsioon formatsiooni järel, revolutsioon revolutsiooni järel — viib sotsialistlikule revolutsioonile.

Erinevate rahvaste areng on ebaühtlane. Seepärast, kui võtta ükskõik milline inimkonna ajaloo ajaline läbilõige, siis osutub, et ühed ühiskondlikud formatsioonid eksisteerivad koos teistega. Näiteks kujunes orjanduslik ühiskond hiina rahval ja nähtavasti ka India rahvastel välja teise aastatuhande lõpul e. m. a., aga kreeklastel, iraanlastel ja latiinidel — esimese aastatuhande esimesel poolel e. m. a. Üleminek feodalismile toimus: Hiinas — II—IV sajandil, Kreekas — III—V sajandil, Itaalias ja Indias — IV—VI sajandil ja Iraanis V—VII sajandil. Kapitalistlikud suhted hakkasid juba varakult kujunema Itaalias, teiste rahvaste juures aga hiljem. Käesoleval ajal ehitab kolmandik inimkonnast kommunist-

likku formatsiooni, suurem osa rahvastest elab kapitalismis, aga mõned rahvad asuvad veel sugukondlike suhete staadiumil.

Järjestikune ühiskondlike formatsioonide vahetumine näitab üldist tendentsi inimkonna arenemises. Kuid mitte iga rahvas pole läbinud kõiki formatsioone. See on ka arusaadav. Olgugi et ajalugu lõid ja loovad ühel või teisel määral kõik rahvad, pole kõik rahvad üheaegselt tekkinud ja kõik pole eksisteerinud ühekaua. Antiikrahvad, kellel on pikk pidev ajalugu, läbisid isegi isoleerituse tingimustes üldiselt ühed ja samad ühiskondliku arenemise etapid. Teised rahvad jätsid vahele või peaaegu jätsid vahele üksikud formatsioonid. Näiteks germaanlaste ja slaavlaste hõimud läksid sugukondlikult korralt üle feodalismi, jättes vahele orjanduse. Mõned rahvad, näiteks mongolid, tulid sotsialismi, jättes vahele mitte ainult kapitalismi, vaid isegi arenenud feodalismi. Olgugi et mõned rahvad pole läbinud kõiki formatsioone, määratakse ühiskonna arenemise ajalooline tee ikkagi teineteist järjestikku asendavate formatsioonide poolt. Teiste rahvaste ajalugu kordab alati sellel või teisel määral, nendes või teistes lülides seda teed, mis ongi ajaloolise protsessi ühtsuse tõendajaks tema progressiivses liikumises.

Vastukaaluks marksistlikule ühiskondliku formatsiooni kategooriale on kaasaegses kodanlikus sotsioloogias laia leviku osaliseks saanud kasvustaadiumide teooria, mille esitas ameerika sotsioloog ja poliitikategelane Rostow. Rostow tükeldab inimkonna ajaloo viieks majandusliku kasvu staadiumiks: traditsiooniline ühiskond; tõusu eeltingimused; tõus; liikumine küpsusele; kõrge massilise tarbimise ajastu. Esimesse staadiumi Rostow kannab iga ühiskonna nõrgaltarenenud ja aeglaselt arenevate tootlike jõududega, mis baseeruvad Newtoni-eelsel teadusel ja tehnikal. Teine staadium on traditsioonilise ühiskonna transformeerumise periood, mis on vajalik selleks, et ära kasutada kaasaegse teaduse vilja. Kolmas staadium on tehnilise arengutaseme otsustava tõusu staadium. Neljas staadium on periood, mil ühiskond hakkab efektiivselt rakendama kogu kaasaegsete (antud perioodi jaoks) teaduslik-tehniliste saavutuste ulatust kogu oma ressursside massi suhtes. Viies staadium on ajastu, millal juhtiv osa läheb laiatarbekaupade tootmisele ja teenindamissfäärile.

Antud kontseptsiooni teaduslik paikapidamatus avaldub eelkõige selles, et ühiskonna arenemine taandatakse teaduslik-tehnilisele progressile ja tarbimise taseme tõusule ning seejuures ignoreeritakse täielikult ühiskonna elu sotsiaalmajanduslikku, poliitilist ja vaimset sfääri. Rostow püüab kinni mätsida põhilist erinevust kapitalismi kui ekspluataatorliku formatsiooni ja kommunistliku formatsiooni vahel, mis vabastab ühiskonna inimese ekspluateerimisest inimese poolt. Vastavalt Rostow' subjektivistlikule kontseptsioonile polevat tuleviku ühiskond kommunism, vaid ühtne industriaalne massilise tarbimise ühiskond. See kontseptsioon peab

aitama ideeliselt desarmeerida kapitalistlike maade töölisklassi ja desorienteerida nõrgaltarenenud maade rahvaid. Ajaloolise protsessi objektiivne seaduspärasus seisneb ühiskondlike formatsioonide vahetumises ja väljendab ühiskonna arenemise maailmaajaloolise protsessi üldist suunda teel kommunismile.

Ühiskonna tekkimine. Ürgkogukondlik formatsioon

Inimkond, nagu juba öeldud, tekkis kõrgematest loomadest, kes elasid karjadena ja kasutasid keppe, mitmesuguste loomade luid (peaasjalikult lõualuid) ja kive kui kallaletungi, kaitse ja toiduhankimise riistu valmis kujul. Siis läksid meie esivanemad üle tööriistade valmistamisele ja nende kasutamisele, s. o. hakkasid tegema tööd. Aga töö aitas paratamatult kaasa karja liikmete tihedamale liitumisele Tänu sellele muutusid tihedamaks vastastikuse toetamise ja ühise tegevuse juhud ning igale üksikule liikmele sai selgemaks teadmine selle ühise tegevuse kasulikkusest. Tööprotsessis ja vastastikustes suhetes, mis kujunesid töö alusel, tekkisid inimene, keel ja koos keelega ka teadvus. Olles ühiskondliku arenemise produktiks, avaldasid teadvus ja kõne kolossaalset mõju kogu ühiskondlikule arenemisele.

Esimesed inimesed elasid karjadena. Ürgset inimkarja ühtesiduvaks teguriks oli olelusvõitluse karmide tingimuste kogusumma, peaasjalikult toiduhankimise, vaenlase eest kaitsmise, tööriistade valmistamise, hoidmise ja kasutamise huvid. Inimkarja liikmete koostöö ise omandas üha enam sisemise organiseerituse jooni. Ühise koostegevuse juhtudel (näiteks võitluses suurte loomade, naaberhõimudega jne.) ühendas inimesi konkreetne, kõigile mõistetav ühine eesmärk. Kui loomakarja tingimustes isendid (ohu või kallaletungi puhul) tegutsevad, peale mõne erandi, kui indiviidide summa, siis inimkollektiiv nähtavasti tegutses juba kui organiseeritud ühtne tervik.

Juba ürgse inimkarja raames kujunesid tootmissuhete embrüonaalsed vormid, mis tulenesid vahetult nii kollektiivsest tööprotsessist kui ka inimeste suhteist selle tulemustesse. Ürgse tootmise vahendid (nii töövahendid kui ka materjal tööks), mida inimesed kasutasid ühiselt, moodustasid seetõttu karja ühise omanduse.

Tootmisprotsess täiustus pidevalt, kuigi väga aeglaselt, ja arenes põlvest põlve edasi, moodustades esemeliselt fikseeritud traditsiooni. Tööriistu, mis hakkasid mängima otsustavat osa üha keerulisemaks muutuvates inimese vastastikustes suhetes loodusega, ei visatud enam ära peale nende ühekordset kasutamist, vaid neid säilitati.

Varane inimkollektiiv kujutas endast võrdlemisi väikest gruppi. Nähtavasti ei olnud vastastikused sidemed kollektiivi liikmete vahel veel küllalt tugevad. Järk-järgult need ühendused liitusid üha enam. Otsustavaks teguriks ürgkarja muutumisel ühiskonnaks oli majanduslik vajadus laienenud tootmisprotsessi organiseeritud reguleerimiseks ja tööproduktide sama organiseeritud jaota-

miseks. Materiaalse tootmise arenev protsess liitis kokku kollektiivid ja kujundas veresuguluse alusel sugukondlikud kogukonnad. Seega juba enne niinimetatud kirjutatud ajaloo ilmumist toimus kõige olulisem, mis määras inimkonna kogu edasise arenemise käigu: inimene muutus inimeseks ja kari muutus ühiskonnaks. Selle ajastu «lähtepunktiks on inimese eraldumine loomariigist, tema sisuks aga selliste raskuste võitmine, milledega tulevastel assotsieerunud inimestel ei tule iial enam tegemist teha».[1]

Inimühiskonna ajalooliselt esimeseks vormiks oli kogukondlik-sugukondlik kord. Tööriistad olid siis primitiivsed: kivikirves, ränikivist nuga, kivist või luust teravikuga oda ja püünis loomade jaoks. Hiljem leiutati vibu ja nooled. Ürgkollektiivi liikmete ühine töö ja nende vastastikune abi olid paratamatult vajalikeks tingimusteks tööriistade tootmisel, elatusvahendite hankimisel ja võitluses loodusega. Ühine töö oli ürginimestel tootmisvahendite ühise omanduse aluseks. Iga inimene töötas vastavalt oma jõule ja võimetele, teenides ühist üritust ja sellega ka omaenda huve. Inimesed olid ühesuguselt huvitatud materiaalsete hüvede tootmisest, tööriistade valmistamisest ja täiustamisest ning oma raske töö kergendamisest, mis stimuleeris tootmise arendamist.

Äärmiselt madal tootlike jõudude arenemise tase, inimeste kasin kogemus, napid teadmised ümbritseva maailma kohta, primitiivsed tööriistad — kõik see andis isegi kollektiivi kolossaalse jõupingutuse puhul inimestele nii vähe elatusvahendeid, et nad vaevalt said ära elada, olles pidevalt nälja piiril. Ülejääki, mida oleks võinud tootjalt ära võtta teiste ühiskonna liikmete kasuks, ei olnud. Ja nende kasinate elutingimuste juures kehtis tööproduktide *võrdsustava jaotamise* printsiip.

Sugukonnas kehtisid sajandite jooksul kujunenud tavad ja käitumisreeglid, mis hoidsid vastastikustes suhetes küllaltki ranget korda. Sugukondliku korra ajal rajanes võim mõne sugukonna liikme isiklikul autoriteedil, kogemustel, teadmistel, osavusel ja vaprusel. Kuigi sugukondlik kord oli vaba nendest vastikutest joontest, mis ilmusid hiljem ekspluataatorlikes ühiskondades, oli ta inimeste eluks piinavalt raske. Piisab, kui öelda, et keskmine eluiga oli sel ajal umbes 18 aastat.

Aja jooksul hakkasid sugukondliku korra alused purunema. Tema hukkumise põhjuseks oli sama, mis oli teda sünnitanud — tootlike jõudude arenemine. Tööriistade täiustumine, üleminek kivi-, luu- ja puuriistadelt metallriistadele tingisid olulise nihke elatusvahendite hankimise võtetes. See lubas tunduvalt suurendada töö tootlikkust ja laiendada tema sfääri. Metallriistad tõstsid jahi efektiivsust. Tootlike jõudude arenemise alusel ilmuvad mitmesugused ühiskondliku tööjaotuse vormid erinevate majandusharude vahel (jahipidamine, karjakasvatus, põlluharimine ja käsi-

[1] F. Engels, Anti-Dühring, lk. 102.

töö); tekib üksikute harude sisemine tööjaotus, füüsilise ja vaimse töö lahknemine. Tootmissuhted komplitseeruvad ja diferentseeruvad üha enam. Hõim ja sugukond hakkavad lagunema perekondadeks. Perekond muutub iseseisvaks majandusliku elu rakuks.

Inimesed hakkasid tootma rohkem, kui neil oli vaja vahetuks tarbimiseks. Lisaprodukti loomine soodustas vahetuse arenemist algul hõimude vahel ja seejärel juba ka hõimus endas. Tekkis võimalus võõra töö saaduste omastamiseks. See võimalus muutus tegelikkuseks: toimub omanduse võõrandamine neilt, kes seda loovad. Tekib tootmisvahendite eraomandus. Endine tööjaotus täieneb ühiskonna jagunemisega töötajaiks ja mittetöötajaiks. Tootmissuhted võtavad ühiskonna sellel arenemisastmel klassisuhete iseloomu. Kõik need protsessid toimusid ühiskonna erinevate kihtide vahelises visas võitluses ja kokkupõrgetes. Kasvanud tootlikud jõud astusid vastuollu ürgkogukondlike tootmissuhetega: sugukondlike kogukondade range omavaheline isoleeritus muutus tootlike jõudude edasise kasvu piduriks. Selle vastuolu tõttu ürgkogukondlik kord asendati orjanduslikuga.

Orjanduslik formatsioon

Orjandusliku korra ajal lõheneb ühiskond vastandlikeks klassideks — orjapidajateks ja orjadeks. Tema iseloomustavaks iseärasuseks on orjapidajate omandus mitte ainult tootmisvahendeile, vaid ka töötajaile — orjadele. Varem töötasid inimesed koos ja kasutasid oma töö kasinaid hüvesid samuti koos. Nüüd on materiaalne elutase tõusnud. Kuid inimesi hakkas lahutama vaen. Olles suurendanud oma võimu looduse üle, sattus tööinimene ahelaisse teise inimese juurde. Ori ei oma enam seda, mida ta loob. Ta isegi ei kuulu iseendale. Ligikaudu miljon aastat riskis inimene iga tund oma eluga võitluses loomadega. Aga nüüd? Justkui ajaloo kurja iroonia tõttu töötav inimene «tasus» oma edusammude eest looduse alistamisel, muutus «kõnelevaks loomaks». See «kõnelev loom» on täielikult isanda võimu all. Kõik orja poolt toodetud produktid kuuluvad orjapidajale. Ori saab täpselt nii palju, kui on hädavajalik tema elu säilitamiseks.

Me juba märkasime, et mõnevõrra tõusnud töötootlikkus tegi võimalikuks tööproduktide teatava ülejäägi kujunemise ja see sai ekspluateerimise materiaalseks aluseks. Kuid selle tõttu, et töötootlikkus iseendast oli veel väga madal, võttis orjade ekspluateerimine kõige julmemad vormid. Herzeni sõnade järgi oli orjade elu kannatuste rodu. Viletsus istus nende hälli juures ja kasvatas nad üles ning see kondine amm jäi neile ustavaks kaaslaseks kogu nende lühikese elu vältel.

Orjapidajate võimu toetamiseks tekib spetsiaalne vägivalla- ja sunniaparaat — riik. Üheaegselt riigiga sünnib õigus — seaduste ja normide süsteem, milles on kinnitatud orjapidajate tahe.

Orjanduslik tootmisviis oli ajalooliselt kõrgem ja ka progressiivsem aste ühiskonna arenemises. Orjus — see on tsivilisatsiooni

esimene samm. Sugukondliku korra varemeil tekkinud eraomandus avas laiemad võimalused töö jaotamiseks ja ühiskonnastamiseks. Muistsed ehitised (templid, püramiidid, niisutussüsteemid jms.) võidi luua ainult töötajate tohutute masside poolt. Tootmisvahendite ja tööjõu kontsentreerumine suurorjapidajate ja riigi kätte andis võimaluse luua ehitisi, mis polnud jõukohased sugukondlikele kollektiividele. Orjandus aitas kaasa kaubatootmise suurenemisele, põlluharimise, karjanduse, käsitöö laienemisele ja ka kaubanduse arenemisele. Arenevad kaubalis-rahalised suhted.

Orjade tööga luuakse majandusliku, poliitilise ja kultuurilise elu keskused: muinasaja linnad, niisutussüsteemid, templid ja lossid. Tulid tarvitusele raudader ja kudumisteljed. Arenes põllundus, aiapidamine, veini ja toiduõli valmistamine. Tekkisid manufaktuursed ettevõtted. Vastavalt tootmise arenemisele täiustusid töötajate vilumused ja nende töö organiseerimise meetodid. Orjad, tootes produkte ja kaupu, kindlustasid rikkuste kogunemise, nende kontsentreerumise linnades, mis tugevdas kasvava kultuuri materiaalset alust, lõi võimalused teaduse ja kunsti arenemiseks.

Ajalooline progress realiseerus orjade halastamatu ekspluateerimise ja rõhumise arvel. Inimkonna materiaalse ja vaimse kultuuri hoonet ehitati nende higil, verel ja luudel.

Kuid ka tootmissuhete orjanduslik vorm muutus teatud etapil tootlike jõudude arenemise stiimulist oma vastandiks. Orjadel puudus huvi töö ja tööriistade täiustamise vastu. Tootlike jõudude arenemine toimus aeglaselt. Ori polnud huvitatud uute tööriistade kasutuselevõtust. Ta suhtus neisse vaenulikult. Töö orjanduslik vorm muutub ebakasulikuks. Orjus hakkas aeguma ja järk-järgult välja surema. Ta aeti ajaloost välja sellesama jõu poolt, mis oli ta ajalukku toonud — ühiskonna tootlike jõudude arenemise poolt. Orjanduslik kord varises lõpuks kokku. Ja tema asemele tuli uus kord — feodalism.

Feodaalne formatsioon

Feodaalse ühiskonna tootmissuhted põhinevad feodaali omandusel maale. Eraomandus maale oli talupoegade ekspluateerimise baasiks. Kuid talupoeg polnud enam feodaali täielik omandus. Feodaalil oli õigus talupoega osta, peksta ja müüa, kuid tal polnud enam õigust teda tappa. Kõrvuti feodaali või mõisniku omandusega tootmisvahendeile eksisteeris talupoja ja käsitöölise individuaalne omandus tööriistadele ja oma eramajapidamisele, mis põhines isiklikul tööl. Pärisorised talupojad olid orjadega võrreldes rohkem huvitatud töötootlikkuse tõstmisest, kuna osa aega töötasid nad endale ja püüdsid toodangut suurendada. Feodaalses ühiskonnas arenesid tunduvalt käsitöö ja kaubandus. Käsitöö eraldus lõplikult põllutööst. Linnades tekkisid käsitöötsunftid. Feodalismi perioodil toimus tootlike jõudude edasine areng. Põllumajanduses levis raudsahk. Jätkus viinamarjakasvatuse ja aianduse areng. Täiustusid käsitööliste tööriistad; käsitöölised spetsialiseerusid üha enam ja

muutusid oma ala tõelisteks meistriteks. Metall leidis üha laialdasema rakenduse majanduses. Ilmusid kõrgahjud. Leiutati kompass, mis aitas kaasa laevanduse laienemisele, ja trükikunst.

Feodaalsed seadused kinnitasid inimeste sotsiaalse ja majandusliku ebavõrdsuse, nende jagunemise klassidesse ja seisustesse: aadel, vaimulikkond, talupoegkond, kaupmeeskond jt. Feodaalse ühiskonna vaimses elus valitses kirik, kes jumala nimega pühitses kehtivat korda. Feodaalset tootmisviisi iseloomustas kolme maarendi liigi — teorendi (teoorjuse), naturaal- ja raharendi järjestikune vahetumine. Feodalismile on omased naturaalmajandus ja tehnika rutiinne, seiskunud tase.

Aegapidi sattus feodaalse ühiskonna tootlike jõudude arenemine konflikti valitsevate tootmissuhetega ja mida edasi, seda enam aheldas see omanduse vorm tootmist. Pärisorised talupojad polnud huvitatud tasuta tööst isanda heaks. Feodaalid kulutasid tarbimisele, tarbimisvahendite kogumisele, luksuslikele vastuvõttudele, ballidele jms. peaaegu kogu lisaprodukti massi, mis oli saadud äärmiselt madala töötootlikkusega naturaalmajandusest. Ainult väikese osa oma tuludest kasutas mõisnikkond tootmise laiendamiseks. Kõik see oli ühiskonna edasise arengu piduriks.

Feodalismi rüpes tekkis kaubanduskapital ja samm-sammult kujunes uus, kapitalistlik tootmisviis. Kodanlusele oli vaja töötajaid, kes on vabad pärisorjuslikust sõltuvusest ja omandist. Kodanlus organiseerib suured käsitöökojad — manufaktuurid. Kodanlus, kes omandas üha suurema majandusliku jõu, koondas enda ümber rahvamassid — talupojad ja linna alamkihid ja teostas rahva abiga revolutsioonid, mis hävitasid feodaalsed tootmissuhted ja kehtestasid kapitalistliku korra.

Kapitalistlik formatsioon

Seda korda iseloomustavad järgmised jooned: tema tootlikud jõud baseeruvad masinalisel suurtootmisel; põhilised tootmisvahendid kuuluvad väikesele osale ühiskonnast — kapitalistidele; suurem osa ühiskonnast koosneb proletaarlastest ja poolproletaarlastest, kes on ilma jäetud tootmisvahendeist ja on sunnitud müüma oma tööjõudu ning oma tööga looma ühiskonna valitsevate klasside rikkused. Järelikult, kapitalismi aluseks on eraomand tootmisvahendeile ja palgatöö ekspluateerimine. Kapitalistliku tootmise põhiline seadus on lisaväärtuse saamine.

Kapitalism mängis ajaloos progressiivset osa. Olles kutsunud esile kasumi- ja kogumisjanu, konkurentsi, tootmise ülisuure ühiskonnastamise, avas ta võimsad tootlike jõudude arendamise stiimulid, hakkas ulatuslikult juurutama teadust tootmisse, tõstis tööliste kvalifikatsiooni, rikastas inimeste materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi. Lenin kirjutas: «Kapitalismi arenemine toob paratamatult endaga kaasa kogu elanikkonna ja töölisproletariaadi vajaduste taseme tõusu.»[1] Kapitalism tugevdas tööstiimuleid. Kapita-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 89.

liismi ajal osutus tööline oma tööst rohkem huvitatuks: ta saab palka, mis tavaliselt sõltub toodangust. Soovides saada võimalikult suuremat kasumit, paigutab kapitalist tohutu suured vahendid tootmise laiendamiseks ja täiustamiseks. «Kodanlus oma vaevalt saja-aastase klassivalitsusega on loonud massilisemad ja kolossaalsemad tootlikud jõud kui kõik möödunud põlved kokku. Loodusjõudude alistamine, masinatega tootmine, keemia kasutamine tööstuses ja põllunduses, aurulaevandus, raudteed, elektritelegraafid, tervete maailmajagude ülesharimine, jõgede laevatavaiks muutmine, terved rahvastikud, kes on nagu maa seest esile manatud — missugune varasem sajand on aimanud, et niisugused tootlikud jõud uinusid ühiskondliku töö rüpes!»[1] Kuid kõik see on loodud töötavate masside halastamatu rõhumise, tervete rahvaste allasurumise ja hävitamise hinnaga. Kapitalismile on iseloomulikud tootmise anarhia, perioodilised kriisid, krooniline tööpuudus, masside viletsus, konkurents ja sõjad. Kapitalismi põhivastuolu — vastuolu töö ühiskondliku iseloomu ja erakapitalistliku omandusvormi vahel — väljendub proletariaadi klassivõitluses kodanluse vastu.

XIX saj. viimasel kolmandikul kasvas kapitalism üle *imperialismiks*. Imperialismi igakülgse iseloomustuse andis Lenin. Ta näitas, et imperialism on, esiteks, monopolistlik kapitalism, teiseks, parasiteeruv ehk roiskuv kapitalism, kolmandaks, surev kapitalism. Imperialismi staadiumil tuli vaba konkurentsi asemele monopolide, s. o. suurkapitalistide ühenduste võim. Monopolid koondasid enda kätte tootmise ja valdava osa kaupade realiseerimisest. Võidujooksus kasumite pärast tugevdavad kodanlased oma maa töötajate ja koloniaal- ning sõltuvate maade rahvaste ekspluateerimist. Nad peavad ägedat võitlust juba jaotatud maailma ümberjagamise pärast. Riik muutub kogu kodanluse asjade juhtimise komiteest kodanluse monopolistliku ladviku asjade juhtimise komiteeks. Tekkis monopolide ja riigi tihe liit — riiklik-monopolistlik kapitalism, mis ennekuulmatult tugevdab militarismi ja ühendab monopolide jõu riigiga.

Imperialismi tingimustes saavutavad kõik kapitalistliku ühiskonna vastuolud, eelkõige vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja eraviisilise omastamise vahel, äärmise teravuse.

Kodanlikud tootmissuhted on lakanud vastamast tootlike jõudude arenemise saavutatud tasemele ja aheldavad nende arenemist. Selle vastuolu eredaks avalduseks on pidevalt täheldatav mittevastavus nõudmise ja pakkumise vahel: kaupade küllus ja elanikkonna mitteküllaldane ostuvõime. Tulemuseks on selline loomuvastane nähtus nagu nälg ja viletsus külluse keskel. Küllus ei saa oma vooga minema pühkida häda ja nälga sellepärast, et

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 23.

tema tee rahvamasside juurde on tõkestatud eraomandi tammiga. Kaupade omanikud eelistavad neid uputada, põletada ja mädandada, et ainult hinnad ei langeks. Valitsusorganid premeerivad farmereid külvipindade piiramise eest. Ettevõtted kahanevad.

Nende värdjalike nähtuste põhjus on selles, et kapitalismis määravad tootmise ja tarbimise mitte ühiskonna vajadused, vaid kapitalistide egoistlikud huvid, mitte rahva vajadus, vaid rikaste kasumid. Eraomandus ei anna töötajate laiadele massidele võimalust elada nii, nagu nad võiksid elada tootmise arengu saavutatud taseme juures.

Tehniline progress küll jatkub, kuid tema tempo pole kaugeltki see, milline oleks võimalik tootlike jõudude praeguse taseme juures. Tehnilise progressi suund ei aita kaasa inimeste vajaduste rahuldamisele. Kapitalistid ostavad uued patendid mõnikord ära mitte selleks, et tootmist odavamaks teha ja teda ratsionaliseerida, vaid selleks, et takistada neile kahjulikku masinate täiustamist. Sellega pidurdatakse tehnilist progressi. Teadmised ja leidlikkus suunatakse mitte sellele, et teha kaupu odavamateks ja paremateks, vaid, vastupidi, et teha nad ruttu kuluvaiks ja kiiresti riknevaiks.

Samaaegselt toimub majanduse militariseerimine. Tänapäeva kapitalismi üks olulisi vastuolusid seisneb selles, et inimeste tööd üha enam kasutatakse purustamisvahendite loomiseks. On arusaadav, et ühiskondlik kord, mis loob taolised vastuolud, kaob.

Kodanlike tootmissuhete pidurdav osa ilmneb eriti reljeefselt, kui vaadelda kapitalismi maailmasüsteemi tervikuna. Tühiselt väikese arvu maade kõrge tootmistase on saavutatud suurema osa maade, eelkõige kolooniate ja poolkolooniate arvel. Tohutu disproportsioon metropolide ja kolooniate arenemises on üks suurimaid pahesid, mis on tingitud imperialismi majanduslikust loomusest.

Niisiis, kõik öeldu tõendab seda, et kapitalismi põhivastuolu on nüüd saavutanud erilise teravuse. Riiklik-monopolistlik kapitalism on ette valmistanud kõik materiaalsed eeldused sotsialismile üleminekuks. Masinaline suurtootmine ja töö erakordselt kõrge ühiskonnastatuse tase loovad tingimused selleks, et teha lõpp anarhiale ja kriisidele, kindlustada tootmise plaanipärane arenemine kogu ühiskonna huvides. Kaasaegse ühiskonna tootlikud jõud püüavad end lahti rebida kapitalismi majanduslikest ahelaist.

Mõistagi teeb imperialistlik kodanlus kõik selleks, et päästa kapitalistlikku süsteemi. Kuid pole tema võimuses ära hoida vältimatut. Kodanlus sarnaneb võluriga, kelle loitsimine kutsus välja niivõrd võimsad jõud, et ta ise polnud enam võimeline nendega toime tulema. Uss, mis õgib kapitalistliku ühiskonna elu, urgitseb kapitalismi majanduslikus tuumas. Selleks, et kaotada rahva hädad, on vaja vahetada inimliku olemise pöörlemise telge. Kapitalismi kokkuvarisemine on mitte ainult soovitav, vaid ta on ka majanduslikult vältimatu. Klassivõitluse ja rahvusliku vabadus-

võitluse lained kerkivad iga aastaga üha kõrgemale. Kapitalistliku süsteemi loojang on vältimatu; on kätte jõudnud kapitalismilt kommunismile ülemineku ajastu.

Kommunistlik formatsioon

Kommunistliku ühiskonna ehitamise programmiks on teaduslikult põhjendatud NLKP programm. Selles defineeritakse kommunistlikku formatsiooni nii: «*Kommunism on klassideta ühiskonnakord, kus kehtib ühtne tootmisvahendite üldrahvalik omandus ja kõigi ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus, kus koos inimeste igakülgse arenemisega kasvavad pidevalt areneva teaduse ja tehnika baasil ka tootlikud jõud, kus kõik ühiskonna rikkuse allikad hakkavad voolama täie jõuga ja viiakse ellu üllas põhimõte «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema vajaduste järgi». Kommunism on vabade ja teadlike tööinimeste hästiorganiseeritud ühiskond, kus seatakse sisse ühiskonna omavalitsus, kus töö ühiskonna heaks saab igaühele esimeseks eluvajaduseks, tunnetatud paratamatuseks, kus igaühe võimeid rakendatakse kõige suurema kasuga rahva heaks.*»[1]

Kommunism täidab suurt ajaloolist missiooni: vabastab kõik inimesed sotsiaalsest ebavõrdsusest, rõhumisest ja ekspluateerimisest ning kindlustab maakera kõigile rahvastele rahu, töö, vabaduse, võrdsuse, vendluse ja õnne.

Kapitalismi rüpes kujunevad ainult mõned uue formatsiooni materiaalsed eeldused. Kommunismi täielikule väljakujunemisele eelneb enam või vähem kestev ülesehitamise ajastu, mille jooksul toimuvad ümberkujundused majanduses, ühiskondlikes suhetes, poliitikas, ideoloogias ja kultuuris. See ajastu algab sotsialistliku revolutsiooniga ja proletariaadi diktatuuri kehtestamisega ja läbib seejärel oma arengus rea etappe. Esimene neist on kapitalismilt sotsialismile ülemineku periood. See jõuab lõpule kommunistliku formatsiooni esimese faasi — sotsialismi ülesehitamisega.

Sotsialismi ehitamise leninlik plaan nägi ette kolme põhiülesande lahendamise: maa industrialiseerimise, põllumajanduse kollektiviseerimise ja kultuurirevolutsiooni. Neid ülesandeid sai lahendada ainult töölisklassi võimu abil. Selle esimeseks sammuks oli kapitalistliku suuromanduse ja samuti ka mõisnike omanduse ühiskonnastamine sotsialistliku natsionaliseerimise teel. Selle tulemusel said tootmisvahendid kogu rahva omandiks. See määraski sotsialismi majandusliku korra tootmissuhete iseloomu — ühiskondliku omandi tootmisvahendeile.

Sotsialismi ajal kujunesid kaks ühiskondliku omandi vormi: riiklik, s. o. kogu sotsialistliku riigi rahva omand ja kooperatiivkolhooslik, s. o. üksikute kolhooside või kooperatiivsete ühenduste omand. Mõlemal omandi vormil on sotsialistlik loomus. Juhtivaks neist on riiklik omand. Igasugune inimese ekspluateerimine ini-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 58.

mese poolt on siin välistatud. Klassisuhted omandasid pidevalt tugevneva koostöö ja vastastikuse abistamise iseloomu. Sotsialistliku omandi alusel juurdus ka sotsialistlik jaotusprintsiip «igaühelt tema võimete kohaselt, igaühele tema töö järgi».

Koos majanduslike ümberkorraldustega toimub revolutsioon kultuuri ja ideoloogia valdkonnas, toimub vana intelligentsi sotsialistlik ümberkasvatamine ja uue intelligentsi loomine, sotsialistliku kultuuri ja ideoloogia võit ühiskondliku teadvuse sfääris.

Üleminekuperioodil lahendatakse sotsialistliku industrialiseerimise ülesanne. Luuakse sotsialistliku tootmisviisi materiaal-tehniline baas, milleks on masinaline suurtootmine ja kõrgeltmehhaniseeritud põllumajandus.

Ühiskondliku tootmise põhieesmärgiks on rahva heaolu tõstmine. Tarbimise suurenemine rahva poolt stimuleerib pidevalt tootmise arendamist ja tootmise suurenemine mõjutab omakorda tarbimise laienemist.

Sotsialistlikud tootmissuhted avasid laiad võimalused tootlike jõudude kõige kiiremaks arenemiseks ajaloos. Sotsialismi ajal likvideeritakse niisugused tootmise arendamise stiimulid nagu võidujooks kapitalistliku kasumi pärast ja konkurents, kuid luuakse uued ja palju võimsamad stiimulid. Sotsialismi ajal kõik inimesed töötavad ühiskonna heaks, tähendab, ka enda heaks, ja selline töö on suure produktiivsusega. Töötajad on huvitatud kõige laiemast masinate kasutamisest ja masinate ning kõigi tootmisvahendite täiustamisest ja oma kvalifikatsiooni tõstmisest. Ühiskonna huvitatus töötootlikkuse tõstmisest on harmooniliselt ühendatud töötajate isikliku huvitatusega, mis tuleneb töö järgi jaotamise sotsialistlikust printsiibist. Töö järgi tasumine võimaldab ellu viia inimeste materiaalse huvitatuse printsiipi. Materiaalne huvitatus õpetab inimesi täie jõuga töötama ja aitab kaasa ka moraalsete tööstiimulite arenemisele. Materiaalsete ja moraalsete tööstiimulite ühendamine leiab ereda väljenduse sotsialistlikus võistluses.

Sotsialismi tingimustes saab teoks tootmise ratsionaalne paigutus ja kõigi rahvamajanduse harude teaduslik planeerimine.

Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastavus sotsialismi ajal, nagu juba kõneldi, ei välista mõningaid vastuolusid nende vahel. Näiteks masina-traktorijaamad etendasid tähtsat osa kolhoositootmise arendamisel. Kuid hiljem, mil kolhoosid olid tunduvalt tugevnenud, hakkasid MTJ-d segama tehnika ja tööjõu ratsionaalsemat kasutamist. Partei ja valitsuse poolt teostatud MTJ-ide reorganiseerimise ja tehnika kolhoosidele müümisega kõrvaldati see vastuolu.

Seega lahendatakse mitteantagonistlikud vastuolud sotsialistlikus tootmisviisis ainult tootmissuhete üksikute, vananenud elementide asendamise teel. Mis puutub tootmissuhetesse tervikuna, siis arenevad ja täiustuvad nad ka edaspidi.

Esimene faas — sotsialistlik — oli meie maal põhiliselt teosta-

tud juba enne Suurt Isamaasõda. Sõda ja sõja poolt põhjustatud purustuste likvideerimine aeglustasid sotsialismi ehitamise lõpuleviimist. Tema arengu tõsiseks takistuseks oli Stalini isikukultus.

Olles edukalt taastanud sõja-aastail purustatu, otsustavalt kõrvale heitnud isikukultuse, viis nõukogude rahvas innustatuna NLKP XX kongressi otsustest kiiresti lõpule sotsialismi ehitamise. NLKP XXI kongress, tehes kokkuvõtteid partei ja rahva tegevusest, tegi järelduse, et meie maal on sotsialism võitnud mitte ainult täielikult, vaid ka lõplikult. On tekkinud sotsialistlik maailmasüsteem, NSV Liit on muutunud suureks industriaalseks riigiks ja kapitalismi restaureerimine on saanud võimatuks. Sotsialismi täielik ja lõplik võit tähistab ühiskonna astumist kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodi.

Sotsialistliku ühiskonna arenemine teel kommunismi kõrgemasse faasi toimub objektiivsete seaduste toime tagajärjel, mis haarab kõik elusfäärid: tootlikud jõud, tootmis- ja muud suhted, ühiskondliku teadvuse ja institutsioonid. Kommunism kasvab välja sotsialismist, olles tema seaduspärane järg, tema paljude joonte ja külgede edasiarendamine ning täiustamine. See on ka arusaadav: kommunistliku formatsiooni mõlemad faasid kujutavad endast ühtset korda, mille aluseks on ühiskondlik omandus tootmisvahendeile. See määrab sotsialismi ja kommunismi ühised printsiibid. Üleminek sotsialismilt kommunismile on paratamatu ajalooline protsess, millest ei saa meelevaldselt üle astuda või mööda minna. Objektiivsete seaduspärasuste ignoreerimine ja katsed üle hüpata sotsialistlikust faasist võivad esile kutsuda kogu ühiskondliku organismi tõsised häired.

Näiteks ei saa üle minna kommunismile lihtsalt võrdsustava jaotamise kaudu. Üleminekuks kommunismile on vaja ehitada võimas materiaal-tehniline baas, mis on suuteline kindlustama materiaalsete hüvede täieliku külluse, ja valmistada inimesed ette selleks, et elada ja töötada kommunistlikult.

Kommunism pole võrdsus vaesuses, vaid võrdsuse kõrgem aste üldise külluse, inimisiksuse igakülgse arenemise, täieliku vabaduse ja elurõõmude nautimise piiramatute võimaluste juures.

Juba sotsialismi rüpes tekivad kommunismi võrsed. Siit tuleneb ka veel üks sotsialismilt kommunismile ülemineku protsessi iseärasus: partei ja riigi õige poliitika tingimustes toimub ta ilma konfliktideta klasside ja sotsiaalsete kihtide vahel, nende tugevneva koostöö ja ühtsuse alusel. See on võimalik sellepärast, et sotsialistliku ühiskonna kõik klassid ja sotsiaalsed kihid on ühtviisi huvitatud kommunismile üleminekust. Ühtlasi on järkjärguline üleminek sotsialismilt kommunismile spetsiifiline etapp ühiskonna ajaloos: kommunismi ehitamise käigus seisab ees rea uute ülesannete lahendamine. Kommunismi arenemine erinevalt sotsialismist toimub tema enda alusel.

Kommunismi ehitamine pole stiihiline, vaid sihipärane ja orga-

niseeritud protsess. Ta toimub marksistlik-leninliku partei juhtimisel. NLKP poolt väljatöötatud kommunismi laiahaardelise ehitamise kurss leidis oma kehastuse partei programmis.

Ühiskonna aluseks on materiaalsete väärtuste tootmine. Seepärast on kommunismi ehitamise kõige peamiseks ülesandeks uue ühiskonna materiaal-tehnilise baasi loomine. Teine ülesanne, mis kommunismi ehitamise protsessis ühiskonna ees seisab, on kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamine. Kolmandaks ülesandeks on uue inimese kasvatamine. Kõik need ülesanded on omavahel tihedalt seotud, moodustades ühtse terviku.

Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine eeldab maa täielikku elektrifitseerimist, tootmise kompleksset mehhaniseerimist ja automatiseerimist, keemia laialdast rakendamist rahvamajanduses, uute materjalide loomist, teaduse ja tootmise orgaanilist ühendamist, kõigi olemasolevate ressursside ratsionaalset kasutamist, töötajate kõrget kultuurilist ja tehnilist taset ja töötootlikkuse ennenägematut kasvu.

Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine eeldab tehnilist revolutsiooni põllumajanduses; see muudab kolhoositöö tema tootlikkuse, tingimuste ja iseloomu poolest industriaalse töö eriliigiks. Selles seisnebki võti kolhoosliku omandi arendamiseks kuni selle ühtesulamiseni üldrahvaliku omandiga.

Tootmise mehhaniseerimine ja automatiseerimine annab tööle üha loomingulisema iseloomu. Selle alusel toimub vaimse ja füüsilise töö lähenemine ja nendevaheliste piiride kadumine.

Kommunismi ajal lakkab töö olemast kohustus ja muutub rõõmu allikaks. Seega saab täielikult teoks printsiip «igaühelt tema võimete kohaselt», mis on juba ellu viidud sotsialismi poolt. Inimeste võimed ise arenevad täielikult ja igakülgselt. See toob ühiskonnale ülisuurt kasu ja on edasise ühiskondliku progressi võimsaks teguriks, sest inimeste talendid on ühiskonna suurim rikkus.

NLKP programm näitab, et linna ja maa vaheliste sotsiaal-poliitiliste ja kultuurilis-olustikuliste erinevuste täielik ületamine ja sotsialistliku omandi kahe vormi ühtesulamine ühtseks kommunistlikuks omandiks viivad tööliste ja talupoegade klassi kadumisele. Füüsilise töö tegijad tõusevad oma kultuurilis-tehnilise taseme poolest intelligentsi tasemele. Kommunistlikus ühiskonnas saavutatakse kõigile tema liikmetele täielik sotsiaalne võrdsus, luuakse ühtsed töö- ja olustikutingimused linna ja maa töötajatele. Sotsialistliku riikluse asemele tuleb kommunistlik omavalitsus.

Vastavalt tootlike jõudude kasvule, materiaalsete ja vaimsete rikkuste tootmise suurenemisele, areneva ühiskondliku omandi alusel areneb ja täiustub materiaalsete hüvede jaotamine. Kommunism annab inimestele mitte ainult niisuguse hulga materiaalseid hüvesid, mis kindlustab täieliku külluse, vaid viib sisse ka uue

jaotamise vormi, mille olemust väljendatakse printsiibis «igaühele tema vajaduste järgi». See tähendab, et iga inimene saab ühiskonnalt kõik, mille järele ta tunneb vajadust. Niisugune jaotuse vorm loob parimad tingimused peamise tootliku jõu — töötaja enda arenemiseks ja kindlustab seega ühiskondliku tootmise edasise kiire kasvu. Tootlike jõudude arenemise veelgi suurema kiirenemisega hakkab ühiskondlik rikkus voolama täie jõuga.

Vastavalt sellele, kuidas tootlike jõudude arenedes ühiskond hakkab üha täielikumalt rahuldama kõigi oma liikmete materiaalseid vajadusi, kasvab kultuuriliste vajaduste erikaal: laiemate teadmiste saamine, kunsti nautimine jne. Täiuslik tehnika annab inimestele rohkem aega ja üldine haridus — rohkem võimalusi oma vaimse maailma igakülgseks rikastamiseks, loovaks isetegevuseks ja isiksuse õitsenguks.

Ühiskondliku ja isikliku, töö ja naudingu, progressi ja õnne harmoonia — sellise ilmega on tulevik, mis kasvab välja meie tänase elu rüpest, mida luuakse töötajate igapäevaste kangelaslike pingutustega.

Kommunism on kõrgeim ühiskondlik formatsioon. Kogu ühiskonna järgnev arenemine toimub selle formatsiooni rööpais. Ühiskonnal ei tule vajadust tema asendamiseks teise ühiskondliku formatsiooniga, sest omandi ühiskondlik iseloom selles formatsioonis avab piiramatud võimalused tootmise arendamiseks, inimeste elu parandamiseks ja inimisiksuse täiustamiseks. See ei tähenda hoopiski, et kommunismi kõrgemas faasis ühiskondlik omandus, ühiskondlike suhete konkreetsed vormid, elulaad ja inimeste teadvus saavad olema nii täiuslikud, et nad enam edasi ei arene. Dialektiline vastuolu kõrvalekaldumatult arenevate tootlike jõudude ja nende organiseerimise kehtivate vormide vahel viis, viib praegu ja edaspidi ühiskonda ainult edasi. Üha enam ja enam plaanipäraselt muutuvad ühiskondliku majanduse organiseerimise konkreetsed vormid selleks, et kindlustada materiaalsete ja vaimsete väärtuste kõige efektiivsem loomine ja kasutamine inimeste vajaduste rahuldamiseks ning inimisiksuse täiustamiseks.

Käesoleval ajal pole võimalust küpse kommunismi kaugemate astmete detailide ettenägemiseks, aga utoopiate sepitsemine on võõras marksismile-leninismile. Millistes konkreetsetes vormides areneb kommunism kaugemas perspektiivis, seda näitab tulevik. Inimkonna liikumine kommunismi kõrguste suunas on objektiivne ajalooline seaduspärasus.

Ajalooprotsessi seaduspärasus

1. Ajaloo seaduspärasuse mõiste

Üldine ja individuaalne ajaloos

Ühiskonna arenemise seadusteks nimetatakse objektiivseid, olulisi, paratamatuid ja korduvaid seoseid ühiskonna elu nähtuste vahel. Ajaloo seaduspärasus iseloomustab ühiskonna arenemise põhisuunitlust madalamalt kõrgemale. Nii varem kui ka nüüd esitati ja esitatakse kõikvõimalikke vastuväiteid ajalooprotsessi seaduspärasuse tunnistamise vastu. On isegi selliseid mõtlejaid, kes ei tunnista ajalugu teaduseks sellepärast, et ta ei avavat mingeid seadusi. Mõistet «ajaloo seaduspärasus» peavad nad sisemiselt vastuoluliseks, umbes selliseks nagu mõiste «kuiv niiskus». Oma seisukohta seletavad nad sellega, et ühiskonna elus esinevat ainult individuaalne, kordumatu: kui ajaloos midagi juhtus, siis ei varem ega hiljem pole olnud ega tule täpselt samasuguseid sündmusi. Aga selle jaoks, mis ei kordu, ei saa mingit seadust kindlaks teha.

Kas need vastuväited on paikapidavad? Ei, ei ole paikapidavad. Üksikud sündmused kogu nende konkreetsuses tõepoolest ei kordu mitte kunagi: ei ühiskonnas ega looduses pole kaht absoluutselt samast objekti. Kuid selles olemise konkreetsete liikide kordumatus individuaalsuses on alati midagi üldist: nende olulised omadused, nii sisemiste kui ka väliste seoste tüübid. Kõik nähtused on unikaalsed, kui neid vaadelda küllalt madalal abstraktsioonitasemel, ja seda enam, kui me piirdume nende meelelise kaemusega. Teaduse ülesanne on alati seisnud nähtuste mõtestamises, mis annab võimaluse mõista neis peituvat üldist, seaduspärasust. Näiteks see fakt, et Teine maailmasõda polnud kõiges sarnane ülejäänud sõdadega, ei ole takistuseks sõdade sotsioloogilisele uurimisele üldse, nii nagu ka iga antud individuaalne, kordumatu ämblik pole takistuseks ämblikkude üldise struktuuri uurimisele. Üldine ei nivelleeri mingil määral asjade individuaalsust. Ta kõneleb ainult sellest, et täiesti kordumatu individuaalsus üldse,

sealhulgas ka ühiskondlike nähtuste alal, on midagi näilikku. On teada, et kõigil rahvastel, kui erinev nende majanduse ja kultuuri tase ka ei oleks, oli üks ja sama arenemise lähtepunkt: kõigi rahvaste esivanemad elasid kunagi karjadena, kõik rahvad on läbinud sugukondliku korra perioodi jne.

Iga rahvas on iseendast ajalooline ja tal on omaenda, täiesti individuaalselt väljendatud ajalugu. Kuid kõrvuti selliste üksikute rahvuslike ajalugudega on ka regionaalsed ajalood, mis haaravad mitme rahva elu, kes elavad eriti lähedase ja tiheda kokkupuute tingimustes. Ühtlasi eksisteerib ajalooliselt arenev maailma kõigi rahvaste, kogu inimkonna seos ja ühtsus. Ülemaailmse ajaloo kujunemise üldjoon tõendab inimkonna eriosade elu faktilist ajaloolist seostatust. Väga paljut mingi rahva elus võib mõista ainult tema suhete valguses naaberrahvastega, koos nende ajalooga. Kuna see suuremal või vähemal määral puudutab maakera kõigi rahvaste ajalugu, siis see fakt iseendast kõneleb ülemaailmse ajaloo eksisteerimisest.

Inimkonna päritolu ühtsus ja tootmisviiside arenemise objektiivne seaduspärasus tingivad teatud staadiumide kordumise materiaalse ja vaimse kultuuri, omandivormide, abielu ja perekonna, filosoofia, teaduse ja religiooni muutustes. Võtame näiteks sellised mitmes suhtes erinevad maad nagu Inglismaa, Prantsusmaa ja Venemaa. Olgugi et kapitalism nendes maades hakkas kujunema erinevatel aegadel ja areneski erinevalt, kuid mitte ükski neist ei möödunud kapitalistlikust arengustaadiumist. Nende, nagu teistegi maade ajaloos on näha kapitalistlikule formatsioonile üldised nähtused majanduses, kultuuris, perekonnas, olustikus jne.

Sotsialismi ehitamisel NSV Liidus ja rahvademokraatia maades on samuti, vaatamata iga maa spetsiifilistele iseärasustele, terve rida üldisi jooni, mis peegeldavad antud ühiskondliku korra tekkimise ja arenemise seaduspärasusi. Selle üldise väljenduseks, mis on omane erinevatele maadele teatud ajaloo lõigus, esitaski marksism ühiskondliku formatsiooni mõiste. Inimkonna ajaloo ühtsus avaldub kõigis valdkondades: majanduslikus, sotsiaalses ja vaimses. Alates kaugest minevikust avastasid ja formuleerisid füüsika seadusi kõige erinevamate rahvaste esindajad. Õpetus elementidest keemias algab viie alge kontseptsioonist, mis ilmus sügaval muinasajal Hiinas, Indias, Kreekas ja Roomas jne. Loogika ajalugu toob välja selle teadmiste valdkonna kolm arenemisliini: india, hiina ja euroopa.

Rahvad, kellel on pikk ajalugu, lõid üldiselt ühesugused kirjanduse liigid: poeesia, proosa, eepose, lüürika, jutustuse, draama jne. Näiteks võivad olla antiikaja eepilised poeemid: neid loodi Vana-Indias (Mahabharata, Ramajana) ja Vana-Kreekas (Ilias, Odüsseia). Seda tõendab ka satiiriline romaan, mis oli iseloomulik valgustusajale Prantsusmaal ja Inglismaal. Ta tekib ka Hiinas

XIX sajandil ja XX sajandi algul, mis elas siis üle oma valgustusajastut.

Need näited tõendavad, et ajaloolise protsessi tegelikus käigus eksisteerib individuaalse ja üldise ühtsus. Ühiskondliku elu selle või teise nähtuse tunnetamisel on väga tähtis teha kindlaks mitte ainult tema individuaalsed jooned, vaid ka see üldine, mis on sedalaadi nähtuste aluseks.

Ühine ja erinev ühiskonna ja looduse seadustes

Ühine looduse seaduste ja ühiskonna seaduste vahel seisab eelkõige selles, et nad eksisteerivad objektiivselt ja toimivad vääramatu paratamatusega, mõistagi, vastavate tingimuste olemasolu korral. Tingimuste muutumine muudab nii loodusseaduste kui ka ühiskonna seaduste toimet.

Loodusel pole ei algust ega lõppu. Seepärast looduse seaduste hulgas on igavesi seadusi, näiteks gravitatsiooniseadus; on ka väga pikaajalisi, näiteks taime- ja loomariigi arenemise seadused. Ühiskonna seadused pole igavesed: nad tekkisid ühiskonna kujunemisega.

Mainitud ühiskonna seaduste erinevused looduse seadustest on ainult kvantitatiivsed. Nende tähtsamaks erinevuseks on kvalitatiivne. Loodusseadused avalduvad stiihiliste, ebateadlike jõudude tegevuses: loodus ei tea, mida ta teeb. Ajaloo seadused realiseeruvad inimeste tegevuse kaudu. Ajaloo seadused ei saa funktsioneerida «omaette», ilma inimeste osavõtuta.

Ühiskonna seadused erinevad kui mateeria kõrgema liikumise vormi seadused loodusseadustest oma keerukuse poolest. Mateeria madalamate liikumise vormide seadused võivad küll avaldada mõju ühiskonna seadustele, kuid nad ei määra ühiskondlike nähtuste olemust: kaup, mida veetakse mööda raudteed, sooritab mehaanilist liikumist, kuid mehaanilise liikumise seadused ei väljenda kauba olemust.

Kodanlikus sotsioloogias on tunduv levik sotsioloogilistel kontseptsioonidel, mis samastavad orgaanilise maailma arenemise ja ühiskonna arenemise seadused. Nende vaadete pooldajad väidavad, et bioloogiliste seaduste laiendamine ühiskonnale andvat võtme sotsiaalsete nähtuste tunnetamiseks. Orgaaniline teooria sotsioloogias, mille omal ajal esitasid Comte ja Spencer, vaatleb ühiskonda bioloogilise organismina, milles eksisteerib funktsioonide jaotus tema erinevate «organite» vahel, s. o. inimeste gruppide vahel. Ühed grupid, mida samastatakse elava organismi tööorganitega, toodavad kaupu, teised, mis esindavad ühiskonna «aju», juhivad. Hiljem viidi Spenceri ideed absurdini: otsiti analoogiat looma organite ja erinevate ühiskondlike moodustiste vahel: aju samastati valitsusega, veresooned — teedega, verelibled — rahaga jne.

Naturalistlike kontseptsioonide teine alaliik on sotsiaaldarvinism. Selle kontseptsiooni esindajad püüavad tõestada niisuguste

nähtuste, nagu seda on konkurents, «vältimatust» ja «loomulikkust» ühiskonnas, lugedes seda olelusvõitluse avalduseks. Mainitud vaadete ekslikkus seisneb selles, et arenemise seadused tuuakse ühiskonda väljastpoolt, kuid ei tuletata ühiskonna enda olemusest. Selliste vaadete pooldajad taandavad ühiskonna arenemise liikumapanevad jõud olelusvõitlusele, kõige kohanenumate ellujäämisele, aga niisugused antagonistlikule ühiskonnale omased jooned, nagu eraomandus, inimese ekspluateerimine inimese poolt ja sõjad, kuulutatakse inimloomuse üldisteks omadusteks. Kodanlikud sotsioloogid kuulutavad, et kui kultuur on võrreldes koopainimeste ajaga oluliselt muutunud, siis inimese bioloogiline ja psühholoogiline loomus on jäänud põhiliselt endiseks. Inimene on lakanud toitumast sellest, millega toitus kromanjoonlane, kuid siit ka maohaigused. Ta asus elama linnadesse ja see sai neurooside, hullumeelsuste jne. põhjuseks. Ogburn kirjutab: «Väidetakse, et suur hulk sotsiaalseid probleeme, selliseid, nagu sõda, kuriteod, seksuaalelu häired ja haigused, on tekkinud sellest, et inimese esialgne loomus on võimetu kohanema kaasaegsete tingimuste ja kultuuri standarditega, või siis selle kohanemise raskustest.» Ogburn apelleerib ürginimese «instinktidele ja tungidele», tema «egoistlikule loomusele» selleks, et seletada rikkuste kogunemist, makse, sõdu, kuritegusid, prostitutsiooni jne.

Heites kõrvale kontseptsioonid, mis samastavad looduse ja ühiskonna seaduspärasused, ei saa me eitada loomulike loodusseaduste toimet inimeses ja ühiskonnas ning ei saa ignoreerida ühiskondlike seaduspärasuste mõju loodusele ühiskondliku tootmise kaudu. Loodusseadused tegutsevad ühiskonnas kui allutatud seadused ega määra ühiskonna arengut. Näiteks inimeste rassilised erinevused, mis väljenduvad, ütleme, nahavärvuses ja huulte kujus, on geograafiliste, looduslike tingimuste mõju tulemus. Poisslaste ja tütarlaste sündide arvu ühesugune suurus on bioloogiline seaduspärasus, mis toimib ühiskonnas.

Ühiskonna arenemise seaduspärasused omakorda avaldavad tugevaimat mõju loodusele: nad määravad ühiskonna loodusele mõjumise iseloomu. Selle mõju aste ja suund on erinevate tootmisviiside puhul erinev.

Ühiskonna üldised ja spetsiifilised seadused

Ühiskonna seadused pole ühesugused: ühed neist tegutsevad kõigis formatsioonides, teised — ainult ekspluataatorlikes, kolmandad — mingis ühes formatsioonis. Esimeste hulka kuulub tootlike jõudude ja tootmissuhete ühtsuse seadus, tootmissuhete tootlike jõudude iseloomule vastavuse seadus, ühiskondliku teadvuse sõltuvus ühiskondlikust olemisest, pealisehituse sõltuvus baasist jne. Need üldsotsioloogilised seadused, mõistagi, avalduvad igas ühiskondlikus formatsioonis omapäraselt (näiteks konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel kapitalismi ajal ja nendevahelise vastuolu mitteantagonistlik iseloom

sotsialismi ajal). Vähem üldine on näiteks seadus klassivõitlusest kui ajaloo liikumapanevast jõust. See seadus on omane ainult neile formatsioonidele, mis on rajatud klasside antagonismile. Ta ei tegutsenud ürgkogukondlikus formatsioonis ja lakkab toimimast ühiskonna vastandlikeks klassideks jagunemise kadumisega.

Eksisteerivad ühiskonna seadused, mis on omased ainult ühele formatsioonile, näiteks kapitalistlikule või kommunistlikule. Sotsialismi ajal tegutseb rahvamajanduse plaanipärase ja proportsionaalse arenemise majanduslik seadus. See seadus on sotsialistlike maade majanduse plaanipärase arenemise aluseks, samal ajal kui kapitalistlikus ühiskonnas valitseb anarhia.

Niisiis, ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid alluvad oma arenemises nii spetsiifilistele kui ka üldistele seadustele. Üldised seadused moodustavad justkui nähtamatu niidi, mis seob inimkonna arenemise kõik etapid üheks tervikuks. See ühine niit moodustab seose ja järjekestvuse inimühiskonna arenemises. Vähem üldiste ja antud formatsioonile spetsiifiliste seaduste toime moodustab pidevuse katkemised inimkonna ajaloos, mis kvalitatiivselt eraldavad üht formatsiooni teisest.

2. Ühiskonna arenemise seaduspärasus ja inimeste teadlik tegevus

Objektiivne ja subjektiivne ajaloos

Sarnaselt sellele, kuidas mehaanika seadused on kehade ümberpaiknemise seadused ja bioloogia seadused on organismide elu seadused, kujutavad ühiskonna arenemise seadused endast inimeste tegevuse seadusi, neid suhteid, mis kujunevad inimeste vahel nende töötegevuse protsessis. Iga inimene, astudes ellu, leiab eest juba eksisteeriva, enne teda kujunenud ühiskondlike suhete süsteemi. See süsteem määrabki inimese elu ja tegevuse üldised tingimused. Väljaspool seda süsteemi ta ei saa elada. Sellele ta võlgnebki kõik: see kujundab inimese, teeb ta antud ajastu, antud rahva ja klassi esindajaks. Ühiskondlikud suhted tingivad inimeste elu sfääri ja iseloomu, nende mõttelaadi, tundemaailma ja tahte.

Maa külgetõmme realiseerub seaduste järgi, mis ei nõua inimeste osavõttu. Kuid sotsiaalsed revolutsioonid, teaduslikud avastused ja tehnilised leiutised sooritatakse inimeste poolt. Inimesed loovad ajalugu sõltuvalt sellest, milliseks tegi neid ajalooline tegelikkus, millised ülesanded on seatud nende ette asjade objektiivse käigu poolt, millised vahendid on neil nende ülesannete lahendamiseks, milline on vastasrinnas seisvate jõudude vahekord ja milline on nende tegevuse suhe ajaloolise arengu objektiivsete vajadustega. Ühesõnaga, subjektiivne «mehhanism», mis puudub loodusseaduste tegevuses, on sotsiaalsete seaduste realiseerumisel

vältimatult vajalik. Ühiskondlik olemine määrab küll ühiskondliku teadvuse, kuid ühiskondlik olemine kui olemise eriline liik, mis on rajatud inimeste tootmistegevusele, eeldab tingimata teda vahendavat ühiskondlikku teadvust. Tahe võitluseks, selle võitluse tark organiseerimine, sellest osavõtjate teadlikkus ja kogemused, see, mida koos võetuna nimetatakse ajaloo subjektiivseks teguriks, mängib ajalooliste sündmuste käigus ja tulemustes kolossaalset osa. Seepärast omistas Lenin erakordselt suurt tähtsust subjektiivsetele teguritele: masside teadlikkusele, sihikindlusele, entusiasmile, loovale initsiatiivile ja organiseeritusele ajaloolise tegevuse protsessis. Objektiivsed ajaloolised tingimused iseendast ei loo progressiivsete jõudude võitu. Samuti pole küllaldane selle võidu paratamatuse lihtne mõistmine. Tingimata on vajalik subjektiivne tegur: revolutsiooniline otsustavus, revolutsiooniline entusiasm, moraalsed jõud, organiseeritus, teadlikkus jne.

Marksismi ideelised vaenlased püüavad tabada marksiste vastuolult. Nad kõnelevad: ühelt poolt marksistid tunnistavad ajaloolise arenemise seaduste objektiivsust, aga teiselt poolt — organiseerivad masse võitluseks ühiskonna revolutsiooniliste ümberkujunduste realiseerimise eest. Teadusliku sotsioloogia vastased kuulutavad, et kui need või teised ajaloolised muudatused saabuvad objektiivse paratamatusena, siis pole põhjust kutsuda inimesi võitlusele nende teostumise eest — need muudatused toimuvad iseendast ikkagi. Meie kriitikud arutlevad nii: kui inimeste tegevus on determineeritud väikseimate üksikasjadeni, nagu planeetide orbiit või kristalli vorm, siis on arusaamatu, milleks võidelda kurjuse avaldumise kõigi vormide vastu elus, nagu polekski kurjus paratamatu.

Fatalism ja voluntarism

Inimeste impulsid on determineeritud ühiskondliku olemise poolt. Kas inimene on oma tegude valikus vaba või on tema teod varem ette määratud väljaspool teda asuvate jõudude poolt? Kui anda esimesele küsimusele positiivne vastus, siis kuidas ühendada seda inimeste objektiivsele paratamatusele allutatuse tunnistamisega. Vastata jaatavalt teisele küsimusele — tähendab tunnistada inimesed ainult ühiskonna arenemise seaduste realiseerimise vahendiks. Kus on aga siis inimeste loov ja ümberkujundav osa? Kui kõik on ette määratud, siis milles on patustajate ja kurjategijate süü ning milles on õiglaste teene?

Subjektiivse teguri osatähtsuse alahindamine viib paratamatult fatalismi, nagu see juhtus näiteks G. Büchneriga. Ta kirjutas: «Ma tundsin end justkui puruks litsutuna ajaloo kohutava fatalismi poolt. Ma näen inimloomuses vastikut keskpärasust, inimlikes suhetes aga ületamatut jõudu, mis kuulub kõigile üldse ja iseäranis ei kellelegi. Üksik isiksus on ainult vaht laine harjal, suurus on ainult juhus, geeniuse võim on ainult nukukomöödia, naeruväärne püüe võidelda raudse seaduse vastu, mida parimal juhul võib

ainult tundma õppida, kuid mida on võimatu allutada oma tahtele.»

Fatalism liitub paratamatult religiooniga. Religiooni järgi on kõik maailmas jumala tahte poolt ette määratud; tema poolt on ette määratud ka inimese kogu elutee ja kõik tema teod. Fatalistid väidavad, et inimene on jõuetu saatuse ees. Ta on hukkumisele määratud. Ta on lihtne marionetike ajaloo näitelaval. Me ainult täidame varem määratud osi ja loome illusioone, nagu teeksime me midagi iseseisvalt.

Kuid niisugused vaated viivad selle tunnistamisele, et kõik jõledused maailmas on samuti ette määratud jumala poolt ja eksimustes tuleb süüdistada mitte inimesi, vaid jumalat. Ent religiooni seisukohalt on jumal eksimatu. Püüdes välja rabelda sellest vastuolust, esitasid religiooni kaitsjad idee inimese «vabast tahtest» kui mingist iseseisvast jõust: nad väidavad, et kõik sõltuvat inimeste meelevallast. Siit voluntarism (ladinakeelsest «voluntas» — tahe). Filosoofias olid voluntarismi esindajaiks Schopenhauer ja Nietzsche, kes lähtusid sellest, et inimese kired ja tema tegevus pole millestki tingitud.

Kui fatalism tappis inimestes aktiivse protestitunde sotsiaalse kurjuse vastu, põhjendas teoreetiliselt inimeste tegevusetust, siis voluntarism on alati olnud põhjenduseks igasugusele meelevallale ja avantürismile poliitikas.

Tänapäeva kodanlikus sotsioloogias esineb voluntarism maskeeritud vormis — possibilismi või probabilismi vormis, mille kohaselt ühiskondlikus arengus pole paratamatust, vaid on ainult erinevad võimalused või tõenäosused: sündmus ajaloos võib toimuda ja võib ka mitte toimuda — ta on vaid enam või vähem tõenäoline.

Juhuslikkus, paratamatus ja vabadus

Ajaloo seaduspärasuse eitamine kodanlike ajaloolaste ja sotsioloogide poolt rajaneb tihti juhuslikkuse osatähtsuse ülehindamisele. Juba Napoleon armastas korrata, et juhus valitseb ajaloos. Mõistagi ei saa väita, et juhuslikkused ajaloos mingit osa ei mängi. Vastupidi, ajalugu on rikas juhuslikkuste poolest. Ja see on arusaadav. Ajaloo seadused realiseeruvad inimeste, sealhulgas ka ajalooliste isikute tegevuse kaudu. Ja just selle, aga mitte teise ajaloolise isiku esilekerkimine — see on juhuslik nähtus. Ajalool oleks «... väga müstiline iseloom, kui «juhuslikkused» mingisugust osa ei etendaks. Need juhuslikkused ise kuuluvad muidugi üldisse arenemiskäiku ja teised juhuslikkused kompenseerivad jälle neid. Kuid kiirenemine või aeglustumine sõltub väga suurel määral niisugustest «juhuslikkustest», millede hulgas figureerib ka selline «juhus», nagu esialgu liikumise eesotsas seisvate inimeste iseloom.» [1]

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 387.

Ühiskonna seaduspärasus väljendab ainult ühiskonna edasiliikumise juhtivat joont, mitte haarates ja mitte määrates kõrvaliste sündmuste massi, s. o. juhuslikkusi. Ühiskonna arenemises rajab paratamatus endale teed ainult läbi juhuslikkuste tihniku ja reeglina ei esine «puhtal» kujul. Ühiskonna elus võib juhuslik, üksik sündmus arenemise käigus muutuda paratamatuks, aga kunagi seaduspärane — juhuslikuks. Kuid ühiskonna arenemist tervikuna ei saa taandada juhuslikkusele. Selle seisukoha naeris hästi välja Voltaire. Ühes Voltaire'i teoses hindu tark väidab, et tema vasak jalg on 1610. a. tapetud prantsuse kuninga Henri IV surma põhjuseks. Ükskord 1550. a. alustas see hindu oma jalutuskäiku mere ääres vasaku jalaga. Jalutuskäigu ajal lükkas ta juhuslikult vette oma pärsia kaupmehest sõbra. Kaupmehe tütar, jäädes ilma isata, jooksis armeenlasega kodukandist ära ja sünnitas seejärel tütarlapse, kes hiljem läks kreeklasele mehele. Selle kreeklase tütar asus elama Prantsusmaale ja astus seal abiellu, millest sündis Ravaillac — Henri IV tapja. Mainitud hindu arvas, et kui ta poleks alustanud jalutuskäiku vasaku jalaga, siis oleks Prantsusmaa ajalugu olnud teistsugune.

Kas pole need «ülitargad» sõnad?

Ajaloo ahel koosneb arvututest inimeste teadlike sammude ja tegude lülidest. Inimesed toodavad materiaalseid hüvesid, rahuldavad oma vajadusi, arendavad materiaalset ja vaimset tootmist, täiustavad tööriistu ja võitlevad oma elutingimuste parandamise eest. Tehes kõike seda ja palju muud, loovad nad ajalugu. Inimeste tegevuses avalduvadki ajaloolised seadused. Järelikult, inimeste teadlik tegevus moodustab lahutamatu lüli ühiskonna elu paratamatute sündmuste ahelas.

Paratamatus esineb ajaloolises arengus ainult juhtiva tendentsina ja sündmuste käigu üldise suunana. Aga selle laia suuna raames eksisteerib kolossaalne võimalus tegutsemise vahendite, eri teede ja viiside valikuks, s. o. lai väli individuaalsete ja kollektiivsete eesmärkide ning soovide avaldamiseks ja tahte väljendamiseks. Inimeste teadvuse loov iseloom ei luba mõista inimeste tegude sõltuvust välistest asjaoludest puht-mehhaaniliselt, nagu mõtles näiteks Holbach, kes kirjutas: «Meie elu — see on joon, mille me looduse käsul peame tõmbama maakera pinnale, omamata võimalust temast sammugi eemalduda.» Kui inimene tegutseks ainult väliste jõudude vahetul mõjul ja läheks iga kord sinna, kuhu need teda tõmbavad, siis ta lihtsalt ei saaks eksisteerida. Teda tabaks samasugune saatus nagu Buridani eeslit, kes ei suutnudki valida üht kahest heinasaost, mis paiknesid temast võrdsel kaugusel vasakul ja paremal, ning kes seetõttu suri näljasurma.

Looduses ja ühiskonnas valitsevad inimeste tahtest sõltumatud seadused. Need seadused tegutsevad pimeda paratamatusena seni, kuni need jäävad inimeste poolt tunnetamata või kui inimesed ei

taha nendega arvestada. Kuid paratamatus muutub vabaduseks siis, kui inimesed tegutsevad nende seaduste toimet arvestades. Inimese kui mõistusega olendi vabadus seisab selles, et tema mõistus, mis on valgustatud teadmiste poolt, muutub tema tegude kohtunikuks. See muudabki inimese aktiivseks algeks, kes iseseisvalt mõjutab ümbritsevat maailma. Mida madalam on teadvuse tase, seda vähem vaba on inimene. Loom, kes ei oma teadvust ja juhindub instinktidest, pole vaba.

Idealistid tõlgendavad valesti vabadust kui olemisest sõltumatut vaimu enesemääramist. Nad väidavad, et inimese käitumise determineeritus kõrvaldavat täielikult inimeste vastutuse nende poolt kordasaadetu eest, tegevat võimatuks kõlbelise hinnangu ja likvideerivat ühiskonna elu õigusliku aluse. Inimene on vaba niivõrd, kuivõrd ta mitte ainult lihtsalt on tunnetanud vabadust, vaid ka arvestab seda oma tegudes. Inimeses ei ole alatiseks antud, programmeeritud käitumise joont; ta valib aktiivselt tegutsemise viisi ja sellega realiseerib vabaduse. Seepärast inimene vastutab oma tegude eest ühiskonna ees. Näiteks, vabalt valides kuritegeliku käitumisjoone, satub inimene tema karistamise paratamatuse ette. Inimese ees on palju teid ja ta on vaba valima igaüht neist. Kuid nad kõik läbivad tunnetuseks avatud looduslike ja sotsiaalsete seaduste tegutsemise tsooni. Inimene on vaba mitte loodusest, mitte ühiskonnast ja nende seadustest, vaid ta on vaba looduse ja ühiskonna seaduste koostoimega määratud piires. *Vabadus on tunnetatud paratamatus ja tegutsemine seda paratamatust arvestades.* Elu ei luba meil rikkuda ühtki oma seadustest, kuid jätab meile vaba valiku nende piirides.

Paratamatuse vabaduseks muutumine on ajaloolise protsessi üks olulisi külgi. Inimeste vaba ajalooline tegevus põhineb materiaalsel tootmisel ja realiseerub eelkõige selles. Just töös saavutatakse looduse allutamine inimesele, just töös muutub paratamatus vabaduseks. Iga pööre tootlikes jõududes ja seejärel ka tootmissuhetes on samm vabaduse arenemises. Ühtlasi on vabaduse piiramine tingitud inimeste sõltuvusest nende üle valitsevatest sotsiaalsetest jõududest. Orjus, pärisorjus, kapitalistlik palgatöö tingisid mitte ainult inimese looduse stiihilistest jõududest üha kasvava vabanemise, vaid ka inimese orjastamise ühiskondlike jõudude poolt. Ainult kapitalismilt kommunismile revolutsioonilise üleminekuga tulemusel võivad inimesed, tunnetanud ühiskonna arenemise seadusi, teadlikult ja plaanipäraselt luua oma ajalugu.

Stiihiline ja teadlik ajaloos

Inimesed oma kogusummas loovad ajalugu. Arvututest ojakestest — üksikute inimeste tegudest — moodustuvad ajalooliste sündmuste jõed ja mered. Inimene on teadlik olend. Iga tema tegu on teadlik. Kui üksikud teod on suunatud teadvuse poolt, kas siis võib teha sellest järelduse, et teadlike pingutuste summast moo-

dustub miski, mis on samuti teadlik? Ei, ei saa. Eriti käib see möödunud ajaloo epohhide kohta.

Iga inimeste põlvkond leiab eest teatud tootmise tingimused, mis on loodud eelnevate põlvkondade tegevusega. Arendades tootmist, toetuvad inimesed alati selle eelneva tegevuse tulemustele. Järelikult, nad pole vabad selle või teise tootmisviisi valikul.

Hegeli sõnade kohaselt, ülemaailmses ajaloos, tänu inimeste tegudele saadakse veel ka mõnevõrra teistsugused tulemused võrreldes nendega, mille poole nad püüavad ja mida nad tahavad saavutada. Inimesed taotlevad oma vajaduste ja huvide rahuldamist, kuid tänu sellele realiseerub objektiivselt ka veel midagi niisugust, mis varjatult sisaldub nende huvides ja tegudes, kuid millest inimesed pole teadlikud ja mis ei kuulu nende kavatsustesse. Seejuures inimeste huvid põrkavad omavahel kokku. Kujuneb hulk ristuvaid jõude. Üldine resultaat tuleb välja selline, mida mõnikord keegi ei tahtnudki. Sel juhul kõneldakse sotsiaalsete seaduste stiihilisest toimest. Näiteks V. O. Kljutševski, kirjeldades Peeter I reforme, märgib, et Peeter «tegi lihtsalt seda, mida ütles talle ette moment, vaevamata ennast eelnevate kaalutluste ja kaugete plaanidega, ja kõik, mida ta tegi, ta justkui luges oma jooksvaks, igapäevaseks tööks, aga mitte reformiks; ta ise ei märganudki, et ta selle jooksva tööga muutis kõik enda ümber, nii inimesed kui ka kombed... Ainult ehk oma 53-aastase elu viimasel aastakümnel, millal tema tegevus oli ennast juba küllaldaselt näidanud, hakkab tal ilmnema arusaamine, et ta on teinud midagi uut ja isegi üsna palju uut. Kuid niisugune vaade ilmub tal, niiöelda, tagantjärele, kui tehtu kokkuvõte, aga mitte kui tegevuse eesmärk.»

Ühiskonna elu ei laabunud just nii, nagu keegi mõtles ja tahtis. Ajalool pole olnud kohustust täita mingi isiksuse kavatsusi ja tahet. Kapitalistlik kord võitis feodaalse sellega, et ta arendas tööstust, tehnikat ja kaubandust. Inimesed, kes aitasid kaasa kõige selle arenemisele, ei teadnud, et nad ehitavad kapitalismi. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideoloogid (näiteks Rousseau ja teised) unistasid mõistuse, vendluse ja õigluse riigist. Nende printsiipide ja mõistliku riigi loomise nimel võitlesid massid ning poliitilised parteid. Rousseau õpilased, eelkõige Robespierre, läksid rinnaga kõige vastu, mis takistas neid ideaale. Ülesanne oli gigantne ja nad võitsid. Olles võitnud nad mõtlesid: «vaat nüüd»... kuid nüüd viidi neid giljotiinile. Nad puhastasid tee kapitalismile, ja veel niisugusele, mis oli kroonitud isikliku diktatuuriga.

Ajaloolise arenemise stiihilisuse üldiseks jooneks on see, et inimesed ei näe oma tegevuse ühiskondlikke tagajärgi. Teadlikuks tegevuseks ajaloos on selline tegevus, mis vastab mitte ainult temast osavõtvate inimeste individuaalsetele eesmärkidele, vaid ka kõigi antud klassi või antud ühiskonna liikmete üldistele eesmär-

kidele. Seepärast võivad ajaloos olla teadlikkuse või stiihilisuse erinevad astmed. Näiteks teadlikkus avaldub täiel määral siis, kui ühiskonna liikmed mõistavad mitte ainult lähemaid, vaid ka oma tegevuse kaugemaid ühiskondlikke tagajärgi, kui nad tunnetavad seadusi ja suudavad neid kasutada.

Teadlikkuse suurenemine ajalooprotsessi käigus

Vaatamata kogu kolossaalsele progressile ühiskonna elu kõigis sfäärides, mille teostas kapitalism, ei saadud kõrvaldada ühiskondliku arengu stiihilisust. Omandi iseloom kapitalismi tingimustes välistab võimaluse plaanipäraseks kontrolliks ühiskondliku tootmise üle. Seepärast kapitalismi arenemise majanduslikud seadused tegutsevad stiihilise purustava jõuna. Inimesed võivad empiiriliselt kasutada oma huvides üksikuid majandusseaduste külgi ja nõudmisi, kuid mitte nende kogusummat. Töölisklass võib streikide ja teiste võitluse vormide abil saavutada tööpäeva lühendamise ja palga tõstmise, kuid, jäädes kapitalistliku tootmisviisi raamidesse, ta ei saa kõrvaldada üldise kapitalistliku akumulatsiooni seaduse purustavat toimet. Kodanlus võib relvastuse võidujooksu ja majanduse militariseerimise abil nõrgendada või edasi lükata kriisinähtusi majanduses, kuid ta on jõuetu neid likvideerima ja kõrvaldama tootmise anarhiat.

Töölisklassi ja tema partei astumisega ajaloo areenile muutub oluliselt stiihilise ja teadliku vahekord. Töölisklass tegi endale järk-järgult selgeks seose enda majandusliku seisundi ja poliitilise osa vahel ühiskonnas. Algul töölistel polnud veel klassilist eneseteadvust ja nende võitlusel polnud veel juhtivat ideed. Valitseva klassi vastu astusid välja ainult üksikud töölised või tööliste grupid. Nad suunasid oma viha ja vihkamise peaasjalikult masinate vastu, purustasid ja lõhkusid neid. Töölised astusid välja «oma» kapitalisti vastu, saamata veel aru vajadusest võidelda ekspluataatorite klassi vastu, et kõrvaldada inimese ekspluateerimise võimalus inimese poolt. Kuid pikkamööda võitluse kogemuste ja tööliste hulgas marksistliku teooria levimise mõjul nad lõpuks saavad aru oma tõelisest klassiseisundist ja osast ühiskonnas. Töölisklass loob poliitilise partei ja ühendab enda ümber kõik töötajad. Erinevalt kõigist kodanliku ühiskonna parteidest mõistab marksistlik-leninlik partei täielikult oma revolutsiooniliste tegude ajaloolist mõtet. Ta organiseerib teadlikult masse ja juhib nende võitlust kehtiva korra revolutsioonilise ümberkorraldamise eest. Ainsaks revolutsiooniks maailmas, kus tema ideoloogide ja töölisklassi eesmärgid langesid täiesti ühte objektiivse tulemusega, oli Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, mis kukutas ekspluateerimise ikke meie maal. Engels kirjutas, et vaade, mille kohaselt inimeste ettekujutuste ja ideede poolt luuakse nende elutingimused, «võib enam või vähem kauges tulevikus saada tegelikkusele vastavaks, kuna inimesed saavad teadlikuks ühiskondliku korra muutmise paratamatusest..., mis on esile kutsutud suhete muutumi-

sest, ja tahavad seda muutust, enne kui see surutakse neile peale sõltumatult nende teadvusest ja tahtest.» [1]

See kauge tulevik on muutunud olevikuks.

Kommunistlik formatsioon on maailma ajaloos esimene ühiskondlik kord, mis kujuneb ja areneb ajaloo objektiivsete seaduste teadliku realiseerimise tulemusel. Inimkond on arenemises saavutanud sellise taseme, et juhuslikkus ja stiihilisus annavad üha enam kohta rahvahulkade marksistlik-leninliku partei poolt juhitavale teadlikule ja sihikindlale loomingule.

Sotsialismi aluseks on ühiskondlik omandus tootmisvahendeile ja partei, riigi ning kogu ühiskonna tegevuse peamiseks motiiviks on esmakordselt inimkonna ajaloos muutunud arenemise objektiivsele protsessile vastavad üldrahvalikud, üldised huvid. Ühiskonna liikmete põhihuvide ühtsus sünnitab inimeste ühtekuuluvuse ja sügavalt teadlike tegude kooskõlastatuse. Kuna ühiskonnas kujuneb sotsiaal-poliitiline ja ideeline ühtsus ning ajalooline arenemine lakkab olemast paljude üksteisele vastandlike püüete ristumise tulemus, saab ühiskond tervikuna võimaluse arvestada mitte ainult lähimaid, vaid ka oma tegevuse kaugemaid tagajärgi, teadlikult planeerida ja suunata omaenda arengut. Ühiskonna elu teadlik tunnetamine loob eeldused sihikindlaks tungimiseks ajaloosündmuste käiku ja ajaloo arengu mõistlikumaks juhtimiseks.

Mõistagi, sotsialism ei muuda materiaalse tootmise arendamise objektiivset paratamatust ega kõrvalda temast täielikult stiihilisust, kuna ühiskondlik teadvus ei saa detailideni haarata ühiskondlikku olemist: elu on liiga keeruline selleks, et teda võiks täielikult panna isegi kõige paremate plaanide vormelitesse ja arvudesse, ta toob alati neisse omi korrektiive. Kuid sotsialistlik kord muudab printsipiaalselt teadlikkuse ja stiihilisuse vahekorra. Samal määral kui sotsialismi ja kommunismi ehitamise majanduslikud seadused on meie poolt tunnetatud (aga selle tunnetamise aste kasvab kogu aeg), kasutab ühiskond teadlikult neid oma huvides; seepärast seaduspärasus, kaotamata oma objektiivset iseloomu, lakkab olemast stiihiline jõud. See ongi paratamatuse muutumine vabaduseks, hüpe paratamatuse maailmast vabaduse maailma, millest omal ajal kirjutas Engels. Ja mida kaugemale areneb meie ühiskond teel kommunismile, seda suurem on teadliku juhtimise osatähtsus ja väiksem stiihiliste protsesside erikaal.

Mida sügavamalt ja mitmekülgsemalt inimesed mõtestavad ühiskondlike nähtuste olemust, seda õigemini ja efektiivsemalt võivad nad mõjutada sündmuste käiku. Kodanlikus ühiskonnas aitab ühiskondlike nähtuste olemuse mõtestamine inimeste poolt tohutul määral kaasa võitlusele ekspluateerimise likvideerimise ja koloniaalikke kaotamise eest. Sotsialistlikus ühiskonnas aitab inimeste arusaamine ühiskondlike nähtuste olemusest leida üha uusi

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 20, стр. 639.

võimalusi tootmise ja kogu ühiskondliku elu paremaks organiseerimiseks.

Sotsialistliku ühiskonna juhtiv jõud — töölisklassi partei — relvastab töötajaid ühiskonna arenemise seaduste tundmisega. Ühiste huvidega ühendatud töötajatel on üks eesmärk — kommunistliku ühiskonna ehitamine. Ja see eesmärk saavutatakse seda kiiremini, mida suuremad inimhulgad hakkavad teadlikult osa võtma võitlusest kommunismi eest. Kui laiad rahvahulgad annavad endale aru sellest, milline on olukord riigis ja maailmas, kui nad õigesti näevad teid ja vahendeid, mis viivad ühiskonna arenemise kõrgemale astmele, kui nad sügavamalt mõistavad oma ajaloolisi huve, siis kõik see saab sotsiaalse progressi võimsaks vahendiks. Seepärast osutavad kommunistlikud parteid suurt tähelepanu sellele, et kõige laiemad töötajate massid tunneksid ühiskonna arenemise seadusi, mõistaksid nende toimimise iseloomu ja nende ärakasutamise meetodeid.

Rahvas ja isiksus

1. Rahvas kui ajaloo looja

Rahva mõiste

Rahvas, või, mis on üks ja sama, rahvamassid, on ajalooliselt heterogeenne nähtus. Rahva sotsiaalset struktuuri iseloomustab suur keerulisus ja muutlikkus. Seepärast definitsioon — mis on rahvas — peab olema konkreetne ja ajalooline. Ajaloo koidikul, ürgkogukondliku korra ajal, kus polnud ei rõhujaid ega rõhutavaid, moodustas rahva ühiskonna liikmete kogusumma. Sotsialistlikus ühiskonnas moodustab rahva kogu elanikkond — töölisklass, talurahvas ja intelligents. Keerulisem on rahva defineerimine klassilistes antagonistlikes formatsioonides. Üldistatult võib öelda, et rahvas on ajalooliselt muutuv sotsiaalsete gruppide ühtekuuluvus, mis on erinevatel ühiskonna arenemise etappidel erineva klassistruktuuriga. Rahva hulka kuuluvad need kihid ja klassid, kes võtavad osa ühiskonna progressiivse arendamise ülesannete lahendamisest. Need on eelkõige töötajad, materiaalsete väärtuste loojad, ajaloo loojad. Ühiskonna arenemise teatud astmetel hõlmas rahvas mitte ainult töötajad, materiaalsete hüvede tootjad, rõhutud klassid, vaid ka teisi ühiskonna kihte, sealhulgas ka võõrast tööd ekspluateerivaid. Lenin kirjutas 1905. a.: «Vähegi klassiteadlik tööline teab väga hästi, et isevalitsuse vastu võitlev rahvas koosneb kodanlusest ja proletariaadist.» [1] Klassiühiskonnas rahvas võib hõlmata võrdlemisi erinevate ja isegi vastandlike huvidega elanikkonna kihid. Ajalooline materialism nõuab, et sõnaga «rahvas» «ei varjataks rahva seas olevate klassiantagonismide mittemõistmist.» [2]

Kriteeriumiks, mis lubab igal ajaloolisel etapil kogu elanikkonnast eraldada tema selle osa, mis moodustab rahva, on antud maa progressiivse arendamise objektiivsed ülesanded. Mõiste «rahvas» haarab nende küpsenud ülesannete lahendamisest osavõtvate klasside ja elanikkonna gruppide teatud ühtsuse.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 466.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 89.

Ajaloo käigus ühiskonna arendamise objektiivsete ülesannete muutumisega muutub vältimatult ka nende kihtide sotsiaalne koosseis, kes moodustavad rahva.

Ekspluataatorlike klasside ideoloogid on alati püüdnud vähendada rahva osa ühiskonna elus. Nad kujutavad teda vaimselt pimeda pööblina, kes olevat oma loomuselt määratud rõhujatele nurisemata alluma. Nietzsche näiteks käsitles rahvast kui pööblit, keda peab hoidma orjuses kõigi vahenditega, kui «vundamenti ja tellinguid», millel seisavad kõrgel «valitud olendid». Sotsioloog Tarde väitis, et rahvas on passiivne hulk, keda «hüpnotiseeritakse» geeniuse poolt ja kes jäljendab geeniust. Kapitalismi üldkriisi perioodil levisid laialt Freudi vaated, kes kuulutas rahva irratsionaalseks algeks, mis allub alateadlikele tungidele. «Võimatu on loobuda vähemuse massi üle valitsemise printsiibist, sest mass on laisk ja inertne ning ei taha loobuda instinktidest... Ainult nende väljapaistvate isiksuste mõju, keda mass on tunnistanud oma juhtideks, võib sundida massi pöörduma kasuliku töö juurde...»

Tänapäeva kodanlikus sotsioloogias on laialt levinenud reaktsioonilised eliiditeooriad — ühiskonna valitud kihi teooriad. Ignoreerides ühiskonna klassideks jagunemise sotsiaal-majanduslikku alust, väidavad eliidi ideoloogid, et inimkond jagunevat igavesest ajast kaheks «klassiks», kaheks stratumiks — eliidiks ja rahvaks.

Nende vaadete pooldajad vaatavad rahvahulkadele kui ettureile «suurte» inimeste käes. Nad jagavad inimkonna valitud vähemuseks ja väljapraagitud enamuseks. See on ametlikult pjedestaalile tõstetud laim rahva vastu.

Niisugused vaated ühiskonnale on filosoofiliselt idealistlikud ja poliitiliselt reaktsioonilised; nad taandavad kõik teadvusele ja suurmeeste tahtele.

Rahva osa ühiskonna arenemises

Sotsiaalse elu tõde seisab selles, et suured asjad ajaloos ei ole ühe inimese kätetöö. Rahvas moodustab põhilise jõu, kellel on otsustav osa ühiskonna arenemises. Eelkõige tehakse ajalugu tehastes, vabrikutes, põldudel ja ehitustel. Aga kes kõik selle korda saadab? Rahvas. Ta loob ja täiustab tööriistu. Ta annab oma vilumused edasi põlvest põlve. Ta toodab tööriistade abil kõik materiaalsed hüved. Aga ilma materiaalsete hüvedeta ei saaks ühiskond eksisteerida. Rahva pidev töö, kindlustades ühiskonda kõige vajalikuga, on ühiskonna progressiivse ühelt ühiskondlikult formatsioonilt teisele arenemise aluseks.

Rahvamassid on peamiseks jõuks sotsiaalsete revolutsioonide, poliitiliste ja rahvuslike liikumiste saatuste otsustamisel. Ajaloos pole olnud ühtki järsku pööret, millest rahvahulgad poleks aktiivselt osa võtnud. Töötajate võitlus rõhujate vastu, mille kõrgeimaks

vormiks on revolutsioon, määrab klassilis-antagonistlike ühiskondade arenemise. «Revolutsioonid on rõhutute ja ekspluateeritavate pidupäev. Niivõrd aktiivselt ei suuda rahvamass mitte kunagi esineda uue ühiskondliku korra loojana kui revolutsiooni ajal.» Rahvas «... suudab ... sellistel aegadel lausa imet teha.»[1]

Ekspluataatorlikud klassid püüavad asja kujutada nii, nagu oleksid nemad ainsad oma rahvuse kaitsjad välismaiste anastajate eest. Kuid ajalugu lükkab need väljamõeldised ümber. Ta näitab, et rahvuslike katsumuste momentidel rahvuse elu ja vabaduse küsimus otsustatakse rahva poolt. Just tema tõuseb, relv käes, kodumaa kaitseks. Vene rahva kangelaslik võitlus vabastas Venemaa tatari ikkest. Napoleoni jõugud tõstsid enda vastu kogu meie rahva, kes haaras otsustavalt relvad ja peksis anastajad minema. Töötajate miljonilised massid päästsid Euroopa fašistlikust orjastamisest. Selle võitluse põhilist raskust kandis oma õlgadel nõukogude rahvas. Töötajate kangelaslikkusele võlgnevad oma sõltumatuse paljud endised koloniaal- ja sõltuvad maad.

Rahvahulkade osa ekspluataatorliku ühiskonna poliitilises elus «rahulikel» perioodidel pole nii märgatav. Ekspluataatorlikud klassid, kasutades kõiki riigiaparaadi hoobasid, püüavad, maksku mis maksab, rahva poliitilist aktiivsust alla suruda või anda sellele ekspluateerivate klasside seisukohalt ohutu suund. Kuid ka sellistel perioodidel avaldas rahvas oma mõju ühiskonna sotsiaal-poliitilisele elule, sundides valitsevaid ringkondi minema järeleandmistele paljudes sise- ja välispoliitika küsimustes, takistades rahvavastaste plaanide realiseerimist.

Esimesel pilgul näib, et ühiskonna vaimse elu sfääris tegutsevad eranditult väljapaistvad isiksused: teadlased, filosoofid, poeedid, kunstnikud jms. Ekspluataatorlike klasside ideoloogid levitasid sajandite kestel seda mõtet, et vaimse kultuuri loomine on «vaimuaristokraatia» privileeg. Olles vallatud upsakusest, kodanlikud ideoloogid kuulutavad, et kultuurilised väärtused on rahva «mittetäisväärtuslikule» mõistusele ja tunnetele isegi kahjulikud ja arusaamatud. Kuid ajaloo kogemus kõneleb sellest, et rahvamassid on andnud suure panuse ka vaimse kultuuri arengusse. Rahvas mitte ainult lõi ja võitles, vaid ka mõtiskles. Gorki kirjutas: «Rahvas on mitte ainult jõud, kes loob kõik materiaalsed väärtused, ta on vaimsete väärtuste ainus ja kustumatu allikas, loomingu aja, ilu ja geniaalsuse poolest esimene filosoof ja poeet, kes on loonud kõik suured poeemid, kõik maailma tragöödiad ja suurima neist — ülemaailmse kultuuri ajaloo.» Rahvale me võlgneme teaduslike teadmiste ja kunsti algete tekkimise ürgajal. Ta avastas tule ja paljud ravimtaimed. Ta tegi tehnilisi leiutisi: kivist, puust ja metallist tööriistad, keerulised püünised, vibu, nooled jms.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 90.

Seoses klassiühiskonna tekkimisega olukord muutus. Vaimne töö eraldus füüsilisest ja sai valitsevate klasside privileegiks. Need püüdsid kõigi jõududega tõmmata rahvast eemale kultuuri saavutustest ja hoida teda harimatuses, mis oli nende klassivõimu garantiiks. See muidugi piiras, kuid ei katkestanud rahva osavõttu vaimse kultuuri loomisest. On teada, et teadus areneb ühiskondliku praktika, tootmise alusel. Teaduslike teadmiste ja tehnilise loomingu lätted peituvad selles tohutu suures kogemuses, mida terakeste kaupa kogub rahvas. Teaduse ja tehnika ajalugu tõendab ümberlükkamatult, et väga paljud väljapaistvad ja suured leiutised ning avastused, mis lõid epohhi inimkonna kultuuri ajaloos, on tehtud tööliste ja talupoegade hulgast tulnud iseõppijate poolt: kütja Stephenson ning pärisorjad isa ja poeg Tšerepanovid leiutasid veduri ja raudtee, lukksepad Polzunov ja Watt — aurumasina, kellassepp Fulton — auriku, maalikunstnik Morse — telegraafi, mehhaanik Kulibin — kaarsilla, käsitööline Gutenberg — trükikunsti, talupoeg Joya — kompassi, kelner Jean Lenoir — sisepõlemismootori. Kuulus leiutaja Edison oli ajalehepoiss. Selliste nimede hulk on väga suur. Paljud silmapaistvad teadlased pärinesid rahva hulgast: Lomonossov, Newton, Faraday, Gauss ja teised.

Rahva suurim looming on keel. Rahvas kudus imepärase koega sõnadekanga ja nimetas nendega kõik asjad. Aga ilma keeleta poleks olnud ju mingit kultuuri. Ja ühiskondki poleks saanud eksisteerida.

Hämmastava pildi avab meile kunstiajalugu. Paistab, et kellel veel tegelda kunstiga kui mitte kurnavast tööst vabade klasside esindajatel. Osutub aga, et just need klassid avaldasid kõige vähem loomingulisi jõude. Nad olid reeglina kunstiteoste tarbijad, aga mitte nende loojad. Rahva fantaasia lõi mütoloogia poeetilised kujud, oma plastilisuselt hämmastavad tantsud, kunstilise puulõike, tikandid, maalikunsti, arhitektuuri ja näitekunsti. Oma meloodilistes lauludes ülistas rahvas kõike, mida nägi, tundis ja millest mõtles. Ta ülistas oma tööd.

Masside kasvav aktiivsus ajaloo arenemise protsessis

Rahvas on ajaloo looja kõigil aegadel. Kuid tema loov osa pole ajalooliselt ühesugune, nagu ka rahvas ise pole ühesugune ajaloolise arenemise erinevatel astmetel, nagu pole ühesugused tema kogemus, teadmised, teadlikkus, organiseeritus ja järelikult ka aktiivsus. Edasi, ühiskonna arenemise käigus muutusid oluliselt tingimused, milles rahva jõud võisid avalduda. Näiteks despootlike režiimide ajal alaneb masside aktiivsus järsult: apaatia «alt» on reaktsioon rõhumisele «ülalt». Rahva ajalooline osa kasvab vastavalt inimkonna progressile. See seletub sotsiaalsete ümberkujunduste süvenemisega. Mida keerulisemad ajaloolised ülesanded kerkivad ühiskonna ette, seda laiemad rahvamassid lülituvad ühiskondlikesse ümberkujun-

dustesse. «Järelikult koos ajaloolise tegevuse põhjalikkusega kasvab ka rahvahulk, kelle asjaks see on.»[1]

Rahva mõju vääramatu kasv ühiskonna elule tingib omakorda ajaloo arenemise tempo kolossaalse kiirenemise.

Võtame näiteks orjandusliku ja feodaalse ühiskonna, kus ajalugu arenes aeglaselt, olles justkui tukkumisseisundis. Rahva aktiivsus oli nendel aegadel suhteliselt väike. Tema väljaastumised rõhujate vastu olid nõrgalt organiseeritud.

Feodalismi tingimustes kasvas rahva aktiivsus märgatavalt. See väljendus nii talupoegade ülestõusudes kui ka tehnika täiustamises rahva hulgast tulnute poolt. Enamus poeetilisi, muusika- ja veel enam skulptuuriteoseid on loodud inimeste poolt rahva hulgast. Näiteks keskajal kuulusid kujutava kunsti meistrid kõrvuti puuseppade, kiviraiujate ja valajatega käsitööliste tsunftidesse.

Mõõtmatult suurem on kapitalistlikus ühiskonnas proletariaadi osa. Seoses masinalise tootmise ja teaduse tormilise arenemisega kasvavad eelkõige töölisklassi oskused ja teadmised. Proletariaadi võitlus kapitalistide vastu omandab suurema ulatuse. Luuakse kommunistlik partei. Olles välja töötanud teadusliku maailmavaate, asub partei töötajate revolutsioonilise võitluse etteotsa. Aktiivsesse poliitilisse ellu tulevad üha uued ja uued sajad miljonid töötajad.

Rahvas, juhituna kommunistlikest parteidest, etendas otsustavat osa ekspluataatorliku korra revolutsioonilises kukutamises algul Venemaal ja seejärel teistes maades, kus toimus sotsialistlik revolutsioon. Rahvamassid, kes peavad praegu kodanlikes maades visa võitlust paremate elutingimuste, püsiva rahu ja demokraatlike vabaduste eest, avaldavad tõsist mõju poliitikale. Rahvas on aktiivseks jõuks rahvusliku vabadusliikumise tormilises tõusus ja võitluses rahu eest kogu maailmas.

Iseäranis on rahvamasside osa kasvanud sotsialismi tingimustes. See on ka arusaadav. Sotsialismi ajal saavutatakse ühiskondlike ja isiklike huvide ühendamine. «Esmakordselt pärast sajandeid kestnud tööd võõraste kasuks, sunniviisilist tööd ekspluateerijate kasuks avaneb võimalus *töötada enda jaoks*, kusjuures see töö tugineb kõigile uusima tehnika ja kultuuri saavutustele.»[2] Teoreetilisest printsiibist «rahvas on ajaloo looja» tegi kommunistlik partei tähtsaima metodoloogilise järelduse, et on vaja majanduslikke, poliitilisi ja kultuurilisi abinõusid kogu rahva loomingulise initsiatiivi arenemiseks. Tema loov initsiatiiv avaldus eelkõige materiaalses tootmises, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomises. NLKP programmis märgitakse: «Rahvas on ajaloo looja, kommunismi ehitamine on rahva käte, tema energia, tema

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 90.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 374.

mõistuse töö. Kommunismi võit oleneb inimestest, ja kommunismi ehitatakse inimeste jaoks. Iga nõukogude inimene lähendab oma tööga kommunismi triumfi.»[1]

Materiaalsete ja ideeliste tööstiimulite ühendamine avaldub eredalt ühes kõige võimsamas sotsialistliku tootmise liikumapanevas jõus — *sotsialistlikus võistluses:* alates esimestest kommunistlikest laupäevakutest kuni kommunistliku töö kollektiivide ja lööklasteni. Sotsialistlikus võistluses on kehastatud tööinimeste hoolitsus tootmise arendamise eest. Töötajad võistlevad plaanide eduka täitmise ja ületamise, toodangu kvaliteedi parandamise ja tema omahinna alandamise, tooraine, abimaterjalide, kütuse, elektrienergia kokkuhoiu, töödistsipliini tõstmise, kvalifikatsiooni tõstmise jne. eest.

Sotsialistliku võistluse põhiprintsiip on mahajääjate abistamine eesrindlaste poolt, püüe tõmmata järele mahajäänuid ja saavutada tootmise üldine tõus. Võistlus aitab kaasa tootmisnovaatorite kogemuste kiirele ja laialdasele juurutamisele. Ta on lahutamatult seotud laia avalikkusega.

Sotsialismi tingimustes on tekkinud massiline novaatorite, ratsionalisaatorite ja leiutajate liikumine. Viimase kümne aasta jooksul on tootmisse juurutatud kaheksateist miljonit leiutist ja ratsionaliseerimisettepanekut, mis andis umbes kümme miljardit rubla kokkuhoidu.

Meie ühiskonna majanduslik arenemine on lahutamatu sotsiaalsete ja poliitiliste ülesannete lahendamisest. Sotsialistlik demokraatia tõmbab töötajaid riigi juhtimisele ja soodustab nende poliitilise aktiivsuse arenemist. Partei paneb üldrahvalikule arutamisele kavatsetavate ürituste projektid, mis on välja töötatud masside kogemuste üldistamise alusel. Ta seab ülesande täiustada rahvaesinduse vorme, arendada nõukogude valimissüsteemi demokraatlikke printsiipe, saavutada, et riigijuhtimise kooli teeksid läbi üha uued sajad tuhanded ja miljonid töötajad. Sotsialismi tingimustes on eriti kasvanud rahva osa vaimse kultuuri loomisel. Vaimse ja füüsilise töö vahelise vastandlikkuse likvideerimine, töötajate kultuurilis-tehnilise taseme tohutu tõus, tihe side teaduse ja tootmise vahel, masside laialdane osavõtt tootmise ratsionaliseerimisest, õpetamise sidumine tootva tööga, — kõik need on lülid ahelast, mis tugevasti seob teaduse rahvaga ja tõstab rahva kultuuritaset. Rahva kultuuritaseme tõus suurendab omakorda tema loomingulisi võimeid.

Kaasaegsel epohhil on ühiskonna arenemise kiirendamine sotsialismi ja kommunismi poole liikumise kiirendamine. «Võit jääb ekspluateeritavate poolele, sest nende poolt on elu, nende poolt on rohke arvu jõud, massi jõud, kõige ennastsalgava, ideelise, ausa, edasitungleva, uue ehitamisele ärkava, nõndanimetatud «liht-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 130.

rahva», tööliste ja talupoegade energia ja talentide kogu hiiglatagavara ammendamatute allikate jõud. Nende päralt on võit.»[1] Kriipsutades alla rahvahulkade osa suurenemist ajaloo käigus, on sellega seoses vaja silmas pidada ka iga isiksuse osa ja vastutuse suurenemist kui ajaloolise arenemise üldist tendentsi.

2. Isiksuse osast ajaloos

Isiksus ja ühiskond

Ühiskond koosneb inimestest. Kuid isiksus pole eeldus, vaid on ühiskondlike suhete tulemus nende arenemises ja selles mõttes midagi ühiskonnast tulenevat: ühiskond kannab indiviide, nagu jõgi vett.

Kõik inimesele omane, mille poolest ta erineb loomadest, on tema ühiskonnas elamise tulemus. Ja see käib mitte ainult selle kohta, mida inimene omandab oma elu jooksul, vaid ka selle kohta, millega ta sünnib: laps ilmub maailma kogu selle anatoomilise ja füsioloogilise rikkusega, mis on kogutud möödunud aastatuhandete jooksul. Seejuures on iseloomulik, et laps, kes pole veel osa saanud ühiskonna kultuurist, on kõigist elusolendeist eluks kõige kohanematum. Väljaspool ühiskonda laps ei muutu inimeseks. Kirjandusest on teada sellised juhtumid. Indias sattusid väikesed lapsed õnnetute asjaolude tõttu loomade hulka. Need lapsed ei õppinud isegi püsti käima. Nad ei omandanud artikuleeritud kõnet, vaid imiteerisid nende loomade häälitsusi, kelle keskel nad elasid. Nende laste mõtlemine osutus äärmiselt primitiivseks.

Isiksuse rikkus on tingitud tema seoste rikkusest ühiskondliku tervikuga. Ent isiksus ei lahustu ühiskonnas. Ta säilitab kordumatu ja iseseisva individuaalsuse ja annab oma panuse ühiskondliku terviku ellu: «... *nii nagu* ühiskond produtseerib *inimese inimesena*, nii ka tema *produtseeritakse* inimese poolt.»[2]

Isiksuse ja ühiskonna vastastikused suhted muutuvad ajaloo käigus oluliselt. Sugukondliku kollektiivi elu tingimustes «üksik inimene ei saa iseseisvaks kogukonna suhtes».[3] Sugukonnaõiguses oli nimelt sugukond õiguse subjektiks. Isiklikud huvid polnud veel lahutatud kollektiivi huvidest ja isiksus kui niisugune veel puudus. Töö arenemise ja selle alusel ühiskondlike suhete rohkenemise protsessis toimub inimeste sotsiaalsete funktsioonide diferentseerumine. Omandades isiklikud õigused ja kohustused, isiklikud nimed ning isikliku vastutuse suurema astme, inimesed üha enam eralduvad kollektiivist. Inimene muutub isiksuseks.

Antagonistlikus klassiühiskonnas toimub inimeste terav dife-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 370.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, стр. 623.
[3] К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, Госполитиздат, 1940.

rentseerumine ekspluateeritavateks ja rõhujateks. Tekib konflikt isiksuse ja sotsiaalse grupi vahel. Eraomandusele rajatud ühiskond vastandab ühe inimese teisele. Isiksuse sotsiaalne enesejaatamine teostub teiste alandamise ja ekspluateerimise arvel. Inimese enda poolt loodud sotsiaalsed jõud hakkavad stiihiliselt valitsema tema üle; ta käsitab neid väliste ja võõrastena.

Feodaalses ühiskonnas esineb indiviid eelkõige teatud seisusse kuuluvana. Sellega määrataksegi isiksuse õigused ja kohustused. Isiksuse ja ühiskonna probleem seatakse kahes aspektis — juriidilises, mis on seotud feodaalse õiguse probleemidega, ja jumaliku ettenägemise ning indiviidi tahtevabaduse vahekorra aspektis. A. I. Herzen kirjutas: «Kristlus, kahestades inimese mingiks ideaaliks ja mingiks lojuseks, ajas segi tema arusaamad; leidmata väljapääsu südametunnistuse võitlusest soovidega, harjus inimene niivõrd silmakirjalikkusega, mis oli tihti avalik, et sõna vastandlikkus teole teda ei häiri. Ta viitas oma kurjale, pahelisele loomusele ja kirik ruttas indulgentside ja pattude andeksandmisega andma kerget vahendit kohkunud südametunnistusega arveteõiendamiseks, kartes, et meeleheide viib teist laadi mõtetele . . .»

Kapitalismi arenemise perioodil hakkab kõlama pahameel hierarhilise seisusliku süsteemi üle. Algul taandus isikliku vabaduse nõue peaasjalikult mõttevabaduse nõudele. Pärast kasvab see üle kodaniku- ja poliitilise vabaduse, erainitsiatiivi vabaduse nõudeks. Kodanluse ideoloogid mõistavad isiksuse all eelkõige omanikku ja tihti samastavad isiksuse vabadust eraettevõtluse vabadusega. Kui ekspluateerimine sünnitab vaenu klasside vahel, siis konkurents tekitab vaenu inimeste vahel valitsevas klassis endas. Klassisolidaarsusega võitluses töötajate vastu kaasneb omanike endi püüd üksteist vastastikku hävitada. Eraldades vaheseinaga enda omandi naabri omandist, võõrdub üks inimene teisest. Väljendades kodanliku individualismi egoistlikku psühholoogiat, A. Schopenhauer rõhutas, et igaüks tahab valitseda kõige üle ja hävitada kõik, mis paneb talle vastu; igaüks loeb ennast maailma keskpunktiks; eelistab omaenda eksisteerimist ja heaolu kõigele muule; on valmis hävitama maailma, et ainult omaenda Mina veidi kauem alal hoida.

Niisugune mõttelaad on egoism. Omandi poolt killustatud maailmas inimesed vastandavad end üksteisele ja kogu ühiskonnale, millesse nad kuuluvad ja mis teeb neid sellisteks, nagu nad on. Inimeste vastastikune võõrdumine on parandamatu haigus, mis õgib kapitalistlikku maailma, milles, kodanliku filosoofi Ortega-y-Gasset'i tunnistuse kohaselt, teise inimese, isegi kõige lähema ja kallima, elu on ainult vaatepilt sarnaselt puule, kaljule või möödavilksatavale pilvele. Inimesed tunnevad vastastikust võõrdumist ja sügavat üksindust. Inimese orjastamine tehnika poolt, huvitatuse ja moraalsete stiimulite kadumine töö suhtes, demokraatlike vabaduste kitsenemine ja üha suurem ühiskonna bürokratiseerumine,

utilitarism ja tehnitsism kultuuris õõnestavad inimese individuaalsuse avaldumise ja arenemise põhialuseid. Inimene muutub teadlikust loojast mutrikeseks, mis allub kapitalistliku ühiskonna koletusliku mehhanismi liikumise rütmile.

Isiksus võib olla vaba ainult vabas ühiskonnas. Isiksus on vaba seal, kus ta pole ainult teatud ühiskondlike eesmärkide teostumise vahendiks, vaid on kõigepealt eesmärk ühiskonna jaoks. Isiksuse vabastamise peamine tingimus on ühiskonna vabastamine ekspluateerimise, nälja ja viletsuse ikkest. «Kui inimene on oma loomuselt ühiskondlik olend, siis järelikult ainult ühiskonnas võib ta arendada oma tõelist loomust ja tema loomuse jõu üle on vaja otsustada mitte üksikute indiviidide jõu, vaid kogu ühiskonna jõu järgi.»[1] Käesoleval ajalooperioodil sai isiksus ainult sotsialismis vahendid, mis annavad talle võimaluse avaldada oma individuaalsust. Miljonite töötajate ärkamine teadlikule loomingule tõstis inimestes tugevasti eneseväärikuse tunnet ja oma isiksuse eneseteadvust.

Meie vastaste kinnitused, et uus ühiskond suruvat maha isiksuse vabaduse ja muutvat inimesed ilmetuks halliks massiks, on sotsialismi laimamine. Valed on kodanlike ideoloogide kinnitused, et meil inimene ise ei otsustavat, kuidas ta peab käituma, vaid see otsus olevat tema eest ammu vastu võetud ja eksisteerivat teatud šabloonina.

Sotsialism avab igaühele tee iseseisvale loomingule kõigis ühiskondliku tegevuse valdkondades vastavalt tema kalduvustele ja huvidele. Kõige laiemate töötajate masside kaasatõmbamine riigi juhtimisele on tähtis tegur peremehetunde kasvatamiseks. Kõikjal toimub suur ümberkorraldamine, kõikjal on ruumi jõudude ja initsiatiivi rakendamiseks. Kõikjal on vaja eredaid, andekaid ja toimekaid inimesi.

Kommunismi ajal valib inimene endale tegevusala, juhindudes oma isiklikust maitsest, vastavalt oma võimetele. Kõrge üldine haridus ja vaba aja olemasolu lubavad inimestel igakülgselt avaldada ja arendada oma andeid ühiskonna hüveks. Mitte individuaalsuse tasandamine, vaid selle arendamine on kommunistliku kollektiivi aluseks. Nimelt kommunismi ajal rikastub täiel määral mitte ainult inimeste ühiskondlik, vaid ka nende isiklik elu, nende sisemine maailm ja intiimsed suhted. Lugupidamine inimese isikliku elu suhtes ja loobumine katsetest seda reglementeerida muutuvad käitumise üldiseks kõlblusnormiks. Inimene on kommunismi ehitamise juhtiv perspektiiv ja ideaal. «Kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel» — need NLKP programmi sõnad avavad meie ühiskonna ajaloolise liikumise sisemise mõtte. Isiksuse arenemise ajalooline seadus on niisugune: koos sotsiaalse progressiga kasvab iga inimese isikliku vastutuse aste ühiskonna ees.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 2, стр. 146.

Silmapaistvate isiksuste sotsiaalne osa

Idealistlikult mõtlevad sotsioloogid tõstavad tavaliselt isiksust, peaasjalikult riigitegelasi, liigselt esile, arvates, nagu otsustataks kõik väikese arvu silmapaistvate inimeste poolt. Kuningad, tsaarid, poliitilised juhid ja väejuhid võivat juhtida maailma ajalugu nagu nukuteatrit nööride abil.

Niisugune vaade ajaloolisele isiksusele on idealistlik. Selle aluseks on kas ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste mittemõistmine või nende eitamine. Kõik taandatakse ideedele ja tahtele. Kogu ajalugu käsitletakse võimuahnete meelevalla ja määratsemiste areenina, kes võivad viia teelt kõrvale terve põlvkonna, pimestada teda, teha arulagedaks ja suunata valele eesmärgile. See kontseptsioon vastandab ajaloolisele paratamatusele subjektiivsete eesmärkide meelevalla.

Marksism lükkab tagasi sellise idealistliku vaate isiksuse osale ajaloos. Ühtlasi ta ka ei vähenda seda osa. Marksism, seades ajaloolise isiksuse oma kohale kogu sotsiaalse tegelikkuse süsteemis, näitas reaalsed ühiskondlikud jõud, mis tõstavad isiksuse ajalooareenile, ja näitas, mida isiksus saab teha ja mis pole tema võimuses. Ajalugu teevad inimesed vastavalt objektiivsetele seadustele. «... Ei võta ka ajaloolise paratamatuse idee sugugi pinda isiku osalt ajaloos: kogu ajalugu koosnebki isikute tegudest, kes kahtlemata kujutavad endist tegelasi.»[1]

Inimesed tegutsevad mitte üksi, vaid massidena, klassiühiskonnas — klassidena. Klassid organiseerivad teatud parteid, millede eesotsas on juhid. Inimkonna ülemaailmses ajaloos ühiskondlike sündmuste eesotsas seisid ja seisavad alati oma moraalse palge ja mõistuse jõu poolest erinevad isiksused: geniaalsed või nürimeelsed, andekad või keskpärased, tahtekindlad või tahtejõuetud, progressiivsed või reaktsioonilised. Olles saanud juhuse või paratamatuse tahtel riigi, armee, rahvaliikumise, poliitilise partei etteotsa, võib isiksus avaldada ajalooliste sündmuste käigule ja tulemusele erinevat mõju: positiivset, negatiivset või nii seda kui teist.

Isiksuse esilekerkimine on tingitud nii ühiskonna vajadustest kui ka inimeste isiklikest omadustest. Just antud inimese ajaloolise isiksusena esilekerkimise fakt ise on juhuslikkus. Selle esilekerkimise paratamatus seisneb ühiskonna, klassi, partei ajalooliselt kujunenud vajaduses, et juhtiva koha täidaks just sedalaadi isiksus. Engels kirjutas: «Asjaolu, et antud maal teatud ajal ilmub just nimelt see ja mitte teine suur inimene, on muidugi puhas juhus. Aga kui me selle inimese kõrvaldame, siis tekib tema asendamiseks nõudmine, ja niisugune asendaja leidubki, — kas parem või halvem, kuid aja jooksul leidub.»[2] Talurahvas, astudes

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., Tallinn, 1960, lk. 138.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 423.

välja mõisnike ikke vastu, tõstis esile niisugused tegelased, nagu Müntzer, Bolotnikov, Razin, Pugatšov, Hus ja teised. Kui kodanlus väljus ajaloo areenile, siis ta tihti tõstis esile hiilgavaid poliitika-, riigi- ja sõjategelasi, suure mõttelennuga inimesi, nagu Robespierre, Marat, Napoleon, Jefferson, Franklin, Cromwell ja teised. Oma kõdunemise perioodil kodanlus üha sagedamini tõstab esile ajaloolisi tegelasi, lähtudes kõige vähem nende loomulikest annetest: erinevaid ajaloo «ülesandeid» on kutsutud täitma erinevate intellektuaalsete võimalustega inimesed.

Proletariaadi ilmumine ajaloo areenile nõudis täiesti teist tüüpi juhtide esiletõstmist. Proletariaadi klassivõitlus on kõige ülevam võitlus inimkonna ajaloos. Ta tõstis töölisliikumise ette ülesanded, milledel on kolossaalne tähendus kogu inimkonna saatusele. Töölisliikumist juhtisid suurimad geeniused Marx, Engels ja Lenin. Mõistagi ei saa asja kujutada endale nii, et sotsiaalne vajadus on ise võimeline viivitamatult sünnitama geniaalse poliitiku või väejuhi: elu on liiga keeruline selleks, et teda saaks paigutada sellesse lihtsasse skeemi. Loodus pole just väga helde geeniuste sündimise suhtes, nende tee on okkaline ja mitte alati lahti just niisuguste inimeste jaoks. Tihti ajalooliste tingimuste tõttu tuleb võrdlemisi väljapaistvat osa mängida lihtsalt andekatel inimestel.

Ajaloo laval ilmnevad erilise teravuse ja reljeefsusega isiksuse nii tugevad kui ka nõrgad küljed. Ja nii see kui ka teine omandab vahel tohutu sotsiaalse mõtte, laia resonantsi ja mõju rahvuste, rahva, aga mõnikord isegi inimkonna saatusele.

Ajaloos on otsustavaks ja määravaks aluseks mitte indiviid, vaid rahvas. Saades tähtsa osa, isiksused sõltuvad alati rahvast nagu puu pinnasest, millel ta kasvab. Kui legendaarse Antaiose jõud peitus tema sidemes maaga, siis isiksuse sotsiaalne jõud — tema sidemeis masside, klassi, parteiga. Herzen kirjutas: «Ole milline isevalitseja tahes, ikkagi oled nagu kork vee peal, mis tõepoolest jääb peale ja justnagu juhiks seda, kuid sisuliselt teda kantakse vee peal ning koos selle tasemega ta tõuseb ja langeb. Inimene on väga tugev, inimene, kes on pandud tsaaritroonile, on veelgi tugevam, kuid siin on jälle vana nali: tugev on ta ainult koos *vooluga* ja seda tugevam, mida rohkem ta seda mõistab, kuid vool jätkub ka siis, kui ta seda ei mõista, ja isegi, kui ta sellele vastu paneb.»

Silmapaistvad poliitika- ja riigitegelased seisavad justnagu inimkonna eelpostidel. Maailma ajaloo või üksikute rahvaste ajaloo murrangulistel epohhidel, kui olid küpsenud tohutu ühiskondliku tähendusega ülesanded, formuleerisid progressiivsete klasside juhid kõige sügavamalt need ülesanded oma programmides ja loosungites, väljendades ajalooprotsessi objektiivset tendentsi.

Kui geniaalne ka ei oleks ajalooline isiksus, ta on oma tegudes determineeritud väljakujunenud ühiskondlike sündmuste kogu-

summa poolt. Kuid sündmuste ja isiksuse käitumise determineeritud iseloom jätab suure ruumi tema individuaalsete iseärasuste avaldumiseks. Ühiskondlike sündmuste eesotsas seisev isiksus võib oma läbinägelikkuse, organisaatorlike võimete ja operatiivsusega aidata, ütleme, revolutsioonis, ülestõusus ja sõjas vältida liigseid ohvreid. Aga oma eksimustega toob ta vältimatult tõsist kahju liikumisele, põhjustab liigseid ohvreid või isegi lüüasaamist. Tark riigitegelane oskab teraselt jälgida mitte ainult sündmuste arengu üldist joont, vaid ka paljusid konkreetseid «pisiasju», üheaegselt näha nii metsa kui ka puid. Ta peab õigeaegselt märkama ja tabama muutuse sotsiaalsete jõudude vahekorras, enne teisi mõistma, milline tee on vaja valida progressiivse klassi võiduks, kuidas küpsenud ajaloolist võimalikkust muuta tegelikkuseks. On teada, millise ülima poliitilise läbinägelikkuse ja konkreetse olukorra tundmisega V. I. Lenin lähenes revolutsioonilise väljaastumise aja valikule. Päris Oktoobri eelõhtul Lenin näitas, et 24. oktoobril on veel vara välja astuda, aga 26. on juba hilja, võib kõik kaotada, — järelikult võim oli vaja tingimata võtta 25-ndal.

Ajaloolised isiksused, tänu oma mõistuse, tahte ja iseloomu nendele või teistele omadustele, tänu oma kogemustele, teadmistele ja moraalsele palgele võivad muuta ainult sündmuste individuaalset vormi ja mõningaid üksikuid tagajärgi. Nad ei saa muuta sündmuste üldist suunda ja seda enam ei saa pöörata ajalugu tagasi. See käib üle üksiksikute jõu, kui tugevad nad ka ei oleks. Majandusliku arenemise seadused — need on sügavuses toimuvad protsessid, mis lõpptulemusena allutavad endale ka ajaloolised isiksused.

Erakordselt suur on silmapaistvate isiksuste osa teaduse, filosoofia, tehnika, kunsti ja kirjanduse arendamisel. Teadusliku ja filosoofilise mõtte korüfeedeks on jällegi Marx, Engels ja Lenin, kes ühendasid endas nii suurte teadlaste kui ka poliitikute ja organisaatorite tarkuse.

Inimkond austab alati Demokritose ja Aristotelese, Leonardo da Vinci ja Raffaeli, Koperniku ja Newtoni, Lomonossovi ja Darwini, Shakespeare'i ja Goethe, Puškini ja Tolstoi, Mendelejevi ja Einsteini, Gorki ja Beethoveni, Repini ja Tšaikovski ning paljude, paljude teiste nimesid. Nende looming jättis sügava jälje maailma kultuuri ajalukku.

Vaimses loomingus mängivad kolossaalset osa isiklikud anded, talent ja geniaalsus. Geeniusi peetakse tavaliselt õnneseenteks, kuid unustatakse tihti, et see õnn on enesesalgavuse tulemus. Geenius on inimene, kes on haaratud suurest ideest, kellel on võimas mõistus, fantaasia, tunne ja tahe. Ta rikastab ühiskonda uute avastuste, leiutuste, teaduse ja kunsti arenemise suundadega. Geniaalne inimene paistab silma kolossaalse visadusega oma eesmärkide saavutamisel. Tal tuleb eelkõige omandada juba enne teda tehtu, luua uus ja kaitsta seda uut võitluses vanaga.

Mida andekam, mida talendikam, mida geniaalsem on inimene, seda rohkem loomingut paneb ta oma töösse ja järelikult seda pingelisem peab olema see töö. Ei saa olla geeniust ilma erakordse energia ja töövõimeta. Tuleb otsustavalt kõrvale heita ekspluataatorliku korra tingimustes tekkinud eelarvamus, nagu vabastaksid head võimed inimese vajadusest töötada, nagu asendaks talent tööd. Kalduvus ja võime töötada on tähtsaimad tõelise võimekuse, andekuse ja geniaalsuse komponendid.

Marx, Engels ja Lenin on suured geeniused. Nad kehastasid endas revolutsionääride parimad jooned: mõistuse jõu, julguse, mehisuse, tagasihoidlikkuse ja sihikindluse. Töölisklassi juhtide võimas jõud seisneb kõige tihedamais sidemeis rahvahulkadega, toetumises ühiskonna arenemise teaduslikule teooriale, oskuses meisterlikult ühendada teaduslik teooria revolutsioonilise praktikaga. Üldistades ajaloo kogemusi, relvastavad töölisklassi juhid töötajaid selge võitluse programmiga, töötavad välja selle teooria, strateegia ja taktika. Rahvas ja partei hindavad kõrgelt ja austavad oma juhte ning ühtlasi võitlevad otsustavalt isikukultuse vastu.

Isikukultuse kokkusobimatus marksismi-leninismiga

Isikukultuse ideed ja praktika tekkisid idealistliku maailmavaate rüpes ja leidsid ajaloos oma väljenduse vaimuliku ja ilmaliku võimu esindajate jumalustamises, rahvale võimukandjate kui eksimatute ja erakordsete isikute ees kummardamise kaelamäärimises. Paljud kodanliku idealistliku filosoofia esindajad õigustasid ja püüdsid põhjendada isikukultust.

Marx, Engels ja Lenin võitlesid alati isikukultuse kui meie maailmavaatele sügavalt vaenuliku ja materialistliku ajalookäsitusega ning sotsialistliku ühiskonna demokraatliku olemusega kokkusobimatu nähtuse vastu. Marx ja Engels protesteerisid isegi väikseima nende isiksuste ees kummardamise vastu. Marx kirjutas, et sallimatusest «igasuguse isikukultuse vastu ma ei avaldanud kunagi Internatsionaali eksisteerimise ajal arvukaid läkitusi, milledes tunnistati minu teeneid ja milledega mind tüüdati erinevatest maadest, ma isegi ei vastanud neile kunagi, kui ehk vahest harva noomisin nende eest. Engelsi ja minu esimene astumine kommunistide salajasse ühingusse toimus sel kategoorilisel tingimusel, et põhikirjast heidetakse välja kõik see, mis aitab kaasa ebausklikule kummardamisele autoriteetide ees...» Ka Lenin avaldas isikukultuse suhtes orgaanilist põlgust. Vaatamata Lenini ajaloos seninägematule autoriteedile, rahva ja partei kolossaalsele armastusele tema vastu, polnud Lenini kultust.

Väga rasketes sise- ja välistingimustes rajas meie maa esimesena tee sotsialismile. Meie pea kohal rippus pidevalt damoklese mõõgana välise kallaletungi oht. Riigis oli ülekaalus väikekodanlik elanikkond; tugevad olid paljude sajandite vältel tsaari iseva-

litsuse poolt tekitatud psühholoogilised traditsioonid. Vaenulik kapitalistlik ümbrus tekitas juhtimise tsentraliseerimise ja ajutiste demokraatia kitsenduste vajaduse. Olukord kujunes nii, et peale Leninit sai meie partei ja riigi etteotsa hoopis teise moraalse palge ja intellektuaalse tasemega isiksus. Stalini isikukultusel, mis tekkis teatud objektiivsetel tingimustel, olid peaasjalikult *subjektiivsed* põhjused, eelkõige Stalini kui juhi negatiivsed omadused. Nende tema omaduste eest hoiatas Lenin kirjas partei XII kongressile: saanud peasekretäriks, on Stalin «koondanud enda kätte ääretult suure võimu, ja ma ei ole kindel, kas ta iga kord suudab seda võimu küllalt ettevaatlikult kasutada», ta on liiga jäme, ebalojaalne seltsimeeste suhtes, tujukas, harrastab administreerimist, s. o. tal on omadused, mida ei saa sallida sellisel ametikohal oleva juhi juures. Seepärast tegi Lenin ettepaneku mõelda Stalini ümberpaigutamisele sellelt kohalt ja tema asendamisele teise juhiga.

Stalini isikukultuse ajal õitsesid juhtimise paheline kord ja moraal ning pahelised juhtimise vormid ja meetodid, mis avaldusid bürokratismi ja puht administreerimise arenemises, sotsialistliku demokraatia ja seaduslikkuse jämedas rikkumises, paljude ausate ja kommunismi ideaalidele andunud inimeste hukkumises ja kannatustes. Sigines tegelikkust lakeerivaid pugejaid, silmakirjateenreid ja kelkijaid. Selles atmosfääris aheldati rahva ja partei initsiatiivi, sündis kõigi küsimuste ülalt tuleva lahendamise passiivse ootamise psühholoogia. Nõrgenes vastutustunne usaldatud ülesande ees. Inimestel tekkisid ebakindlus, uue kartus, hirm ja umbusaldus, mis mürgitasid meie rahva elu ja takistasid kultuuri arenemist. Isikukultus muidugi ei suutnud muuta sotsialismi olemust, kuid tema negatiivsed tagajärjed on suured, eriti inimeste psühholoogias. Seepärast mõistiski meie partei otsustavalt hukka isikukultuse ja peab leppimatut võitlust tema tagajärgede vastu. Meie partei teeb seda selle nimel, et kõrvaldada rõhuv ike, mis aheldab rahva võimsaid jõude, et puhastada Lenini poolt päritud ülevad sotsialismi demokraatlikud ideaalid neid määrivatest kuritarvitustest. Meie partei teeb seda selle nimel, et mitte kunagi ei korduks isikukultusega kaasnevad traagilised sündmused, et kõik, kes on ustavad kommunismi ideaalidele ja võitlevad nende realiseerimise eest, saaksid möödunust vastava õppetunni.

Klassid, klassivõitlus ja sotsiaalne revolutsioon

1. Klasside olemus ja päritolu

Ühiskondliku klassi mõiste

Orjandusliku formatsiooni tekkimise momendist kuni käesoleva ajani kujunevad ühiskonnas suured inimeste rühmad, kes üksteisest oluliselt erinevad. Põhilised nendest gruppidest on orjapidajad ja orjad, feodaalid ja talupojad, kapitalistid ja töölised. Nad erinevad oma elulaadi ja olustiku tingimuste poolest, huvide ja eesmärkide, poliitiliste vaadete ja moraalse palge, riietuse ja käitumismaneeride ning kogu tunde- ja mõttelaadi poolest: hurtsikutes mõeldakse teisiti kui lossides.

Ühiskonna antagonistlikeks klassideks lõhenemise majanduslikuks aluseks on eraomandus tootmisvahendeile. Just sellest allikast tuleneb see, et ühed klassid on valitsevad, aga teised — rõhutud, ühed on ekspluataatorid, teised aga ekspluateeritavad. Omanduse iseloom määrab ka sissetulekute saamise viisi ja nende suuruse. Klasside majanduslik seisund leiab oma vahetu väljenduse kõigi vastloetletud tunnuste kogusummas. Suhtumine tootmisvahendeisse on klassierinevuste lähtetunnus. Kõik ülejäänud tunnused on tulenevad.

Niisugune lähenemine ühiskonna klassideks jagunemise otsustavate tunnuste mõistmisele on kokkusobimatu kodanlike sotsioloogide ebateaduslike kontseptsioonidega, kelle keskel on laialt levinud sotsiaalse stratifikatsiooni kontseptsioon. Termin «stratifikatsioon» on ise võetud geoloogiast. Ta tähendab kihistumist. Stratifikatsiooni teooria pooldajad kuulutavad, et käesoleval ajal on mõiste «klass» vananenud, ja teevad ettepaneku asendada see mõistega «stratum» (kiht). Stratumisse kuulumise kriteerium on võrdlemisi ebamäärane. Selleks võib olla, ütleme, tegevusala. Sellisel juhul näiteks kuuluvad aktsiaühingu vaatlusnõukogu president ja antud ettevõtte koristaja ühte ja samasse palgaliste teenistujate stratumisse.

Teine kriteerium on psühholoogiline. Antud juhul määratakse klassikuuluvus eelkõige sellega, kuidas seda mõistab üks või teine

inimene. Seega määratakse klassid võrdlemisi meelevaldselt ja majanduslikku alust ignoreeritakse või moonutatakse.

Lenini definitsiooni järgi nimetatakse klassideks «suuri inimeste gruppe, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhtelt (mis on enamasti fikseeritud ja vormistatud seadustes) tootmisvahenditega, nende poolt töö ühiskondlikus organisatsioonis etendatavalt osalt, järelikult aga ka ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses».[1] Põhiliste klassihuvide ühtsuse ja nende vastandumise alusel vastandlike klasside huvidele klassivõitluse käigus toimub antud klassi esindajate konsolideerumine. Selles protsessis mängib olulist osa ka subjektiivne tegur: oma huvide mõistmine klassi poolt ja tema poolt oma klassiorganisatsioonide loomine.

Klass, kes on juba kujunenud, kuid pole veel mõistnud oma põhihuve, on klass «iseendas». Olles saanud teadlikuks oma huvidest ja organiseerunud, muutub ta klassiks «enda jaoks». Tohutu suur osa selles on klassi kõige teadlikumate elementide ühinemisel klassiorganisatsioonidesse, mille hulgas, iseäranis alates kapitalismi tekkimisest, on kõige tähtsamad poliitilised parteid. Klassid pole igavesed: nad tekkisid ajaloolise paratamatusena seoses ekspluataatorliku tootmisviisi tekkimisega; nad muutuvad seaduspäraselt koos tootmisviisi muutumisega ja kaovad paratamatult kommunistlikus ühiskonnas, kus kujuneb ühtne üldrahvalik omandus.

Klasside tekkimine

Sugukondlikus ühiskonnas ei olnud klasse. Nad tekkisid selle lagunemise perioodil. See protsess kuulub erinevatel rahvastel erinevasse aega. Ühiskonna klassideks kihistumise üldiseks eelduseks oli tootlike jõudude arenemine. Nagu ürgkogukondliku formatsiooni käsitlemisel juba märgitud, hakkasid inimesed oma ajaloo teatud perioodil tootma rohkem, kui nad vahetult tarbisid. See lõi majandusliku võimaluse elada ühtedel inimestel teiste arvel. Eraomanduse tekkimine tootmisvahendeile muutis selle võimalikkuse tegelikkuseks.

Klasside päritolu on tihedalt seotud ühiskondliku tööjaotuse ilmumise ja arenemisega. Esimene suur tööjaotus väljendus selles, et hõimude üldmassist eraldusid karjakasvatajate hõimud. See tingis vahetuse tekkimise karjakasvatajate ja maaharijate vahel, mis soodustas ühiskondliku rikkuse kasvu ja inimeste varanduslikku diferentseerumist. Teine suur ühiskondlik tööjaotus väljendus käsitöö eraldumises maaharimisest. See tingis veel suuremal määral vahetuse arenemist ja tugevdas inimeste majanduslikku ebavõrdsust.

Järgnev tööjaotus väljendus vaimse töö eraldumises füüsilisest. Vaimne töö muutus valitsevate klasside monopoliks, kes haarasid

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 388.

enda kätte tootmise ja riiklike asjade juhtimise, religioosse kultuse, tegelemise teadusega, kunstiga, filosoofiaga jne., füüsiline töö sai aga enamiku ekspluateeritavate osaks. Kõigi klassiühiskondade olulisteks tunnusteks on vastandlikkus vaimse ja füüsilise töö vahel, linna ja maa vahel.

Sellised on klasside tekkimise peamised põhjused. Nagu märkis Engels, toimus klasside kujunemise protsess kaht teed mööda: sugukondlikus kogukonnas ekspluataatorliku ladviku esilekerkimise teel, kes esialgu koosnes sugukondlikust ülikkonnast, ja sõjavangide, aga samuti ka vaesunud hõimukaaslaste orjusesse heitmise teel võlaorjuse kaudu. Sugukondliku korra varemeil tekkis ühiskond, mis oli lõhestatud kolmeks klassiks: orjapidajateks, vabadeks kodanikeks (maaharijad, karjakasvatajad ja käsitöölised, kes tavaliselt sattusid sõltuvusse esimestest) ja orjadeks, kes moodustasid kõige arvukama klassi. Tekkis esimene klassiühiskond ajaloos, mida nimetatakse orjanduslikuks formatsiooniks.

2. Ühiskonna klassistruktuur

Põhilised ja mittepõhilised klassid

Põhiklassid on need, mis on ellu kutsutud antud tootmisviisi poolt ja mis on tema kandjaiks. Põhiklassideks orjanduslikus ühiskonnas olid orjad ja orjapidajad, feodaalses — feodaalid ja talupojad, kodanlikus — kapitalistid ja töölised. Järelikult, põhiklasside hulka kuuluvad need, milledest üks on tootmisvahendite omanik ja on võimul, teisel aga pole ei omandit ega võimu ja ta moodustab ekspluateeritavate põhimassi. Suhted nende klasside vahel jäävad alati vaenulikeks, antagonistlikeks ja väljendavad ekspluateerimise ning orjastamise põhivorme.

Ajalooliselt esimeseks ekspluateerimise vormiks on orjus. Orjusele järgnevad pärisorjus feodalismi ajal ja palgatöö kodanlikus ühiskonnas. Sellised on orjastamise kolm ajaloolist vormi, mis on iseloomulikud kolmele antagonistlikule formatsioonile. Nad erinevad üksteisest ekspluateerimise iseloomu ja materiaalsete hüvede vahetute tootjate seisundi poolest ühiskonnas.

Peale põhiklasside eksisteerivad ekspluataatorlikus ühiskonnas ka teised, mittepõhilised klassid. Näiteks eksisteerisid antiikmaailmas kõrvuti orjapidajate ja orjadega väiketalupojad ning käsitöölised. Paljud neist, väljatõrjutuina orjade töö poolt, laostusid ja muutusid lumpenproletaarlasteks — ühiskonna «põhjaks»: bandiitideks, varasteks, kerjusteks, prostituutideks jne.

Klassid ja seisused

Üheks klassiliste erinevuste vormiks, mis on iseloomulik orjanduslikule ja feodaalsele ühiskonnale, on seisused. *Seisused on inimeste sotsiaalsed grupid, mis erinesid oma majandusliku ja õigusliku seisundi poolest.*

Inimeste seisusliku jagunemise aluseks oli nende varanduslik ja klassiseisund. «Teatavasti fikseerus orjapidajate ja feodaalses ühiskonnas klasside erinevus ka elanike *seisuslikus* jagunemises, klasside erinevusega käis kaasas erilise *juriidilise* koha määramine riigis igale klassile. Sellepärast orjapidajate ja feodaalse (aga samuti pärisorjusliku) ühiskonna klassid olid ühtlasi eri seisused.»[1]

Seisuslikku ühiskonda iseloomustab seisuste suletus, seisuslike päraldiste edasiandmine päritavuse järgi, kõrgemate seisuste privilegeeritud seisund, seisustele kindlate õiguste ja kohustuste kinnistamine. Näiteks pärisorjuslikul Venemaal loeti suursuguseks seisuseks aadlikke. Nad olid vabastatud maksudest, neid ei karistatud kehaliselt ja nende üle mõistis kohut eriline kohus. Ainult neil oli õigus omada mõisaid ja koos sellega pärisoriseid talupoegi. Feodaalses ühiskonnas loeti esimeseks seisuseks vaimulikkonda ja teiseks — aadlit. Kolmandasse seisusse kuulusid mitteprivilegeeritud maksukohustuslikud inimeste grupid: Venemaal näiteks talupojad ja linnakodanikud. Linnakodanike põhimass kujutas endast linna väikekodanlust. Feodalismi lagunemise ja kapitalismi kujunemisega toimub seisuslike vaheseinte «ärauhtumine», purustamine ja seisuste likvideerimine.

Kodanliku ühiskonna klassid

Kapitalism ei eksisteeri ühelgi maal «puhtal» kujul. Seepärast kõrvuti kodanliku ühiskonna põhiklasside — kapitalistide ja proletaarlastega — eksisteerivad kapitalistlikus ühiskonnas ka mittepõhilised klassid, näiteks mõisnikud. Tõsi, mõningates maades oli mõisnike maavaldus likvideeritud. Teistes aga, näiteks Saksamaal, muutus mõisamajapidamine kapitalistlikuks ja mõisnike klass — agraarkodanluseks. Vähemarenenud maades, näiteks tsaari-Venemaal, kus säilisid tugevad feodalismi igandid, eksisteerisid mõisnikud edasi erilise klassina. Käesoleval ajal kujutab see klass endast tõsist jõudu sõltuvates maades. Kapitalistliku ühiskonna mittepõhiliste klasside hulka kuulub väikekodanlus, iseäranis talurahvas.

Kui eraomanikud lähenevad väikekodanlased kodanlusele, aga kui niisuguste kihtide esindajad, kes elatuvad oma tööst ja keda ekspluateeritakse suurkodanluse poolt, lähenevad nad töölistele. Väikekodanluse selline vahepealne seisund tingib tema kõikuva positsiooni klassivõitluses. Kapitalismi arenemisega talupojad, käsitöölised ja teised väikekodanlikud kihid diferentseeruvad. Nende hulgast kasvab välja väikesearvuline kapitalistlik ladvik ja proletaarlaste, poolproletaarlaste ning lumpenproletaarlaste mass.

Arenenud kapitalistlikes maades saavad talupojad üha enam ekspluateeritavateks monopolide ja pankade poolt. Monopolistliku kapitalismi kasv ja tema ülekasvamine riiklik-monopolistlikuks

[1] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 96.

kapitalismiks viib rikkuste kuhjumisele ühiskonna väikesearvulise ladviku kätte.

Kodanluse erikaal kapitalistlikes maades on viimaste aastakümnete jooksul tunduvalt vähenenud, kuid tema rikkused ja võim on kasvanud. Kodanluse hulgast on eraldunud monopolistlik ladvik, kelle huvid on vastuolus mitte ainult töötajate, vaid isegi osa keskkodanluse ja väikekodanluse huvidega. Jätkub talupoegade, käsitööliste, väikekaupmeeste jne. laostumine ja väljatõrjumine. Selle tagajärjel kasvab palgatööliste arv. Kodanlikud sotsioloogid paigutavad insener-tehnilised, kontori- ja kaubandustöötajad erilisse kategooriasse, nimetades neid uueks «keskklassiks». Ent kaasaegse kapitalismi arenemine muudab üha enam need kihid töölisklassi koostisosaks. Palgatööga seotud isikute hulgas kasvab teenistujate ja insener-tehnilise intelligentsi erikaal.

Intelligents

Intelligentsi all mõistetakse ühiskondlikku vahekihti, mis koosneb inimestest, kelle põhiliseks tegevusliigiks on vaimne töö. Intelligentsi hulka kuuluvad teadusala töötajad, insenerid, tehnikud, arstid, advokaadid, näitlejad, õpetajad, kirjanikud, kunstnikud ja tunduv osa teenistujaid. Intelligentsi tegevusel on tohutu tähtsus ühiskonnaelu sotsiaal-majanduslikus, poliitilises ja kultuurilises sfääris. Intelligentsi moodustavad kvalifitseeritud spetsialistid, kes on tegevuses materiaalse tootmise, teaduse, tehnika, kultuuri, tervishoiu alal, riiklikus ja ühiskondlikus juhtimises. Intelligentsi tegevussuund määratakse teatud klassi huvide poolt. Intelligentsi «aga nimetatakse just sellepärast intelligentsiks, et ta kajastab ja väljendab kõige teadlikumalt, kõige otsustavamalt ja kõige täpsemalt klassihuvide ja poliitiliste rühmituste arenemist kogu ühiskonnas».[1]

Intelligentsi esialgsete vormide ilmumise eelduseks oli vaimse töö eraldumine füüsilisest. See protsess toimus klassiühiskonna tekkimise koidikul. Kuid sotsiaalse vahekihina, kelle jaoks vaimne töö on peamine elatusallikas, kujunes intelligents alles kapitalismi ajal, kus ta rekruteerub peaasjalikult varakatest klassidest põlvnevate inimeste arvel ja oma enamuses väljendab kodanluse huve. Ainult osa kodanlikust intelligentsist, kes on tõusnud ühiskonna arenemise objektiivsete tendentside teoreetilise mõistmiseni, lööb lahku kodanlusest ja läheb üle rõhutud klasside poolele. Samal ajal toimub intelligentsi kujunemine töötajate hulgast. Revolutsiooniline intelligents kannab stiihiliselt tõusvasse töölisliikumisse sotsialistliku teadvuse, ühendab selle liikumise teadusliku kommunismi teooriaga.

Sotsialistliku revolutsiooni tulemusena, sotsialismi ehitamise ja kultuurirevolutsiooni käigus tekib uus, rahvalik intelligents. Tema osatähtsus kasvab mõõtmatult. Tihedas koostöös töölisklassi ja kolhoositalurahvaga ehitab meie intelligents edukalt

[1] V. I. Lenin, Teosed, 7. kd., lk. 30.

kommunismi. Kommunismi võiduga toimub vaimse ja füüsilise töö orgaaniline ühinemine inimeste tootmistegevuses. Intelligents lakkab olemast eriline sotsiaalne kiht.

Ühiskondlikud klassid ja poliitilised parteid

Poliitiline partei on klassi eesrindlik osa, tema avangard. Partei suhe oma klassiga on osa suhe tervikuga. Iga klass, kaitstes oma huve, püüab kindlustada oma võimu. Selleks ta loob partei, kes kaitseb tema huve ja juhib teda klassivõitluses, eriti võitluses võimu eest ja kogu ühiskonna riikliku juhtimise eest.

Poliitiliste parteide tekkimine peegeldab klassivõitluse kõrget arengutaset. «Ühiskonnas, mis põhineb klassidesse jagunemisel, muutub võitlus vaenulike klasside vahel selle arenemise teatud astmel paratamatult poliitiliseks võitluseks. Klasside poliitilise võitluse kõige terviklikumaks ... väljenduseks on parteide võitlus.»[1]

Kodanluse ideoloogid püüavad kujutada oma poliitilisi parteisid klassidest kõrgemal seisvaina, üldrahvalike parteidena, kes on kutsutud lepitama vastandlike klasside huve. Kodanlikud sotsioloogid väidavad, et ühte või teise parteisse kuulumine ei oma mingit suhet teatud klassiga, et parteidel olevat perekondlik, traditsiooniline, sotsiaalne või religioosne iseloom. Selle idee põhjendamiseks viitavad nad kodanlikule mitmeparteilisele süsteemile. Kuid igale poliitiliselt kirjaoskajale inimesele on selge, et näiteks kahe Ameerika Ühendriikide põhilise partei — demokraatliku ja vabariikliku vahel puudub printsipiaalne erinevus mitte sellepärast, et nad on rajatud ühesugustele religioossetele, kultuurilistele, geograafilistele, perekondlikele ja muudele traditsioonidele, vaid sellepärast, et need mõlemad parteid oma ideoloogia ja poliitikaga kaitsevad ühe ja sama valitseva klassi — kodanluse huve, monopolistliku kapitali huve. Kaheparteiline süsteem Ameerika Ühendriikides teenib kodanliku riigi klassiolemuse maskeerimise eesmärki. Marxi tabava väljenduse kohaselt on kaheparteiline süsteem kodanlusele vajalik selleks, et, lastes võimu ühest käest, haarata see kohe teise käega. Ega mõned miljardärid asjatult tee suuri sissemakse üheaegselt mõlema partei kassadesse.

Paljude kodanlike ja väikekodanlike parteide nimetused — demokraatlik, vabariiklik, liberaalne, progressiivne, rahva-, talupoegade jne. — on kutsutud varjama nende olemust.

Venemaal maskeerisid end mõisnike ja kodanlikud parteid demokraatlike nimetustega: «Vene Rahva Liit», natsionalistide partei, oktobristide partei, konstitutsiooniliste demokraatide (kadettide) partei, mida nimetati ka rahva vabaduse parteiks. Kuid rahvas ja ajalugu otsustavad parteide üle mitte nende nimetuste ja sõnade, vaid nende tegude järgi. «Ja nagu igapäevases elus tehakse vahet selle vahel, mis inimene enda kohta arvab ja räägib

[1] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 60.

ning mis ta tegelikult on ja teeb, nii tuleb ajaloolises võitluses teha veelgi suuremat vahet parteide fraaside ja illusioonide ning nende tegeliku organisatsiooni, nende tegelike huvide vahel, selle vahel, mis nad ise kujutlevad end olevat ja mis nad tegelikult on.»[1]

Marksistlikud parteid, erinevalt kodanlikest parteidest, tunnistavad avalikult oma klassiiseloomu: nad on töölisklassi parteid ja esindavad kõigi töötajate huve ning nende eesmärgid vastavad ühiskonna progressiivsele arenemisele.

Kommunistlik partei on uut tüüpi partei

Klassivõitluse käigus loob proletariaat ametiühingud, kooperatiivid ja mitmesugused hariduslikud organisatsioonid. Nad tekkisid ajaloolise paratamatusena kui töölisklassi huvide kaitsmise vahendid. Ent proletariaadi organiseerumise kõrgeimaks vormiks on poliitiline partei.

Revolutsioonilise töölisliikumise kasvuga kapitalistlikes maades kaasneb paljude töölisparteide formeerumine, mis väljendavad erinevalt proletariaadi majandusliku, poliitilise ja ideoloogilise võitluse huve. See seletub asjaoluga, et kapitalismi arenemise protsessis täieneb töölisklass pidevalt tulnukatega teistest klassidest, peaasjalikult linna ja küla väikekodanluse hulgast. Peale selle, monopolistlike kasumite, kolooniate ja sõltuvate maade riisumise arvel ostab kodanlus ära osa proletariaadist, tema ladviku. Selle tulemusena tekib niinimetatud töölisaristokraatia. See ongi voolude ja kallakute aluseks töölisliikumises, toitepinnaks oportunismile tema ridades.

Sotsiaaldemokraatlikud parteid, mis juhtisid töölisliikumist XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul, osutusid võimetuks viima töölisklassi tormijooksule kapitalismi vastu, sest oportunistlikud elemendid paralüseerisid nende parteide võitlusenergia, asusid proletariaadi reetmise ja kodanlusega koostöötamise teele. Ajalooliste sündmuste käik seadis ülesandeks luua uut tüüpi partei. Niisugune partei loodi Lenini poolt kui töölisklassi eesrindlik väesalk, kui tema eluliste huvide ja tema revolutsioonilise tahte väljendaja. Lenin õpetas, et töölisklass võib saavutada võidu ainult marksistliku partei juhtimisel. Tõestades töölisklassi partei vajalikkust kirjutas Lenin 1902. a.: «...andke meile revolutsionääride organisatsioon ja me pöörame Venemaa ümber!»[2]

Lenini poolt loodud uut tüüpi partei pööras tõepoolest ümber meie maa, muutis endise majanduslikult ja kultuuriliselt mahajäänud tsaari-Venemaa võimsaks ja õitsvaks sotsialistlikuks riigiks.

Kauakestvas võitluses igat liiki oportunistide vastu kaitsesid

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 209.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 422.

Lenin ja bolševikud partei proletaarset iseloomu, ei lasknud tal lahustuda väikekodanlike voolude ja gruppide hulgas. Bolševike partei eesmärgid vastavad kõigi rõhutute põhihuvidele; seepärast esines ta oma tegevuse algusest peale kui tõeline rahvapartei. Tema juhtimisel kukutas töölisklass liidus talurahvaga tsarismi ja teostas Venemaal kodanlik-demokraatliku revolutsiooni. Revolutsiooni edasises arengus kõik kodanlikud ja väikekodanlikud parteid pankrotistusid lõplikult ja isoleerusid massidest. Ainult bolševike partei osutus ainsaks parteiks Venemaal, kes suutis ühendada proletariaadi võitluse sotsialismi eest, talurahva liikumise maa eest, Venemaa rõhutud rahvaste rahvusliku vabadusvõitluse ja üldrahvaliku võitluse rahu eest üheks üldiseks revolutsioonililiseks vooks ja suunata see ühele eesmärgile. Bolševike partei juhtimisel kukutasid töölisklass ja kehviktalurahvas kodanliku Ajutise Valitsuse ja kehtestasid nõukogude võimu.

Sotsialistliku revolutsiooni võidu tulemusena muutus põhjalikult partei seisund: ta sai valitsevaks parteiks. Kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil korraldati partei juhtimisel sotsialistlikel alustel ümber kogu meie maa majanduslik, poliitiline ja kultuurielu. Sotsialismi täieliku ja lõpliku võidu tulemusena toimusid NSV Liidus põhjalikud majanduslikud muutused, kindlustus nõukogude ühiskonna sotsiaal-poliitiline ja ideeline ühtsus, tugevnes ja laienes meie riigi sotsiaalne baas. Töölisklassi ajalooline missioon — kommunismi ehitamine — sai kõigi nõukogude inimeste ülesandeks. Toimusid ka muutused NLKP sotsiaalses aluses. Ta muutus töölisklassi parteist üldrahvalikuks parteiks: tema sise- ja välispoliitika vastab kogu rahva huvidele.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei on nõukogude rahva läbiproovitud võitlusavangard, mis ühendab vabatahtlikkuse alusel NSV Liidu töölisklassi, kolhoositalurahva ja haritlaskonna eesrindliku ja kõige teadlikuma osa.

Partei kolossaalne loov jõud seisab selles, et ta lähtub rahva põhihuvidest, väljendab miljoniliste klasside lootusi ja püüdlusi, baseerub teadusliku kommunismi teoorial, marksismi-leninismi õpetusel.

Suure Lenini poolt loodud kommunistide partei viis meie maa rahvad sotsialismi võidule ja juhib nüüd kommunismi laiahaardelist ehitamist. Kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodi iseloomustab NLKP kui nõukogude ühiskonna juhtiva ja suunava jõu osa ja tähtsuse edasine seaduspärane suurenemine; mida grandioossemad on uue ühiskonna ehitamise ülesanded, seda kõrgemale tõuseb partei osa selle protsessi organiseerimisel. Esitades kõrgeid nõudeid partei tegelastele, kirjutas Lenin: «... kõigi asjaomase klassi mõtlevate esindajate pikaajalise, visa, mitmekesise ja igakülgse tööga välja arendada vajalikud teadmised, vajalikud kogemused ning vajalik — peale teadmiste ja kogemuste — polii-

tiline vaist keeruliste poliitiliste küsimuste kiireks ja õigeks lahendamiseks.»[1]

Kommunistlik partei osutab oma revolutsioonilise tegevuse ja oma revolutsiooniliste ideedega võimsat mõju kogu maailma ajaloo käigule, esinedes kaasaja tähtsaima poliitilise jõuna; ta teeb kõik vajaliku, et kindlustada sotsialismimaade, kogu maailma kommunistliku liikumise ühtsust. Meie partei koostöö teiste vennasparteidega tegi silmapaistvad avastused teoorias, esitas ja töötas välja uued seisukohad kaasaegse maailma ühiskondliku arengu aktuaalsetes küsimustes. Laiahaardeliselt ja konkreetselt valgustati vabastusvõitluse peamisi etappe: feodaalse, koloniaalse ja kapitalistliku ikke kukutamisest kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseni; on avatud kaasaegse epohhi sisu; on läbi uuritud sotsiaalse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri kättevõitmise teed; on kindlaks määratud töölisklassi ülddemokraatlike ja sotsialistlike ülesannete vahekord; on rikastatud leninlikku õpetust sotsialismi ja rahvusliku vabastusliikumise jõudude liidust; on teaduslikult lahendatud rahu ja sõja probleemid kaasaja tingimustes. Partei teoreetilise mõtte ülim süntees ühiskonna arenemise seaduspärasuste ja perspektiivide uurimises leidis väljenduse uues partei programmis, mis on üksmeelselt heaks kiidetud kogu nõukogude rahva ja rahvusvahelise kommunistliku liikumise poolt.

Meie kuulsusrikas leninlik partei pidas kogu oma ajaloo jooksul leppimatut võitlust parempoolse ja vasakpoolse oportunismi, trotskismi ja revisionismi, dogmatismi ja sektantluse, natsionalismi ja šovinismi vastu kõigis nende avaldustes nii sisemaal kui ka rahvusvahelisel areenil. Selles võitluses marksismi-leninismi suurte põhimõtete eest meie partei karastus ja tugevnes.

3. Klassivõitlus kui antagonistlike formatsioonide arengu liikumapanev jõud

Klassivõitluse seaduspärane iseloom

Alates klasside ja sotsiaalse antagonismi tekkimise ajast algabki inimkonna rõhuva enamiku võitlus orjastajatega. Töötajate vastupanu rõhumisele ja ekspluateerimisele on ajaloo suur liikumapanev ja loov jõud. Talupoegade ülestõusud ja sõjad õõnestasid feodalismi aluseid. Kapitalistliku ühiskonna ajalugu on proletariaadi poolt kodanluse vastu peetava ägeda võitluse ajalugu. Koloniaalsete ja sõltuvate maade julm ekspluateerimine imperialistide poolt kutsus esile võimsa rahvusliku vabastusvõitluse laine.

Ühiskonna arenemise käigus omandas klassivõitlus erinevad vormid ja teravuse astmed. Inimesed said klassivõitluse olemasolust teada kauges minevikus. Juba antiiksed ajaloolased ja

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 49.

renessansiajastu ajaloolased kirjeldasid eredalt klassivõitluse fakte. See on ka arusaadav. Võimatu oli kirjeldada ühiskonna elu, peegeldamata seda, mis moodustas tema sisu elulise külje. Kuid alles Marx ja Engels avasid klassivõitluse seaduspärase iseloomu. Sellele seaduspärasusele allub kogu antagonistlike formatsioonide arengu ajalugu. «Igasugune ajalooline võitlus, ükskõik kas see toimub poliitilisel, usulisel, filosoofilisel või muul ideoloogilisel alal, on tegelikult ainult ühiskondlike klasside vahelise võitluse enam või vähem selgeks väljenduseks, kuna nende klasside olemasolu ja seega ka nende omavahelised kokkupõrked on omakorda tingitud nende majandusliku seisukorra arenemisastmetest, nende tootmise ning sellest oleneva vahetuse viisist ja iseloomust.»[1] Engelsi sõnade järgi on sellel seadusel samasugune tähtsus ajalooteadusele, nagu on energia jäävuse ja muundumise seadusel loodusteaduse jaoks.

Klassivõitluse allikaks on antagonistlikud vastuolud, mis eksisteerivad ekspluataatorite ja ekspluateeritavate vahel. Rõhutud klasside seisund ühiskonnas, tagakiusamised, mida nad kannatavad rõhujate poolt, tõukavad neid revolutsioonilisele võitlusele. Klassivõitlus toimub ka neil juhtudel, kui klass ei mõista veel oma põhihuve. Sellel juhul kannab ta stiihilist iseloomu. Oma põhihuvide mõistmisega muutub klassivõitlus teadlikuks.

Klassivõitlusel on igas ühiskondlikus formatsioonis oma spetsiifika. See tuleneb tootmisviisi iseloomust ja ühiskonna klassistruktuuri omapärast. Nii toimus antiikses Roomas klassivõitlus peaasjalikult privilegeeritud vähemuses endas, vabade rikaste ja vabade vaeste vahel. Aga kogu töötava elanikkonna põhimass, eelkõige orjad, kujutasid endast ainult passiivset pjedestaali võitlevatele pooltele. Kui orjanduslik kord hakkas alla käima ja polnud enam suuteline kolossaalseid orjade masse tõrkumatus alluvuses hoidma, siis algasid orjade ülestõusud. Kõige suurem oli kuulus Spartacuse ülestõus antiikses Roomas. Real juhtudel astusid koos orjadega välja ka vabade kodanike vaesemad kihid. Kuid orjad — see erihõimuline ja organiseerimatu mass — ei suutnud võita. Nad ei olnud kõrgema tootmisviisi kandjaks. Nende võitlus oli põhiliselt stiihiline ja taotles võrdlemisi piiratud eesmärke — orjusest vabastamist.

Feodaalses ühiskonnas tõusis klassivõitlus kõrgemale tasemele. Talupojad kujutasid endast juba ühtlasemat massi, mis oli ühendatud kogukonna raames. Feodaalse rõhumise tugevnemine kutsus esile klassiantagonismi järsu teravnemise talupoegade ja feodaalide vahel. Feodaalajastu stiihilised rahvaülestõusud, mis haarasid talupoegade laiu masse ja paistsid silma võitluse äärmise ägeduse poolest, omandasid tihtilugu kestvate talurahvasõdade kuju:

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 188.

Jacquerie Prantsusmaal ja Wat Tylori ülestõus Inglismaal, hussiitide sõjad Tšehhis, talurahvasõda Saksamaal, talupoegade sõjad Venemaal, taipingide ülestõus Hiinas ja paljud teised. Talupoegade sõdades muutusid stiihilised mässud üha enam mõtestatud ja sihikindlaks liikumiseks. Enamik neist sõdadest lõppes kaotusega. Talupoegadele langes verine kättemaks. Näiteks peale talurahva lüüasaamist Saksamaal ja tema juhi Thomas Müntzeri hukkamist käskisid võitjad sadu inimesi pimedaks teha. Mõne nädala jooksul tapeti lahingutes ja karistusoperatsioonides kokku rohkem kui 100 000 talupoega. Halvaks lohutuseks olid ülbed sõnad, mida siis tihti korrati: «Härrased ei löö kõiki talumehi maha — kes siis nende heaks töötama hakkab?» Ellujäänutele määrati eluaegsed trahvid. Kahju kompenseerimise ettekäändel asusid rüütlid ja abtid külasid häbematult riisuma. Maa oli laastatud ja verest tühjaks lastud. Pimedate read, hoides kätest kinni, hulkusid mööda teid... Kuid ajaloo karmid õppetunnid ei möödunud asjatult.

Talupoegade lüüasaamiste põhjused seisnesid eelkõige nende vabanemiseks vajalike objektiivsete ja subjektiivsete eelduste puudumises, talurahva enda killustatuses ja proletaarse juhtimise puudumises. Sellele vaatamata mängisid talupoegade ülestõusud progressiivset osa feodaalse korra aluste kõigutamises ja tema hukkumise ettevalmistamisel.

Töölisklassi ajalooline missioon

Töölisklassi ajalooliseks missiooniks on kapitalismi, inimese inimese poolt ekspluateerimise kaotamine ja klassideta, kommunistliku ühiskonna ülesehitamine. Kõigist kodanluse vastasrinnas seisvatest klassidest on proletariaat kõige teadlikum. Ta on seotud ühiskondliku majanduse eesrindliku vormi — suurtootmisega. Töötingimused suurettevõtteis, kuhu on kontsentreeritud tohutud tööliste massid, organiseerivad ja distsiplineerivad neid, kasvatavad neis proletaarset solidaarsust, teevad neid kõige võimelisemaks aktiivseks teadlikuks tegevuseks. Võttes osa streikidest, veenduvad töölised kogemuste najal, et üksmeel ja oskus organiseeritult välja astuda on võimsaks relvaks võitluses klassivaenlase vastu.

Võrreldes eelnevate rõhutud klassidega paistab proletariaat silma võimega ühineda mitte ainult rahvuslikus, vaid ka rahvusvahelises mastaabis: tema võitlus võtab ülemaailmse ulatuse. Proletariaat on kõige organiseeritum kõigist töötavatest klassidest. Proletariaadi klassihuvid langevad ühte kõigi töötajate huvidega, kes on huvitatud kodanluse rõhumise alt vabanemisest. See loob võimaluse proletariaadi kindlaks liiduks laiade töötajate massidega. Lenin kõneles, et tööliste ja talupoegade revolutsiooniline liit on pandiks võidu saavutamisel kapitalismi üle. Talupoegi ekspluateeritakse samuti julmalt. Kuid talupojal on tükike maad ja tema teadvuses võitlevad töötaja ning väikeomaniku vaated. Proletaarlastel pole aga midagi peale tööjõu. Marxi sõnade kohaselt

pole proletaarlastel midagi kaotada peale ahelate, kuid võita on terve maailm. Proletariaat peab oma võitlust kommunistliku partei juhtimisel, kes relvastab teda põhiliste klassihuvide ja nende realiseerimise teede teadusliku mõistmisega. Kõigi nende tingimuste tõttu, mis luuakse kapitalismi enda arengu käiguga, võib ainult proletariaat liidus talurahva ja teiste töötajate massidega täita kapitalismi hauakaevaja ja uue, kommunistliku ühiskonna looja ajaloolist missiooni.

Proletariaadi klassivõitluse põhivormid

Klasside võitlus avaldub erinevates vormides: majanduslikus, poliitilises ja ideoloogilises. Tema mastaabid sõltuvad eelkõige antud klassi arengu tasemest. Proletariaadi ajalooliselt esimeseks, tunduval määral veel stiihilise võitluse vormiks oli majanduslik võitlus, s. o. võitlus töötajate igapäevaste huvide eest: palga suurendamise, tööpäeva lühendamise, töötingimuste parandamise jms. eest. Sel on suur tähtsus proletariaadile. See kergendab tööliste igapäevaseid muresid ja on suunatud nende eluliste õiguste kaitsele ettevõtjate kallaletungi vastu. Nõudmised, mis tulenevad töö- ja elutingimustest, on arusaadavad igale töölisele. Seepärast haarab majanduslik võitlus alati laiu töötajate masse ja on neile klassivõitluse algkooliks, äratab aktiivsust ja soodustab klassi eneseteadvuse kasvu. Ta valmistab töölisi ette võitluseks laiemate eesmärkide eest ja aitab kaasa nende revolutsioonilisele kasvatamisele. Majandusliku võitluse käigus tekivad esimesed töölisorganisatsioonid — ametiühingud. Proletariaadi üksmeel ja organiseeritus on tema klassivõitluse edu tähtsaimad tingimused. Mõningates kapitalistlikes maades, kus proletariaat on hästi organiseeritud, on ta saavutanud suuri edusamme majanduslikus võitluses.

Ent majanduslik võitlus kui selline ei saa tuua proletariaadi vabanemist: see on võitlus oma tööjõu müümise tingimuste parandamise eest ega vii rõhumise tingimuste likvideerimisele.

Klassivõitluse kõrgemaks vormiks on *poliitiline* võitlus. See on võitlus proletariaadi põhihuvide eest. «... Klasside kõige olulisemaid, «otsustavamaid» huvisid võidakse rahuldada *ainult* põhiliste *poliitiliste* reformidega üldse; eriti võib proletariaadi põhilist majanduslikku huvi rahuldada ainult poliitilise revolutsiooniga, mis asendab kodanluse diktatuuri proletariaadi diktatuuriga.»[1] Poliitiline võitlus on kogu proletaarlaste klassi võitlus kapitalistide klassi vastu, mis on määratud kapitalismi majanduslike suhete poolt. Need vastandavad kapitalistide klassi tervikuna töölisklassile. See vastandlikkus esineb veelgi teravamalt poliitilises sfääris: töölised, võideldes oma seisundi parandamise eest, põrkavad kokku kodanliku riigiga — «kollektiivse kapitalistiga».

Rangelt öeldes, igasugune klassivõitlus on poliitiline võitlus, kuivõrd temasse tõmmatakse kogu klass. Nii näiteks katse sundida

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 350.

streikide abil üksikuid kapitaliste mingis vabrikus või isegi mingis tööstusharus piirama tööaega on majanduslik võitlus. Töötajate liikumine kaheksatunnilise tööpäeva eest on juba poliitiline võitlus. Seega kasvab tööliste hajutatud majanduslikest liikumistest välja poliitiline liikumine, s. o. klassi liikumine, kes püüab realiseerida oma huve. Kui need liikumised eeldavad mõningat eelnevat organiseerimist, siis teiselt poolt on nad samal määral ka selle organiseerimise vahendiks. Kui majandusliku võitluse käigus kasvavad välja proletariaadi klassiorganisatsiooni esimesed vormid — ametiühingud, siis poliitilise võitluse protsessis kujuneb klassiorganisatsiooni kõrgeim vorm — poliitiline partei. Peamine proletariaadi võitluses on oma võimu kehtestamine ja kindlustamine. Sellist võitlust võib pidada edukalt marksistliku partei olemasolu korral. Kõrvuti majandusliku ja poliitilisega on proletariaadi klassivõitluse tähtsaimaks vormiks *ideoloogiline* võitlus. Selle võitlusvormi eesmärgiks on töölisklassi teadvuse vabastamine kodanlikust ideoloogiast. See võitlus on kutsutud kandma proletariaadi teadvusse sotsialistlikku ideoloogiat ja aitama tal mõista oma põhihuve. Revolutsioonilise partei juhtimisel astub töölisklass välja oma üldhuvide kaitseks, töötab välja klassi eneseteadvuse, arusaamise sellest, et antud maa tööliste huvid on ühesugused, et kõik töölised moodustavad ühtse klassi, et ainus vahend oma olukorra parandamiseks ja vabaduse saavutamiseks peitub võitluses kapitalistide klassiga. Ideoloogiline võitlus omandab erilise teravuse ja tähtsuse tänapäeva tingimustes. Mida enam võite saavutab sotsialismi maailmasüsteem, seda sügavam on maailma kapitalismi kriis, mida enam teravneb klassivõitlus, seda enam kasvab marksistlike-leninlike ideede osa masside ühendamisel ja mobiliseerimisel võitluseks kommunismi eest.

Klassivõitlus kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas

Kaasaegse kapitalismi ideoloogid ja reformistid, püüdes kinni mätsida klassivastuolusid, kasutavad tihti sotsiaalse mobiilsuse teooriat. Selle teooria esindajad väidavad, et kapitalistlikus ühiskonnas sotsiaalsed kihid — stratumid — on äärmiselt ebapüsivad. Seepärast on üleminek ühest kihist teise küllaltki kerge: kapitalist muutub laostudes proletaarlaseks ja proletaarlane, olles saanud hariduse, saab intelligendiks. Niisugustel liikuvatel kihtidel ei saagi olla kindlat klassihuvi. See kontseptsioon peab näitama, nagu kaotaksid klassierinevused kapitalistlikus ühiskonnas oma selged kontuurid. Kuid elu näitab, et kapitalismi ajal «kerkivad üles» ainult üksikud ja laiade masside mobiilsus väljendub kõige sagedamini kasvavas laostumises.

Kodanlikud ja sotsiaaldemokraatlikud teoreetikud propageerivad erilise innuga niinimetatud keskklassi teooriat. Selle olemus seisneb väites, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas kasvavat gigantselt «keskklass», kes neelab nii kodanluse kui ka proletariaadi. Kuid «keskklassi» kui majanduslikult ja poliitiliselt ühtset

sotsiaalset gruppi, kellele kuulub teatud koht ühiskondliku tootmise süsteemis, pole üldse olemas.

Sotsiaaldemokraatlikud teoreetikud, eriti Lääne-Saksamaal ja Austrias, propageerivad praegu niinimetatud sotsiaalse partnerluse ideed, mis seisneb selles, et kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas töölised ja ettevõtjad ei esinevat enam kui antagonistid, vaid kui partnerid, kes peavad töötama «ühistes» huvides. «Sotsiaalse partnerluse» teoorial on palju ühist «inimsuhete» doktriiniga. Selle kontseptsiooni pooldajad väidavad, et sotsiaalsete konfliktide likvideerimise peamiseks tingimuseks on normaalse «psühholoogilise kliima» kehtestamine ettevõtteis. Selle eesmärgiga propageeritakse «mugavuse elementide» tarvilikkust tootmises. Reklaamitakse peremeeste ja meistrite töölistesse heatahtliku suhtumise väliseid avaldusi: käesurumisi, õnnitlusi pidupäevade ja perekondlike tähtpäevade puhul, tööliste elamute külastamist jms. «Inimsuhete» teooria kaitsjad arvavad, et taoliste vahendite süsteem välistab klassivõitluse.

Kapitalismi ideoloogide väljamõeldisi klasside ja klassivõitluse puudumise kohta kaasaegses kodanlikus ühiskonnas levitavad reformistlikud ja revisionistlikud tegelased.

Ere iseloomustus parempoolsete sotsialistide «renegaatluse evolutsioonile» on antud NLKP programmis: «Varem keeldusid parempoolsed sotsialistid laiendamast klassivõitluse tunnustamist proletariaadi diktatuuri tunnustamiseni. Tänapäeval eitavad nad mitte ainult klassivõitlust, vaid ka antagonistlike klasside olemasolu kodanlikus ühiskonnas.»

Kaasaegse kodanliku maailma tegelikkus on selline, et seal teravneb üha enam ühiskonna klassiline diferentseerumine ja käib äge klassivõitlus, laienevad töölisklassi väljaastumised oma majanduslike ja poliitiliste huvide kaitseks. Klassivõitluse arenemine erinevates kapitalistlikes maades toimub ebaühtlaselt. Näiteks klassivõitlus teravneb Prantsusmaal, Itaalias, Jaapanis ja samuti ka Ameerika Ühendriikides, kus aastail 1945—1960 igaaastane streikide keskmine arv oli 4139 ja streikijate arv — 2 413 000 (sõjaeelseil aastail olid vastavad arvud umbes kaks korda väiksemad). Grandioossed streigilahingud, mis toimusid hoogsalt 1960. aasta lõpul ja 1961. aasta algul Belgias, näitasid, et imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemine teravdab vältimatult sotsiaalseid vastuolusid metropolides.

Monopolistliku kapitalismi ülekasvamisega riiklik-monopolistlikuks kaasneb suurmonopolide pealetung töölisklassi ja rahva laiade masside huvidele kõigis liinides. Püüdes oma võimu säilitada, kasutab finantsoligarhia kõrvuti survemeetoditega mitmesuguseid vahendeid töölisklassi ja tema organisatsioonide petmiseks ja laostamiseks, ametiühinguliikumise lõhestamiseks rahvuslikus ja rahvusvahelises mastaabis. Ta ostab ära ametiühingute, kooperatiivide ja teiste organisatsioonide ladviku, suurendab töö-

lisbürokraatiat, andes talle tulutoovaid kohakesi tööstuses, munitsipaalorganeis ja riigiaparaadis. Antikommunistlikud ja tööliste-vastased seadused, kommunistlike parteide keelamine, kommunistide ja teiste eesrindlike tööliste massilised vallandamised, mustade nimekirjade sisseviimine ettevõtteis, teenistujate «usaldusväärsuse» kontrollimine, politseirepressioonid demokraatliku ajakirjanduse vastu ja streikide mahasurumine relvastatud jõudude abil — kõik see on muutunud imperialistliku kodanlus valitsuste alaliseks tegevusmeetodiks.

Praegu on tekkinud soodne olukord töölisliikumise jaoks. NSV Liidu ja kogu sotsialistliku maailmasüsteemi edusammud, maailma kapitalismi kriisi süvenemine, kommunistlike parteide mõju kasv massides ja reformismi ideeline krahh muutsid oluliselt klassivõitluse tingimusi töölisklassi kasuks.

Proletariaadi majanduslik võitlus kaasaegsetes tingimustes paistab silma mitte ainult erilise visadusega, vaid ka sellega, et ta tihedamalt kui kunagi varem seostub poliitilise võitlusega — võitlusega rahu eest, relvastumise võidujooksu vastu, riikide fašiseerumise vastu ja demokraatia eest. Proletariaadi tähtsaks relvaks on poliitilised streigid. 1958. a. võttis poliitilistest streikidest osa umbes 10 milj. — ligikaudu 43% streikijaist, 1959. a. üle 23 milj. ehk 56% streikijaist, 1960. a. 41 milj. ehk umbes 76% streikijaist.

Töölisklass suunab peamise löögi kapitalistlike monopolide vastu, mille likvideerimisest on eluliselt huvitatud kõik rahvuse põhilised kihid. Võitluses kujuneb välja töölisklassi liit kõigi töötajatega. Töölisklass ühendab talurahva, oma põhilise liitlase võitluses feodaalsete igandite ja monopolide ülevõimu vastu. Töölisklassi liitlaseks muutuvad laiad teenistujate kihid ja ka tunduv osa intelligentsist, keda kapitalism kisub alla proletariaadi seisundini.

Nõrgalt arenenud maades ühendub klassivõitlus rahvusliku vabastusvõitlusega. Imperialismivastases rahvuslikus vabastusvõitluses, mis on oma sotsiaalselt sisult demokraatlik, võivad erinevad klassid esineda ühise rindena. Kuid sellest võitlusest osavõtvate erinevate klasside positsioon pole ühesugune. Kõige järjekindlam võitleja rahvusliku, antiimperialistliku ja demokraatliku revolutsiooni ülesannete lõpuleviimise eest on töölisklass. Tema liitlane on talurahvas, kes on eluliselt huvitatud agraarreformi teostamisest ja feodalismi jäänuste likvideerimisest, ja teised demokraatlikud jõud.

Koloniaalsete ja sõltuvate maade rahvuslik kodanlus, kes pole seotud imperialistlike ringkondadega, võib samuti olla rahvuslik-demokraatlikust liidust osavõtja. Reas maades juhtis kodanlus rahvuslikku vabastusliikumist ja tuli pärast maa vabastamist võimule. Kaasaegsetes tingimustes jätkab nende maade rahvuslik kodanlus võitlust imperialismi ja feodalismi vastu ning etendab selles mõttes progressiivset osa. Kuid rahvuslik kodanlus paistab

silma kahepalgelise iseloomuga ja kaldub kokkuleplusele imperialismi ja feodalismiga. Klassivõitluse arenemise üldine tendents maades, kes võitlevad rahvusliku sõltumatuse eest või on selle saavutanud, on selline, et pärast enamiku üldrahvuslike ülesannete lahendamist tõusevad eriti jõuliselt sellised sotsiaalsed ülesanded, mille lahendamisel avaldub klassihuvide erinevus; teravneb klassivõitlus.

Vastavalt sotsiaalsete vastuolude teravnemisele avaldab rahvuslik kodanlus üha enam kalduvust kokkulepluseks sisemise reaktsiooni ja imperialismiga. Rahvamassid aga veenduvad, et parim tee ajaloolise mahajäämuse likvideerimiseks ja elutingimuste parandamiseks on mittekapitalistlik arengutee.

Töölisklassi ja kommunistlike parteide eesmärgid rahvuslikus vabastusliikumises seisavad *antiimperialistliku demokraatliku* revolutsiooni *lõpuleviimises*, talupoegade ja patrioodiliselt meelestatud kodanlusega sõlmitud liidul põhineva rahvusrinde arendamises ja kindlustamises, ettevalmistustes rahvusliku demokraatia riigi rajamiseks ja üleminekuks mittekapitalistlikule arenguteele.

Rahvusvaheline revolutsiooniline töölisliikumine, mida praegu esindavad sotsialistlik maailmasüsteem, kapitalistlike maade kommunistlikud parteid, Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvuslik vabastusliikumine, on kaasaja suur jõud. Rahvusliku vabastusliikumise edasiste võitude üheks peamiseks tingimuseks on tema kindel liit ja koostöö sotsialistliku maailmasüsteemi maadega kui peamise jõuga võitluses imperialismiga ning kindel liit kapitalistlike maade töölisliikumisega. Tänapäeva tingimustes rahvusvahelise töölisklassi võitlus kapitali ja välismaise ikke vastu võib edukas olla ainult rahu säilitamise korral. Kaasaja põhiküsimus on küsimus sõjast ja rahust. Rahvusvahelise kommunistliku liikumise peajoon käesoleval etapil seisneb võitluses rahu, demokraatia, rahvusliku sõltumatuse ja sotsialismi eest.

Klassivõitluse üha suurem kasv kaasaegses kapitalistlikus maailmas tõendab ümberlükkamatult marksistlik-leninliku õpetuse õigsust: klasside võitlus on ajaloo liikumapanev jõud kõigis ekspluataatorlikes formatsioonides. Kõige suurema tõusu ja teravuse saavutab klassivõitlus sotsiaalsete revolutsioonide perioodil.

4. Sotsiaalne revolutsioon

Sotsiaalse revolutsiooni seaduspärane iseloom. Rahva õigus revolutsioonile

Ühiskonna ajaloos on aeglase arengu perioode ja kogu ühiskondliku korra järsu murrangu perioode. *Sotsiaalseks revolutsiooniks nimetatakse põhjalikku murrangut sotsiaalses korras, mille abil teostub üleminek ühelt ühiskondlikult formatsioonilt teisele.* Revolutsioonidele eelnevad enam või vähem kestvad rahuliku ühiskondliku arenemise perioodid.

Euroopa ajaloos käis enne kodanlikke revolutsioone kuninglike dünastiate vahetumise protsess, toimusid sõjad ja paleepöörded; erinevad vürstiriigid ja feodaalid tülitsesid ja leppisid, kaklesid jälle ja leppisid uuesti ning kõike seda eesmärgiga hõivata tükk maad või riisuda paljaks naaberloss, ajada ära kari või tasuda kätte solvatud au eest jms. Kuid kõik need sündmused ei muutnud feodaalse korra olemust. Ja olgugi et aeg-ajalt puhkesid talupoegade ülestõusud, surusid valitsevad klassid need julmalt maha, kasutades ära talupoegade organiseerimatust.

Kuid saabus võimsate sotsiaalsete vapustuste ajastu. XVI kuni XVIII saj. toimusid juhtivate Euroopa maade ühiskondlikus korras põhjalikud muutused: feodalismi asemele tuli kapitalism.

Tõusva kapitalismi ideoloogid põhjendasid teoreetiliselt rahva õigust revolutsiooniks. Selle õiguse kaitseks pidasid tuliseid kõnesid Prantsuse XVIII sajandi lõpu revolutsiooni tribuunid Robespierre, Marat ja Saint-Just. Veel varem kuulus revolutsiooniline demokraat ja kommunist-utopist Jean Meslier, kutsudes rahvast revolutsioonile, kirjutas: «... Püüdke ühineda ... et lõplikult raputada endalt maha vürstide ja tsaaride türannia ike; lööge kõikjal ümber ebaõigluse ja autuse troonid, lömastage kõik kroonitud pead, taltsutage kõigi türannide uhkus ja upsakus ja ärge lubage neil kunagi endi üle valitseda.» T. Jefferson väitis, et kõik inimesed on loodud võrdseina, et valitsused asutatakse selleks, et kindlustada inimeste võõrandamatut õigust elule, vabadusele ja õnnetaotlusele. Ta hüüdis vihaselt, et kui antud riigikorra vorm muutub hukutavaks nende eesmärkide realiseerimisele, siis on mitte ainult rahva õiguseks, vaid ka tema kohustuseks uue riigikorra loomine oma julgeolekuks ja õnneks. Jefferson kirjutas: «Teaduse üldine arenemine on avanud juba meie ees selle silmanähtava tõe, et inimkonna massid pole sündinud sadulaga seljas, et vähesed privilegeeritud kannustades juhiksid neid seaduse ja jumalaarmu abil ...»

Noore Ameerika vabariigi silmapaistva ideoloogi suurepärased sõnad! Neis põhjendatakse rahva võõrandamatut õigust revolutsioonile. Tõusva kodanluse ideoloogid vaatasid tulevikku, kutsudes revolutsioonile mäda feodaalkorra vastu. Kodanluse võimuletulekuga ja klassivõitluse teravnemisega muutusid põhjalikult kodanluse ideoloogide vaated rahva revolutsiooniõigusele ja omandasid reaktsioonilise iseloomu. Sureva kodanluse ideoloogid pöördusid seljaga tuleviku poole. Nüüd loevad nad revolutsioone ebanormaalseks nähtuseks, juhuslikkuseks jms. ja eitavad sotsiaalsete revolutsioonide õiguspärasust, sest et viimased on kutsutud kukutama nende ühiskonnaklasside võimu, kelle huve need ideoloogid kaitsevad.

Sotsiaalne revolutsioon on ajalooline paratamatus, mille juured ulatuvad ühiskonna majanduslikku ellu. Sotsiaalsete revolutsioonide allikaks on konflikt uute tootlike jõudude ja vanade toot-

missuhete vahel; ülesanne seisab selle konflikti likvideerimises. Seega pole revolutsioonid ühiskonna «normaalse» arengukäigu «rikkumine», nagu väidavad marksismi vaenlased, vaid on klassiühiskonna arenguprotsessi paratamatu vorm.

Revolutsioone ei tehta üksikute inimeste, gruppide, klasside soovi järgi, vaid nad toimuvad siis, kui nende jaoks on küpsenud vastavad objektiivsed tingimused. Revolutsioonide objektiivne paratamatus klassiühiskonnas on tingitud sellest, et vanu tootmissuhteid kaitstakse valitsevate klasside poolt terve süsteemi poliitiliste, juriidiliste ja teiste institutsioonide abil, eelkõige riigi ja õiguse abil. Selleks et need tõkked murda, on vaja, et vanade jõudude vastasrinnas seisaksid uued sotsiaalsed jõud. Kuna reaktsiooniline klass säilitab vanu tootmissuhteid riigivõimu abil, siis progressiivne klass peab vanade tootmissuhete likvideerimiseks ja uute kehtestamiseks eelkõige kätte võitma poliitilise võimu. Tootlike jõudude arenemine kutsub lõpptulemusena välja tormi, mis uputab rahvaliikumise lainesse vana poliitilise võimu laeva ja tõstab oma harjale uued sotsiaalsed jõud. Kas uued tootmissuhted võidavad või mitte, sõltub lõpptulemusena sellest, kas revolutsiooniline klass võidab kätte riikliku võimu. Seepärast *küsimus riigivõimust on iga revolutsiooni põhiküsimus.*

Võimu üleminek reaktsioonilise klassi käest progressiivse klassi kätte toimub terava klassivõitluse teel, mis sageli võtab kodusõja vormi. Seejuures pole revolutsioon kõigis tingimustes paratamatult seotud kodusõjaga. Revolutsioon on klasside võitluse kõrgeimaks vormiks.

Revolutsioonidel on ühiskonna arenemises kolossaalne tähtsus: peegeldades klassivõitluse reaalset pilti ja viies ühiskonda hüppega edasi, avavad nad erinevate sotsiaalsete teooriate tõelise mõtte ja aitavad inimestel selgelt määrata oma koha ajaloolises tegelikkuses. Ainult revolutsioon võib hävitada reaktsioonilise ühiskondliku korra ja asendada selle progressiivsega. Just revolutsioon lahendab majanduslikud ja klassivastuolud, mis on küpsenud ühiskonna rahuliku arenemise perioodidel. Revolutsiooni taraaniga kõrvaldatakse tõkked majandusliku, poliitilise ja kultuurilise progressi teedelt. Sotsiaalsed vapustused ühiskonna elus paljastavad oma aja äraelanud ühiskondliku korra näotud varjuküljed. Nähes neid varjukülgi, hakkab rahvas sügavamalt mõtlema ja poliitilisi järeldusi tegema. See on tähtis stiimul rahva poliitilisele iseteadvusele. Rahvas avab ja lahendab võrdlemisi lühikese ajaga praktilisel teel niisugused ühiskonna elu vastuolud, mis on aegamööda, võib-olla sajandite vältel kogunenud. Revolutsioonide perioodil ärkab rahvamasside loov energia ennenägematult. Sotsiaalsest revolutsioonist osavõtvad inimesed karastuvad, uuenevad ja rikastuvad vaimselt. Marxi sõnade kohaselt inimesed, muutes loodust, muudavad ka omaenda loomust; see on veel suuremal määral rakendatav inimeste suhtes, kes muudavad

oma ühiskondlikke suhteid. Ilma revolutsionääride ta pole revolutsiooni. Kuid revolutsioon omakorda sünnitab ja täiustab revolutsionääre. Inimesed leiavad endas jõude ja võimeid, millede olemasolu nad isegi ei aimanud.

Kõige selle tulemusena kiireneb ühiskonna arenguprotsess väga suurel määral, seepärast nimetas Marx revolutsioone ajaloo vedureiks. Revolutsioon on majesteetlik nähtus, ühtedele hirmutav, teistele kauaoodatud. Sotsiaalsete revolutsioonide ajalooline mõte pole neis endis, vaid tulemustes, mida nad annavad.

Objektiivsed ja subjektiivsed tegurid revolutsioonis. Revolutsiooniline situatsioon

Revolutsiooniline situatsioon on üksikute gruppide, parteide ja klasside tahtest sõltumatute objektiivsete tingimuste kogusumma, mis väljendab antud ühiskondliku korra majanduslikku ja poliitilist kriisi ja teeb revolutsiooni täiesti võimalikuks. Lenin õpetab, et revolutsioonilisele situatsioonile on iseloomulikud järgmised tunnused: «1) Asjaolu, et valitsevad klassid ei suuda muutmatul kujul säilitada oma võimu; üks või teine «ülemkihtide» kriis, valitseva klassi poliitika kriis, mis tekitab prao, kuhu murrab sisse rõhutud klasside rahulolematus ja viha. Revolutsiooni saabumiseks harilikult ei piisa sellest, et «alamkihid ei taha», vaid on nõutav veel, et «ülemkihid ei saa» elada endist viisi. 2) Harilikust suurem rõhutud klasside häda ja viletsuse teravnemine. 3) Tunduv aktiivsuse tõus, mille mainitud põhjused esile kutsuvad rahvahulkades, kes «rahulikul» ajastul lasevad endid riisuda vaikselt, keda aga tormilistel aegadel nii kogu kriisi olukord *kui ka «ülemkihid» ise* tõukavad iseseisvale ajaloolisele väljaastumisele.

Ilma nende objektiivsete muudatusteta, mis mitte ainult üksikute rühmade ja parteide, vaid ka üksikute klasside tahtest ei olene, pole üldreeglina revolutsioon võimalik.»[1]

Revolutsioon on ilma revolutsioonilise situatsioonita võimatu. Kuid mitte igast revolutsioonilisest situatsioonist ei teki revolutsioon, vaid ainult niisugusest situatsioonist, kus objektiivsete tingimustega liitub subjektiivne tegur. Analüüsides revolutsiooni seaduspärasusi, tuli Lenin järeldusele, et kõigi vajalike objektiivsete eelduste olemasolu korral esineb subjektiivne tegur otsustava jõuna. Lenin osutas erakordset tähelepanu subjektiivse teguri sellistele külgedele, nagu revolutsiooniliste klasside moraalsed jõud, revolutsiooni eesmärkide ja ülesannete mõistmine võitlevate klasside poolt. Seega revolutsioon tekib siis, kui objektiivsete põhjustega liitub revolutsioonilise klassi valmisolek ja võime massilisteks revolutsioonilisteks tegudeks, mis on küllalt tugevad, et murda vana valitsus, mis, nagu näitas Lenin, kunagi ei «kuku», kui teda ei kukutata. Töölisklassi resoluutsus ja järeleandmatus

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 187.

oma loosungi «ennem hukkume kui alistume» realiseerimisel on, Lenini sõnade järgi, mitte ainult ajaloolised, vaid ka otsustavad tegurid.

Revolutsiooni iseloom ja liikumapanevad jõud

Revolutsioonid erinevad üksteisest iseloomu ja liikumapanevate jõudude poolest. Revolutsiooni iseloomu määrab see, milline klass tuleb võimule ja saab poliitiliselt valitsevaks jõuks ühiskonnas, millised tootmissuhted kehtestatakse antud revolutsiooni tulemusena.

Revolutsiooni liikumapanevad jõud on need ühiskondlikud klassid, kes teostavad revolutsiooni, peavad võitlust oma aja äraelanud reaktsiooniliste klassidega ja avavad tee uute, progressiivsemate tootmissuhete arenemisele. Üks revolutsiooni teostavatest klassidest juhib revolutsiooni. Ta tõmbab enda järele kõik teised revolutsioonist osavõtvad klassid ja ühiskondlikud grupid. Millised on revolutsiooni liikumapanevad jõud, milline klass on tema juhiks, see sõltub eelkõige revolutsiooni iseloomust, aga ka selle teostamise konkreetsetest ajaloolistest tingimustest ja sotsiaalsete jõudude vahekorrast antud perioodil.

Kodanlike revolutsioonide ajastu on see periood ühiskonna arenemises, mil toimub feodalismi purustamine ja kapitalismi kindlustumine. Kodanliku revolutsiooni tulemusel läheb riiklik võim feodaalidelt, mõisnikelt, aadlilt üle kodanlusele või kodanluse ja mõisnike koalitsioonile. «Kodanlikul revolutsioonil oli ainult üks ülesanne — minema pühkida, kõrvale heita, purustada kõik endise ühiskonna kammitsad. Selle ülesande täitmisega täidab iga kodanlik revolutsioon kõik, mida temalt nõutakse: ta kiirendab kapitalismi kasvu.»[1]

Kodanlik revolutsioon puhkeb konflikti tagajärjel uute, enamarenenud tootlike jõudude ja vananenud feodaal-pärisorjuslike tootmissuhete vahel, mis on muutunud ühiskonna edasise arengu piduriks. See konflikt majanduslikul pinnal kujuneb teravateks vastuoludeks sündiva kodanluse ja väljasureva mõisnike-pärisorjapidajate klassi vahel. Kuna kapitalistlikud tootmissuhted tekivad feodalismi raames, siis on kodanliku revolutsiooni põhieesmärgiks võimu haaramine kodanluse poolt.

Kodanlikust revolutsioonist võtavad osa kõrvuti talupoegadega klassid, kes on seotud sündiva kapitalistliku majandusega, — kodanlus, linna väikekodanlus ja tekkiv proletariaat. Kodanliku revolutsiooni juhtivaks jõuks on kodanlus. Ta ühendab enda ümber talurahva, käsitöölised, linna proletariaadi ja võidab nende abiga kätte poliitilise võimu.

Kodanlike revolutsioonide hulgast paistavad eriti silma kodanlik-demokraatlikud revolutsioonid. Seda liiki revolutsioonide spetsiifika seisab, Lenini sõnade järgi, selles, et nendes «rahvamass,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 69.

selle enamik, ühiskonna kõige sügavamad «allkihid», rõhutud survest ja ekspluateerimisest, tõusid üles iseseisvalt, andsid kogu revolutsiooni käigule *oma* nõudmiste, *oma* katsete pitseri — ehitada vana purustatava ühiskonna asemele uus ühiskond omal viisil.»[1]

Kodanlikud revolutsioonid on ajalooliselt paratamatu ja progressiivne nähtus. Nad avasid laiad avarused ühiskonna tootlike jõudude arenemisele. Olles arendanud gigantselt tootlikke jõude, muutub kapitalism seejärel suurimaks takistuseks ühiskondliku progressi teel. Tekkinud ja pidevalt tugevnev konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel seadis kogu teravusega inimkonna ette ülesande purustada ühiskonna loomulikku kasvu aheldav kapitalistlik kest, vabastada rahva kätega loodud tootlikud jõud ja kasutada nende takistamatut arengut kogu ühiskonna hüveks. Selle ülla eesmärgi saavutamise ainsaks vahendiks on sotsialistlik revolutsioon.

Sotsialistlik revolutsioon

Kõiki sotsialistlikule revolutsioonile eelnenud revolutsioone läbivad sügavad sisemised vastuolud, mille olemus seisneb järgmises. Nendes revolutsioonides rõhutud klassid olid peamiseks löögijõuks, kuid võidu viljad said omale uued ekspluataatorlikud klassid: rahvas istutas puud, ekspluataatorid noppisid viljad. «Rahva torm seadis nad,» kirjutas Herzen prantsuse kodanlastest peale revolutsiooni, «torni tippu ja näitas neile, kuhu nad lähevad ja kuhu nad viivad teisi; olles vaadanud kuristikku, mis avanes nende silmade ees, nad kahvatusid; nad nägid, et langeb mitte ainult see, mida nad pidasid eelarvamuseks, vaid ka kõik ülejäänu, mida nad pidasid igaveseks ja tõeseks; nad kohkusid ära sel määral, et ühed klammerdusid langevate seinte külge, teised jäid kahetsevaina peatuma poolel teel ja hakkasid kõigi möödaminejate ees pihtima, et seda nad ei tahtnud... Nad toibusid, kui poolpurustatud seina tagant ilmus... kirve ja mustade kätega töömees, näljane ja vaevalt räbalatega kaetud. See «õnnetu tüssatud vend», kellest niipalju oli kõneldud, keda nii haletseti, küsis lõpuks, kus on siis tema osa kõigis hüvedes, milles on tema vabadus, tema võrdsus ja tema vendlus. Liberaalid imestusid töötaja häbematusest ja tänamatusest, võtsid äkkrünnakuga Pariisi tänavad, katsid nad laipadega ja peitsid end ära venna eest piiramisseisukorra tääkide taha, päästes tsivilisatsiooni ja korda.»

Inimkonna ajaloos esimesena on ainult sotsialistlik revolutsioon vaba vastuoludest, mis olid iseloomulikud kõigile eelnevatele revolutsioonidele. Tema liikumapanevateks jõududeks on imperialismi poolt ekspluateeritavad töötajate massid eesotsas töölisklassiga, kelle huvid sulavad ühte ühiskonna rõhuva enamuse huvi-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 388.

dega. See on ka arusaadav. Proletaarne revolutsioon on suunatud igasuguse ekspluateerimise vastu.

Sotsialistlik revolutsioon on terve ajastu, mil likvideeritakse kapitalism ja kehtestatakse sotsialism poliitika, majanduse ja kultuuri valdkonnas. Kitsamas mõttes on see vahetu võimuhaaramine proletariaadi poolt, poliitiline pööre. Sel on tohutu tähtsus, kuid ta ei ammenda sotsialistlikku revolutsiooni, vaid on ainult tema algus, lähtepunkt.

Sotsialistlik revolutsioon erineb põhjalikult kõigist eelnevatest sotsiaalsetest revolutsioonidest. Ta teostab kõige sügavamad muudatused rahvaste elus. Kõik eelnevad revolutsioonid ainult muutsid ekspluateerimise vormi. Sotsialistlik revolutsioon aga likvideerib igasuguse inimese ekspluateerimise inimese poolt. Ta tähistab klassideta ühiskonna ajastut. Eelnevad revolutsioonid ainult viisid poliitilise võimu vastavusse olemasolevate majanduslike suhetega, mis olid tekkinud vana ühiskonna raames. Sotsialistliku revolutsiooni üheks peamiseks eesmärgiks on üleminek uuele, kommunistlikule formatsioonile, kusjuures kapitalismi rüpes tekivad ainult uue korra materiaalsed eeldused.

Eelnevad revolutsioonid ei paistnud silma rahvamasside niisuguse aktiivsusega, mis on omane sotsialistlikule revolutsioonile. Töölisklass eesotsas marksistliku parteiga, olles kõige revolutsioonilisem klass, juhib kõiki töötajaid. Sotsialistliku revolutsiooni peaküsimuseks on küsimus poliitilise võimu kättevõitmisest töölisklassi poolt ja selle edasiarendamisest ning kindlustamisest. Oma ülesande võib töölisklass täita ainult omaenda riigi loomise kaudu.

Sotsialistliku revolutsiooni leninlik teooria

Avastanud antagonismi kodanluse ja proletariaadi vahel, tulid Marx ja Engels järeldusele, et selle antagonismi süvenemine viib paratamatult sotsialistlikule revolutsioonile. Kuid Marx ja Engels elasid tõusva kapitalismi ajastul, mis arenes tol perioodil enam või vähem ühtlaselt. Sellest lähtudes arvasid nad, et sotsialistlik revolutsioon võib võita üheaegselt kas kõigis või enamikus kapitalistlikes maades.

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul muutus kapitalism imperialismiks. Muutusid sotsialistliku revolutsiooni tingimused ja Lenin arendas edasi revolutsiooni teooriat nende uute tingimuste jaoks.

Leninliku revolutsiooniteooria tähtsaimaks lüliks on selle põhjendamine, et sotsialistlik revolutsioon võib võita esialgu ühel maal. Lenin tõestas, et kapitalistlike maade arenemine toimub imperialismi ajal ebaühtlaselt: maad, mis olid varem maha jäänud, jõuavad järele ja lähevad mööda majanduslikult eesrindlikest. Läheb kaduma rahvusvaheline jõudude tasakaal, maailma ümberjagamise pärast tekivad konfliktid ja sõjad. «Kapitalismi arenemine mitmesugustes maades toimub äärmiselt ebaühtlaselt. Kaubatootmise tingimustes ei saagi see olla teisiti. Sellest vää-

ramatu järeldus: sotsialism ei saa võita üheaegselt *kõigis* maades. Ta võidab esialgu ühel või mitmel maal, teised aga jäävad mõnda aega kodanlikeks või eelkodanlikeks.»[1] Lenin lähtus teesist, et kapitalism kui süsteem on tervikuna küps sotsialistlikuks revolutsiooniks. Seepärast niisugune revolutsioon võib võita esialgu ühel, mitte tingimata kõrgelt arenenud, vaid ka keskmiselt arenenud maal, kus töölisklassi ja talurahva liit kindlustab revolutsiooni võidu.

Lenin põhjendas imperialismi nõrga lüli läbimurdmise võimaluse. Nendes maades, kus on saavutatud tööstuse arenemise keskmine tase, on olemas küllalt arenenud proletariaat. Ta võib toetuda liidule talurahvaga. Sotsialistliku revolutsiooni võidu tähtsaks tingimuseks on marksistliku partei olemasolu, kes võiks tõsta massid otsustavale võitlusele kapitalismi vastuolude teravnemise perioodil. Kõigi nende asjaolude kogusumma on tingimata vajalik sotsialistliku revolutsiooni võiduks. Seejuures pole kohustuslik, et töölisklass moodustaks maa elanikkonna enamuse, nagu väitsid sotsiaaldemokraatlike parteide tegelased.

XX sajandi algul paiknes rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise keskus ümber Venemaale, mis oli kõige nõrgemaks lüliks imperialismi süsteemis, tema kõigi vastuolude sõlmpunktiks. Ühtlasi kujunesid Venemaal ka sotsialistliku revolutsiooni võiduks vajalikud tingimused. Analüüsides töölisklassi revolutsioonilise liikumise iseärasusi uutes tingimustes, eelkõige vene 1905. a. revolutsiooni iseärasusi, tuli Lenin järeldusele, et imperialismi perioodil peab kodanlik-demokraatliku revolutsiooni juhiks olema proletariaat. Just tema on huvitatud revolutsiooni lõpuleviimisest ja teostab algul demokraatlikud ümberkujundused ning seejärel läheb üle sotsialistlikule revolutsioonile.

Seega töötas Lenin läbi küsimuse kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülekasvamisest sotsialistlikuks revolutsiooniks. Venemaa töölisklass paistis silma klassivõitluse kõrge taseme poolest. Tema eesotsas seisis eesrindliku teooriaga varustatud ja klassilahingutes karastatud marksistlik partei. Bolševike partei, juhindudes leninlikust sotsialistliku revolutsiooni teooriast, ühendas töölisklassi võitluse sotsialismi eest, üldrahvaliku liikumise rahu eest, talupoegade võitluse maa eest ja Venemaa rõhutud rahvaste rahvusliku vabastusvõitluse ning suunas need jõud kapitalismi kukutamisele. Kui tõuseb tõeline torm, siis pühib ta minema igasugused tõkked. Mõisnike ja kapitalistide valitsemine oli likvideeritud. Töölisklass võttis poliitilise võimu enda kätte ja lõi Nõukogude sotsialistliku riigi.

Leninliku revolutsiooniteooria ajalooline tähtsus ja teaduslik sügavus leidis kinnitust mitte ainult Suure Oktoobri praktikas, vaid ka järgnevates sotsialistlikes revolutsioonides. See teooria

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 67.

heidab eredat valgust kapitali ikke alt vabastamiseks peetavate tulevaste lahingute praktikale.

Saksa fašismi ja Jaapani militarismi purustamine Teises maailmasõjas, kus Nõukogude Liit mängis otsustavat osa, lõi soodsad tingimused kapitalistide ja mõisnike võimu kukutamiseks rea Euroopa ja Aasia maade rahvaste poolt. Hargnes terve rahvademokraatlike, s. o. rahvalike antiimperialistlike ja antifeodaalsete revolutsioonide ahel, mida juhtis proletariaat ja mis põhinesid tööliste ja talupoegade liidul. Nende revolutsioonide käigus moodustati ühtsed rahvarinded: revolutsiooniga liitusid intelligents ja väike- ning keskkodanluse patriootiliselt meelestatud kihid. Oluline tähtsus nende revolutsioonide edukaks arenemiseks ja võiduka lõpu jaoks oli sotsialismi ülesehitamisel NSV Liidus ja Nõukogude armee võidul reaktsiooni ja fašismi jõudude üle. Rahvademokraatlikud revolutsioonid, mis reeglina lahendasid kodanlik-demokraatlikud ülesanded, avasid tee sotsialistlikele ümberkujundustele.

Sotsialistlik revolutsioon ja rahvuslik vabastusliikumine

Kõrvuti sotsialistlike ja rahvademokraatlike revolutsioonidega omandavad imperialismi perioodil tohutu tähtsuse rahvuslik-vabastuslikud revolutsioonid, mis purustavad imperialismi koloniaalsüsteemi ja annavad löögi tema tagalale, aga ka mitmesugust laadi demokraatlikud vabastusliikumised.

Maailm elab üle revolutsioonide epohhi. Rahvuslik vabastusliikumine on maailma revolutsioonilise protsessi koostisosa, võimas jõud, mis astub välja imperialismi vastu. Marxi ja Engeisi suur üleskutse «Kõigi maade proletaarlased, ühinege» on saanud rahvusvahelise proletariaadi võitluslipuks. Uutes ajaloolistes tingimustes, mis tekkis pärast suure Oktoobri võitu, Lenin rõhutas eriti sotsialistliku revolutsiooni ja rahvusliku vabastusliikumise lahutamatut seost. Loosung «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» oli ja jääb peamiseks loosungiks võitluses maailmarevolutsiooni võidu eest. Uutes tingimustes selle loosungi sisu laienes. Lenin kiitis heaks loosungi «Kõigi maade proletaarlased ja rõhutud rahvad, ühinege!». Selles loosungis rõhutatakse proletariaadi juhtivat osa ja rahvusliku vabastusliikumise kasvanud tähtsust. Maailma revolutsioonilise liikumise kogemuste üldistamise alusel töötasid kogu maailma marksistlikud vennasparteid välja kaasaegse epohhi sügavalt teadusliku iseloomustuse. «Meie ajastu, mille peamiseks sisuks on kapitalismilt sotsialismile üleminek, mis algas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga, on kahe vastandliku ühiskonnasüsteemi võitluse ajastu, sotsialistlike revolutsioonide ja rahvusliku vabastuse revolutsioonide ajastu, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise ajastu, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise, kogu maailmas sotsialismi ja kommunismi võidulepääsu ajastu.»

Maailma revolutsioonilise protsessi iseloom ja sisu kaasaegsel epohhil määratakse sotsialismi ja kommunismi ehitavate rahvaste, kapitalistlike maade töölisklassi revolutsioonilise liikumise ja rõhutud rahvaste rahvusliku vabastusvõitluse liitumisega. Otsustav osa selles antiimperialistlikus revolutsiooniliste jõudude liidus kuulub rahvusvahelisele töölisklassile ja *sotsialismi maailmasüsteemile*, mis avaldab eeskuju jõuga peamist mõju maailma sotsialistliku revolutsiooni arenemisele.

Vaadates nendele edusammudele ja võitudele, ütleb iga töötaja kapitalistlikul maal: «Sotsialism *tõestab* tegelikkuses, et ta on kapitalismist parem. Selle korra eest tasub võidelda.» Tänapäeva tingimustes vallutab sotsialism maailma rahvaste südameid ja mõistust mitte ainult oma ideede ja printsiipidega, vaid eelkõige suurte ja edukate tegudega, elava eeskujuga. Ajaloo kaasaegsel etapil võib sotsialistlik revolutsioon teostuda klassivõitluse *sisemise* arenemise tulemusel igal maal; tema vormid ja teed määratakse antud maa konkreetsete tingimuste ja rahvusvahelise olukorra poolt.

Kaasaegsel epohhil on kapitalistlik süsteem tervikuna küps sotsialistlikuks revolutsiooniks. Kuid iga revolutsiooni arenemise võimalused ja vormid sõltuvad reast tingimustest, mis määravad revolutsioonilise situatsiooni. Marksism-leninism ei absolutiseeri mingeid revolutsiooni vorme ja teostamise meetodeid.

Revolutsioonilise situatsiooni küpsemist ei või siduda ainult sõjaga. Võitlusel rahu eest on väga suur revolutsiooniline sisu. Kommunistlike parteide aktiivne osavõtt võitlusest rahu eest on tähtsaks vahendiks töölisklassi ja kõigi töötajate ühendamisel, sideme tugevdamisel massidega, nende viimisel arusaamisele revolutsioonilise võitluse vajalikkusest. Sõltuvalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest, revolutsiooni objektiivsete ja subjektiivsete tegurite küpsusest ja eelkõige töölisklassi ning tema liitlaste organiseeritusest ja teadlikkusest ja muidugi ka reaktsiooniliste klasside vastupanu astmest võib revolutsioon olla rahulik või mitterahulik. Töölisklass ja tema avangard — marksistlik-leninlikud parteid — püüavad teostada sotsialistlikku revolutsiooni rahulikul teel, ilma kodusõjata. Selle võimaluse realiseerimine vastaks kogu rahva huvidele. «Kaasaegsetes tingimustes on reas kapitalistlikes maades töölisklassil eesotsas oma eesmise väesalgaga võimalus ühendada rahva enamus töölis- ja rahvarinde alusel ning mitmesuguste parteide ja ühiskondlike organisatsioonidega kokkuleppe ja poliitilise koostöö saavutamise teiste võimalike vormide alusel, võita riigivõim ilma kodusõjata ja tagada põhiliste tootmisvahendite üleminek rahva kätte.»[1]

Sotsialistliku revolutsiooni rahuliku arenemise võimalus ei

[1] 1957. ja 1960. aastal Moskvas toimunud kommunistlike ja töölisparteide esindajate nõupidamiste dokumendid, Tallinn, 1964, lk. 15.

tähenda töölisklassile ja tema liitlastele loobumist sotsialismile ülemineku mitterahulikest vormidest. Naiivne on mõelda, et kapitalism, lõhestatuna sisemistest vastuoludest, heidab end ise meeleheitest ajaloo rataste alla. Kui ekspluataatorlikud klassid võtavad rahva vastu tarvitusele vägivalla, siis on töölisklass sunnitud kasutama võimu võtmiseks mitterahulikku teed. Seega kõik sõltub konkreetsetest tingimustest, klassijõudude paigutusest sisemaal ja maailma areenil. Kuid ükskõik millises vormis ka ei toimuks üleminek kapitalismilt sotsialismile, ta on võimalik sotsialistliku revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri teel tema erinevates vormides.

5. Klassid ja kommunism

Sotsialismi võit ja ekspluateerivate klasside likvideerimine

Klasside täielikuks likvideerimiseks on nõutav terve ajalooline epohh. Selle ülesande lahendamise esimene etapp haarab kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodi. Just sellel perioodil likvideeritakse ekspluataatorlikud klassid ja koos sellega kaotatakse ka inimese ekspluateerimine inimese poolt. Eelkõige sotsialistliku revolutsiooni tulemusena likvideeritakse mõisnike klass ja eksproprieeritakse kapitalistlik suuromand. Seejärel toimub talupoegade ja käsitööliste väike-eraomandi ümberkujundamine sotsialistliku koopereerimise teel. Selle alusel teostub peamiste klassierinevuste likvideerimine tööliste ja talupoegade vahel.

Proletariaat saab valitsevaks klassiks. Ta omandab niisuguse võimsa relva oma võitluses, nagu seda on uus riigivõim. Ilmuvad riiklikud võitluse vahendid: ekspluataatorite vastupanu mahasurumine, väikekodanluse neutraliseerimine, kodanluse ja kodanlike spetsialistide «ärakasutamine», uue distsipliini kasvatamine.

Proletariaadi diktatuur eeldab proletariaadi liidu loomist laiade mitteproletaarsete töötajate massidega, eelkõige talurahvaga. Klassivõitluse põhiküsimus üleminekuperioodil on küsimus «kes keda». Kes võidab: kas sotsialism või kapitalism? Antud küsimus otsustati NSV Liidus eelkõige poliitilises sfääris ja hiljem majanduse ning kultuuri sfääris. Sotsialismi võiduga ja klassiantagonismi likvideerimisega kaob sisemaal igasugune pind klasside kokkupõrgeteks. Suhted sotsialistliku ühiskonna kõigi sotsiaalsete gruppide vahel on sõbraliku koostöö suhted. Klassivõitlus ei ole enam ühiskonna arenemise liikumapanevaks jõuks. Nendes tingimustes klassivõitluse teravik on pööratud väljapoole, kapitalistliku maailma vaenulike jõudude vastu, kes ei katkesta oma rünnakuid sotsialismi vastu. Sisemaal säilib vajadus võidelda siia tungivate imperialismi agentidega. Samuti on vajalik võitlus kapitalistliku maailma vaimse mõjuga. Võitlus kapitalismi iganditega inimeste teadvuses toimub eelkõige kasvatuslike vahenditega, kuid eeldab ka survevahendite rakendamist ühiskonna jaoks kõige kuri-

tahtlikumate ja ohtlikumate kommete kandjate suhtes. Kadus peamine, millega on seotud klassi mõiste selle sõna vanas mõttes — võimalus ühel inimeste grupil omastada teise töötulemusi.

1963. a. alguseks oli Nõukogude Liidu elanike arv 223 milj. inimest. Neist peaaegu kolm neljandikku (täpsemalt 73,6%) moodustasid töölised ja teenistujad koos perekondadega ja veidi rohkem kui veerandi (täpsemalt 26,3%) kolhoositalurahvas ja koopereerunud käsitöölised. Üksiktalupojad ja koopereerimata käsitöölised koos perekondadega moodustasid 0,1%. Töölisklass oli ja jääb juhtivaks jõuks meie ühiskonnas. Ta on oma sotsiaalselt seisundilt kõige eesrindlikum klass — ka kõige organiseeritum, ideeliselt ja poliitiliselt üksmeelne. Töölisklassil on otsustav osa tootmises: ta loob tööstustoodangu, see aga moodustab kogu rahvamajanduse arendamise baasi. Töölisklassil on kõige tugevamad revolutsioonilised traditsioonid ja ta on kommunistlike ideaalide järjekindel kandja.

Sotsialism muutis ka nõukogude ühiskonna teise põhiklassi — talurahva palge. Kolhoosnikud töötavad sotsialistlikes suurmajandeis, mis on rajatud kollektiivsele tööle, eesrindlikule tehnikale ja teaduse saavutustele. Koos töölisklassi ja kolhoositalurahvaga muutus ka intelligents. Intelligents kui rahva kõige haritum osa teenib kogu ühiskonda. Nõukogude sotsialistlik ühiskond on materiaalse ja vaimse tootmise sfääris töötajate ühiskond. Sotsialism lõi uue, suurepäraseid võimalusi andva arengujõu — kogu rahva sotsiaal-poliitilise ja ideelise ühtsuse.

Klasside täieliku kadumise teed ja tingimused

Sotsialismi ajal on hävitatud klassiühiskonna peamine pahe — inimese rõhumine inimese poolt. Kõik inimesed töötavad ja saavad tasu töö järgi. Kuid klassilised ja teised nendega seotud sotsiaalsed erinevused (linna ja maa vahel, füüsilise ja vaimse töö vahel) pole veel lõplikult likvideeritud. Seni, kuni nad säilivad, pole võimalik täielik võrdsus inimeste töö- ja olustikutingimustes. Seepärast on nende erinevuste ületamine ja klassideta ühiskonna loomine kommunismi ehitamise tähtsaimad ülesanded.

Klassierinevuste säilimise peamine põhjus seisab selles, et tööliste töö on seotud üldrahvaliku omandiga, talupoegadel aga — kooperatiivse omandiga. Need erinevused kaovad siis, kui kahe sotsialistliku omandi vormi asemele tuleb ühtne kommunistlik omand tootmisvahendeile. Koos selle protsessi lõpulejõudmisega kaob ka põhiline erinevus klasside vahel. Kõik ühiskonna liikmed hakkavad töötama üldrahvalikes tööstuse ja põllumajanduse ettevõtteis. Kõigil kujunevad enam-vähem ühesugused töötingimused. Kõik hakkavad saama tasu oma töö eest üldrahvalikest vahendeist, ühtviisi kasutama hüvesid, mida jagatakse ühiskondlike fondide kaudu. Kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomise protsessis, tänu põllumajandusliku tootmise mehhaniseerimisele

ja automatiseerimisele, teaduse juurutamisele maaviljelusse ja loomakasvatusse muutub põllumajanduslik töö industriaalse töö eriliigiks. See loob tingimused, mille juures põllumajanduse töötajad nagu tööstuse töötajadki ühendavad oma tegevuses vaimse ja füüsilise töö.

Need tingimused täienevad rahvahariduse niisuguse organiseerimisega, mis aitab kaasa iga ühiskonna liikme igakülgsele arenemisele. Lähima kümne aasta jooksul viiakse NSV Liidus sisse kohustuslik üldine kesk- ja polütehniline haridus. Kogu koolihariduse aluseks on võetud õpetamise tootva tööga ühendamise printsiip.

Niisiis on klassierinevuste täielik ületamine seotud üleminekuga sotsialismilt kommunismile. Klassipiiride kadumise protsessil on olulisi iseärasusi: see on järkjärguline ja revolutsioonilist pööret mittenõudev protsess. Ta teostub mitte klassidevahelise konflikti, vaid nende koostöö tulemusena. Klassipiiride kadumisega töölisklassi, talurahva ja intelligentsi vahel jõuab täielikult lõpule nende muutumine klassideta kommunistliku ühiskonna töötajateks, kes ei tunne mingeid sotsiaalseid erinevusi.

Ühiskonna poliitiline organisatsioon

1. Riik, õigus ja poliitika

Riigi mõiste

Küsimus riigi olemusest kuulub sotsioloogia keskkete ja kõige keerulisemate küsimuste hulka. Nagu valguskiired läätse fookuses, koonduvad selles küsimuses ühiskondlike klasside kõige aktuaalsemad huvid. Selles küsimuses on esitatud hulk seisukohti. Ühed lugesid riiki jumalast antuks. Sellest valest teesist tegid nad eksliku järelduse, et riik on igavene ja muutumatu. Teised nägid riigis kõigi inimlike hädade allikat. Kolmandad väitsid, et riik on rahva tahte väljendus, «korrakaitse» organisatsioon, mis nagu öövaht hoiab kõigi töötajate rahu. Neljandad mõtlesid, et riik on mingi müstiline jõud, mis raske koormana rõhub alamate tahet. Mõned nõudsid tugevat riiki ja võimu, teised aga — «absoluutset» demokraatiat. Vaatamata kodanlike ideoloogide vaadete kogu kirevusele ei andnud ükski neist teaduslikku vastust küsimusele majandusliku korra ja riigi vahekorrast, riigi klassiolemusest, tema tekkimise ja arenemise seaduspärasustest ning funktsioonidest ühiskonna elus. Järjekindlalt teadusliku seletuse riigi olemusele andsid Marx ja Engels, Lenin aga arendas edasi nende teooriat selles küsimuses.

Riik on poliitilise võimu tööriist klassiühiskonnas, poliitiline organisatsioon selleks, et kindlustada ühe klassi valitsemist teise üle. Ta on põhiline, kuid mitte ainus poliitilise võimu tööriist. Poliitilist võimu realiseeritakse mitte ainult riigi kaudu, vaid ka rea teiste organisatsioonide abil, mis on tavaliselt tihedalt seotud riigiga. Sellisteks on näiteks poliitilised parteid, mitmesugused liidud ja ühendused, kirik jne. Seepärast tuleb eristada selliseid mõisteid, nagu «riik» ja «ühiskonna poliitiline organisatsioon». Viimane mõiste on laiem esimesest. *Ühiskonna poliitiline organisatsioon sisaldab endas kogu mehhanismi, mille abil ühiskonnas teostatakse poliitilist võimu.* Riik moodustab klassiühiskonna poliitilises organisatsioonis tähtsaima lüli: ta tuleneb ühiskonna majanduslikust korrast ja samal ajal mängib väga suurt osa ühiskonna arenemises.

Riiki pole alati olnud. Ta on ajaloolise arengu produkt. Ürgkogukondliku formatsiooni ajastul polnud eraomandust ega klasse ja polnud vajadust erilise, rahvast eraldatud võimuorgani eksisteerimiseks. Ühiskondlikke funktsioone täideti kõigi täiskasvanud inimeste poolt. See oli omavalitsus. Kogukonna või sugukonna eesotsas seisid kõigi poolt valitud juhid — vanemad. Vanemate ja hõimu juhtide autoriteet põhines nende isiklikel omadustel: suurel kogemusel, julgusel, tarkusel jne. Hiljem tekkis eraomandus. Majanduslik ebavõrdsus kutsus välja ühiskonna lõhenemise vastandlikeks klassideks. Nüüd juba ei saanud üheskoos lahendada ühiskonna asju: erinevatel klassidel olid vastuolulised huvid. Peale selle, ühiskonna elu muutus keerulisemaks. Vähemuse majanduslik võim nõudis jõudu ja sundi. «... Puudus institutsioon, mis oleks jäädvustanud mitte ainult ühiskonna algava lõhenemise klassideks, vaid ka varaka klassi õiguse ekspluateerida varatuid ja esimese valitsemise teiste üle.

Ja see institutsioon tekkiski. Leiutati *riik*.»[1]

Töötajate majanduslik allutamine kindlustatakse eelkõige valitseva klassi eraomandusega tootmisvahendeile. Kuid töötajate majanduslikust sõltuvusest üksinda pole kaugeltki küllalt, et kaua aega saaks toimuda tootmisprotsess, mis on rajatud ekspluateerimisele. Rõhutud rahvas moodustab alati suurema osa igast rahvusest, rõhujad aga tühise vähemuse. Selleks et käputäis rikkaid hoiaks alluvuses sajad tuhanded ja miljonid inimesed, on vaja võimast poliitilist relva, milleks ongi riik. Kui poleks olnud karistavat mõõka, siis oleks kogu ekspluataatorlik kord kokku varisenud.

Kõigis antagonistlikes ühiskondlikes formatsioonides on riik majanduslikult valitseva klassi poliitiline organisatsioon, ekspluataatorite klassi ekspluateeritavate üle valitsemise tööriist, valitseva klassi diktatuuri aparaat. «Riik on masin selleks, et ala! hoida ühe klassi võimu teise klassi üle.»[2]

Riik on ühiskondliku pealisehituse tähtsaim osa.

Esinedes poliitilise võimu tööriistana klassiühiskonnas, on riigil rida iseloomulikke jooni. Ülemvõimu teostatakse riigi teatud organite kaudu. Valitseva klassi käes on klassilistes antagonistlikes formatsioonides valitsus, sõjavägi, kohtuorganid, politsei jms. Riik oli alati teatud aparaadiks, mis eraldus ühiskonnast ja koosnes inimeste grupist, kes tegelesid peamiselt valitsemisega. Ekspluataatorlikule riigile on iseloomulik riigiaparaadi keerulisemaks muutumine ja tema tsentraliseerituse tugevnemine, mis tõstab paratamatult bürokraatia, s. o. professionaalse ametnikkonna osa, kes on eraldatud rahvamassidest ja seisab neist kõrgemal.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 215.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 442.

Spetsiaalsete organite ja asutuste süsteem ning bürokraatlik valitsemisaparaat moodustavad *ekspluataatorliku riigi avaliku poliitilise võimu.*

Kõrvuti avaliku võimuga on riigile omane inimeste paiknemine mitte suguluse järgi (nagu ürgkogukondlikus ühiskonnas), vaid territoriaalse tunnuse — rajoonide, osariikide jms. järgi. Seda laadi asundamine on tootmise, tööjaotuse, kaubanduse jne. arenemise tulemus.

Riigi klassiolemus avaldub tema põhifunktsioonides, s. o. tema tegevuse peamistes suundades. Rakendatuna riigi suhtes üldse, jaotatakse funktsioonid sisemisteks ja välisteks. Peamine on neist sisemine: ta määrab ka riigi kogu välispoliitilise tegevuse. Riigi sisemine funktsioon iseloomustab riigi klassiolemust ja leiab oma väljenduse tema sisepoliitikas. Kodanliku riigi jaoks on tähtsaim töötajate mahasurumise funktsioon.

Oma peamist funktsiooni — töötajate mahasurumist — teostavad ekspluataatorlike klasside riigid nii avaliku vägivalla kui ka vaimse, ideoloogilise mõjutamise teel. Sel eesmärgil nad kasutavad eelkõige ära kirikut ja kooli. Kaasaegses kodanlikus ühiskonnas kõrvuti kiriku ja kooliga on töötajate ideelise mahasurumise relvaks keeruline ja ulatuslik propagandaaparaat: kodanlik ajakirjandus, raadio, kino, televisioon, teater ja ajakirjandus. Sotsialistliku riigi tähtsaimateks funktsioonideks on majanduslik-organisatoorne ja kultuurilis-kasvatuslik, mis on suunatud kommunismi vundamendi loomisele ja uue inimese kasvatamisele.

Välisfunktsioon iseloomustab antud riigi suhteid teiste riikidega ja leiab oma väljenduse välispoliitikas ning diplomaatias. Riigi see funktsioon tuleneb sisemisest funktsioonist ja on selle jätkuks. Kaasaegse imperialismi ekspansionistlik ja agressiivne välispoliitika on täienduseks tema töötajate mahasurumise sisepoliitikale, mille eesmärgiks on kodanluse võimu tugevdamine ja maksimaalse kasumi saamine.

Samal ajal iseloomustavad võitlus rahu eest ja rahulik kooseksisteerimine sotsialistliku riigi välisfunktsiooni. Riigi oluliseks tunnuseks on tema lahutamatu side õigusega, mis väljendab valitseva klassi tahet.

Riigi ajaloolised tüübid ja vormid. Poliitiline režiim

Riigid erinevad selle poolest, millist ühiskondlikku klassi nad teenivad ja milline on ühiskonna majanduslik baas, millel antud riik põhineb.

Riigi tüüp väljendab tema klassiolemust, riigi vorm aga võimu ja juhtimise organisatsiooni. Ajaloos on teada kolm põhilist ekspluataatorliku riigi tüüpi: orjanduslik, feodaalne ja kodanlik. Kõik orjandusliku ajastu erinevad riigi vormid olid ühesugused oma klassiolemuselt. Nad põhinesid tootmisvahendite eraomandusel ja orjatöö ekspluateerimisel. Igasugune orjanduslik riik oli orjapida-

jate diktatuur. Vaatamata riigivormide mitmekesisusele feodalismi ajastul, moodustavad nad ühtse tüübi: feodaalide diktatuuri.

Kodanlik riik on uus riigi tüüp, mis kujutab endast kodanluse diktatuuri. See diktatuur kindlustab kapitalistliku omanduse tootmisvahendeile ja proletariaadi ning kõigi töötajate ekspluateerimise.

Printsipiaalselt uueks, kõrgemaks ajalooliseks riigi tüübiks on sotsialistlik riik. Kui kõik varasemad riigitüübid olid töötajate rõhumise tööriistaks, vähemuse enamuse üle valitsemise relvaks, siis sotsialistlik riik esineb ekspluateerimise likvideerimise ja klassideta kommunistliku ühiskonna ülesehitamise tööriistana; võimul on temas töölisklass ja kõik töötajad.

Riigi vormi all mõistetakse eelkõige valitsemise vormi. Viimast eristatakse sõltuvalt sellest, kas kõrgemat võimu teostatakse ühe isiku poolt või see ametlikult kuulub valitud organile. Seoses sellega eristatakse monarhistlikke ja vabariiklikke valitsemise vorme. *Monarhia* on ühe inimese (kuninga, tsaari, imperaatori) võim, mida antakse tavaliselt edasi pärandamise teel. *Vabariik* on võim, mida teostatakse valitud organite poolt. Ajalugu tunneb erinevaid monarhiate ja vabariikide liike.

Riigi vorm ei ammendu valitsemise vormiga. Oluline tähtsus on ühiskonna riikliku juhtimise teostamise meetoditel. Üks ja sama juhtimise vorm võib realiseeruda erinevate meetoditega. Seepärast kodanlikus ühiskonnas ühed vabariigid erinevad teistest nende kodanliku demokratismi astme või selle puudumise poolest. Sama käib ka monarhiate kohta. Näiteks Suur-Britannias ja Kreekas, mis mõlemad on parlamentaarsed monarhiad, on poliitilised režiimid erinevad. Ajaloost on teada, et klassidiktatuuri vormid on erinevad ühe ja sama riigitüübi raames. Näiteks antiikses Roomas teostati orjapidajate diktatuuri nii monarhia vormis kui ka vabariigi vormis. Ühtlasi esinesid erinevates ekspluataatorliku riigi tüüpides sarnased valitsemise vormid: vabariik oli nii orjanduslikus formatsioonis kui ka kapitalismi ajal.

Niisiis, kõneldes riigi vormist, tuleb silmas pidada mitte ainult valitsemise vormi, vaid ka poliitilist režiimi, mis võib olla demokraatlik või antidemokraatlik. Kodanlik vabariik, parlament, üldine valimisõigus — kõik see kujutab ühiskonna ülemaailmse arengu seisukohalt tohutut progressi võrreldes feodaalse monarhiaga. «Inimkond liikus kapitalismi poole, ja ainult kapitalism, tänu linnakultuurile, võimaldas proletaarlaste rõhutud klassil eneseteadvusele jõuda ja luua see ülemaailmne töölisliikumine, organiseerida miljonid töölised kogu maailmas parteidesse, luua need sotsialistlikud parteid, kes juhivad teadlikult masside võitlust. Ilma parlamentarismita, ilma valitavuseta oleks see töölisklassi arenemine olnud võimatu.»[1]

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 450.

Töötajate jaoks pole ükskõik, kas kapitalistlik riik eksisteerib kodanliku demokraatia vormis või fašistliku diktatuuri vormis. Fašistlik diktatuur surub maha kõik tööliste ja töötajate organisatsioonid. Kodanlik-demokraatlikku vabariiki töölisklass saab kasutada ja kasutabki oma jõudude organiseerimiseks. Imperialismi tingimustes töölisklass peab võitlust demokraatia laiendamise eest.

Nagu teada, määrab olemus alati oma avaldumise vormi. Kui iga ekspluataatorliku riigi tüübi jaoks sõltuvalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest on võimalik kas monarhia või vabariik, siis sotsialistlikule riigile on omane ainuüksi vabariiklik valitsemise vorm, mis erineb printsipiaalselt ekspluataatorlike formatsioonide vabariikidest.

Kodanlikud ideoloogid ja revisionistid, kõneldes kodanlikust demokraatiast, tihti spekuleerivad selle mõistega. Nad väidavad, et neis riikides, kus eksisteerib demokraatia, lakkavat riik olemast klassiline ja väljendavat kogu ühiskonna huve. Sõna «demokraatia» oma mõttelt tähendab tõesti rahvavõimu. Kuid ekspluataatorlikus ühiskonnas ei saa olla tõelist rahvavõimu.

Kui kodanlike revolutsioonide ajastul kodanlus pürgis võimule, siis ta esitas palju üllaid loosungeid vabadusest, võrdsusest ja vendlusest. Esialgu kodanlikul riigil oligi tõepoolest progressiivne tähtsus: ta soodustas eesrindlike tootmissuhete kujunemist. Kuid isegi kapitalismi koidikul, tema kõige suurema demokratismi perioodil, polnud kodanlik riik demokraatia kõigile. Ta oli demokraatiaks ainult kodanlusele ja diktatuuriks rõhutud klasside suhtes.

Imperialismi ajal tegi kodanlik riik järsu pöörde reaktsiooni poole. Ja kui varem riik kodanliku demokraatia kogu piiratuse juures ikkagi ühiskonna progressi soodustas, siis nüüd on ta muutunud takistuseks progressi teel. Imperialism, õpetas Lenin, on reaktsioon igas suhtes ja eelkõige riiklikus, poliitilises suhtes. «Nii välispoliitikas kui ka sisepoliitikas taotleb imperialism ühtviisi demokraatia rikkumist, reaktsiooni. Selles mõttes on vaieldamatu, et imperialism on *demokraatia* «eitamine» *üldse, kogu demokraatia* «eitamine».[1]

Kodanlike riikide konstitutsioonides deklareeritakse kõigile kodanikele rohkesti vabadusi ja õigusi: küll üldine valimisõigus, küll vabad valimised, küll sõna- ja trükivabadus jne. Kuid kõik need on ainult ilusad sõnad, mis varjavad elu tõelist sisu. Milleks muutub vabadus töötule, kes vireleb, vanadele, kellel puuduvad elatusvahendid? Milline võib olla võrdsus rikka ja vaese, täissöönu ja näljase vahel? «Demokraatia tühisele vähemikule, demokraatia rikastele — selline on kapitalistliku ühiskonna demokra-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 31.

tism.»[1] Kross on niisuguse vabaduse väärtus, mis on ainult küllalt jõukatele kättesaadav luksus. Kodanlik demokraatia on pettus, mille abil orjusele antakse vabaduse nägu.

Kapitalism on koletislik sotsiaalse ebavõrdsuse püramiid. Tema tipul on käputäis tööstus- ja finantsmagnaate. Sarnaselt Rooma impeeriumi languse aja laostunud ülemkihile ta upub luksuses ja on viimse piirini küllastunud. Samal ajal sajad miljonid inimesed, kes moodustavad selle püramiidi aluse, on määratud puudusele ja õigusetusele.

Töötajad moodustavad rõhuva enamuse valijaist. Kuid kas nad on esindatud parlamendis? Ameerika Ühendriikides on üle 51 milj. töölise, teenistuja ja töötava farmeri. Kuid kongressis pole mitte ühtki töölist ega ühtki väikefarmerit. Seepärast Lenin kirjutaski: «Kapitali jõud on kõik, börs on kõik, parlament, valimised aga — need on marionetid, nukud...»[2]

Monopolide despotism määrab kogu elu kapitalimaades.

Riik ja õigus

Riik on mõeldamatu tema poolt väljaantud seaduste ja teiste juriidiliste normideta, mis reguleerivad inimeste vahekordi ühiskonna elu erinevates valdkondades. Suhted inimeste vahel ühiskondliku elu majanduslikus, sotsiaalses, poliitilises ja teistes sfäärides tehakse riigi poolt seaduseks ja kuulutatakse üldiseks käitumise normiks. Karistuse ähvardusel keelatakse inimestel sooritada antud ühiskondliku korraga vastuolus olevaid tegusid ja sanktsioneeritakse niisuguseid tegusid, mis on kooskõlas valitseva klassi huvidega.

Õigus on inimeste käitumise reguleerimise vorm, käitumisnormide kogusumma, mis erinevalt kõlblusnormidest kehtestatakse ja sanktsioneeritakse riigi poolt eesmärgiga säilitada antud ühiskonnas eksisteerivat majanduslikku, sotsiaalset, poliitilist ja muud korda. Õigus on valitseva klassi tahe, mis on seaduseks muudetud. Õigusnormidest kinnipidamise ja nende täitmise kindlustab riik sundkorras. «Õigus pole midagi ilma aparaadita, mis on võimeline *sundima* õigusnormide pidamisele.»[3] Ja vastupidi, riik oma funktsioonide täitmisel toetub tema poolt kehtestatavatele õigusnormidele.

Kaitstes õigusnorme, kindlustab riik nende sellise rakendamise, mis vastab antud valitseva klassi ülesannetele ja eesmärkidele. Klassiühiskond ei saa eksisteerida ilma omandisuhete, perekonna, abielu ja muude suhete õigusliku reglementeerimiseta. Seepärast valitsev klass püüab anda oma tahtele «üldise väljenduse riikliku tahte, seaduse näol...»[4]

Riigi ja õiguse lahutamatust seosest tuleneb, et igale riigi tüübile vastab analoogiline õiguse tüüp. Nagu riik, nii on ka õigus

[1] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 430.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 451.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 440.
[4] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 322.

ajaloolise arengu produkt. Ürgkogukondliku korra ajal hoiti ühiskondliku elu korda harjumuse, traditsiooni ja sugukonnavanemate või hõimu nõukogu moraalse autoriteedi jõuga, mis esindas sugukonna või hõimu kõigi liikmete ühiseid huve. Niipea kui ühiskond lõhenes klassideks, tekkisid vastandlikud huvid. Tavad ei saanud enam reguleerida inimeste käitumist. Hea ja halva, õiglase ja ebaõiglase mõisted erinevatel klassidel muutusid erinevaks. Ürgühiskond ei teadnud, mis on vargus, sest ta ei tundnud eraomandust. Kui eraomandus sai ühiskondliku elu aluseks, siis tekkis ka tema rikkumine — vargus.

Ühiskonna jagunemine klassideks ja riigi tekkimine kutsusid ellu sundkohustuslikud, s. o. õiguslikud inimeste käitumise normid. Orjanduslikus ühiskonnas õigus kaitses ja sanktsioneeris avalikult ülikkonna võimu ja privileege, orjade ja vaeste vabade ekspluateerimist ja samuti ka orjade õigusetust. Seadus karistusest tapmise eest, näiteks Kreekas ja Roomas, kaitses ainult orjapidajaid. Orje võis tappa karistamatult. Õiguse, nagu riigigi, peamiseks ülesandeks oli eraomanduse kaitsmine nende eest, kellel seda polnud. Muinasaja kõige julmemad seadused olid seotud just eraomanduse kaitsmisega. Feodaalne riik muutis talupojad sunnismaisteks ja õiendas julmalt arveid nendega, kes ei tahtnud töötada mõisniku heaks. Feodaalne õigus andis mõisnikule võimaluse müüa või osta töötajat, nõuda temalt tasuta tööd. Sellele vastas talupoja peaaegu täielik õigusetus; ta ei tohtinud ilma mõisnike loata abielluda, omandada varandust ega osta maad.

Kapitalistlik õigus on samuti töötajate mahasurumise vahend. Tema eesmärk on kaitsta kapitalistlikku omandust, hoida sellele rajatud palgaorjuse distsipliini ja suruda maha proletariaadi revolutsiooniline liikumine. Kodanlik õigus deklareeris kõigi inimeste formaalse võrdsuse seaduse järgi ja seaduse ees ja niisama formaalse üldise vabaduse. «Võrdõiguslikkus», «üldine vabadus» ja teised seadused, mis on välja kuulutatud kodanlike riikide konstitutsioonides, maskeerivad kodanluse diktatuuri.

Sotsialistlik õigus erineb kodanlikust põhjalikult. Ta väljendab kogu rahva tahet, reguleerib majanduslikke ja teisi ühiskondlikke suhteid, kaitseb sotsialistlikku korda, määrab kindlaks kodanike ja ametiisikute õigused ning kohustused, seisab ühiskondliku ja isikliku omandi kaitsel. Nõukogude õigus on läbi imbunud järjekindlast humanismist. Tema peamine eesmärk on kindla ja õiglase ühiskondliku korra kehtestamine, inimeste kasvatamine, sallimatuse atmosfääri loomine ühiskonnavastaste tegude suhtes, mis takistavad meie ühiskonna kiiret liikumist kommunismi poole.

Riik ja poliitika

Poliitika valdkonnas on kõige olulisem riikliku võimu korraldus: riik on «kõige võimsama, majanduslikult valitseva klassi riik ja see klass saab

riigi abil ka poliitiliselt valitsevaks klassiks.[1] Termin «poliitika» on vana-kreeka päritoluga ja tähendab «riigi asju», s. o. riigi tegevust. Poliitika sfääri kuuluvad küsimused riiklikust korraldusest, riigi valitsemisest, klasside juhtimisest, parteide võitluse küsimused jne.

Poliitika on eesmärgid ja ülesanded, mida ühiskondlikud klassid taotlevad nende võitluses oma huvide eest; meetodid ja vahendid, millede abil saavutatakse need eesmärgid ja ülesanded.

«...Poliitika on osavõtt *riigi* asjadest, riigi suunamine, riigi tegevuse vormide, ülesannete ja sisu määramine...»[2] Kuid riigi huvid ja tegevus on oma olemuselt teatud klassi huvid ja tegevus, näiteks kodanluse omad kapitalistlikus ühiskonnas või töölisklassi ja talurahva omad sotsialistlikus ühiskonnas. «Poliitika on klasside vahekord...»[3] Sõltuvalt sellest, millistest klassidest on jutt, saab see suhe vastandliku väljenduse. Kui pidada silmas suhet valitsevate ja rõhutud klasside vahel, siis võib poliitikat defineerida kui võitlust klasside vahel. Kuid poliitika võib olla ka liidu suhe klasside vahel, nagu see on tööliste ja talupoegade puhul. Ta on ka koos sellega talurahva juhtimine töölisklassi poolt. Aga kaasaegseid klasse juhivad tavaliselt poliitilised parteid ja seepärast poliitika väljendub kõige eredamalt poliitiliste parteide tegevuses ja programmides.

Poliitilised suhted realiseeruvad mitte ainult rahvuslikes või antud riigi raames — nad ulatuvad ka nende piiride taha: «...poliitika on *vahekord* rahvuste, klasside jne. vahel.»[4]

Riigi sisemised suhted klasside ja rahvuste vahel moodustavad sisepoliitika valdkonna. Suhted riikide ja rahvaste vahel rahvusvahelisel areenil moodustavad välispoliitika valdkonna. Seejuures riigi välispoliitika on tema sisepoliitika jätk. Riigi, partei nii sisekui ka välispoliitika kõige sügavamad juured määratakse valitsevate klasside majandusliku seisundi ja huvide poolt.

Väljendades võitlust klasside vahel, tekkides koos selle võitlusega majanduslike suhete baasil, määratakse poliitika lõpptulemusena klasside majandusliku seisundi poolt. Ta on, Lenini definitsiooni järgi, majanduse kontsentreeritud väljendus. Ühiskonna poliitilise elu sisu, vastava poliitika realiseerimise meetodite ja poliitiliste institutsioonide muutumine ja arenemine toimub ühiskonna majandusliku korra muutumise alusel.

Teatud klassi põhihuvid leiavad kõige teravama, terviklikuma ja teadlikuma väljenduse selle klassi poliitikas ja eelkõige tema juhtiva partei ning tema riigi poliitikas. Selles mõttes on poliitika majanduse väljendus. Seepärast sotsiaalsete jõudude kokkupõrge-

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 263.
[2] Ленинский сборник XXI, М., 1933, стр. 14.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 205.
[4] V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 227.

tes — klasside, riikide ja rahvusvaheliste koalitsioonide võitluses on otsustavaks vormiks poliitiline võitlus.

Poliitika pole passiivne jõud. Ta avaldab tohutut tagasimõju majanduse arenemisele. Kui igapäevased muutused majanduses toimuvad tavaliselt arenevate tootlike jõudude vahetul mõjul, siis ühiskonna kogu majandusliku korra põhjalikud muutused, mis on ette valmistatud nendesamade tootlike jõudude arengu poolt, teostuvad poliitika võimsa mõju all, poliitilise võimu aktiivse kasutamisega majanduslike suhete ümberkorraldamiseks. Näiteks sotsialistlikus revolutsioonis eelneb poliitiline pööre majanduslikule. Sotsialismi tingimustes esineb poliitika uue majanduse ülesehitamise tööriistana.

Poliitika ja sõda

Sõda on poliitika jätkamine vägivaldsete vahenditega.

Lükates tagasi kodanlike sotsioloogide väited selle kohta, et sõjad olevat igavesed ja tulenevat inimeses mässavatest kirgedest, lähtub marksism-leninism sellest, et sõda on ajalooline produkt, mis tekkis koos klassiühiskonna ilmumisega. Enne klasside tekkimist esinesid küll relvastatud kokkupõrked hõimude vahel, kuid sõdu otseses mõttes veel polnud. Sõjad kaovad koos antagonistliku klassiühiskonna kadumisega.

Põhiliseks küsimuseks sõdade analüüsimisel ja hindamisel peab olema küsimus sellest, milline on antud sõja klassiiseloom, millised klassid ja milliste eesmärkide nimel seda pidasid, millised klassid sõda ette valmistasid ja suunasid. «Sõda on poliitika jätkamine teistsuguste vahenditega. Igasugune sõda on lahutamatult seotud selle poliitilise korraga, millest ta tuleneb. Sedasama poliitikat, mida teatav riik, teatav klass selles riigis teostas pikema aja jooksul enne sõda, jätkab sama klass paratamatult ja mööda-pääsmatult ka sõja ajal, muutes ainult tegevuse vormi.»[1] See tees viitab ka sõdade allikale ja annab võtme sõdade iseloomu ja seega nende osatähtsuse hindamisele ühiskonna arenemises.

Abstraktselt seatud küsimusele, kas sõda üldse on kahjulik või kasulik, ei saa vastata. Tarvis on teada, millisest sõjast on jutt. Ajalugu tunneb *ebaõiglasi sõdu*, mis, olles reaktsiooniliste klasside poliitika jätkuks, tugevdasid klassilist ja rahvuslikku rõhumist. Kuid ajalugu tunneb ka *õiglasi*, s. o. progressiivseid, vabastuslikke sõdu. Need teenisid rahvaste vabastamist nii võõramaisest ikkest kui ka klassiorjusest. Sellised sõjad olid progressiivsete klasside poliitika jätkuks, kes olid sunnitud vägivallale vastama vägivallaga. Nende ja teiste sõdade ajalooline osa on otse vastupidine.

Õiglaste hulka kuuluvad sõjad, mille eesmärgiks on rõhutud klasside vabastamine nende rõhujaist (kodusõjad), rahvaste

[1] V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 367.

vabastamine rahvuslikust rõhumisest, võitlus võõramaise orjastamise vastu, revolutsiooni saavutuste kaitsmine.

Rahvuslik-vabastuslikud sõjad saavad olema, kuni eksisteerib imperialism ja temaga seotud kolonialism. See on näide revolutsioonilistest sõdadest. Kolonisaatorid ei anna rahvastele sõltumatust vabatahtlikult. Seetõttu võivad rahvad ainult võitlusega, sealhulgas relvastatud võitlusega, kätte võita oma vabaduse ja sõltumatuse.

Poliitika määrab sõdade iseloomu. Ta osutab suurt mõju ka sõjapidamise meetoditele, sõdivate riikide strateegiale. Poliitilisest eesmärgist, aga järelikult ka sõdade iseloomust sõltub otsustaval määral armee ja tagala moraalne seisund. Sõjapidamise meetoditele ja sõja tulemusele avaldavad otsustavat mõju materiaalsed tegurid, mis on määratud majanduse seisukorra poolt.

Põhiliseks sõdade allikaks kaasaegsel epohhil on kapitalistlik majandussüsteem temale omaste vastuoludega, mis omandavad erilise teravuse imperialismiajastul ja mida iseloomustavad imperialistlike riikide võitluse teravnemine turu ja tooraineallikate pärast, oma kapitalide rakendamise sfääride pärast, maailma valitsemise pärast. Küsimus sõjast ja rahust on muutunud kaasaja põhiküsimuseks.

Rahu ja rahulik kooseksisteerimine

Rahvamassid vihkasid alati sõdu. Kogu maailma ajaloo vältel unistasid nad rahust rahvaste vahel. Kanti sõnade järgi on sõda rahvaste loomalik seisund, inimlik seisund on rahu, rahulik kooseksisteerimine. Kui Kanti ajal igavese rahu ideaal oli utoopia, siis meie ajal, kui on olemas võimas sotsialismi süsteem, on maailm ilma sõdadeta muutunud ajaloo enda kategooriliseks nõudmiseks.

Lenin nägi ette, et saabub aeg, millal sõda muutub niivõrd purustavaks, et ta üldse muutub võimatuks. Alternatiivina sõjale esitas Lenin erineva ühiskondliku korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiibi, mis muutus NSV Liidu välispoliitika peamiseks printsiibiks kapitalismilt sotsialismile ja kommunismile ülemineku ajastul.

Sotsialism on juba oma loomuselt vaenulik sõja suhtes. Sotsialismimaades pole klasse ja sotsiaalseid gruppe, kes oleksid huvitatud militaristlikust poliitikast. Sotsialistlik ühiskond seab oma eesmärgiks vabastada kõik inimesed mitte ainult puudusest, vaid ka sõdadest, sõjaohust ja sõjahirmust.

Uue maailmasõja ärahoidmise võimaluse idee avas laiad perspektiivid rahupooldajate liikumisele; tees sõdade vältimatusest kaasaegsel epohhil aga seob rahvaste initsiatiivi võitluses rahu eest: kui sõda on vältimatu, milline mõte on siis võitlusel rahu eest? Agressiivsed ringkonnad, kes püüavad sõda valla päästa, on sunnitud arvestama seda, et sõja vastu võitleb kogu progressiivne inimkond, üha laiemalt hargneb rahupooldajate liikumine, et sot-

sialismimaade käsutuses on täiuslik sõjatehnika, kaasaegse tehnika juures aga on sõda ohtlik mitte ainult maale, kellele tungitakse kallale, vaid ka ründavale maale. J. de Castro sõnade kohaselt peab mõistus kuulma enesealalhoiu instinkti häält. Kaasaegne sõda muutub sisuliselt eesmärgituks: kellele on vaja laastatud ja inimesteta maad?

Rahulik kooseksisteerimine, mis avab tee üldisele ja täielikule desarmeerimisele, loob tingimused tohutute materiaalsete ja inimressursside vabastamiseks, mis kindlustavad inimkonna sotsiaalse progressi kiirenemise, tema materiaalse ja vaimse kultuuri tõusu.

Rahulik kooseksisteerimine muutub paratamatult erilaadi võistluseks; ta seab küsimuse kahe maailmasüsteemi saavutuste kõrvutamisest, stimuleerib vastastikuseid pingutusi, mis on suunatud majanduse ja kultuuri arendamise efektiivsete meetodite otsingule. Mõned kapitalistliku maailma saavutused on tunduval määral tingitud sotsialistliku maailmasüsteemi edusammude mõjust (näiteks kosmose vallutamise osas). Rahulik kooseksisteerimine, mille vajadus tuleneb kapitalismi majandusliku ja poliitilise arengu ebaühtluse seadusest ja, järelikult, kõigi maade mitteüheaegse sotsialismile ülemineku seadusest, eeldab loobumist sõjast kui rahvusvaheliste vaidluste lahendamise vahendist, vastastikust mõistmist ja usaldust riikide vahel, rahvaste siseasjadesse mittevahelesegamist, riikide suveräniteedi austamist, majandusliku ja kultuurilise koostöö arendamist riikide vahel. Rahulik kooseksisteerimine on klassivõitluse spetsiifiline vorm, mida peetakse rahulike vahenditega majanduse, poliitika ja ideoloogia sfääris. Mitte sõda, vaid eeskuju ühiskonna täiuslikuma organiseerimise, tootlike jõudude takistamatu arendamise ja isiksuse õitsengu alal on see, mis võidab ja alistab rahvaste mõistused ning südamed. Küsimus rahust puudutab mitte ainult tervete maade ja rahvaste saatust, vaid ka inimkonna tulevaste põlvkondade saatust.

Olgugi et imperialismi loomus pole muutunud ja sõja puhkemise oht pole kõrvaldatud, võivad kaasaegsetes tingimustes rahujõud, mille peamiseks kantsiks on võimas sotsialistlike riikide sõprusühendus, ühendatud pingutustega ära hoida uue maailmasõja. Võitlus rahu ja rahuliku kooseksisteerimise eest nõrgendab imperialismi rinnet, isoleerib tema kõige agressiivsemad ringkonnad rahvamassidest, aitab kaasa tööliskassi revolutsioonilisele võitlusele ja rahvaste rahvuslikule vabastusvõitlusele. 81 kommunistlikku parteid kirjutasid oma avalduses: «Rahuliku kooseksisteerimise tingimustes tekivad soodsad võimalused klassivõitluse arendamiseks kapitalistlikes maades ning asumaade ja sõltuvate maade rahvaste rahvusliku vabadusliikumise arendamiseks. Revolutsioonilise klassivõitluse ja rahvusliku vabadusvõitluse edusammud omakorda aitavad kindlustada rahulikku kooseksisteerimist.»

2. Sotsialistlik riik

Proletariaadi diktatuuri riigi ajalooline missioon

Sotsialistliku revolutsiooni tulemusena on Venemaal ja reas teistes Euroopa, Aasia ja Ladina-Ameerika maades loodud uut tüüpi riik — sotsialistlik proletariaadi diktatuuri riik. Ta erineb põhjalikult ekspluataatorlikest riigitüüpidest.

Proletariaadi diktatuuri riik on töölisklassi võim, mis kehtestatakse sotsialistliku revolutsiooni tulemusena ja mille eesmärgiks on sotsialismi ülesehitamine ning üleminek kommunismi laiahaardelisele ehitamisele.

See võim on *proletaarne*: juhtiv koht ühiskonnas kuulub töölisklassile, keda juhib marksistlik-leninlik partei. Töölisklass esineb liidus talurahva ja ühiskonna teiste demokraatlike kihtidega. See võim on *diktatuur*: teostades kõige laiemat demokraatiat töötajaile, kasutab ta vajaduse korral jõudu ekspluataatorlike klasside vastupanu mahasurumiseks ja vaenulike elementide tegevuse likvideerimiseks.

Proletariaadi diktatuuri kui enamuse võimu vormiks on demokraatlik, sotsialistlikku tüüpi *vabariik*: võimu rakendatakse töötajate endi poolt ja töötajate endi jaoks. Proletariaadi diktatuur on *demokraatlik*: ta on relvaks ühiskondlike suhete ümberkorraldamisel kõigi töötajate huvides.

Selle riigi ajalooline missioon seisneb kukutatud ekspluataatorlike klasside vastupanu mahasurumises ja sotsialismi ülesehitamises.

Majanduse valdkonnas asendab proletariaadi diktatuuri riik eraomandi tootmisriistadele ja tootmisvahenditele ühiskondliku omandiga ja seab sisse ühiskondliku tootmise plaanipärase organiseerimise rahva heaolu ja igakülgse arendamise huvides.

Sotsiaalsete suhete sfääris likvideerib ta ekspluataatorlikud klassid ja võimaluse ekspluateerida inimest inimese poolt, muudab kõik inimesed sotsialistliku ühiskonna töötajateks ja avab neile tee sotsialistliku kultuuri arendamiseks.

Poliitika sfääris tugevneb sotsialistlik riik tema sotsiaalse baasi laiendamise, tööliste ja talupoegade liidu kindlustamise, üha laiemate masside kaasatõmbamise teel ühiskonna asjade juhtimisse, proletaarse demokraatia igakülgse arendamise teel.

Sõjalises valdkonnas tugevdab ta oma kaitsevõimet ja relvastatud jõude.

Algusest peale ühiskonnastab proletariaadi diktatuuri riik sotsialistliku natsionaliseerimise teel suurkapitalistliku ja samuti ka mõisnike omandi. Sel viisil, ühelt poolt, kõrvaldatakse enne revolutsiooni valitsenud klassi võimu majanduslikud alused ja teiselt poolt — moodustatakse majanduse sotsialistlik sektor,

millele toetudes võib teostada edasisi sotsialistlikke ümberkujundusi.

Samaaegselt teostab proletariaadi diktatuur revolutsiooni kultuuri ja ideoloogia valdkonnas. Jutt on vana intelligentsi sotsialistlikust ümberkasvatamisest ja uue, rahvusliku intelligentsi loomisest, aga samuti ka sotsialistliku kultuuri ja sotsialistlike ideede võidust ühiskondliku teadvuse sfääris. Seega muutub riigi tegevus sotsialismi ehitamise käigus ülesehitavaks tegevuseks, mille peamiseks sisuks on sotsialistliku ühiskonna kõigi külgede arendamise plaanipärane organiseerimine töötajate huvides. See ülesehitav tegevus toimub juba kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodil, kuid igakülgse arengu osaliseks saab see alles sotsialismi võiduga. Majanduslik-organisatoorse tegevuse tähtsuse suurenemine sotsialismi ajal on seletatav nii majandusliku korra kui ka ühiskonna klassistruktuuri põhjaliku muutumisega. Ekspluataatorlike klasside likvideerimisega suri välja nende vastupanu mahasurumise funktsioon. Sotsialistliku riigi tegevuses arenevad igakülgselt tema peamised funktsioonid — majanduslik-organisatoorne ja kultuurilis-kasvatuslik.

Proletariaadi diktatuuri vajalikkuse tunnustamine on peamine, mis eraldab järjekindlat võitlejat töölisklassi ürituse eest kapitalismi avalikust või maskeeritud kaitsjast. Just sellepärast on küsimus proletariaadi diktatuurist alati olnud ja jääb marksismi-leninismi ideoloogilise võitluse keskpunktiks mitmesuguste revisionistide, reformistide ja dogmaatikute vastu. Revisionistid eitavad proletariaadi diktatuuri vajalikkust. Nende arvates võib töölisklass jõuda sotsialismi ilma proletariaadi diktatuurita, kodanliku demokraatia raames, «jõudude vaba mängu» korras parlamendis ja valitsusasutustes. Elu näitas, et sotsialism ilma proletariaadi diktatuurita on utoopia. Näiteks Inglismaal on leiboristid korduvalt valimistel võitnud ja olnud valitsuse eesotsas, jättes kapitalismi puutumatuks. Proletariaadi diktatuur on sotsialismi ehitamise ainus vahend, kuid ta on ajalooliselt mööduv nähtus, vahend teatud eesmärkide saavutamiseks — kukutatud ekspluataatorite vastupanu mahasurumiseks ja sotsialismi ülesehitamiseks. Lenin kriipsutas alla, et proletariaadi diktatuuri eesmärk on sotsialismi loomine. Ja seepärast ta kõneles proletariaadi diktatuuri perioodist kui kapitalismilt sotsialismile ülemineku perioodist, mitte aga selle säilitamisest kuni vahetult kommunismi kõrgemasse faasi jõudmiseni.

Töötades loovalt läbi ühiskonna poliitilise organisatsiooni probleemid, tegi meie partei järelduse, et sotsialismi täieliku ja lõpliku võiduga NSV Liidus ja meie maa astumisega kommunismi laiahaardelise ülesehitamise perioodi on proletariaadi diktatuur sisemiste ülesannete seisukohalt lakanud olemast vajalik. Proletariaadi diktatuuri riik muutus üldrahvalikuks riigiks, mis edasise arengu käigus peab üle kasvama kommunistlikuks ühiskond-

likuks omavalitsuseks. See on üks kõige silmapaistvamatest avastustest, mis on tehtud meie partei poolt pärast V. I. Lenini surma.

Üldrahvalik riik

Proletariaadi diktatuur, olles täitnud oma ajaloolise missiooni, olles kindlustanud sotsialismi täieliku ja lõpliku võidu ning ühiskonna ülemineku kommunismi laiahaardelisele ülesehitamisele, muutus *üldrahvalikuks riigiks* — niisuguseks riigiks, mis pole mingi klassi diktatuur, vaid on *kogu rahva* huvide ja tahte väljendamise vahend. Ta toetub sõbralikele tööliste ja talupoegade klassidele ning sotsialistlikule intelligentsile. Üldrahvalik riik on kommunismi ülesehitamise vahend. Ta ei ole vastuolus ja teda ei vastandata proletariaadi diktatuuri riigile, vaid ta on selle loomulik ajalooline jätk.

Nagu juba öeldud, jätkab töölisklass juhtiva osa etendamist ühiskonnas mõistagi ka üleminekul kommunismile. Kuid juhtimine tema poolt ei väljendu enam poliitilise valitsemise vormis: ühiskonnas kujuneb kogu rahva sotsiaalpoliitiline ja ideeline ühtsus. Meil on kadunud riigi eksisteerimise peamine põhjus — klassiantagonism. Miks aga üldse säilib riik? Riigi säilimise põhjus seisneb selles, et seni kui pole võimalik üle minna töö ja jaotuse kommunistlikule printsiibile, säilib *vajadus kontrolliks töö ja tarbimise määra üle.* Tänapäeva tingimustes saab niisugust kontrolli teostada ainult riik. Edasi, riigile langevad ka tohutu suured ülesanded paljuharulise sotsialistliku tootmise reguleerimisel, töödistsipliini ja ühiskondliku korra kindlustamisel. Meie ühiskonnale on vajalik otsustav ja vankumatu võitlus distsipliinirikkujate, muidusööjate, petturite ja prügi silmaajajatega. Nende ülesannete täitmiseks on vaja nii ühiskondliku mõjutamise kui ka seaduse jõudu. Sotsialistlik seaduslikkus on kutsutud kaitsma meie ühiskonna õigusi ja vabadusi, sotsialistlikku õiguskorda ja ühiskondlikku ning isiklikku omandit, kasvatama rahvast kõrge distsipliini ja kommunistliku töössesuhtumise vaimus. Nende ülesannete lahendamisel etendab hiiglasuurt osa sotsialistlik riik, mis üldrahvaliku riigina väljendab kogu rahva tahet.

Riik on vajalik ka rea tähtsate ülesannete täitmiseks, mis tulenevad meie *internatsionaalsest* kohusest kogu maailma töötajate ees: organiseerida koos teiste sotsialistlike maadega sotsialistliku maailma majandussüsteemi; osutada abi oma rahvusliku sõltumatuse eest võitlevaile rahvaile; tagada rahulikku kooseksisteerimist kapitalistlike maadega.

Rahvusvahelise pinevuse ja imperialistlike riikide agressiivsete sepitsuste keerulises olukorras on sotsialistlikule riigile tarvilik võimas kaasaegse tehnikaga varustatud armee, mis on võimeline kaitsma meie rahva rahulikku tööd; on vajalikud riikliku julgeoleku organid, kes tõkestavad imperialistlike luureorganite sepitsused meie maa vastu.

Üldrahvaliku riigi iseloomulik joon on üldrahvaliku sotsialistliku *demokraatia* igakülgne arendamine ja täiustamine. Riigi ja kogu ühiskonna asjade demokraatliku juhtimise printsiibid omandavad kommunismi laiahaardelise ülesehitamise perioodil üha suurema tähtsuse. Kommunistlik ühiskond luuakse kogu nõukogude rahva tööga rahva jaoks. Kommunismi ehitamise üritus haarab sotsialistliku ühiskonna elu kõik küljed — tootlike jõudude arendamise, materiaalsete ja vaimsete hüvede loomise ning jaotamise, ühiskondlike suhete täiustamise, teadusliku ja tehnilise progressi, maailmavaate ja kõlbluse, igapäevase elu ümberkorraldamise oskuse, heaolu tõstmise ja kultuuri tõusu. Seoses nende ajalooliste ülesannete efektiivse lahendamise vajadusega kasvab järsult Kommunistliku Partei ja töötajate kõigi massiorganisatsioonide — töörahva saadikute nõukogude, ametiühingute, komsomoliorganisatsioonide ja kooperatsiooni osatähtsus. Olulisel määral tõuseb nende aktiivsus, initsiatiiv ja iseseisvus.

Sotsialistliku proletariaadi diktatuuri riigi muutumine üldrahvalikuks riigiks kutsub ellu rea konkreetseid abinõusid kogu riikliku mehhanismi ja tema tegevuse edasise demokratiseerimise alal. Näiteks viiakse sisse kord, mille kohaselt nõukogude saadikute koosseis peab igakordsetel valimistel uuenema mitte vähem kui ühe kolmandiku võrra. Ühed ja samad isikud ei saa olla ühel ja samal valitaval ametikohal rohkem kui kaks korda järjest. See demokraatlik kord kindlustab ametiisikute vahetumise ja annab sellega võimaluse vältida igasugust võimu kuritarvitamist. Valitavus ja vahetuvus laienevad aja jooksul kõigile riigiaparaadi töötajatele, ja see tööliik lakkab olemast elukutse.

Üheks üldrahvaliku riigi demokratismi avaldumise iseloomulikuks jooneks on rahva vahetute tahteavalduste — üldrahvalike arutluste — üha laiem kasutamine suurte riiklike küsimuste otsustamisel. Kõik tähtsad seaduste projektid antakse rahvale läbiarutamiseks. Need demokraatlikud abinõud laienevad edaspidi üha enam ja tähtsaid seadusi hakatakse vastu võtma referendumi, s. o. üldise hääletuse põhjal.

Riigi väljasuremine ja üleminek ühiskondlikule omavalitsusele

Riik tekkis seaduspäraselt teatud ajaloolistes tingimustes koos ühiskondlike klasside tekkimisega. Sama seaduspäraselt ta ka lahkub ajaloo areenilt. Kuid riigi väljasuremist ei või kujutada kui protsessi, milles riiklik juhtimine väheneb mikroskoopiliste mõõtmeteni ja selle juhtimise organid üksteise järel kaovad. Sotsialistliku riigi arenemise protsessile on iseloomulik üha laiemate töötajate masside kaasatõmbamine riiklikku juhtimisse, demokraatlike ja ühiskondlike aluste tormiline arenemine kogu sotsiaalses elus.

Riigi väljasuremine on järkjärguline ja kestev protsess. Riigi väljasuremiseks on vajalik kommunismi täielik võit. Riigi väljasuremise *majanduslike* eelduste hulka kuulub tootlike jõudude nii-

suguse arengutaseme saavutamine, mis võimaldab täielikult rahuldada inimeste kasvavad materiaalsed ja vaimsed vajadused ning teeb tarbetuks kontrolli töö ja tarbimise määra üle.

Riigi väljasuremise *sotsiaalsete* eelduste hulka kuulub klassierinevuste ning linna ja maa, vaimse ja füüsilise töö erinevuste täielik kadumine.

Riigi väljasuremise *ideoloogiliste* eelduste hulka kuuluvad: ühiskonna liikmete kõrge kultuuri- ja teadlikkuse tase, minevikuigandite täielik ületamine inimeste teadvuses ja igapäevases elus, kommunistliku moraali normide jagamatu valitsemine. Need on riigi väljasuremise sisemised eeldused. Riigi väljasuremise väliste eelduste hulka kuuluvad: sotsialismi ja kommunismi täielik ja lõplik võit rahvusvahelisel areenil, igasuguse sõjalise kallaletungi ohu välistumine.

Juba käesoleval ajal on mõned funktsioonid, mida varem täitsid riigiorganid, läinud ühiskondlike organisatsioonide kompetentsi. Kommunistlik ühiskondlik omavalitsus hakkab kujunema, ja juba kujunebki riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide ühtse dialektilise arenemise alusel, rahvamassidega sidemete tugevnemise ja laienemise alusel.

Kommunistlikus ühiskonnas ei ole seda avalikku võimu, mis väljendub erilise inimeste kihi olemasolus, kes tegelevad ainuüksi juhtimisega. Ent juba alanud sotsialistliku riigi väljasuremist ei saa ette kujutada kui riigi muutumist eimiskiks.

Kommunistlik ühiskond pole anarhiliselt vormitu ja organiseerimata inimeste mass, vaid on kõrgelt organiseeritud ja kooskõlaline inimeste liit, kes paistavad silma kõrge kommunistliku teadlikkusega oma ühiskondlikust kohusest ja kõrge distsipliiniga.

Teatud autoriteet ja mõningane allumine eksisteerivad ka kommunistlikus ühiskonnas, kus säilib ennenägematult laialt arenenud majanduse ja kultuuri plaanipärase organiseerimise vajadus. Niivõrd mitmetahulises sotsiaalses organismis, nagu on kommunistlik ühiskond, ei saa toime tulla ilma majanduse ja kultuuri täiusliku juhtimiseta, ilma sirguva põlvkonna õpetamise ja kasvatamiseta, ilma töö ja tarbimise organiseerimiseta. Kõigest sellest tuleneb, et ka kommunismi ajal eksisteerib *võim*. Kuid sellel ei saa olla poliitilist iseloomu. Ühiskonna majandusliku ja poliitilise elu organiseerimine ja juhtimine kommunismi ajal ei nõua poliitilist võimu ja sellega seotud riigi sunduslikke sanktsioone.

Koos riigiga sureb välja ka õigus. See mõistagi ei tähenda, et inimesed hakkavad kommunismi ajal elama ilma igasuguste reegliteta. Siis juurduvad üldtunnustatud kommunistliku ühiselu normid, mille täitmine muutub inimestele vajaduseks ja harjumuseks. Vaatamata kommunistliku ühiskonna liikmete teadvuse kõrgele tasemele pole nähtavasti välistatud mõningad isiklikud kollisioo-

nid ja ühiskondliku korra rikkumised. Kuid need viiakse normi juba ühiskondliku mõjutamise jõul.

Kommunistlik ühiskondlik omavalitsus hakkab tegutsema täieliku avalikkuse ja, mis on eriti tähtis, inimeste erakordselt kõrge kodanikuaktiivsuse ning nende ühiskondlikest asjadest sügava huvitatuse atmosfääris. Ühine üritus kujuneb ka iga isiksuse ürituseks.

Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid

1. Ürgne inimkari, sugukond, hõim, rahvas ja rahvus

Ürgkari ja sugukondlik-hõimuline ühtekuuluvus

Inimkond eksisteerib alati mitmesugustes ühtekuuluvuse vormides. Esimeseks inimeste ühtekuuluvuse vormiks oli ürgne inimkari. See on üleminekuaste loomakarjalt tõelisele inimühiskonnale. Karjadena elasid kõige ürgsemad inimesed — pitekantroobid, sinantroobid ja neandertallased. Sellel staadiumil jätkus kõrvuti uute, ühiskondlike seaduspärasustega ka neile allutatud bioloogiliste seaduspärasuste, iseäranis loomuliku valiku toime. Kuid rakendatuna ühiskonna kujunemise protsessi suhtes muutus oluliselt selle valiku enda sisu. Ürgsete kari-inimeste arenemise liikumapanevad jõud olid mittebioloogilised — töö ja selle alusel kujunevad suhted.

Esimeseks spetsiifiliselt inimlikuks ühtekuuluvuse vormiks, mis tuli ürgkarja asemele, oli sugukondlik organisatsioon, millest oli juba juttu eespool. Sugukonna moodustas grupp inimesi, kes olid ühendatud veresuguluse sidemete, kollektiivse töö ja ühiste huvide ühise kaitsmisega ning kes olid seotud keele, kommete ja traditsioonide ühtsusega. Mitme sugukonna ühendus moodustas hõimu. Hõimul oli oma territoorium. Hõimu piiride rikkumist käsitati vaenuliku aktina. Iga hõim kaitses oma territooriumi puutumatust. Hõimud olid suhteliselt väikesearvulised — neisse kuulus sadu või tuhandeid inimesi.

Hõimuliitude kujunemine, millega kaasnes hõimude vaheliste majanduslike ja kultuuriliste sidemete tugevnemine, sõjalised kokkupõrked, inimeste arvu suurenemisest tingitud elanikkonna migratsioon, eraomanduse ja klasside tekkimine — kõik see viis hõimude järkjärgulisele segunemisele, endiste veresuguluse sidemete asendumisele territoriaalsetega ja uue ajaloolise ühtekuuluvuse vormi — rahva tekkimisele.

Rahvas ja rahvus

Rahvas kujunes orjandusliku ja feodaalse tootmisviisi baasil kui *inimeste keeleline, territoriaalne, majanduslik ja kultuuriline ühtekuuluvus.* See oli

laiem ja arvukam ühtekuuluvus kui sugukondlik-hõimuline; ta kindlustas suuremad tootmise arenemise võimalused ja lõi soodsamad tingimused edasiseks tööjaotuseks ning koos sellega ka ühiskonna jagunemiseks klassideks. Rahvad kujunesid reeglina erinevatest, kuid oma päritolult ja keelelt lähedastest hõimudest. Poola rahvas kujunes slaavi hõimudest, saksa rahvas — germaani hõimudest. Ühtlasi kujunesid rahvad ka erineva keelega hõimudest peamiselt vallutuste ja vastastikuste segunemiste tulemusel. Näiteks kujunes prantsuse rahvas rooma kolonistidest, gallidest ja germaani hõimudest. Rahva kujunemise protsessis muutus tema koosseisu kuuluvate hõimude vastastikuste sidemete tugevnemisega ühe arvukama ja kultuuriliselt arenenuma hõimu keel antud rahva ühiseks keeleks, ülejäänud keeled aga eksisteerisid dialektidena või kadusid hoopis. Üheks uue ühtekuuluvuse näitajaks oli kollektiivne nimi, mille all antud rahvas sai tuntuks teistele rahvastele, näiteks «Vene». Nii kujunes aegamööda territoriaalne, kultuuriline ja teatud määral ka majanduslik ühtekuuluvus, mis, tõsi küll, ei olnud veel kuigi püsiv. Rahva formeerumise algus kuulub orjanduslikku ühiskonda, lõpule jõuab see feodalismi ajal. Rahva konsolideerumisele aitas kaasa riigi arenemine. Kuid rahvad võisid nii territoriaalselt kui ka keele poolest mitte ühtida riigiga; viimane võis haarata rea rahvaid, nagu see oli näiteks reas Ida-Euroopa tsentraliseeritud riikides feodalismi ajal. Seda laadi riikides etendasid juhtivat osa majanduslikult ja poliitiliselt kõige enam arenenud rahvad.

Kapitalistlike suhete arenemisega tugevnesid majanduslikud ja kultuurilised sidemed, tekkis rahvuslik turg, likvideerus antud rahva majanduslik killustatus ja tema erinevad osad liitusid üheks rahvuslikuks tervikuks.

Rahvad muutusid rahvusteks. «Rahvused on ühiskondliku arenemise kodanliku ajastu vältimatu produkt ja vältimatu vorm.»[1] *Rahvus on inimeste ühtekuuluvus, mis tekib kapitalismi kujunemise perioodil ühise majanduselu, territooriumi, keele ja inimeste mõningate psühholoogiliste, olustikuliste ning kultuuritraditsioonide iseärasuste alusel.* Erinevalt rahvast on rahvus püsivam inimeste ühtekuuluvus, kusjuures püsivuse annavad talle «sügavad majanduslikud alused».[2] Rahvused tekkisid nii üksteisega suguluses olevatest kui ka suguluses mitteolevatest hõimudest, rassidest ja rahvastest. Näiteks arenes vene rahvus vene rahvast, kes omakorda oli kujunenud üksteisega päritolu ja keele poolest suguluses olevaist idaslaavi hõimudest. Ühtlasi sulas temasse küllaltki elemente teda ümbritsevatest lääne- ja lõunaslaavlastest, germaani, soome-ugri ja türgi keelegrupi rahvustest jne.

Ajalooline minevik, rahvuse kujunemise ja arenemise iseärasu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 54.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 365.

sed, tema majandusliku korra, kultuuri, geograafilise ja ajaloolise keskkonna, olustiku, traditsioonide omapära — kõik see jätab oma pitseri rahvuse vaimsele palgele, loob rahvusliku iseloomu iseärasused. Rahvusel on mitte ainult see erinev, mis eraldab teda teistest rahvustest, vaid on ka see ühine, mis ühendab rahvusi üksteisega. On erinevaid rahvusi, kes kõnelevad üht keelt, või kes elavad ühel territooriumil, või kellel on palju ühist ajaloos, kultuuris, olustikus ja psühholoogias (näiteks inglased ja põhja-ameeriklased).

Rahvused on kodanlikud ja sotsialistlikud. Kodanlik rahvus pole midagi homogeenset: rahvuslikes raames eksisteerivad eelkõige klassierinevused. Kodanlasel on üks rahvuslik teadvus ja iseloom, proletaarlasel — teine. Proletariaat on oma loomult internatsionaalne.

Lenin avastas kaks vastandlikku tendentsi rahvussuhete arengus kapitalismi tingimustes. Üks neist tendentsidest väljendub rahvusliku elu aktiviseerumises ja rahvuslikus liikumises rõhujate vastu, rahvusriikide formeerumises. Sellele vastandlik tendents avaldub vastastikuste sidemete laienemises rahvuste vahel, rahvustevaheliste barjääride purunemises, ühtse majanduse ja maailmaturu kujunemises. Esimene tendents oli ülekaalus tõusva kapitalismi ajal, teine — imperialismi perioodil. Teise tendentsi realiseerimine monopolide valitsemise tingimustes toimub vägivalla, koloniaalse röövimise ja majanduslikult mahajäänud rahvaste rõhumise teel tugevamate poolt. Mõlema tendentsi vahel rahvussuhete arenemises eksisteerib terav vastuolu. Mõlemad tendentsid rahvussuhete arenemises said oma väljenduse kodanliku ideoloogia ja poliitika kontseptsioonides ning avalduvad natsionalismi ja kosmopolitismi kujul.

Natsionalism ja internatsionalism

Tuleb rangelt eristada valitsevate rahvuste natsionalismi (suurriiklik šovinism ja rassism) ja rõhutud rahvuste natsionalismi. Marksism-leninism heidab täielikult kõrvale ühe rahvuse teise üle valitsemise õigustamise reaktsioonilise ideoloogia ja toetab rõhutud rahvuste natsionalismi, kuna see on suunatud imperialismi vastu, rahvusliku sõltumatuse kaitseks. Nagu märkis Lenin, on *igas* rõhutud rahvuse kodanlikus natsionalismis üldemokraatlik rõhumise *vastu* suunatud sisu. Ja kommunistid toetavad täielikult rõhutud rahvuse natsionalismi seda sisu.

Progressiivne alge kodanlikus natsionalismis on ajalooliselt mööduv. See on seotud rahvusliku kodanluse progressiivse osaga rahvuslik-vabastuslikus liikumises. Kui kodanlus kaotab selle progressiivsuse, siis ka tema natsionalism muutub reaktsioonililiseks. Seepärast marksistlik-leninlikud parteid, toetades rõhutud rahvaste vabastusvõitlust, kasvatavad töötajais proletaarse *internatsionalismi* tunnet.

Marksism-leninism on kokkusobimatu natsionalismiga, rassi-

liste ja šovinistlike eelarvamustega: talle on sügavalt võõrad mitmesugust laadi ideed «rahvuslikust» või «regionaalsest sotsialismist», kommunistliku liikumise ja teiste progressiivsete sotsiaalsete liikumiste ning rahvusvaheliste organisatsioonide jagamine rahvuslike, rassiliste või territoriaalsete tunnuste järgi. Taolised vaated viivad sotsialistlike maade, kogu maailma kommunistliku liikumise ühtsuse õõnestamisele.

Kaasaegse ajaloolise progressi suureks jõuks on kõigist rahvustest, kõigi maade ja kontinentide töötajate rahvusvaheline solidaarsus. Kaasaegse epohhi tsentrumis seisab töölisklass ja tema peamine sünnitis — sotsialistlik maailmasüsteem. Selles on kaasaegse vabadusliikumise edu pant, sotsiaalse progressi alus.

Sotsialistlikud rahvused

Kapitalismi likvideerimisega muutub põhjalikult rahvuste ja rahvussuhete pale. Sotsialistlikud rahvused arenevad tootmisvahendite ühiskondliku omandi baasil, mis ühendab ja lähendab inimesi ning rahvaid. Sotsialistlike rahvuste klassialuseks on töölisklassi ja töötava talurahva liit. Sotsialistlikud rahvused on vabad klassiantagonismist. Sotsialistlike rahvuste suhetele on iseloomulik vastastikune usaldus, vastastikune abi, rahvaste võrdõiguslikkus ja sõprus. Sotsialismi ajal toimivad üheaegselt kaks tendentsi: rahvuste arenemine ja nende lähenemine. Mõlemad tendentsid on progressiivsed ja vastastikku seotud. Rahvuste õitseng, mis saavutatakse nende lähenemise kaudu, ja rahvuste lähenemine, mis toimub nende õitsengu kaudu, — selline on rahvussuhete arenemise dialektika sotsialismi ajal.

Kommunismi laiahaardelise ülesehitamise periood on uus etapp sotsialistlike rahvuste arenemises, nende täieliku majandusliku, poliitilise, kultuurilise ja vaimse ühtsuse saavutamises. NSV Liidus on kujunenud uus ajalooline inimeste ühtekuuluvus — nõukogude rahvas. Sotsialistlike rahvuste edasise õitsengu ja lähenemise määravaks aluseks on kommunismi materiaal-tehnilise baasi ja kommunistlike ühiskondlike suhete loomine. Arenenud kommunistlikus ühiskonnas tekib uus ajalooline inimeste ühtekuuluvuse vorm, mil kõik rahvused vabatahtlikult sulavad ühtseks pereks.

Rahvus ja rass

Rassid on inimeste ajalooliselt kujunenud grupid, mis on ühendatud ühise päritoluga ja mis väljendub kehaehituse pärilike tunnuste ühtsuses. Sõltuvalt reast tunnustest (nahavärvist, huulte, nina, kolju, juuste vormist jne.) eristab teadus kolme põhirassi: europiidset (ehk valget), negriidset (ehk musta) ja mongoliidset (ehk kollast).

Europiidset rassi iseloomustab hele nahk, lainjad juuksed, kitsas nina, õhukesed huuled jne. Negriidsele rassile on iseloomulikud tume nahk, krussis ja lainelised juuksed, nõrgalt etteulatuv nina, paksud huuled jne. Mongoliidne rass erineb teistest kollaka naha, sirgete karmide juuste ja tugevalt etteulatuvate põsenukkide poolest.

Rassilised erinevused on mitteolulised tunnused: nad ei ole avaldanud ega saa avaldada mõju ühiskonna arenemisele.

Erinevalt rahvuslikust ühtekuuluvusest on rassilistel tunnustel bioloogiline loomus; need kujunesid inimorganismi kestva kohanemise tagajärjel teatud looduslike tingimustega. Ühte ja samasse rassi võivad kuuluda erinevad rahvused. Teiselt poolt, ühe ja sama rahvuse koosseisus on vahel inimesi erinevate rassitunnustega (nagu neegrid, valged ja indiaanlased mõnedes Ladina-Ameerika maades). Ei eksisteeri sisemist seost keele ja rassi vahel. Näiteks on inglise keel Ameerika Ühendriikides emakeeleks nii valgetele kui ka neegritele. Seepärast sellised mõisted nagu «germaani rass» või «anglosaksi rass» on mõttetud.

Rassistide väide, et inimrassid olevat bioloogiliselt ja psühholoogiliselt mitteühevääärsed, mille tagajärjel eksisteerivat niinimetatud kõrgemad rassid, kes kaasasündinud bioloogiliste omaduste tõttu olevat võimelised saavutama kultuuri ja tsivilisatsiooni tippe, ja madalamad rassid, kes polevat võimelised kultuuriliseks progressiks, on teaduslikult paikapidamatu ja poliitiliselt reaktsiooniline. See seisneb rõhutud rahvaste vaimsete võimete alahindamises, selleks et tõestada, nagu vajaksid viimased «juhtimist» kolonisaatorite poolt. Kaasaegse antropoloogia andmed annavad aluse väita, et kõigil rassidel olid ja on ühesugused bioloogilised võimalused oma majanduslikuks ja kultuuriliseks arendamiseks. Kõik maakera rahvad on võimelised kultuuriväärtuste loomiseks ja nende panuse suurus maailma kultuuri määratakse mitte nahavärvi või ninakujuga, vaid nende ajaloolise arengu iseärasustega.

2. Olustik, abielu ja perekond

Olustik

Tunduv osa inimese elust möödub tingimustes, mida nimetatakse olustikuks. *Olustik on sotsiaalne keskkond, milles inimene elab siis, kui ta pole hõivatud tootmis- ja ühiskondlikust tegevusest.* Olustik moodustab lahutamatu osa inimeste sotsiaalsest elust ja on arvukate niitidega seotud ühiskonna kui terviku kõigi külgedega. Olustikus formeeruvad mõningad inimisiksuse iseärasused, olustiku heakorrast sõltub meeleolu, töövõime ja suurel määral tervis. Olustikutingimustes inimene mitte ainult puhkab, vaid rahuldab ka oma materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi. Olustikutingimused ja vajaduste rahuldamise vahendid on otseses sõltuvuses tootmisviisist. Ühtlasi vajutavad olustikule pitseri geograafiline keskkond, tavad, kombed, rahvaste traditsioonid, klassierinevused ja kultuur.

Mida kõrgem on tsivilisatsiooni tase, seda laiem ja mitmekesisem on nende asjade ja teenuste assortiment, mille järele inimesed tunnevad vajadust. Juba tänapäeval kuuluvad heaolu mõistesse mitte ainult maitsev, terve ja mitmekesine toit, vaid ka mugavad ja ruumikad korterid, hea riietus, mitmesugused igapäevast

elu kergendavad tarbeesemed, kultuuriliseks ajaveetmiseks vajalikud vahendid, raamatud, raadioaparaadid, muusikainstrumendid, mugav transport jne.

Kõik need tarbeesemed moodustavad kaasaja tsiviliseeritud inimese normaalseks eluks soovitava ja vajaliku tingimuse. Vajaduste arenemine on seotud nende diferentseerumisega, maitse kasvatamisega, mis paneb inimest eelistama mingi produkti üht sorti kõigile teistele. Maitsete mitmekesisusel pole piire. Need on individuaalsed igal inimesel ja erinevad eri rahvastel, rahvustel ja klassidel, peegeldavad inimese elutee kordumatuid jooni, rahva olustikku ja kombeid, klasside seisundit ühiskondliku tootmise süsteemis.

Analoogiliselt sellele, kuidas ajaloolise arenemise protsessis kujuneb inimestel välja tootmistegevuse võtete ja harjumuste kogusumma, tekib ka materiaalsete ja vaimsete väärtuste tarbimisel võtete, tavade, maitsete ja harjumuste kogusumma, mis moodustab inimeste sotsiaalsete ja professionaalsete gruppide, klasside ja rahvuste teatud elulaadi. Inimkond on läbi käinud pika tee koopast, lõkkest, onnist, peergudest heakorrastatud majadeni, ülikoolideni jms. Inimeste olustikulised elutingimused klassilistes antagonistlikes formatsioonides sõltuvad klasside seisundist ühiskondliku tootmise süsteemis.

Töötajate — orjade, pärisoriste talupoegade ja proletaarlaste olustik erineb põhjalikult ekspluataatorite — orjapidajate, feodaalide ja kapitalistide olustikust. Ühel poolusel on viletsus ja alatoitlus, teisel poolusel luksus ja liialdamine.

Kapitalismi likvideerimine, kultuurirevolutsioon, sotsialismi võit muudavad põhjalikult töötajate olustikku. Tootmisvahendite, kõigi materiaalsete ja vaimsete väärtuste ühiskondlik valdamine loob sotsialistlikus ühiskonnas niisuguse olukorra, kus laiade rahvamasside olustikulised tingimused sõltuvad vahetult ühiskonnas saavutatud materiaalse ja vaimse tootmise tasemest. Sotsialismi tingimustes tasutakse igale inimesele vastavalt tema poolt ühiskonna heaks kulutatud tööle ja tal on võimalus tootmise ja kultuuri üldise tõstmise baasil üha täielikumalt ning mitmekesisemalt rahuldada oma lakkamatult kasvavaid materiaalseid ja vaimseid vajadusi.

Üldine küllus, rahva hügieeni ja tervishoiu täiuslik süsteem ning mõistlik eluviis kindlustavad inimesele kommunistlikus ühiskonnas tervise, pikaealisuse ja kehalise täiuslikkuse. Kommunistlik jaotamise vorm vabastab inimesed alatiseks murest igapäevase leiva pärast. Ühiskonna liikmete vaba aeg suureneb tunduvalt. Kultuurne, mitmekülgselt arenenud inimene õpib seda kasutama edukalt nii enda kui ka kogu ühiskonna heaks. Õppimine muutub iga inimese eluviisi niisama vältimatuks küljeks nagu töö, puhkus, uni. Väga suurel määral kasvab igat liiki kultuuriliste hüvede tarbimine.

Abielu ja perekond

Olustiku tähtsaimaks organisatsioonivormiks on *perekond*, s. o. ühiskonna rakuke, mis ühendab abikaasasid ja nende järglasi. Perekonna- ja abielusuhete seisund kajastab ühiskonna majanduslikku ja sotsiaalset korda. Perekond on eelkõige sotsiaalne nähtus, ehkki ta sisaldab endas ka bioloogilise momendi. Perekonnaelu iseloomustavad nii materiaalsed kui ka vaimsed protsessid. Esimeste hulka kuuluvad majanduslikud tarbimissuhted ning bioloogilised suhted, teiste hulka — õiguslikud, kõlbelised ja psühholoogilised suhted. Perekonna peamine ja lähtefunktsioon on soojätkamine, uue põlvkonna kasvatamine ja inimeste vastastikune abi igapäevases elus. Iga mees ja iga naine omaette on nagu osalised olendid; Feuerbach on öelnud: «Ainult mees ja naine koos moodustavad tõelise inimese; mees ja naine koos on soo eksisteerimine, sest nende liit on paljususe allikas, inimeste allikas.» Inimeste puhul seisneb bioloogiline eelkõige pärilikult edasiantavas ja inimese loomuses kätketud suguinstinktis. Soo jätkamises avaldab loodus omamoodi kavalust: ta «ei usalda» seda täielikult inimeste tujudele. Olles andnud neile loodusliku tõukejõuna vastassugupoolte vastastikuse instinktiivse tungi, «jättis» loodus selle vajaduse rahuldamise tulemuste küsimuse enda lahendada. Selles avaldub justkui looduse väsimatu hoolitsus inimsoo surematuse eest indiviidide vältimatu surelikkuse juures. Loodus määrab mitte ainult lapse sündimise fakti, vaid ka tema soo, kusjuures ta teeb seda suure täpsusega: poisslapsi ja tütarlapsi sünnib peaaegu võrdselt. Kõik see kuulub perekonnaelu bioloogilise külje hulka. Ent inimeste loodusliku paljunemise protsess on ühtlasi ka sügavalt ühiskondlik protsess. Armastus on mitte ainult «isiklik asi». Temast «võtavad osa kaks ja tekib kolmas — uus elu. Siia on kätketud ühiskondlik huvi, siin tekib kohustus kollektiivi vastu.» [1]

Perekond on seotud abieluga, mille abil reguleeritakse suhteid sugupoolte vahel ja luuakse perekond. Abielu eeldab ühiseid kalduvusi, vastastikust kiindumust ja vaimset ühtsust.

Perekond on ajalooline produkt. Sügaval muinasajal olid sugude vahelised suhted korraldamata iseloomuga ja perekonda ei eksisteerinud. Vanim rühmperekond tekkis matriarhaadi staadiumil. Selles perekonnas olid ühe sugukonna kõik naised potentsiaalseteks naisteks kõigile teise grupi — fraatria meestele. Abikaasad elasid oma sugukondades. Lapsed, tundes ainult ema, kuulusid tema sugukonda või perekonda — lähimate emaliinis sugulaste rühma. Edaspidi viis rühmaabielu raames tekkinud episoodiline üksikute paaridena elamine paarabielule ja ebapüsivale paarperekonnale. Siin asendus abikaasade eraldi elamine mehe elamaasumisega naise sugukonda, kuid lapsed kuulusid endiselt ema

[1] Mälestusi Leninist, II kd., Tallinn, 1963, lk. 470.

sugukonda. Paarperekond ei pidanud oma majapidamist ja polnud seetõttu ühiskonna majanduslikuks rakukeseks. Sellele perekonna arenemise varasele staadiumile on iseloomulik abikaasade võrdõiguslikkus, arenenud matriarhaadi ajal aga naise juhtiv positsioon. Üleminekuga matriarhaadilt patriarhaadile tekkis patriarhaalne perekond ja koos temaga monogaamia. Naine asus elama mehe perekonda. Lapsed pärisid isa varanduse ja nime.

Ürgkogukondliku ühiskonna lagunemisel tekkis individuaalne perekond, milles vanemad ja nende lapsed esmakordselt moodustasid ühiskonna majandusliku rakukese. Perekond oli elementaarseks töö rakukeseks. Selles vormis astus perekond klassiühiskonda. Orjanduslikus, feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas rajanevad valitsevate klasside perekonnad peaasjalikult perekonnapea võimule naise ja laste üle. Läheb kaduma perekonna tööfunktsioon ja tugevneb perekonna omanduslik alus. Esiplaanile kerkivad varanduse omandamine ja kogumine, varanduslikud suhted abikaasade vahel, samuti vanemate ja laste vahel, pärimise küsimused.

Enamikule kodanlastest on abielu tehing, mille eesmärgiks on kapitali suurendamine või karjääri saavutamine. Taolised abielud on allikaks amoraalsetele suhetele abikaasade vahel, silmakirjalikkusele, valele, abikaasade truudusetusele jms.

Abielud proletaarlaste keskel sõlmitakse reeglina vastastikuse sümpaatia ja armastuse alusel.

Kuid kapitalism, sünnitades tööpuudust ja elamukriisi, piirab proletaarlastel abielude sõlmimise võimalust ja sunnib mõningaid varanduseta klassidest pärinevaid naisi astuma ebavõrdsesse abiellu või asuma prostitutsiooni teele.

Sotsialistlikus ühiskonnas on abielu vaba egoistlikust arvestusest, omakasupüüdlikkusest, valest ja silmakirjalikkusest. Reeglina ei sõltu ta vanemate tujust, religioossete ja natsionalistlike eelarvamuste survest. Abielu sotsialistlikus ühiskonnas on juriidiliselt kinnitatud, vaba ja vabatahtlik side mehe ning naise vahel, mis on tekkinud vastastikuse armastuse, sõpruse ja huvide ühtsuse alusel. Perekonna tähtsaimaks funktsiooniks sotsialismi ajal on laste kommunistlik kasvatamine. Sotsialismi ajal sai naine vabaks ja täisõiguslikuks ühiskonna liikmeks, tal on võimalus pääseda igale tegevusalale.

Kommunistlik moraal heidab kõrvale kodanlike kommete igandid sugudevahelistes suhetes. Ta nõuab tõsist suhtumist armastusse. «Meie aja suguline armastus erineb oluliselt vana-aja rahvaste lihtsast sugulisest tungist, eros'est. Esiteks eeldab see armastatud olendi vastuarmastust; ses suhtes on naine mehega võrdne, kuna antiikse erose juures naiselt seda kaugeltki alati ei küsitud. Teiseks on suguline armastus niivõrd intensiivne ja kestev, et lahusolek ja teise mitteomamine on kummalegi poolele suureks, kui mitte suurimaks õnnetuseks; et kuuluda teineteisele, mängivad nad tarbe korral kardetavat mängu, kuni elu kaalulepanekuni,

mida vana-ajal esines vahest ehk ainult abielurikkumisel. Ja lõpuks kujuneb sugulise vahekorra hindamiseks uus kõlbeline mõõdupuu; ei küsita ainult seda, kas see oli abieluline või mitte-abieluline, vaid ka: kas see tekkis vastastikusest armastusest või mitte?»[1]

Kommunistlik moraal mõistab hukka kiiresti mööduva armastuse, mis peab «abielusidemeid» kitsendavaiks ja õigustab abielurikkumisi. «Kedagi ei sunnita sõlmima abielu, kuid igaüks peab olema sunnitud alluma selle seadustele, kui ta on abiellu astunud.»[2]

«Vabaarmastusele» vastandab sotsialism «armastusabielu», püsiva abielu, mis on rajatud abikaasade suhtes kõlbelisele puhtusele, mis eeldab armastust abikaasade vahel, üksteisest lugupidamist ja hoolitsust laste eest.

Kuigi sotsialism võrdsustab naise ja mehe õigused poliitilistes ja sotsiaalsetes suhetes, on naise ebavõrdsuse jälgi siiski veel olemas. Põhiliselt on see seotud asjaoluga, et perekond jääb veel omamoodi ühiskonna majanduslikuks ühikuks, kus naisele langeb kogu koduse töö raskus.

Esimestel aastatel peale revolutsiooni kirjutas Lenin, et naine on oma õigustes mehega võrdsustatud, kuid teda «rõhub, lämmatab, nüristab, alandab *kodune väike*majapidamine, mis aheldab ta köögi ja lastetoa külge, raiskab tema tööjõudu metsikult ebaproduktiivse, tühise, närvesööva, nüristava ja kurnava tööga. Tõeline *naise vabastamine*, tõeline kommunism algab alles seal ja siis, kus ja millal algab massiline võitlus (mida juhib riigivõimu valdav proletariaat) selle koduse väikemajapidamise vastu või õigemini — selle *massiline ümberkujundamine* sotsialistlikuks suurmajapidamiseks.»[3]

Kommunismi ajal muutub laste ühiskondlik kasvatus kasvatamise peamiseks vormiks. Kuid see ei tähenda, et perekond ei võta sellest tähtsast asjast osa. NLKP programm kavandab terve kompleksi üritusi, mis on suunatud nõukogude inimeste olustiku parandamisele. Nende elluviimine tugevdab nõukogude perekonda, mis puhastub vana moraali igandeist ja muutub veelgi täiuslikuma inimliku õnne koldeks.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 192.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 162.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 396.

Ühiskonna elu vaimne sfäär

1. Vaimne kultuur

Kultuuri mõiste

Inimese tegevus, millisteks liikideks ta ka ei jaguneks, taandub lõpptulemusena kas materiaalsete või vaimsete väärtuste loomisele. Need tegevussfäärid erinevad üksteisest nende teostumise viisi ja tulemuste ning ühiskondliku otstarbe poolest. Nad moodustavad seepärast ühtse ajaloolise protsessi kaks erinevat külge: ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse.

Ühiskondliku olemise tuumaks on materiaalne tootmine, mille käigus inimene esineb materiaalse jõuna, mis mõjutab materiaalset objekti materiaalsete vahenditega ja loob materiaalseid väärtusi. Materiaalne tootmine tekkis ja ka areneb sellepärast, et inimestel on vaja juua, süüa, riietuda ja omada peavarju. Omades kõike seda, võis inimene tegelda vaimse tootmisega, mille protsessis ta, opereerides mitte materiaalsete vahenditega, vaid kujundite ja mõistetega, loob vaimseid väärtusi. *Materiaalsete ja vaimsete väärtuste ning ka nende loomise meetodite kogusumma, oskus kasutada neid inimkonna edasiseks progressiks ja oskus neid edasi anda põlvest põlve moodustabki kultuuri.* Kultuuri hulka kuulub kõik, mis vastandub loodusele, s. o. puutumatule loodusele kui miski inimtööga viljeldu ja loodu.

On tavaks eristada materiaalset ja vaimset kultuuri. Materiaalse kultuuri hulka kuuluvad eelkõige tootmisvahendid ja tööobjektid, mis kuuluvad ühiskondliku olemise sfääri. Materiaalne kultuur, tema arenemise tase ja iseloom on tihedalt seotud ja määratud tootmissuhetega, mis valitsevad antud ühiskonnas. Materiaalne kultuur näitab, millisel määral inimene looduse üle valitseb.

Vaimse kultuuri moodustavad need inimkonna saavutused, mis näitavad looduse ja ühiskonna tunnetamise, töövilumuste arengu ja töössesuhtumise, ühiskonna liikmete teadlikkuse taset, kõlblus- ja esteetilise teadvuse rikkust. Vaimset kultuuri iseloo-

mustavad sellised nähtused, nagu oskus töötada (töökultuur), mõtlemise loogika jõud, keel (kõnekultuur), käitumisreeglid ja viisakusvormid, oskus valitseda oma tunnete ja meeleolude üle (tunnete kultuur) jms.

Vaimne kultuur ja ühiskondlik teadvus

Vaimse kultuuri moodustab ühiskondliku teadvuse kõigi vormide kogusumma — poliitilised ja õiguslikud ideed, kõlblus, kunst, filosoofia ja teadus. Inimkonna vaimse kultuuri ajalugu on tunduval määral seotud ka niisuguse ühiskondliku teadvuse vormiga nagu religioon.

Nagu öeldust näha, kuulub ühiskondlik teadvus ühiskonna vaimsesse kultuuri nagu osa tervikusse. Ühiskondlik teadvus — see on mitte ainult ideed ühiskonna elust, vaid ka ideed looduse seadustest; mitte ainult ideed ühiskonnast, vaid ka ühiskonna ideed maailmast tervikuna, sealhulgas ka iseendast. Nende või teiste ühiskondliku teadvuse vormide tekkimise reaalseks aluseks on ühiskondlik vajadus nende järele. Inimese suhtumine maailma on äärmiselt mitmekülgne. See on tingitud, ühelt poolt, tegelikkuse enda mitmekesisusest, erinevate sfääride olemasolust temas, mis otseselt või kaudselt lülitatakse inimeste tegevuse orbiiti, ja teiselt poolt — inimese sotsiaalselt tingitud tarvidusest sügavamalt ja igakülgsemalt tunnetada maailma. Seepärast kujunesid inimkonna ajaloolise arenemise protsessis välja maailma peegeldamise erinevad meetodid ja vormid. Vastandlikult idealistlikule kultuurikontseptsioonile, mis taandab kultuuri rahva, ajastu vaimule ja kisub ta lahti materiaalsest alusest, käsitleb marksism-leninism materiaalse tootmise protsessi kui vaimse kultuuri arenemise alust ja allikat.

Vaimne tegevus suundus maailma ja inimese enda tunnetamisele. Seoses sellega tekkisid teadused loodusest, inimesest ja ühiskonnast koos neis sisalduvate praktiliste ettekirjutustega. Vaimne tegevus oli suunatud ühiskondliku elu, inimese isikliku ja ühiskondliku käitumise normide väljatöötamisele vastavalt antud ajaloolistele tingimustele — tekkisid erinevad sotsioloogilised ja eetilised õpetused. Vaimne tegevus oli suunatud ka maailmavaate loomisele, s. o. vaadete ja hinnangute süsteemi loomisele, mis haarab ühtses kompleksis looduse ja inimese, — tekkisid kõikvõimalikud religioossed õpetused ja filosoofilised süsteemid. Need kõik olid määratud inimeste elukogemuste mitmekesisuse ja nende tegevuse poolt. Olles kord tekkinud, avaldasid need vaadete süsteemid omakorda sügavat mõju ühiskonnale.

Vaimne tegevus leidis oma väljenduse ka kunstilises loomingus — teostes, milles avaneb inimese isiksus, tema mõistus, tunded ja emotsioonid, tema suhtumine maailma ja ellu, tema püüdlused ja hinnangud; teostes, mis reprodutseerivad nii üksikute inimeste kui terve ühiskonna elu. Kunstiline looming on ühtlasi ka

inimeste elu intellektuaalse, emotsionaalse, kõlbelise ja esteetilise sfääri organiseerimise vahendiks.

Kogu ajalooline kogemus kinnitab ajaloolise materialismi lähteprintsiibi õigsust: *ühiskondlik olemine määrab ühiskondliku teadvuse.*

Ühiskonna vaimne elu on ajalooline ja muutlik nähtus: ta muutub ajaloo käigus ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste alusel ja ka teadvuse liikumise sisemise loogika tõttu. Ühiskondliku teadvuse evolutsiooni mõistmiseks on vaja pöörduda tema aluseks oleva ühiskondliku olemise poole ja avada selle majanduslik «luustik», tema vundamendi struktuur, millel on kasvanud ja põhineb sotsiaalse organisatsiooni kogu hoone kuni vaimse kultuuri rafineeritud sfäärideni, ühiskondliku teadvuse kõigi vormideni. Koos ühiskondliku olemise muutumisega muutus ühiskondlik teadvus: iga ühiskondlikku formatsiooni iseloomustab tema spetsiifiline vaimse kultuuri tase. Seejuures ühiskondliku olemise mõju ühiskondlikule teadvusele on ise ajalooline. Kui varastel etappidel ühiskondlik teadvus formeerus inimeste olemise vahetul mõjul, siis edaspidi see mõju sai üha enam vahendatud iseloomu — riigi, poliitiliste ja õiguslike suhete jms. kaudu. Arenenud ühiskonna tingimustes vaimse kultuuri vahetu tuletamine materiaalsest tootmisest ja tootmissuhteist võib viia lihtsustamisele ja vulgariseerimisele. Plehhanov kirjutas õigusega, et ürginimeste primitiivsete tantsude mõistmiseks jätkub ürgkogukondliku tootmisviisi tundmisest. Tollal reprodutseerisid naised oma tantsudes töövõtteid, näiteks juurikate korjamist, mehed aga jahti ja relvastatud kokkupõrkeid. Kuid prantsuse XVII—XVIII saj. aristokraatliku tantsu menueti mõistmiseks ei jätku tolle aja prantslaste majanduselu tundmisest. Selleks, et mõista niisugust tantsu või mõnda teist kunsti ja vaimse elu nähtust üldse, on vaja arvestada eelkõige ühiskonna majanduslikku korda, ühiskonna jagunemist klassideks, teatud klasside psühholoogiat jne.

Kultuur on ajalooline nähtus ja klassiühiskonnas ka klassiline nähtus. Ühiskonna antagonistlikeks klassideks jagunemise perioodil valitseb ühiskonnas valitseva klassi kultuur: orjanduslikus ühiskonnas — orjapidajate kultuur, feodaalses ühiskonnas — feodaalne kultuur, kodanlikus ühiskonnas — kodanluse kultuur. Sotsialistlikus ühiskonnas valitseb sotsialistlik kultuur, mis kannab üldrahvalikku iseloomu. Sotsialistlik kultuur on kultuuri arenemise kõrgemaks etapiks. Pidades silmas kodanlikku ühiskonda, kirjutas Lenin: «*Igas* rahvuslikus kultuuris on kas või väljaarenematud demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri *elemendid*, sest *igas* rahvuses on töötavad ning ekspluateeritavad hulgad, kelle elutingimused paratamatult tekitavad demokraatlikku ja sotsialistlikku ideoloogiat. Kuid *igas* rahvuses on ka kodanlik kultuur (enamasti aga veel mustasajaline ja klerikaalne) — sealjuures

mitte ainult «elementide» näol, vaid *valitseva* kultuuri näol.»[1] On vaja eristada kodanliku ühiskonna kultuuri kodanlikust kultuurist.

Kultuuri klassiiseloom klassiühiskonnas ei välista seda, et on olemas ka mõningad inimeste vaimse kultuuri ühised jooned, mis kuuluvad nii sellele kui teisele rahvusele. Rahvusliku kultuuri aluse loob rahvas. Seda rahvalikku tendentsi võib valitseva klassi kultuur küll takistada, kuid see murrab endale ikkagi tee ja on rahvuslikus kultuuris kõige parima allikaks.

Kui inimeste klassiline ühtekuuluvus määrab esmajärjekorras nende poolt loodava vaimse kultuuri sisu, siis nende rahvuslik kuuluvus avaldab olulist mõju vaimse kultuuri vormile. Näiteks sisult sotsialistlik kultuur, mis on loodud kultuurirevolutsiooni käigus ja mis areneb tormiliselt kaasaegsel epohhil, eksisteerib rahvuslikes vormides ja arvestab rahvaste rahvuslik-ajalooliste traditsioonide progressiivseid ning positiivseid elemente. Üha mitmekülgsemalt ja intensiivsemalt kulgeb vaimsete väärtuste vahetamine rahvaste vahel. Iga sotsialistliku rahvuse kultuuri varaait rikastub üha enam vaimse loomingu saavutustega, mis omandavad internatsionaalse iseloomu. Sotsialistlike rahvaste ühtne internatsionaalne loomus teeb vaimse kultuuri tuleviku ülemaailmse kommunistliku ühiskonna kultuuri prototüübiks. Meie ühiskonnas on teostatud suurim kultuurirevolutsioon: nõukogude ühiskond on muutunud kõige haritumaks ja kõige kultuursemaks ühiskonnaks maailmas. Meil on välja kujunenud rahvuslik intelligents — sotsialistliku ühiskonna suur kultuuriline jõud. Meie teaduse, tehnika ja kunsti saavutused on mitte ainult meie rahva, vaid kogu progressiivse inimkonna uhkuseks.

«Kommunismi kultuur, mis kogub endasse kõik parima, mis maailmakultuur on loonud, ja arendab seda edasi, saab inimkonna kultuurilise arengu uueks, kõrgemaks astmeks. Ta kehastab ühiskonna vaimse elu kogu mitmekesisust ja rikkust, uue maailma kõrget ideelisust ja humanismi. Sellest saab klassideta ühiskonna kultuur, üldrahvalik, üldinimlik kultuur.»[2]

Ideede suhteline iseseisvus ja aktiivne osa ühiskonnas

Suhteline iseseisvus ühiskondliku teadvuse arenemises avaldub erinevates aspektides: ta võib *maha jääda* ühiskondliku olemise arenemise tasemest või sellest *ette minna*, tal on *järjekestvus* ja ta mõjutab *aktiivselt* ühiskondlikku olemist; teadvuse erinevad küljed arenevad *ebaühtlaselt* — ühed kiiremini, teised aeglasemalt.

Tees sellest, et teadvus jääb maha olemisest, kriipsutab eelkõige alla materialismi lähteprintsiipi: olemise primaarsust ja teadvuse sekundaarsust, teise tekkimist esimesest. Tekkides inimühiskonna materiaalsete elutingimuste alusel, võib teadvus mitte

[1] V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 8.
[2] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 119.

ainult maha jääda, vaid ka ette minna reaalsest sündmuste käigust, ennetades ja valgustades tulevikku. Ilma selleta pole mõeldav ei teaduslik ettenägemine (selle jõudu on eredalt demonstreerinud marksismi-leninismi teooria) ega progressiivsete ideede suunav ja aktiivne osa ühiskonna arenemises.

Teadvuse arenemise ebaühtlus avaldub erinevalt. Inimkonna ajaloos avaldus see näiteks selles, et ühtedel perioodidel ja ühtedel rahvastel «andsid tooni» ühiskonna vaimses elus mütoloogia ja religioon, teistel perioodidel ja teistel rahvastel — filosoofia või kunst, kolmandatel — teadus ja poliitilised doktriinid. Erinevate inimeste vaimses maailmas võivad ühiskondliku teadvuse vormid olla erineval tasemel: poliitilise teadvuse kõrge tase võib eksisteerida koos kõlbluse madala tasemega.

Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus väljendub selles, et muutused ühiskondlikus olemises ei loo kunagi uuesti vaimset kultuuri: teaduslikud, filosoofilised, kunstilised, kõlbelised ja muud ideed sõltuvad inimkonna poolt juba kogutud mõtte materjalist ja alluvad ka oma arenemise sisemisele loogikale. Peale selle, muutused ühiskondlikus olemises ei saa esile kutsuda vaimse kultuuri silmapilkset ja automaatset asendumist. Vanadel ideedel ja vaadetel on suur visadus, omalaadne inertsi jõud. Ideede arenemine ei lange kaugeltki alati kokku majanduslike vajaduste arenguga. Enne kui muutuda sotsiaalseks jõuks, peab uus idee oma olemasolu õigustama. Inimmõistuses eksisteerivad koos vanad ja uued ideed. Võitlus uute ja vanade ideede vahel viib seaduspäraselt uute, progressiivsete ideede võidule.

Ajalooline materialism heidab kõrvale nii idealismi, mis omistab ideedele otsustava osa ühiskonna arenemises, kui ka vulgaarmaterialismi, mis eitab nende igasugust tähtsust ühiskonna arenemises. Ühiskondlike ideede ja ühiskondliku olemise vahekord pole esimeste ühepoolne sõltuvus teisest. Kui ideed ainult peegeldaksid endas majanduslike tingimuste olemasolevat seisundit, siis ühiskond ei saaks areneda. Näidates ühiskondliku olemise primaarsust ühiskondliku teadvuse suhtes, tunnistab ajalooline materialism ideede tohutu suurt regulatiivset osa ühiskonna elus ja arenemises. Just ideede aktiivses, regulatiivses osas seisnebki nende tekkimise ajalooline paratamatus ja ühiskondlik ülesanne. See on ka arusaadav. Igas elu valdkonnas tegutsevad inimesed alati teadlikult ja seepärast avaldavad nende ideed, vaated ja teooriad, hõlmates ühiskondliku elu kõiki külgi, talle suurt mõju.

Kodanlikud kriitikud esitavad marksismi vastu süüdistuse, et see seadvat inimmõistuse «tagapukki». Vastates taolistele kriitikutele, kirjutas Engels: «Majanduslik olukord on küll baasiks, kuid ajaloolise võitluse käigule avaldavad samuti mõju — ja paljudel juhtumitel määravad peamiselt selle võitluse *vormi* — mitmesugused pealisehituse momendid: klassivõitluse poliitilised vormid ja selle võitluse tulemused — konstitutsioonid, mida võitnud klass

kehtestab pärast saavutatud võitu, jne., õiguslikud vormid ja isegi kõigi nende tegelike võitluste peegeldus osavõtjate ajus, poliitilised, juriidilised, filosoofilised teooriad, religioossed vaated.»[1]

Ideede arenemine määratakse lõpptulemusena tootmisviisi arenemisega, kuid samal ajal sotsiaalsete institutsioonide vahetumises endas avaldub alati inimese otsiv ja toimekas mõistus.

Mitte kõik ideed pole ühiskonna varaks. Ideedel, mis jäävad isiklikuks omanduseks, ei ole ühiskondlikku iseloomu. Teised ideed muutuvad ühiskondlikuks varaks ja saavad ühiskondliku veendumuse või reegli tähenduse. Ideed, mis on saanud ühiskondliku tunnustuse osaliseks, muutuvad reguleerivaks jõuks poliitikas, seadusandluses ja majanduslikus elus. Ideed on tugevad mitte iseendas. Nad on tugevad oma sisu tõesusega ja sellega, et, vallutades masse, nad organiseerivad, suunavad ja liidavad neid ning stimuleerivad saavutama teatud eesmärke. Näiteks sünnivad revolutsioonilised ideed ja pingutused esialgu vähestel. Kui ideed on aga õiged ja jõupingutused on suunatud mõistlikku teed, siis muutuvad nad aegamööda masside ideedeks ja pingutusteks ning sellega omandavad kolossaalse materiaalse võimsuse, mis murrab oma teel kõik takistused ja loob suuri asju. Siit on ka mõistetavad Marxi sõnad: ideed muutuvad materiaalseks jõuks, kui nad vallutavad rahvamassid.

Juhindudes marksistlik-leninlikust õpetusest, suutsid meie maa rahvad mitte ainult võtta võimu enda kätte, kaitsta sotsialistliku revolutsiooni saavutusi ja ületada sajandilise mahajäämuse, vaid ka luua lühimate ajalooliste tähtaegadega võimsa sotsialistliku tootmise, teaduse ja kultuuri.

Ei saa edukalt käsitseda ajaloo hooba selle seadusi tundmata. Teadusliku teooria osa ühiskondlikus praktikas kasvab ühiskonna üleminekuga stiihiliselt, antagonistlikult arenemiselt teadlikule, plaanipärasele arendamisele. Marksistlik-leninlik teooria, mis võimaldab mõista inimkonna ajaloolist minevikku ja valgustab üleminekut kapitalismilt sotsialismile, on muutunud inimkonnale vajalikuks kompassiks tema ees avanenud teel paremasse tulevikku.

Seega, ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vastastikune suhe on äärmiselt keeruline ja ajalooliselt muutuv protsess. Ühiskonna elu vaimse ja materiaalse külje absoluutne vastandamine on võimalik ja otstarbekas ainult filosoofia põhiküsimuse raames — mis on primaarne ja mis on sekundaarne. Väljaspool seda ajaloolise materialismi põhiküsimust kaotab ühiskondliku teadvuse absoluutne vastandamine ühiskondlikule olemisele mõtte: ühiskonna elu on mateeria liikumise hingestatud vorm ja tema kandjaks on mõistust ja tahet omav inimene. Ühiskonna ajaloos

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 408.

võib subjektiivne, tulenedes ühiskondlikest tingimustest, teatud situatsioonides omandada otsustava tähtsuse.

Individuaalne ja ühiskondlik teadvus

Individuaalne teadvus, millest üksikasjaliselt kõneldi eespool, kujuneb inimese eksisteerimise esimestest päevadest peale ühiskondliku olemise mõju all ja saab kasvatuse vastavalt vaimsele atmosfäärile, milles inimene elab. Ent individuaalse teadvuse iga avalduse sotsiaalne tingitus ei tähenda tema samasust ühiskondliku teadvusega, s. o. ideede kogusummaga, mis iseloomustab mitte isiksust, vaid ühiskonda tema teatud arenemisastmel. Objektiivne keskkond individuaalse teadvuse jaoks moodustub mitte ainult materiaalsetest teguritest, vaid ka vaimsest atmosfäärist. Ühiskondliku teadvuse puhul on objektiivne võrdne materiaalsega.

Inimese individuaalne teadvus kannab tema isiksuse, tema eriliste iseloomujoonte, tema isikliku jõu ja nõrkuse pitserit. Ta sünnib, areneb ja sureb koos antud inimese sündimise, arenemise ja surmaga. Ta väljendab iga üksiku inimese elutee kordumatuid jooni, kasvatuse iseärasusi, mitmesuguseid poliitilisi ja ideoloogilisi mõjutusi. Just isiksuse individuaalse arenemise tee spetsiifilised iseärasused määravad muude võrdsete tingimuste puhul tema vaimse maailma erinevuse teiste isikute vaimsest maailmast, mis loobki inimlike individuaalsuste kogu värvika rikkuse.

Individuaalse ja ühiskondliku teadvuse vahel on pidev vastastikune toime ja vastastikune mõju. Sotsiaalselt väljatöötatud teadvuse normid toidavad individuaalset mõtlemist, on isiklike veendumuste objektiks, kõlbeliste ettekirjutuste, esteetiliste tunnete ja ettekirjutuste allikaks.

Isiklikud ideed ja veendumused omandavad ühiskondliku väärtuse iseloomu, kui nad väljuvad isikliku eksistentsi piirest ja saavad mitte ainult ühiseks varaks, vaid ka üldiseks reegliks või veendumuseks, lähevad ühisesse teadvusse, kommetesse, õigusesse ja käitumisnormidesse. Newtoni ja Einsteini teaduslikud avastused, Shakespeare'i ja L. Tolstoi kunstiteosed kuuluvad kogu inimkonnale. Mõte, Herzeni sõnade järgi, ei tunne abielutruudust: tema sülelused on kõigi jaoks.

Meie vaimsest elust võtavad aktiivselt osa mitte ainult individuaalne kogemus, vaid kogu elusituatsioon, kogu kaasaegne ja kogu eelnev kultuur. Meie eelkäijate teadvus kuulub nii minevikule kui ka meile. Me liigume edasi oma tegudes ja tunnetes ainult nende jõudude abil, mis on kogutud kogu eelneva ajaloo vältel. Me võime mõtteliselt heita pilgu tulevikku ainult mineviku tundmise kaudu. Iga uus mõttelend teostatakse stardiväljakult, mis on ehitatud meie eelkäijate poolt. Selle kohta ütles hästi suur Newton: «Kui ma nägin teistest kaugemale, siis sellepärast, et ma seisin gigantide õlgadel.» Seega, isiklik teadvus kujutab endast akumuleerunud ajaloolist kogemust. Ühiskondlik teadvus ei eksisteeri

väljaspool isiklikku. Määratud oma arenemises objektiivse maailma poolt ühiskondliku praktikaga, areneb ühiskondlik teadvus üksikute inimeste teadvuse kaudu.

Inimeste mõtted väljenduvad suusõnaliselt ja trükisõnas ning saavad sel teel ühiskonna omandiks. Nad suubuvad ühiskondliku teadvuse voolu, mis eksisteerib poliitiliste, juriidiliste, kõlbeliste, religioossete, esteetiliste, teaduslike ja filosoofiliste arusaamade, mõistete ning ideede kujul. Kõik see on fikseeritud kõnes ja kuulub mitte ühele inimesele, vaid kogu ühiskonnale. Kõneldes ühiskondlikust teadvusest kui ühiskonnale tervikuna ja mitte kellelegi eraldi kuuluvast, ei taha me sellega öelda, nagu hõljuks teadvus kusagil täiesti sõltumatult üksikute inimeste teadvusest. See sõltumatus on suhteline: dešifreerimata ja mittedešifreeritavad kirjad ei sisalda iseenesest grammigi mõttelist sisu. Ainult üksikisikute suhtes on maailma raamatukogude rikkustel vaimse rikkuse mõte. Ja selles mõttes on ühiskondlik teadvus niisama reaalne kui individuaalne teadvuski.

2. Sotsiaalne psühholoogia ja ideoloogia

Sotsiaalse psühholoogia mõiste

Ühiskonna vaimne elu on erakordselt mitmekülgne. Temas oleksid justkui erinevad kihid ja tasemed. Ühtedel neist on teatud määral stiihiline ja süstematiseerimata iseloom, teised on aga teoreetiliselt ja kunstiliselt läbi töötatud ning süstematiseeritud. Viimased omandavad teadusliku teooria, poliitilise doktriini, kunstilise idee jne. iseloomu. *Sotsiaalse psühholoogia all mõistetakse tunnete, harjumuste, meeleolude, mõtete, illusioonide, tahtesuunitluste ja eriliste iseloomujoonte kogusummat, mis on omased erinevatele klassidele, seisustele, rahvustele, sotsiaalsetele gruppidele ja professionaalsetele kollektiividele.*

Teaduslikult põhjendatud, sügava mõju avaldamiseks ühiskonnale on vaja teada massides ja kollektiivides nende või teiste sündmuste poolt esilekutsutavaid tundeid ja meeleolusid; on vaja tungida hea ja halva eeskuju olemusse ja nakatavasse jõusse, rahvustevahelistesse ja rahvuslikesse emotsioonidesse, massilise entusiasmi olemusse ja ühiskondliku arvamuse iseloomu, kollektiivsete väljaastumiste ja isegi kuritegude motiividesse, irratsionaalsetesse ja aloogilistesse nähtustesse (näiteks religioosse ja rassistliku fanatismi orgiad jne.).

Sotsiaalne psühholoogia kujuneb kui inimeste igapäevaste elutingimuste vahetu peegeldus. Selles pole ühiskonna elu materiaalsed ja poliitilised tingimused mõtestatud ja üldistatud teooria kujul veel antud. Neid tingimusi mitte niivõrd mõistetakse, kuivõrd elatakse üle klassiliste sümpaatiate ja antipaatiatena, vihka-

misena ühtede sotsiaalsete gruppide suhtes ja usaldusena teiste suhtes. Näiteks on kodanluse psühholoogia üheks kõige sügavamaks aluseks individualism. See on üldine värving, mis on iseloomulik kodanluse kogu mõtteviisile ja tunnete laadile, tema maitsetele ja hinnangutele, mis tulenevad elulaadist. Kodanlikud ühiskondlikud suhted kasvatavad inimestes eraomanduslikku psühholoogiat. «Vana ühiskond oli rajatud sellisele põhimõttele, et embkumb, kas sina riisud teist või teine riisub sind, kas sina töötad teisele või tema sinule, kas sa oled orjapidaja või oled ori. Ja on arusaadav, et selles ühiskonnas kasvatatud inimesed omandavad, võib ütelda, juba emapiimaga sellise hingeelu, harjumuse, arusaamise — kas orjapidaja või ori, või väikeomanik, väiketeenistuja, väikeametnik, haritlane, ühe sõnaga — inimene, kes hoolitseb ainult selle eest, et tal oleks oma, teised aga ei puutu temasse.»[1]

Terav vastutustunne sotsiaalse ebaõigluse eest on niisugusele inimesele võõras: ta tunneb end vastutavana ainult oma isiklike tegude eest. Lenin kirjutas, et miljonid ja kümned miljonid vene talupojad ja töölised uskusid pimesi isakest tsaari, otsisid tema juurest kergendust oma väljakannatamatult raskele seisundile. Paljud sajandid allasurutud ja metsikut ning mahajäetud talumehe-elu karukolkais tugevdasid seda usku. See tuim usk «aitas» painutada selga ülemuse piitsa all, koolduda just nagu tormis, lootuses ja ootuses, et viletsus möödub. Niisugune orjalik psühholoogia, mis võtab saatust kui midagi taeva poolt määratut, mille eest inimene, kirjanik Korolenko sõnade järgi, on sama vähe vastutav kui selle eest, et pikne võib tappa süütu lapse, — taoline psühholoogia on orjastajate võimutsemise üks tugisambaid. Koos klassivõitluse ja töölisklassi organiseerituse kasvuga ning sotsialistliku maailmavaate juurdumisega töölisklassi teadvuses toimub murrang ka tema psühholoogias. Tekib arusaamine ja tunne *ühisest* vastutusest sotsiaalse ja poliitilise korra karjuvate pahede eest.

Töölisklassi elutingimused kujundavad kollektivismi ja solidaarsuse psühholoogiat. Plehhanovi sõnade järgi on töölisklassi lähenemine massidele võrdeline tema iseseisvuse püüdega. Proletaarlaste elutingimuste ja igapäevase praktika mõjul sünnivad paratamatult vaenulikud tunded neid rõhuvate kapitalistide suhtes, tekib protest raskete elutingimuste vastu, oma olukorra parandamise eest peetava võitluse vajaduse tunnetamine. Kuid stiihiline teadvus ei anna teaduslikult põhjendatud arusaamist proletariaadi huvide põhjalikust vastandlikkusest kapitalistide huvidele.

Sotsialistliku ühiskonna inimeste sotsiaalse psühholoogia iseloomustavateks iseärasusteks on kollektivism, kohusetunne ühiskonna ees, loov töössesuhtumine ja optimism, kindlustunne tuleviku suhtes jms. Ühtlasi esineb osa sotsialistliku ühiskonna ini-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 262.

meste teadvuses kodanliku individualismi psühholoogia, kasuahnuse, religioossuse jms. igandeid.

Kommunismi ülesehitamine, piiride kadumine linna ja maa vahel, vaimse ja kehalise töö vahel viib kommunistliku ühiskonna liikmete põhiliselt ühtse sotsiaalse psühholoogia kujunemisele.

Ideoloogia

Erinevalt sotsiaalsest psühholoogiast on *ideoloogia ideede ja vaadete kogusumma, mis peegeldab teoreetilises, kunstilis-kujundlikus ja süstematiseeritud vormis inimeste suhtumist tegelikkusesse ning teenib vastavate ühiskondlike suhete kindlustamise või muutmise eesmärke.* Ideoloogial ja sotsiaalsel psühholoogial on ühised juured antud epohhi ühiskondlikes suhetes. Ideoloogia, nagu sotsiaalne psühholoogiagi, peegeldab antud klassi seisundit ühiskonnas ja väljendab seega klassihuve. Ideoloogia esineb poliitiliste, õiguslike, religioossete, eetiliste, esteetiliste ja filosoofiliste vaadete vormis. Kui sotsiaalne psühholoogia kujuneb stiihiliselt, siis ideoloogia luuakse ettekavatsetult spetsiaalsete inimeste — ideoloogide poolt. Igal ajastul, igal ühiskondlikul klassil ja igal parteil on oma ideoloogid. «Tööjaotus avaldub nüüd ka valitseva klassi keskel vaimse ja materiaalse töö eraldumise näol, nii et üks osa selle klassi koosseisust esineb selle klassi mõtlejatena (selleks on tema aktiivsed, üldistuste tegemiseks võimelised ideoloogid, kes teevad enda elatumise peamiseks allikaks sellele klassile omaste illusioonide väljatöötamise), samal ajal kui teised suhtuvad nendesse mõtetesse passiivselt ja on valmis neid omaks võtma, sest et tegelikult just need antud klassi esindajad ongi tema aktiivsed liikmed ja seepärast on neil vähem aega selleks, et luua illusioone ja mõtteid iseenda kohta.»[1] Kodanlikud ideoloogid, kaitstes kodanluse huve, püüavad põhjendada kapitalistliku eraomanduse ja ekspluateerimise printsiipide igavest kestvust.

Valitsevad klassid on alati püüdnud ja püüavad ka praegu esitada rahvale oma egoistlikke huvisid üldrahvalikena, oma ideoloogiat üldrahvalikuna. Maskeerides kapitalismi paiseid ülistavad kaasaegse kodanluse ideoloogid mädanenud ühiskondlikku korda. Ent selle või teise klassi ideoloogia täielik valitsemine on ajutine: ta leiab aset, kuni antud tootmissuhted etendavad progressiivset osa. See vaimne valitsemine murtakse, kui antud tootmissuhted muutuvad tootlike jõudude arenemise piduriks. Siis tekivad vanas ühiskonnas uue ühiskonna eeldused. Seoses sellega tekivad uued ideed. Need väljendavad uue, tõusva klassi huve ja on talle relvaks võitluses vana ühiskondliku korra vastu ja uue ühiskonna loomise eest.

Määratledes teadusliku kommunismi teooriat kui proletaarset ideoloogiat, märkis Lenin, et sotsialism, olles proletariaadi klassivõitluse ideoloogiaks, allub ideoloogia tekkimise, arenemise ja

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 46.

kindlustumise üldistele tingimustele. Ta eeldab teaduse kõrget arenemist. Proletariaadi klassivõitlusesse, mis areneb stiihiliselt kapitalistlike suhete pinnal, tuuakse sotsialism ideoloogide poolt.[1]

Seega, klassiühiskonnas luuakse ideoloogia antud klassi kõige haritumate esindajate poolt. Ta esineb antud ühiskonna, antud klassi kõige üldisemate, peamiste ülesannete ja huvide mõtestamisena üldiste ideede, printsiipide, loosungite, mõistete ja kategooriate kujul. Ideoloogia ja sotsiaalne psühholoogia on omavahel lahutamatult seotud kui ühtse ühiskondliku teadvuse, ühiskonna tervikliku kultuuri kaks momenti. Need mõlemad vaimse kultuuri momendid mõjutavad teineteist. Ideoloogia üldistab sotsiaalsete gruppide meeleolusid, tundeid ja püüdeid ning annab neile sel teel teoreetilise põhjendatuse.

Ideoloogia võib olla tegelikkuse õige või moonutatud, teaduslik või ebateaduslik peegeldus. Ühiskonna reaktsiooniliste klasside seisund ja huvid tingivad valeliku ideoloogia ilmumise, mille näiteks on kaasaegne kodanlik ideoloogia. Progressiivsete revolutsiooniliste klasside seisund ja huvid soodustavad teadusliku ideoloogia kujunemist. Kaasaja tingimustes ainsaks teaduslikuks ideoloogiaks on marksism-leninism.

Kahe ideoloogia võitlus kaasaja tingimustes

Kaasaegne maailm on kahe vastandliku ideoloogia — marksistlik-leninliku, kommunistliku ja kodanliku — ägeda võitluse areeniks. Kommunistliku ja kodanliku ideoloogia võitlus on saavutanud meie ajal erilise teravuse. Ühelt poolt on ilmne üha süvenev marksismi-leninismi mõju kasv kogu maailmas, teiselt poolt aga — üha suurenev imperialistliku ideoloogia mõju langus.

Marksism-leninism on kokkusobimatu kodanliku ideoloogiaga. Riikide rahulik kooseksisteerimine eeldab ideoloogilist võitlust kapitalismi ja sotsialismi vahel. Minna kommunistliku ja kodanliku ideoloogia rahulikule kooseksisteerimisele — see tähendab lubada kodanluse ideoloogidel laimata meie ideoloogiat, objektiivselt soodustada rahvaste teadvusse valeliku, reaktsioonilise maailmavaate juurutamist ja pidurdada sellega ajaloolist progressi.

Kommunistlikud parteid võitlesid ja võitlevad ka edaspidi täie leppimatusega reaktsioonilise kodanliku ideoloogia ja kõigi selle avaldumise vormide vastu. Kahe põhilise võitleva ideoloogilise jõu paigutuses ja vahekorras maailma areenil on toimunud põhjalikud kvalitatiivsed muutused. On kadunud minevikku aeg, mil kodanlik ideoloogia oli maailmas valitsev. Koos kapitalismi kokkuvarisemisega reas maades on hävitatud ka kodanliku ideoloogia valitsemine. Nõukogude Liidus, aga nüüd ka teistes sotsialistlikes riikides kuulub valitsev ja juhtiv koht sotsialistlikule ideoloogiale. Kogu maailmas tõrjutakse reaktsiooniline kodanlik ideoloogia töölisklassi revolutsioonilise ideoloogia poolt üha enam tagaplaanile.

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 140.

Marksistlik-leninlik ideoloogia võidab teaduslike järelduste ümberlükkamatu tõesusega, tõe suure jõuga. Viimaste aastakümnete grandioossed revolutsioonilised sündmused on täielikult kinnitanud marksistlik-leninlikku, hinnangut kaasaegsele epohhile kui kapitalismi kokkuvarisemise ja sotsialismi võidu epohhile. Ideoloogiate rahuliku kooseksisteerimise propageerimine on marksismi-leninismi reetmine, töötajate huvide äraandmine. Meie partei peab kogu maailma töötajate ees oma pühaks kohuseks pidada leppimatut, pealetungivat võitlust imperialistliku ideoloogiaga, kaitsta töötajaid selle kahjuliku mõju eest, veel aktiivsemalt tutvustada masse kommunismi suurte ideedega, pidevalt hoolitseda marksismi-leninismi puhtuse eest, tema arendamise ja rikastamise eest. Partei ideelis-kasvatusliku töö peamine ülesanne tänapäeva tingimustes on NLKP programmi elluviimise ideoloogiline kindlustamine, kommunismi materiaal-tehnilise baasi loomine, kommunistlike ühiskondlike suhete kujundamine, uue inimese kasvatamine, poliitilise valvsuse tõstmine ja laiahaardeline pealetung imperialistlikule ideoloogiale ning mineviku iganditele inimeste teadvuses.

Meil pole sotsialismile vaenulikke klasse ja sotsiaalseid gruppe, kuid on veel sotsialismile vaenulike klasside vaadete ja kommete teadlikke ja ebateadlikke kandjaid. Imperialismi ideoloogiliste diversioonide peamine suund sotsialistlike maade vastu on minevikuigandite elavdamine ja säilitamine inimeste teadvuses. Seepärast võitlus minevikuigandite vastu inimeste teadvuses kujutabki endast võitlust kodanliku ideoloogiaga. V. I. Lenin käsitles võitlust kapitalismi igandite ületamise eest inimeste teadvuses kui oma loomult klassivõitlust.

3. Teadvuse poliitiline vorm

Teadvuse poliitilise vormi mõiste

Teadvuse poliitiline vorm ehk poliitiline ideoloogia on ideede kogusumma, mis väljendab klasside, rahvuste ja riikide põhilisi huve. Poliitiline ideoloogia kerkib esile ja realiseerub klassivõitluses, poliitiliste parteide ja riigi tegevuses. Poliitiline ideoloogia saab oma fikseeritud väljenduse eelkõige poliitiliste parteide programmides ja põhikirjades, riikide konstitutsioonides, poliitika- ja riigitegelaste spetsiaalsetes teoreetilistes töödes. Poliitiliste ideede iseloom sõltub sellest, millise klassi huve nad väljendavad ja kaitsevad. Ekspluataatorlik klass püüab poliitiliste ideede abil põhjendada oma valitsevat seisundit. Töötajaid saab majanduslikult ja vaimselt rõhuda ainult siis, kui rahvamassid on poliitiliselt allutatud ekspluataatorlikele klassidele, kui on kindlustatud ekspluataatorlike klasside valitsemine ühiskonna poliitilises elus. Poliitilised ideed, mis väljendavad rõhutud klasside huvisid, põh-

jendavad vajadust likvideerida ekspluataatorlik kord ja luua uus ühiskond — ühiskond ilma ekspluateerimiseta.

Poliitika ja poliitiline võitlus tungib võimukalt kõigisse olemise sfääridesse, läbib kõik teadvuse vormid. See pole eriline, poliitikute-professionaalide suletud tegevusvaldkond. Sisuliselt on kogu ühiskonna elu, ürgühiskond välja arvatud, läbi imbunud poliitilistest huvidest, poliitilisest võitlusest. Poliitika kontsentreerib endasse sotsiaalset vastuolude tulipunktid. Ta on kõigi eraldumiste ja ühinemiste, kokkupõrgete ja koostööde teljeks.

Teadus, kunst, filosoofia, religioon, majanduselu — kõik on tõmmatud poliitilise võitluse keerisesse. Kas teaduslikud avastused ja leiutused teenivad rahu või sõja üritust — see on poliitiline küsimus. Millistele tegudele innustavad poeesia ja muusika, milliseid tundeid ja impulsse nad esile kutsuvad — see on poliitiline küsimus. Kas filosoofia puhastab rahva teadvust või tumestab seda, külvab mõistusesse tõtt või valet — see on samuti poliitiline küsimus. Kirik, lähtudes poliitilistest huvidest, hoiab töötajaid tagasi revolutsioonilisest võitlusest, kutsub üles panema lootused jumalale. Lõpuks, ka majanduslikku elu reguleeritakse meie ajal poliitilistel kaalutlustel.

Poliitilised vaated, olles vahetult määratavad majanduslike suhetega klasside vahel, on klassi põhihuvide, tema eesmärkide ja ülesannete kindlustamise otsustavaks vahendiks. Seepärast Lenin, defineerides poliitikat kui *majanduse kontsentreeritud väljendust*, kriipsutas samal ajal alla poliitika *primaati* majanduse ees. See iseloomustab poliitika *aktiivset* osa. Poliitika primaat majanduse ees tähendab seda, et tunnustatakse poliitilise võimu kättevõitmise ja kindlustamise ning antud klassi põhiliste majanduslike huvide realiseerimiseks teostatava poliitika otsustavat tähtsust. Poliitika primaat majanduse ees tähendab ka kõigile majanduslikele, sotsiaalsetele, kultuurilistele ja organisatsioonilistele küsimustele poliitilise lähenemise vajalikkust. Mõistagi jääb poliitika primaadi printsiip jõusse niikaua, kuni eksisteerivad klassid, kelle suhted väljenduvad poliitikas, kuni eksisteerib riik. Tulevikus, kui kommunism kindlustub lõplikult rahvusvahelises mastaabis, majandus säilib, poliitika aga sureb välja; siis kaotab majandusliku ja kultuurilise arengu juhtimine poliitilise iseloomu.

Kuna teatud klassi poliitikas on väljendatud eesmärgid, mis vastavad selle klassi huvidele, siis sõltub poliitika saatus sellest, millises vahekorras seisavad klassihuvid ühiskonna arenemise objektiivsete vajadustega. Kui ajaloo areenile tõusis uus valitsev klass, siis tema huvid peegeldasid majandusliku liikumise objektiivset tendentsi. Pöörded, mis on toimunud klassiühiskondades, toimusid tavaliselt poliitiliste ideede väga suure mõju all; nendes ideedes määrati vahetult ühiskonna progressiivsete ja reaktsiooniliste jõudude tegevuse suund.

Antifeodaalsetes revolutsioonides olid just poliitilised ideed

tugevaimaks vaimseks relvaks feodalismi likvideerimisel ja kapitalistliku korra kehtestamisel. Hiljem omandasid valitseva klassi poliitilised vaated üha enam omakasupüüdliku huvi iseloomu. See avaldas teatud mõju valitseva klassi poliitilistele vaadetele. Mida vähem need vaated peegeldasid ühiskonna materiaalseid vajadusi, seda enam muutusid nad illusoorseteks ja oma olemuselt reaktsioonilisteks.

Selle ajaloolise fakti eredaks väljenduseks on tänapäeva kodanluse poliitilised vaated. Lõhe selle klassi poliitiliste püüdluste ja tegelikkuse vahel on tema evolutsiooni seaduspärane produkt.

Sotsialistlik poliitiline ideoloogia

Sotsialistlik poliitiline ideoloogia, mis on välja töötatud proletariaadi ideoloogide — Marxi, Engelsi ja Lenini poolt, võimaldab töölisklassil leida teed ja vahendid enda vabastamiseks ekspluateerimisest, õigesti välja selgitada liitlased ja koondada nad enda ümber võitluseks kapitalistide vastu, selgitada välja oma ülesanded proletaarses revolutsioonis ja määrata poliitika kodanliku riigi suhtes. Seepärast on töölisklassi poliitilise teadvuse kujundamine marksistliku partei esmajärguline ülesanne.

Sotsialismi sünniga muutub poliitika esmakordselt inimkonna ajaloos töötajate sundimise ja mahasurumise relvast nende võitude ja huvide kaitsmise relvaks. Ta saab kõige progressiivsemaks poliitiliseks ideoloogiaks, väljendab proletariaadi ja ekspluataatorite klassihuvide leppimatust ning kindlustab samas töötajate huvide ja eesmärkide internatsionaalse ühtsuse mõistmist proletariaadi teadvuses.

Poliitilise ideoloogia uus ja eriline osa sotsialismi tingimustes seisab selles, et ta on esiteks rahvalik, väljendades kõigi töötajate ühiseid huve ja püüdlusi; teiseks, vastandina kodanlikule ideoloogiale omab ta teadusliku aluse — teadusliku kommunismi teooria; kolmandaks, ta täidab suurt loovat osa kommunistliku ühiskonna ehitamisel.

Millised on meie partei poliitika põhisuunad?

NLKP *sisepoliitika* on suunatud sellele, et ehitada üles kommunistlik ühiskond. Kommunismi ehitamine on teadlik protsess, milles rahva poliitiline küpsus mängib otsustavat osa. Masside poliitilise teadlikkuse astmest sõltuvad tunduval määral partei ja Nõukogude riigi poolt kavandatud rahvamajanduse arendamise plaanide edukas täitmine, majandusliku arengu tempo ja riikliku korra kindlus. Masside poliitilise teadlikkuse tõstmine aitab kaasa töötajate organiseerituse ja aktiivsuse tõusule, laiendab subjektiivse teguri tegevussfääri. Partei taotleb tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise pidevat kasvu ja selle alusel töötajate elutaseme tõusu, loob tingimused sotsialistliku teaduse ja kultuuri igakülgseks õitsenguks. Ta tugevdab ideoloogilist tööd elanikkonna kõigi gruppide hulgas, kindlustab sotsialistliku demokraatia edasise laienemise, laiade rahvahulkade kaasatõmbamise riigijuh-

timisele, liidab veel tihedamalt kõik töötajate kihid, kõik rahvused ühtsesse vennalikku perre.

NLKP *välispoliitika* on suunatud sellele, et vankumatult teostada erineva ühiskondliku korraga riikide rahuliku kooseksisteerimise printsiipi, kaitsta rahu, pidevalt tugevdada meie maa kaitsevõimet, tugevdada sotsialismi maailmasüsteemi, arendada poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist koostööd sotsialistlike maadega, toetada koloniaal- ja sõltuvate rahvaste rahvuslikku vabastusvõitlust, tugevdada proletaarset solidaarsust kõigi maade töölisklassi ja töötajatega.

Kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajastu on leppimatu poliitilise võitluse ajastu. Selle võitluse leek hävitab pehkinud vana maailma ja valgustab kogu kaasaegse ühiskonna elu, valgustab inimkonna teed kommunismi. Üheks levinud maskeeritud võitluse vormiks revolutsioonilise liikumise vastu on poliitilisest elust kõrvalejäämise propageerimine, unustuse otsimine religioonis, müstikas, formalistlikus kunstis jne. Kõik see on uue ja parema maailma loomise eest peetava võitluse eesliinilt põgenemise jutlustamine.

4. Õigusteadvus

Õigusteadvuse mõiste

Õigusteadvuse moodustavad arusaamad ja ettekujutused, mis väljendavad inimeste suhtumist kehtivasse õigusesse; selle teadmine, mida on inimesel õigus teha ja mis on talle seadusega keelatud; õigusteadvus — see on õiguslikud teooriad, õiguslik ideoloogia. Õigusteadvus on ideeliseks väljenduseks neile objektiivsetele ühiskondlikele suhetele, mis igas riiklikult organiseeritud ühiskonnas võtavad õigussuhete iseloomu. Olles ühiskonna valitsevate majanduslike ja teiste sotsiaalsete suhete teoreetiliseks väljenduseks, realiseerub õigusteadvus õiguses ja õigusemõistmises. Ühtlasi mõjutab õigus õigusteadvuse kujunemist.

Õigusteadvus, nagu õiguski, tekkis ja arenes ajalooliselt teatud majanduslikul alusel, seoses ühiskondlike klasside ja riigi ilmumisega. Iga ühiskondlikku formatsiooni iseloomustab teatud ja seejuures iga kord üks õigussüsteem, mis väljendab valitseva klassi majanduslikke ja poliitilisi huve. Õigusteadvus on aga antagonistliku klassiühiskonna tingimustes erinev: igal klassil on oma vaated õigustele ja kohustustele. Valitseva klassi õigusteadvus, mis on väljendatud õiguses ja õiguslikes teooriates, seisab vastasrinnas rõhutud klasside õigusteadvusele. Nad hindavad ühiskonnas kehtivat poliitilist ja õiguslikku korda otse vastandlikelt positsioonidelt; vastandlikkus saavutab erilise teravuse antagonistliku formatsiooni loojangu perioodil. Teatud erinevused õigusteadvuses on võimalikud ka ühe ja sama klassi raames tema erinevate gruppide hulgas.

Olles ühiskondliku olemise peegelduseks, kannab õigusteadvus klassiühiskonnas klassiiseloomu. Ühtlasi on erinevate klasside õigusteadvuses ka üldinimlik sisu, näiteks isiksuse solvamise, vägivalla ja muude kriminaalsete kuritegude hukkamõistmine.

Kerkides ajalooliselt esile vastava majandusliku baasi pinnal, omandab õigusteadvus oma arengu käigus suhtelise iseseisvuse. Ühtlasi on ta lahutamatult seotud eelkõige niisuguste ühiskondliku teadvuse vormidega, nagu poliitiline ideoloogia ja kõlblus; ta määratakse eelkõige inimese klassilis-poliitilise orientatsiooni poolt. Pöördugem näiteks kodanliku õigusteadvuse juurde. See püüab õigustada ja kinnistada eraomanduslikke suhteid, kujutades neid ainsate õiglaste ja seaduslike suhetena, mis vastavat kogu ühiskonna huvidele. Demokraatia, seaduse ees võrdsuse ja vabaduse printsiipidel, mis olid iseloomulikud varasele kapitalismile, oli progressiivne iseloom. Nad revolutsioneerisid mõistust. Imperialistliku kodanluse õigusteadvus heidab kõrvale isegi formaalse demokraatia ja asub kodanlik-demokraatliku seaduslikkuse purustamise teele. Klassivõitluse käigus kujuneb proletariaadil sotsialistlik õigusteadvus. See realiseerub töötajate majanduslikes, poliitilistes ja õiguslikes nõudmistes, nende klassivõitluses, kommunistlike ja töölisparteide programmides jms.

Sotsialistlik õigusteadvus

Sotsialistlik õigusteadvus, saanud täie avaruse oma arenguks peale proletaarset revolutsiooni, on tihedalt seotud sotsialistliku õigusega, mis kannab teaduslikku iseloomu ja väljendab kõigi töötajate huve. Sotsialistliku õigusteadvuse põhiprintsiibid tervikuna ühtivad individuaalse õigusteadvusega. Ekspluataatorlike klasside likvideerimine ja sotsialismi ülesehitamine kindlustavad tingimused ühtse sotsialistliku õigusteadvuse kujunemiseks. Selles väljendub töölisklassi, kolhoositalurahva ja töötava intelligentsi sotsiaal-poliitiline ja ideeline ühtsus.

Sotsialistliku õigusteadvuse põhiprintsiibid on ühiskondliku vara kaitsmine, rahvavõim ja järjekindel demokratism, kõigi kodanike poolt sotsialistlikust seaduslikkusest kinnipidamine, juriidiliste seaduste õige rakendamine õigusemõistmises, tõeline võrdõiguslikkus, õiguste ja vabaduste arenemine nende ühtsuses kodanike kohustustega ühiskonna ees. Seaduste täitmine kindlustatakse riigi poolt, seal, kus see on vajalik, — sunniviisil, iseäranis paadunud ja ohtlike kurjategijate, huligaanide, varaste, loodrite, muidusööjate ja teiste ühiskonnavastaste ebardite suhtes, kes segavad rahval kommunismi ehitamist. Ühtlasi meil riiklik-õiguslikus valdkonnas tervikuna sundimise sfäär kitseneb; üha laiema tähtsuse omandab veenmine, inimeste kasvatamine. Viimaste aastate jooksul kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus tegid ära suure töö sotsialistliku seaduslikkuse rikkumiste ja võimu kuritarvitamiste likvideerimise alal, mis esinesid isikukultuse perioodil, aga samuti ka ekslike vaadete paljastamise alal, mis õigustasid eba-

seaduslikke repressioone süütute inimeste suhtes. On ära tehtud suur töö seaduste kodifitseerimise alal, nende kooskõlla viimisel muutunud tingimustega ja sotsialistliku õigusteadvusega, sotsialistliku seaduslikkuse edasise kindlustamise alal, mis kaitseb meil ühiskonda, tema kodanike ausat tööd ja elu. Ühiskondliku korra kaitsmisele tõmmatakse meil laialt avalikkust, rahvakontrolli süsteemi, seltsimehelikke kohtuid. Pearõhk pannakse seejuures kuritegude profülaktikale. Need kõik on tähtsad vahendid sotsialistliku õigusteadvuse kasvatamiseks ja tema osa tõstmiseks sotsialistliku ühiskonna arenemises, kommunismi ehitamisel. Kommunismi ajal sureb välja vajadus õiguslikuks reglementeerimiseks; inimeste ühiselu reeglite täitmine muutub kehaliselt täiuslike, moraalselt puhaste ja igakülgselt arenenud inimeste sisemiseks vajaduseks.

5. Kõlblusteadvus

Kõlbluse mõiste

Õigusteadvus on tihedalt seotud mitte ainult teadvuse poliitilise vormiga, vaid ka kõlblusteadvusega: paljud kõlblusnormid on samaaegselt ka juriidilised normid, näiteks isiksuse solvamise hukkamõistmine jne. Ühiskonnas põrkavad keerulises põimingus kokku tohutu hulga kordumatute individuaalsuste huvid ja tahted. Seejuures erinevate inimeste käitumine, veel enam, ühe ja sama inimese käitumine isegi ühes ja samas situatsioonis pole kaugeltki ühesugune. Ühiskonna elu normaalne käik vajab inimeste käitumise reguleerimist mitte ainult õiguslike, vaid ka kõlblusnormide abil. *Kõlblus on sotsiaalsete normide süsteem, mis reguleerib inimeste käitumist ja on suunatud ühiskondliku organismi kui terviku säilitamisele ja arendamisele.* Kõlblusnormid on ühiskonna *nõudmiste* mõõt inimeste suhtes ja vaimse hüvituse mõõt neile tehtu eest. Olles ühiskonna elutegevuse vormiks, mis aitab pidada korda ühiskondlikus ja isiklikus elus, on kõlblus mitte ainult *objektiivsete* normide süsteem, vaid ka inimese *ettekujutuste, mõtete, elamuste ja enesetunde* keerukas kompleks, milles kehtivate normide teadlik täitmine muutub harjumuseks, südametunnistuse hääleks. Kõlbluse sfääris inimese isiklike huvide piirid avarduvad, nad sulavad kokku teiste inimeste, kollektiivi, klassi, rahva ja inimkonna huvidega. Kõlblus põhineb isiklikul veendumusel ning avaliku arvamuse autoriteedil ja jõul. Tõeliselt kõlbelise kriteerium on mitte väline, vaid *seesmine*. Ütleme, et inimene sooritab teo, mis on kõlbeline oma *tulemustelt*: ta aitab hädast välja teise inimese. Kui ta teeb seda aga sisemise vastupanu ületamise teel, välise sunni mõjul, siis sellised heateod on koormavad nii «heategijale» kui ka sellele, kellele neid osutatakse. Hoopis teine asi on, kui inimene sooritab teo, mis on hea mitte ainult tulemuse poolest, vaid ka oma *motiividelt*:

ta sooritatakse rõõmuga, sundimatult ja vabalt. Sedalaadi teod on kõrge kõlbelise väärtusega ja kerged mõlemale poolele.

Inimkond on juba oma hällist alates esitanud mitmesuguseid kõlbelisi ideaale: inimeste mitmekesiste huvide harmooniline ühtsus, isikliku ja ühiskondliku ühtsus, õigluse, headuse, tõe ja ilu riik. Need ideaalid muutusid, sattusid vastuollu praktilise moraaliga, rikastusid elukogemustega ja alati ennetasid teiste, kõrgemate kõlblusnormide jooni, võrreldes nendega, millele ühiskond antud ajaloolisel perioodil allus.

Kõlblus tekkis koos inimühiskonna kujunemisega. Ühiskond paneb avalikult ja mitteavalikult oma liikmetele teatud vastastikused kohustused, kitsendused ja õigused. Nende kogusumma moodustab lahutamatu osa sotsiaalsest elust, mis tõstis inimese kõrgemale egoistlike soovide orjusest. Elu ei saanud teha inimest ainult targaks, tegemata teda samal ajal kõlbeliseks: see oleks olnud ühiskonnale ohtlik. Kõlbluse aluseks on tavad, mis kinnistasid need teod, mis põlvkondade kogemuse järgi osutusid kasulikeks inimese ja ühiskonna kui terviku säilimiseks ning arenemiseks. Ainult ühine töö võis ümber kujundada instinktiivsed tungid, inimese loomse esivanema zooloogilise individualismi teadlikeks ja ühiskondlikult arvestatavateks käitumise motiivideks. Kõlblus tekkis mitte jumala tahtel, nagu väidavad idealistid ja teoloogid, vaid tal on täiesti maine alus. Ta on sotsiaalne juba oma loomult. Kõlblusteadvus (häbi, kahetsus, südametunnistus, kohus, au jms.) on spetsiifiline inimlik omadus, mis loomadel puudub.

Südametunnistus ja kohusetunne, mis dikteerivad meile võimsalt oma seadusi, pole kaasa sündinud. Nad on kasvatatud meis alates varasest lapsepõlvest.

Ühiskond, milles me üles kasvasime, tegi meid selleks, kes me oleme kõlbeliselt. Avalik arvamus, sõprade, sugulaste ja teiste meid ümbritsevate inimeste suhtumine saadavad meid kogu elu ja panevad meid toimima vastavalt kõlblusnormidele. Ümbritsevate põlgus või, vastupidi, lugupidamine on suur jõud. Tihti saavutatakse seda, mida ei suuda karistus, peenetundelise suhtumise ja hea sõnaga.

Kogu ühiskonnasisene inimeste suhete kompleks nõuab teatud regulatiivseid käitumise printsiipe. Osaliselt nad väljenduvad õiguses ja õigusteadvuses ning kinnistatakse seadusandlikus korras. Kuid kõrvuti õigusega toimivad ühiskonnas ka «kirjutamata seadused», mis väljenduvad kategooriates headus ja kurjus, õiglus ja ebaõiglus, kohus, au, südametunnistus jt. Need on kõlblusnormid. Nad kujutavad endast reegleid, millest inimesed juhinduvad oma vastastikustes suhetes mitte juriidilise kohustuse tõttu, vaid kohusetundest, austusest avaliku arvamuse vastu ja südametunnistuse käsul.

Kõlblusteadvus, peegeldades inimeste vahel eksisteerivaid suhteid ja neist suhetest tulenevaid kohustusi, väljendub eelkõige vas-

tavate käitumisnormide tundmises inimese poolt. Oma suhtumist nendesse või teistesse tegudesse või nähtustesse inimene mitte ainult mõtestab eetilistes mõistetes, vaid elab ka sügavalt üle, väljendades rahulolu või rahulolematust, vaimustust või pahameelt. Seepärast kujutab kõlblus endast vaadete, moraalsete tunnete ja hinnangute kogusummat.

Inimene tunneb kahekordset kontrolli: välist — riigi, klassi, sotsiaalse grupi, ühiskonna poolt ja sisemist, mis on rajatud arenenud vastutustundele, südametunnistusele ja kõlbelisele ideaalile. Kõlbeline käitumine sõna otseses mõttes on käitumine, mis rajaneb inimese tegude sisemisel kontrollil ja sisemistel motiividel.

Sotsiaalsed kohustused, mis pannakse igale ühiskonna liikmele tema klassi, rahva, kodumaa, teiste rahvaste, oma perekonna poolt, võtavad *kõlbelise kohuse* vormi. Inimene tunneb just nagu südamest tulenevat tarvidust ja impulssi käituda nii või teisiti. Ta tunneb rahuldustunnet, kui toimib vastavalt oma kohusele, ja elab üle häbitunnet, südametunnistuse piina, kui rikub kohust. Inimlike tegude kõlbeline ilu avaldub siis, kui inimene sooritab kõrgelt moraalseid tegusid mitte välise surve tõttu, vaid vabalt, sooritab sellepärast, et teisiti ta ei saagi toimida.

Mis ergutab inimesi täitma oma kohust? Arusaamine selle ühiskondliku grupi huvidest, millesse ta kuulub, ja enda kohustuste mõistmine selle suhtes. Peale moraaliprintsiipide tundmise on veel tähtis ka nende sügav läbielamine. Kohuseteadvus ja läbielamine on inimeste nii heade kui ka halbade tegude hindamise tingimuseks. *Omaenda tegude hindamist kas headeks või halbadeks, lähtudes nende ühiskondlikust tähendusest, kusjuures hindamine on mitte ainult mõistuslik, vaid ka emotsionaalne, nimetatakse südametunnistuseks.* Arusaamine oma tegude õigsusest võib pakkuda inimesele kõlbelist naudingut ja anda enesekindlust.

Kõlblusnormid laienevad mitte ainult inimeste suhtumisele üksteisesse ja ühiskonda, vaid ka inimese suhtumisele iseendasse. Me mõistame hukka inimese, kes end ise piinab või sooritab enesetapmise. Ühiskond lähtub sellest, et inimesel pole õigust teha endaga kõike, mis tal pähe tuleb. Inimene on ühiskondlik vara. Ja ühiskond nõuab inimeselt, et ta suhtuks endasse vastavalt ühiskonna huvidele: säilitaks oma tervise, töötaks ja käituks väärikalt. Kellelgi pole moraalset õigust alandada oma inimväärikust!

Kõlblusnormide ajalooline ja klassiline iseloom

Kõlblusnormid lähtuvad inimeste otstarbeka käitumise nõudest. Voltaire ütles: «Voorus ja pahe, moraalne headus ja kurjus määratakse kõigil maadel selle järgi, kas antud nähtus on ühiskonna jaoks kasulik või kahjulik...» Kuid missugune käitumine on ühiskondlikult otstarbekas ja soodustab ühiskonna normaalset funktsioneerimist, see sõltub ühiskondlikust korrast. Kõlblusnormid pole igavesed ja muutumatud. Nad muutuvad koos ühiskonna ajaloolise arenemisega. See, mis ühtedes aja-

loolistes tingimustes tunnistatakse kõlbeliseks, võib teistes tingimustes saada kõlbelise hukkamõistu osaliseks. Tapmist, vangide söömist ja orjadeks muutmist käsitati kunagi kui lubatavat. Muinasajal peeti seda, mida loeti lubatavaks teise kogukonna või sugukonna inimese suhtes, lubamatuks oma hõimlase suhtes. Alles pikk ajaloo käik laiendas kõlblusnormide tegevussfääri: aegamööda ületatakse sugukondlik, hõimuline, rassiline ja rahvuslik piiratus.

Ühiskonna lõhenemisega klassideks omandavad kõlblusnormid klassisisu. Erinevate klasside seisund ja põhilised huvid osutuvad vaenulikeks. Seepärast kujunevad kõlblusnormid vastavalt teatud klassi huvidele. Erinevad klassid esitavad ühe ja sama ühiskonna liikmetele erinevad kõlbelised nõuded. Tekivad ka otse vastandlikud ettekujutused headusest ja kurjusest, õiglusest, aust ja inimväärikusest. Klassiühiskonnas muutub kõlblus klassiliselt otstarbeka käitumise regulaatoriks ja vastab klassivõitluse nõuetele. Juba üksinda see, et moraal lähtus ettekujutusest orjast kui «oma loomult alatust» inimesest (Aristoteles) ja seepärast õigustas täielikult ümberkäimist temaga kui asja või kariloomaga, — juba see kutsub meis esile pahameele. Ometi toimus koos klassiühiskonna, orjandusliku ühiskonna tekkimisega progress kõlblussuhetes, elementaarsete inimliku ühiselu reeglite täitmises: mõistetakse hukka varem esinenud inimsöömine, kehtestatakse monogaamia.

Kuid ekspluataatorlikes ühiskondades moonutatakse kõlblusprintsiipe järjest enam. Kõlbeline ilu on kokkusobimatu eraomandusega ja selle suurendamise püüdega. Kõige läbilöövamaks jõuks selles ühiskonnas on raha. Raha, Marxi sõnade järgi, muudab truuduse truudusemurdmiseks, armastuse vihkamiseks, vihkamise armastuseks, vooruse paheks, pahe vooruseks, orja isandaks, isanda orjaks, rumaluse mõistuseks, mõistuse rumaluseks. Ebainimlikud religioosse fanatismi, rahvusliku vaenu avaldused, agressiivsed sõjad — kõik see leiab endale moraalse õigustuse kodanluse eetikas.

Klassilis-antagonistlike ühiskondade kõlbelisele sfäärile avaldas negatiivset mõju religioon. Alati esitas ta rahvale valitseva klassi moraalsed nõuded jumala vääramatute käskudena. Kõik religioonid rajasid kõlbluse alandlikkusele, s. o. vabatahtlikule orjusele. A. I. Herzen kirjutas: «See kõlblus nõudis pidevat ohvrit, lakkamatut kangelastegu, lakkamatut enesesalgamist. Seetõttu enamikku tema reegleid ei täidetud kunagi.»

See mädanenud moraal nakatas sellel või teisel määral ka ühiskonna teisi kihte. Kui julm «jõumoraal» ja küüniline «rahamoraal» olid seaduseks võimulolijatele, siis hakkasid ka paljud vaesusse heidetuist uskuma sellesse, et niisugune on ainus võimalik asjade seisund. Ja nad kas alistusid sõnatult või püüdsid end iga hinna eest läbi suruda «tugevate» hulka, tõusta rõhutute hulgast rõhujate ridadesse.

Individualismi ja isikliku kasu vaim, ahnitsemine, vaen ja konkurents — niisugune on kodanliku ühiskonna moraali olemus. Inimese ekspluateerimine inimese poolt, millele on ehitatud kodanlik ühiskond, kujutab kõige jämedamat kõlbluse jalge alla tallamist. Ekspluataatorlike klasside moraali iseloomustab väljend «inimene on inimesele hunt». Kodanlik moraal avaldab negatiivset mõju ka teatavale osale töötajaist. Ent kodanlik moraal ei suuda mürgitada kogu rahva, eelkõige töölisklassi teadvust. Ka kapitalismi ajal paistavad tööinimesed silma kõrgete moraalsete omadustega ja, Marxi sõnade järgi, nende tööst kalestunud nägudel särab inimlik üllus. Inimene ei ela ainult leivast — «... proletariaadile on julgus, teadmine enda väärikusest, uhkuse ja sõltumatuse tunne — tähtsam leivast.» [1] Laostunud kodanlikule moraalile vastandatakse proletariaadi revolutsiooniline moraal, milles hoolikalt säilitatakse inimkonna poolt ajalooliselt kujundatud parimaid kõlbelisi omadusi.

Kommunistlik kõlblus

Kõrgeimaks ja kõige inimlikumaks kõlbluseks on kommunistlik kõlblus. Temas on kehastatud kõigi töötajate ideaalid.

Kommunistlik kõlblus, olles tekkinud juba kapitalismi rüpes, on allutatud proletariaadi klassivõitluse huvidele. Sotsialismi tingimustes on tema sisuks ja eesmärgiks võitlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest. Kommunistlik kõlblus sisaldab põhilised üldinimlikud moraali normid, mis on välja töötatud rahvamasside poolt aastatuhandete vältel võitluses sotsiaalse rõhumise ja kõlbeliste pahedega.

Meie maa astumist kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodi tähistavad olulised muutused rahva kõlblusteadvuses. See võimaldas meie parteil esmakordselt teaduslikult formuleerida uue inimese kõlbelise palge jooned. Need on esitatud NLKP programmis *kommunismiehitaja moraalikoodeksina.* Ustavus kommunismile, armastus sotsialistliku kodumaa vastu, kes rajab inimkonnale teed kommunistlikku tulevikku, armastus kõigi sotsialistlike maade ja kõigi töötajate vastu on esmane, kõige peamine nõukogude inimese moraalikoodeksi nõue.

Ühiskondliku rikkuse ja inimese isikliku heaolu allikaks on sotsialistlikus ühiskonnas töö. Sotsialistlik printsiip «igaühelt tema võimete järgi, igaühele tema töö järgi» iseloomustab mitte ainult majandusliku jaotamise printsiipi sotsialismi ajal, vaid ka sotsialistliku elu moraalset normi: töö — tema hulk ja kvaliteet — määrab mitte ainult materiaalse tasu, vaid ka inimese kõlbelise hinnangu.

Sotsialism vabastas töö, tegi ta inimese esmaseks ühiskondlikuks kohustuseks. Kui meil kellegi üle otsustatakse, siis eelkõige tema töö järgi. Töö muutub inimliku väärikuse mõõdupuuks.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, стр. 205.

Sotsialismi ajal kasvatatakse hoolikat suhtumist inimtöö saadustesse. Töö ise muutub kõlbelise rahulduse allikaks. Edusammud ja saavutused töös toovad rõõmu.

Kommunistliku moraali kõrged printsiibid tulenevad sotsialistliku korra olemusest, tema majanduslikust alusest — ühiskondlikust omandist tootmisvahendeile. Ühiskondlik omand ühendab inimesi, võimaldab neil elada ja töötada vennaliku sõpruse, üksteisest lugupidamise ja koostöö alusel. Siit tuleneb ka niisugune tähtis kommunistliku kõlbluse printsiip, nagu kollektivism ja üksteise seltsimehelik abistamine. Õppida elama kollektiivis tähendab tunda ennast tema lahutamatu osana, mõista kollektivismi printsiibi üllast tähendust: üks kõigi eest ja kõik ühe eest.

Kollektivismi printsiibi alusel lahendab kommunistlik moraal kohuse, südametunnistuse ja au probleemi. Kohusetundlikuks ja ausaks tunnistab see moraal inimese, kes suhtub sallimatult ühiskonna huvide rikkumisse, kes on kasulik ühiskonnale ja aitab igati kaasa ühiskonna arengule.

Nõukogude inimeste teadvuses on kommunistliku moraali üllaste printsiipide juurdumise vältimatuks tingimuseks proletaarse, sotsialistliku humanismi, patriotismi ja internatsionalismi kasvatamine. Kommunismi eesmärgiks on inimeste hüve, inimeste tervete vajaduste, huvide ja püüdluste maksimaalne rahuldamine. Hoolitsus inimese eest ja lugupidamine inimväärikusest kasvavad välja vahetult uue ühiskonna olemusest endast. Kommunistliku humanismi olemus seisneb jäägitus usalduses ja lugupidamises töötava inimese vastu. Kommunistlik kõlblus on vaenulik kõigele, mis alandab ja solvab inimlikku väärikust. Ta on kokkusobimatu silmakirjalikkuse, valelikkuse, kiitlemise ja laimuga. Olla tõeline humanist kaasaja tingimustes tähendab aktiivselt kaasa aidata rahva õnne kindlustamisele.

Meie sotsialistlikul humanismil ei ole midagi ühist selle üldise «armastusega kristuses», mida silmakirjalikult propageerib kodanlik moraal. Just armastus inimese vastu sunnib meid vihkama neid, kes julmalt ekspluateerivad töötajaid, rõhuvad rahvaid ja ähvardavad inimkonda sõjakoledustega. Me eitame «kurjale mittevastupanemise» teooriat ja oleme valmis võitlema kurjuse vastu selle ainsa relvaga, mida ta tunnustab — jõuga.

Humanism on kogu rahva ühiste huvide ja eesmärkide liitumine. See on kõigi maade töötajate solidaarsus ja vastastikune abi võitluses ühise ürituse eest. See on kogu maailma rahvaste sõprus, erineva nahavärviga võitlejate sõpruskond, kes kõnelevad erinevaid keeli ühtses revolutsioonilises võitlusrivis.

Kommunistliku kõlbluse üheks iseloomulikuks jooneks on nõukogude patriotism. Patriotism on sügav sotsiaalne tunne. Ta on juurdunud sajandeid ja aastatuhandeid isoleeritult eksisteerinud isamaade tõttu. Temas leiab oma väljenduse armastus maa vastu, kus inimene on sündinud ja üles kasvanud, armastus kodumaa

ajaloo ja rahva vastu, kelle lahutamatu osakesena inimene ennast tunneb. Nõukogude inimeste jaoks kehastub kodumaa mitte ainult südamele armsates kodumaa looduse piltides. Nõukogude patriotism on seotud ustavusega eesrindlikule ühiskondlikule korrale, kommunismi üritusele, suure uhkustundega nõukogude rahva üle, kes rajab kogu inimkonnale teed helgesse tulevikku. Nõukogude patriotism on oma olemuselt internatsionaalne ja kokkusobimatu rahvusliku piiratuse tendentsidega. Kõigi NSV Liidu rahvaste armastus oma paljurahvuselise kodumaa vastu on orgaaniliselt ühendatud lugupidamise ja vennaliku sõpruse tundega teiste sotsialistlike maade rahvaste, kogu maailma töötajate vastu.

Nõukogude rahva internatsionalism väljendub selles materiaalses, poliitilises ja moraalses toetuses, mida NSV Liit osutab kõigile rahvastele, kes võitlevad oma vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse eest. Nõukogude patriotismi ja internatsionalismi ühtsus avaldub eredalt kaasaegsetes tingimustes, mil sotsialism on muutunud maailmasüsteemiks. Oktoobri poolt sünnitatud nõukogude patriotism on väljunud isoleeritud isamaa raamest. Meie päevil on nõukogude patriotism ustavus mitte ainult kodumaale, vaid ka kogu sotsialismileerile.

Kõlblussuhete sfäär on väga lai: ta haarab koos töö ja ühiskondliku eluga ka olustiku, perekonna, isikliku elu. Kommunistlik moraal nõuab inimestelt sotsialistliku ühiselu reeglite täitmist, tähelepanu vanemate suhtes, üksteisest lugupidamist perekonnas, hoolitsust laste kasvatamise eest. Kommunistliku moraali printsiibid tingivad ka inimeste teatud iseloomujoonte kujunemise: aususe, siiruse, kõlbelise puhtuse, tagasihoidlikkuse ühiskondlikus ja isiklikus elus, leppimatuse ebaõigluse, muidusöömise, ebaaususe, ahnitsemise ja karjerismi vastu.

Kommunistlik kasvatus

Kommunistliku kõlbluse printsiipide järgimine pole antud looduse poolt. Seda kasvatatakse inimestes õpetamise protsessis, praktilise osavõtuga suurest tööst uue ühiskonna ehitamisel, teadusliku maailmavaatega. Kommunistliku kasvatuse all mõeldakse *kommunistliku ühiskonna teadlike, minevikuigandeist vabade, igakülgselt arenenud inimeste kujundamist.*

Meie ehitame kommunismi. Kuid kommunismi ehitamine on võimatu ilma minevikuigandite väljajuurimiseta inimeste teadvusest, ilma inimeste kasvatamiseta kommunistliku kõlbluse vaimus. Kommunistliku ühiskondliku tootmise ja jaotamise iseloom ise nõuab uut inimest, *uut suhtumist töösse, ühiskondlikesse kohustustesse, uut distsipliini, uusi kõlblusnorme.*

Kommunistliku kasvatuse tuumaks on *armastuse* ja *lugupidamise* kasvatamine *töö vastu.* Kommunismi saab üles ehitada ainult rahva tööpingutustega. Teadlik, kommunistlik suhtumine töösse on töötootlikkuse tähtis allikas. Kommunistliku töödistsipliini kasvata-

misel täiustab meie partei töötootlikkuse tõstmise moraalseid ja materiaalseid stiimuleid.

Kommunistlik kasvatus eeldab kõigepealt inimestes *kommunistliku hoolitsuse kujundamist ühiskondliku omandi eest.*

Kommunistliku kasvatuse põhiliseks kooliks on kogu meie elukorraldus, ühiskondlikult kasulik töö, rahva võitlus kommunismi eest. Gorki sõnade järgi ei tee ükski jõud inimest nii suureks ja targaks, kui teeb seda kollektiivse, vaba töö jõud.

Inimestevaheliste suhete kommunistlike normide kasvatamise aluseks on ühiskondlik omand tootmisvahendeile. Ta vabastab inimesed eraomaniku laostavast mõttelaadist ja loob sellega soodsad objektiivsed tingimused inimese kogu vaimse maailma põhjalikuks ümberkorraldamiseks.

Kolossaalset osa kommunistlikus kasvatuses mängib kollektiiv, eelkõige töökollektiiv. Just kollektiivis kujunevad distsipliin ja nõudlikkus, vastutustunne rahva ees, lugupidamine revolutsioonilise ja töötraditsioonide vastu, tagasihoidlikkus, ausus, lugupidamine vanemate vastu, ideelisus ja patriotism.

Kommunistliku kasvatuse objektiivsed tegurid viivad vajaliku efektini ainult ühtsuses subjektiivsete teguritega — inimeste teadvuse sihikindla ideoloogilise mõjutamisega.

Nõukogude rahva kasvatamine kommunistliku teadlikkuse vaimus, kõigil nõukogude inimestel teaduslik-materialistliku maailmavaate kujundamine nõuavad marksismi-leninismi ja tema filosoofilise aluse — dialektilise ja ajaloolise materialismi igakülgset tundmaõppimist. Väga suurt osa kommunistlikus kasvatuses mängivad teaduste aluste omandamine ja töötajate kaasatõmbamine teaduslik-tehnilisse loomingusse. Teadusliku maailmavaate ja kommunistliku kõlbluse kujundamine eeldavad võitlust teadusliku maailmavaate peamise vastasega sisemaal — religioosse ideoloogiaga. Kommunistliku kasvatuse võimsaks vahendiks on kommunistlik partei, töölisklassi ja töötava talurahva kuulsusrikkad revolutsioonilised traditsioonid. Tohutuks kasvatavaks jõuks on kirjandus ja kunst.

Kõik need ja paljud muud vahendid nende vastastikuses seoses kindlustavad igakülgselt arenenud, vaimselt rikka, kõlbeliselt puhta ja esteetiliselt kultuurse kommunistliku ühiskonna inimese kasvatamise.

Saabub aeg, kui, Gorki sõnade kohaselt, inimesed hakkavad imetlema üksteist. Siis elatakse tões ja vabaduses ilu jaoks ja parimateks peetakse neid, kes avara südamega tunnetavad maailma, kes sügavamalt armastavad teda, parimaiks saavad kõige vabamad — neis on kõige enam ilu.

Eetilises kasvatuses on eriti suur kunsti osa: kauni tunne äratab tungi headusele, sütitab emotsionaalselt positiivse eeskuju jõuga.

6. Teadvuse esteetiline vorm

Esteetilise mõiste

Töös, ühiskondlike suhete arengu käigus ja kunstilise loomingu praktikas töötas inimene endas välja kõige väärtuslikumad tegelikkuse esteetilise peegeldamise võimed — teadvuse selle olulise ja rikkaima sfääri, ilma milleta muude võrdsete tingimuste juures elusolend pole veel õieti inimene. Oma ajaloolise arenemise tulemusel omandas inimene võime «luua ilu seaduste järgi» (Marx) ja esteetiliselt tajuda oma ilu poolest erutavaid looduse nähtusi, kaunist ja inetut, traagilist ja koomilist, ülevat ja madalat ühiskonna elus.

Esteetiline teadvus väljendub paljudes kategooriates ja helgib tunnete eredate nüanssidega: mõnu, nauding, võlu, vaimustus, joovastus jms. Milline on esteetiliste tunnete psühholoogiline saladus ja mis on objektiivselt esteetiline näiteks erutavas purpurpunases päikeseloojangu pildis? Need on küsimused, millel pole veel ammendavat teoreetilist vastust. Igale materialistlikult mõtlevale inimesele on selge, et esteetilised tunded pole illusioon, vaid asjade objektiivsete omaduste ja suhete peegeldus ning et loodusnähtused saavad esteetilise hinnangu ainult siis, kui nad on murdunud läbi kultuuriajaloo ühiskondliku prisma: ainult esteetiliselt kasvatatud silm oskab imetleda ilu. See kasvatus antakse nii elu, kunsti, töö, laulu, muusika, maalikunsti kui ka kirjanduse poolt.

Tegelikkuse ja kunstiteoste esteetiline hindamine inimese poolt toimub alati teatud esteetilise ideaali valgusel. Inimkonna kõrgeimaks esteetiliseks ideaaliks on kommunismi ideaal, mille aluseks on inimese füüsiliste ja vaimsete jõudude terviklik ja igakülgne areng. Esteetilise määravaks tunnuseks ühiskonna suhtes on inimese tegevuse vabadus kui tunnetatud paratamatuse realiseerimine. Kaunis on rahvas, kes on tõusnud võitlusele oma vabaduse eest. Traagiline on rahva eest langenud kangelaste saatus. Igaveseks inimvaimu ilu sümboliks on Giordano Bruno, kes põletati tuleriidal, kuid ei öelnud lahti oma teaduslikest veendumustest. Kaunis võib olla inimese nägu, keha, liigutused. Kaunid on kunstiteosed. Aga peamine, kaunis on inimese töö, võitlus inimeste õnne eest. Me kõneleme ka hinge ilust ja mõtte ilust.

Esteetilises elamuses on tunne alati läbi põimunud mõistuse kogemustega ja äratab ise mõtisklusi. Esteetilised tunded on tunnetuslikud tunded: nad aitavad inimesel tabada asjade olemust nende emotsionaalse värvingu kaudu. Ei isiklikus elus ega looduses õpiks inimene hindama ja veel vähem looma ilu, kui ta juba oma tööpraktikas ei jälgiks ilu printsiipe. Töö tegi inimese esteetiliselt tundeliseks ja esteetiliselt aktiivseks. Suurepäraselt ütles Gorki: «Inimene on oma loomult kunstnik. Ta püüab kõikjal, nii või teisiti, tuua oma ellu ilu.»

Kunsti olemus ja tema osa ühiskonna elus

Kunst on esteetilise tegevuse liik ja ühiskondliku teadvuse vorm. Kunst peegeldab objektiivset tegelikkust — ühiskondlikku elu ja loodust, suunates põhilise tähelepanu inimesele, tema tegevusele ja sisemaailmale. Looma- ja taimeriik, mäed, orud, mered ja ka inimese poolt loodud asjade maailm omandavad kunstis tähtsuse ainult siis ja niivõrd, kui nende kaudu avaneb inimese esteetiline suhtumine maailma.

Kunsti tähtsaimaks jooneks on elu kunstilis-kujundlik peegeldamise vorm. Selles seisneb kunsti üks iseärasusi võrreldes teaduse ja filosoofiaga. Teaduslik ja filosoofiline maailmatunnetus toimub mõistetes ja kategooriates. Niisugune peegeldamise viis skematiseerib vältimatult elava tegelikkuse kogu värvirohket täiust: botaanikas kahvatub lillede ilu ja sotsioloogias tuhmub individuaalne. Hegel kirjutas: «Tänu mõtte sissetungile kõhnub lõpmatult mitmekesise looduse rikkus, tema kevaded närbuvad ja tema sillerdavad värvid tuhmuvad. Elav looduse tegevus jääb vait mõtte vaikuses. Meid soojusega üleuhtuv täius, mis organiseerub tuhandeiks meeldivateks ja suurepärasteks moodustisteks, muutub kuivaks ja vormituks üleüldiseks, mis sarnaneb sünge külma uduga.»

Inimkond ei saa rahulduda ainuüksi maailma teadusliku tunnetamisega. Ta pöördub elu mõtestamise ja jäädvustamise teiste vahendite poole, niisuguste vahendite poole, mis säilitavad elunähtuse vahetu kaemuslikkuse. See eesmärk saavutataksegi just kunstis, mille ülesanne on kujutada elu mitte abstraktsetes mõistetes, vaid konkreetsetes kujundites. Kunstiline kujund väljendab üldistust üksiku fakti reprodutseerimise teel. Kunstiline kujund pole ainult vahetu vaatlemise tulemus. Nagu mõisteteski, on temas kehastatud peegeldatava fakti olemus.

Kunstilises kujundis on esteetiline tunnetus ja tegevus lahutamatud. Kunstilise kujundi loomine eeldab tunnetatu vormistamist mingi kunstiliigi materjalis. Järelikult, kunstiline kujund on kunstilise tunnetuse ja tegevuse tulemus.

Elu olulised faktid peegelduvad kunstis ja saavad esteetilise ja kõlbelise hinnangu kui kaunid või inetud, traagilised või koomilised, ülevad või madalad jne. Kunsti eesmärgiks on *elu tunnetamine, inimeste teatud kõlbeliste ja poliitiliste omaduste kasvatamine ning loova fantaasia arendamine*, mis on äärmiselt vajalik inimeste materiaalse ja vaimse tegevuse kõikides liikides. Mõjutades inimeste mõtteid, kujutlusvõimet, tundeid ja tahet, etendab kunst tähtsat osa ühiskonna elus, klasside ja parteide võitluses. Kunst mitte üksnes peegeldab tegelikkust, vaid ka kujundab inimest, kasvatab temas esteetilist suhtumist tegelikkusse, õpetab ümbritsevat keskkonda omaks võtma või hülgama. Kunstilises kujundis on tunnetuslikud, esteetilised, kasvatuslikud ja kõlbelised küljed sulatatud üheks tervikuks. See teeb kunsti, Tšernõševski

sõnade järgi, «elu õpikuks», ühiskondliku võitluse õpikuks. Kunst avaldab suurt mõju inimeste teadvuse ja maailmavaate kujunemisele. Kunsti ülesanne sisaldab endas kõigi oluliste, sealhulgas ka negatiivsete nähtuste esteetilise ja kõlbelise hindamise.

Esteetilisel kultuuril on suur tähtsus inimkonna kõlbelisele progressile. Tõeline kunstiteos pakub inimesele suurt esteetilist ja kõlbelist naudingut tegelikkuse kujutamise tõepärasuse, progressiivsete ühiskondlike ideede rikkuse ja teostamise meisterlikkusega. Gorki ütles: «Kirjanduse eesmärk on aidata inimesel mõista iseennast, tõsta tema usku endasse ja arendada temas püüdu tõele, võidelda labasusega inimestes, osata leida neis head, äratada nende hingedes häbi, viha, mehisust, teha kõik selleks, et inimesed muutuksid üllalt tugevaiks ja võiksid hingestada oma elu ilu püha vaimuga.»

Vastandina idealistlikele teooriaile, mis tuletavad kunsti näiteks inimese vajadusest naudingu järele, leiab marksistlik teooria kunsti aluse objektiivses maailmas, inimeste ühiskondlikus praktikas. Kunst tekkis juba ühiskonna arenemise varastel staadiumidel tihedas seoses tööprotsessiga. Inimesed lõid kunsti sellepärast, et ta oli neile eluliselt vajalik. Ta aitas võidelda loodusega, tugevdas kollektiivi ja tekitas inimestes kasulikke emotsioone. Kollektiivses töös kujunesid esteetilised maitsed ja ettekujutused kaunist.

Tegelikkuse nähtuste ja sündmuste mitmekesisus, aga ka nende kunstiteostes peegeldamise viiside mitmekesisus kutsusid ellu erinevad kunstiliigid: ilukirjanduse, teatri, muusika, kino, arhitektuuri, maalikunsti ja skulptuuri. Igaühel neist on oma erilised vahendid kunstilise kujundi loomiseks. Maalikunstis avaneb maailma esteetiline tajumus vaatajale visuaalselt tajutavates kujundites, kirjanduses — sõna kaudu. Maalikunst kujutab sündmusi, kirjandus jutustab neist, opereerides sõna kunstilis-kujundliku jõuga. Teater ühendab kunsti erinevaid liike. Draamateater ühendab endas kirjanduse elemente, mingil määral muusikat koos teatud kujutava kunsti elementidega.

Klassiühiskonnas on kunstil klassiiseloom. Ta on nii või teisiti peegeldanud ja peegeldab endas klassivõitlust. Kunstilistes kujundites elu peegeldamise tõepärasus on rahva huve teeniva ja progressiivsel maailmavaatel põhineva eesrindliku kunsti oluline joon. Maailmavaade etendab omakorda väga suurt osa kunsti arengus. Parimad kunstiteosed, milles on saavutatud tõepärasuse ja ideelisuse tipud, on tihedalt seotud rahvaste ühiskondliku eluga, progressiivsete ühiskondlike saavutustega, ühiskonna eesrindlike jõudude võitlusega reaktsiooni jõudude vastu. Demokraatlikud vabastusliikumised toitsid oma elustavate mahladega Goethe, Byroni, Mickiewiczi poeesiat, Rembrandti, Davidi, Delacroix' maalikunsti, Beethoveni, Chopini ja teiste muusikat. Kodanliku ühiskonna antagonistlike klassivastuolude paljastamine andis tohutu kunstilise ja ühiskondliku jõu Balzaci, Stendhali, Dickensi loomingule.

Vene rahva mõtted, lootused ja vabadusearmastus kehastusid võimsa jõuga Puškini, Lermontovi, Nekrassovi, Tolstoi, Tšehhovi, Glinka, Mussorgski, Tšaikovski, Repini, Surikovi, Štšepkini, Stanislavski ja teiste teostes.

Kõigi rahvaste ja kõigi aegade geniaalsed kunstnikud lõid ülimad kunstilised väärtused. Marx kirjutas kunstist, et «tema õitsengu teatavad perioodid pole hoopiski vastavuses ühiskonna üldise arenguga, aga järelikult ka viimase arenemise materiaalse alusega, mis moodustab justkui tema organisatsiooni luustiku.»[1] Iga antud epohhi kunst peegeldab maailma omamoodi. Ja igaüks neist peegeldustest kujutab endast erilist, möödumatut väärtust. Kunstis peegeldatud maailm muutub ja inimkond ei saa enam kunagi vaadata teda mineviku silmadega. Iga antud epohhi kunst väljendab mitte ainult tema eneseteadvust. Ta kujutab endast inimese poolt objektiivse maailma mõistmise teatud etappi. Kujutamisvahendite rikastamine, üha rikkama inimlike mõtete, tunnete ja huvide gamma peegeldamine, psühholoogilise iseloomustuse süvenemine ja lõpuks kunsti kasvav massilisus — kõik see annab tunnistust sellest, et ka kunstilise teadvuse sfääris toimub progress. Kunstilised väärtused, mida iga rahvas annab maailma kultuuri varaaita, moodustavad kallihinnalise pärandi. Selle põhjalik omandamine on kunsti edasise arengu ja rahva vaimse kultuuri rikastamise vältimatu tingimus.

Okkaline, keeruline ja piinarikas on kunsti arenemise tee ekspluataatorlikes ühiskondades. Progressiivne kunst, mis väljendab ühiskonna eesrindlike jõudude ideaale, rõhutud rahva huve, on astunud ja astub konflikti ekspluataatorlike klasside egoistlike huvidega. Valitsevad klassid püüdsid kõigest jõust allutada kunsti oma huvidele ja sundida teda loobuma elu tõepärasest kujutamisest. Eriti raskeks osutus kunsti olukord imperialismi perioodil. Kapitalistliku elulaadi kriitikas saavutas realistlik kunst suure teravuse ja ilmekuse. Ent tervikuna elab kaasaegne kodanlik kunst üle sügavat kriisi.

Kunsti esteetiline väärtus seisab kahe alge — elu esteetilise peegeldamise ja kunstiteose enda esteetilise väärtuse lahutamatus ühtsuses. Kunstis peab olema kaunis nii sisu kui ka vorm. Seejuures on üks ilma teiseta võimatu. Formalistlike voolude gnoseoloogiliseks allikaks kunstis on kunstilise kujundi loomise ühtede või teiste formaalsete, tehniliste võtete absolutiseerimine. Mingi kunst pole mõeldav ilma tinglikkuseta, sümboolikata, lakonismita, ekspressionismita ja teiste tegelikkuse kunstilise reprodutseerimise võteteta. Kuid kõigil neil võtetel pole iseseisvat tähendust: nad on tähtsad ainult tegelikkuse realistliku peegeldamise üldise ülesande lahendamise vahendina. Sisutut vormi kunstis ei esine, nagu ei esine ka vastupidist — vormitut sisu. Just sellepärast, et kaas-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, стр. 736.

aegse kodanliku kunsti sisu on vaene ja reaktsiooniline, jõuab ta enamikus vormi katastroofilisele lagunemisele, isegi tema täielikule eitamisele abstraktsionismis. Kodanlik individualism, igasuguste moonutuste mälumine, põhimõtteline loobumine rahvalikkusest ei saagi kunstis millelegi muule viia. Värviplätserdistes, joonte rägastikus, «muusika» metsikus lõginas, ulgumises ja haukumises väljenduvad «peened vihjed sellele, mida keegi ei tea». Väga täpse iseloomustuse niisugusele kunstile andis A. V. Lunatšarski: «Te joonistate keha, mis tuletab meelde kaltsudest nukku, ja varustate selle tohutu, inimesele ligilähedaste joontega munakujulise peaga ja jõllitavate silmadega ning kirjutate alla midagi «Igaviku» või «Mõtiskluse» taolist. Muidugi, paljud kiruvad, kuid leidub rafineeritud eesleid, kes ütlevad: «Midagi siin ikkagi on.»

Abstraktsionism asendab realismi kunstis mingi müstilise «vaimse reaalsuse», intuitiivse energia esemetu väljendamisega ja muude subjektivistlike võtetega. See pole muidugi muud kui kunsti hävitamine ja peegeldab reaktsioonilisi tendentse kaasaegse kodanliku kultuuri arengus, tema degradatsiooni.

Sotsialistlik kunst ja tema osa kommunismi ehitamisel

Sotsialistliku ühiskonna tekkimisega vabanes kunst ekspluataatorlike klasside survest. Ta sai kõige laiemad võimalused arenemiseks. Juhindudes kaasaja kõige eesrindlikuma maailmavaate — marksismi-leninismi printsiipidest, teenib sotsialistlik kunst rahva huve, väljendab töötava inimkonna kõige kaunimaid ideaale — kommunismi ideaale.

Meie kunsti põhiprintsiip on sotsialistliku realismi printsiip. Realistliku kunsti ülimaks esteetiliseks nõudeks on elutõe näitamine. Kuid realism pole elu passiivne peegeldamine. Näidates elu, suhtub kunstnik-realist kujutatavasse protsessi aktiivselt. Ta pole alati rahul sellega, mida ta näeb ja reprodutseerib. Ta on rahul ühega ja pole rahul teisega, ta ülistab eesrindlikku ja mõistab hukka vananenut. Järelikult on realism kunstis elu tõepärane kunstiline kujutamine kunstiliste kujunditega, mitte juhusliku, vaid tüüpilise, põhilise kujutamine. Kuid sotsialistlik realism on eriliiki realism. Mineviku realism kandis peaasjalikult kriitilist iseloomu. Ja see oli loomulik: suured kunstnikud, kes elasid ekspluataatorliku korra tingimustes, paljastasid ebaõiglust ja rõhumist, mis valitsesid tolleaegses ühiskonnas. Nende peamine ülesanne seisis selles, et purustada vana maailm. Muidugi näitasid nad ka uue võrseid, kuid peamine raskuspunkt kandus ikkagi kriitikale, äraelanud maailma paljastamisele.

Sotsialistlik realism on samuti kriitiline, revolutsiooniline ja vaenulik kõige vananenu suhtes. Kuid temas astub esiplaanile *loov* külg — rahva poolt loodava uue eeliste ja rikkuste avamine.

Sotsialistlikku realismi iseloomustavad parteilisus ja kõrge ideelisus. Ta abistab parteid ja rahvast aktiivselt võitluses kommunismi eest. Ta peab otsustavat võitlust vana iganditega.

Ta õpetab iga kunstnikku ja kunstitegelast olema valvel rahva ja kommunismi huvide eest. Ideelisus ja parteilisus on sotsialistlikus kunstis lahutamatult seotud rahvalikkusega. Kui partei on rahva avangard, siis ka sotsialistliku realismi parteiline kunst väljendab rahva huve, peegeldab rahva elu, teenib rahvast, varustades teda võimsa relvaga võitluses kommunismi eest.

Sotsialistlik realism on kunstiline meetod, mis seisneb oskuses hinnata olevikku teaduslikult ettenähtava tuleviku positsioonili, märgata ümbritsevas tegelikkuses selle uue kujunemist ja kujutada seda kunstilises vormis. Näidates olevikku, kutsub sotsialistlik realism tulevikku, avab uue maailma ehitamise perspektiivid. Sotsialistlik realism ülistab ekspluateerimisest vabastatud loova töö rõõmu, ülistab tööinimest ja piitsutab kõike, mis segab kommunismi ehitamise suurt üritust. Sotsialistlik kunst ammutab oma kujundid meie sisurikkast elust, loovast tööst ja meie rahva kangelaslikust ajaloost. Kõik meie suure maa rahvad arendavad oma kunsti — sisult sotsialistlikku ja vormilt rahvuslikku. Sotsialistlik kunst toetub rahva parimaile minevikutraditsioonidele.

Võitlus sotsialismi ja kommunismi eest, rahu, vabaduse ja rahvaste sõltumatuse eest äratab masside loovad jõud. Sotsialism kindlustas rahva loomingu õitsengu kõigis tema avaldustes. Meie kunsti iseloomustavaks jooneks on loomingu massilisus, kunstilise kultuuri omaksvõtmise massilisus.

Parimad nõukogude kunstiteosed etendavad suurt osa ühiskonna ümberkujundamises, sest nad teenivad peamist eesmärki — vastavad rahva esteetilistele vajadustele, arendavad inimeses võimet tunda, mõista ja hinnata kaunist elus ja kunstis ning kasvatavad vajadust ja võimet luua kaunist kõigis ühiskondliku elu ja kunsti valdkondades. Kunst tungib üha laiemalt ja laiemalt vaimse ja materiaalse tootmise valdkondadesse. Ta kaunistab inimeste elu, annab suurepärased esteetilised omadused asjadele, mis moodustavad inimese igapäevase ümbruse, kasvatavad temas loovat fantaasiat ja lugupidamist töö vastu.

Kommunistlik partei hoolitseb pidevalt meie kunsti õige arenemise eest. Ta võitles ja võitleb kodanlike mõjude kunstilisse loomingusse tungimise vastu, formalismi ja naturalismi vastu, kõige selle vastu, mis segab kommunismiehitajate väärilise kõrge revolutsioonilise kunsti arenemist. Partei nõuded kunstile väljenduvad eelkõige kunsti sidemete tugevdamises rahvaga, sotsialistliku realismi edasises arendamises ja rikastamises, leninlikes kunsti parteilisuse ja rahvalikkuse printsiipides. Kunst on võimsaks ideoloogiliseks vahendiks töötajate kommunistlikul kasvatamisel. Partei seab kunstitegelaste ette ülla eesmärgi — luua rahva jaoks, kommunismi nimel, luua sügavamõttelisi ja emotsionaalseid teoseid, avada neis uue maailma ülevus ja ilu, teenida inimeste ideelist ja kõlbelist arendamist.

7. Teadvuse religioosne vorm

Religiooni mõiste

Engelsi sõnade kohaselt, igasugune religioon pole midagi muud, kui *fantastiline peegeldus inimeste peades nendest välisjõududest, mis valitsevad nende üle igapäevases elus; peegeldus, milles maised jõud võtavad ebamaiste jõudude vormi.* Igasugune religioon on kootud fantaasia kujudest, kuid mitte igasugune fantaasia pole religioon. Muinasjutus, folklooris ja kunstis ei nõua fantaasia kujuteldava tegelikuks tunnistamist. Religioon aga tunnistab väljamõeldud jumala, kuradi, inglid jms. reaalseiks. Kõigi religioonide ühiseks tunnuseks on usk üleloomulikku.

Kuidas võis juhtuda, et inimesed tagusid endale pähe tobeda usu üleloomulikku? Miks nad lõid kujundid, millel pole originaali, hakkasid uskuma seda, mida üldse ei eksisteeri?

Usu tekkimine üleloomulikku oli ürginimese jõuetuse väljenduseks. See usk on ühiskondliku praktika madala arenemise taseme tulemus: «...metsinimese jõuetus tema võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jne.»[1] Inimest saatsid pidev hirm ja ebakindlus homse päeva ees, õudus näljasurma ees. Tema piinavalt rahutu elu oli täis juhuslikkusi, puudusi ja ohte, kirglikke lootusi ja ootusi, aga tema praktiliste tegude tulemused läksid tihti lahku eesmärkidest ja arvestustest. Asjaolude juhuslikud kokkusattumised, mida ürginimene ei suutnud ette näha, rikkusid kõik tema kavatsused ja sisendasid inimesele meeleheidet ja hirmu tunnetamatute loodusjõudude ja ühiskondlike suhete ees. Ürginimeste elu oli väga sõltuv stiihilistest loodusjõududest. Inimesed ei suutnud veel õigesti seletada niisuguseid loodusnähtusi, nagu äike, välk, vihm, tõusud ja mõõnad, üleujutused, maavärisemised, vulkaanide pursked, haigused, inimeste surm, nende unenäod, psüühilised haigused jne. Vajadus mõtestada neid ja paljusid teisi nähtusi üha kasvas, kuid teadmiste võimalused olid äärmiselt piiratud. Inimesed omistasid loomulikele loodusjõududele ja inimestele ebamaiseid, üleloomulikke omadusi. Sellega üheaegselt tekkis religioosne kultus — religioossete toimingute kogusumma: palved, lausumised, ohverdamised jms. Religioossete uskumuste allikad esinesid mitte ainult ürgühiskonnas, vaid ka hiljem ja säilivad kapitalistlikus ühiskonnas praegugi.

Töötavate masside sotsiaalne allasurutus, «hirm kapitali pimeda jõu ees, mis on pime, sest rahvahulgad ei suuda teda ette näha, mis igal sammul proletaarlase ja väikeperemehe elus ähvardab talle tuua ja toobki «äkilise», «ootamatu», «juhusliku» laostumise, huku, kerjuseks, pauperiks, prostituudiks muutumise,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 64.

näljasurma — see ongi tänapäeva religiooni *juur*, mida kõigepealt ja kõige enam peab silmas pidama materialist...»[1]

Töötajad püüdsid religioonis leida pääsu suurte hädade ja kannatuste eest, mida põhjustab neile ekspluataatorlik ühiskond. Töötuse, vaesumise ja aatomisõja oht sünnitavad ebakindlust ja rahutust homse päeva pärast. Mitte leides tegelikku väljapääsu kapitalistliku ühiskonna sotsiaalsetest vastuoludest, pöörduvad inimesed sageli religiooni poole, mis, nagu neile tundub, on võimeline andma moraalset rahu kõigi murede korral: «nõrkus otsis, nagu alati, päästmist imede uskumisest.»[2]

Religioon on oma olemuselt teadusele võõras ja sellega kokkusobimatu: ta pole teadmine, mis kindlustab inimese jõudu ja võimu looduse üle, vaid pime usk, mis alati oleskleb ainult «pragudes» teadmiste vahel ja on seotud eelkõige hirmutundega: usku ei tõestata, vaid tuntakse.

Religioon pöördub mitte inimese mõistuse poole, mitte praktika, mitte elu poole, vaid tunnete poole. Emotsioonid mängivad religiooni sfääris erakordselt suurt osa. Seda religiooni joont rõhutas N. K. Krupskaja: «Jumalateenistus mõjutab tundeid, annab eredaid emotsionaalseid elamusi. Kõige mõjukam religioon — katoliiklik — hoolitseb iseäranis tunnete mõjutamise eest: kiriklik pidulikkus, lilled, kaunistused, koorilaul, muusika — kõik on suunatud sellele, et siduda religiooni tunnete erutamisega. Samasugune mõte on õigeusu kirikute kaunistustel, vagal kiriklikul laulmisel, kirikukellade helinal jne.» Religioon kruvib kunstlikult üles tunded, lubab inimestele hauatagust õndsust või ähvardab karistuste, needuste, kirikuvande alla panemise, põrgu õuduste, keeva tõrvaga põrgukatlas jms. Äratades inimestes pimedat hirmu ja lootust surematusse, kutsub religioon neid alistuma saatusele.

Religiooni emotsionaalne külg on lahutamatult seotud tema teise elemendi — religioosse kultusega. Teatud kombetalituste süsteem, mida teostatakse usklike inimeste poolt eesmärgiga mõjutada üleloomulikke olendeid, on olemas igas religioonis ja mängib selles erakordselt tähtsat osa. Religioossed kombetalitused, muutudes harjumuseks, hoiavad inimesi tugevasti religiooni kütkes. Need elavdavad ja kindlustavad pidevalt religioosseid ettekujutusi, tugevdavad nende pimedate ja segaste meeleolude voolu, mis on seotud religioossete uskumustega. Religioon ei uuri midagi, ei kontrolli midagi. Ta lausub, kinnitab, nõuab ja ähvardab. Religiooni jutlustajate ettekuulutused pole täitunud ega saagi täituda. Mitte ükski religioosne dogma ei suuda välja kannatada teaduslikku tõestust.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 373.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 192.

Oma sotsiaalselt olemuselt on religioon reaktsiooniline. Ta on vaimse rõhumise, töötajate ideoloogilise orjastamise relvaks, ekspluataatorite võimu kindlustamise vahendiks. Lenin kirjutas: «Religioon on oopium rahvale — see Marxi väljendus on kogu marksistliku maailmavaate nurgakivi religiooni küsimuses.»[1] Plehhanovi sõnade järgi, inimesed otsivad teed taevasse sel lihtsal põhjusel, et nad on maa peal teelt eksinud. Kui inimene usub jumalasse, kes valitseb maailma, siis peab ta paratamatult leppima selle korraga, mis olevat jumala poolt seatud, ja uskuma selle muutmise katsete lubamatust. Kui surelikus inimeses asub surematu hing, siis on maine elu ainult ettevalmistus igavesele õndsusele; kui jumal tegi «võimukandjaile» ülesandeks tuua inimesi enda juurde, siis on vaja neid nurisematult kuulata ja usu nõudmistele alluda. Religioon soovitab seada ette teise põse, kui ühele on löödud; ta tõotab tasu teises ilmas loobumise eest siinses maailmas. Religioon on hukutav mitte ainult vaimselt, vaid ka kõlbeliselt: ta jutlustab kõlblusprintsiipe, millel pole midagi ühist inimliku õnnega. Ristiusu käskude silmakirjalikkus avaldub näiteks selles, et nad käsivad näha tõelist õndsust alandlikkuses ja viletsuses. Just seepärast ei säästa valitsevad klassid jõudu ega vahendeid religiooni toetamiseks, säilitamiseks ja kindlustamiseks.

Olgugi et kapitalistliku ühiskonna tingimused soodustavad religioossete eelarvamuste levikut, on töölisklassi võitlus ja teaduse edusammud käesoleval ajal sealgi religiooni positsioone tugevasti kõigutanud. Teaduslik-ateistlik propaganda, mida teevad eesrindlikud filosoofid ja teadlased, aitab kaasa töötajate teadvuse vabanemisele religioossest uimast.

Religioossed igandid sotsialismi ajal ja nende ületamise teed

Meie maal toimusid sotsialismi ehitamise käigus religiooni olukorras põhjalikud muudatused. Koos kapitalismi hukkumisega kadus töötajate sotsiaalne allasurutus, inimese ekspluateerimine inimese poolt. Kadusid religiooni säilitamisest ja tugevdamisest huvitatud ekspluataatorlikud klassid. Kommunistlik partei hakkas arendama laialdast teaduslik-ateistlikku propagandat. Selle tulemusena vabanes enamik nõukogude kodanikke religioossetest eelarvamustest. Kuid meie ühiskonnas usub veel tunduv osa elanikkonnast jumalasse. Meil tegutsevad kiriklikud organisatsioonid, on olemas erinevate usutunnistuste kultuse teenrid.

Kuidas seletada religioossete igandite olemasolu meie ühiskonnas? Nad eksisteerivad sissejuurdunud harjumusena kui vana ühiskonna pärand. Religioossed traditsioonid, mis kujunesid aegamööda, elavad üle neid sünnitanud tingimused ja muutuvad mõnikord isegi tühjaks vormiks, millel puudub elav sisu. Peale selle säilib ka sotsialismi tingimustes inimeste osaline sõltuvus stiihi-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 369.

listest loodusjõududest: põuad, ikaldused, maavärisemised, üleujutused jms. Need nähtused soodustavad religioossete igandite säilimist ja elavnemist.

Pöördumine religiooni poole toimub meil mõnigi kord selle tõttu, et inimesel juhtus isiklikus elus mingi õnnetus, hingeline vapustus. Ja inimene hakkabki otsima «lohutust». Religioossed uskumused põhinevad, iseäranis vähekultuursetel inimestel, mitte niivõrd teadusele võõrastel mõistuse eksimustel, kuivõrd tunnetel, meeleoludel ja lootusel surematusse. Kirikutegelased ja sektandid kasutavad seda väga osavalt ja peenelt ära. Mõjutades inimese tundeid, annavad nad talle lohutuse illusiooni usu näol. Kirik tõmbab usklikke ligi ka oma kombetalituste ja tseremooniate esteetilise küljega, mida väga osavalt ära kasutatakse.

Religiooni tugevdab ja toetab ka sõjaoht. «Sõda ei saa jätta rahvahulkades esile kutsumata kõige tormilisemaid tundeid, mis hävitavad tavalise unise psüühika seisundi... Hirm ja ahastus. Siit tuleneb religiooni tugevnemine.»[1] Religioon saab säilitada oma positsioone ka sellepärast, et meie maal on veel elanikkonna kihte, kes pole küllalt kultuursed ja küllalt haritud. Fakt, et usklike põhikontingendi moodustavad väheharitud inimesed, pole juhuslik. Üheks Nõukogude Liidus religioossete igandite säilimise tähtsaks põhjuseks on puudused töötajate teaduslik-ateistliku kasvatuse organiseerimises ja meetodites. Tuleb silmas pidada, et religioossed igandid meie maal mitte lihtsalt eksisteerivad, vaid neid juurutatakse ja tugevdatakse aktiivselt kirikutegelaste ning sektantide poolt.

Millised on siis religioossete igandite ületamise teed? Kommunistlik partei on vaenulik igasuguse religiooni suhtes, igasuguse üleloomulikust maailmast kõnelevate teadusevastaste ideede jutlustamise suhtes. Kirik on meil eraldatud riigist ja kool kirikust. Viimasel pole õigust segada ennast riigiasjadesse ega avaldada mõju rahvahariduse sisule ja organisatsioonile. Meie nõuame, kirjutas Lenin, et religioon oleks eraasjaks riigi suhtes, kuid me ei saa muidugi lugeda religiooni eraasjaks meie oma partei suhtes. Meie maal väljakuulutatud südametunnistuse vabadus eeldab nii usuvabadust kui ka religiooniga võitlemise vabadust. Partei seostab võitluse religiooni vastu kommunistliku kasvatuse üldiste ülesannetega, mille osaks on teaduslik-ateistliku maailmavaate omandamine töötajate poolt. Teaduslik-ateistlik kasvatus lülitab endasse antireligioosse kasvatuse perekonnas, koolis, ühiskondlikes organisatsioonides (kommunistlik noorsooühing, ametiühingud jms.); teaduslik-ateistliku propaganda elanikkonna hulgas (loengud, ettekanded, näituste organiseerimine, kino kasutamine, propaganda ajakirjanduse kaudu jms.). Tähtsaks momendiks teaduslik-ateistlikus kasvatuses on individuaalne töö usklikega.

[1] V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 248.

Kõik need masside mõjutamise meetodid teenivad üht eesmärki — meie maa kodanike kasvatamist teadusliku ateismi vaimus, materialistliku maailmavaate vaimus.

Vajalikule tasemele seatud ateistlik kasvatus koolis ja kodus, süstemaatiline teaduslik-ateistlik propaganda, masside kultuurilise taseme pidev tõstmine, nende teadlik ja aktiivne osavõtt kommunismi ehitamisest viivad religioossete igandite järkjärgulisele väljasuremisele. Marx ütles tabavalt religiooni kohta: see on püüdlemine viirastusliku õnne poole ja tuleneb ühiskondlikust korrast, mis vajab illusioone. Religioon kaob niipea, kui massid tunnetavad tõelist õnne ja selle realiseerimise võimalust.

8. Teadvuse teaduslik vorm

Teaduse mõiste

Teaduse moodustavad teadmised, mis on loogiliselt ühendatud süsteemiks ja mida läbib teatud maailmavaade. Teaduse objektiks on loodus, ühiskond ja mõtlemine. Teadus peegeldab maailma mõistetes, kategooriates ja seadustes, millede tõesust kontrollitakse ühiskondliku praktikaga. Teadusliku mõtlemise iseloomulikuks jooneks on kõigi seisukohtade range ja ilmtingimatu *tõestatavus*; midagi ei võeta hea usu peale. Teaduse jõud on tema toetumises faktidele, tema üldistustes, selles, et ta juhusliku, üksiku taga leiab paratamatu ja seaduspärase ning selle alusel näeb ette tulevikku.

Teadus tekkis praktikast ja areneb selle alusel. Materiaalse tootmise vajadused on teaduse peamine liikumapanev jõud. Juba ürgühiskonnas, hankides endale elatusvahendeid, põrkas inimene kokku loodusjõududega. Ta sai neist pealiskaudsed, üsna empiirilised teadmised, mis ei moodustanud veel teadust. Teadus tekkis orjanduslikus ühiskonnas.

Teadus on oma loomult kutsutud kergendama inimeste tööd ja elu, suurendama nende võimu looduse üle, näitama inimestele reaalseid teid ühiskondliku korra parandamiseks. Eesrindlikud teadlased mõistsid alati teaduse teenimist kui oma rahva ja kogu inimkonna teenimist. Teadus laiendab inimese silmaringi, vabastab ta ebausust ja eelarvamustest, aitab kaasa dialektilis-materialistliku maailmavaate kujundamisele.

Teadus on tihedalt seotud filosoofiaga, mis on *üks ühiskondliku teadvuse vorme*. Kaasajal on filosoofilise mõtte kõrgeimaks arenguastmeks dialektiline ja ajalooline materialism — eriline *teadus* looduse, ühiskonna ja mõtlemise arenemise kõige üldisematest seadustest.

Teadus ja ühiskondlik elu

Me juba vaatlesime teaduse erinevaid külgi, teadusliku tunnetuse olemust, tema seost praktikaga, tootmise ja filosoofiaga.

Teadus mängib suurt ja üha kasvavat osa ühiskondlikus progressis. Teadust mõjutavad omakorda antud ühiskonnas valitsevad

majanduslikud suhted, mis määravad teaduse arenemise suuna ja tempo ning tema saavutuste rakendamise iseloomu. Näiteks soodustas oma kujunemise perioodil tormiliselt arenev kapitalistlik tootmine teaduse arenemist, tema paljude harude tekkimist, loodusteaduste varustamist uurimistööde jaoks vajalike tehniliste vahenditega.

Viimaseil aastakümneil on toimunud loodusteaduse kolossaalne progress: uute odavate energiaallikate avastamine, kõige mitmekesisemate omadustega sünteetiliste materjalide loomine, uute sidevahendite väljatöötamine jne. Teaduslikud saavutused valmistasid ette tehnilise revolutsiooni. Inimkonna ees avanesid reaalsed võimalused ühiskonna tootlike jõudude põhjalikuks ümberkujundamiseks, inimese töö kergendamiseks, töö optimaalse efektiivsuse saavutamiseks küberneetika abil. Kuid kas need teadmised tõid õnne kõigile inimestele, kas teadus päästis nad hädast ja viletsusest? Kahjuks seda ei juhtunud. Imperialistlikus staadiumis olev kapitalism paralüseerib gigantsed ühiskondlikud jõud, mis peituvad kaasaegses teaduses ja tehnikas. Järelikult ei suurenda loodusteadus iseendast inimese võimu looduse üle. *Inimese mõju loodusele määrab mitte ainult tootlike jõudude, teaduse ja tehnika arengu tase, vaid ka ühiskondlike suhete iseloom.*

Veel enam, loodusteaduse ja tehnika ühekülgne arenemine kapitalistlike tootmissuhete raamides viis selleni, et inimkonna kohale on kerkinud aatomisõja oht. Silmapaistvad loodusteadlased mõtlevad ärevusega oma teaduslike avastuste tagajärgede üle kapitalismi tingimustes.

F. Joliot-Curie ütles: «Teadlased teavad, kui palju kasu on toonud teadus ühiskonnale; nad teavad ka seda, mida ta praegu võiks saavutada, kui kogu maakeral valitseks rahu. Nad ei taha, et kunagi öeldaks: «Teadus tõi meile hukatuse aatomi- ja vesinikupommide läbi.» Teadlased teavad, et teadus ei saa olla süüdi. Süüdi on ainult need inimesed, kes halvasti kasutavad tema saavutusi.»

Kodanlike teadlaste loominguline tegevus toimub religioosse ja idealistliku maailmavaate atmosfääris. Me ei tohi muidugi unustada teadusliku loomingu ja ideoloogia vahekorra dialektiliselt vastuolulist iseloomu, teaduse kogu keerukust. Lubamatu on lihtsustatud, nihilistlik lähenemine teaduslikele teooriatele selle alusel, et kapitalismi tingimustes saavad uued teaduslikud teooriad idealistliku filosoofilise tõlgenduse.

Loodusteaduse ja tehnika arenemine on seotud teaduse saavutustega nii sotsialistlikes kui kapitalistlikes maades. Toimub võistlus teaduse valdkonnas, mis ei välista teaduslike uurimistööde tulemuste vastastikust kasutamist.

Teistsugune olukord on iseloomulik ühiskonnateadustele. Kodanlikus ühiskonnas eksisteerib kolossaalne lõhe loodusteaduste ja tehniliste teaduste arenemise taseme ning ühiskonnateaduste

taseme vahel. Viimastes toimub faktilise materjali kogumine, ilmuvad uued uurimisvaldkonnad, lahendatakse üksikprobleeme, kuid pole laiu üldistavaid kontseptsioone. Kodanlike sotsioloogide antikommunistlik lähtepositsioon jätab nad põhimõtteliselt ilma võimalusest lahendada ühiskonnateaduste suuri teoreetilisi probleeme. Ühiskonnateadused kapitalistlikus ühiskonnas tegelevad peaasjalikult kodanliku korra apologeetikaga. Marksistid lähevad ühiskondliku arengu protsesside analüüsimisel iseseisvat teed.

Elu on tõestanud, et sotsialistlik kord avaldab tohutut stimuleerivat mõju teaduse arenemisele. Meie teaduse tähtsaim iseärasus on rahvalikkus: teadus teenib rahvast, ja rahval on ennenägematult lai pääs teadusesse. Juba praegu kuulub meie maale eesrindlik positsioon paljudes tähtsates teadusharudes. On teada, et esimesed tähtsad sammud tuumaenergia rahulikuks otstarbeks kasutamisel tehti just meil. Käesoleval ajal see teaduse ja tehnika suund areneb jõudsalt edasi. Tuntud on ka meie maa edusammud uute tähtsate tehismaterjalide saamisel, reas keemiatööstuse harudes, küberneetikas ja matemaatikas. Suurepärased on meie teaduse saavutused kosmose uurimisel.

NLKP programm seab nõukogude teadlaste ette austava ülesande — «kindlustada nõukogude teadusele tema poolt kättevõidetud eesmised positsioonid tähtsamates teadusharudes ja omandada *juhtiv seisund maailma teaduses* kõigis tema põhisuundades.»

Ühiskondlik omand tööriistadele ja tootmisvahenditele, sotsialistliku majanduse plaanipärane iseloom, kommunistliku partei ja Nõukogude riigi pidev hoolitsus teaduslik-tehnilise progressi eest, eesrindliku teadusliku maailmavaate valitsemine meie maal — kõik see tingis nõukogude teaduse kiire tõusu, mis on meie rahva ja kogu progressiivse inimkonna uhkuseks.

Kommunismi laiahaardelise ülesehitamise perioodil on NSV Liidus kavandatud lai teaduslike uurimistööde programm, millel on suur teoreetiline ja praktiline tähtsus. Juhtiv koht on füüsikal, keemial ja bioloogiateadustel, mille edukast arengust sõltub naaberteaduste arenemine, tehniline progress ja rahvamajanduse arendamine.

Ilmseid ja kaalukaid tulemusi annavad mitte ainult praktiliselt ellurakendatud loodusteaduslikud uurimused tehiskaaslaste, uute nisusortide, ravivahendite jne. näol. Kolossaalset praktilist efekti annavad ka ühiskonnateaduste saavutused, mis on ühiskonna arengu juhtimise, majandusliku ja kultuurilise ülesehitustöö teoreetiliseks aluseks.

Juhindudes marksismist-leninismist, teostasid kommunistlik partei ja meie maa töötajad sotsialistliku revolutsiooni, ehitasid üles sotsialismi ja läksid üle kommunismi laiahaardelisele ehitamisele. Arenev sotsialismi süsteem — see on praktikas, rahvaste elus kehastatud marksismi-leninismi teooria.

Kommunismi ehitamise ajastul kasvab veelgi enam ühiskonna-

teaduse kui kommunistliku partei ja sotsialistliku riigi poliitika, majanduse planeerimise, töötajate kommunistliku kasvatuse jne. teoreetilise aluse tähtsus. NLKP programm tõstab kõrgele ühiskonnateaduste vajalikkuse: ühiskonnateadusi käsitletakse programmis kui ühiskonna juhtimise teaduslikku alust.

Me võime planeerida tulevikku, määrata kindlaks kommunismi ehitamise teed, vahendid ja tähtajad just sellepärast, et kommunistliku partei ja nõukogude rahva kogu mitmekesine loov tegevus toetub marksistlik-leninliku teaduse teadlikule rakendamisele meie tingimustes. Nagu ühiskonnateadustel, nii on ka loodusteadustel tähtis osa nõukogude inimese ideoloogilisel kasvatamisel ja teaduslikku maailmavaate kujundamisel. Teadusel on oluline osa võitluses reaktsioonilise kodanliku ideoloogia vastu.

Teadus muutub üha enam *vahetuks tootlikuks jõuks* ja tootmine — kaasaegse teaduse tehnoloogiliseks rakenduseks. Uus ajastu tehnika arenemises on seotud saavutustega automaatika valdkonnas, elektroonika ja arvutusmasinate ilmumisega. Need loovad võimaluse üleminekuks automatiseerimise kõrgematele vormidele — tsehhide ja tehaste automatiseerimisele — ja selle alusel töö tootlikkuse järsuks tõstmiseks. Marxi sõnade järgi kujutab teadus endast mitte ainult ühiskonna vaimset, vaid ka *praktilist* rikkust. Muutudes tootmistegevuse vajalikuks elemendiks, kehastudes igas tootlike jõudude materiaalses elemendis — inimestes, tehnikas ja tehnoloogias, seejärel tööobjektis ja lõpuks tööproduktis —, hakkab teadus funktsioneerima kui spetsiifiline ühiskondlik tootlik jõud.

Teaduse muutumises vahetuks tootlikuks jõuks avaneb ühiskondliku tootmise küpsus, teaduse kui ühe «inimese olemusliku jõu» küpsus, inimese küpsus, kes saavutab sellise arenguastme, et ta vähemalt oma tegevuse otsustavas sfääris hakkab juhinduma teaduse printsiipidest ja järeldustest. See loob tingimused kogu ühiskondliku elu revolutsioneerimiseks. Seepärast on teaduse kui vahetu tootliku jõu arenemine ka ühe tähtsaima ühiskondliku progressi teguri väljendus.

Ajalooline progress

1. Ajaloolise progressi mõiste

Ühiskondliku progressi teooriate ajalugu

Ajaloolise progressi mõiste, nagu eespool juba öeldud, ilmus sotsioloogilistes vaadetes esmakordselt kapitalismi kujunemise epohhil. Kapitalismi sünd ja sellega seotud ühiskonna arenemise tempo kiirenemine tekitasid lootuse, et mõistuse riik on mitte meie selja taga, vaid meie ees, et maailma teaduslik tunnetamine läheb edasi. Turgot kirjutas: «Kogu inimsugu, elades vaheldumisi üle rahu ja rahutust, õnnelikke aegu ja viletsuse aastaid, sammub alati, ehkki aeglase sammuga, üha suurema täiuse poole.»

Ühiskondliku progressi optimistlikud ideed põhjendasid feodaalsete suhete purustamist ja tõstsid ajaloo lõppeesmärgiks tõusva kodanluse ideaalid.

Hegeli sõnade järgi on ajalugu mitte lihtne muutumine, vaid progress vabaduse tunnetamisel, kus vana on uue vundamendiks. Tõusva kodanluse tohutud edusammud joovastasid tema ideolooge, kes nägid igas uues saavutuses ajaloolise progressi võitmatuse tõestust. Kuid proletariaadi ilmumine poliitilisele areenile Inglismaal ja Prantsusmaal sünnitas kodanluse hulgas rahutust tema sotsiaalse valitsemise igavese kestmise pärast ja progress kaotas tema silmis oma veetlevuse. Võitnud kapitalismi perioodile vastasid mõõdukamad ideed ühiskonna arenemisest, mida nimetati «ajalooliseks evolutsiooniks» (Comte, Spencer). Imperialismiajastu ideoloogiale on aga iseloomulik loobumine progressi ideest ja sotsiaalse pessimismi kontseptsioonide (Nietzsche, Spengler) levimine, ajaloo ringkäigu teooria (Toynbee, Sorokin) taassünd, müstilise «maailma lõpu» ootamine (Berdjajev jt.) ning ka kõik võimalikud subjektivistlikud kontseptsioonid.

Kuulduvad sünged hääled: elu on vastik ja kole. Need meeleheiteideed leidsid oma väljenduse Nietzsche maailmavaates. See sünge mõtleja väitis, et inimkonna progressi illusioon põhineb maailma eesmärgipärasuse vääral ideel. Harjumus eeldada igas

protsessis eesmärki sünnitab idee sellest, et maailm läheneb mingile täiuslikkuse seisundile. Kuid ajaloos pole eesmärki, ja järelikult pole ka progressi. Nietzsche pooldas «igavese tagasipöördumise» ideed. See idee lähtub sellest, et miski uus on «kosmiliselt» võimatu, seepärast pole inimkond võimeline astuma üle sellest staadiumist, millel ta praegu asub, s. o. kapitalismist. Järelikult on kapitalism vältimatu, igavene, fataalne, seepärast peab teda armastama, nagu armastatakse saatust. See armastus avaldub tugevatel ja nõrkadel erinevalt: esimestel «kui võimutahe», teistel kui alandlikkus. Nii põhjendatakse inimvihkajalikku teesi «äravalitutest», kelle osaks on igavene võimupüüdlus, ja «massist», kes on rõhujaile alandlik. Pole juhuslik, et taoline ajaloofilosoofia kuulus fašistliku ideoloogia arsenali.

Vastavalt kapitalismi sisemiste ja väliste vastuolude teravnemisele imperialistlikul staadiumil muutusid tema ideoloogide ennustused üha kurjakuulutavamateks. Üha laiema leviku osaliseks said katsed tõestada, et kaasaegne epohh on tsivilisatsiooni hukkumise või vähemalt seisaku epohh. Selles, muuseas, seisneb ajaloolise ringkäigu, «tsüklilisuse» teooria edu saladus kodanlikus maailmas. Selle esitas saksa filosoof Spengler ja seda propageerib praegu inglise ajaloolane ja sotsioloog Toynbee.

Ringkäiguteooria kohaselt saavutab inimkond arenemises piiri, peab laskuma uuesti metsluse seisundisse ning uuesti sellest väljuma.

Terve rida kodanlikke filosoofe otsivad põhjendust ajaloo lõpu ideele reaktsioonilises religioosses õpetuses maailma lõpust ja viimse kohtupäeva saabumisest. Üheks selle suuna innustajaks oli vene emigrant Berdjajev. Selle religioosse kontseptsiooni pooldajad sotsioloogias apelleerivad Johannese Ilmutusraamatule — kristlikule teosele, milles fantastiliste nägemuste kujul jutustatakse niinimetatud ilmutustest maailma saatuse, Kristuse tuleku jms. kohta.

Kodanliku maailma esindajate maailmavaade on täis sügavat pessimismi. Nad mõistavad, et kodanlik maailm laostub ja on määratud hukkumisele. Muidugi pole puudust kodanluse ideoloogidest, kes püüavad teha head nägu halva mängu juures, püüavad julgustada iseennast ja teisi, puhuda lõkkele usu kodanlikku tsivilisatsiooni. Kuid läbi tehtud reipuse tungib üha sagedamini meeleheide. Ameerika filosoof H. Reichenbach kirjutas: «Pime, kes on kaotanud tee mägedes, kobab kepiga teed. Ta ei tea, kuhu viib teda rada ja kas ei vii see teda nii lähedale kuristiku servale, et ta kukub põhjatusse sügavikku. Kuid ta ikkagi läheb, samm-sammult kobades oma teed: sest kui eksisteerib mingi võimalus tihnikust väljapääsemiseks, siis peitub see väljapääsu otsimises piki teeäärt. Me vaatame kui pimedad tulevikku, kuid me hoiame kinni oma rajast.»

Kodanlikud ideoloogid püüavad inimesi ideeliselt desarmeerida,

paralüseerida nende püüdu sotsiaalsetele ümberkujundustele valelike arutlustega inimkonna ja isegi maakera vältimatust hukkumisest. Kas maksab võidelda, püüda parema tuleviku poole, hoolitseda tulevaste põlvede eest, kui maakera asustavad inimesed niikuinii hukkuvad kosmiliste kehade kokkupõrke või päikese energia otsalõppemise tagajärjel, juhul kui nad juba enne ise ei hävita end aatomipommidega.

Üks peamisi reaktsionääride poolt rakendatavaid ideoloogilise mõjutamise vahendeid on pessimismi külvamine parema tuleviku võimalikkuse suhtes, hirmutamine tulevikuga, mida kirjeldatakse süngetes toonides. Seda tehakse selleks, et ilustada armetut tänapäeva ja sundida inimesi leppima olemasolevaga.

Kapitalism elab üle oma langust. Ta on ühiskonna arenemise piduriks. Oma klassi langust aga esitavad kodanluse ideoloogid kogu ühiskonna langusena. Kuid igaühele on selge, et kellelgi pole õigust laiendada kapitalismi paratamatut hukkumist kogu inimkonnale. Kodanlikud sotsioloogid kõnelevad üha sagedamini «teadvuse kriisist», «mõistuse krahhist», «usu ja programmi puudumisest». Prantsuse teadlase B. Laverne'i sõnade järgi, on kunagi sotsiaalse progressi avangardis olnud lääneriigid alates sotsialistliku revolutsiooni aegadest Venemaal pöördunud mineviku ideede poole. Kaasaegse kodanluse ideoloogide kohta käivad täielikult Talleyrand'i sõnad, mis ta ütles Bourbonide kohta: «Mis sa nendega teed: üldiselt paigutas loodus silmad kõigil inimestel ette, kuid Bourbonidel asuvad silmad taga ja nad vaatavadki tagasi.»

Mõned kaasaegsed kodanlikud ideoloogid, näiteks B. Russell, ei eita ajaloolist progressi, kuid käsitavad seda idealistlikelt, subjektivistlikelt positsioonidelt. Ühiskondlik progress eksisteerib nende arvates ainult selle inimese teadvuses, kes hindab ajaloolisi sündmusi.

Kõrvuti tsivilisatsiooni degradeerumise ja hukkumise prohvetitega ning Russelli tüüpi filosoofide sotsioloogiliste kontseptsioonidega, mis kuulutavad küsimuse ajaloolise arenemise teedest teaduslikult lahendamatuks, ilmub legend «õitsvast» kapitalismist, mis ei tundvat sotsiaalseid konflikte ja realiseerivat võrdõiguslikkuse ja isiksuse vabaduse eraettevõtluse tingimustes. Kuid ühelgi sellisel kontseptsioonil pole alust. Nad on välja mõeldud rahvamasside valvsuse uinutamiseks.

Nagu näitab XX sajandi ajaloo kogemus, seisab sotsiaalse progressi ainus tee kapitalismilt kommunismile üleminekus.

Ajaloolise progressi objektiivne kriteerium

Inimkonna ajalugu, milles on selgelt eraldatavad staadiumid, ei sarnane hoopiski sirgjoonele. Ajaloo progressi iga skeem on lihtsam reaalsest ajaloost, mis on alati rikas siksakkide ja sügavate vastuolude poolest.

Milles on siis ajaloo põhiline mõte? *Inimese* arenemises. Tema

on ajaloolise draama autor, näitleja, vaataja ja lõppeesmärk, kõik ülejäänu aga on ainult *vahendiks*.

Inimsoo tekkimise ja arenemise protsess oli raske ja piinarikas. Pöördudes mõttes samm-sammult tagasi ajaloo sügavikku, me näeme pidevalt üksteist vahetavate inimpõlvkondade ahelat. Igaüks neist sündis, elas, võitles ja lahkus maailmast. Ainult vähesed tegid oma nime surematuks ja jäid elama inimkonna mällu. Maailma ajaloo kangas koosneb igavesti katkevaist indiviidide eludest ja katkematust ahelast, mis on loodud nende pingutustega.

Pika ja okkalise tee on inimkond läbi käinud alates ürgkarjast kuni kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ülesehitamiseni, kivikirvest aatomienergia ja automaatika kasutamiseni, laagripaigast lõkke ümber ja onnist kaasaegsete gigantsete linnadeni, hulkuvatest metslaste kollektiividest suurte rahvusteni, mütoloogiliste väljamõeldistega läbipõimitud primitiivsetest teadmistest sügavale universumi saladustesse tungimiseni. Kuid inimkond on kulutanud palju mõistust ja füüsilist jõudu ka eksiteedel.

Personifitseerides ajalugu jumalanna Klio kujus, andis inimlik fantaasia talle verised jooned. Ja see pole juhuslik. Ajaloo «näitelaval» on mängitud arvutu hulk suuri ja väikesi, kangelaslikke ja jubedaid stseene. Veristes sõdades kuhjasid inimesed kokku laipade mägesid. Inimkonna ajaloo 6 tuhande aasta vältel on maakeral olnud umbes 14 tuhat sõda, mis nõudsid kolm miljardit kuuskümmend miljonit inimelu. See on tunduvalt suurem inimeste arvust, kes praegu elavad kogu maakeral*; 3600 aasta vältel on ajaloolased registreerinud ainult 292 rahulikku aastat. Väheste kuude, päevade ja isegi tundide vältel hävitati see, mis oli loodud aastakümnete ja aastasadade jooksul.

Ajaloos tekkisid võimsad riigid, õitsesid kolossaalsed impeeriumid, hiljem nad aga hukkusid. Suurtest muutusid nad väikesteks, rikastest — kerjusteks. Kogu antagonistlike ühiskondade ajalugu on vastandlike klasside terava võitluse pidev ahel: orjad võitlesid orjapidajatega, pärisorised talupojad mõisnike ja feodaalidega, töölised kapitalistidega. Sotsiaalsete revolutsioonide tules hävis ühtede klasside võim ja sündis teiste võim. Purustati ja purunesid tsaaride ja kuningate troonid, kisuti peast kroonid ja peadki lendasid tihti õlgadelt. Vastandlike sotsiaalsete jõudude, vana ja uue, sündiva ja vananeva võitluses inimkond liikus ja liigub lakkamatult edasi. Ühiskondliku progressi tempo muutub iga aastaga üha kiiremaks, ajalugu aga üha küllastatumaks ja huvitavamaks. Ajalooline progress on vaieldamatu ja erakordselt paljutahuline fakt, täis sisemisi vastuolusid. Ajalugu tunneb mitte ainult pause järkjärgulisuses, vaid traagilisi katastroofe, mis viisid hukkumisele terved tsivilisatsioonid, nagu see juhtus näiteks maiade kultuuriga. Palju helget ja kurba, üllast ja vastikut on toimunud ja

* 1965. aasta lõpuks ületas Maa elanikkond 3,3 miljardi piiri. *Toim. märk.*

toimub ajaloos. Kuid see ei anna meile õigust Štšedrini kangelase kombel lihtsalt konstateerida seda, et elus on palju keerulist ja «üldse igasugust».

Progressi ei või vaadelda abstraktselt. Ta pole ajalooprotsessi iseeneslik olemus või teisest maailmast antud eesmärk. A. I. Herzen kirjutas: «Kui progress on eesmärk, siis kelle jaoks me töötame? Kes on see ebajumal, kes töötajate lähenemisel autasu andmise asemel taganeb ja lohutuseks kurnatud ja hukkumisele määratud hulkadele, kes talle karjuvad: «surmaminejad tervitavad sind», kibeda irvitusega vastab, et peale nende surma saab maa peal kaunis olema?»

Ajalooline progress realiseerub objektiivsete põhjuste järgi, *uue võitmatuse* tõttu. Analoogia liikide bioloogilise evolutsiooniga aitab meil mõista asja olemust. Bioloogiline progress on selle tagajärg, et võitluses olemasolu eest jäävad elama täiuslikumad. Neil on rohkem šansse säilimiseks ja edasiarenemiseks. Ühiskonna arenemine toimub seaduste järgi, mis erinevad bioloogilise evolutsiooni seadustest. Ühiskondliku formatsiooni eluvõime on tingitud majandusliku korra täiuslikkusest. Tootlikel jõududel on pidurdamatu arenemise tendents. Inimeste vajadused sunnivad neid arendama tootmisvahendeid. Kuid tootlike jõudude arenemine ja eelkõige tehniline progress, mis teostub nende või teiste tootmissuhete raames, viib aja jooksul selleni, et need kunagi kujunenud suhted muutuvad kitsasteks, takistavad ühiskonna tootlike jõudude edasist arenemist. Sotsiaalne revolutsioon pühib minema vanad ja kehtestab uued tootmissuhted, mis avavad uued võimalused tootlike jõudude sotsiaalseks progressiks. Selles peitub ajaloolise progressi peamine põhjus.

Ühiskondlik elu on äärmiselt mitmekülgne moodustis, mis lülitab endasse terve rea erinevaid üksteisest sõltuvaid süsteeme, mis arenevad ebaühtlaselt.

Tihti otsitakse progressi kriteeriumi kõlblussuhete sfäärist: kas on suurenenud inimliku õnne summa? Mõned püüavad võtta progressi aluseks teaduse, kunsti ja hariduse arenemise.

Progressi võib leida tõepoolest kõigis või peaaegu kõigis sotsiaalse elu sfäärides — tervishoius ja olustikutingimuste paranemises, keele täiustumises jms.

Kuid selleks et otsustada kogu ühiskonna, aga mitte tema üksikute külgede progressiivse arenemise üle, on vaja mingit fundamentaalset kriteeriumi. Niisuguseks kriteeriumiks on eelkõige *tootlike jõudude arenemise tase ühtsuses tootmissuhetega.*

Progressiivsem on see ühiskondlik formatsioon, mis avab uued võimalused tootlike jõudude arenemiseks, tõstab nad kõrgemale tasemele ja kindlustab kiirema kasvutempo. Me teame, et tootlike jõudude arenemise tasemest sõltuvad lõpptulemusena ühiskondliku elu kõik ülejäänud küljed, sealhulgas ka vaimse kultuuri tase. Kuid tootlike jõudude arenemise tase on ajaloolise progressi kül-

laldaseks mõõdupuuks ainult ühtsuses vastava tootmissuhete süsteemiga: materiaalsete ja vaimsete väärtuste tootmise võimalused ei ühti alati sellega, mida ühiskond tegelikult toodab ja millisel määral toodetavad hüved saavad kõigi ühiskonnaliikmete osaks.

Järelikult, ajaloolise progressi kriteeriumi vaatlemisel on vaja lähtuda mitte ainult tootmise arenemise tasemest või selle arenemise tempost, vaid ka töötajate elutasemest ning rahva heaolu kasvu tempost. Tootmise tase sotsialistlikul ja kapitalistlikul maal, näiteks NSV Liidus ja Ameerika Ühendriikides, võib olla ühesugune, kuid selle sotsiaalsed tagajärjed erinevad nagu taevas maast.

Selle või teise ühiskondliku süsteemi üleoleku hindamisel on suur tähtsus ka tema suhetel inimkonna põhiliste sotsiaalsete probleemidega. Meie ajal on need rahu ja sõja, häbiväärse koloniaalsüsteemi likvideerimise, Aasia, Aafrika ja Ladina-Ameerika rahvaste sajandilise mahajäämuse ja viletsuse probleemid. Rahvusliku vabastusliikumise hoog pühib minema võõramaiste anastajate võimu ja heidab väljakutse koloniaalriikidele, nõudes õiglast hüvitust kolonisaatorite poolt toimepandud ebaõigluse ja kuritegude eest. Progress eeldab rõhumise kõigi vormide likvideerimist. Kas võib pidada progressiivseteks sotsiaalseid süsteeme, mis tegutsevad nende kardinaalsete kaasaegse tsivilisatsiooni probleemide lahendamise vastu? Muidugi ei või.

Tootlike jõudude arenemise tase näitab inimese looduse üle valitsemise astet, tootmissuhete iseloom aga annab tunnistust ühiskondliku korra enda küpsuse astmest. See ühiskonnakord, mis annab rahvale rohkem ainelisi hüvesid ja piiramatud võimalused vaimseks arenemiseks — see ühiskonnakord on progressiivne ja temale kuulub tulevik.

Rangelt teadusliku kriteeriumi valgusel on ürgkogukondlik, feodaalne, kapitalistlik ja kommunistlik formatsioon inimkonna ülemaailmse ajaloo progressiivse liikumise paratamatuteks faasideks. Seni kui antud formatsioon areneb progressiivses liinis, on progressiivne kõik see, mis aitab kaasa tema kindlustamisele. Näiteks, kui julm ka oli antiikne orjus, oli ta ajalooliselt paratamatu ja selles mõttes ka progressiivne. Kui aga formatsioon astub seisaku ja roiskumise perioodi, siis muutub progressiivseks see, mis murrab tema alused, ja kõikvõimalikud katsed pidurdada seda protsessi on reaktsioonilised. Selles on mitte ainult progressi kriteerium, vaid ka reaktsiooni mõõdupuu.

Sellest faktist, et ühiskondliku progressi aluseks on tootmisviisi arenemine, tuleneb tähtis sotsioloogiline järeldus: ühiskonna progressiivne liikumine, selle liikumise suund on ajalooliseks paratamatuseks: ei üksikud isikud, partei ega isegi klassid ei saa seda liikumist peatada.

Nagu teada, on seda laadi katseid korduvalt tehtud, kuid need on iga kord lõppenud krahhiga. Imperialistid tahtsid omal ajal

kodusõja teel, mis liitus rahvusvahelise kapitali interventsiooniga, taastada kapitalistlikku korda Nõukogudemaal. Kuid need katsed osutusid asjatuiks.

Kõrvuti mainitud ajaloolise progressi liinidega, seoses nendega ja sõltuvalt neist eksisteerib veel üks oluline inimkonna progressiivse arenemise liin. Jutt on inimeste vaimsest arenemisest. See protsess leiab oma väljenduse inimese vajaduses tunnetada maailma teaduslikus, filosoofilises ja esteetilises vormis ning selle vajaduse rahuldamises, samuti ülla, tõeliselt inimliku moraali, enesest ja teistest kõrge lugupidamise moraali normide järgi elamise vajaduse arenemises ja rahuldamises. Inimene esineb ajaloos nii peamise tootliku jõuna kui ka nendest või teistest tootmissuhetest osavõtjana. Seepärast on objektiivne ja paratamatu progress tootlike jõudude ja sotsiaal-majanduslike suhete sfääris võimatu ilma inimisiksuse vastava vaimse arenemiseta.

2. Ajaloolise progressi tüübid

Ajalooline progress ekspluataatorlikes ühiskondades

Progressiivne arenemine toimub kogu inimkonna ajaloo vältel. Kuid selle tüübid ja tempo on üsna erinevad. Nad on tingitud ühiskondliku korra loomusest. Ürgkogukondlikule, orjanduslikule ja feodaalsele korrale oli omane äärmiselt aeglane arengutempo. Häda, viletsus, harimatus, mahasurumine ja sundimine saatsid inimesi nende ajaloolise progressi teel. Nad varjasid progressi enda fakti. Kuid läbi inimeste viletsuse, kannatuste ja võitluse tõusis ühiskond madalamatelt astmetelt kõrgematele.

Kapitalism lõi võimaluse tootlike jõudude, tehnika, teaduse ja kultuuri kiiremaks arenemiseks. Kuid kapitalismi edusammud on töötajate julma ekspluateerimise tulemus. Kapitalismi sünd on kirjutatud «inimsoo ajaraamatusse tule ja verega».[1] Kapitalistlik tootmine arenes, tööline aga muutus masina ripatsiks. «Me näeme, et masin, millel on imeline jõud vähendada ja teha viljakamaks inimese tööd, viib näljale ja ületöötamisele. Uued avastatud rikkuseallikad muutuvad mingil imelikul saatuse needusel viletsuse allikaiks... Samal määral kui kogu inimkond omandab võimu looduse üle, näib üksik inimene muutuvat orjaks teiste inimeste läbi või omaenese nurjatuse tõttu. Näib, et isegi teaduse puhas valgus ei või särada teisiti, kui ainult harimatuse pimedal foonil.»[2]

Iga süsteemi arenemises eksisteerib vastastikune seos rea tema juhtivate elementide vahel. Tootlikud jõud on sotsiaalse süsteemi juhtivad elemendid. Nad ennetavad oma arengus tema teisi ele-

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622.
[2] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 278—279.

mente, mis lõpptulemusena järgnevad neile ja tõusevad nende tasemeni. Selle tulemusena muutub terviku struktuur. Sotsialismieelsetes formatsioonides ühiskonna ühed elemendid arenesid teiste arvel: ajalooline progress kandis ebaühtlast iseloomu. «Et tsivilisatsiooni aluseks on ühe klassi ekspluateerimine teise poolt, siis toimub kogu ta areng pidevas vastuolus. Iga edusamm tootmises on ühtlasi samm tagasi rõhutud klassi, s. o. suure enamuse olukorras. Iga hüve ühele on paratamatult õnnetuseks teistele, iga uus ühe klassi vabanemine on uueks rõhumiseks mõnele teisele klassile.» [1]

Klassilistes antagonistlikes formatsioonides viib tehnika ja teaduse progress inimeste massilise hävitamise üha ähvardavamate vahendite ilmumisele. Suhteliselt kõrge elatustase vähestes arenenud kapitalistlikes maades on saavutatud tunduval määral kolooniate halastamatu ekspluateerimise ja riisumise hinnaga. Kuna ettejõudnud maad kasutavad oma eelist oma võimu kindlustamiseks ülejäänute üle, siis see lõhe arengutasemete vahel ei kao, vaid süveneb veelgi. Ebaühtlus avaldub mitte ainult erinevate maade ja rahvaste arenemises, vaid ka antud sotsiaalse süsteemi erinevate elementide arengus. Marx märkis, et «kapitalistlik tootmine on vaenulik vaimse produktsiooni teatud harude suhtes, näiteks kunsti ja poeesia suhtes».[2] Kapitalism lõi ennenägematu vajaduste ja inimtegevuse vormide rikkuse. Koos sellega ta määras aga töötajad ühekülgsele, nüristavale, inimisiksust sandistavale tööle.

Progressi vastuolulisus klassilis-antagonistlikes formatsioonides väljendub ka selles, et tõusuperioodid asenduvad aeg-ajalt languse- ja reaktsiooniperioodiga. Sõjad ja majanduslikud kriisid viivad osa tootlike jõudude hävitamisele. Kui aga antud formatsioon astub arenemise regressiivsesse faasi, siis ta pidurdab progressi üldse, ja väljapääsu olukorrast toob ainult sotsiaalne revolutsioon. «Kapitalism on progressiivne, sest ta hävitab vanad tootmisviisid ja arendab tootlikke jõude, ja samal ajal, teataval arenemisastmel, pidurdab ta tootlike jõudude kasvu. Ta arendab, organiseerib ja distsiplineerib töölisi, — ja ta surub, rõhub, viib mandumisele, viletsusele jne.»[3]

Kapitalism tervikuna aheldab üha enam kaasaegsete tootlike jõudude arenemist. Inimkond astub teaduslik-tehnilise pöörde perioodi, mis on seotud aatomienergia rakendamise, kosmose vallutamise, keemia arenemise, tootmise automatiseerimise ja teiste teaduse ning tehnika suurimate saavutustega. Kuid kapitalismi tootmissuhted on liiga kitsad teaduslik-tehniliseks revolutsiooniks. Seda revolutsiooni teostada ja tema vilja ühiskonna huvides kasutada saab ainuüksi sotsialism.

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 267.
[2] К. Маркс, Теории прибавочной стоимости, ч. I, 1954, стр. 261.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 322.

Kapitalismi jõud on tühjaks ammutatud. Mida ta võis anda, selle on ta juba andnud. Üleminek kapitalismilt sotsialismile maailma mastaabis on ajaloolise progressi peajoon meie ajastul. Nagu kirjutas Marx, «alles pärast seda, kui suur sotsiaalne revolutsioon saab kodanliku epohhi saavutuste... peremeheks... — alles siis lakkab inimlik progress sarnanemast sellele võikale paganlikule ebajumalale, kes ei tahtnud nektarit juua teisiti kui ainult tapetu kolbast». [1]

Ühiskondliku progressi tähtsaimaks väljenduseks on ühiskonna arenemise *tempo* kiirenemine. See on näha juba formatsioonide eksisteerimise kestvusest endast: ürgkogukondlik kord kestis sadu tuhandeid aastaid, kogu kirjutatud ajalugu aga — veidi üle 5 tuhande aasta. Neist: orjandus — 3—3,5 tuhat aastat; feodalism — 1500—2000 aastat; kapitalism — mõne aastasaja; sotsialism mõne aastakümne. Inimkonna progressiivne arenemine sarnanes kaua aega väikestele, kuid oma voolus visadele ojakestele, mis rajasid endale tee läbi tohutute tõkete ja suurendasid üha enam ning üha hoogsamalt kiirust ja ulatust, muutudes lõpuks kogu inimkonna kommunismile liikumise võimsaks laviiniks.

Progress sotsialismi ajal

Klassilis-antagonistlikele formatsioonidele omased progressi vastuolud kaovad koos nende formatsioonidega. Kommunismi esimese faasi — sotsialismi tekkimine kutsus ellu kvalitatiivselt uue ajaloolise progressi tüübi. Klassilis-antagonistlikele ühiskondadele iseloomulik ekspluataatorlik sotsiaalse progressi tüüp loovutab koha kommunistlikku tüüpi progressile, mille käigus likvideeritakse ühiskondliku progressi antagonistlikkus ja ületatakse tema ebaühtlus.

Sotsialistlik revolutsioon, erinevalt kõigist varem toimunud sotsiaalsetest revolutsioonidest, likvideerib viimase antagonistliku ühiskondliku formatsiooni, viib ajaloo piiramatu progressi ja ühiskondliku elu täiustumise teele, millega varem kaasnes ekspluateerimine, rõhumine ja ebainimlikkus.

Sotsialistlikud ideaalid pole meelevaldne fantaasia. Nad väljendavad ajaloolist paratamatust, ajaloolise progressi sisemist tendentsi. Inimesed, kes võitlevad sotsialismi ja kommunismi eest, käivad ajalooga sammu. Just sellepärast nende püüded realiseeruvadki. Ajalooline progress sotsialismi ajal, kaasa arvatud kommunistliku formatsiooni esimesele faasile spetsiifilised vastuolud, muutub mitteantagonistlikuks, igakülgseks, teadlikult kontrollitavaks, plaanipäraseks, humaanseks ja kogu ühiskonna huvides teostatavaks. Sotsialismi ajal muutub mitte ainult progressi iseloom, vaid suureneb ka tema tempo. Sotsialismi epohhi astumisega kiireneb ajaloo arenemine. Kogu eelnev ajalugu muutub justkui

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, I kd., lk. 277.

küpse, täiejõulise inimkonna ajaloo proloogiks. F. Engels nimetas üleminekut sotsialismile üleminekuks inimese eelajaloolt tema tõelisele ajaloole.

Progressi eest peetava võitluse tsentris seisab sotsialismi ajal võitlus kõige kõrgema kvaliteediga tootlike jõudude loomise eest ajaloos, mis annavad võimaluse saavutada materiaalsete ja vaimsete hüvede küllus ja teostada kommunistlik printsiip «igaühelt tema võimete järgi, igaühele tema vajaduste järgi».

Sotsialism avab ammendamatud võimalused miljonite inimeste kaasatõmbamiseks teadlikule loomingule, äratab tohutud rahvamassid, kes olid sajandeid kannatanud ekspluateerimise all. Seepärast kasvab ühiskondliku arenemise tempo sotsialismis nii ennenägematult. Sotsialistlike ja kapitalistlike maade arengutempode võrdlemisel on selgelt näha sotsialismi eelised. Sotsialistlik kord, olles kindlustunud meie maal, tegi ennenägematult lühikese ajaga lõpu sajandilisele majanduslikule ja kultuurilisele mahajäämusele, viis meie maa tootmise, tehnika, teaduse, hariduse, tervishoiu jne. tasemelt kõige eesrindlikumate maade hulka maailmas. Isegi niisugused ameerika imperialismi apologeedid, nagu H. Schwartz, on sunnitud tunnistama «nõukogude majanduse väljakutse» kogu tõsidust. Ta ütleb: «Me ei naera nõukogude majandusliku väljakutse üle. Me tulime kurbusega järeldusele: nõukogude majandus on kaugel sellest, et olla halb, kaugel sellest, et olla teovõimetu. Ta toimib ülearu hästi selleks, et me võiksime rahulikud olla.»

Kõigi eelnevate formatsioonide kujunemine oli seotud töötajate — ühiskonna enamuse orjastamise, hädade ja puudusega. Ideel, nagu poleks sotsiaalne progress mõeldav ilma rahva viletsuseta, oli, vaatamata kogu kibedusele, minevikus teatud alus. Temas peegeldus ekspluataatorlike ühiskondade tegelikkus. Selle idee valelikkus seisneb selles, et mööduv esitatakse igavesena, suhteline absoluutsena, fakt sellena, mis peaks olema.

Kui minevikus igasugune tsivilisatsiooni edu saavutati rahva julmade kannatuste hinnaga, kui tootlike jõudude väikseimgi juurdekasv saavutati töötajate kurnamise abil, rikkuse kogunemisele kaasnes vaesumine ja teaduste ning kunstide täiustumisele — elanikkonna massi metsistumine, siis sotsialismi ajal moodustavad kõigi ühiskonna liikmete töö tulemused kogu ühiskonna vara.

Üheks progressi iseloomulikuks jooneks sotsialismi ajal on sotsiaalse süsteemi kõigi elementide progressiivse arenemise ühtlus ja kooskõlastatus linna ja maa, vaimse ja füüsilise töö, tootlike jõudude ja vaimse kultuuri, eesrindlike ja nõrgaltarenenud maade vahel jne. Sotsialismi teele on asunud juba kolmandik kogu inimkonnast. On kujunenud sotsialistlik maailmasüsteem, mis muutub ühiskonna arenemise otsustavaks teguriks.

Sotsialismi ajal on progress pidev. Ta ei tunne kriise, seisakuid, siksakke, ja seda enam tagasiliikumist. Seejuures progressiivne areng toimub mitte üksikute maade ja rahvaste arvel, vaid kõigi

sotsialistlike maade ja rahvaste ning ka iga üksiku maa kõigi osade, kogu elanikkonna ühise rindena. See viib erinevate maade ja rajoonide arenemise ühtlustumisele. Eesrindlikumad abistavad mahajäänuid, likvideerides sel teel kapitalismilt päritud rahvaste majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise ebaühtluse. Ühiskonna progress on igas klassilis-antagonistlikus formatsioonis oma olemuselt stiihiline. Marx kirjutas: «Nali seisab ju nimelt selles, et kodanlikus ühiskonnas ei ole a priori mingit teadlikku ühiskondlikku tootmise reguleerimist. Mõistusepärane ja looduslikult vajalik paneb end maksma vaid pimesi toimiva keskmisena.»[1] Kommunistlikku progressi iseloomustab plaanipärasus: tunnetades ühiskonna arenemise seadusi suunavad partei ja riik ühiskonna arenemist varem väljatöötatud ja teaduslikult põhjendatud plaanide järgi. See hüpe paratamatuse riigist vabaduse riiki lubab ühiskonnal seatud eesmärgile minna kõige lühemat ja kõige otstarbekamat teed. Majanduse plaaniline iseloom viib tootlike jõudude kasvutempo tunduvale kiirenemisele, vabastab ühiskonna paljudest kadudest. Suurt efekti annab ka teadusliku uurimistöö, kultuurilise ülesehitustöö, kvalifitseeritud kaadrite ettevalmistamise jne. planeerimine.

Kommunistlik progress on ammendamatu. Tootmisvahendite ühiskondlik omand avab piiramatud võimalused tootlike jõudude kasvuks ja selle alusel — piiramatuks vaimse kultuuri õitsenguks. Ühiskondliku progressi enneolematud võimalused on sotsialistliku korra üks peamisi eeliseid. «... *Alles* sotsialismiga algab kiire, õige, tõeliselt massiline edasiliikumine kõigil ühiskondliku ja isikliku elu aladel elanikkonna *enamiku*, hiljem aga kogu elanikkonna osavõtul.»[2]

Kommunism tähistab erakordselt kiire ja praktiliselt lõpmatu progressi algust loodusjõudude allutamise, isiksuse võimete arenemise, ühiskonna kõigi liikmete pidevalt kasvavate materiaalsete ja vaimsete vajaduste täieliku rahuldamise teel. Meie teaduse ja tehnika suured edusammud, üldtunnustatud esikoht maailmas kosmose rahuotstarbelises kasutamises ja planeetidevaheliste lendude ettevalmistamises, võitluses tuumaenergia rakendamise eest rahulikel eesmärkidel on sotsialistliku ühiskonna eeliste veenvaks tõestuseks.

Kommunistlik progress on humaanne. Suurim tähtsus inimkonna progressi kindlustamisel on sõdadeta ja relvadeta rahu tagamine meie planeedil. Kui kapitalismi ajal tootmise arendamine esineb eesmärgina omaette, inimene aga ainult vahendina, siis kommunismi loosung on «Kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel!». Kommunism täidab ajaloolist missiooni, vabastades kõik

---

[1] K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed kahes köites, II kd., lk. 385.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 441.

inimesed sotsiaalsest ebavõrdsusest, kõigist rõhumise ja ekspluateerimise vormidest, sõjakoledustest, ja kehtestab maakeral r a h u, t ö ö, v a b a d u s e, v õ r d s u s e, v e n d l u s e ja õ n n e kõigile rahvastele. Isiksuse arenemise aste, mida iseloomustab vaimne rikkus, inimese kõrge moraalne ja kehaline kultuur, suhtumine töösse kui esmasesse eluvajadusse, kui loomingulisesse naudingusse — need on olulised, summaarsed sotsiaalse progressi näitajad. Kommunismi võit tähendab kõrgemat tüüpi ühiskondliku progressi triumfi, ja millised takistused ka ei tuleks ette ajaloolise progressi teel — inimkond täidab oma missiooni ja läheb edasi.

Meie keeruline sajand on täis teravaid kokkupõrkeid. See on sajand, mil hakkasid realiseeruma progressiivse inimkonna kõige salajasemad unistused, mil need unistused muutuvad tõsieluks nii sotsiaalse tegelikkuse, loodusjõudude alistamise kui ka teaduse sfääris. Inimkonnal on, mille üle uhkust tunda. Tal on kõik eeldused sügavaks optimismiks. Marksism-leninism on täis põhjendatud optimismi ajaloolise progressi, ühiskonna põhjaliku ümberkujundamise võimaluste reaalsuse suhtes, mis kindlustab inimkonna harmoonilise arenemise külluse, vabaduse ja õitsengu teel.

Ajaloo suur hoovus ei saa mitte kunagi oma voolus saavutada *täielikku* lõpuleviidust mingis absoluutselt ideaalses seisundis. Inimkond ei ütle mitte kunagi: «Aitab, edasi enam ei lähe!»

Iga eelnev etapp pole lihtsalt aste, millele toetub tulevik: ta on paratamatu, tal on oma iseseisev tähtsus ja õigustus selle aja ja nende tingimuste jaoks, millele ta võlgneb oma päritolu. Kuid ajaloo iga etapp kaotab selle õigustuse uute, kõrgemate tingimuste ja nõudmiste ees. Ja nii lõpmatuseni, mõistagi elu enda olemasolu võimaluse korral. Kui aga leiduvad soodsad tingimused kosmose asundamiseks, siis omandab inimsugu tõelise surematuse, rajab tee igavikku!

Sisukord

Sissejuhatus

Esimene peatükk. **Filosoofia aine** 7

1. Filosoofia kui maailmavaate alus ja tunnetuse metodoloogia . . . 7
Maailmavaade ja selle eluline mõte. Filosoofia ja filosoofia põhiküsimus. Materialism ja idealism. Idealismi gnoseoloogilised juured. Idealismi seos religiooniga. Filosoofia kui tunnetuse üldine metodoloogia. Dialektika ja metafüüsika.

2. Dialektiline ja ajalooline materialism kui marksismi filosoofia . . . 18
Dialektilise ja ajaloolise materialismi mõiste. Filosoofia parteilisus.

Teine peatükk. **Filosoofia ajalugu** 23

1. Vanaaja filosoofilised vaated 23
Naiivne materialism ja stiihiline dialektika. Herakleitos Efesosest. Vanaaja atomism. Demokritos. Epikuros, Lucretius. Platoni idealism ja dialektika. Aristoteles.

2. Keskaja filosoofia 30

3. Renessanss ja uusaja filosoofia 32
Tekkiva kodanluse maailmavaate iseloomustus. Mehhanistliku materialismi iseloomulikud jooned. F. Bacon. T. Hobbes. R. Descartes. B. Spinoza. J. Locke. Berkeley ja Hume'i subjektiivne idealism. G. Leibniz. XVIII sajandi prantsuse materialism. XVIII sajandi vene materialism.

4. Klassikaline saksa idealism ja L. Feuerbachi materialism 41
I. Kant. Hegel ja tema filosoofilised vaated. Feuerbachi materialism.

5. XIX sajandi vene revolutsiooniliste demokraatide filosoofilised vaated 45

6. Marksismi filosoofia tekkimine ja arenemine 48
Marksismi tekkimise ajaloolised tingimused. Marksismi poolt filosoofias teostatud revolutsioonilise pöörde olemus. Marksistliku filosoofia loov iseloom. Leninlik etapp marksistliku filosoofia arengus.

7. Kaasaegne kodanlik filosoofia 57
Kodanliku filosoofia kriis. Neotomism. Eksistentsialism. Neopositivism. Pragmatism.

Esimene osa

Dialektiline materialism

Kolmas peatükk. **Mateeria ja teadvus** 69

1. Mateeria mõiste kui filosoofia lähte-kategooria. Mateeria üldine käsitus 69
Mateeria kohta käivate vaadete ajalugu. Mehhanitsismi krahh. Mateeria dialektilis-materialistlik käsitus. Maailma materiaalne ühtsus.

2. **Mateeria liikumine. Mateeria struktuursus ja jäävus** 78
Liikumise mõiste. Mateeria ja liikumise ühtsus. Mateeria struktuursus. Liikumise vormide hierarhia. Ühtesid liikumise vorme ei saa taandada teistele. Mateeria jäävus.
3. **Ruum ja aeg** 87
Ruumi ja aja mõiste. Mateeria, liikumise, ruumi ja aja ühtsus. Lõplik ja lõpmatu.
4. **Teadvus kui inimaju funktsioon, tegelikkuse peegeldus** 95
Teadvuse mõiste. Inimene kui teadvuse subjekt ja tema sotsiaalne olemus. Inimese aju kui teadvuse organ. Teadvuse füsioloogilised mehhanismid. Teadvus kui tegelikkuse peegeldus. Ideaalse probleem. Eneseteadvus.
5. **Teadvuse loov aktiivsus** 104
Eesmärgi seadmine. Teadvuse konstruktiivne, loov tegevus.
6. **Teadvus ja keel** 106
Keele kommunikatiivne funktsioon. Keel kui mõtlemistegevuse materiaalne vorm. Märkide süsteemid. Loomulikud ja kunstlikud keeled.
7. **Teadvus ja küberneetika** 109
Sarnasus, mudel, isomorfism, informatsioon, signaal, kujund ja märk. Aju psüühilise tegevuse modelleerimine.
8. **Teadvuse tekkimine** 116
Peegeldamine kui mateeria üldine omadus. Ärritatavus kui elava omadus. Loomade psüühika. Teadvuse kujunemine. Mõistus kosmoses.

Neljas peatükk. **Dialektika kategooriad ja seadused** . . 129

1. **Objektiivne ja subjektiivne dialektika** 129
Mõtlemise ja olemise ühtsus. Kategooriad kui maailma tunnetamise astmed ja vormid. Kategooriate vastastikune seos. Dialektika seadused. Dialektika kategooriate ja seaduste suhe.
2. **Kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste vastastikune üleminek** . . 134
Ese, omadus, suhe. Kvantiteet. Mõõt. Vastastikune toime. Arenemine. Kvalitatiivne muutus kui hüpe arengus. Diskreetse ja pideva dialektika. Vanalt kvaliteedilt uuele ülemineku vormid. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks üleminek kui tunnetuse seadus.
3. **Dialektiline vastuolu. Vastandite ühtsus ja võitlus** 145
Samasus, erinevus ja vastandlikkus. Vastandite ühtsus ja vastuolu. Vastuolu kui liikumise allikas. Dialektiliste vastuolude vormide mitmekesisus. Dialektiline vastuolu kui tunnetuse seadus.
4. **Eituse eitamine** 154
Eitamine kui arenemise paratamatu moment. Arenemise järjekestvus. Dialektiline suhtumine traditsioonidesse. Arenemise edasiminev, spiraalikujuline iseloom. Arengutempo suurenemine. Eituse eitamise seaduse metodoloogiline tähtsus.
5. **Üksik ja üldine** 160
Üksiku, üldise ja erilise mõiste. Üksiku ja üldise dialektika. Üksiku ja üldise dialektika metodoloogiline tähtsus.
6. **Põhjus ja tagajärg** 163
Põhjuslikkuse mõiste. Põhjuslik ja funktsionaalne seos. Täielik ja spetsiifiline põhjus. Põhjus ja tingimus. Põhjuse ja tagajärje vastastikune toime. Dialektiline ja mehhanistlik determinism. Põhjuslikkus ja eesmärgipärasus.
7. **Seaduspärasus, paratamatus ja juhuslikkus** 169
Seaduse mõiste. Paratamatu ja juhuslik. Paratamatu ja juhusliku dialektika. Dünaamilistest ja statistilistest seaduspärasustest. Tõenäosus.
8. **Võimalikkus ja tegelikkus** 174
Võimalikkuse ja tegelikkuse mõiste. Formaalne ja reaalne võimalikkus. Võimalikkuse tegelikkuseks muutumise tingimused.
9. **Sisu ja vorm, funktsioon ja struktuur** 177
Sisu ja vormi, funktsiooni ja struktuuri mõiste. Vormi ja sisu, struktuuri ja funktsiooni vastastikune toime.

10. Osa ja tervik, süsteem 179
Osa, terviku ja süsteemi mõiste. Tervikluse tüübid. Terviku ja osa dialektika. Osa ja terviku kategooria metodoloogiline tähtsus.
11. Väline ja seesmine 182
Välise ja seesmise mõiste. Seesmise ja välise dialektika.
12. Olemus ja nähtumus 183
Olemuse ja nähtumuse mõiste. Olemuse ja nähtumuse vahekord. Näilikkus.

Viies peatükk. **Tunnetusprotsessi dialektika** 186

1. Teadusliku tunnetuse üldine iseloomustus 186
Agnostitsismi paikapidamatus. Tunnetuse piiramatud võimalused.
2. Ühiskondlik praktika kui teadusliku tunnetuse alus 188
Praktika mõiste. Teooria arenemise seesmisest loogikast. Tunnetuse ideaalsed tõukejõud.
3. Tunnetus kui tegelikkuse õige peegeldamise protsess 193
Tõe mõiste. Tõe objektiivsus. Tõde kui protsess. Tõe suhtelisus. Vastavuse printsiip. Tõe absoluutsus. Tõe konkreetsus. Relativism ja konventsionalism. Dogmatism. Tõe kriteerium.
4. Teadusliku tunnetuse astmed ja vormid. Empiiriline tunnetus ja teoreetiline mõtlemine 201
Empiirilise ja teoreetilise tunnetuse ühtsus. Tunnetuse meelelised vormid. Teaduslik fakt. Vaatlus ja eksperiment. Tehniliseid tunnetamise vahendid. Teoreetiline mõtlemine. Mõtlemise põhilised vormid. Kirjeldamine, seletamine ja ettenägemine.
5. Teadusliku uurimise meetodid ja võtted 211
Metodoloogia ja meetodi mõiste. Konkreetsete teaduste ja filosoofia meetodid. Võrdlemine. Analüüs ja süntees. Abstraheerimine, idealiseerimine ja üldistamine. Abstraktne ja konkreetne. Analoogia. Modelleerimine. Formaliseerimine. Ajalooline ja loogiline. Induktsioon ja deduktsioon.
6. Teaduslik avastus ja tõestus 221
Teadusliku avastuse probleem. Avastus kui vastuolude lahendamine. Loova kujutlusvõime tähtsus teaduslikus avastuses. Intuitsioon. Tõestus.

Kuues peatükk. **Dialektiline materialism kui kaasaja teaduse maailmavaateline ja metodoloogiline alus** 229

1. Filosoofia ja konkreetsed teadused oma ajaloolises arengus 229
Filosoofia ja konkreetsete teaduste ühtsus. Materialismi metodoloogiline osa. Dialektika kui teadusliku tunnetuse üldine metodoloogia.
2. Tänapäeva teaduse filosoofilised küsimused 236
Tänapäeva teadusliku tunnetuse arenemise põhitendentsid. Tänapäeva teaduse matematiseerumine. Teaduste klassifikatsioon, teaduste diferentseerumine ja integratsioon. Teaduste vastastikune mõju. Filosoofiline kultuur kui teadusliku loomingu hädavajalik tingimus.

Teine osa

Ajalooline materialism

Seitsmes peatükk. **Ajalooline materialism kui filosoofiline teadus ühiskonna arenemisest** 249

1. Ajaloolise materialismi aine 249
2. Ajaloolise materialismi tekkimine 251
Ajalooteadvuse sünd. Marksismieelse sotsioloogilise mõtte ajalugu. Marksismieelse sotsioloogia idealistlik ja metafüüsiline iseloom. Ühiskonna kohta käivates vaadetes toimunud revolutsioonilise pöörde olemus.
3. Ajalooline materialism kui ühiskonna tunnetamise ja ümberkujundamise üldine teooria ning meetod 263

Dialektilise ja ajaloolise materialismi ühtsus. Ühiskondlike nähtuste tunnetamise spetsiifikast. Ajalooline materialism ja konkreetsed sotsiaalsed uurimused. Ajalooline materialism kui ühiskonnateaduste metodoloogia. Konkreetsete sotsiaalsete uurimiste meetodid.
4. Tänapäeva kodanlik sotsioloogia 273
Tänapäeva kodanliku sotsioloogia iseloomulikud jooned. Tänapäeva kodanliku sotsioloogia põhisuunad.

Kaheksas peatükk. Loodus ja ühiskond 279

1. Looduse ja ühiskonna vastastikune mõju 279
Ühiskonna mõiste. Looduse ja ühiskonna ühtsus. Ühiskonna mõju ümbritsevale loodusele. Looduse mõju ühiskonna arenemisele. Rahvastiku probleem.
2. Materiaalne tootmine 287
Tootmine ja vajadused. Ühiskonna tootlikud jõud. Teadus ja tehniline progress. Inimene ja tehnika. Tootmissuhted. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vastastikune mõju.
3. Ühiskonna baas ja pealisehitus 295
Baasi määrav osa pealisehituse suhtes. Pealisehituse suhteline iseseisvus ja aktiivne osa.
4. Ühiskondlik formatsioon 298
Ühiskondliku formatsiooni mõiste ja selle metodoloogiline tähtsus. Ühiskonna tekkimine. Ürgkogukondlik formatsioon. Orjanduslik formatsioon. Feodaalne formatsioon. Kapitalistlik formatsioon. Kommunistlik formatsioon.

Üheksas peatükk. Ajalooprotsessi seaduspärasus . . . 313

1. Ajaloo seaduspärasuse mõiste 313
Üldine ja individuaalne ajaloos. Ühine ja erinev ühiskonna ja looduse seadustes. Ühiskonna üldised ja spetsiifilised seadused.
2. Ühiskonna arenemise seaduspärasus ja inimeste teadlik tegevus . . 317
Objektiivne ja subjektiivne ajaloos. Fatalism ja voluntarism. Juhuslikkus, paratamatus ja vabadus. Stiihiline ja teadlik ajaloos. Teadlikkuse suurenemine ajalooprotsessi käigus.

Kümnes peatükk. Rahvas ja isiksus 326

1. Rahvas kui ajaloo looja 326
Rahva mõiste. Rahva osa ühiskonna arenemises. Masside kasvav aktiivsus ajaloo arenemise protsessis.
2. Isiksuse osast ajaloos 332
Isiksus ja ühiskond. Silmapaistvate isiksuste sotsiaalne osa. Isikukultuse kokkusobimatus marksismi-leninismiga.

Üheteistkümnes peatükk. Klassid, klassivõitlus ja sotsiaalne revolutsioon 340

1. Klasside olemus ja päritolu 340
Ühiskondliku klassi mõiste. Klasside tekkimine.
2. Ühiskonna klassistruktuur 342
Põhilised ja mittepõhilised klassid. Klassid ja seisused. Kodanliku ühiskonna klassid. Intelligents. Ühiskondlikud klassid ja poliitilised parteid. Kommunistlik partei on uut tüüpi partei.
3. Klassivõitlus kui antagonistlike formatsioonide arengu liikumapanev jõud 348
Klassivõitluse seaduspärane iseloom. Töölisklassi ajalooline missioon. Proletariaadi klassivõitluse põhivormid. Klassivõitluse põhivormid. Klassivõitlus kaasaegses kapitalistlikus ühiskonnas.
4. Sotsiaalne revolutsioon 355

Sotsiaalse revolutsiooni seaduspärane iseloom. Rahva õigus revolutsioonile. Objektiivsed ja subjektiivsed tegurid revolutsioonis. Revolutsioonile situatsioon. Revolutsiooni iseloom ja liikumapanevad jõud. Sotsialistlik revolutsioon. Sotsialistliku revolutsiooni leninlik teooria. Sotsialistlik revolutsioon ja rahvuslik vabastusliikumine.
5. Klassid ja kommunism 365
Sotsialismi võit ja ekspluateerivate klasside likvideerimine. Klasside täieliku kadumise teed ja tingimused.

Kaheteistkümnes peatükk. Ühiskonna poliitiline organisatsioon 368
1. Riik, õigus ja poliitika 368
Riigi mõiste. Riigi ajaloolised tüübid ja vormid. Poliitiline režiim. Riik ja õigus. Riik ja poliitika. Poliitika ja sõda. Rahu ja rahulik kooseksisteerimine.
2. Sotsialistlik riik 379
Proletariaadi diktatuuri riigi ajalooline missioon. Üldrahvalik riik. Riigi väljasuremine ja üleminek ühiskondlikule omavalitsusele.

Kolmeteistkümnes peatükk. Inimeste ühtekuuluvuse ajaloolised vormid 385
1. Ürgne inimkari, sugukond, hõim, rahvas ja rahvus 385
Ürgkari ja sugukondlik-hõimuline ühtekuuluvus. Rahvas ja rahvus. Natsionalism ja internatsionalism. Sotsialistlikud rahvused. Rahvus ja rass.
2. Olustik, abielu ja perekond 389
Olustik. Abielu ja perekond.

Neljateistkümnes peatükk. Ühiskonna elu vaimne sfäär 394
1. Vaimne kultuur 394
Kultuuri mõiste. Vaimne kultuur ja ühiskondlik teadvus. Ideede suhteline iseseisvus ja aktiivne osa ühiskonnas. Individuaalne ja ühiskondlik teadvus.
2. Sotsiaalne psühholoogia ja ideoloogia 401
Sotsiaalse psühholoogia mõiste. Ideoloogia. Kahe ideoloogia võitlus kaasaja tingimustes.
3. Teadvuse poliitiline vorm 405
Teadvuse poliitilise vormi mõiste. Sotsialistlik poliitiline ideoloogia.
4. Õigusteadvus 408
Õigusteadvuse mõiste. Sotsialistlik õigusteadvus.
5. Kõlblusteadvus 410
Kõlbluse mõiste. Kõlblusnormide ajalooline ja klassiline iseloom. Kommunistlik kõlblus. Kommunistlik kasvatus.
6. Teadvuse esteetiline vorm 418
Esteetilise mõiste. Kunsti olemus ja tema osa ühiskonna elus. Sotsialistlik kunst ja tema osa kommunismi ehitamisel.
7. Teadvuse religioosne vorm 424
Religiooni mõiste. Religioossed igandid sotsialismi ajal ja nende ületamise teed.
8. Teadvuse teaduslik vorm 428
Teaduse mõiste. Teadus ja ühiskondlik elu.

Viieteistkümnes peatükk. Ajalooline progress . . 432
1. Ajaloolise progressi mõiste 432
Ühiskondliku progressi teooriate ajalugu. Ajaloolise progressi objektiivne kriteerium.
2. Ajaloolise progressi tüübid 438
Ajalooline progress ekspluataatorlikes ühiskondades. Progress sotsialismi ajal.

A
27283
66870

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00427518 8